

Міністерство освіти і науки України

**Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана
Франка**

**РІДНЕ СЛОВО
В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ
ВИМІРІ**

Збірник наукових праць

**Дрогобич
Посвіт
2013**

*Друкується за рішенням Вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 10 від 19 вересня 2013 р.)*

УДК 811.161.2:39
ББК 81.411.1663.5
Р 49

Р 49 Рідне слово в етнокультурному вимірі [Текст] : зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич: Посвіт, 2013. – 560 с.

До збірника наукових праць увійшли статті, у яких розглянуто питання функціонування мови як етнокультурного феномена.

Для науковців, викладачів, аспірантів, учителів та студентів.

Рецензенти:

Віталій Кононенко, д-р філол. наук, проф., завідувач кафедри загального і германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,

Любов Струганець, д-р філол. наук, проф., завідувач кафедри методики викладання української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Редакційна колегія:

Марія Федурко, д-р філол. наук, проф. (голова редколегії), **Ніна Клименко**, член-кор. НАН України, д-р філол. наук, проф., **Тетяна Біленко**, д-р філос. наук, проф., **Зоя Валюх**, д-р філол. наук, проф., **Василь Винницький**, д-р філол. наук, проф., **Павло Гриценко**, д-р філол. наук, проф., **Ніна Гуйванюк**, д-р філол. наук, проф., **Василь Грещук**, д-р філол. наук, проф., **Дмитро Бучко**, д-р філол. наук, проф., **Микола Зимомря**, д-р філол. наук, проф., **Петро Іванишин**, д-р філол. наук, проф., **Зоряна Коцюба**, д-р філол. наук, проф., **Наталія Мафтин**, д-р філол. наук, проф., **Петро Мацьків**, д-р філол. наук, проф., **Анатолій Поповський**, д-р філол. наук, проф., **Галина Сабат**, д-р філол. наук, проф., **Лариса Варзацька**, к. пед. наук, ст. наук. сп., **Світлана Гіряк**, к. філол. наук, доц., **Іван Кутняк**, к. філос. наук, доц., **Галина Миронова**, к. філол. н., дос. (Чехія), **Ігор Набитович**, к. філол. наук, проф. (Польща), **Галина Філь**, к. філол. наук, доц., **Віра Котович**, к. філол. наук, доц. (відповідальна за випуск).

ISBN 978-966-2763-81-2

© Федурко М.,
Котович В. та ін., 2013
© Посвіт, 2013

ЗМІСТ

I. ЗАСАДИ І ПРОБЛЕМИ ЕТНОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

<i>Бабич Надія.</i> МОВА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ПОБУТУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕНА.....	8
<i>Білінська Любов.</i> МІКРОТОПОНІМІЯ ПОКУТТЯ XVIII ст.	17
<i>Білоконенко Людмила.</i> СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ПЕЙОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ КОНФЛІКТНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	23
<i>Броцак Дмитро.</i> РІДНЕ СЛОВО В КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО ДОСВІДУ	29
<i>Бучко Ганна, Бучко Дмитро.</i> ПОХОДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПРИЗВИЩ с. ПЕРЕГІНСЬК.....	34
<i>Валух Зоя.</i> ІМЕННИКИ “МЕЖОВИХ” МОДЕЛЕЙ ТВОРЕННЯ: НАЦІОТВІРНИЙ І СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТИ	45
<i>Галів Уляна.</i> ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОТИВНОСТІ ЯК ЛІНГВОМЕНТАЛЬНІ ФОРМУЛИ (на прикладі поезій Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського).....	53
<i>Гапонова Людмила.</i> СИНОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ	60
<i>Гірняк Світлана.</i> ГАЛИЧИНА Й ГАЛИЧАНСТВО У КОНЦЕПЦІЇ МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА	66
<i>Гоцинець Ірина.</i> АСОЦІАТИВНІСТЬ ТА ОБРАЗНІСТЬ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА	75
<i>Гринчишин Уляна.</i> ЕКСПРЕСИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АМПЛІФІКОВАНИХ КОНСТРУКЦІЙ З АПОСІОПЕЗОЮ.....	80
<i>Данилюк Оксана.</i> КОМЕНТАР ДО “СЛОВНИКА НАРОДНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ ВОЛИНИ”.....	89
<i>Дика Любов.</i> АРЕАЛ ПОШИРЕННЯ ОЙКОНІМІВ НА -ІВЦІ, -ИНЦІ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ПРОТЯГОМ XIV-XX ст.	94
<i>Здиховська Тетяна.</i> СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ В ПРОЗІ У. САМЧУКА	101

<i>Зубрицький Михайло.</i> МОВА ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ЧИННИК В ЕСТЕТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА	108
<i>Іваночко Ганна.</i> ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ДІЄСЛІВНИХ ДЕРИВАТИВ У БОЙКІВСЬКИХ ГОВОРАХ	118
<i>Іовхімчук Наталія.</i> НОМІНАЦІЇ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДВІР'Я В УКРАЇНСЬКІЙ ПІСЕННІЙ ТВОРЧОСТІ	128
<i>Ковальчук Микола.</i> ПЕРЕТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ГАЗЕТНИХ ЗАГОЛОВКАХ	134
<i>Коробова Ірина.</i> НОВІТНІ АНГЛІЙСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ У СФЕРІ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	141
<i>Корпало Оксана, Тишківська Надія.</i> СЕМАНТИКО-ЕТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЗВИЩ ГАЛИЧНИНИ ПОЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ NOMINA PERSONALIA	149
<i>Котович Віра.</i> ФЕНОМЕН ПОЛІМОТИВАЦІЇ ОЙКОНІМІВ (на матеріалі назв поселень Самбірщини)	155
<i>Коцюба Зоряна.</i> ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ «Я – ВОНИ» У ПАРЕМІЯХ (на матеріалі слов'янських, германських і романських мов)	168
<i>Куцик Олена.</i> ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ З ОНОМАСТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТЕКСТИ (на матеріалі російської та української мов)	176
<i>Кушилик Оксана.</i> СЛОВОТВІРНА СПРОМОЖНІСТЬ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ЕСИВНИХ ДІЄСЛІВ-ОКАЗІОНАЛІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО СТАНУ СУБ'ЄКТА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	186
<i>Леонova Наталія.</i> СПЕЦИФІКА ОГОЛОШЕНЬ НА ЗАЛІЗНИЧНИХ ВОКЗАЛАХ ЯК СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ	195
<i>Мацьків Петро.</i> ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ТЕРМІНОСПОЛУК	201
<i>Ниш Ірина.</i> ВНЕСОК ІВАНА МАНЖУРИ В УКРАЇНСЬКУ ЛЕКСИКОГРАФІЮ	209
<i>Осецький Йосип.</i> ЕТИМОЛОГІЯ КОЛЬОРІВ «ЧОРНИЙ» ТА «ЧЕРВОНИЙ» У ДЗЕРКАЛІ САНСКРИТУ	214
<i>Осецький Йосип, Ігнатієв Іван.</i> САНСКРИТ І АРХАІЧНІ ТОПОНІМИ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЕКОЛОГІЧНІ МІКРОРАЙОНИ З РОЗВЕДЕННЯ ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ У ПРАУКРАЇНІ ЕПОХИ НЕОЛІТУ	222
<i>Пітин Віталій.</i> ЗООМОРФНІ МЕТАФОРИ У ПАРЕМІЙНИХ ОДИНИЦЯХ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ	229

<i>Поповський Анатолій.</i> ВІД ХАМА ДО ХАМСТВА.....	235
<i>Руколянська Наталія.</i> МОДЕЛЮВАННЯ СКЛАДЕНИХ НОМІНАЦІЙ У ТЕКСТАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА.....	250
<i>Скварок Оксана.</i> ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРУВАННЯ СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ – НАЗВ ОДИНИЦЬ ВИМІРУ ЧАСУ	255
<i>Тягло Любов.</i> ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ КОСМІЧНОЇ РАКЕТИ У ТЕРМІНОЛОГІЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ	267
<i>Федурко Марія, Озар Анна.</i> КОНЦЕПТИ ЗЕМЛЯ Й НЕБО КРИЗЬ ПРИЗМУ СЛОВОТВОРЕННЯ.....	272
<i>Філь Галина.</i> СИМВОЛИ ЯК СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ КОМПОНЕНТИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ МІКРОСИСТЕМИ “ФАУНА”.....	279
<i>Штибель Юлія.</i> СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОЦІННИХ НАЙМЕНУВАНЬ У БІБЛІЙНОМУ ТЕКСТІ.....	286
<i>Яцків Роксолана.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО УРБАНОНІМИ ДРОГОБИЧА.....	293

II. СЛОВО ЯК ЗАСІБ МИСТЕЦЬКОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОСВІТУ

<i>Білан Тетяна.</i> ЛІТЕРАТУРНО-ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ.....	298
<i>Грещук Василь, Грещук Валентина.</i> ГУЦУЛЬСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В ХУДОЖНІЙ МОВІ ВАСИЛЯ ШКУРГАНА	306
<i>Зимомря Іван.</i> АСПЕКТИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ ХУДОЖНІХ МОДИФІКАЦІЙ	319
<i>Зимомря Микола, Зимомря Іван.</i> СПРИЙНЯТТЯ ШЕВЧЕНКОВОГО СЛОВА КРИЗЬ ПРИЗМУ МИСТЕЦТВА ПЕРЕКЛАДУ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка).....	330
<i>Іванишин Мирослава.</i> НАЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАРАДИГМИ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОГО МИСЛЕННЯ	341
<i>Лазірко Наталія.</i> УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА СЕРЕДИНИ ХХ ст. В РЕЦЕПЦІЇ ЮРІЯ КЛЕНА	352
<i>Лесюк Микола.</i> МОВНІ ЗАСОБИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ В НОВЕЛАХ ОНУФРІЯ МАНЧУКА.....	364

Мафтин Наталія. ІДЕЙНО-ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ МАЛОЇ ПРОЗИ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО (на основі аналізу новели "Іван Босий").....	372
Кравченко-Дзондза Олена. МЕТАФОРИЧНА КАРТИНА СВІТУ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 20-30-х РОКІВ ХХ ст.	380
Крашеніннікова Тетяна. ОБРАЗ АВТОРА В УКРАЇНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ.....	388
Сабат Галина. ІВАН ФРАНКО І ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА: ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РЕЦЕПЦІЇ КАЗОК ПРО ТВАРИН	394
Стефанский Евгений. "ZÁŠŤ" КАК КЛЮЧЕВОЙ КОНЦЕПТ ЧЕШСКОГО ЭТНОМИРА В РОМАНЕ М. КУНДЕРЫ «ШУТКА» ...	404
Стецик Марія, Яким Мирон. "ЦЕ ЛИШ СЛОВА. ЗАТЕ ВОНИ БЕЗСМЕРТНІ" (поетичний афористикон Ліни Костенко)	413
Явір Лілія. СИМВОЛІЧНЕ НАПОВНЕННЯ КОЛЬОРОНАЗВ У ПОЕЗІЇ ІВАНА ФРАНКА	435

ІІІ. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Біленко Тетяна. ДІАЛОГ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ : УЧИТЕЛЬ – ТЕКСТ – УЧЕНЬ.....	445
Бондаренко Неллі. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ПРАВОПИСНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ 5-7 КЛАСІВ	452
Братко Валентина. ФОЛЬКЛОР ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (5 кл.)	458
Варзацька Лариса. МІЖПРЕДМЕТНА ІНТЕГРАЦІЯ В СИСТЕМІ МОВНОЇ ОСВІТИ	463
Васильківська Надія. ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	469
Вітюк Валентина. ОСНОВНІ ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	474
Долінська Карина. ФОРМУВАННЯ ЕТНОКОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТІ СТАНОВЛЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ	480

Зимувдінова Алла. УДОСКОНАЛЕННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗА ДЕРЖАВНИМ СТАНДАРТОМ ПОЧАТКОВОЇ ЗАГАЛЬНОЇ ШКОЛИ	485
Зубрицька Марія. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ	491
Каптур Галина. ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НА ЕТНОПЕДАГОГІЧНІЙ ОСНОВІ	496
Ковальчук Володимир, Білецька Любов, Стасів Наталія, Силюга Людмила. ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ УСНОГО МАТЕМАТИЧНОГО МОВЛЕННЯ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	501
Лужецька Леся. МОВНИЙ ЕТИКЕТ І ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ МОВЛЕННСВО КОМПЕТЕНТНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	508
Луців Світлана. СЛОВО ЯК ЗАСІБ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	516
Проць Марія. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ УРОКІВ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ З ВИКОРИСТАННЯМ КОМП'ЮТЕРА	522
Савишак Тарас. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНСКИХ ГІМНАЗІЯХ ГАЛИЧИНИ У ПЕРІОД ВІД СЕРЕДИНИ ХІХ ДО 30-х років ХХ ст.....	526
Скалич Любов. ДИТЯЧА ГРА – НЕВІД'ЄМНИЙ КОМПОНЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПЕДАГОГІКИ.....	532
Фриз Петро. МОВА ТАНЦЮ ЯК ЗАСІБ ВИЯВЛЕННЯ СМИСЛОВИХ ЦІННОСТЕЙ ХОРЕОГРАФІЧНОЇ КУЛЬТУРИ	537
Шелехова Галина. ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК УМОВА МОВЛЕННСВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	543

I. ЗАСАДИ І ПРОБЛЕМИ ЕТНОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2;39

Надія Бабич (Чернівці)

МОВА ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ПОБУТУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕНА

Засоби і способи збереження національної духовної і культурної пам'яті за життя для життєвого ладу на Землі залежить від багатьох чинників, зокрема й від ментальності народу. Про українську ментальність за останні десятиріччя написано дуже багато, хоча, на наш погляд, нині у чистому вияві не існує жодної ментальності. У долі українців багато що залежало від історичних, а також геопсихічних, соціопсихічних і культуроморфічних чинників. Народознавці наголошують, що саме в мовному коді знаходяться „гени” національного, і хто не знає цього коду, той не здатен зарахувати себе до певної нації. Сучасні тенденції до маргіналізації мовної практики, нехтування частиною членів суспільства сакральністю слова загрожує моральною і навіть фізіологічною видозміною, за якою фізичні зусилля не будуть спрямовані на духовне самоудосконалення.

Ключові слова: психологічний тип, еволюційна пам'ять, глобалізація, слово, національна культура, мовна свідомість, сакралізація.

Слово – велика сила і велика таємниця. Чим більше ми хочемо про нього дізнатися, тим більше мусимо заглибитися в історію людства і свою історію.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації світу поступово нівелюються не лише ментальні, мовні, а й духовні особливості нації, знецінюється роль історичної й національної пам'яті, ігнорується сакральна сила слова. Тому психологи, мовознавці, етнологи прагнуть бодай затримати ці процеси задля збереження життєвого ладу на землі. Одним із засобів виконання цієї місії є повернення слову його сакральної функції у всіх сферах людської життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Повернення української мови з маргінесу на шлях сакралізації свідчить, що характерологією нашого народу більше займалися або етнографи (перевидання праць І. Нечуя-Левицького, С. Килимника, О. Воропая), або етнопсихологи (видання в Україні окремих праць О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, Є. Онацького, праці В. Храмової та ін.), а значно менше – філологи, між якими, до речі, не-

має однаковості щодо оцінки стану справ у мовній практиці (порівн. погляди Л. Ставицької, І. Дзюби, О. Ткаченка та ін.). На нинішньому етапі вивчення проблеми і реалізації вже досягнутих результатів гальмується через неусвідомлену (або усвідомлену) нівеляцію змісту понять національна мова, мова державна, рідна мова і мова «практична».

Здатність говорити звуками, які оформлюють зміст, іменують і характеризують, має лише людина.

«Уява через образи і картини світу включає волю, диктує думки, спонукає до діяльності. Це означає, що слово, а через слово – уява, здатне пробуджувати усі системи, усі клітини організму людини. А що таке свідомість? Це, по суті, величезна матриця слів, яка вміщує еволюційну пам'ять людини. Звідси випливає, що слова, які є у мові народу, прислів'я, приказки, фразеологізми, навіть букви алфавіту несуть у собі еволюційний досвід народу. Стійкі лінгвістичні сполучення або навіть начерки, якими перш за все є самі букви, повинні містити дорогоцінний досвід людини щодо збереження і підтримання її життєвого ладу на планеті Земля» [див. 3].

Завданням цієї статті є аналіз причин сучасної тенденції до втрати людиною усвідомлення себе нащадком прадавніх історичних, геопсихологічних і духовних традицій, нехтування обов'язку ці традиції передати новим поколінням, звернення на манівці уніфікації всього сущого на землі. Систематизація пропозицій давніх і сучасних прихильників теорії магічних властивостей слова та її наукових підтверджень необхідна, вважаємо, для мінімізації руйнації мови у її статусі національного коду.

Якими українці були на зорі своєї історії, можна довідатись не лише з історичних наукових праць, а й з міфології. І. Нечуй-Левицький у праці «Світогляд українського народу», проаналізувавши українську міфологію, зазначив, що «давній український народ славив світлі небесні сили, годив темним силам, щоб пригорнути до себе ласку неба, щоб присилувати всі сили служити його практичним цілям [...]. Молода слабосильна душа не могла ще думати магічними мислями і мусіла кликати собі до помочі фантазію. Давні люди мусіли думати, гадати формами картин, а не душ; тимто у всіх народів релігія випереджала філософію і науку» [8, 4]. За цією «фантазією» народ сотворив (і поклонявся) «світлих богів»: бог Господар, богині Сонце, Зоря, Хмара, Весна, бог Громовик (Пастух, Хлібороб, Ловчий, Воїн), а також духи і півдухи: русалки, мавки, полісуни, польовики, домовики, чорти, відьми, відьмаки, упирі, вовкулаки. І. Нечуй-Левицький описав ще два міфічні образи – Долю і Злидні, а закінчив свою працю розділом про пантеїзм у українській міфології: метаморфози (перетворення людини

в дерево, траву, росу, квітку, птаха, тварину та ін.), про створення світу і мирове дерево, про створення людини.

Грунтовний аналіз (з високою оцінкою!) цієї праці І. Нечуя-Левицького у післяслові «Всеобіймаюче око України» дав Олекса Мишанич. Він, зокрема, цілком погодився з письменником: «Аналізуючи українську міфологію, Нечуй-Левицький виходив із засад, що її основою були небесні явища, і людська фантазія уособлювала їх у геоморфній і зооморфній формі, пристосовуючи їх до своїх щоденних потреб. Народ творив образи богів відповідно до свого смаку і психологічного характеру, переніс із землі на небо форми свого побуту і соціальної ієрархії» [8, 85].

Якими б цивілізованими, європеїзованими і глобалізованими, реалістами, матеріалістами і т. д. ми себе сьогодні не вважали, але більшість із нас щось усе-таки та знає про давніх язичницьких богів, духів і півдухів, про метаморфози і нерідко, дивлячись на коня, собаку, kota каже: «як людина!» чи й запитує – жартома або й усерйоз: «Цікаво, ким ти був у минулому житті? Мабуть, хорошою людиною...». Не скажемо, що це переконання – але це спогад тисячолітньої форми буття наших пращурів. Він ні-ні та й пробивається або з прочитаного десь-колись, або переказаного.

Найцінніший матеріал для ознайомлення з українською міфологією дають давні колядки та щедрівки, які виконувалися і в дохристиянські часи, а також народнопоетична творчість. «Найважливішим рушієм давньої народної поезії є *епічне чудесне*, виховане чаруваннями, прикметами й різними іншими забобонами, які панували в народній фантазії, незважаючи на всі благочестиві зусилля розсіяти його, навіть ще в XVI – XVII століттях. Це епічне чудесне відповідало всім душевним пориванням марновірної старовини», – читаємо у передмові до перекладеної Юрієм Буряком книги Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» [7, 17].

Не можемо відмовити собі у спокусі продовжити цитувати, зокрема, тому, що глибоко переконані у правдивості слів не лише для давнини нашої, а й для сьогоднішньої: «Міфологічний епос закладає перші підвалини моральних переконань народу, виражаючи у надприродних істотах, в богах і героях не лише релігійні, але й моральні ідеали добра і зла. Ось чому ці ідеали народного епосу – більше, ніж художні образи: це – ряд сходинок народної свідомості по шляху до морального вдосконалення» [7, 17]. Чи ж не в ігноруванні цих текстів у системі освіти приховується причина поступового морального занепаду багатьох членів сучасного суспільства: «Звідси зрозуміле те величезне значення, яке мали для на-

роду за давніх часів – та почасти мають і досі ще – його поетичні твори: вони замінювали собою і школу, і науку. Під їхнім добродійним впливом протікало все життя людини від колиски до домовини [7, 18]. На жаль, і цей морально-естетичний аспект взаємин у часи нинішні відступив на дальній план виховання.

І в усьому, чим жила людина давня і живе людина сьогоднішня, панувало Слово. Воно іменувало всі предмети світу, всі відчуття і сподівання, усі рухи і дії, усі зміни й наміри... І слово те було від самого початку слов'янське. О. Прицак пише: «Хоч слов'яни як такі (під назвами Venedi, Venethi) у писаних пам'ятках засвідчені тільки в I – II ст. по Христі, а археологія змогла знайти характеристичні для слов'ян культурні релікти (т.зв. поля поховань) тільки з кінця I тисячоліття до Христа (II – I ст.), не може бути сумніву, що предків слов'ян треба шукати в далеко раніших часах на їх історичних територіях, між іншим і між предками українців індоєвропейської доби. Тим самим усі т. зв. індоєвропейські релікти української культури – це разом і «протослов'янські релікти» [2, 696].

Українці, як і інші слов'яни, – хлібороби. Про хліборобство як основне заняття свідчать праслов'янські слова *соха, коса, ратай, клепач, граблі, лопата, решето, сніп, жати, полоти*; назви полів: *удоль, ляда, цілина*; назви збіжжя: *жито, пшениця, просо, ячмінь*; скотарство характеризують слова *настух, руно, сіно, бик, віл, корова, теля, баран, серна, кінь* (давнє *комонь*), *кобила, жеребець, кур(ка), голуб*; слова для іменування понять мисливства, рибальства, бджільництва: *сітка, утка, мережа, тенета, ловити, осетер, лин, пструг, окунь, бджола, борт, вулик, матка* тощо. До загальнослов'янської лексики поступово долучалися українсько-балканські, іранські, алтайські, античні, германські, візантійські, західноєвропейські та інші складники культури, що свідчить, на думку О. Прицака та Д. Чижевського [2, 101–105], про часто непрості і не завжди добровільні контакти між народами, які попри все збагачували мову тими елементами, які їй були необхідні.

Багато що в долі українців залежало не лише від історичних, а й від расових, геопсихічних, соціопсихічних і культуроморфічних чинників. Цю проблему глибоко вивчив О. Кульчицький, подавши основні аспекти своїх висновків у вже цитованій статті «Риси характерології українського народу» з «Енциклопедії українознавства» [2, 708–718]. Не будемо переказувати його аналіз чинників расових, зупинимося більше на геопсихічних чинниках, які мають неабиякий вплив на формування психіки людини.

Поминувши наукові пояснення трьох шарів людської психіки (тобто соматопсихічний – відчуття і гени, тимопсихічний – почуття та

пов'язані з ними намагання і поїопсихічний – мислення й усвідомлена воля), звернемо увагу на те, чому українці такі різні у вияві свого психічного стану і спрямуванні його до певних дій. І, як виявляється, у тому «винна» географія України багата, різноманітна мапа якої потребує бути врахованою при характеристиці і народу, і індивіда.

Геопсихічний вплив *північної низовини* з її розмірно меншою в лісовій смузі дією сонячного світла, більшою хмарністю і кількістю опадів виявляє себе у зменшенні життєрадісності, якщо не до рівня сумовитості, то хоча б до настрою поважності. О. Кульчицький вважає, що «сполучення лісової густи із трясовиною концентрується у вчуванні людини до красвидного мотиву «загрозливої обмеженості». Вчування у темну зелень лісу та його шум викликає настрій якщо не суму, то принаймні поваги. Вчування в статичну форму лісу, в його «вкоріненість» і непорушність, що стримує око гушавиною й таємничою похмурістю прогалін, створює в своїх процесах переживання типу «стриманої рухової форми», почуття обачности, обережности й підозрливості, стриманого вичікування, терпеливості. Як реакція на вчування в загрозливу таємність лісу можуть інколи постати почуття «панічної» (Панбожок лісу) лякливості. Вчування в гущину лісу як в життєвий процес – це вчування в нещадне змагання за життєвий простір, у постійну жорстоку боротьбу за існування без виразного завершення в остаточній перемозі...» [2, 711].

Геопсихічний вплив *лісостепу* як середовища з теплішим і сухішим підсонням, «своєю розмірно значною силою сонячного світла впливає в соматопсихічному прошарку психіки на самопочуття й життєвий настрій в напрямі життєрадісності й оптимізму. [...] Вчування в процеси природи для хліборобської людности чорнозему є вчування в плодючість землі, в її лагідність, щедрість і добрість у подвійному значенні «доброї землі», в розумінні хліборобської видайности і моральномістичному розумінні «обдаровуючої любови», що нею немов співдіють інші прояви природи: сонце, дощі, вітри. Таким станам відповідають як людські реакції – почуття довірливості, релігійної вдячності [2, 712].

Степова смуга викликає красвидний мотив вчування у нічим не стримуваній «рух у безкінечність». «Йому, – розмірковує О. Кульчицький, – з психічного боку могло б відповідати почуття любови, що шукає свого об'єкта, «без предметної туги», яка (за Ясперсом) сповнена ентузіазму від шукання недосяжного. [...] Вчування в процеси природи, властиві степовому середовищу, наскільки вони нерідко відзначаються стрибковістю й зламним характером переходів, схиляє до непостійности й контрастности чуттєвого життя. [...] це – протилежність двох

можливих світовідчужень людини, яка, з одного боку, в степовому середовищі нічим не стримується, не перевищується і під омофором благословення землі досягає верхів почуття своєї вишості та незайманості, і яка, з другого боку, під ударами її прокляття сягає дна почуття безсилля і марності» [2, 712].

Пригадалася недавня випадкова зустріч з лікарем під час пандемії в Україні. Він має тверде переконання, що часті стани психологічного дискомфорту трапляються у людей, які поміняли підсоння, у якому народилися, на якесь помітно протилежне, наприклад, гори на степ. А ще рекомендує відпочивати в місцях, подібних до твого постійного місця проживання, а не в краях заморських на протилежному боці планети, і лише поспробувати екзотичні стави, але харчуватися тими плодами, які давала тобі змалечку рідна земля. Не будемо вважати ці рекомендації панацеєю, але подумати над її мотивацією справді варто.

І ще кілька слів про гірський і морський краєвид. О. Кульчицький у цьому небагатослівний: «*Гірський* краєвид має значення тільки на периферіях України (як-от на Буковині, Галичині. – Н. Б.), тим-то він більше позначився психологічно на племенних особливостях, ... ніж на загальнонаціональних. Вплив *моря* також не був постійний і ніколи не охоплював переважної частини нації (української. – Н.Б.)» [2, 713].

Вживання у своє середовище, пристосування до нього зближує людей, зріднює і забезпечує однаковість у досягненні життєво важливих інтересів. Але якщо масово змішуються люди різних геопсихічних впливів середовища, то до гармонізації співжиття дійти дуже важко. Можливо, саме тому українці так довго і важко йдуть до своєї державності і так легко відмовляються від найсуттєвішої її ознаки – національної рідної мови?!

Не менш важливими є й інші, наприклад історичні чинники, які формували здавна і продовжують сьогодні психіку української людини. Як часто історична свідомість кликала до мети (вона, власне, ніколи не згасала!), але героїчні зусилля, інколи дуже близькі до успішного досягнення, переважно закінчувалися поразкою, що надавало українській національній психіці забарвлення фаталістичного песимізму, який не зникає дотепер у більшості членів суспільства.

Варті серйозної уваги чинники соціопсихічні та культуроморфичні, але про них є велика наукова література, доступна нині кожному. А ось *глибиннопсихічні чинники* з їх підставами комплексів для українців значать дуже багато. Горезвісний, скажемо, *комплекс меншовартості* через відсутність об'єктивної самооцінки породжує відчуття нестачі власних сил, перебільшення труднощів у виконанні важливих для життя свого

або й свого народу завдань. Комплекс меншовартості здебільшого супроводжується «комплексом кривди», який, щоправда, стимулює прагнення до «надолуження», «вирівнювання», які можуть супроводжуватися етично-ідилічним мрійництвом або реактивною агресивністю.

Так бувало в українській долі часто, але почуття власної гідності, національної гордості, впевненості у своїй неповторній самотності так і не ставали безперечними. Є. Онацький у праці «Українська емоційність» наводить слова В. Липинського з його «Листів до братів-хліборобів», які пояснюють таку особливість української психіки, як надмірна чутливість [9, 37].

І біологічна спадщина, і культурний вплив, і всі зазначені вище чинники психології людини сформували українців як націю. «Біологічний фактор має своє значення, бо й сама культура витворюється, – вважає Б. Цимбалістий, – на базі природних даних людини. Вона ж продукт людини і її природних нахилів. Природа людини ставить межі й окреслює форми культури. Хоч, з другого боку, культура впливає і регулює біологічні процеси» [12, 83]. Гени ж національного живуть у мовному кодї.

Мовний код закладений у малих фольклорних формах (загадках, забавлянках, закличках), що дає змогу, – вважає Д. Лаврик, – ще змалку залучити дитину до національного, рідного, материнського» [6, 59]. Залучивши на підтримку своїх постулатів К. Юнга з його працею «Человек и его символ», Д. Лаврик наголошує, що одним із важливих образів є культ Великої Матері, що втілює Матір-Землю і символом якого є дерево, а також акцентує на існуванні двох принципів світостворення – чоловічого (батько, дух, а Дух був батьком всього суцього) та жіночого (мати, матерія) [6, 59].

Існує чимало інших пояснень змісту і вияву української душі, яка, безсумнівно, закорінена в Землі і Духові. «Де ж українська душа?» – запитує М. Шлемкевич і відповідає: «Ми не Герої і не жертви розпаленої уяви. Наша загубленість і наше мрійництво інакші. Ми не є мрійники уяви, наше мрійництво не є імажинарним мистецтвом (імажинізм характеризується запереченням ідейності мистецтва та пошуками нових зображальних засобів у поезії, зокрема створенням примхливих і не пов'язаних між собою словесних образів [10, 18], але мрійництвом серця, емоціональним мрійництвом. [...] З морської піни вродилася грецька Афродіта. З морського прибою почувань народилася українська краса – пісня. Пісенна ліричність – це приблизне окреслення такої душевності» [12, 104].

Схоже, що цей учений має цілковиту рацію, коли на високому реєстрі емоційності заперечує марксистське «релігія – опіум для наро-

ду», цебо «те, що притуплює розум, свідомість, заважає правильному сприйманню дійсності» [11, 711], твердячи, що для українського народу не релігійність, а пісенність є «опіум» (опій), бо «ось протоплазма нашої душі, її праматерія, в якій вона народжується, росте, розцвітає, в'яне і вмирає. Наші ясні дні і темні ночі, радості і смутки. З глибини української душі вихоплюється апострофа до пісні: Благословенна будь проміж жонами, Відрадо душі і сонце благовісне! Зроджена з розкоші, окроплена сльозами, Моя ти муко, мій ти раю, пісне! І так само з глибини української свідомості мусимо признатися: те наше найбільше щастя і ті наші скарби – це наше благословенство і наше прокляття одночасно» [13, 105].

Чому не релігійність, а інші певні аспекти закоріненості у свої першовитоки визначають психологію українців? Цьому є кілька пояснень, одне з них таке: «Ми, українці, нація дуже стара, і свою духовну культуру наші пращури почали творити далеко до християнського періоду на Україні. Разом з християнством Візантія принесла нам свою культуру, але саме свою культуру, а не культуру взагалі. У нас на Україні вже була національна культура, і Володимир Великий тільки додав християнську культуру до своєї рідної, батьківської культури, – пише Олекса Воропай. – Зустріч Візантії з Україною – це не була зустріч бідного з багатим; це була зустріч якщо не рівних, то близьких потугою, але різних характером культур. Ще й тепер ми маємо у своїх звичаях і народній усній творчості ознаки зустрічі, поєднання староукраїнської, дохристиянської і християнської культури. Але ми до цього вже так звикли, що іноді не можемо розпізнати, де кінчається в народніх звичаях староукраїнське і де починається християнське. Бо староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв [1, 11-13].

Прошли віки, змінився світогляд, змінилася віра, але не змінилася довіра до Слова, яке було усе ж Спочатку. Живорад Словінський пише: «Слова мають силу, приховану в їх внутрішній сутності. Вони не просто звуки, вони будівничі елементи нашого суб'єктивного всесвіту. І що найважливіше, ми не лише створюємо наш суб'єктивний всесвіт, але ми також розладнуємо його! [...]. Коли ми вкладаємо наші думки, емоції та інші елементи в слова, ми створюємо нашу реальність. Коли ми змінюємо слова спеціальним способом, ми змінюємо цю реальність» [4].

Цей автор висловлює у кінці своєї експериментальної праці sacramentalну тезу: «Очевидно, ми стоїмо на порозі нових відкриттів у дивовижному прихованому всесвіті внутрішньої суті слова» [4].

1. Воропай О. Звичаї українського народу. Етнографічний нарис / Олекса

Воропай. – У 2-х т. – У 4-х ч. – Ч. 1-2. – Мюнхен : Українське видавництво, 1958. – К.: «Оберіг», 1991. – 456 с.

2. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: Репринтне відтворення видання 1949 р. / Національна академія наук України. Інститут археології. Перевидання в Україні. – К., 1995.

3. Інтернетресурс: <http://www.vsesvit.index.php?m=nagazine8zs> =article8za =276.

4. Інтернетресурс: <http://realway.org/ru/technologies/peat/247/>

5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. – У 2-х кн. – У 4-х т. – Кн. 1. – Т. 1-2. – К.: «Обереги», 1994 (Вінніпег, 1955). – 395 с.

6. Лаврик Д.С. Материнський код – основа формування мовної особистості дитини / Лаврик Д.С. // Філологічні трактати: Науковий журнал Сумського держуніверситету Харківського націон. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Т. 3. – № 32. – 2011. – С. 56–61.

7. Міфи України. За книгою Георгія Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» / Перекл. Юрія Буряка. – К.: «Довіра», 2003. – 383 с.

8. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – К.: «Обереги», 1992. – 88 с.

9. Онацький Є. Українська емоційність / Євген Онацький // Українська душа. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 36–47.

10. Словник української мови : В 11-ти т. – Т. 4. – К.: Наук. думка, 1973. – 840 с.

11. Словник української мови : В 11-ти т. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1974. – 840 с.

12. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Богдан Цимбалістий // Українська душа. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 66–96.

13. Шлемкевич М. Душа і пісня / Микола Шлемкевич // Українська душа. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 97–104.

Means and ways of preserving national, spiritual and cultural memory for the sake of life harmony on Earth depends on many factors, on people's mentality in particular. There has been written many works lately about the Ukrainian mentality, although, in our opinion, now there can't be any mentality proper. An the fate of the Ukrainians much on the historical and also on the geopsychic and cultural, morphic factors. Ethnologists believe that if is in the language code that the national genes are found and those who don't know their code can't be referred to a certain nation. Modern tendencies to marginalization of the language practice, disregard of some part of the society, for the sacredness of the word poses a threat to moral and even physiological modification due to which physicaefforts will not be directed to spiritual self-perfection.

Key words: *psychological type, evolutionary memory, globalization, word, national culture, language consciousness.*

МІКРОТОПОНІМІЯ ПОКУТТЯ XVIII СТ.

У статті розглянуто лексичну базу відапелятивних мікротопонімів Покуття кінця XVIII ст. на основі даних Йосифінської метрики, проаналізовано основні способи та засоби номінації мікрооб'єктів краю, визначено основні риси, характерні для системи мікротопонімії Покуття вказаного часового зрізу.

Ключові слова: мікротопонім, система, апелятив, онім.

Постановка проблеми. Дослідження топонімійної системи конкретного регіону, окрім розгляду онімних типів, виділення топонімних моделей на основі словотвірних, структурних та семантичних ознак, передбачає також „простеження її формування впродовж кількох століть” [1, 12]. Історичний розвиток ойконімії Покуття був предметом дослідження Д. Бучка у його праці „Походження назв населених пунктів Покуття” (Львів, 1990), у якій учений розглянув становлення топонімних моделей на території названого регіону у давньоруський, староукраїнський та новоукраїнський періоди. Для кожного з виділених періодів дослідник, спираючись на дані історичних пам'яток, визначив продуктивні та непродуктивні словотвірні моделі, встановив зростання або затухання активності конкретних моделей у наступні періоди, вказав на можливі причини таких змін і ін. Оскільки комплексне вивчення топонімії конкретного регіону не може бути повним без розгляду місцевої мікротопонімії цієї території, необхідно здійснити лінгвістичний аналіз назв мікрооб'єктів як на синхронному, так і на діахронному рівнях. Історичний матеріал для вивчення мікротопонімії почерпнуто з Йосифінської метрики – першого поземельного кадастру Галичини кінця XVIII ст. У цій метриці зафіксовано близько 1900 найменувань реалій досліджуваного краю.

Виклад основного матеріалу. Мікротопоніми порівняно з іншими класами онімів характеризуються відносною недовговічністю (частина їх поступово виходить з ужитку), тому вони можуть „або шезнути, або перетворитися у звичайні топоніми” [2, 18]. Хоча деякі дослідники трактують їх як „об'єкти суспільно незначної ваги” [5, 1], проте вони є „свідками певного часу” [4, 126], а тому у конкретний період відіграють важливу роль у житті місцевої мікроспільноти, функціонують як повноцінні найменування на окресленому терені. Залучення ж історичного матеріалу при дослідженні топонімії конкретної території дозволяє розкрити процеси виникнення, формування, функціону-

вання онімійної системи цієї місцевості, основні тенденції номінації місцевих реалій, визначити чинники, які впливають на топонімізацію колишніх апелативів. „Лінгвістичне опрацювання топонімного матеріалу без залучення історичних та інших відомостей у більшості випадків може розглядатися лише як попередній прийом дослідження, його перший крок до мети” [6, 96].

Джерельною базою вивчення мікротопонії Покуття у діахронії послугували перші поземельні кадастри Галичини – Йосифінська та Францисканська метрики, які походять відповідно з кінця XVIII – початку XIX ст. У цих документах відносно повно представлені географічні найменування різних об’єктів і різної структури. Зафіксовані у метриках мікротопоніми демонструють „широкий спектр дериваційних типів” [7, 44]. У них засвідчені найменування полів, лісів, лук, різних сільськогосподарських угідь і ін. Назви місцевих мікрооб’єктів були свого часу певними віхами, координатами, що вказували на межі володінь окремих господарів і сіл взагалі. Іноді саме мікротопоніми є єдиним збереженням джерелом для лінгвістичних розвідок, а відтак і досліджень історичної географії.

Підкреслюючи необхідність розгляду мікротопонімів в історичному контексті, вважаємо, що мікротопонімія, як і топонімія взагалі, „завжди представляє конгломерат різномовних елементів, що передували чи нашаровувались у часовій вертикалі на автохтонні; елементів, які відбивали давні міграційні потоки та мовні інфільтрації елементів, які перекривались автохтонними. Тому вона постійно буде привертати увагу дослідників, захоплюючи можливостями проникнення у глибину віків, розкриття таємниць чи загадок історії народу, непрочитаних сторінок історії краю, які даватимуть більш чи менш вірогідні відповіді на запитання, хто ми, звідки йде наш родовід, хто і коли дав нам особові ймення, хто найменував географічні об’єкти нашої країни, хто, коли і як назвав наші міста і села, хто дав назву країні, у якій живемо, назву нашої батьківщини” [8, 8].

Для різних історичних етапів розвитку системи цих онімів Покуття були свої ідентифікаційні особливості, що полягали у більшій чи меншій продуктивності моделей і засобів номінації місцевих реалій. Задokumentовані в архівних джерелах найменування мікрооб’єктів дозволяють розкрити основні риси процесу називання цих реалій.

Як відомо, головним джерелом топонімії є географічні терміни та імена людей [пор. 3, 36]. Семантика мікротопонімів XVIII ст. засвідчує тісний зв’язок цих найменувань із загальними назвами, насамперед – топографічними термінами, що окреслюють характерні риси рельєфу

місцевості. Поділ деномінативних та деад'єктивних утворень здійснюємо відповідно до їхніх твірних основ. У рамках їх виокремлюємо лексико-семантичні групи назв, що пов'язані з:

- а) фізіографічно-топографічними ознаками місцевості;
- б) гідрографічними об'єктами;
- в) рослинним та тваринним світом;
- г) способом освоєння, отримання та призначення земельних ділянок;
- д) характерними рисами, розміром, конфігурацією, розташуванням місцевих реалій;
- е) особливостями ґрунтового покриву;
- є) спорудами різного характеру.

Слід зазначити, що ці основні лексико-семантичні групи, у рамках яких описуємо систему мікротопонімії, збереглися і в наступних ХІХ-ХХІ ст. Одночасно різні лексеми виявляють неоднакову продуктивність у творенні найменувань мікрооб'єктів.

Найбільшою активністю у творенні мікротопонімів відзначаються географічні терміни, що вказують на підвищення: *берег*: п. *Zabereże* (Драгом. Тисм. 40), *верх*: п. *Werch* (Мон. Бог. 27), *говда*: п. *Golda* (Ч. Гор. 33), *гора*: п. *Gura Romaniszykowa* (Ст. Бог. Бог. 133), п. *Gurne* (Грабв. Бог. 32), л. *Podgora* (Петр. Тл. 111), лука *Zagurna* (Жукот. Кол. 4), *горб*: н. *Garby* (В. Кам. Кол. 24), н. *Horbowe* (Довг. Тисм. 55), н. *Za Garbami* (Бог. Бог. 26), *діл*: л. *Dzil* (Ст. Бог. Бог. 144), *могила*: н. *Mogilka* (Жук. Тл. 42), п. *Mogilki* (О.-К. Гор. 8), н. *Mogilne* (Заг. Кол. 45), *товтра*: ур. *Towtry* (Сераф. Гор. 33). Меншою кількістю прикладів репрезентуються номени: *аришця*: п. *Arszyce* (Гр. Тл. 10), *бердо*: ур. *Berdo* (Кр. Сн. 19), *гряда*: пас. *Grzęda* (В. Кам. Кол. 2), *діл*: п. *Dzil Od Sadzawy* (Ст. Бог. Бог. 144), *жбир*: лука *Żbyr* (Лях. Бог. 92), *кучера*: н. *Na Kiczarach* (Уз. Тисм. 16), *лоб*: п. *Na Łobie* (Іс. Тл. 21), *обіч*: луг *Na Oboczach* (Клуб. Тисм. 24), *сноза*: п. *Koło Snozy* (Черн. Тисм. 65). Разом на основі лексем, що іменують підвищення рельєфу, утворено 18,2 % відапелятивних назв мікрооб'єктів Покуття.

На від'ємний характер рельєфу вказують основи мікротопонімів: *вертіб*: п. *Werteby* (Чернт. Гор. 26), *долина*: п. *Dolinky* (Кор. Гор. 22), п. *Doliny* (Вікно Гор. 12), *жолоб*: ІV. ур., п. *Żlob* (Рог. Гор. 4). Менш продуктивними є лексеми: *вивіз*: н., тол. *Nad Wywozo* (Ол. Тл. 67), *вирва*: п. *Wyrwa* (Верб. Гор. 10), *влога*: н. *Uloga* (Зал. Кол. 7), *закла*: п. *Zakła* (Кор. Гор. 22), *западня*: н. *Zapadnia* (Пшен. Тисм. 27), *ковбур* п., сін. *Kowbur* (Хом. Сн. 4, 6), *облаз*: лан *Pod Oblazem* (Ілл. Сн. 36), *печера*: лан *Na Doroszowey Pieczarze* (Сем. Гор. 8), *подина*: сін. *Na Podynach* (Бабч. Бог. 80), *чорторий*: п. *Ponad Czartoryjq* (Іс. Тл. 26), *язвина*:

місц. *Jazwiny* (Мат. Кол. 16). Всього номенами на позначення заглиблень мотивовані 5,4 % відапелятивних назв.

На рівнинний рельєф вказують мікротопоніми з такими номенами в основах: *левада*: н. *Lewady* (Семак. Гор. 8), *луг, лука, рудка*: ур. П., п. *Łuhu* (Мон. Бог. 12), сін. *Rudki* (Братк. Тисм. 52), *площа*: місц. *Płoszcza* (Рудн. Сн. 19), *поляна*: ур. *Polanki* (Колн. Тл. 26), усього – 6,7 % відапелятивних найменувань.

Твірними основами мікротопонімів можуть також виступати загальні назви гідрооб'єктів або також гідрографічні терміни, які репрезентуються такими прикладами: *криниця*: н. *Kierniczne* (Чернт. Гор. 130), *озеро*: н. *Ozera* (Добр. Тисм. 9), л. *Jezarny* (Гр. Сн. 31), *потік*: ур. *Potyк* (В. В. Кол. 19), *ріка*: лука, н., пас. *Zarycze* (Мат. Кол. 22), *ставок*: пас. *Stawki* (Гр. Сн. 28), п. (Кун. Гор. 25). Загальна частка таких мікротопонімів – 6,7 % усіх утворених на основі апелятивів найменувань.

Апелятиви на означення типів ґрунтів теж засвідчені у твірних основах найменувань мікрооб'єктів: н. *Glinki* (Жук. Тл. 40), пас. *Hley* (Н. В. Кол. 15), л. *Kamionki* (Верб. Гор. 16), н. *Na Krzemiancu* (Петр. Тл. 52), луки *Na Piaskach* (Пшен. Тисм. 45), н. *Ruń* (Петрил. Тл. 176), н. *Zarinki* (Корн. Кол. 51), п. *Soloniec* (В. Кам. Кол. 87), місц. *Soloniec* (Мат. Кол. 16) (8), п. *Wapnica* (Сераф. Гор. 35), п. *Gnila* (Рус. Сн. 20); на гідролітичні властивості ґрунтового покриву вказують твірні основи мікротопонімів: ур. *Zamłaczne* (Гр. Тл. 15), п. *Moczary* (Кор. Гор. 22), п. *Bagno* (Миш. Кол. 41), пас. *Mokrzaki* (Рос. Гор. 30), н. *Na Gnilaku* (Колн. Тл. 24), разом 3,2 % назв.

У формуванні мікротопонімікону краю важливу роль відіграли також фітографічні терміни. Зокрема, на основі їх утворені найменування: л. *Brzezina* (Сор. Гор. 16), сін. *Dąbrowa* (Н. В. Кол. 43), п. *Czerezienki* (Бабч. Бог. 84), п. *Grabnik* (Вікн. Тл. 19), п. *Gruszka* (Джурк. Кол. 23), н. *Kaliniak* (Хот. Тл. 18), н. *Konopliska* (Пшен. Тисм. 47), сін. *Lipniki* (Пал. Тл. 26), п. *Maliniska* (Ст. Бог. Бог. 142), л. *Olszyna* (Братк. Тисм. 62), п. *Wilszniki* (Над. Тл. 8), що становить 15,5 % від усіх відапелятивних мікротопонімів.

Характер, конфігурацію об'єктів презентують мікротопоніми, що утворені від прикметників та іменників: п. *Głęboka* (Кор. Гор. 18), п. *Krzyzowata* (Тиш. Гор. 20), п. *Pod Przykrą* (Вікно Гор. 14), л. *Kąty* (Петр. Тл. 111), н. *Kliny* (Добр. Тисм. 7), н. *Korotiuchy* (Заг. Кол. 24), п. *Kruhląk* (Ч. Гор. 33), н. *Krotkie* (Хом. Тисм. 21), п. *Krzywule* (Ст. Бог. Бог. 86), н. *Krzywy* (Чорн. Тисм. 11). Місцезнаходження номінованої реалії віддзеркалено в онімах: н. *Na Pozdowznych* (Остр. Тл. 11), ст. *Na Werchny* (Ч. Гор. 39), п. *Srednie* (Гр. Тл. 11), п. *Popereczyna*

(Грин. Тл. 47), н. *Serednienka* (Петрил. Тл. 176), н. *Zady* (Борт. Тл. 13). До цієї групи належить загалом 13,6 % утворених на основі апелятивів мікротопонімів.

Порівняно меншу підгрупу творять найменування місцевих реалій, що пов'язані з обробітком ґрунту – 17,4 % відапелятивних назв. Зокрема, на спосіб освоєння чи отримання земельних ділянок вказують топонімолексеми в онімах: н. *Kopań* (Бук. Тл. 5), п. *Niwky* (Загв. Тисм. 57), п. *Przyimy* (Довг. Тисм. 4), пас. *Rubań* (Мар. Бог. 16), п. *Sicz* (Ст. Бог. Бог. 78), п. *Czerzeże* (Садж. Бог. 16), п. *Pod Terebieżą* (Мил. Тисм. 68), л. *Zrąb* (Грин. Тл. 50). Спосіб використання площі маніфестований в основах мікротопонімів: сін. *Horody* (Кут. Тл. 91), ур. п. *W Oblogu* (Мол. Кол. 24), п. *Ponad Sianożęci* (Уз. Тисм. 25), п. *Pustoszak* (Гар. Тл. 26), ур. *Łloka* (Добр. Тисм. 6).

Народну метрологію презентують такі назви місцевих реалій: л. *Srednie Falczy* (Клуб. Тисм. 21), н. *Czetwertyny* (Р. Тисм. 18), сін. *Dodatki* (Ів. Бог. 25), п. *Kusnik* (Гл. Бог. 26), п. *Łaniska* (Рос. Гор. 27), п. *Pomiarki* (Гор. Бог. 64), н. *Połowinki* (Рошн. Тисм. 11), н. *Sznuły* (Довг. Тисм. 16).

У 9,4 % відапелятивних найменувань мікрооб'єктів віддзеркалено назви об'єктів антропогенного походження (різного призначення споруди): II. ур. *Browarzyńska* (Вікно Гор. 12), дор. *Budy* (Остр. Тл. 25), н. *Horodyszczce* (Колн. Тл. 26), пас. *Huty* (Рос. Гор. 25), п. *Humnińska* (Кут. Тл. 47), п. *Koszarki* (Мон. Бог. 25), п. *Maydan* (Гр. Тл. 11), н. *Manasterznie* (Довг. Тисм. 32), п. *Pod Krzyżem* (Іс. Тл. 30), II. ур. *Zamczysko* (Іс. Тл. 15), н. *Zadwury* (Петрил. Тл. 174), п. *Za Folwarkiem* (Мар. Бог. 13), н. *Za Cerkwią* (Петрил. Тл. 176), п. *W Taboryszczu* (Ч. Гор. 37); на шляхи сполучення вказують твірні основи 3,6 % мікротопонімів: лан *Przy Drodze* (Рак. Кол. 19), пас. *Koło Gościńca* (Граб. Кол. 62), н. *Między Drogami* (Петр. Тл. 40), сін. *Za Mostkami* (Грин. Тл. 17).

Другу групу утворюють назви мікрооб'єктів, що відображають зв'язок номінованої реалії із іншими класами власних найменувань. Домінують у групі відонімних назв (частка їх у загальному мікротопонімному фонді становить 36,4 %) деривати від різних розрядів онімних основ: а) антропонімів: пас. *Klimowa* (Мар. Бог. 18); б) гідронімів: п. *Łukacz* (Вов. Сн. 26), V. ур. *W Ferewedzie* (Ганьк. Сн. 10) та в) ойконімів: н. *Boroniuw* (Мил. Тисм. 25), п. *Markowski* (Кол. Тисм. 22). Етимони відантропонімних мікротопонімів у досліджуваний період – це антропоніми різного характеру – християнські імена, прізвища, прізвиська: п. *Wojciechów* (Ч. Гор. 35), п. *Hankowy* (Чорн. Тисм. 11), пас. *Iskrynna* (Марк. Кол. 14), п. *Karatnykiwskie* (Мон. Бог. 27), ур. *Prokopowka* (Ч. Гор. 33), п. *Gryszkow* (Клуб. Тисм.

13), п. *Chomu* (Лях. Бог. 78), н. *Uhryniec* (Пал. Тл. 19), лази *Matwijowce* (Глиб. Бог. 23).

Висновки. Отже, найбільша кількість мікротопонімів Покуття кінця XVIII ст. утворена від географічної термінології з різним смисловим навантаженням.

Аналіз зафіксованих у Йосифінській і Францисканській метриках мікротопонімів дозволяє висловлювати твердження про спільність принципів та засобів називання конкретних місцевих реалій у різні часові проміжки. Вивчення мікротопонімії зазначеного регіону у вказані хронологічні періоди переконає нас у тому, що значна кількість найменувань мікрооб'єктів протягом тривалого часу залишається сталою, що спричинене стабільністю лексико-семантичної системи мови. Незмінними залишаються насамперед мікротопоніми, мотивовані географічними термінами, що вказують на рельєфно-ландшафтні ознаки краю.

1. Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Д. Г. Бучко – Львів, 1990. – 142 с.

2. Жучкевич В. А. Общая топонимика : учеб. пособие / В. А. Жучкевич. – 3-е изд. – Минск : Вышэйшая школа, 1980. – 286 с.

3. Карпенко Ю. А. Топонимы и географические термины (вопросы взаимосвязи) / Ю. А. Карпенко // Вопросы географии. – М., 1970. – Вып. 81. – С. 36–45.

4. Лісняк Н. Мікротопонімія Західного Поділля : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Лісняк Н. – Ужгород, 2004. – 20 с.

5. Купчинский О. А. Микротопонимия как источник исторической географии / О. А. Купчинский // Изучение географических названий. Вопросы географии. – М., 1966. – Сб. 70. – С. 126–130.

6. Попов А. И. Географические названия : (Введение в топонимику) / А. И. Попов – М. ; Л. : Наука, 1965. – 182 с.

7. [Франко З. Т. Словотворчі типи мікротопонімів староукраїнської мови XIV-XV ст. / З. Т. Франко // Мовознавство. – 1984. – С. 44–50.

8. Франко З. Хто ми? Звідки родом? / З. Т. Франко – К. : Знання УРСР, 1990. – 47 с. – (Сер. 5 „Вдумливим, допитливим, кмітливим” ; № 2)

Прийняті скорочення

Назви поселень

Бабч. – Бабче, Бог. – Богородчани, Борт. – Бортники, Братк. – Братківці, Бук. – Буківна, В. Кам. – Велика Кам'янка, Verb. – Вербівці, В. В. – Верхній Вербіж, Вікн. – Вікняни, Ганьк. – Ганьківці, Гар. – Гарасимів, Гл. – Глибока, Глиб. – Глибівка, Гор. – Горохолина, Гр. – Грушка, Граб. – Грабич, Грабв. – Грабовець, Грин. – Гринівці, Джурк. – Джурків, Добр. – Добровляни, Довг. – Довге, Драгом. – Драгомирчани, Жук. – Жуків, Жукот. – Жукотин, Заг. – Загайпіль, Загв. – Загвіздя, Зал. – Залуччя, Ів. – Іванківка, Ілл. – Іллінці, Іс. – Ісаків, Клуб. – Клубівці, Кол. – Колодіївка, Колн. – Колінці, Кор. – Корнів, Корн. – Корнич, Кр. – Красноставці, Кун. – Кунисівці, Кут. – Кутище, Лях. – Ляхівці, Мар. – Маркова,

Марк. – Марківка, Мат. – Матіївці, Мил. – Милування, Миш. – Мишин, Мол. – Молодятин, Мон. – Монастирчани, Над. – Надорожна, Н. В. – Нижній Вербіж, Ол. – Олешів, О.-К. – Олієво-Королівка, Остр. – Остриня, Пал. – Палагичі, Петр. – Петрів, Петрил. – Петрилів, Пшен. – Пшеничники, Р. – Радча, Рак. – Раковець, Раків. – Раківчик, Рог. – Рогиня, Рос. – Росохач, Рошн. – Рошнів, Рудн. – Рудники, Рус. – Русів, Садж. – Саджава, Семак. – Семаківці, Сем. – Семенівка, Сераф. – Серафимці, Сор. – Сороки, Ст. Бог. – Старі Богородчани, Тиш. – Тишківці, Тр. – Троїця, Туч. – Тучапи, Уз. – Узин, Хом. – Хом'яківка, Хот. – Хотимир, Черн. – Чернів, Чернт. – Чернятин, Чорн. – Чернолізці, Ч. – Чортовець

Назви районів

Бог. – Богородчанський; Гор. – Городенківський; Кол. – Коломийський; Тисм. – Тисменицький; Тл. – Тлумацький; Сн. – Снятинський

Інші скорочення

вул. – вулиця; к. с. – куток села; л. – ліс; н. – нива; пас. – пасовище; п. – поле; с. – сад; сін. – сіножать; ур. – урочище; ч. с. – частина села

The article deals with lexical base of Pokuttya's micropotonyms of the eighteenth century on the basis of Emperor Joseph metrics, analyzes the main methods and tools of microobjects nomination, the main characteristics of Pokuttya's system of mikrotoponymy in the specified time slice.

Keywords: mikrotoponym, the system, apelyatyv, onym.

УДК 801.81+161.2'38 Людмила Білоконенко (Дніпропетровськ)

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ПЕЙОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ КОНФЛІКТНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Автор аналізує семантичну деривацію пейоративної лексики української мови, якою особи послуговуються в конфліктній комунікації. Описано узуальну, оказіональну і «запрограмовану» пейоративну семантику.

Ключові слова: пейоративна лексика, конфліктна комунікація; узуальне, оказіональне, «запрограмоване» значення.

Постановка проблеми. Конфлікт визначає всі сфери життєдіяльності людини, тому все, що супроводжує це явище, давно є предметом уваги науковців. Важливою рисою лексико-семантичної системи української мови є можливість негативно «оцінювати» особу опонента в конфлікті за допомогою пейоративної лексики. Особливо активно вона функціонує у побутовому мовленні, у художній літературі вживається для створення колориту образу персонажа, може фіксуватися в різних видах інституційного спілкування. І навіть враховуючи взаємозумов-

лений зв'язок опонентів у міжособистісному конфлікті, не завжди можна однозначно охарактеризувати вплив пейоративної лексики на кожного з них, адже обидві сторони суперечки мають свою конфліктну комунікативну мету в конкретній ситуації, задля чого і вдаються до пейорації. До системи узуальних пейоративів може включатися розмовна, просторічна, фамільярна, жаргонізована розмовна лексика з типовими словотвірними засобами пейорації і семантичною деривацією, заснованою на переносних значеннях, та оказіональні пейоративні знаки, які реалізують своє значення в умовах контексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лексичні особливості українськомовного конфлікту являють собою ще малодосліджену область лінгвістики. Різні властивості лексики конфліктної взаємодії (наприклад, знакове навантаження інвективів у формуванні мовленнєвих конструкцій, інвективне слововживання як прояв вербальної агресії, особливості семантики пейоративної лексики, лихослів'я як соціальна проблема, пейоративна лексика в різних стилях мови тощо) вже були предметом вивчення науковців (В. Галаган, О. Голод, Х. Дацишин, В. Жельвіс, Г. Кузенко, О. Кульчицька, Н. Панова, Н. Романова, Л. Ставицька, W. Eadie, P. Nelson, D. Sperber, D. Wilson та ін.) [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 11; 12]. Разом з тим, питання щодо функціонування пейоративних знаків у міжособистісному конфлікті, як і рівень семантизації цих знаків мови, ще потребує уточнення.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз семантичної деривації пейоративної лексики, якою послуговуються опоненти в міжособистісній конфліктній взаємодії, зокрема: характеристика узуальної пейоративної лексики, яка має лише пейоративну сему, метафоричних і метонімічних перенесень пейоративної семи, оказіональних пейоративів. Джерельною базою послуговували пейоративні елементи, зафіксовані в міжособистісних конфліктах, описаних у прозових творах українських авторів к. ХХ – поч. ХХІ ст. (С. Андрухович, С. Жадана, І. Карпи, М. Кідрука, В. Лиса, М. Матіос, С. Пиркало, С. Поваляєвої, Г. Тарасюк, В. Шкляра та ін.), у публіцистичному дискурсі та в усному неофіційному мовленні (біля 400 лексем).

Виклад основного матеріалу. У нашій роботі розглядаємо пейоративність як здатність мовних одиниць реалізовувати семантику критики, неповаги, несхвалення, невдоволення та ін. на адресу особи, чії особистісні якості або поведінка не відповідають моральним та соціальним нормам і правилам суспільства. Пейоративні одиниці, як складник негативно-оцінної системи мови, не тільки досить повно представляють кількість негативних сем та відмінності ситуацій «не-

конфлікту» і конфлікту в міжособистісній взаємодії, але й визначають систему цінностей у мові. В залежності від рівня семантизації пейоративи конфліктної комунікації пропонуємо класифікувати так:

1) узуальна пейоративна лексика, яка має лише пейоративну сему або ця сема є однією з кількох (таких 62%, їхнє значення зафіксовано словниками). Група включає біля 33% номенів, які словником української мови [9] маркуються як «розмовне»: *витріщатися, вишкірятися, врізати, гаркати, дівка, дурачок, здуріти, злодюга, нездара, патлатий, побрехенька, скалитися, товстуля, тюхтій, чортяка* та ін. Лексем, що марковані як «фамільярне», біля 3%: *верзти, дівуля, задрипанка, стариган, шлятися* та ін. Майже 13% мають позначку «зневажливо»: *альфонс, базікало, божевільний, волоцюга, жаднюга, нікчема, патякати, пика* та ін.; 4,6% слів є розмовними, але можуть уживатися також як лайливі слова (нетабуйована лайка): *відьма, ідіот, хам, нетіпаха* тощо. До цієї групи віднесено 8,4% жаргонної і жаргонізованої розмовної лексики (за словником «Український жаргон» [10]): *бабком, базар, барига, бомжиха, бойфренд, западати, кидати* (дурити), *наводка, прикокнути, тьолка, чувак, шістьорка* та ін.;

2) узуальна пейоративна лексика, для якої пейоративне значення є переносним (метафоричні та метонімічні перенесення). Число пейоративів, утворених на основі образного переосмислення об'єктів навколишнього світу, в досліджених матеріалах досить значне, оскільки образність – важлива властивість української мови (таких 25,5%, з яких майже третина є розмовними). До цієї групи відносимо пейоративи для номінації опонента і поведінки конфліктантів.

Пейоративні найменування особи включають метафоричні перенесення на основі певних асоціацій. Продуктивною є модель творення оцінних найменувань осіб на основі зоонімів, адже властивості, поведінка, вигляд людини в мовців асоціюються з певними звичками тварин, птахів, плазунів, комах (*змія, клуша, кіт*). Ще один різновид активного перенесення – найменування на основі назв фантастичних істот української міфології, адже серед останніх традиційно виділяється група «поганих, або злих істот». Наприклад, *відьма* – жінка, яка, знається з «нечистою силою» → про нечепурну, розхристану, сварливу, злу жінку; *вовкулака* – людина, що обертається у вовка → відлюдкувата людина; *змій* – казкова істота з крилами і зміїним тупом, наділена незвичайною силою → про підступну, хитру людину; *потвора* – страхітлива фантастична істота, страховище → люта, жорстока людина, що втратила кращі моральні якості; *песиголовець* – казкова людиноподібна істота з одним оком у лобі, що поїдає лю-

дей, вирізнялася нечуваною жорстокістю → про людину, що втратила свої кращі риси і людську подобу; *утир* – найдавніше уособлення зловорожих сил, перевертень → людина, яка нещадно експлуатує залежних від неї людей тощо. Метафоричні перенесення на позначення осіб на основі асоціацій «людина → предмет», «людина → людина», «людина → абстрактне поняття», «людина → природне явище» – менш частотні (*голобля* – довга жердина, яка використовувалася як зброя → про високу і худу людину; *дитина* – маленька дівчинка або маленький хлопчик → про наївну, недосвідчену людину; *нещастя* – нещаслива пригода, подія, що завдає кому-небудь страждання → про людину, яка є джерелом страждання, неприємностей; *ураган* – вітер великої руйнівної сили → про людину, яка бурхливо виявляє почуття, дії якої знищують щось).

Метонімічні назви осіб становлять незначну групу пейоративів. Зокрема, завдяки розширенню семантичної структури слова відбувається перехід власної назви в загальну: *мегера* – в давньогрецькій міфології одна з трьох богинь помсти → зла, сварлива жінка; *ірод* – цар Іудеї, який наказав знищити всіх немовлят → дуже жорстока, люта людина, кат; *іуда* – один з апостолів Ісуса Христа, що зрадив його → зрадник, запроданець.

Окрему групу становлять пейоративи з переносним значенням, які характеризують поведінку сторін у конфлікті. В цьому випадку оцінювання відбувається через пізнання адресантом поведінки адресата та її наслідків для перебігу і завершення конфлікту. Пізнання має психічну основу, завдяки чому воно формує градаційну шкалу оцінних сем, тому негативна оцінка поведінки конфліктантів є диференційованою. А задля реалізації градаційної шкали останні вдаються до пейоративів з переносним значенням (у т. ч. і розмовних), які дають можливість описати (або констатувати) «міру вияву» поведінки: *вибухати* – раптово розсердившись, нестримно виявляти свій гнів; *впиратися* – уперто відмовлятися від чогось, не погоджуватися з ким-небудь; *затопити* – дуже сильно вдарити; *процідити* – вимовляти повільно, невиразно або знехотя; *огризатися* – відповідати на запитання, зауваження у грубій формі; *підколювати* – уражати опонента їдким словом, гострим зауваженням або натяком; *причепитися* – набридати своїми вимогами, запитаннями, прискіпуватися; *рикати* – створювати різкі, сильні звуки, що нагадують рик тварин; *силоміць* – проти волі, насильно;

3) «запрограмована» пейоративна лексика, експресивний компонент у семантичній структурі таких мовних одиниць не є обов'язковим: знаки мови мають у собі цей потенціал, який зафіксовано в основно-

му словниковому значенні без стилістичного маркування: *гуляка* – той (та), що любить весело проводити час, розважатися; бути вільним від роботи; проводити час за випивкою, пиячити; *егоїст* – той, хто байдужий до людей, нехтує суспільними інтересами задля особистих; *зрадник* – той, хто зраджує; *кар'єрист* – людина, що прагне будь-якими способами просунути по службі; *нахаба* – людина, яка діє зухвало, безцеремонно, порушуючи моральні норми; *непорядний* – якому не властива порядність; здатний на низькі, негідні вчинки; *шустрий* – рухливий, жвавий, моторний, спритний (про людину); *байдужий* – який не звертає уваги на кого-небудь, не виявляє співчуття; нечутливий, нечуйний та ін. Такої лексики біля 9%;

4) okazіональні пейоративні знаки, що виявляють своє оцінне значення лише в умовах певного контексту, а не в основному словниковому значенні (таких у вербальних конфліктах виявлено 3,5%). Це нейтральні одиниці мови, експресивний компонент у семантичній структурі яких відсутній. Наприклад, *вчений* – у контексті про людину, яка нібито освічена; *мученик* – про людину, яка нібито переносить муки; *пророк* – про людину, яка нібито є проповідником волі божої; *Ісусик*, *святий* – про нібито морально чисту, бездоганну в житті, поведінці людину; *ягнятко* – про нібито тиху, лагідну людину; *бабуїн* – мавпа роду павіанів родини собакоголових (у контексті *стадо бабуїнів*) – про порушників порядку у Верховній раді (телеканал ІНТЕР, програма «Шустер LAVE», 21.06.13) та ін. Думаємо, що у певному контексті немало українських нейтральних лексем можуть виступити okazіональними пейоративами (в усному мовленні було зафіксовано речення: *Я думала, що ти порядний, а ти просто танцюрист*).

Висновки. Пейоративи є складовою негативно-оцінної системи мови, які мають здатність реалізовувати критику, неповагу, несхвалення, невдоволення тощо на адресу людини, чії особистісні дані або поведінка засуджуються. А оскільки конфліктна комунікація не несе в собі позитивного змісту, комфорту, задоволення й орієнтована на власну «перемогу» кожної зі сторін, мовці активно послуговуються цією лексикою. В ході дослідження визначено, що система таких знаків мови досить різномірна. Це й узуальні й okazіональні утворення, навіть слова з нейтральною конотацією, які реалізують конфліктну стратегію і тактику особи. У подальшому вважаємо перспективним аналіз українськомовних інвектив у вербальному конфлікті, які також є мовно-поведінковими моделями для вираження негативного ставлення мовця до опонента.

1. Галаган В. Емотивність, експресивність та конотація як засіб вираження оцінки / В. Галаган // Наукові записки : Філологічні науки. – 2008. – Вип. 80. – С. 171-178.
2. Голод О. Є. Особливості семантики та функціонування пейоративної лексики в сучасній німецькій мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О. Є. Голод. – Львів, 2001. – 18 с.
3. Дацишин Х. Пейоративна лексика в політичних ток-шоу / Христина Дацишин // Теле- та радіожурналістика. – 2011. – Вип. 10. – С. 227–230.
4. Жельвис В. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира / В. И. Жельвис. – М. : Ладомир, 1997. – 330 с.
5. Кузенко Г. М. Структурно-семантичні та комунікативно-прагматичні особливості емотивних висловлювань негативної оцінки (на матеріалі англomовного художнього дискурсу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Г. М. Кузенко. – Харків, 2006. – 20 с.
6. Кульчицька О. Особливості семантики пейоративної лексики (на матеріалі циклу романів «Сутінкова сага» Стефані Майер) / Олена Кульчицька // Іноземна філологія. Український науковий збірник. – 2011. – Вип. 123. – С. 64–69.
7. Панова Н. Інвективне слововживання як один з проявів вербальної агресії / Н. Ю. Панова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Гнозис, 2005. – Т.7 – Вип.2. – С. 137–143.
8. Романова Н. В. Проблема емотивної і емоційної лексики / Н. В. Романова // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки : Філологічні науки. Мовознавство. – Ч. 2. – 2011. – № 3. – С. 174–178.
9. Словник української мови : в 11-ти т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
10. Ставицька Л. Український жаргон : словник / Л. О. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
11. Eadie W. F. Communication and Conflict [Electronic resource] / William F. Eadie, Paul Edward Nelson // The Language of Conflict and Resolution. – London : Sage Publications, 2001. – P. 1–9.
12. Wilson D. Linguistic Form and Relevance / Dan Wilson, Deirdre Sperber // Lingua. 90. – 1993. – P. 2–25.

Author analyzed semantic derivation of pejorative vocabulary of Ukrainian language, which the person uses in the process of conflict communication. Usual, occasional, and “programmed” pejorative semantics were described.

Key words: *pejorative vocabulary, conflict communication; usual, occasional, «programmed» meaning.*

РІДНЕ СЛОВО В КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО ДОСВІДУ

У статті здійснено спробу аналізу сучасного стану функціонування української мови як державної через призму зіставлення її з умовами побутування мов ірландської та шотландської, з мовною політикою франкомовної провінції Канади Квебек. Обґрунтовано вирішальну роль мови у формуванні та розвитку національної культури та нації як такої.

Ключові слова: українська мова, державна мова, національна ідентифікація, ірландська мова, шотландська мова.

Постановка проблеми. Від початку з'яви в людському суспільстві такого явища, як мова – рідне слово стало засобом національної ідентифікації кожного індивідуума. Власне, з'ява мов є основним каталізатором процесів формування етносів, народів, націй. І різноманітні явища, такі, як космополітизм, глобалізм тощо, що виникли та будуть виникати й надалі в обширах людської цивілізації, не в змозі знівелювати цієї одвічної константи [4, 3].

На різних стадіях зародження, становлення та розвитку кожного етносу саме мова була вагомим чинником та аргументом у вирішенні тих питань, які поставали перед нацією в культурному, національному, економічному, політичному аспектах.

Візьмемо, до прикладу, періоди становлення української державності та визвольні змагання різних часів. В епоху козаччини носії рідної мови гідно відстоювали національні інтереси, виступали проти експансії та намагань численних завойовників. Але особливої кульмінації роль мови в українській історії набула в XIX-XXI ст. Це період, коли окремі частини України одночасно входили до складу різних імперій чи держав. І саме носії мови, які не піддалися насильницькій асиміляції, зберегли дух українства і стали кістяком у боротьбі за соборність майбутньої держави. Як наслідок – виникли українські державні утворення: Карпатська Україна, ЗУНР, УНР і, зрештою, сучасна держава – Україна. Слід наголосити на особливій ролі інтелегенції в питанні просвітницької роботи щодо збереження української національної ідентичності через вірність рідному слову. І не тільки просвітництва, а й згуртування та об'єднання українців на терені державотворення та військового спротиву. Культурологічні товариства несли ідеї українства усім верствам населення, не давали їм

асимілюватися та гуртували в націю. Усюди, де проживали українці (як в Україні, так і за її межами), було збережено мову і культуру, попри вороже лінгвістичне оточення. Винятком стала хіба що Кубань, де представники українського етносу майже повністю асимільовані, Проте і там, навіть попри несприятливу державну політику й постійний русифікаторський тиск, мова живе в усному вжитку частини місцевого населення і досі [3, 49].

Виклад основного матеріалу. Розглянемо роль мови у формуванні, існуванні та розвитку національної культури та нації як такої. Як правило, кожна нація йшла до свого державного становлення на основі вже сформованої культурної спадщини та національної ідентифікації серед інших етносів. Саме мова і культура кожного етносу були базисом у цьому процесі. Політичні та економічні аспекти з'явилися як наслідок та надбудова. І як свідчить історія, саме мова (або її втрата), вносила кардинальні зміни в буття етносу.

Як вже згадувалося, українська нація не мала в минулому цілісного державного утворення. Українці при чужоземному поневоленні постійно перебували у стані боротьби за збереження своєї мови, культури, яка на її базі виникла та розвивалась, зрештою, збереження своєї національної автентичності. Саме подвижницький рух патріотів і дозволив українцям лишитись собою.

Проведемо аналогію з іншими етносами, які свого часу зіткнулися з питанням збереження національної автентичності. Яскравим прикладом слугують носії ірландської мови. В історії ірландського етносу дуже багато спільного з українським у плані мови, культури та держави. Свого часу ірландці були високорозвиненою нацією з міцною державністю. Ірландська культура набула високого розвитку. Народи, які сюди приходили, швидко асимілювались, переймаючи мову, звичаї, культуру. У період з VI до IX ст., який отримав назву “золотий вік”, Ірландія була єдиною в Європі країною, мова якої використовувалася в літературі та освітніх закладах. В інших країнах література та освіта були латиномовними. У VIII ст. ірландська мова вже плекалася в монастирях як мова релігії, витісняючи латину, панування якої на континенті було непорушним протягом багатьох століть [1, 16]. Нагадаємо, що свого часу і в Україні був свій “золотий вік”, коли мова ставала цементуючим фактором у розвитку нації та державності, бо ж не випадково Конституція Пилипа Орлика була чи не найпершою та найдемократичнішою у Європі. В обох випадках занепад спричинила експансія інших етносів, починався він із мови та заперечення культурної самобутності. Спостерігаючи за перебігом подій в історії ір-

ландського етносу, бачимо, як ірландська автентичність втратила свою основу. Процес занепаду мови почався з приходом нормандців (XII ст.) і відбувався поступово. Англійцям, що також потрапили у васальну залежність і були змушені миритися протягом трьох століть із офіційним статусом франко-нормандської мови, вдалося відстояти свій мовний суверенітет. 1362 р. засідання парламенту вперше було відкрито англійською мовою. Геополітична експансія Лондона незабаром позначилася на мовному житті сусідніх етносів: в Ірландії домінування нормандців успадкували англійці. Судячи з уваги найвищої влади до мовної політики, уже в середньовіччі мова визнавалася важливим компонентом національної ідентичності. Король Генріх VIII видав на початку XVI ст. низку указів, спрямованих проти ірландської мови. Ключову роль у прискоренні лінгвоциду зіграло заснування англійських поселень на ірландській території, що почалося ще в XVI ст. і набуло найбільшого розмаху за часів Кромвелля.

Особливо відчутною була експансія англійської мови в період 1600-1800 рр. На кінець XVIII ст. нею вже говорило понад 50% населення Ірландії. До складу цієї мовної більшості увійшла й панівна верхівка. Ірландськомовними залишилися переважно представники низів, проте їхній мові бракувало соціального престижу й офіційного визнання.

На початку XIX ст. ірландці зазнали ще одного важкого удару: на англійську мову перейшло католицьке духовництво, яке вирішило, що це сприятиме піднесенню престижу конфесії. Оскільки початкова освіта була переважно в руках ченців, то система так званих “національних шкіл”, запроваджена 1831 р., стала своєрідною машиною мововбивства. Фатальну роль відіграли також голодомори першої половини XIX ст., які найбільше позначилися на соціальних низах, тобто ірландськомовному населенні: його частка стрімко зменшилася через вимирання та інтенсивну еміграцію.

Становище почало змінюватись після здобуття Ірландією незалежності. 1937 р., коли ірландську мову проголосили державною, всі офіційні документи стали видаватися двома (ірландською й англійською) мовами. Але на цей час кількість носіїв ірландської мови вже була надзвичайно малою. Перепис 1926 р. показав, що нею володіло тільки 18% населення, а тих, хто говорив тільки ірландською, було катастрофічне мало – 0,6% від загальної кількості населення. Попри такі показники, ірландська мова зберігала свій символічно-психологічний вплив на засновників молодой держави. Відомий вислів Де Валери, одного з ідеологів ірландського руху за незалежність і третього президента країни, про

те, що “краще Ірландія з її мовою, але без свободи, ніж вільна Ірландія без мови” [4]. Отже, і політична воля керівництва, і сама логіка розгортання національної ідеї диктували стратегічну необхідність підтримки ірландської мови, яка була видимою ознакою небританської перспективи у розвитку нації.

У незалежній державі ірландську мову було запроваджено як обов'язковий предмет у системі освіти. У початкових класах навчання мало вестися винятково ірландською, хоча цією мовою не володіла переважна більшість населення. 1975 р. уряд створив Комісію в справах ірландської (гельської) мови “Bord na Gaeilge”, на яку покладалася відповідальність за стан ірландської мови та її розвиток. Комісія намагалася досягати зазначеної мети через популяризацію переходу на рідну мову, створення мовних курсів різного рівня, поширення відповідної літератури. Проте наслідки такої діяльності виявилися досить скромними.

Ірландську мову було запроваджено в офіційній сфері. Вона стала обов'язковою для державних службовців, у юриспруденції, армії, поліції тощо. Проте дотримання цієї вимоги стало переважно номінальним, і переважання англійської мови в практичній діяльності відповідних структур не зазнало суттєвих змін. Хоча під час перепису 1971 р. 28,3% громадян вказали, що володіють ірландською мовою, рівень цього володіння виявився насправді досить низьким, оскільки для абсолютної більшості вона залишалася лише одним із шкільних предметів, а не живою стихією. Однак, згідно з переписом 2006 р., ірландською мовою володіло вже понад 40% населення Ірландії [1, 23].

Така сама доля судилася й шотландській мові. Британська експансія повністю знищила шотландську мову як таку. Отож, ведучи мову про Шотландію як країну, ще можемо говорити про якесь автономне державне утворення, і не можемо – про самобутність нації. Адже культура кожного народу може існувати та розвиватися тільки рідною мовою, а це вже у випадку з Шотландією втрачено. Сьогодні у Шотландії всього 1,2 % носіїв рідної мови. І рух за незалежність Шотландії від Сполученого Королівства у наш час носить вже не національний характер, а суто політичний та економічний.

Зовсім інша ситуація в такому регіоні, як франкомовний Квебек, що є частиною Канади, де панівне становище посідає мова англійська. Попри рівні права французької та англійської мов на федеральному рівні, населення Квебеку активно бореться проти засилля англійської мови і таким чином намагається зберегти свою культуру та автентичність.

Подібні до зазначених процеси відбувалися і відбуваються в Україні. Завойовники проводили ворожу політику стосовно української мови і культури з метою повної асиміляції. Це спричинилося до того, що частина українського населення перейняла чужу мову та культуру, суспільство зазнало розшарування, активізувалася українська еміграція. І як це не парадоксально, але українські емігранти зуміли зберегти й плекати свою мову й культуру в іншомовному середовищі, що є яскравою протиположністю процесам, які проходять в Україні сьогодні.

Аналізуючи лінгвістичні процеси сьогодення, хочемо наголосити на окремих аспектах. Попри статус державної, мова українська далеко не всюди є повноправною. Так звана побутова “двомовність” з перевагою російської домінує в усіх сферах. Преса, радіо та телемовлення українською мовою істотно поступаються перед російською. Замість того, щоб формувати національний менталітет на засадах української мови та культури, засоби масової інформації спотворюють громадську думку, розшаровують суспільство. Вражають телепередачі, де одночасно ведеться мовлення двома мовами. А чого варте засилля чужомовних шкільних підручників! Національну ідентичність потрібно формувати саме з дитинства, через національну освіту й родинне виховання.

Іде планомірна підміна національних цінностей. Вона спрямована не на щось інше, як на повну втрату державності. Культура позбавляється поступу з втратою повноцінного розвитку рідного слова. За таких умов, українська нація, може позбутися автентичності і перетворитися з повноцінного етносу в свій рудимент. Прикро вразило останнє святкування Дня Незалежності у Києві, коли зі сцени незалежну Україну доморошені артисти вітали переважно російською мовою.

Однак незаперечним є той факт, що національна мова належить до найважливіших чинників консолідації населення в межах певної країни. Солідарність як етнічної, так і політичної нації формує передусім масове усвідомлення належності до однієї мовно-культурної спільноти, тому поширення в державі однієї мови є запорукою її політичної стабільності [2, 5].

Переконливих, обґрунтованих, підкріплених і світовою практикою, і нашим досвідом аргументів на користь важливості утвердження української мови як рідної для українців можна навести чимало. Та, мабуть, усі вони зводитимуться лише до одного **висновку**: кожна людина і кожен народ повинні мати рідну мову і вільні можливості для її якнайповнішого використання.

1. Ажнюк Б. Уроки двомовності: Ірландія // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – К., 2000. – С. 16–26.
2. Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва : день сьогоднішній та прийдешній. – К. : КМ Академія, 2001. – 95 с.
3. Москаленко Л. Українці й українська мова на Кубані // Дивослово. – 2008. – №2. – С. 47–54.
4. Ткаченко О. Мова і національна ментальність: Спроба сучасного синтезу / О.Б. Ткаченко. – К.: Грамота, 2006. – 240 с.
5. Doyle Aidan; Edmund Gussmann. An Ghaeilge, Podręcznik Języka Irlandzkiego. Режим доступу : [ISBN 83-7363-275-1](https://www.isbn.org/9788373632751).

The article is an attempt to analyze the present state of functioning of Ukrainian as the state language in the light of the comparison of the conditions of existence as the Irish and Scots, the language policy of the French-speaking Canadian province of Quebec. The main role of language in the formation and development of national culture and nation as such.

Key words: *Ukrainian language, the official language, national identity, Irish, Scottish language.*

УДК 811.161.2'37(477.84) Ганна Бучко, Дмитро Бучко (Тернопіль)

ПОХОДЖЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПРИЗВИЩ с. ПЕРЕГІНСЬК

У статті аналізуються протопрізвища селища Перегінськ Івано-Франківської області за історичними джерелами трьох часових зрізів: кінець XVII ст., кінець XVIII ст., перша половина XIX ст. Визначаємо їх лексичну базу (імена, прізвиська, назви осіб за заняттям, місцем походження чи проживання і под.) та словотвірну структуру. Відзначаємо, що протягом зазначеного періоду у доборі етимонів та у словотвірній структурі аналізованих антропонімів відбулися значні зміни, які, з одного боку, характеризують нестабільний характер спадкових іменувань у XVII-XVIII ст., з іншого – виявляють процеси, що сприяли остаточному формуванню та стабілізації сучасних прізвищ.

Постановка проблеми. Поштовхом до аналізу антропонімів одного населеного пункту стала стаття А. Залеського «Спостереження над українськими прізвищами XVII в. (на матеріалі інвентаря с. Перегінське)». Відзначаючи, що XVI, а особливо XVII ст. – це “період виникнення і найбурхливішої еволюції майбутніх родових прізвищ”, і маючи в розпорядженні антропонімний матеріал, що міститься в інвентарі с. Перегінське за 1690-1691 рр., автор статті аналізує “українські родові прізвища ... з їх лексико-семантичного боку і з уваги на словотворчу будову” [4, 134].

Стаття А. Залеського опублікована в 1964 р., коли сучасна українська антропоніміка робила свої перші кроки. У статті проаналізовано понад 100 антропонімів, які разом з особовими іменами створювали дволексемну формулу іменування. Кваліфікуючи ці антропоніми як родові назви або прізвища, автор виділяє їх основні словотвірні типи та подає аналіз лексичної бази.

Виклад основного матеріалу. Маючи в розпорядженні антропонімний матеріал с. Перегінське, почерпнутий з Йосифінської (1785-1788) та Францисканської (1819-1820) метрик (далі ЙМ і ФМ) – рукописних документів, що фіксують офіційну на той час систему ідентифікації особи в Галичині, робимо спробу порівняти антропонімію одного села за час понад 100 років з метою: 1) виявлення змін, що відбулися в антропоніміці села протягом століття та 2) встановлення факторів, що сприяли стабілізації сучасних прізвищ.

Дослідження української історичної антропонімії переконливо доводять, що іменування, які разом з особовими іменами вживалися протягом довгого часу для ідентифікації особи, мали нестабільний характер і тільки на початку XIX ст. в результаті урядових заходів були закріплені за громадянами як обов'язкові стабільні знаки – прізвища. Ми пропонуємо використовувати для таких іменувань термін “протопрізвище” [2, 157] (пор. у М. Худаша – прізвищева назва).

Уже хрестоматійними в українській назвознавчій науці стали слова Ю. Редька про те, що при потребі розрізнення людей з однаковими іменами і створення прізвищ «першою базою для цього стали саме імена – переважно батька, матері, діда» [6, 9]. Крім того, лексичною базою протопрізвищ, а значить і прізвищ виступають найрізноманітніші прізвиська (сімейно-родові, що передавалися у спадок, та індивідуальні), і деякі означення особи, які вказували на заняття, місце походження чи проживання, соціальний стан і т.п. А ті процеси, які відбувалися при переході імен, прізвиस्क, апелятивів із значенням особи з першого носія на наступного з подальшим закріпленням їх у функції спадкових іменувань, визначають способи творення прізвищ.

Висвітлення проблеми походження, формування та стабілізації прізвищ передбачає характеристику їх етимонів та словотвірної структури, а також виявлення тих змін, які відбувалися з цими іменуваннями до стабілізації антропонімійної системи.

Лексична база (етимони) протопрізвищ в Інвентарі, ЙМ і ФМ характеризується такими показниками:

Таблиця 1

Етимон протопрізвища	Інвентар (1690-1691)	ЙМ (1785-1788)	ФМ (1819-1820)
Хрещене ім'я	42,7%	43,3%	42,5%
Прізвисько	33%	31,5%	29,1%
Апел. характ. особи	22,3%	17,3%	20,9%
Не прозорий	3%	7,9%	7,5%
Разом	100%	100%	100%

Як бачимо з таблиці, відносна кількість відіменних протопрізвищ у Перегінську на трьох часових зрізах приблизно однакова. Лексичною базою цих іменувань виступають в основному імена православного календаря, адаптовані українською мовою, при цьому як повні, так і їх структурні варіанти. Приклади з Інвентаря: *Antonik, Hawrylak, Droniewicz, Ilkowicz, Kuzmicz, Fedoryszyn, Chymczyc*; з ЙМ і ФМ: *Danilko, Lesiuk, Markow, Romanko, Jakimczuk*.

Відіменні прізвища, що побутували у Перегінську в кінці XVII ст. (за Інвентарем) та на рубежі XVIII-XIX ст. (за ЙМ і ФМ) утворені переважно від різних імен. Спільними іменами, які засвідчені як етимони протопрізвищ в усіх трьох документах, були: *Гліб, Дроць(о)* (< *Андрон*), *Ілько, Левко, Марко, Олекса, Петро, Пронь і Проць* (< *Прокін*), *Савка, Федір, Яць* (< *Яків*), при цьому часто вони творять протопрізвища різної структури, напр., в Інвентарі: *Drociow, Lesiewicz, Proniewicz*; у ЙМ і ФМ: *Drociuk, Lesiak і Lesiuk, Proniow*. Усе це свідчить про їх “живомовний характер”, про те, що одні і другі були іменуваннями осіб у першому поколінні.

Більшість відіменних протопрізвищ як в Інвентарі, так і в Метриках, утворено від традиційних для українського антропонімікону імен і не викликають якихось сумнівів щодо кваліфікації етимонів саме як особові імена. Детальніше зупинимося тільки на аналізі тих протопрізвищ, які фіксують у своїх основах незвичні, локальні варіанти імен або ж неоднозначні щодо етимології лексеми. Не виключаючи «вдапелятивної» семантизації етимонів протопрізвищ *Kornutycz* та *Kosanow*, яку подає у своїй статті А. Залеський (перше пов'язує з польським *kornut* “*rogal (maż zdradzany przez żonę)*” або укр. “*корнута (вівця з розлогими рогами)*” [4, 136], друге – “*можливо, від куцан, див Грінченко: куцан = куцак “чорт”* [4, 141]), віддаємо перевагу відіменному походженню лексичної бази цих іменувань: *Kornutycz* – від *Корнута* – варіант імені *Корнелій, Корнило або Корній*, оформлений характерним для давньоукраїнської

антропонімії суфіксом **-ут-а** [5, 86] або ж від застарілого імені *Корнут* [ВІЛ: 259]; *Kocanow* – від антропоніма *Коцан*, твірну основу якого можна виводити з «українського гіпокористичного імені *Коць, Коцьо*, співвідносних з повними іменами *Костянтин, Конон, Микола...*» [Чуч.: 296]. Прізвища *Hustey, Chromey* (у статті А. Залеського відповідно – від *густий і хромий*), – вважаємо, утворені від варіантів імен *Август* або *Августин* (пор. *Густа, Густик* [ВІЛ, 35]) та *Охрім* (пор. *Хром, Хромей, Хромій* [Тр., 277]). Етимомом протопрізвища *Rutnik* вважаємо чоловіче християнське ім'я *Римма*, пор. інші протопрізвища на Бойківщині: *Рут* і *Рutow* (А. Залеський зауважує, що “Римик, мабуть, син римаря” [4, 138]). Можна погодитись з А. Залеським, що протопрізвище *Karandycz* має відапелятивне походження (діал. *карандич* – це “воркотун, боркотун [4, 137], пор. ще *карандич* – риба “морський півень” [ЕС II, 386], якби не наявність у сусідніх селах іменувань *Karan* і *Karanda*, які легко співвідносяться з іменем *Карань* [Мор., 97], точніше, з його варіантом із суфіксом **-да**, що досить активно використовувався в українській антропонімії (пор. *Гринда*).

Неоднозначними є і етимони перегінських протопрізвищ з ЙМ і ФМ *Bendak* і *Kulik*, які легко можна пояснити загальнонародними або діалектними апелятивами української мови (пор. *бенда* «осока» [Он. I, 48], *куль* «вимолочений сніп» і ін. або *кулик* [Тр. II, 32] і в той же час можуть бути пояснені як особові імена. Так, П. Чучка прізвище *Бендак*, яке побутує і на Закарпатті, виводить «з пол. п-ща, що від імені *Węda* (< *Wędziemir, Wędzierad...* = *Будимир, Будирад*) або “від катол. імені *Benda*, що з лат. *Benedictus*” і менш імовірним вважає відапелятивне походження цього антропоніма [Чуч., 56]. А етимомом протопрізвища *Kulik* міг послужити варіант імені *Мукула* = *Микола*. Затемнений на перший погляд етимон антропоніма *Luklan* розкривається при зіставленні його з записами з ЙМ: *Lukuian* – *Lukwian* – *Lukian*.

Друга група слів, крім хрещених імен, від яких активно утворювались протопрізвища – це найрізноманітніші прізвиська, переважно індивідуальні, що характеризували свого носія за якимись його зовнішніми ознаками чи внутрішніми рисами і черпалися з усіх шарів лексики. Очевидно, що важко визначити, які мотиви послужили для вибору тієї чи тієї лексеми для прізвиськової номінації денотата. Можна лише стверджувати, що “відпрізвискові” протопрізвища жителів Перегінська утворені як від загальновоживаних, так і діалектних лексем, що є назвами тваринного, рідше – рослинного світу, назвами предметів, анатомічними назвами тощо, тобто іменуваннями, які М. Худаш у своїй класифікації прізвищевих назв включає до власнеантропонімічних [7, 145-157].

Частина таких протопрізвищ є в усіх аналізованих документах, частина фіксується то в одному, то в іншому джерелі: *Nadynczyc, Kobelik, Kurey/ Kuriy, Pauk, Perepilka, Swerdan* (свердан “цвіркун” [Он. II, 200], *Soroka, Capiszyn; Hruszka, Dubey, Łypay, Rypcy, Saladyz* (салада – від угорського слов’янїзму *szalad* “покільчене зерно”, “пивний солод” [Чуч., 500], *Solomczak; Dudka, Hlynka, Hlinianik, Koreń, Łoyko, Mosoryz* (мосір “бочка, видовбана з колоди” [Он. II, 453], *Putera* (путера “діжка, в яку зливають овече молоко на бринзу” [Он. II, 162]; *Hołowczak, Kopytey, Puzyz, Chwostyk, Chreptyz; Rydwan*.

Значно менше протопрізвищ фіксують у своїх основах атрибутивні лексеми з особовим значенням, які М. Худаш виділяє як апелятивно-антропонімні назви: *Bihun* (бігун “той, що швидко бігає, скороход...” [Гр. I 61], *Drymluch, Liwakow, Gawadziak* (пор. гаваза “неохайна людина” [ЕС I, 446]); *Łapkowicz* (лексичну базу антропоніма *Łapko* А. Залеський пояснює за Словником Желехівського як “негідник, падлюка, голодранець, босяк [4, 135]), *Paliwoda* (паливода “шибеник, урвиголова” [Гр. III, 89], *Chalus* (халус “ласун, ненажера” [Он. II, 336]), *Sorochman* (пор. сирохман “круглий сирота; самотня людина; бідняк” [Он. II, 215]).

Можливо, етимони окремих протопрізвищ ввійшли в антропонімікон Перегінська не як звичайні прізвиська, а як апелятивні характеристики особи, зокрема, такі іменування як *Bihun, Łapkowicz, Sorochman* могли вказувати на соціальний стан носія.

Деякі «відпрізвиські» протопрізвища беруть свій початок ще з давніх слов’янських автохтонних імен (відкомполитних або відапелятивних), які функціонували в Україні як особові імена чи імена-прізвиська до XVII ст.: *Roszkowicz* (< Рошко < Рошъ < Ростислав [3, 89]), *Łoyko* (< Loу [3, 19], *Fozdiuk* = *Hwozdiuk* (< Гвоздь [3, 132], *Krailo* (< Краиславъ [Мор., 104]). Слов’янськими автохтонними іменами або іменами-прізвишками могли бути і назви, що виступають лексичною базою деяких пояснених вище протопрізвищ (пор. Дубь, Куликъ, Сорока, Цапъ [3, 128; 126; 124]; Груша, Кось, Паукъ [Мор., 66; 103; 148]).

Третя група протопрізвищ, яку більш-менш рівномірно подають усі три документи – це апелятивні означення особи та їх патронімні або посесивні деривати. Найчастіше ці іменування утворено від назв професій, які були необхідні у кожному селі: *Kowal, Kuszniierz, Mielnik, Mularz*. Ці протопрізвища є і в Інвентарі і у метриках. У кінці XVII ст. у Перегінську були ще *Bednarz, Wataman, Diakoniy, Diaczkowicz, Pisarow, Piwowar, Popowicz, Rybak*, а на рубежі XVIII-XIX ст. – *Deputat* (депутат “1) депутат, 2) власник полонини” [Гр. I, 368], *Winnikow, Krawiec, Marszałko* (пор. маршалок “другий староста на весіллі” [Он. I, 431], *Slusarczuk, Stawniczy*.

Відапелятивні назви іншого “семантичного спрямування” – нечисленні. Вони вказують на етнічну належність, соціальний стан і под.: *Boyko, Woloszczuk, Moskalczuk, Ukrainiec; Szlachtycz, Wyhrsta* (Вирста – від місц. апелятива вирста «вихрест» [Чуч., 117]).

На рубежі XVIII-XIX ст. у Перегінську появляються відойконімні протопрізвища: *Misiunski, Jasinski* (пор. назви сусідніх сіл Мізунь і Ясень).

Аналіз лексичної бази протопрізвищ, які функціонували у Перегінську в XVII ст. і через сто років показав, що засоби (тобто певні групи лексики) для творення цих іменувань у кількісному відношенні були досить стабільними (див. наведену вище табл. 1). Натомість якісні показники, тобто використання конкретних лексем для творення протопрізвищ, такої стабільності не виявили, що є характерним явищем для часу формування спадкових іменувань і становлення прізвищ.

Ще яскравіше процеси, що супроводять творення протопрізвищ і сприяють формуванню та стабілізації прізвищ, виявляємо при аналізі словотвірної структури цих іменувань, зокрема при порівнянні кількісного і якісного складу протопрізвищ різних способів творення у “різночасових” документах.

А. Залеський “усі родові назви, що виступають у досліджуваному інвентарі” за способом словотворення зводить до трьох основних груп: 1) назви, утворені морфологічним способом (це антропоніми, оформлені патронічним суфіксами **-ович/-евич, -ич**, а також суфіксами **-ик, -ук, -ей, -ій**); 2) назви, утворені морфолого-синтаксичним способом, який «представлений в досліджуваному інвентарі виключно субстантивациєю присвійних прикметників»; 3) назви, утворені семантичним способом, завдяки якому «вже існуючі в мові готові лексичні утворення, які шляхом семантичного словотворення, тобто переосмислення загальних назв найрізноманітнішого значення, перетворюються у власні особові назви» [4, 135; 141; 144].

Цих принципів дотримувалися й інші дослідники української історичної антропонімії. Проте, враховуючи повну субстантивацию українських прізвищ на **-ів (<ов), -ин**, ці словотвірні моделі по відношенню до сучасного матеріалу прийнято кваліфікувати як моделі морфологічного способу творення.

Оскільки вихідною точкою у нашому дослідженні стали антропоніми Перегінського інвентаря, пояснені А. Залеським, то протопрізвища Перегінська, почерпнуті з ЙМ і ФМ, аналізуємо за тими ж принципами.

Три чверті протопрізвищ, внесених у Інвентар, оформлені прізвищевими суфіксами, при цьому субстантивні деривати становлять 46% від

усіх іменувань, посесивні – 29%. «Одним з найпродуктивніших суфіксів для творення чоловічих особових назв у Перегінському інвентарі виступає патронімічний суфікс **-ович** і його м'яка різновидність **-евич**» [4, 135]. В Інвентарі ці назви становлять 22%. Через 100 років відносна кількість протопрізвищ на **-ович/-евич** різко зменшується (7% у ЙМ і 6% у ФМ). Із 23 антропонімів на **-ович/-евич** із Перегінського інвентаря через 100 років у незміненому вигляді збереглося тільки 4: *Ilkowicz, Markowicz, Semkowicz, Proniewicz*. Частина іменувань не залишила по собі ніяких слідів. А понад 10 протопрізвищ «трансформувалися» в інші морфологічні структури. Зразки таких перетворень (включаючи і сьогоdnішній стан) подаємо у таблиці 2.

Таблиця 2

Інвентар (1690-1691)	ЙМ (1785-1788)	ФМ (1818-1820)	1985 р.
Łapkowicz	Łapko Łapkowniak	Łapkowniak	Лапко Лапківняк
Lesiewicz	Lesiak	Lesiak Lesiuk	Лесюк
Markowicz	Markowicz Markow	Markowicz Marko	Марків Марко
Proniewicz	Proniewicz Proniow	Proniewicz	Пронь
Semkowicz	Semkowicz Semko	Semkowicz Semko	Семкович
Capowicz	Capiszyn	–	Цап
Swerdanowicz	Swerdan	Swerdan	Свердан

Наведені у таблиці приклади свідчать, що суфікс **-ович/-евич** у XVII ст. був ще живим патронімним формантом, який згодом міг зберігатись або ж поступався місцем іншим суфіксам чи відпадав.

Протопрізвища на **-ич**, що фіксуються в Інвентарі, збереглися і через 100 років: *Karandycz, Kropiwicz, Kuzmicz, Chreptycz*, і лише *Mosorycz* у ЙМ і ФМ виступає як *Moszora*.

Найпродуктивніша модель прізвищ морфологічного способу творення на Бойківщині – прізвища на **-ак/-як** – в Перегінському інвентарі репрезентується лише трьома назвами: *Hawrylak, Hołowczak, Soroczak*. Протопрізвища *Narożniak* і *Bliszczak*, які А. Залеський наводить у групі іменувань з суфіксом **-ак**, вважаємо семантичними дериватами (*Bliszczak* < блищак “світляк” [Гр. I, 75]). Відзначаючи порівняно незначну продуктивність іменувань на **-ак/-як**, автор дослідження Інвентаря

зауважує, що більшість цих назв має чітко виражений патронімічний характер [4, 139]. На кінець XVIII ст. кількість протопрізвищ на **-ак/-як** у Перегінську різко зростає: у ЙМ – 14 назв; у ФМ – 13. Утворені вони і від чоловічих імен, і від прізвиськ: *Lesiak, Prociak, Fedoryniak, Solomczak* і ін. Лексичною базою протопрізвищ *Andrzsak* і *Łapkowniak* стали відповідно андронім *Андриха* та жіночий патронім *Ланківна* (пор. іменування в Інвентарі – *Łapkowicz*, у ЙМ – *Łapko*).

Дві назви на **-ук** з Перегінського інвентаря сам автор статті не вважає патронімічним утвореннями [4, 140]. Очевидно, протопрізвища з суфіксом **-ук/-юк** в патронімічній функції появились на Перегінщині у XVIII ст. і далі кількість їх збільшується (можливо, під впливом актуалізації цієї моделі на сусідній Гуцульщині). У ЙМ і ФМ маємо відповідно 8 та 14 протопрізвищ з цим формантом. Утворені вони переважно від хрещених імен: *Handziuk/ Hanciuk, Drociuk, Kostiuk, Łesiuk, Sawczuk, Semaniuk, Jakimeczuk*.

Про неусталеність прізвищевої системи у XVIII ст. свідчать і приклади “змішування” іменувань з суфіксами **-ак/-як** та **-ук/-юк**: у ЙМ – *Patriyczak*, у ФМ – *Patriyczuk*. Проторізвища *Kowalczuk* і *Moskalczuk* можна кваліфікувати як патроніми від антропонімів *Коваль* і *Москаль*, але не можна виключати і їх семантичної деривації від апелятивів *ковальчук* «підмайстер коваля; син коваля» та *москальчук* «син москаля». Так чи інакше, патронімічність у цих назвах безсумнівна.

В усіх трьох документах маємо декілька протопрізвищ на **-ей, -ій**, в яких ці форманти найімовірніше виражають патронімічність: *Dubey, Korytey, Rypey; Diakunij, Kuleniy, Petryniy, Fedoriy* (пор. протопрізвища з інших сіл Бойківщини, що мають ту ж лексичну базу, але іншу морфологічну структуру: *Dubicz, Kopytczak, Rypiak,; Diakun, Kułynycz, Petryna, Fedoryszyniec*).

Найпоказовішими для характеристики словотвірних процесів, що сприяли становленню та стабілізації прізвищ, є протопрізвища на **-ів** та **-ин**.

У Перегінському інвентарі протопрізвищ у формі посесивних прикметників на **ів (-ow)** та **-ин (-yn, -in)** становлять 30% (відповідно 17% на **-ow** та 13% на **-yn/-in**) від усіх іменувань. Протопрізвища на **-ow** походять переважно від хрещених імен та апелятивних означень особи (відповідно 10 і 5 назв): *Wasyłow, Hauryłow, Hlibkow, Dynisow, Drociow, Protaskow; Kupciow, Mielnikow, Pisarow, Popow* і ін. Протопрізвища на **-yn** – це в основному назви на **-yszyn**, утворені від андронімів на **-иха**, які були і до певної міри залишаються способом іменування заміжньої жінки на сході Бойківщини. Відандронімічними вважаємо і протопрізвища *Kobyłanczyn* і *Serhiyczyn* (від *Кобилянка* і *Сергійка*), які А. Залеський

кваліфікує як «патронімічні за походженням» [4, 144]. Підставою для такого нашого трактування є відомі в українській ономастиці андроніми з суфіксами **-к-а** та **-янк-а** [8, 159-160]. Через 100 років після складання Інвентаря у Перегінську маємо лише 7 (у ЙМ) і 5 (у ФМ) протопрізвищ на **-ow** та 10 (у ЙМ) і 3 (у ФМ) протопрізвищ на **-yn/-in**, при цьому перші утворено від чоловічих хрещених імен, другі – від андронімів. Отже, протягом XVIII ст. відбулося різке зменшення посесивних моделей, зокрема іменувань на **-ow**, при цьому етимони цих назв з Інвентаря не знайшли свого продовження в інших словотвірних моделях протопрізвищ. Це дуже показово свідчить про “живомовний характер” посесивних іменувань, що до речі має місце в українській неофіційній антропонімії до сьогодні.

Порівняльний аналіз кількісних та відносних показників посесивної моделі на **-iv** навіть у рамках одного села ще раз переконливо довів зроблений ще 30 років тому висновок на матеріалі історичної та нової антропонімії Бойківщини про один з найважливіших факторів становлення українських прізвищ – т.зв. «депатронімізацію» протопрізвищ, тобто усунення з офіційної системи тих моделей, які збігаються з живими розмовними іменуваннями [1, 19].

Ще одна словотвірна модель прізвищевих назв – семантичні деривати – виявляє прямо протилежні кількісні показники по відношенню до посесивних моделей: в Інвентарі таких іменувань 26, у ЙМ – 18, у ФМ – 61. Відіменних протопрізвищ цієї моделі в Інвентарі нема, у метриках відіменні протопрізвища семантичного способу деривації репрезентуються переважно суфіксальними або усічено-суфіксальними варіантами чоловічих християнських імен: *Danilo* і *Danilko*, *Lewko*, *Pańko*, *Semko*, *Fedorko* і ін..

Протопрізвища семантичного способу творення, які виступають в Інвентарі, це апелятивні характеристики особи та прізвиська. Майже половина з них у незміненому вигляді фіксуються у ЙМ та ФМ. Якщо в кінці XVII ст. вони могли бути іменуваннями першого носія, то надалі, імовірно, уже стали спадковими назвами. Хоча такі протопрізвища як *Kowal*, *Mielnik*, *Mularz* могли щоразу називати особу за її реальним заняттям. Збільшення кількості семантичних дериватів у класі спадкових іменувань Перегінська – не випадкове явище. Це локальний прояв загального принципу становлення українських прізвищ: назви, не оформлені традиційними патронімним або (і це суттєвіше) посесивними суфіксами краще виражали стабільність спадкового іменування.

Підсумок аналізу словотвірної структури протопрізвищ с. Перегінське протягом 120 років наведено у таблиці 3.

Таблиця 3

Словотвірна модель	Інвентар	ЙМ	ФМ
Суфіксальні суб- стантивні деривати	47 (45,7%)	62 (48,8%)	65 (48,5%)
Посесивні деривати	30 (29,1%)	17 (13,4%)	8 (6%)
Семантичні дери- вати	26 (25,2%)	48 (37,8%)	61 (45,5%)
Разом	103 (100%)	127 (100%)	134 (100%)

Кількісні показники, які ми наводимо у цій статті, можуть допускати певні похибки. Причина цього – як досить часте явище неоднозначності у трактуванні семантики етимонів протопрізвищ, на що зверталось увагу вище, так і у визначенні їх словотвірної структури. Важко однозначно визначити місце у семантично-словотвірній схемі таких протопрізвищ як *Bendak*, *Bliszcak*, *Haydeyczuk*, *Kulyk*, *Łapkowicz*, *Pleskaczenicz*, *Smolak*, *Chudiak* і деяких інших, оскільки лексична база кожного з цих іменувань має по декілька значень, причому особових і неособових. Наприклад, етимомом протопрізвища *Haydeyczuk* можна вважати відапелятивну назву *Гайдей* (гайдей «у гуцулів: пастух рогатої худоби» [Гр. I, 265]) або ж патронім з суфіксом **-ей**, утворений від прізвиська *Гайда* (гайда «1. гульвіса, 2. флейта» [Гр. I, 265]); гайда «сопілка» [Он. I, 157]). Антропонім *Smolak* у Словнику П. Чучки має шість етимологій [Чуч., 525]. Іменування *Chudiak* могло утворитись: 1) за допомогою суфікса **-ак** від імені *Худь(о)*, яке, в свою чергу можна вважати усіченим дериватом застарілого канонічного імені Худіон [ВІЛ, 261] або відкомпаративним дериватом слов'янського автохтонного імені Худислав [Грк., 205]; 2) семантичним способом від прізвиська *Худяк* (худяк розм. «квола виснажена тварина; дуже худа людина [СУМ XI, 171]; пор. ще слов'янське автохтонне відапелятивне ім'я *Худякъ* [Мор., 203]).

Висновки. Підсумовуючи викладене, відзначаємо, що порівняльний семантично-структурний аналіз протопрізвищ навіть одного населеного пункту на кількох часових зрізах дає можливість не тільки відслідкувати лексичну базу та словотвірну структуру цих іменувань на різних етапах їх розвитку, але й виявити фактори, що сприяли становленню сучасних прізвищ.

1. Бучко А.Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни. Автор. диссер. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1986. – 20 с.

2. Бучко Д.Г., Ткачова Н.В. Словник української ономастичної термінології. – Харків: Ранок-НТ, 2012. – 255 с.

3. Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові імена в побуті українців XIV-XVII ст. – К. : Наукова думка, 1988. – 170 с.

4. Залеський А.М. Спостереження над українськими прізвищами XVII ст. (на матеріалі інвентаря с. Перегінське) // Дослідження і матеріали з української мови. – К. : Наукова думка, 1964. – Т.6. – С. 133–145.

5. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. – К.: Наукова думка, 1984 – 152 с.

6. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.

7. Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв 14–18 ст. // З історії української лексикології. –К. : Наукова думка, 1980. – С. 96–160.

8. Чучка П.П. Украинские андронимы на славянском фоне // Перспективы развития славянской ономастики. – Москва: Наука, 1980.– С. 157–162.

Прийняті скорочення

ВЛ: Скрипник Л.Г. Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. – К., 1996.

Гр.: Словар української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907 – 1909. Т. I – IV.

Грк.: Грковић Милица. Речник личних имена код Срба. – Београд: Вук Карауић, 1977. – 324 с.

ЕС: Етимологічний словник української мови. Т. I-V. – Київ, 1982–2006.

ЙМ: Йосифінська метрика (1785 – 1788), рукопис, ЦДІА України у Львові, фонд 19.

Мор.: Морошкин М.Я. Славянский именовослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – Спб., 1867. – 213 с.

Он.: Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.

СУМ: Словник української мови – Т. I-XI, Київ, 1970–1980.

Тр.: Трійняк І.І. Словник українських імен. К.: Довіра, 2005.

ФМ: Францисканська метрика (1819 – 1820), рукопис, ЦДІА України у Львові, фонд 20.

Чуч.: Чучка Павло. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник.– Львів: Світ, 2005. – 700 с.

The paper analyses proto-surnames of Perehinske village in Ivano Frankivsk region. This analysis is based on sources from three historic periods: the end of the 17th century, the end of the 18th century, and the first half of the 19th century. We determine the lexical base (first names, nicknames, names based on profession and trade, place of origin or residence and so on) and etymological structure of these proto-surnames. We establish that during the studied period the selection of etymons and the etymological structure of the analyzed anthroponyms underwent significant changes. On one hand, these changes are characteristic of unstable character of hereditary names in the 17-18th centuries, on the other hand there changes help us to establish processes that lead to final formation and stabilization of modern surnames.

ІМЕННИКИ “МЕЖОВИХ” МОДЕЛЕЙ ТВОРЕННЯ: НАЦІОТВІРНИЙ І СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості та визначено параметри дериваційної парадигми іменників – найменувань осіб за їхніми зовнішніми і внутрішніми ознаками. Визначено основні чинники, що зумовлюють дериваційну спроможність цієї групи номінацій.

Ключові слова: *словотвірна парадигма, лексико-семантична група іменників, дериваційний потенціал, словотвірне значення, словотворчі суфікси.*

Постановка проблеми. Іменники, що мають обмежену словотвірну спроможність, тобто ті, які формують однозонні чи нульові словотвірні парадигми, у сучасній українській мові становлять семантично й структурно окреслену групу. До них належать найменування осіб за їхніми зовнішніми або внутрішніми ознаками, невідмінювані іменники, запозичені з інших мов, абстрактні іменники – назви опредметнених дій, опредметнених станів, опредметнених якостей та одиниці з модифікаційними словотвірними значеннями, зокрема демінутиви, аугментативи та збірні іменники. Ці найменування називають іменниками “межових” моделей творення. Їхня незначна словотвірна спроможність зумовлена цілим комплексом граматичних, семантичних, структурних, функціонально-стилістичних та прагматичних чинників, визначальним серед яких є семантичний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки вивченню структурно-семантичної специфіки іменників вищезгаданих груп були присвячені праці українських дослідників В.П. Олексенка ([Словотвірні категорії іменника, 2005]) та З.О. Валюх ([Словотвірна парадигматика іменника в українській мові, 2005]). Проте проблема з’ясування особливих ознак найменувань “межових” моделей творення, зокрема тих, що зумовлюють їхню словотвірну поведінку, не втрачає своєї актуальності.

Постановка завдання. У пропонованій статті піде мова про групу іменників – найменувань осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками та чинники, які впливають на їхню словотвірну спроможність.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській мові найменування осіб за їхніми зовнішніми або внутрішніми ознаками – це деривати, семантична структура яких містить інваріантну сему “носій зовнішніх або внутрішніх ознак”. За способом творення вони є суфіксальними іменниками, утвореними від основ дієслів, прикметників та

іменників здебільшого за допомогою суфіксів власної експресивності (-ун, -ій, -ець, -ак/-як, -ань, -ень, -ач, -ух /-юх та ін.), що вказують на зовнішні риси людини чи її внутрішні якості: на темперамент, поведінку, рівень розвитку, вікові особливості, риси вдачі, побутові звички, які не свідчать про характер, а є окремими доповненнями поведінки тощо. Такі суфікси надають лексемам оцінного відтінку – від незначної іронії до зневаги, презирства, осуду. Пор.: *Спиною до нього притулювся новий уповноважений з району, мерзлякувато найжачений мовчун, закутий у власну похмурість* (О. Гончар); *Посеред хати, широко розставивши гнупті впівовода ноги, стояв рудий вусань із безнадійно опущеним ротом, з безнадійними очима, на його обличчі тримали життя тільки племенисті перчини вусів* (М. Стельмах). Назви осіб із згаданими суфіксами перебувають на межі літературної мови і ненормативного вживання.

Дериваційні можливості іменників – назв осіб за зовнішньою чи внутрішньою ознакою обмежені творенням похідних субстантивної зони з модифікаційними словотвірними значеннями.

Основним виразником модифікаційного словотвірного значення “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником” є два продуктивних словотвірних суфікси – **-к-** та **-иц'/-**. За допомогою цих суфіксів утворюються іменники жіночого роду від співвідносних назв чоловічого роду, причому суфікс **-к-** приєднується до повних і усічених твірних основ, суфікс **-иц'/-** – тільки до усічених, пор.: *жартун* → *жартунка*, *баламут* → *баламутка*, *сміхун* → *сміхунка*, *стрибун* → *стрибунка*, *хитрун* → *хитрунка*, *вертун* → *вертунка*, *пестун* → *пестунка*, *пустун* → *пустунка*, *щасливець* → *щасливиця*.

Властивість іменників, що називають осіб – носіїв зовнішніх чи внутрішніх ознак, породжувати демінутиви зумовлена їхньою словотвірною структурою, адже вони утворені за допомогою словотвірних суфіксів, що слугують не тільки засобом визначення особи, а й способом її експресивного забарвлення. Пор.: *сміхун* → *сміхунчик*, *стрибун* → *стрибунчик*, *стрибунець*, *балакун* → *балакунчик*, *ласун* → *ласунчик*, *ласунець*, *пестун* → *пестунчик*, *товстун* → *товстунець*, *чепурун* → *чепурунчик*, *хорошун* → *хорошунчик*, *хрипун* → *хрипунчик*, *хропун* → *хропунець*, напр.: *Дзюдо, коротконогий цей товстунець, знижує плечима* (О. Гончар); *Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика* (М. Коцюбинський).

Істотний вплив на словотвірну спроможність досліджуваних іменників, з-поміж яких кількісно переважають відприкметникові й віддієслівні похідні, справляє частиномовна належність їхніх твірних слів та пов'язана з нею фразеологічність (ідіоматичність) семантики дериватів

– невираженість якоїсь частини значення похідного формально виділеними в ньому частинами [4, 158]. Значеннева сутність деад'єктивів, девербативів і десубстантивів із нефразеологічною лексичною семантикою становить собою суму значень структурних елементів деривата, а саме: значення статичної чи процесуальної ознаки, вираженого твірною основою, і загального значення носія ознаки, вираженого словотворчим формантом, напр.: *хитрун* – той, хто хитрий; *товстун* – той, хто товстий; *рудань* – той, хто має руде волосся; *балакун* – той, хто звичайно багато говорить, любить багато говорити; *крикун* – той, хто кричить; *лобань* – той, хто має великий лоб; *бородань* – той, хто має велику бороду. Це означає, що відсутність семантичного оновлення за умови певної затрати словотвірної енергії, яка корелює з прагненням мови до економії мовних засобів, унеможливує реалізацію дериваційних потенцій іменниками, що називають особу за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, у прикметникових та дієслівних дериватах.

Специфічною ознакою названої лексико-семантичної групи іменників, яка певною мірою зумовлює їхню невисоку словотвірну спроможність, є те, що в межах того самого лексико-словотвірного значення функціонують спільнокореневі деривати з семантично рівноправними, взаємозамінними, але структурно різнотипними суфіксами, причому словотвірна функція таких суфіксів невіддільна від їхньої експресивної функції, пор.: *вухань, вухач; головань, головач, головко; пузань, пузач; ласій, ласун; веселій, веселун; гладій, гладун; плаксій, плаксун; коротай, коротун, коротяк; кудлань, кудлай, кудlach; мудрець, мудрій, мудрак, мудрагель; горбань, горбач, горбун; здоровань, здоров'як, здоров'яга, здоровило, здороруля, здоровко* та ін.

Деякі з цих спільнокореневих дериватів розрізняються за ступенем свого використання: одні функціонують в усіх стилях сучасної української літературної мови, інші є рідковживаними, обмеженими розмовним стилем або територіально. Проте об'єднує їх те, що ряди похідних від них одиниць у сучасній українській мові не поповнюються новими дериватами, активність уживання їх в українській мові невисока.

Причину втрати продуктивності словотвірним типом найменувань осіб – носіїв внутрішніх якостей чи зовнішніх ознак, зокрема деад'єктивів, учені вбачають передусім в оцінному характері їхньої семантики. В. М. Хохлачова, зокрема, зазначає, що в системі мови місце, яке звільнилося у зв'язку з утратою продуктивності емоційно-оцінних найменувань особи, залишається вільним, оскільки на сучасному синхронному зрізі основними номінаціями певної ознаки виступають якісні прикметники, напр.: *Він – поважний чоловік; Він – благородний, хоро-*

брий чоловік [6, 74]. За спостереженнями В. В. Грешука, в українській мові соціальне замовлення на номінації осіб за характерними для них внутрішніми якостями обходиться трохи більше ніж кожним четвертим твірним прикметником відповідної семантики. Незафіксовані в мові потенційні деад'ективи зі значенням “носії ознаки” свідчать про можливість подальшого розвитку дериваційної системи [3, 125].

Проте не тільки оцінний характер семантики, а й особливості виконання синтаксичних функцій іменниками, що називають особу за внутрішніми чи зовнішніми ознаками, зумовлюють невисоку продуктивність їхнього словотворення. Усі найменування особи, мотивовані прикметниками, як стверджує О. П. Єрмакова, оцінні, а отже, предикативні, тому потреба в їхній деривації є дуже незначною: вони утворюються для виконання предикативної функції, з якою добре справляються самі якісні прикметники [5, 67]. І. Р. Вихованець із цього приводу зазначав, що в дериваційно поєднаних парах прикметник → іменник на зразок *розумний* → *розумник*, *сильний* → *силач*, *багатий* → *багач* тощо особливо чітко простежується тотожна семантико-синтаксична сутність іменникових і прикметникових предикативних форм, пор.: *Хлопець розумний* і *Хлопець – розумник*; *Хлопець сильний* і *Хлопець – силач*. Такі іменники і прикметники мають одну спільну властивість: уживаються в предикативній функції, яка посилює в них семантику якісного стану і робить їх у семантико-синтаксичному плані єдиним лексико-граматичним рядом слів [2, 145]. І хоч предикативність слів так само, як і “безпредикативність”, безпосередньо не пов’язана з їхньою похідністю, адже обмеженість синтаксичних функцій може бути властивою і словам безвідносно до їхньої похідності [4, 65], серед похідних іменників сучасної української мови є цілі структурно-семантичні групи із синтаксично обмеженим значенням. Одну з них становлять іменники – найменування осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками, мотивовані якісними прикметниками і дієсловами. Ця особливість, безперечно, дає змогу простежити певний зв’язок між характером похідності, синтаксичною поведінкою та реалізацією дериваційних потенцій таких похідних одиниць.

Своєрідною рисою іменників – найменувань осіб, мотивованих якісними прикметниками (*мудрець*, *мудрагель*, *недбалець*, *лукавець*, *хитрун*, *негідник*, *простак*, *веселій*) і дієсловами (*скиглій*, *балакун*, *плаксії*, *вередій*, *торохтій*, *жартун*, *ревнитель*), є те, що вживання їх в іншій функції, непредикативній, зокрема у функції підмета чи додатка, потребує додаткових умов – використання слів-нейтралізаторів на зразок *будь-який*, *кожний*, *той*, *цей*, *такий*, *якийсь*, *який-небудь* і под. Пор.: *Чи, може, цей недбалець совість прогуляв як червонець, а хитрості напозичався?*

(М. Стельмах); ... *Ще й з доносом приїжджаєте на людину, яка хоче зломити безрозсудство таких мудрагелів, як мій чоловік, що нічого не пам'ять у сільському господарстві* (М. Стельмах); *Який-небудь гультай аліментний і той вважав, що може докучати їй* (О. Гончар); *Сьогодні ж удень цей торохтій і пустомолот пив мою чарку, а ввечері приїхав красти моє сіно, ще й красивістю піддобрюється* (М. Стельмах).

Як бачимо, такі семантичні, стилістичні й синтаксичні особливості згаданої лексико-семантичної групи іменників виокремлюють її з-поміж інших груп іменників у межах словотвірної категорії “суб’єкт (носій) стану”.

Отже, семантико-структурні та стилістичні особливості іменників, що визначають особу за її зовнішніми ознаками або внутрішніми якостями, відіграють визначальну роль у реалізації ними свого дериваційного потенціалу.

У складі лексико-семантичної групи іменників – найменувань осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками виокремлюють групу номінацій, які взагалі не породжують похідних, а тому мають нульову словотвірну парадигму. До них належать ті похідні одиниці, яким властиве завжди стилістично знижене, стилістично марковане значення особи – носія процесуальної ознаки. Це – іменники так званого “спільного роду”. Вони є потенційними виразниками чоловічої або жіночої статі, а в структурі мови функціонують як похідні одиниці, марковані граматичним жіночим родом, у зв’язку з чим дістали назву фемінативи (лат. *femina* – жінка) [1, 61].

Нульову словотвірну спроможність фемінативів зумовлює декілька чинників, серед яких основними є їхнє лексико-граматичне наповнення та словотвірна специфіка. Так, обов’язковою семантичною позицією, представленою дериватами субстантивних зон усіх трьох типів словотвірних парадигм лексико-семантичних груп іменників, що називають осіб за різними ознаками, зокрема й за внутрішніми чи зовнішніми (саме до цієї лексико-семантичної групи належить більшість названих одиниць), є “особа жіночої статі, щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником”. Це словотвірне модифікаційне значення не може бути зреалізованим іменниками з семою родової неозначеності особи, що зумовлено особливостями їхньої граматичної будови та лексичної семантики: вони називають осіб і чоловічої, і жіночої статі одночасно. Їхню родову ознаку дають змогу визначити флексії дієслів-присудків або залежних від них слів у ролі означення в умовах контексту, пор.: – *О, щоб не забутиш! Ти зараз мотнишся в область, бо за твій гріх якийсь **спритняга** і відхопить вашу машину, то й вийде, як у приказ-*

ці: *мій батько горів, а хтось руки погрів* (М. Стельмах); *Симптяга цей воєнком, хоч і коноплястий, все тіло в ластовинні* (О. Гончар); *Пішов степом сіромаха [Ярема], сльози утирає* (Т. Шевченко); *Почвала-ла “сіромаха” Скільки видно через брід* (С. Олійник); *З усього видно було, що директор шанобливо ставиться до старого Лободи. Хвалив, давав найкращу характеристику, зокрема по праці. Роботяга. Чеснюга* (О. Гончар); *Одарка Іванівна – непосидяча роботяга ...* (О. Копиленко); *Вожакувати над валкою зголосився Нестір Цимбал, вічний заробітчанин, добродушний криничанський невдаха* (О. Гончар); *Груня мовчала, не перечеила, коли свекруха називала її невдахою* (К. Гордієнко).

Характерною особливістю семантичної структури іменників із се-мою родової неозначеності особи є експресивно-оцінний характер їх-нього значення. У складі цієї групи особових найменувань виокрем-люємо дві підгрупи. До першої входять іменники, що містять оцінку негативного змісту, напр.: *нікчема, нечема, волоцюга, ледацюга, хапуга, просторіка, невмивака, ненажера, замазура, нероба, невдаха, нахаба, нездара, хитрюга, варивода, забіяка, недотепа, незграба* та ін.

Цю підгрупу доповнюють іменники так званого потенційного роду [1, 62] – назви осіб, маркованих граматичним середнім родом, на зра-зок *мурло, ледащо, базікало, одоробло, брехло, мазило, чудило, убойце*. Напр.: – *Чудило ти: втікаєш і від музик, і від краси, колись потягнеш-ся до них, а все їй минеться. Ну, бувай здоров і богу та людям милий!* (М. Стельмах); – *Мовчав би ти, базікало ледаче, Ціна твоєму росту – гріш. Куди б не вибравсь ти, одначе Нікчемою zostавсь, як був раниш* (В. Симоненко).

Такі омонімічні форми середнього роду на позначення осіб чолові-чої і жіночої статі становлять специфічну ознаку саме української мови. Від фемінативів вони відрізняються рівнем експресивно-емоційної на-сиченості компонентів парного протиставлення, проте їхні словотвірні можливості такі самі, як і у фемінативів.

Підгрупа іменників, що охоплює найменування з експресією спів-чуття, доброзичливості, захоплення, значно менша за обсягом. Її склад-никами є іменники *друзяка, всезнайка, сіромаха, сердега, симптяга, сиротина, бідолаха, розумака, добряка* та ін.

Іменники із семою неозначеної за родом особи як назви експресив-но-емоційної оцінки є похідними словами-характеристиками, роль яких в умовах контексту ґрунтується на їхній властивості подати про люди-ну якусь інформацію або висловити про неї певне враження. Розгалу-женість семантичних відтінків у цих особових іменниках експлікують словотворчі суфікси *-ак/-як-, -аг/-яг-, -уг/-юг-, -л-, -а* та ін., що приед-

нуються до різноманітних за категорійною належністю твірних основ, серед яких основи дієслів, прикметників, зрідка іменників, пор.: *не вмиватися* → *невмивака*, *служити* → *службака*, *волочитися* → *волоцюга*, *брехати* → *брехло*, *незграбний* → *незграба*, *розумний* → *розумака*, *добрий* → *добряка*, *ледачий* → *ледацюга*, *друг* → *друзяка*, *молодець* → *молочага* та ін. Напр.: *Лише коли відвідувач поцікавився книжкою, змістом її, службака став ніби милостивіший* (О. Гончар); *Слухав Лобода цього розумаку, який сам усі казарми пройшов, слухав його міркування про ідеал і в душі тамував скептичну усмішку* (О. Гончар).

Специфічною рисою фемінативів із суфіксами *-ак/-як-, -аг/-яг-, -уг/-юг-* є те, що в них відбулася нейтралізація аугментативного значення, яке властиво виражати цим суфіксам, за рахунок набуття ними значення негативної або позитивної оцінки. Такі конотації іменників із семою родової неозначеності особи як твірних слів не сприяють утворенню від них демінутивів та аугментативів.

Одним із визначальних чинників нульової словотвірної спроможності названої групи іменників є їхня первісна прикметникова або дієслівна семантика. Саме вона, а також фонеморфемний склад фемінативів унеможливує творення від них прикметників та дієслів. Крім того, очевидно, що немає й комунікативної потреби в прикметникових та дієслівних десубстантивах.

Варто зазначити й те, що сфера вживання іменників родової неозначеності особи, які мають виразне стилістичне забарвлення, перебуває за межами літературної мови: вони функціонують переважно в розмовному мовленні. У художній літературі їх використовують як засіб стилізації. Напр.: – *Та хіба я проти традицій? Хіба я безбатченко який-небудь, волоцюга безначортний?* (О. Гончар). Цей позамовний чинник не сприяє реалізації дериваційних можливостей іменників досліджуваної групи.

Висновки. Отже, здатність формувати однозонні або нульові типові словотвірні парадигми в сучасній українській мові виявляє незначна кількість лексико-семантичних груп іменників. До них належать передусім назви осіб за зовнішніми чи внутрішніми ознаками. Десубстантиви, мотивовані цими іменниками, виражають лише двоє модифікаційних словотвірних значень субстантивної зони – “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, яку називає твірний іменник” та “демінутивність”. Серед чинників, які унеможливають утворення дериватів з іншими словотвірними значеннями, що призводить до неповноти конкретних словотвірних парадигм досліджуваних іменників, із яких виводять типову словотвірну парадигму, визначальними є семантичні, стилістичні та прагматичні.

Основний семантичний чинник – лексична семантика твірних іменників, особливості якої полягають у слабкому ступені або повній відсутності фразеологічності, що зумовлено мотивацією цих похідних одиниць якісними прикметниками та деякими дієсловами й іменниками. Іменники, що називають особу як носія зовнішньої чи внутрішньої ознаки із фразеологічною і нефразеологічною семантикою, розмежовуються як одиниці з різними дериваційними можливостями. Лексемам з нефразеологічною семантикою властива слабка або нульова дериваційна спроможність.

Крім того, відсутність семантичного оновлення за умови певної затрати словотвірної енергії, що корелює з прагненням мови до економії мовних засобів, унеможливує утворення похідних ад'єктивної та дієслівної зон на базі відприкметникових і віддієслівних іменників згаданої групи.

Специфічною ознакою іменників – назв осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками, що зумовлює невисоку словотвірну спроможність, є також оцінний характер їхньої семантики, на вираженні якої спеціалізується ціла низка суфіксів власної експресивності. Стримує утворення дериватів від цих іменників також невисока активність уживання їх у мові, пов'язана з нею втрата продуктивності в словотворенні цих найменувань та особливості виконання ними синтаксичних функцій.

Від назв осіб родової неозначеності особи деривати не утворюються через експресивно-оцінний характер їхньої семантики, яку експлікують спеціалізовані суфікси, що приєднуються до різних за частиномовною належністю твірних основ, та специфіка граматичних ознак – властивість називати осіб чоловічої та жіночої статі одночасно.

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.

2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

3. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір [монографія] / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.

4. Ермакова О. П. Проблемы лексической семантики производных и членяемых слов / О. П. Ермакова // Изв. АН СССР : Серия лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 2. – С. 156–164.

5. Ермакова О. П. Лексические значения производных слов в русском языке / О. П. Ермакова. – М. : Русский язык, 1984. – 152 с.

6. Хохлачева В. Н. Изменения в системе словообразования существительных / В. Н. Хохлачева // Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного: Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века. – М. : Наука, 1964. – С. 8–27.

The research of lexico-semantic features of nouns is made in the article. The parameters of word-building paradigm of nouns which stand for self names according to their behavior were also observed. We determined main factors which influence world-building ability of this group of nouns.

Key words: *word-building paradigm, lexico-semantic group of nouns desubstantives, derivational potencial, derivational meaning, derivational suffixes.*

ДК 811.161.2'373: 821.161.2.09(092)«19» Уляна Галів (Дрогобич)

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОТИВНОСТІ ЯК ЛІНГВОМЕНТАЛЬНІ ФОРМУЛИ

(на прикладі поезій Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського)

У статті розглянуто особливості семантики непередметної лексики емотивного змісту. Шляхом зіставного аналізу досліджено художнє мовлення Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського у контексті екзистенційно-почуттєвої сфери. З'ясовано, що поетична картина світу митців базується на лінгвоментальних формулах, до яких зараховуємо абстрактні лексичні одиниці, що називають емоції та описують їх, а також номени вигукового походження, які містять інтенсивно-параметричні та оцінні семи.

Ключові слова: *емотивність, екзистенційно-почуттєва сфера, лінгвоментальні формули, непередметна лексика.*

Постановка проблеми. У наш час надзвичайно вагомим є питання взаємозв'язку мови і культури, мови й етнопсихології, мови й етнічної ментальності. Лінгвістичні пошуки ХХІ сторіччя щораз більше зорієнтовані на сферу, яка недоступна для прямого спостереження – сферу емоцій як репрезентанта мовної картини світу людини. Попри те, що проблема емотивності є одним із пріоритетних напрямків сучасного мовознавства, емоції належать до ще недостатньо вивчених явищ. Дослідників насамперед цікавить класифікація емотивної лексики, емотивність на синтаксичному рівні, емотивність художнього тексту тощо.

Аналіз останніх досліджень. Категорія емотивності в лінгвоукраїністиці досліджується на всіх мовних рівнях, кожен із яких має свою систему засобів вираження, проте значний відсоток сучасних мовознавчих праць зосереджений на цій проблемі з погляду семантики. У цьому річищі, зокрема, описові лексико-семантичних і структурних особливостей полів та мікрополів емоцій присвячені розвідки М. Кульбацької, Т. Михасів, М. Охріменко та ін., метафоричний підхід до лексикогра-

фічного опису емоцій запропонований О. Борисовим, Ю. Яскевичем, змістовий – Г. Кузенко, О. Лазер-Паньків.

В аспекті зазначеної проблематики поезія Ліни Костенко, Василя Стуса, Миколи Вінграновського була об'єктом нечисленних наукових студій. Художнє мовлення митців у контексті екзистенційно-почуттєвої сфери частково розглядалося у працях Т. Беценко, Л. Гливінської, С. Єрмоленко, О. Маленко, Л. Пустовіт, О. Рудь та ін.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю зіставного вивчення одиниць на позначення емоцій людини в лінгвокультурному контексті. Вивчення одиниць на позначення емоцій актуальне і з погляду їх антропоцентричної спрямованості.

Мета статті. Окреслити ознаки українського менталітету шляхом аналізу лексики емотивного змісту.

Виклад основного матеріалу. Система ціннісної орієнтації певного етносу закладена у так званих лінгвоментальних формулах, серед яких важливе місце посідає емотивна лексика. Репрезентативними та емоційно-забарвленими постають екзистенційно-почуттєва й мисленнєво-мовленнєва сфери у мовотворчості Ліни Костенко, Василя Стуса, Миколи Вінграновського.

Оскільки екзистенційно-почуттєва сфера є виявом суб'єктивного ставлення людини до навколишньої дійсності і самої себе, то своєрідний ментальний простір митців у першу чергу експлікують номінації на позначення абстрактних понять, що належать до **непредметної лексики**. Такими одиницями, зокрема, є *доля, дума, душа, любов, слово та ін.* Порівняймо: «*Церква святої Ірини / криком кричить із імлі, / мабуть, тобі вже, мій сину, зашпори в душу зайшли*» [Ст., 152]; «*спини мене отямся і отям / така любов буває раз в ніколи...*» [Кост., 301]; «*Я вилечу! Я розлечу себе, / але візьму у думи твою долю*» [Вінгр., 107].

Значний сегмент індивідуального словника Василя Стуса становлять лексеми з непредметним значенням: *співчуття, віра, самота, самотина, сумніви, розрадонька (розрада), суєта суєт, добрість, нещастя, святотатство, сон, напівсон, маячня, німота, жаль, журба, розпач, страждання, терпіння, дерзання, божевілля*: «*Бездомний, хоч – то вжалюся до жально / (а жаль, немов провалля, теж – без меж)*» [Ст., 73]; «*така журба, що може задушити! / І розпач мій окляклий деренчить*» [Ст., 176]; «*Тугий небокрай, погорбатілий з люті гірких дорікань. / О піддайся покуті самотності!*» [Ст., 180]; «*Ти єдина в самоті розрада...*» [Ст., 137]; «*Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...*» [Ст., 138]; «*Чи людська добрість – тільки доти добрість, / поки без сил, без мужності, без прав...*» [Ст., 86]; «*оцього дня, відчув, як святотатство: / блукати лісом, йти межи отав*» [Ст., 107].

Страждання, що породжує почуття примирення з долею, часто постає у Василя Стуса як внутрішній спротив: «Що, як це останній / із людей / кине край страждання / і до неба йде – там, у коловерті, / в царстві сатани – / ні життя, ні смерті, / лиші блаженні сні» [Ст., 154]. Варто зауважити, що В. Кононенко, розглядаючи це поняття в контексті лінгвокультурології, вбачає у ньому супровід особистості, обов'язковий атрибут існування людини [2, 257]. На думку А. Бондаренко, у творах В. Стуса «чи не найповніше з-поміж інших представників його доби розвинувся пошук нових відтінків слів емоційно-психологічного змісту» [1, 48]. Проте, як вважає дослідниця, ключовими словами для митця залишаються *біль* і *жаль*, які є істотними атрибутами національної духовності [1, 48].

Екзистенційно-почуттєва сфера Ліни Костенко має два життєво важливі виміри – особистий та суспільний. Перший особливо актуальний для ідіостилю поетки. Серед вербалізаторів семантики цього рівня – номінації на кшталт *любов*, *щастя*, *передцастя*, *божевілля*, *божемилля*, *сум*, *гіркота*, *сміх*.

Стилістичну мікропарадигму авторських переживань і почуттів формують номени із семантикою інтраверсійного переживання: «*Любов підкралась тихо, як Даліла, / а розум спав, довірливий Самсон*» [Кост., 278]; «*Хай буде гірко. Спогадом про Вас. / Хай буде світло, спогадом предивним*» [Кост., 279]; «*Мала щастя своє, проміняла його на біду*» [Кост., 314]; «*Кожен день був жагучим чуттям передцасть*» [Кост., 314]. Ампліфікація експресем *божевілля*, *божемилля*, *богомілля* на лексико-синтаксичному рівні відбиває апогей почуттів ліричної героїні: «*Божевілля моє, божемилля, / богомілля моїм сльозам*» [Кост., 303]. Оказіоналізми *передцастя*, *божемилля*, *богомілля* поряд із узуальними номінаціями передають почуттєву гаму, яка контамінує настрої радості і суму.

Експресивно-емоційну основу текстів Л. Костенко часто становлять почуття розгубленості, страху («*Люди мої, рідна моя рідність! / Щось мені так сумно, аж лякаюсь*» [Кост., 172]), рідше – радості, сміху («*А нам з тобою – до сміху! / А нам з тобою – не сумно!*» [Кост., 126]).

Прагматичному, реальному світові Ліна Костенко, як і Василь Стус, протиставляє духовний світ людини. Домінантною у цій семантичній площині виступає поетонім *душа*, який відзначається великою частотністю метафоричного вживання і поєднує в собі семи 'чуттєвість' («*Очима ти сказав мені: люблю. / Душа складала свій тяжкий екзамен*» [Кост., 14]; «*Душа ласкава наче озеро, / і трохи синім віддає*» [Ст., 190]); 'внутрішня сила' («*Душа, зруйнована, як Троя, / своїх убивць пережи-*

еє] [Кост., 542]); 'совість' («*Відбілює душа свою велику правду / У лузі споминів, над річкою буття*» [Кост.: Б, 71]); «*Самі до себе прийдемо на сповідь / і всі дрібниці витрусим з душі*» [Кост., 195]), 'вічність' («*цінує розум вигуки прогресу, / душа скарби прадавні стереже*» [Кост., 21]; «*...ти почезаєш у незгоді вчинків / (чужих чинінь) – як вічна колотнеча / з народження заблуклої душі...*» [Ст., 146]); 'високість' («*Моя душа, запрагла неба, / всерозкриленна держить путь на стовп веселого вогню...*» [Ст., 138]).

У поетичній моделі світу Миколи Вінграновського активно присутні експресиви *щастя, любов, неспокій, тривога, печаль, журба, бентега, страх*.

Смислова глибина номенів *печаль, тривога, неспокій, журба* часто пов'язана з вербалізацією традиційних мотивів – смутку, розпачу: *В душі моїй печаль стоїть неждана, / В проміннях пам'яті – обличчя дороги* [Вінгр., 80]; «*В душі моїй неспокій – день мій кожен, / Що ніч у ніч заснути він не може, / Передчуттями тьмяними тривоже...*» [Вінгр., 59]; «*І дні летять мої в полячливій журбі*» [Вінгр.: 3 об. дн., 59]; «*Стобальним, стоглобальним боєм / До неба дибиться душа*» [Вінгр., 165]; «*А мені – дружина й Україна, / Сто тривога і тисяча доріг!*» [Вінгр., 99]. Закорінене на народнопоетичній традиції, внутрішнє «я» ліричного героя апелює до багатовимірності почуттів, про що свідчить, наприклад, словосполучення «сто тривога». Індивідуально-авторські асоціації знаходять втілення в художніх означеннях *стобальний* та *стоглобальний*, останнє з яких передає інтенсифіковану емоційність, імпліковану в авторській неолоксемі.

Прикметним для ідіолекту М. Вінграновського є позитивний морально-етичний зміст почуттів і станів – *тривога, печаль, стривоженість*: «*Думки не виказані стали за порогом, / Рости, моя розбуджена тривога! / Я ще не знав такої легкості й свободи*» [Вінгр., 68]; «*Печаль моя щаслива і гірка*» [Вінгр. 81]; «*Прийди ж, гармоніє, в стривоженість мою...*» [Вінгр., 107];

Сему 'смуток' часто містять лексеми – вербалізатори своєрідних передвісників інтимних почуттів: «*В бентезі я!.. Душа моя живе / Твоїм печальним іменем прозорим...*» [Вінгр., 120]; «*У страхі скінчив ніч і в страхі день почав. / Від страху і до страху ця любовта*» [Вінгр., 174].

Вербально- і невербально виражена емоційно-почуттєва сфера закладена в контекстах, насичених позитивно маркованими лексемами – виразниками інтимного світу людини: «*Іван-гора над яром спину горбе, / Несе під гору все моє «люблю»*» [Вінгр., 100]; «*Сміялись вам, мовчати вами, / Вашим ім'ям сповнять гортань*» [Вінгр., 151]; «*Бродили щастям дні мої / З тобою у маю*» [Вінгр., 66].

Традиційні мовно-художні форми поєднані з індивідуально-поетичними. Наприклад, багатство внутрішнього світу ліричного героя передає метафора «стодоли дум», юкстапозит «любов-лелека»: «*Стодолу дум – в одну стодолу! / Любов болить! Любов болить!*» [Вінгр., 165]; «*Цю жінку я люблю, і цю любов-лелеку / Не радістю вкриваю, а плачем*» [Вінгр., 174].

Висока концентрація думки належить не тільки тим одиницям, які, за В. Шаховським, називають емоції та описують їх, а й тим, що їх виражають [4], тобто належать до **конотативного шару лексики**. До таких експресивно-емоційних елементів зараховуємо стилістично забарвлені слова, зокрема номени вигуків походження, які містять інтенсивно-параметричні та оцінні семи. Найбільш показово вони репрезентовані у творчості Ліни Костенко: «*А цар вже в душу скипетром – пихиць!*» [Кост.: Б., 39], «*У мене коні – іґиги!*» [Кост.: Б., 41], «*А він себе лясь по грудях...*» [Кост.: Б., 45] (сема підсилення); «*Я вже не я. Мене вже уделекати*» [Кост.: Б., 5] (сема ослаблення).

Константа національно-мовної свідомості вербалізується також в інтенсивно-параметричних семах, актуальних для авторського слововживання М. Вінграновського: «*І тінь її, і відер тінь гойдлива / Ідуть із нею – гойда-гойда-хить...*» [Вінгр., 209]; «*Бо кохання – нема йому краю, / Гей -йю-гей, гой-йю-гой, ой-йю-йой...*» [Вінгр., 373].

Панорама творчих шукань митців часом знаходить свій вияв в аналогічному способі передачі оказіональних морфем. Порівняймо: «*Стояла баба, руки склала, Старій давно пра-пра-пра-про...*» [Вінгр., 359] і «*дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра – усі ідуть за часом, як за плугом*» [Кост., 4].

Результати лінгвостилістичного аналізу, що слугують матеріалом для лексикографічного опрацювання, ілюструє мікрокорпус **непредметної лексики** на позначення виразників експресивно-емоційних станів людини, систематизованої у таблиці 1.:

Таблиця 1.

Назви емоцій

Слово + контекст	Інтенсивно-параметричні семи	Оцінні семи	Образні семи, Мотивованість: Форма (Ф), зміст (З)
Залопотіла злива, Мов залива – <u>гай-гай!</u> Кохана, будь щаслива! [Ст., 127]		емоційно	Ф

Не питаю цей світ, не спитаю, Де кінець і початок його? Бо кохання – нема йому краю, <u>Гей-йо-гей, гой-йо-гой, ой-йо-йой...</u> [Вінгр., 373]		емоційно	Ф
Із відрами по березі Дні- пра Вона іде в червонім на- мистинні, І тіль її, і відер тіль гойд- лива Ідуть із нею – <u>гойда-гойда-хить...</u> [Вінгр., 209].		емоційно	Ф + 3
<u>Госа</u> , хлопці, <u>госа</u> Понад берегами! [Кост.: Б., 45].	підсилення	виразно	Ф + 3
У мене коні – <u>ігиги</u> [Кост.: Б., 41].	підсилення		Ф + 3
А запорожці – люди без <u>круть-верть</u> [Кост.: М. Ч., 21].			3
А він себе <u>лясь</u> по грудях [Кост.: Б., 4].		емоційно	Ф + 3
Як тихо все! Нізвідки <u>нічичирк</u> . Ні скрикне птах. Ні дзенькне смерть ко- сою [Кост.: Б., 113].	ослаблення	виразно	Ф + 3
А цар вже в душу скипетром – <u>пихиць!</u> [Кост.: Б., 39].			Ф + 3
...дивлюсь: мій прадід, і <u>пра-пра, пра-пра</u> – Усі ідуть за часом, як за пługом [Кост., 4].	підсилення	виразно	Ф + 3

Стояла баба, руки склала, Старій давно <u>пра-пра- пра-про...</u> [Вінгр., 359].			Ф + 3
<u>Рад-соц-конц-таборів</u> союз, котрий Господь забув, диявол теж забув [Ст., 106].	підсилення	виразно	Ф + 3
ох же і встану, ох і <u>струс- ну...</u> [Кост.: Б., 14].	підсилення	виразно	Ф + 3
Не плач. Не плач. Відчов- гуй, відчаю! <u>Т-с-с</u> , не збуди наш сон... [Вінгр., 79].	ослаблення	невиразно	Ф + 3
Я вже не я. Мене вже <u>уле- лекали</u> [Кост.: Б., 5].	ослаблення	глухо, не- виразно	Ф + 3
ох же ж об землю і <u>хряп- ну!</u> [Кост.: Б., 14].	підсилення		Ф + 3

Висновки. Отже, у визначеному дослідному векторі почуттєві моду- си мисляться не лише як емоційно-психологічні стани окремих людей, а як лінгвоментальні феномени. Індивідуальний стиль кожного письмен- ника є виразником не тільки його психічних рис, а й особливостей, які зумовлені суспільною свідомістю – національною, релігійною, політич- ною, етичною.

1. Бондаренко А. І. Лексична парадигма «страждання» в поезиці В. Стуса / А. І. Бондаренко // Мовознавство, 1995. – № 2 – 3. – С. 47–54.

2. Кононенко В. І. Мова у контексті культури / В. І. Кононенко. – Київ – Іва- но-Франківськ: Плай, 2008. – 390 с.

3. Охріменко М. Склад фразеосемантичного поля «емоції людини» (на ма- теріалі сучасних перської і української мов / М. Охріменко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2011. – Вип. 54. – С. 130–137.

4. Шаховский В. И. О лингвистике эмоций / В. И. Шаховский // Язык и эмоции: Сб. науч. Тр. / ВГПУ. – Волгоград: Перемена, 1995. С. 3–15.

5. Яскевич Ю. В. Особливості вивчення семантики емоцій у когнітивній парадигмі / Ю. В. Яскевич // Вісник ЛНУ імені Т. Шевченка. – 2010. – № 14 (201). – С. 63–70.

Прийняті скорочення

Вінгр.: Вінграновський М. С. Вибрані твори: У 3 т. – Т.1: Поезії / Вступна стаття Т. Салиги. – Тернопіль : Богдан, 2004. – 400 с.

Кост.: Костенко Л. В. Вибране. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.

Кост.:Б.: Костенко Л. В. Берестечко : Історичний роман – К. : Український письменник, 1999. – 157 с.

Кост.: М.Ч.: Костенко Л. В. Маруся Чурай. – К. : Веселка, 1990. – 159 с.

Ст.: Стус В. Палімпсест : Вибране. – К. : Факт, 2003. – 432 с.

Features of semantics abstract vocabulary of the emotive content are considered in this article. The artistic language of L. Kostenko, V. Stus, M. Vinhranovsky's is analysed in the context of existential-sensual sphere through comparative analysis. It's found out that the artist's poetic picture of the world is based on the linguistic mental formulas there abstract lexical units that designate emotions and describe them and also the titles of scientific research which include intense parametric and appraisable meanings are comprised.

Key words: *emotiveness, existential-sensual sphere, linguistic mental formulas, abstract lexical units.*

УДК 81'282:821.162.2 **Людмила Гапонова (Дніпропетровськ)**

СИНОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті досліджено системні лексико-семантичні відношення в термінології криміналістики, з'ясовано роль синонімів у криміналістичній термінології.

Ключові слова: *термін, термінологія, синонім, синонімія, криміналістична термінологія, лексико-семантичний процес.*

Постановка проблеми. Питання лексико-семантичної організації галузевих терміносистем у контексті розв'язання нагальної проблеми їх упорядкування й сьогодні залишається актуальним. Термін як представник лексичної системи мови, з одного боку, характеризується однозначним співвіднесенням: одне поняття – один термін, а з іншого, – будучи знаком загальнономовного словника, зазнає впливу лексико-семантичних процесів, характерних для мови в цілому.

Українська криміналістична термінологія (далі – УКТ) є частиною загальнолітературної лексики і значною мірою створюється на її основі, їй властиві лексико-семантичні явища, що характеризують лексику взагалі – полісемія, омонімія, синонімія, антонімія, паронімія тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська термінологія є потужною лінгвістичною базою, здатною задовольнити потреби суспільства. «Основним завданням сучасного термінознавства є

практичний аспект – систематизація, упорядкування та стандартизація наявної наукової термінології» [8, 5]. Цьому сприяє виявлення лексико-семантичних відношень у галузевих терміносистемах (наукові розвідки, зокрема, Т. Панько, Л. Симоненко, Л. Малевич, Т. Лепехи та ін). Ці дослідження є теоретичним підґрунтям подальшого вивчення семантичних процесів у різних термінопідсистемах, у тому числі й в УКТ.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження системних семантичних відношень, зокрема синонімічних, у термінології криміналістики.

Семантичний розвиток значення слова відбувається у двох напрямках. Перший – за рахунок змін денотатів, коли на перший план виходить метафоризація. Цей процес у розвитку термінології відрізняється від метафоризації загальновоживаної лексики. Другий напрям зумовлюється поглибленням змісту сигніфіката, що відбувається внаслідок взаємодії системи значень слів і наукових понять. Поглиблення змісту сигніфіката породжує полісемію [9, 26].

У межах семантичного поля криміналістики єдність семантичної організації термінолексики ґрунтується не тільки на синонімічних, а й на полісемічних, гіпонімічних та антонімічних кореляціях. Наявність розгалуженої синонімії у термінології криміналістики спричинена певними чинниками. Вона є наслідком розвитку криміналістичної науки та її практичного втілення – криміналістичної експертизи.

На думку Л.О. Симоненко, синонімія спостерігається в термінологічних системах на будь-яких етапах розвитку. Тому з самого початку виникнення терміносистем виникає потреба у виборі із синонімічного ряду того терміна, який найточніше охарактеризував би те чи те поняття, адже він, крім номінативної, виконує ще й дефінітивну функцію [10, 97]. А.П. Коваль зазначає: “синоніми – загальновоживані слова – розрізняються тонкими смисловими і експресивними відтінками і становлять один з найважливіших стилістичних засобів мови. Синоніми-терміни визначають одні й ті самі поняття, розрізняючись тільки характерною ознакою, покладеною в основу називання поняття, і становлять досить специфічну категорію слів щодо їх стилістичних можливостей” [4, 158]. В основі номінації, як правило, лежить певна ознака (оскільки весь зміст поняття у плані вираження репрезентувати неможливо), яка й визначає внутрішню форму слова. З наявних синонімів відбирається той, що має найінформативнішу внутрішню форму [9, 53].

Серед причин виникнення синонімії в термінології можна виділити основні: кожна наукова школа найчастіше намагається дати поняттю

якийсь специфічний термін, не враховуючи того, що поняття вже може мати позначення, дане іншою науковою школою чи його винахідником; недосконала побудова первинного терміна – описова конструкція поступається місцем запозиченому термінові-однослову; іноді первинний термін відображає ще не до кінця сформоване поняття, з розвитком поняття і виявленням остаточної його ознаки часто міняється й первинний термін [6, 21].

У синонімічні відношення вступають терміни-однослови, створені на основі класифікаційної ознаки, і терміни-словосполучення, до складу яких входить власна назва: *пóрох Лішева* – бездимний білий порох, *лінії Бокáріуса* – білі лінії на долонях, *мéтод Бúрова* – метод ідентифікації особи за збереженим черепом, якщо є фотографія, зроблена за її життя [5, с. 159], *мéтод Герáсимова* – метод виготовлення скульптурного портрета для розшуку зниклого [5, с. 159] тощо.

Окремі синонімічні ряди виникали внаслідок паралельного вживання запозичених й автохтонних термінів: *антропофа́гія*, *каніба́лізм* – *людожерство*, *людої́дство* [11, с. 96], *суїци́д* – *самогубство*; *анастамо́з* – *місто́к* та ін. внаслідок поглиблення значення слова. Наприклад, термін *жирові́ск* зустрічається в спеціальній науковій літературі кінця XIX ст. Із розвитком науки криміналістики з'являється низка найменувань як власне українських (*омі́лення*, *тру́пний ві́ск*), так і запозичених (*сапо́ніфіка́ція*), що зумовлює розширення синонімічного ряду. Наявність багатьох ознак у певного поняття також породжує синонімію. Прикладом може слугувати синонімічний ряд термінів: *ціа́нистий ка́лій* – *ціа́нід ка́лію*, *KCN* (хімічна формула), *ка́лієва сі́ль сині́льної кі́слоти*, *сині́льна кі́слота*. Виникнення кожного з цих найменувань по-своєму мотивоване життєвими потребами, оскільки вони вживаються в різних сферах професійної діяльності.

Синоніми в криміналістичній термінології – це терміни, що належать до одного денотата, при цьому можуть мати тотожні або близькі значення, відрізнятися будовою (прості слова, композити, абрєвіатури, словосполучення), походженням (автохтонні й іншомовні лексеми) та особливостями вживання.

Поняття синонімії в термінології радикально відрізняється від цього поняття в загальнолітературній мові. Суттєвою ознакою відмінності загальнолітературних синонімів від термінологічних є те, що в термінології синоніми завжди співвідносяться тільки з тим самим поняттям і об'єктом (*се́нсорні* – *перцепті́вні* – *відчутливо-*

інтелектуальні; рухові – моторні (навички)); кукла – лялька (вид підробки грошових знаків), трансплантація – пересадження. Утворення синонімів в УКТ зумовлює паралельне вживання запозиченого та автохтонного термінів: латинського та українського (ідентифікація – ототожнення, інсинуація – наклеп), грецького та українського (анастомоз – місток, асфіксія – удушення, антропофагія – людожерство – людодіство – канібалізм, поліграф – детектор брехні), англійського та українського (суїцид – самогубство). Іноді поряд з одним терміном може вживатися інший, що має описовий характер (балістит – білий порох; лінії Бокаріуса – білі лінії) [5, с. 169]; групофікація – групова належність; іпріт – гірчичний газ; автомат – пістолет-кулемет. Терміни, що мають синоніми, з якими збігаються усіма семами, називаються дублетами. Термінологічні варіанти позначають одне й те саме поняття, але мають певні видозміни на рівні афіксації: злочин [1, с. 36] – злодійня – злодійство [14, с. 115]; злодій [7, с. 482] – злочинець [12, с. 132] – зловмісник [3, с. 6] та ін.

У синонімічні відношення також вступають два варіанти найменувань – повний і скорочений. Частина їх виникла внаслідок скорочення російських лексем, що в українській мові не мають аналогічних аббревіатур, утворених на основі зазначених термінів: ППД-34/38 – пістолет-кулемет системи Дегтярьова. Наявні також аббревіатури, які позначають номенклатурні назви криміналістики, утворені не на основі скорочення позначуваних понять, а за іншими специфічними технічними принципами: ТОЗ 16-01 (однзарядний мисливський карабін), ТОЗ-34 (двоствольна мисливська рушниця) та ін. Тут ТОЗ – російською мовою – Тульский оружейный завод. ЛФ -57 – італійський тридцятизарядний автомат; АС, АСМ – радянський автомат системи Ніконова; АН-94 – автомат Ніконова, зразка 1994 р. Тут АСМ (від російського – автомат со смещенным импульсом, модернізований; мав таку назву з 1991 р. до 1994 р., пізніше отримав назву АН-94).

Взагалі, синонімія в термінології вважається негативним явищем і, як правило, її існування співвідноситься з формуванням “молодої” терміносистеми: “перебуваючи на початковій стадії розвитку, будь-яка терміносистема здебільшого навіть має потребу в цілій низці синонімів для багатьох понять, щоб згодом, розвинувшись і відпрацювавши певні мовно-поняттєві зв’язки, залишити найкраще, те, що вже обшліфувалося в термінологічному вжиткові” [2, 27]. Проте до цього часу ще не було названо жодної термінології, яка б у своєму

лексичному складі не мала синонімів, термінологічних варіантів, дублетів.

У термінології криміналістики один синонімічний ряд може містити автохтонні терміни-словосполучення і терміни-однослови і: *безпора́–безпора́дний ста́н; оглушення – приголо́мшення*; синонімічні запозичення: *ферме́нти – ензи́ми; барбітурати́зм – барбітурома́нія* (форма токсикоманії, пов'язана з пристрастю до частого вживання барбітуратів і розвитком хронічної інтоксикації) [13, с. 7], а також паралельно можуть вживатися власнеукраїнські та іншомовні терміноодиниці: *трупáрня – мо́рг, удушення – асфі́ксія* тощо. Наявність паралельних форм власних і запозичених термінів свідчить про взаємодію міжнаціонально-загального і національно-специфічного.

Лексичні синоніми відрізняються смисловими відтінками значення, а словотвірні синоніми – це спільнокореневі слова з тотожним або близьким словотвірним і лексичним значенням, а саме: деривати, утворені за допомогою однофункційних словотворчих засобів від спільної мотиваційної бази або від різноструктурних спільнокорневих мотиваційних баз. Якщо розглядати синонімію криміналістики на рівні варіантності, то можна виділити терміни-варіанти, що різняться афіксами, хоч позначають одне або тотожні поняття: *о́гляд – огляда́ння, ро́зтин тру́па – розтинáння тру́па* тощо. Синонімія термінів криміналістики простежується також на рівні однієї словотвірної моделі: *задушення – заду́шування, уто́плення – уто́плювання, підві́шення – підві́шування*. Ці варіанти синонімів уживаються на розрізнення тривалості процесу.

Синонімами в термінології криміналістики є термінологічні одиниці різних структурних рівнів, тобто терміни-однослови, терміни-словосполучення: *дихлорета́н – хлористий етилéн* і хімічний символ *C₂H₄Cl₂*.

У практичній діяльності фахівці надають перевагу термінам-однословам, що зумовлено: 1) законами мовної економії; 2) зручністю при оформленні актів криміналістичних експертиз та висновків експертів.

Висновки. Лексико-семантичні явища, передусім явища синонімії, антонімії, полісемії, омонімії, паронімії, що спостерігаються в сучасній криміналістичній термінології, у своїх основних виявах принципово не відрізняються від явищ у лексико-семантичній системі української літературної мови. Проте в термінології синонімія вважається небажаним явищем, оскільки ускладнює процес нормального функціонування термінів.

1. Бахін В.П. Криміналістика : курс лекцій. Ч. 1 / В.П. Бахін, І.В. Гора, П.В. Цимбал. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2002. – 356 с.
2. Борисюк І. Явище синонімії в термінології / І. Борисюк // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 27–28.
3. Закон і порядок : “І слідчий, і криміналіст...” : розмова з заступником міністра МВС України П.В. Колядою: [розмову вів Юрій Сахно] // Урядовий кур’єр. – 2006. – № 124 (3289). – 7 липня. – С. 6.
4. Коваль А.П. Синоніміка в термінології / А.П. Коваль // Дослідження з лексикології та лексикографії: зб. ст.; ред. кол. Л.С. Паламарчук – гол. ред. та ін. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 157–169.
5. Криміналістика: підруч. для слухачів, ад’юнктів, викладачів вузів системи МВС України / П.Д. Біленчук, О.П. Дубовий, М.В. Салтевський, П.Ю. Тимощенко; за ред. акад. П.Д. Біленчука. – К. : Атіка, 1998. – 416 с.
6. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д.С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
7. Панас Мирний. Вибрані твори / Панас Мирний. – К. : Дніпро, 1974. – 560 с.
8. Симоненко Л.О. Українська наукова термінологія : стан та перспективи розвитку / Л.О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. – К., 2001 – Вип. IV – С. 3–8.
9. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології: моногр. / Л.О. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1991. – 151 с.
10. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко, Т.І. Панько та ін.; відп. ред. А.В. Крижанівська. – К. : Наук. думка, 1984. – 194 с.
11. Словник іншомовних слів: 23 000 сл. та термінол. словосполучень / кол. авт.: Л.О. Пустовіт, О.І. Скопненко, Г.М. Сютя, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра; УНВЦ “Рідна мова”, 2000. – 1018 с.
12. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. Вип. 9. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2009. – 610 с.
13. Халмурадов Б.Д. Судова психіатрія : основні терміни та поняття: навч. посіб.-довід. / Б.Д. Халмурадов, О.Г. Швачко – К.: Центр навч. літератури, 2006. – 80 с.
14. Шепітько В.Ю. Криміналістика: словник термінів / В.Ю. Шепітько. – К. : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. – 264 с.

The article deals with the system of lexical-semantic relations in terms of criminology, it turns synonyms role in forensic terminology.

Key words: *term, terminology, synonym, synonyms, criminalistic terminology, lexical-semantic process.*

ГАЛИЧИНА Й ГАЛИЧАНСТВО У КОНЦЕПЦІЇ МИКОЛИ ШЛЕМКЕВИЧА

У пропонованій статті схарактеризовано особливості розвитку Галичини на межі XIX – XX століть на основі аналізу праці «Галичанство» видатного галичанина зі світовим ім'ям, філософа, літературознавця, публіциста, історика та громадсько-політичного діяча XX століття – Миколи Шлемкевича.

Ключові слова: галичанство, Галичина, інтелігенція, «будителі духа», українізація.

Постановка проблеми. Галичина кінця XIX – початку XX ст. стає тим середовищем, в якому формується національно свідомо українська еліта, що чітко розуміє й усвідомлює національні, культурні, політичні потреби народу. Очоловане галицькою інтелігенцією національне відродження створило той особливий клімат, який позитивно позначився на формуванні всієї нації, визначив подальшу історію України, вплинув на розвиток і статус української мови. Західна Україна (її культура, національні ідеї, мовна практика) мала й має значний вплив на формування норм української мови, традиції і звичаї українського народу, а давнє місто Лівів завжди було і залишається важливим європейським центром, у якому розвиваються, взаємодоповнюючи одна одну, культури різних народів.

Актуальність нашого дослідження вбачаємо у тому, що детальний аналіз праці М. Шлемкевича «Галичанство» дасть нам змогу не лише глибше зрозуміти духовний світ галичан, а й дослідити особливості розвитку всього українського (культури, освіти, мови) у Східній Галичині на межі XIX – XX століть.

Стаття безпосередньо пов'язана з комплексною науковою проблемою кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі ДДПУ ім. І. Франка «Українська мова й мовлення: історія, сучасний стан, проблеми розвитку» та плановою темою відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України «Вплив соціодинаміки на систему та структуру мови: тенденції мовних змін».

Аналіз останніх досліджень. Серед праць, які розкривають окреслені проблеми, можемо назвати такі розвідки: «Современная Галиция» Леона Василевського, «Про українську мову і українську справу» Михайла Грушевського, «Чудернацькі думки про українську національну справу» Михайла Драгоманова, «Як живеться українському народові в

Австрії» Володимира Левицького, «Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії» Михайла Возняка, «Галичина в життю України», «Утворення українського коронного краю в Австрії», «Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині» Михайла Лозинського, «Про українську літературну мову» Євгена Чикаленка й інші.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – на основі аналізу праці Миколи Шлемкевича *«Галичанство»*, що побачила світ 1956 року [4], схарактеризувати особливості розвитку Галичини на межі ХІХ – ХХ ст., розкрити умови формування нової творчої, щораз чисельнішої верстви світської інтелігенції, яка прагнула займати відповідне становище в громаді, впливати на розвиток свого краю і його майбутнє й неустанно боролася за духовне відродження галицького народу.

Виклад основного матеріалу. Микола Шлемкевич (нар. 27 січня 1894 р. в с. Пилява на Галичині – пом. 14 лютого 1966 р. в м. Пассейн, США) – український патріот, патріот Галичини, який завжди думками повертався до Львова «як до неминучости, як до призначення. [...] Бо велике місто-столиця – це осередок життя народу, як голова і мозок організму. [...] І всюди, куди сягало проміння Львова, була Західня Україна» [2, 5]. Голос, слово М. Шлемкевича (як він писав у передмові до ювілейного збірника «Наш Львів») – це «проста мова живих, що не потребують голосно кричати про любов і біль свого серця» [2, 6]. Ось чому наукові розвідки дослідника цікавлять сьогодні не лише учених-істориків, філософів, культурологів, а й філологів.

У названій праці М. Шлемкевич зауважував, що «галичанство, як усе людське, не є ні досконалістю, ні повною невдатністю. Усвідомити собі його суть, відчуті і бачити його прикмети й хиби – вважаємо потрібнішою річчю, ніж під тиском різних підсвідомих психічних комплексів сліпо й безкритично хвалити його, чи так само сліпо й безкритично відкидати» [4, 6].

Предметом роздумів Миколи Шлемкевича стала Галичина **«як психологічна категорія»**. Автор зазначає: «Маємо приглянутися до галичанства, як до окремої – що так висловимося – душевно-расової відміни серед українства, як до окремого типу, і спробуємо розуміти його постання, форми історичного буття, і вкінці його сучасні завдання в зв'язку з завданнями всього українства» [4, 7–8]. Оскільки все, що відбувалося в Галичині, сприяло створенню й оформленню «західньо-українського, а fortiori галицького типу» [4, 8].

Особливість України, як зауважує М. Шлемкевич, полягає у тому, що вона завжди мала багато духовних і господарських центрів, однак лише

«два з-посеред них стали особливо виразними й особливими осередками всередині українського світу: – це Київ, і Львів. [...] Отже Східною Україною називатимемо все те, що стоїть у духовно-політичному засягу Києва. Західною Україною називатимемо те, що духовно і політично оглядається на Львів» [4, 8–9].

У названій розвідці вчений розкриває душевні відмінності представників західного українства, особливості галичанства, яке завжди жило в світлі Львова. Особливу увагу звертає дослідник на листопад 1918 року, коли «на Західній Україні бачимо вперте зусилля української провідної верстви, отже *в першій мірі інтелігенції*, далі освіченого селянства і свідомого робітництва, – розбудувати і утвердити нову державу, що постанала на руїнах австрійської імперії» [4, 10] [*Розріджений шрифтом мій – С.Г.*]. І хоча усе це відбувалося на фоні спокою широких народних мас, однак «творчий патос провідної верстви, отже головно інтелігенції, був значно сильніший за силу народної стихії. Її треба було спонукувати до руху, а не втихомирювати» [4, 10], тоді як у Східній Україні народна стихія переливалася і кипіла, а провідна верства ледве встигала оформлювати, а тим більше впливати на народні стихійні рухи. У цій ситуації на заході бачимо перевагу раціональних, розумових дій, тоді як на сході – ірраціональних, стихійних рухів.

Протиставляючи твори мистецтва українського сходу, зокрема кубанця Мухіна (його композицію «Чумак», «Слава» та ін.), а з другого боку – майстра українського заходу, холмщак, духовно зв'язаного зі Львовом, Павлося (зокрема його «Материнство», «Король Данило»), Микола Шлемкевич знову зауважує, що з плином часу (з буремного 1918 р. і аж до 1942 р.) душевний стан різних частин України залишився таким же: на сході й надалі переважає «могутня і прекрасна стихійність, на заході спокійніша, скромніша, раціональна обмеженість» [4, 15]. Саме події різних історичних періодів змогли виявити і вияскравити, засвідчити і показати психічну різницю між українським сходом і заходом. Схід, степ, завжди був непевний і небезпечний, захід, ліс, уособлював спокій, батьківський дім, де в часи степової негоди українська народна родина знаходила захист [4, 21]. Однак з часом (особливо з ростом у Західній Європі міст-столиць, міст-торгівельних центрів) пріоритети змінюються, і ті, що відважніші, готові ризикувати, легші на підйом й більш емоційні, – кидають західні землі і продираються на схід, у степ, де небезпечно жити, де неспокій, зате життя вільніше і немає польської панщини [4, 23]. «На заході, – наголошує Микола Шлемкевич, – залишилося все те, що з різних причин не могло знятися з місця. [...] Отже, все спокійніше, більш слухняне до закону, менш ризикантське, сказати

б: – реалістичніше, – сиділо далі на своїй землі, хоч у чужій неволі. Це були бідніші уявою та тяжчі до руху шари, але впертіші й характерні в тому розумінні, що врісши в землю, вони не кидали її навіть за ціну повної соціальної нівеляції» [4, 24]. Це були люди, що втопилися в народі, але не зреклися своєї землі і витримали на ній до сьогодні.

У середині XIX століття у межах одностайної, соціально й інтелектуально однорідної народної маси Галичини починає «наростати нова провідна верства» [4, 27], здебільшого на ґрунті священництва. З'являються «будителі духа», на чолі з о. Маркіяном Шашкевичем. З 1848 року галичани піднімають перед владою не лише соціальні, а й національні вимоги, зароджується ідея політичної самостійності. «Руська Рада» була політичним носієм галицької ідеології, суть якої полягала у такому: «Є один, великий – тоді казали – п'ятнадцятимільйоновий (український) нарід. Тільки менша частина його знаходиться в межах австрійської монархії; значно більша частина належить до російської імперії. Одначе це один нарід із свідомістю і почуттям своєї національно-політичної єдності, якої він ніяк не зрікається. [...] Вітка українського народу, що знайшлася в межах Австрії, ... хотіла б ... з'єднання всіх українських земель, отже Галичини й Північної Буковини, ... і Угорської Руси (Карпатської України) в один український автономний коронний край» [4, 28]. Слід зауважити, що це перша й основна національно-політична ідея, яка виникла на початку XIX ст. у Галичині та якою жило галичанство аж до 1918 року (року, коли зникла Австро-Угорська імперія). Названа ідея, чи швидше мрія галичан, з 1848 і аж до 1918 р. була, за твердженням М. Шлемкевича, «сном-мрією».

Ще однією бідою, чи навіть загрозою для всього українського у Галичині, хоча й тимчасовою, було москвофільство, однак «“українство” виявилось куди радикальнішим і активнішим оборонцем перед польським засиллям, і коли те українство витворило духовно творчу і організаційно сильну провідну верству, тоді москвофільство втратило всі ідейні підстави. Воно почало передавати свої найкращі молоді ідейні сили – між ними студента Івана Франка – українству» [4, 37].

Дев'яності роки XIX століття внесли глибокі зміни у світобачення галичан, і, як слушно зазначає М. Шлемкевич, у «глухих карпатських закутинах або в тихих селах Дністрового яру ще до світової війни галицький світ поділюся на “українців” і “старорусинів”. І ще тоді могли ви зустріти на затіненому сільському кладовищі, під плакучою березою, свіжу могилу і напис на хресті, писаний етимологічним правописом [...]. Це прощався з світом і з історією представник далеких, померклих часів ...» [4, 40]. Ось чому саме *в 90-ті роки*

XIX ст. починається новий етап життя і розвитку Галичини й усього українського на західних теренах. Перед новою, тільки-но сформованою творчою українською інтелігенцією постало складне завдання – перебороти консерватизм частини своєї верхівки і пасивність народу, підняти рівень його знань і самооцінки з метою активного впливу на долю краю.

У кінці XIX ст., коли капіталізм прийшов і до Галичини, починають рости її міста, збільшується державна адміністрація, а сини священиків, багатих і середніх селянських родин почали вдаватися до світських занять, оскільки в Австрії нижчі урядові щаблі стали доступними і для українців, а тому «посилати синів до школи, середньої і вищої, це був добрий вклад капіталу, і селянин часто не вагався продати частину поля, щоб – як говорилося тоді – вивести сина в пани» [4, 44]. Саме так зробив і незаможний коваль, коли скерував свого сина Івана в гімназію до Дрогобича і «став його син паном і володарем духа свого народу, Іваном Франком» [4, 45].

Галицька інтелігенція мала міцні знання, здобуті не лише в університетах Львова чи Чернівців, а й інших освітніх центрах Західної Європи (зокрема у Граці, Відні, Празі, Кракові, Варшаві, Вроцлаві, Познані, Любліні, Лодзі, Жешові та ін.). Одухотворена філософським позитивізмом і природничим монізмом, нова світська українська інтелігенція на чолі з Іваном Франком розпочала глибоку духовну революцію в Галичині. І хоча старий патріархальний світ не хотів здаватися і тримав оборону, та все ж революція перемогла. Її вислідом стало «зосвітчення – секуляризація духа, його поляризація, коли вже поруч віри розум і наука стають рівнорядними силами. І вислідом її була секуляризація суспільства і всього життя» [4, 48]. Етап оновлення і суспільних змін, який колись очолювали передові українські священики, продовжила світська інтелігенція, яка почала епоху нової доби в історії галицького суспільства. Галичанство, що отримало у 90-ті роки XIX ст. нове оформлення, вже на початку XX ст. іде швидкими кроками вперед як у духовному, так і в політичному напрямі, а тому відбувається культурний і політичний поступ усього українського в Галичині.

На початку XX століття саме Іван Франко і Митрополит Андрей Шептицький стали в Галичині уособленням поєднання нових ідей у новому світі, де світське і мирське (*sacrum et profanum*), знайшли точки дотику, об'єдналися і стали прикладом для наслідування.

Українська світська інтелігенція кінця XIX – початку XX ст. була ще «дуже молодою суспільною верствою. Кожен її член мав ще на

селі батьків, чи брата, сестру, чи дальших рідних, і кожен духовно і життєвими привичками почував себе зв'язаним із селом. Тож усі ті ферії, святкові і літні, звичайно проводила та інтелігенція по рідних домах по селах. А це означало постійну близину до народу, його жури і його потреб. Та міська інтелігенція почувала себе дома на селі, а в місті, чужому тоді – польсько-жидівському – вона була представником-амбасадором українського світу, що навколо. Вона приносила в місто українські звички, український стиль життя. Вона, пристосовуючися до нових міських обставин, одночасно пристосовувала місто до себе. Вона **почала українізувати його не тільки мовою, але духом і стилем**. Інтелігенція в вільнішій австрійській упорядкованості життя не мала почуття меншецінності супроти чужонаціонального міщанства. Це була здорова верства, що вийшла з українського села здобувати для нього місто, а не топитися в ньому» [4, 54 – 55].

Ці зауваження М. Шлемкевича підтверджує й Анна Франко-Ключко, яка у статті «Ставлення мого батька до селян (Спеціальна ювілейна стаття для жур. «Життя і Школа»)» писала: «В Дрогобичі І. Франко пізнав інший світ. *Світ міста, що дав йому так багато цікавих спостережень і роздумів.* [...] Літо проводив Іван Франко у батьків на селі, як теж Різдвяні та Великодні ферії проводив вдома. Місто не потрапило його відчужити від села. [...] Вечорами сходилися його ровесники а то й старші парубки чи газди та жінота, щоб послухати, як Івась читає книжки, привезені з міста» [3, 3]. Згодом «письменник своїм власним прикладом разом із горсткою друзів – пробивали вільний шлях до душі народу. Вони у вільний час ходили по селах – спершу в Дрогобиччині, а опісля далше і збирали вечорами сільську молодь та читали їм твори українських письменників, співали пісень, давали концерти і відчити. Це приваблювало до них не тільки молодь, але й старших, які дивувалися тому, що *молодь, яка вчиться у місті «на панів» іде в село, цікавиться долею селянина та його життям-буттям. Це були одні з перших контактів української інтелігенції зі селом. Із цього була обопільна користь, бо освідомлювано наших селян і заохочувано інших інтелігентів вивчати і любити наш нарід*» [3, 5]. Усе життя Іван Франко закликав інтелігенцію, яка здобула освіту й академічні дипломи, щоб вона не відгороджувалася від рідного народу, його мови, звичаїв, але йшла в народ і «сплачувала братам-хліборобам свій довг, щирою й мозольною працею на народній, запущеній ниві...» [3, 5].

Повертаючись у міста, натхненні рідною землею, захоплені ідеями європейських університетів, вони привозили нові скарби ідей і боролися за духовне відродження галицького народу. Домівки священників ставали культурними осередками, тут дискутували, читали нові українські поезії, новели, повісті, «в тих товариствах плекалася стара, галицька і буковинська пісня Вербицького, Матюка, Воробкевича. [...] поставали нові пісні Остапа Нижанківського і Дениса Січинського. [...] для тих товариств творили і члени «Молодої Музи», як Василь Пачовський, Петро Карманський, Михайло Яцків. Ці осередки були мініатюрними палатами галицького ренесансу» [4, 56] в убогих галицьких умовах тих часів. Священики, відкриті для нових думок та ідей, були непохитними у вірі, а тому були представниками здорового консерватизму, тим міцним фундаментом, який під натиском нових ідей утримував порядок духа і життя й не давав духові і суспільству втратити власний ґрунт під ногами. Вони ставали меценатами й духовними натхненниками передової галицької молоді.

Проте скрізь у Галичині (її політичному житті, науковому розвитку, мовотворчому становленні, освітній діяльності) відчувалася присутність її генія – Івана Франка. Ось як про це пише М. Шлемкевич: «А над усім тим духовним процесом носився великий дух творця, найбільш досвідчаного долею і в тому трагічному значенні її вибранця, дух Івана Франка» [4, 58]. У ті роки, – констатує вчений, – «Західня Україна створила в духові те, що здобуло їй признання з боку такої живої, і значно багатішої в цьому напрямі Східньої України. Виразником такого братнього признання був амбасадор Києва у Львові, професор Михайло Грушевський» [4, 57]. І хоча життя галичан було вже у привітніших, проте й далі затхлих і припліснених цісарсько-королівських кімнатах, і хоча будні проходили в «обмежених умовинах життя і обмежених об'рях духа. Ми жили тісними, одні галицькими, другі буковинськими, чи карпато-українськими журами» [4, 57], та все ж під впливом духовної революції кінця XIX ст. галицьке суспільство рухалося вперед до нових форм життя під керівництвом свого вчителя і «Мойсея» – Івана Франка. Однак, зауважує М. Шлемкевич, при всьому поступі духа на початку XX ст. у Галичині поети, мистці, учені були самотні серед людей, незважаючи на те, що саме ці люди, галицька інтелігенція, готували підґрунтя для утвердження української державності, яка на українському Заході перестала існувати ще в XIV столітті.

У тяжкі 1917 – 1919 рр. галичани вийшли у широкий український світ і вдихнули повітрям далеких просторів українського степу й української історії, відчули смак свободи й утвердилися в бажанні твори-

ти єдину державу, у якій вони – її природна, хоча й своєрідна, складова. Галичани чітко усвідомили, що їх роль і завдання допомагати втілювати в життя раціональні ідеї і почини Східної України, Києва. Саме з Наддніпрянщини приходили в Галичину нові думки («заплідні мислі»), як це бувало вже не раз. Згадаймо хоча б вплив Т. Шевченка на відродження Західної України, вплив М. Драгоманова на духовну революцію очолювану Іваном Франком й ін. Проте заслугу Галичини вбачаємо у тому, що вона завжди сприймала, підтримувала і втілювала у життя ідеї наддніпрянців і при цьому жила духовно в їх тіні. «В цьому була наша сила. І поки ми були вірні тому нашому завданню, ми здобували собі – хай не завжди любов – то все ж пошану і признання всієї України» [4, 70–71].

Двадцять років ХХ ст. – це перехідний період, коли українська Галичина, знаходячись у «советській» і польській окупації, однак духовно підтримувана емігрантами, живе ідеєю недавно здобутої самостійності. В усіх сферах життя галичани прагнуть самостійності. У «культурницькій ділянці Наукове Товариство ім. Шевченка продовжує працю, як самостійна науково-дослідча установа, тоді ще в живому зв'язку з Київською, Українською в той час, Академією. – Український Тайний Університет, якого професорський штаб рекрутував саме з членів НТШ, – це монумент самостійницьких тенденцій на високо шкільному полі. – «Рідна Школа» відбудовує сітку нижчих і середніх шкіл, спертих виключно на пожертви народу і його вітки в Америці. – Вкінці «Просвіта» своїми читальнями, театральними гуртками, самоосвітніми курсами веде масову освіту в самостійницькому дусі. Кадрів для цієї праці постачає частинно Тайний Університет, а головню Український Вільний Університет і Український Технічно-Господарський Інститут у Чехословаччині, де число українських студентів доходило до 2200, і також німецькі університети, передовсім віденський, який на початку 20-х років мав найвище в своїй історії число українських студентів: – кількасот! Це ж недавні старшини і рядовики переходили новий вишкіл в університетах і політехніках, щоб продовжувати боротьбу. В змінених обставинах вони далі розбудовують, закріплюють, і обороняють українське *незалежне* життя» [4, 73 – 74]. Речники галицьких партій у сеймі 1928 р. заявили, що їх державою є українська держава, а столицею не Варшава, а Київ. Уся Україна у ці роки живе ідеєю соборної самостійності й культурної незалежності. Українці ще не знають, що їх чекатиме залізна завеса 30-х років, однак якось інтуїтивно відчуваючи зміни не на краще, саме в Галичині відбувається «народження іншої сили, як антитези давнім і як виразника духа і політики нового покоління і в новій ситуації напередодні 30-х років»

[4, 79]. Тією силою стає націоналізм, оскільки політика Польщі і Росії була спрямована на денаціоналізацію українства, на перетворення його в малопольське плем'я чи малоросійство.

У 30-ті роки велася політика на знищення душевних і фізичних основ українства в Галичині, вівся наступ на інтелігенцію і передове селянство, селянську родину, душу, релігію, звичаї, мораль; були намагання знищити духовні авторитети галичан: Драгоманова, Франка, Грушевського; дорога на Схід була щільно забита, а тому українство вимушене було піти в підпілля, яке «ставало в Галичині того часу своєрідною новою Запорізькою Січчю» [4, 87].

Галичина тужила за Східною Україною, мріяла віддати себе вимірній Україні. Однак і Наддніпрянська Україна, і Галичина прийшли у 1941 рік як «дві розколоті і розсварені сестриченьки» [4, 92]. Подальшу їх долю й історію ми знаємо, однак, застерігає М. Шлемкевич, мусимо пам'ятати про українців в еміграції, які «здалеку від життя України живуть у своїх гетто, неначе музейні експонати, звичаї, говори, привички, яких край уже не знав і не знатиме» [4, 93].

Висновки. Отож, у кінці XIX – на початку XX ст. відбувся процес щораз дальшого і глибшого «осхіднячення» Західної України, отже і Галичини, але водночас розпочинається процес «оґаличанення» Східної України. Українська духовність на українському заході і сході, знищувана різними тоталітарними режимами, вистояла, для того щоб сьогодні знову знайти в собі сили і відродитися. «Йде взаємне наближення, уподібнення укладу життя і укладу духа. Соборність стає не тільки географічним і державно-політичним поняттям, але й психологічним. [...] Вважаємо моральним обов'язком українства у вільному світі піддати свої ідеології й організаційні форми радикальній ревізії-проверці. Це передумова очищення себе і нашого життя від сумних тіней тих часів. [...] Ніколи в новіші часи не були ми такі одностайні, такі близькі. Двері глибокої соборности у взаємному розумінні і взаємній любові відкриті тепер навстяж. Тільки “полки погані” застарілих мислей і форм і зв'язаних із ними амбіцій і провин – заступають дорогу. “Потопчімо ті полки погані” – і свідомість, і совість повторюють слова Франка. І тоді з роз'ясненими очима і щирим серцем увійдемо в ті відчинені двері» [4, 103 – 108].

М. Шлемкевич вірив у світле майбутнє своєї знедоленої Батьківщини, вірив, що виплекана на межі XIX – XX століть українська інтелігенція знайде в собі сили вистояти у непростій боротьбі за розвиток української мови, культури, держави, що зветься – Україна.

1. Историчний портал Інституту історії України НАН України – Режим доступу: <http://www.history.org.ua>

2. Наш Львів: Ювілейний збірник 1252 – 1952. – Нью-Йорк : Видавництво «Червона калина», 1953. – 215 с.

3. Франко-Ключко А. Ставлення мого батька до селян (Спеціальна ювілейна стаття для жур. «Життя і Школа») // Життя і Школа. – 3 – 6 (103 – 106), березень – червень, 1966. – Рік XII. – С. 2 – 5.

4. Шлемкевич М. Галичанство (Пам'яті учителя Івана Франка в 100 ліття народин) / Життя і Мислі. Книжка третя / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк – Торонто, 1956. – 120 с.

This article author determined features of Galicia at the turn of the XIX – XX centuries by analyzing work «Galychanstvo» outstanding Galician of world renown, philosopher, literary critic, essayist, historian and political figure of the twentieth century – Mykola Shlemkevych.

Keywords: *galychanstvo, Galicia, intellectuals, «adherents of the spirit», ukrainization.*

Ірина Гоцинець (Дрогобич)

АСОЦІАТИВНІСТЬ ТА ОБРАЗНІСТЬ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

Статтю присвячено ролі асоціативності у формуванні семантичної структури слова як частини вокабуляра, як однієї з ознак творчого мислення, творчого процесу. Розглянуто асоціацію як компонент внутрішньої форми слова, що лежить в основі всього названого і яка позначає сам процес творення думки. Проаналізовано загальномовні асоціації як вияв взаємодії мовного матеріалу на рівні смислу та семантичної подібності, а також “накладання” на логіко-поняттєвий зміст вербального знака певної експресії як вторинного змісту.

Ключові слова: *асоціація, асоціативність, внутрішня форма слова, вторинна номінація, експресія, образ, образність, семантична структура слова.*

Постановка проблеми. За останні десятиліття в українській лінгвостилістиці помітно зросла кількість досліджень, у рамках яких об'єктом мовознавчого аналізу стають синтагматичні та парадигматичні зв'язки концептуальних мовних знаків, складників різнотипних систематизованих угруповань слів. Вони засвідчують продуктивність, актуальність функціонально-стилістичного розгляду мовних явищ, що стимулює активне вивчення семантичного потенціалу й обширу слова у художньому тексті. У працях цього типу здійснено

наукову інтерпретацію експлікантів мовної картини світу, висвітлено особливості задіяння та реалізації цих мовних одиниць у процесі творення художньої образності як репрезентативного рівня ідіостилістики твору, продемонстровано шляхи та засоби перетворення номінативних значень в образні, символічні тощо (С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицька, Н. О. Мех, Г. М. Сюта, С. П. Бибик, Н. О. Данилюк, Л. Г. Савченко, Т. А. Коць, Л. В. Мялковська, О. О. Маленко, Т. М. Берест, Л. В. Кравець, Л. М. Задорожна та ін.). Слово або лексико-семантичний варіант вони вивчають як регулярний чи оказіональний компонент цілісної системи – з погляду актуалізації відповідного типу знання у мові, способів його реалізації в мові й тексті, з позицій його семантично-оцінної динаміки тощо. Вони розвивають напрацьований у зарубіжному мовознавстві (Н. Д. Арутюнова, А. Вежбицька, Є. С. Кубрякова, Д. Н. Шмельов, Ю. С. Степанов, В. Г. Гак, В. П. Григор'єв, М. А. Бабуріна та ін.) досвід аналізу зв'язків номінативних одиниць, у лексико-семантичній структурі яких у процесі мовної діяхронії відбувається перехід від конкретно-предметного до поняттєвого значення, супроводжування концептуалізацією таких лексем, набуттям статусу центра семантичного поля. Саме методика моделювання семантичного поля (а також його різновидів – лексико-семантичного поля, асоціативно-образного поля, асоціативно-семантичного поля) дає змогу різноаспектно простежити особливості оформлюваних у контексті регулярних і нерегулярних лексико-семантичних відношень, «якнайповніше описати систему лексико-семантичних зв'язків між словами» [6, 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До категорійних ознак поетичної семантики належить *асоціативність*. Теоретичні засади цього поняття розроблено в працях Ш. Баллі, О. О. Потебні, В. В. Виноградова, Б. А. Ларіна та поглиблено у дослідженнях І. Є. Грицютенка, З. Т. Франко, В. В. Русанівського, С. Я. Єрмоленко, В. А. Чабаненка, Л. О. Ставицької, Л. О. Пустовіт, М. І. Голянич, О. О. Селіванової. Сьогодні відповідна категорія продуктивно застосовується для аналізу мовних систем, спрямованих на відтворення процесу мислення, внутрішньої мови, коли віддалені, близькі й далекі уявлення змінюють одне одного. Саме з поняттям асоціативності дослідники (А. В. Лагутіна, Н. П. Бутенко, Л. П. Дідківська, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, С. П. Бибик, Н. С. Дужик, Ж. В. Марфіна, Р. І. Стефурак, Я. В. Бистров, Д. І. Терехова, В. А. Капась та ін.) пов'язують також аперцепційні особливості «створення основи конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту, коли слово чи сполучення, група слів відсилають читача до знайомих

йому реалій, з якими пов'язані зорові, звукові, дотикові, мовно-культурні асоціації» [5, 21]. На перехресті теорії асоціативності та досліджень польової структури художнього тексту актуалізувалося поняття *асоціативно-семантичного поля*.

Постановка завдання. Мета статті – вивчити парадигматичні та синтагматичні властивості внутрішньої форми слова, простежити закономірності й механізми її розбудови у сучасній українській літературній мові.

Із метою дослідження скоординовано конкретні **завдання статті**:

- систематизувати й узагальнити загальнотеоретичні підходи до вивчення проблеми «асоціація і художній / публіцистичний текст», до понять *асоціативність, образність, асоціативно-образний ряд* (АОР);
- умотивувати розрізнення асоціативності з погляду загальномовної та контекстуальної сполучуваності слів.

Виклад основного матеріалу. У теоретичній стилістиці протягом ХХ ст. були сформовані й науково осмислені основні принципи реалізації асоціативності у художньому тексті, переведення загальномовної парадигматичної асоціативності, пов'язаної з лексико-семантичною системою, в образотворчий прийом тощо. Можна, отже, сформулювати кілька основних позицій:

1. Одним із способів створення поетичної образності є розширення асоціативного ореолу слова, який створюється його парадигматичними й синтагматичними зв'язками, відбувається здебільшого за рахунок порушення «семантичної узгодженості» та «синтагматичної умотивованості знаків» (Ш. Баллі) [1, 152]. Це виявляється в тому, що слова у складі синтагми мають у своїх значеннях спільні компоненти [4, 89].

2. Асоціативність поетичного слововживання створюється у зв'язку зі зміщенням конотативних якостей лексем словосполучень. З. Т. Франко, пояснюючи природу образності, вказує на асоціативність як першооснову словесного образу, оскільки він «виникає там, де є асоціативне мислення, яке дозволяє розширити семантичне коло слова, нашарувати на первинний поняттєвий зміст вторинний експресивний, і там, де сприймання йде не лише по лінії логіки, але й інтуїції, почуттів» [7, 68]. Власне, додатковий експресивний зміст слова визначає характер образності [7, 69].

3. Складниками образності, що реалізують потенції слова в художньому тексті, є символічність, алегоричність, тропеїчність. Проте, як зауважує С. Я. Єрмоленко, образна мова «не обмежується традиційними тропами й фігурами, а наповнює естетичним змістом безобразні мовні

елементи, перетворює їх у систему художньо-мовного бачення світу» [3, 301].

4. Формування асоціативно-образного вияву семантичного наповнення слова відбувається шляхом злиття та кристалізації, тобто «втілення результатів складних художньо-асоціативних процесів у конкретний зримий, відчутний, мовби однозначний образ» [3, 232]. Вона характеризується чіткістю, об'ємністю, зримістю, які «породжують відчуття простоти і зрозумілості [...] Проте сама собою кристалізація дуже непростий процес аналізу–синтезу [3, 233]. Поети, які вдаються до кристалізації, через мінімум зображальних засобів відтворюють складні явища поетичного світобачення. Уміння сконденсовано, без зайвого передати сплетіння складних асоціацій – одна з ознак справжньої поезії.

5. Формування системи засобів художньої образності підпорядковується меті нестандартного індивідуально-авторського висловлення думки. Для художньої творчості характерним є асоціативне зближення явищ логічно несумісних, бо вони «розгортаються не стільки за строгою логікою мислі, скільки за примхливістю звихреного потоку почуттів» [2, 258].

Виникнення асоціацій, а, отже, й сам процес образотворення не відбувається безконтрольно, хаотично. Дослідники відзначають, що «напруження й послаблення потоку асоціацій залежить від того, до якого способу відображення виявляє схильність письменник – ліричного чи епічного. Якщо у відображенні життєвого матеріалу посилюється лірична тенденція – асоціативність набуває більшої напруженості, стає густішою. І навпаки – епічно-розповідний спосіб подачі життєвого матеріалу послаблює її» [2, 259].

Асоціативність у лексичній підсистемі мови – це одне з ключових понять, що дає змогу репрезентувати парадигматичне (за смыслом) та синтагматичне (на основі контактного та дистантного контекстів) групування слів. Семантико-стилістичний підхід до вивчення явища асоціативності зумовлює дослідження лексико-семантичної системи національної мови з позиції значення слів та їх уживання. Отже, на увагу дослідників заслуговує і системний семантичний контекст життя слова, і ситуативний.

Асоціативно-семантичні зв'язки слів виконують системоутворювальну функцію, що виявляється у моделюванні польових структур та інших мікросистем лексики. Спільним моментом таких систем є загальна семантична ознака, що об'єднує та диференціює групи слів в опозиціях.

Поєднання асоціативного й образного компонентів у семантичній структурі слова спричинює розвиток різних типів конотацій, зокрема культурно-національних, соціальних, словесно-образних, що стають кодами внутрішньої форми словесного знака. Асоціативно-образна структура слова утворюється у контекстах шляхом злиття сполучуваних слів на позначення певного смислу, а також кристалізації словообразу. Спосіб відображення дійсності, який обирає письменник – ліричний чи епічно-розповідний – визначає густоту, щільність асоціативності у контексті, її очікуваність/неочікуваність.

Асоціативність визначається ймовірним зв'язком елементів лексико-семантичних мікроструктур, зокрема різних типів полів. Поштовхом до поєднання слів у семантичні, або асоціативні, поля слугують принципи спільної семантики, форми (зовнішньої та внутрішньої) слова та спільний семантичний простір, яким може бути контекст, текст.

Функціонально-стилістичний підхід до інтерпретації смислових елементів слова зумовив погляд на текст як поле, а також на асоціативне поле як текст. Асоціативно-семантичне загальномовне поле, спроектоване на художній текст, змінює свій зміст, склад, характер взаємовідношень лексичних одиниць, що набувають статусу поетизмів.

Основна мета вивчення різноманітних асоціативно-семантичних структур у стилістиці – пізнання образно-виражальної сили слова, варіювання цих виявів на різних етапах розвитку мови.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, слово в структурі художнього тексту не тільки є засобом створення образності та емоційно-експресивного колориту, а й відображає дійсність та формує структурну єдність дійсності естетичної. Воно набуває семантичної багатоплановості, розкриває свої асоціативні потенції, входячи у різні структурно-семантичні моделі.

Таким чином, взаємодія асоціативності й образності у семантичній структурі слова передумовлена його функціонально-стилістичним навантаженням у тому чи тому контексті, а також процесами формування внутрішньої форми слова та варіювання його конотативних характеристик. Численні класифікації асоціацій відображають дієвість кількох напрямків вивчення асоціативно-семантичної структури мови – психолого-фізіологічного, семасіологічного та лінгвостилістичного.

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика /Р.Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 615 с.

2. В'язовський Г. А. Творче мислення письменника : Дослідження / Г.А. В'язовський. – К. : Дніпро, 1982. – 335 с.

3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови / С.Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.

4. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 151 с.

5. Марфіна Ж. В. Асоціативно-образне поле назв спорідненості в мові поезії ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 21 с.

6. Рудь О. М. Складні епітети семантичного поля із значенням «Україна» (на матеріалі української поезії ХХ століття): спец. 10.02.01 / О.М. Рудь. – К. : Рідна мова, 1998. – 40 с.

7. Франко І. Я. Из секретів поетичної творчості // Зібрання творів : У 50 т. І.Я. Франко – К., 1981. – Т. 31: Літературно-критичні праці (1897 – 1899). – С. 45–120.

This article is dedicated to the role in the formation of associative semantic structure of the word as part of vocabulary, as one of the signs of creative thinking, creative process. Association is considered as a component of the internal form of speech that underlies all named and which designates the process of creating ideas. The common associations are analyzed as an expression of the interaction of language material at the level of meaning and semantic similarities, as well as “overlap” in logical semantics of verbal expression as a sign of secondary meaning.

Keywords: *association, associativity, internal form of words, secondary nomination, expression, image, imagery, semantic structure of the word.*

УДК 811.161.2'373.7

Уляна Гринишин (Івано-Франківськ)

ЕКСПРЕСИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АМПЛІФІКОВАНИХ КОНСТРУКЦІЙ З АПОСІОПЕЗОЮ

Стаття присвячена лінгвостилістичному аналізу конструкцій, у яких поєднуються такі явища, як ампліфікація та апосіопеза. Визначено структурно-семантичні типи та експресивно-прагматичні характеристики цих конструкцій на матеріалі сучасної прози української письменниці М. Вайно.

Ключові слова: *ампліфікація, апосіопеза, конвергенція, експресивний синтаксис, прагматична функція.*

Один із підходів до вивчення мовних засобів у сучасній науковій парадигмі лінгвостилістичних досліджень пов'язаний із аналізом умов та потреб міжособистісної комунікації. Елементи розмовного мовлення дедалі частіше проникають у канву художньої прози, що зумовлює прагнення ідентифікації їх смислової організації, прагматичної значущості та експресивно-стилістичних параметрів. Індивідуалізація художнього

мовлення, що є прикметою стильової манери кожного автора, не виключає виділення спільних ознак, що характеризують українську літературу в національно орієнтованому вираженні [6, 7]. У художньому тексті відображення дійсності досягається ретельним цілеспрямованим індивідуально-авторським добром елементів із палітри мовних засобів, тому функціонування конкретних синтаксичних конструкцій характеризується багатогранністю їх національних, когнітивних, комунікативних та експресивно-стилістичних значень. У цьому плані *актуальним* є питання про експресивну навантаженість різних типів синтаксем у їх синкретичному поєднанні, що *пов'язано із проблемою дослідження* лінгвістичних особливостей та способів реалізації потенціалу засобів експресивного синтаксису сучасної української прози загалом.

Проблема незавершеності речення привертала увагу багатьох мовознавців. Зокрема, граматичну природу обірваних речень досліджено у теоретичних працях П. Дудика, А. Загнітка, М. Каранської, В. Пігеля. Такі лінгвісти, як Т. Анохіна, О. Сливинський та М. Гордієвська, висвітлювали питання семантизації замовчування та категорію лакунарності в зарубіжному художньому дискурсі. Про статус комунікативного замовчування та його поліфункціональність писала С. Швачко. Лінгвопрагматичні характеристики незавершеного висловлення були об'єктом розвідок Н. Жихаревої та К. Мілютіної, а Н. Сафонова описала спектр стилістичних фігур, побудованих на основі обірваних речень. Ампліфікацію як засіб експресивного синтаксису на матеріалі постмодерністської прози аналізувала І. Дегтярьова. Визначення таких стилістичних фігур, як *ампліфікація* та *апосіопеза* (*умовчання, замовчування, недоговорення*)¹ знаходимо в довідникових джерелах та у працях зі стилістики багатьох зарубіжних та вітчизняних авторів (І. Арнольд, М. Балла, Е. Береговська, І. Білодід, М. Брандес, Т. Винокур, І. Гальперін, Д. Ганич, А. Єфимов, С. Єрмоленко, А. Коваль, М. Кожина, І. Олійник, О. Пономарів, Е. Розенталь, І. Чередниченко, та ін.).

Метою нашої розвідки є аналіз експресивних і прагматичних характеристик конструкцій із конвергенцією (від лат. *convergentio* «сходження, наближення») явищ ампліфікації та замовчування (на матеріалі сучасної прози прикарпатської письменниці Марії Вайно). Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких *завдань*: дати визначення поняттям ампліфікація та апосіопеза, виявити та описати структурно-семантичні

¹ Донині немає єдиного терміна для позначення явища структурно-семантичної та інтонаційної незавершеності висловлення. У тлумачному словнику за редакцією С. Єрмоленко ця фігура названа «недоговоренням» [5, 103]. О. Пономарів дає їй визначення «замовчування» [8, 236], а І. Білодід – «умовчання» [10, 358]. Ми використовуємо грецьку назву «апосіопеза», а як синонімічні варіанти – «умовчання» та «замовчування».

типи конструкцій із конвергенцією цих стилістичних фігур, проаналізувати способи реалізації прагматичних та емоційно-експресивних значень у досліджуваних синтаксичних структурах.

Згадані стилістичні засоби мають неоднакову граматичну природу. Через різноманітність варіацій та трансформацій їх семантико-синтаксичної організації в них по-різному виявляється експресивність та виражально-зображальний ефект, що зумовлює певні труднощі при класифікації цих експресем. За визначенням В. Григор'єва, *експресема* містить у собі «лінгвістичне» та «естетичне» у їх конкретній взаємодії, вона є єдністю загального, особливого та окремого, типового та індивідуального, матеріального та ідеального, форми та змісту, вона являє собою сукупність експресивних, які відображають дихотомію мова – мовлення [4, 140]. Сутність *ампліфікації* полягає у «нагромадженні синонімів і взагалі слів з близьким значенням, однотипних висловів і синтаксичних конструкцій, однорідних членів речення тощо [11, 22]. Кожна з таких однотипних мовних одиниць має самостійне значення, а всі разом, функціонуючи у взаємодії, вони підкреслюють, експресивно посилюють висловлену думку [10, 365]. Натомість *apocionesa* (грец. замовчання, мовчання) – незавершене, обірване висловлення, що передає емоційний стан мовця, його небажання або неспроможність з різних причин про щось говорити, а також використовується автором як натяк на що-небудь, лишаючи це на здогад читача, слухача [11, 757]. Ця стилістична фігура залишає відчуття недомовленості з навмисним натяком на замовчання якогось факту [10, 358].

Щодо способу поєднання цих різнопланових експресивних засобів у синтаксичних побудовах досліджувані конструкції поділяємо на *дві групи*: до *першої* відносимо недоговорені висловлення, у межах яких фіксуємо ампліфікацію однотипних синтаксем (*Разом у кіно (і на людях!), разом готують сніданок, вечерю, разом у ласці спітаються...* [2, 103]); до *другої* групи належать структури із нагромадженням фігур умовчання (*Професор схилився на руку й моментально задрімав... Цієї промови було забагато для змореного, знесилоного тіла... Проте довго так не було... Вдохнув, здавалось, і життя разом з киснем, – встав...* [2, 317]).

Незавершені конструкції з ампліфікацією однотипних компонентів можуть бути виражені найрізноманітнішими синтаксичними моделями. Безперечно, увагу привертають нестандартні, стилістично марковані структури, наприклад, побудови із приєднувальним компонентом, у якому реалізується поступове нагнітання спогадів з інтонаційним затиханням: *Він пронизував всю її. І тремтіло тіло, пам'ять, роки, пережите...* [3, 111].

Формально-семантична структура недоговореного висловлення може бути наповнена синтаксичними паралелізмами через систему метафор та образних асоціацій, що відображає нуртування почуттів мовця: *Комусь сняться сні чорно-білі, комусь – кольорові, комусь із болем, а комусь – звуками... І вранці день стає днем Бетховена чи Чайковського, Моцарта, а чи Скорика...*[2, 306]. Ампліфіковані ряди різнотипних одиниць у таких побудовах стратифікують єдиний зміст у двох суміжних реченнях, а в наступному прикладі нагромадження риторичних звертань спонукають читача до співпереживання, передають велику емоційну напругу: *Така, либонь, наша доля, недолею наречена, словами заніміла, дотиком і в подумі зомліла. О любове моя, радосте заплакана, щастя ти моє смуткове...*[2, 82].

Образна сила митця виявляється у контрастному змалюванні нещасливого подружжя у двох антитетичних за своєю формально-семантичною організацією висловленнях, досягнутому прийомом нагромадження однорідних підметів, а далі й присудків – у речення з умовчанням: *Ганна плакала потай. А його душу зривали думки, звуки, музика, і він залишався, ховався в оркестровій ямі й працював, працював...*[2, 306]. Вчуваються нотки смутку при характеристиці клопотів матері з новонародженою дитиною в конструкції з фрагментарним описом, що реалізується завдяки перериванню синтагматичного ланцюжка прийомом умовчання та наступним пожвавленням оповіді ампліфікацією однорідних підметів: *Безбарвною вдома металася музика...були молочна кухня, сумки, базар, хліб, садовина, городина...*[2, 306].

Натрапляємо на великі за обсягом синтаксичні побудови, у яких хudoжно-словесна тканина пронизана одночасно кількома виражальними засобами. На фігури замовчування в ампліфікованих структурах накладаються ще й риторичне запитання та парцеляція, у якій відсічений компонент виражений підрядною частиною складнопідрядного речення: *Я вдома, тут моя прадідівщина. Втекла... Чи на довго? Нехай що натрошки... Щоб відглухнути, відчутти щось невловиме, зберегти буття й замістити завтрашній день. Викисне, виспіє, спечеться тут, і розкраю його на дні собі, дітям, онукам...*[2, 114]. Наявність пауз, а також інтонаційно-змісто-ве відокремлення семантично актуалізованих частин висловлення надають синтагмам експресивного характеру, передають глибину роздумів ліричного героя з відчуттями полегшення, заспокоєння.

Шляхом ампліфікації однорідних відокремлених означень та однорідних присудків у наступному прикладі автору вдається психологічно виділити образ та виразніше акцентувати на певних атрибутивних ознаках описаного персоніфікованого образу дерева. Відокремлена позиція

однорідних компонентів сприяє підсиленню ролі другорядних членів речення, у яких актуалізується семантичне ядро повідомлення та переплітаються емоційно-експресивні та оцінні характеристики зображуваного: *Коли закінчує молитву, встає і обіймає дерево, **старе, похилене. Складене з вузлів, давнє, обчімхане, порепане, осипане, оголене, смутне...*** воно їй жаліється... *Схилене, запечалене печаттю старості, воно, як життя, **хапає** руками-гілками небо і **благає** сили, щоб вижити, **просить, шепоче**: зеленіти весною [2, 307].*

В особливий спосіб Марія Вайно передає глибоко інтимізоване зізнання ліричної героїні. У суміжних синтаксемах нагромаджені однорідні головні члени безособового речення, що збігаються у контактній позиції на межі між реченнями, передають спокій та задоволення, а умовчання в кінці експресеми надає їй мрійливого характеру: *Мої руки обіймають не Тебе, і не з тобою мені (все-таки) **хороше. Тепло, затишно, добре із тим життям насущним, врешті-решт** якось **упевнено...** [2, 94].*

Глибокою почуттєвістю та емоційністю насичені окличні фрази, де ампліфікація однотипних синтаксем на певному етапі обривається. Автор ніби створює передумови для співпереживання читачем тієї самої радості чи обурення мовця, а окличність відтворює живе інтонування висловлень: *Щастя! Вільне яке! Молоде! Справжнє... 103Ж; Ох! Скільки було галасу! Скільки розмов і поглядів! Скільки помсти й дорікань. Підступниця!.. [2, 104].*

Конструкції, які ми відносимо до *другої групи*, характеризуються особливим комбінуванням його складників, що впливає на їх стилістичне осмислення. Тут фігура умовчання може займати *препозицію, інтерпозицію* та *постпозицію*. Т. О. Анохіна пов'язує цей стилістичний засіб із граматичною категорією лакунарності [1]. На її думку, універсальна категорія синтаксичних лакун у комунікативному синтаксисі представлена на рівні поверхневих структур (графічні знаки й знаки пунктуації) та глибинних структур (мовчання, хезитація, роздум). Дослідниця описує апосіопезу як стилістичну фігуру умовчання, що виражає незакінчену думку та є результатом семантичного дефіциту, що «маркує неможливість ословити думку або схвильованість» [1]: *Ми йшли до своєї родини, і тут... На саях... Ні! То неправда! Того не може бути, мамо! 95Ж. Якийсь чоловік віз на цвинтар... **Вона!** ... **Руки... то були ті закоцюблі, сині, зашкарублі** руки, що вчора прагнули обняти мене [2, 95].* Із ширшого контексту дізнаємося, що ці обіграні фрази – розповідь дитини про жінку, яка ще вчора налякала її своєю присутністю, а нині ця жінка вже нежива. У кількох коротких емоційно-напружених висловленнях імпліцитно міститься хаос думок, вражень, хвилювань, спогадів, які експлікуються такими засобами, як

фігури замовчування, номінативні речення, оклична модальність та вигуки, парцеляція, ампліфікація означень.

Однією із функціонально-прагматичних властивостей недоговорених висловлень є актуалізація такої семантико-синтаксичної категорії, як підтекст. А при його декодуванні важливу роль відіграє пресупозиція, що, за визначенням Ш. Баллі, є «фоновими знаннями», які виступають як двосторонні знання реалій мовця і слухача, а це є основою мовного спілкування (цит. за [7, 112]). Експресія замовчування посилюється своєрідною авторською модальністю у наступних репліках мовця-персонажа: *Ми всі однакові за зростом... освітою. Просто ви в цей час – на підборах... Як не дивно, все плине у нашому житті. Кажуть: «Не зроду каліка – не довіку пан...»* [3, 119]. Специфічним типом мовлення, у якому семантика висловлень може виражатися невербалізованою частиною інформативного змісту повідомлення, є діалог. Окрім пресупозиції, у діалогізації велику роль відіграють жести, міміка, певні акти комунікантів тощо. Тут паузи як маркери незавершеності фраз підкреслюють нездатність мовця висловити всю глибину думки чи свідоме небажання щось пояснювати співрозмовнику, який спроможний дешифрувати комунікативні інтенції адресанта: – *Тобі так негарно кривитися...// – То все пройде згодом. Я стараюся... Ця постійна нудота... Вибач...* [2, 305].

Значною мірою інтенсифікації експресивності недоговорених висловлень сприяє використання різного роду повторів, що підсилює психологізм та породжує підконтекстну семантику: – *Недобре! Коли б ти знала, як мені недобре! Коли б ти знала... Та ти не хочеш знати... – Я знаю... Чула... Сказали вже...* [2, 306]. У наступному прикладі конструкцій з ампліфікованими синтаксемами конденсація семантично, структурно та інтонаційно незавершених фраз модифікується в стилістичному аспекті у бік розширення експресивних значень завдяки повтору-підхопленню: *А вона жила... Жила з ними... Своїм життям, яке приймала, як належне* [3, 115]; *Ніхто не заздрив, ніхто в думках нічого не заперечував, заперечувати не мали чого. Знали: все було, і не було нічого...нічого не було...* [2, 117].

Особливо багате на фігури із замовчуванням мовлення в моменти вираження тривоги ліричного героя, його подиву, роздумів, несподіваних вражень, перестороги, погрози, нерішучості, таємничості тощо [10, 358]: *Це є сон або казка... Бо не може так бути зі мною... Я не маю права... І її я посмів торкнути...* [2, 318]. Експресивізацію недоговорених синтаксем зумовлює така характерна для них функціональна здатність, як підсилення суб'єктивно-модальних значень висловлення. Сумніви, вагання, невпевненість чи внутрішні бажання набувають фі-

лософсько-медитаційного тону в ампліфікованих недоговорених структурах із повтором: *Навік запам'яталися його постать, обличчя й очі... очі, які вронили їй жагучу іскру в серце. Ніколи не бачила таких очей, а може, тому, що дивилася завжди спідлоба, за звичкою, може, тому...* [2, 80]. Дещо по-іншому звучить голос оповідача-наратора в еліптичних конструкціях, побудованих за синтаксичною моделлю безособового речення, які, окрім вираженого суб'єктивно-модального значення бажальності, мають відтінок пасивності, інертності: *Уже як виховала, – отако-го має. Хотілось би інакше... Хотілось би...* [2, 312].

Дослідник феномена замовчування в художній літературі О. Т. Сливинський трактує його як імплікацію мовчання у висловленні, при цьому різні типи мовчання, на його думку, корелюють з такими видами замовчування, як *інтенційне* (замовчування певного смислу, можливого для артикуляції) та *неінтенційне* (вимушене замовчування того, що є так чи інакше невимовним). Репрезентантами мовчання на рівні формально-мовної реалізації вчений називає *наративну апосіопезу* (уривання нитки оповіді) та *наративний еліпс* (відсутність елемента, необхідного для послідовного розгортання оповіді) [9, 9]. Зібраний нами мовний матеріал дає можливість виявити різні варіанти зазначених видів порушень порядку розташування компонентів чи їх відсутності у синтагматичних ланцюгах: *Розтулила. На долоні... // Морський вітер! Незвиклому до ніжностей, йому нестерпно кортіло викрасти в когось цей клаптик щастя... Поник її погляд... Листочок... Але його ховали хвилі!...* [2, 77]; *Від цього їй легше ставало дихати, бути, здавати його... легко зовсім...* [2, 87]. В ампліфікованих рядах обірваних синтаксем, виражених різними граматичними структурами, інтенсифікація експресивно-стилістичних значень екзистенційності, ствердження буття, існування певних явищ реалізується за допомогою номінативних речень: *Мої предки мовчать... Шурхінт листків... листів... альбомів... Старі фото. Ретро-епоха. Застиглий час розділяє... Ми кохаємо, любимо, народжуємо...* [3, 108]. Такі індивідуально-авторські експресиви репрезентують як прагматичний, так і власне естетично-зображальний аспект висловлення, адже тут одночасно реалізується оптимізація впливу на емоційну сферу читача та на його образну уяву.

Лаконічність та конденсованість недоговорених висловлень змушують реципієнта інтенсивніше аналізувати, домислювати чи просто роздумувати, а нагромадження таких синтаксем стимулює психо-емоційну сферу максимально активізуватися: *В коханні – не склалося. Горб... певно... Опустили маленькою ненароком...* [2, 307]. Конвергенція двох аналізованих стилістичних фігур за створення описів різних явищ дійснос-

ті чи характеристики суб'єктів мовлення стає наче відправним пунктом для перцептивної сфери та уяви читача, який мимоволі домальовує словесно-живописну картину власними барвами: ...*З Ганною життя, мов камінь, якого не обступити, якого не прибериш із дороги... Та це й до того вже зайшла в тяж... У час вагітності вона стала асиметрично ряба на обличчі й від того виглядала зле дуже... // А це – дратувала його, коли кликала снідати чи вечеряти... Йому не хотілося чути тембру її голосу – був нецікавий, зовсім... [2, 305]; А це дівчисько прийшло... І так заспівало! Ноти дивилися в душу її очима! Ось вона, пісня його серця, – оця жінка... Вона співала – і в театрі чули: то було їхнє кохання... [2, 305].*

Одним зі способів комунікативно-прагматичної реалізації ампліфікованих висловлень із апосіопезою є одночасне використання приєднувальних конструкцій, які репрезентують функціонально-значуще відхилення від типової синтаксичної моделі. Експресивізація висловлення здійснюється завдяки актуалізації нових, додаткових ідейно-змістових акцентів: *Фокусуються, губляться, сипляться, як кінематографічні кадри, бачення... і знову ясніють чіткі юні обличчя... та й інші в цій залі поряд з Августиною. Поряд. І саме тепер [2, 302].* Приєднування після паузи надає повідомленню відтінку несподіваності, парадоксальності, що інтригує читача: *Викрала паспорт Василів. Узяла меддовідку, поставила могорич алкоголікові-слюсарю... і розписалася... [2, 104]; Вони мовчали. Вони ні про що не говорили. Лиш очі казали багато. Зрима тяга єднала їх... і стримувала [2, 77].*

Отже, аналіз синтаксичних конструкцій із конвергенцією стилістичних прийомів ампліфікації та апосіопези свідчить про їх безмежний експресивний потенціал. Досліджувані синтаксеми мають здатність передавати найрізноманітніші прагматичні та експресивно-стилістичні значення через варіативність їх семантично-структурних трансформацій, крім того, вони орієнтовані на певну комунікативну ситуацію, підпорядковані особливому типу авторського мовомислення. У художній тканині досліджуваних текстів ці конструкції виконують функцію підсилення емоційно-оцінного, суб'єктивно-модального значення висловлень, що реалізується через прийом недоговорення, що зумовлено або мимовільним замовканням, викликаним психо-емоційним станом суб'єкта мовлення, або інтенціалізованим самим мовцем, який розраховує на відповідну інтерпретацію мовчання співрозмовником. Інший бік таких структур, тобто нагромадження однотипних одиниць, сприяє влучній, емоційно наснаженій характеристиці образів, персонажів, різних явищ дійсності. Фрагментарність оповіді, переривчастість разом із синтак-

сичною розгорненістю репрезентує згущення думки, динамізм, медитаційність, а також художньо відтворюють різні емоції: схвильованість, роздратування, радість, спантеличення, захоплення, розгубленість, таємничість та ін. Перспективним, на нашу думку, буде дослідження інших комбінованих засобів експресивної виразності, побудованих за синтагматичним принципом.

1. Анохіна Т. О. Категорія лакуарності та її графічні маркери [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/index.php/filologiya/31/1864>
2. Вайно М. Жінка з келихом дощу : вибране / М. Вайно – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 452с.
3. Вайно М. Шкіци на одвірках / М. Вайно. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 128 с.
4. Григорьев В.П. Поэтика слова / В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1979. – 343 с.
5. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : короткий глумачний словник лінгвістичних термінів. – Київ : Либідь, 2001. – 223 с.
6. Кононенко В. І. Текст і смисл : монографія / Віталій Кононенко. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. – 272 с.
7. Питель В. І. Функціонально-семантична структура незакінчених речень у сучасній українській мові [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / В. І. Питель. – Івано-Франківськ, 2000. – 188 с.
8. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови : підручник. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.
9. Сливинський О.Т. Феномен мовчання в художньому тексті (на матеріалі болгарської прози 60–90-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 / О. Т. Сливинський . – Тернопіль, 2006. – 18 с.
10. Сучасна українська літературна мова : Стилістика / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1973. – 587 с.
11. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – 824с.

The article is dedicated to lingual stylistic analysis of the constructions in which amplification and aposiopesis are combined. The structural semantic types and expressive-pragmatic characteristics of the constructions are defined as based on modern prose of the Ukrainian author M. Vayno.

Key words: *amplification, aposiopesis, convergence, expressive syntax, pragmatic function*

КОМЕНТАР ДО “СЛОВНИКА НАРОДНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ ВОЛИНІ”

Стаття продовжує цикл публікацій автора з питань дослідження структурно-семантичних особливостей народних географічних термінів Волині, зокрема про укладання “Словника народних географічних термінів Волині”.

Ключові слова: термін, номен, номенклатура, лексема, структурно-семантичні особливості.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до народної географічної термінології як специфічної групи лексики зумовлений насамперед здатністю “консервувати” в собі цілісну лінгвістично-географічну історію відповідного терену. Населення кожного регіону проходило стадію свого формування й становлення в конкретних природно-географічних умовах, що обов’язково знаходило своє відбиття в його словникові. Тобто ця група лексем відображає “вікові спостереження народу над природою, яка його оточує” [1, 29]. Актуальність вивчення народної географічної термінології визначається не лише для мовознавчих студій, а й для природничих, історичних, суспільно-етнічних тощо. Лінгвістичний аспект такого типу досліджень в усій його багатоплановості орієнтований на вивчення загальнонаціональної термінологічної системи, яка не можлива без регіональних студій географічної номенклатури. Не зважаючи на помітне посилення вивчення цієї групи лексики як слов’янськими, так і українськими мовознавцями, сьогодні можна констатувати, що описи народної географічної термінології ще не охоплюють всього загальноукраїнського простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На рівні слов’янських мов означені лексеми досліджено в чеській і словацькій мовах (Р.М. Малько), польській (П. Нітше, Я. Сташевський), сербській і хорватській (Ю. Шютц), болгарській і македонській (Е.А. Григорян), білоруській (І.Я. Яшкін), російській (Е.М. Мурзаєв і В. Г. Мурзаєва). Семантичні особливості народної географічної термінології різних слов’янських теренів описано в монографії М.І. Толстого “Слов’янська географічна термінологія: семасіологічні етюди”.

Вивченню української географічної номенклатури сприяли праці І.Г. Верхратського, Я.Ф. Головацького, М.Ф. Сумцова, П.П. Чучки, М. Юрковського та ін. Цінні матеріали для дослідження цієї гру-

пи лексики подано в роботах Й.О. Дзензелівського, І.М. Железняк, О.П. Карпенко, Ю.О. Карпенка, А.П. Корепанової, Т.О. Марусенко, Л.Т. Масенко, М.В. Никончука, Я. Розвадовського, В.П. Шульгача та ін.

Апелятивну лексику на позначення географічних об'єктів представлено в регіональних словниках: "Географічні назви Гуцульщини" С. Грабця, "Географічні назви Бойківщини" Я. Рудницького, "Народна географічна термінологія Чернігівсько-Сумського Полісся" Є.О. Черепанової, "Словник народних географічних термінів Кіровоградщини" Т.В. Громко, Т.І. Поляруш, В.В. Лучика.

Значним внеском у вивчення народної географічної термінології стали новітні дисертаційні дослідження І. М. Потапчук "Народна географічна термінологія в західноподільських говірках" та С.В. Шийки "Народна географічна термінологія Ровенщини".

«Словник народних географічних термінів Волині» – це друге, доповнене видання, яке репрезентує географічну термінологію, уживану на території Волинської області. Матеріал зафіксовано здебільшого способом опитування місцевих жителів. Також використано записи студентів Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки й матеріали спеціальних словників Г.Л. Аркушина, Й.О. Дзензелівського, М.М. Корзонюка, Т.О. Марусенко, В.П. Шульгача.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є укладання «Словника народних географічних термінів Волині» .

Виклад основного матеріалу. Народні назви на позначення географічних об'єктів Волині становлять невід'ємну частину української загальнонародної лексики. Більшість апелятивів досліджуваного регіону має паралелі на українських діалектних територіях, а також інших слов'янських теренах. Нами засвідчено такі групи:

1) 16 % лексем, що не виявляють діалектної специфіки, тобто в українській мові належать до загальнозживаних;

2) 27 % усієї кількості апелятивів мають паралельні форми в інших діалектах, що посприяє активною міждіалектною взаємодією в давні часи;

3) 29 % номенів характеризуються ширшими порівняно з літературною мовою та іншими говорами семантичними можливостями;

4) 28 % зафіксованих лексем спільнослов'янського походження.

Проведений аналіз фактичного матеріалу свідчить про наявність у досліджуваному регіоні термінів (27 %), що не мають паралелей в інших місцевостях. Такі терміни розглядають як регіоналізми: *береста*,

білина, вивеско, візіра, всадьба, гоня, голодня, греца, дребеза, додаток, заміжок, застояне, згрубероване, здовжане, здялка, злисок, зчищене, їз, їзки, казна, кульча, куповатень, куповатець, куцій, лопатка, ляшок, мохнатка, мошаниць, неудобство, ниудобщина, оброблюне, огоня, оденок, озяб, озябина, озялка, осмаляне, пастунь, попасок, пошесть, правчуковий ліс, придаток, прозор, рогатина, роззєблине, сестринець, силниця, смоч, смоча, сплав, стежа, стовклицко, щовклицько, типенне, трапези, трипица, трясуха, фашиник, чумак, худовик. Усі ці терміни переважно слов'янського походження.

Запозичені терміни можна розділити на слов'янські (*дзялка, закрант, закрент, здялка, кемпа, кємпа, колєйка, лонка, скрант, скрент*) та неслов'янські (*баюра, бухта, кар'єр, курган, лан, лінія, терикон форт, фоса*). Таке незначне число неслов'янських географічних термінів свідчить про ймовірну мовну й етнічну стабільність слов'янського населення в досліджуваному регіоні.

У плані семантики дослідженої лексичної групи зазначимо їхню здебільшого прозору внутрішню форму, пов'язану зі значенням твірних основ – іменників, прикметників і дієслів: *площина, бистрець, насип, стік, вихід, додаток, впадина*.

Апелятивна лексика Волині на позначення географічних об'єктів відзначається великим семантичним наповненням багатьох термінів, наприклад, *гора* 'гора', 'підвищення', 'вершинагори', 'підвищення на дорозі', 'ліс'; *лука* 'дугоподібний вигин русла або берега річки, моря', 'рівна місцевість, вкрита трав'янистою рослинністю', 'затока, відгалуження річки'; *плав* 'потік', 'плаваючий острів', 'трясовина', 'острівець на болоті', 'повінь'. Така диференціація значень у багатьох лексем зумовлена, очевидно, еволюцією їхніх вихідних семем під впливом місцевих говорів, екстралінгвістичними факторами – специфікою географічного ландшафту, типом мислення населення тощо. Однак указана диференціація значень не довільна, а закономірна, тобто така, що опирається стрижневою семою на попереднє значення (наприклад, 'низовина в долині річки'; 'долина річки'). Відповідно до цього простежуються певні семантичні ряди і напрями семантичних модифікацій.

Серед семантичних перетворень найбільшу групу становлять терміни, пов'язані з анатомічною термінологією: *шийка, язик, коліно, лоб, лопатка, чубок*.

За своєю морфологічною структурою аналізовані терміни неоднозначні. Тут спостерігаються непохідні утворення, а також різноманітні афіксальні деривати й композитні утворення.

Найпоширенішим структурним типом серед розглядуваних номенів є афіксальні утворення, переважна більшість із яких – суфіксальні похідні, як-от: *площина* < *площа* + суф. *-ина*, *горщице* < *гора* + *-ице*, *острівець* < *острів* + суф. *-ець*, *торфовисько* < *торфовий* + суф. *-исько* тощо. З-поміж наведених суфіксів кожен, приєднуючись до тієї чи тієї основи, вказує на певне конкретне значення (наприклад, *-ице*, *-исько* – місце, *-ець* – деминутивність або субстантивація). Однак у багатьох випадках відбувається семантичне варіювання, наприклад, *ставище* – позначає не лише місце, де був *став*, а й вказує, що в зазначеному населеному пункті фіксується реалія ‘став’; *-ець* вказує не тільки на зменшеність деривата від базової основи, як у згаданому вище *острівець*, але й виконує чисто структурну функцію, наприклад, *конець* ‘горб’. Більшість апелятивів утворено від слов’янських коренів або основ за допомогою тих або тих афіксів. Невелику групу утворень становлять похідні номени з суф. **-ьје*, який виступає як суфікс збірності, наприклад: *пониззя*, *роздолля*.

Афіксальний тип географічних термінів рельєфу та гідрорельєфу представлений нечисленними префіксальними й префіксально-суфіксальними утвореннями на зразок: *віднога* – *від-нога*, *пагорб* – *па-горб*, *поплавок* – *по-плав-ок*, *вижарки* – *ви-жар-ки*, *розвилка* – *роз-вил-ка* та ін.

Композити в розглядуваній номенклатурній групі нечисленні (*водопий*, *водосховище*, *пласкогір’я* та ін.). Можливо, це зумовлено тим, що “продуктивність цього давнього в слов’янських мовах типу обмежується здебільшого сферою книжної лексики” [2, 210].

Найменш поширеним структурним типом серед апелятивів є непохідні утворення від первинних коренів або основ, розширені подекуди різними формантами, наприклад: *брід*, *смуга*, *струга*, *кряж*, *груд*, *берва*, *болото*, *гать* тощо.

Таку незначну продуктивність, порівняно з афіксальними дериватами, визначає, на думку Т.О. Марусенко, особливість структури цих апелятивів: **сьтоѡа* < *сь-тоѡа* – **сьтоѡити*. Непохідні основи мають досить широку семантику (багатозначні), а можливість варіювання семантики в афіксальних утвореннях набагато менша [2, 198].

Невелику кількість становлять непохідні (з сучасного погляду) терміни: *багно*, *бір* (*бир*), *брід*, *берег*, *болото*, *вал*, *верх*, *вир*, *гай*, *груд*, *груда*, *гора*, *горб*, *яма* (*єма*), *коса*, *купа*, *кут*, *лан*, *дуг*, *лука*, *мох*, *мул*, *нива*, *низ*, *озеро*, *острів*, *плесо*, *плес*, *поле*, *руда* та ін.

Словник побудовано за алфавітним принципом у такому порядку:

1) реєстрове слово (здебільшого іменник) або словосполучення у формі називного відмінка з позначенням наголосу;

2) пояснення значення слова (якщо слово має кілька значень, то кожне з них подано під окремим порядковим номером);

3) вказівка на локаліацію географічного терміна (назву села вказано повністю, а району – скорочено). Показчик населених пунктів розміщений за районами в алфавітному порядку.

Приклад словникової статті: ВИЖАР ч. 1. ‘випалене місце в лісі’ (Гектари, Шлапань Лбш.; Заболоття Ст.); 2. ‘випалене місце на болоті’ (Воєгоща К.-К.); 3. ‘маленьке болото’ (Раків Ліс К.-К.); 4. ‘низина, поросла травою’ (Голоби Кв.).

Акцентні варіанти, в яких наявні семантичні відмінності, подано в одній словниковій статті з відповідним значенням для кожного варіанта, напр.: БАРИГ ч. 1. ‘берег біля річки’ (Дорогиничі Лкч.); 2. ‘луг, де випасають корів’ (Бубнів В.-В.); 3. ‘заболочена низина’ (Грушів Ів.).

Якщо ж таких відмінностей не виявлено, то значення географічного терміна подано для обох варіантів, напр.: БЕРЕЗИНА ж. ‘березовий ліс’ (Березовичі, Зоря, П’ятидні, Суходоли, Устилуг В.-В.; Гектари, Пірванче Грх.; Гряди Ів.; Піщане, Раків Ліс К.-К.; Човниця Крц.; Старий Чорторійськ Мн.; Мильськ Рж.; Шельвів Лкч.; Хорохорин Лцк.; Бучин Лбш.; Олеськ, Радехів, Штунь Лбм.; Буцинь, Любохини, Мизове, Шкrobi Ст.; Дольськ, Крать, Овлочин, Турійськ Тр.; Кропивники, Шацьк Шцк.). БЕРЕЗИНА́ (Лобачівка, Рачин, Мерва Грх.; Підріжжя Кв.; Воєгоща, Раків Ліс К.-К.; Бихів, Велика Глуша, Шлапань Лбш.).

Матеріали, вміщені в «Словнику народних географічних термінів Волині», будуть цінними для мовознавців, географів, фахівців у сфері ономастики та всіх шанувальників рідного слова.

1. Марусенко Т. О. Назви рівнин в українській мові / Т.О. Марусенко // Дослідження з мовознавства. – К.: Наук. думка, 1962. – С. 2948.

2. Марусенко Т. А. Из наблюдений над украинскими названиями рельефов / Т.А. Марусенко // Studia Slavica Hung. – Budapest, 1972. – Т. XVIII (34). – S.197234.

The article continues the cycle of the author's publications about structural and semantic features of the ethnic geographical terms in Volyn, and publication "Dictionary of ethnic geographical terms of Volyn".

Key words and phrases: term, nomen, nomenclatura, lexeme, structural and semantic features.

АРЕАЛ ПОШИРЕННЯ ОЙКОНІМІВ НА -ІВЦІ, -ИНЦІ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ПРОТЯГОМ XIV-XX ст.

У статті простежено просторову локалізацію назв населених пунктів на -івці, -инці на території Східного Поділля протягом XIV-XX ст. Здійснено характеристику їх словотвірної структури та семантика базових назв.

Ключові слова: деривація, локалізація, ойконім, особова назва, патронім, словотвірна модель.

Постановка проблеми. Назви поселень на **-івці, -инці** творять одну з найчисленіших словотвірних моделей Східного Поділля. Таких назв нараховуємо 217 одиниць, що становить 10,8 % від усіх назв населених пунктів цього регіону.

Ойконіми на **-івці, -инці** є одним із найдавніших типів географічних назв населених пунктів на слов'янських землях. Першофіксація в історичних джерелах ойконімів названого типу говорить про те, що початки формування, а також розвиток ойконімійної системи Вінниччини припадають на початок 2-го тисячоліття н.е., оскільки перші згадки про назви населених пунктів на **-івці, -инці** досліджуваного регіону зафіксовано історичними джерелами саме з XII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях дослідників слов'янської топонімії географічним назвам на **-івці, -инці** приділено чимало уваги та висунуто різні думки щодо походження та значення ойконімів на **-івці, -инці**. Так, історик М. Кордуба писав, що назви населених пунктів на **-івці, -инці** спершу означали жителів поселень на **-ів** і, отже, творення ойконімів названої словотвірної моделі відбувалося у два етапи: двір чи хутір, заснований *Яцком*, первісно називався *Яцків*, а люди, що жили в цьому дворі – *Яцківці*. Згодом ця остання назва витіснила попередню й перейшла на сам двір [7, 14]. Такої самої думки дотримується і Ю. Карпенко, розглядаючи ойконіми на **-івці, -инці** як назви, що походять від катойконімів [6, 48]. М. Габорак вважає, що ойконіми на **-івці, -инці** утворилися семантичним шляхом [4, 56].

По-різному визначали творення і походження назв населених пунктів на **-івці, -инці** такі дослідники топонімії, як О. Селіщев, Л. Гумецька, В. Ташицький, С. Роспонд, В. Никонов, О. Стрижак та ін. Наприклад, польські вчені В. Ташицький, С. Роспонд, З. Штібер, словацький вчений Я. Станіслав відносять такі назви до патронімічних щодо їх по-

ходження. Цікавим є міркування Л. Гумецької на рахунок ойконімотвірних формантів **-івці-і**, **-инці-і**, яка вважає, що суфікс **-ець**, виступаючи в сполученні з присвійними суфіксами **-ин**, **-ов**, виражає однину (**-овець**, **-инець**) і множину (**-івці**, **-инці**) [5, 52].

Більш детальний аналіз ойконімів на **-івці**, **-инці** подано у роботі В. Никонова, який, власне, спростовує думку Л. Гумецької про спорідненість суфіксів **-ець** (**-инець**, **-овець**) з суфіксами **-ці** (**-івці**, **-инці**), вказуючи, що в топонімії вони належать до різних типів та різняться своєю історією, значенням, процесом розвитку [8, 26].

Назви поселень на **-івці**, **-инці** стали об'єктом спеціального дисертаційного дослідження Д. Бучка. На його думку, формування українського ареалу топонімів на **-івці**, **-инці** відбулося не пізніше XII-XIII ст. і вже у XIV ст. ці топоніми творять повністю сформований тип [3, 70]. Раніше дослідник зазначав, що ойконіми названої словотвірної моделі спочатку означали лише мешкаців населених пунктів на **-ів** (<**-ов**), але останні не витіснили назв на **-ів**, а були назвами нових поселень, заснованих вихідцями із населених пунктів на **-ів**. Тобто процес творення назв поселень на **-івці**, **-инці** відбувався так: с. *Захаров* – мешканці *захаровци* і с. *Захаровци* [2, 95]. Однак у пізніших працях, присвячених вивченню назв населених пунктів на **-івці**, **-инці**, Д. Бучко кваліфікує їх як відпатронімні назви доойконімного рівня деривації, оскільки патронімними є їх базові назви [1, 11].

Ми також вважаємо, що ойконіми на **-івці**, **-инці** є відпатронімними, а процес творення ойконімів із вказаними суфіксами проходив так: *Левко* (родоначальник чи власник групи людей) > *левківці* (люди) > *Левківці* (поселення). Саме тому, на нашу думку, ойконіми названої словотвірної моделі є одними із найдавніших поселень, а їх продуктивність та ареал поширення дозволяє простежити заселення певної території.

Мета нашої розвідки – простежити просторову локалізацію назв населених пунктів на **-івці**, **-инці** на території Східного Поділля протягом XIV-XX ст., а також охарактеризувати їх словотвірну структуру та семантику базових назв.

Виклад основного матеріалу. На думку відомого дослідника історії Вінниччини В. Отамановського, уже в XIII ст. на досліджуваній території існували окремі поселення. Він пише: „...у північно-лісовій частині Вінницького повіту, обабіч Богу, вже XIII ст. мало бути принаймні 11 осад, а при кінці XIII ст. мали повстати Вінниця, Брацлав та Сокоlecь, які, без сумніву, не були на півдні єдиними осадами, то можна зробити висновок, що вже при кінці XIII ст. починає з'являтися ріденька мережа осад по всьому правобережжю Богу аж до Брацлава та Сокольця. Протя-

гом XIV ст. оця мережа осад густішає, поширюючись подекуди в обсязі надбогських пуш на лівобережжя Богу...” [9, 75]. Оскільки пам’ятки XIII ст. містять скупі відомості з історії Подільського краю, назви поселень Вінниччини, що існували в той час, згадуються дуже рідко або й зовсім не згадуються.

В історичній літературі XIII ст. нами виявлено лише один ойконім – *Дяківці*, який локалізується на території сучасного Літинського району.

У писемних пам’ятках XIV ст. нами виявлено три ойконіми на **-івці**, **-инці**, які існували на території Вінниччини в названий період: *Дяківці*, 1241 р.: *Дьяковцы* [Молч., 126] – відпатронічний ойконім на **-івці** від ОН *Дякъ* [Туп., 142]. Патронім *дяківці* „рід чи підлеглі *Дяка*” перейшов у назву населеного пункту з первісним значенням „посел., яке заселяють *дяківці*”. *Микулинці*, 1388 р.: *Мыкулинцы* [Под., 65] – відпатронічний ойконім на **-инці** від ОН *Микула*. Патронім *микулинці* „рід чи піддані *Микули*” перейшов у назву населеного пункту з первісним значенням „посел., яке заселяють *микулинці*”. *Почапинці*, 1388 р.: *Почапинцы* [Под., с. 65] – відпатронічний ойконім на **-инці** від ОН **Почапъ*. Патронім *почапинці* „нащадки чи піддані *Почапа*” перейшов у назву населеного пункту з первісним значенням „посел., яке заселяють *почапинці*”. Усі названі ойконіми локалізуються на території сучасного Літинського району.

В історичних документах XV ст. нами виявлено уже 33 топоніми досліджуваного типу. Варто зазначити, що збільшення числа першофіксацій пояснюється насамперед збільшенням кількості писемних джерел. Першофіксаціями ойконімів на **-івці**, **-инці** є: *Багринівці*, 1431 р.: *Багриновцы* [Молч., 321] відпатронічний ойконім на **-івці** від ОН **Багрин*. Патронім *багринівці* „рід чи піддані *Багрин*” став назвою поселення. Первісне значення „посел., яке заселяють *багринівці*”, ОН **Багрин*, пор. *Багрин* [ССУП I, 19]; *Біликівці*, 1438 р.: *Беликовцы* [Груш., 31] – відпатронічний ойконім на **-івці** від ОН *Биликъ* [Мор., 12.]; *Василівці*, 1498 р.: *Василівци* [Груш., с. 35] – відпатронічний ойконім на **-івці** від ОН *Василь*; *Дашківці*, 1493 р.: *Дашковцы* [Груш., 58] – відпатронічний ойконім на **-івці** від ОН *ОН Дашко* < *Данило*; *Зяньківці*, 1493 р.: *Зяньковцы* [Груш., 56] – відпатронічний ойконім на **-івці** ОН *Зянько* < *Зенон* [Тр., с. 138]; *Іванківці*, 1431 р.: *Иваньковцы* [Молч., 384] – відпатронічний ойконім на **-івці** від ОН *Іванко* < *Іван*; *Комарівці*, 1493 р.: *Комаровцы* [Груш., 56] – відпатронічний ойконім на **-івці** від ОН *Комаръ* [Туп., с. 192]; *Мальчівці*, 1469 р.: *Malcowcze* [Zdź XVIII, 48] – відпатронічний ойконім на **-івці** від ОН *Малько* [СП, 224] (**к>ч**); *Озаринці*, 1431 р.: *Озаринцы* [Груш., 38] – відпатронічний

ойконім на **-инці** від ОН **Озарь*, пор. ОН *Озарка* [Мор., 142]; *Пултівці*, 1431 р.: *Пултовцы* [Молч., 321] – відпатронімний ойконім на **-івці** від ОН **Пулта*, пор. *Пула*, *Пулець* [Мор., с. 160]; *Чернятинці*, XV ст.: *Чернятинцы* [Молч., 128] – відпатронімний ойконім на **-инці** від ОН **Чернятъ*, пор. *Чернякъ* [Туп., 427] та ін. Ойконіми (Дяківці, *Микулинці*, *Почапинці*), уперше зафіксовані в документах XIV ст., збереглися й у XV ст.

Найбільша кількість таких назв населених пунктів виявлена у сучасних Барському (6 одиниць), Літинському (6 одиниць), Жмеринському (5 одиниць) районах. Не виявлено у XV ст. жодного ойконіма на **-івці**, **-инці** на півдні Вінницької області.

Порівняно з попереднім століттям, у XVI ст. значно збільшилася кількість ойконімів на **-івці**, **-инці**. Разом із назвами населених пунктів, що зафіксовані у попередніх століттях, їх уже 73 назви. Першофіксаціями серед них є: *Васютинці*, 1520 р.: Лукава (Васютинці) [Груш., 58]; *Вишківці*, 1594 р.: w Wyszkowcach [Żdź XXI, 391]; *Війтівці*, 1570 р.: Війтівці, [Отам., 171]; *Головчинці*, 1552 р.: Головчинцы [Груш., 94]; *Зятківці*, 1545 р.: Ziatkowce [Żdź VI, 26]; *Коростівці*, 1578 р.: Korostowcze [Żdź XIX, 272]; *Маньківці*, 1520 р.: Mankowcze [Арх.ЮЗР 8/І, 48]; *Ометинці*, 1570 р.: Omietynce [РМ II 17, 240]; *Перепільчинці*, 1598 р.: Reropilczyncze [Арх.ЮЗР 8/І, 334] та ін. Райони значного поширення ойконімів на **-івці**, **-инці** у XVI ст. – Барський (10 назв), Жмеринський (9 назв), Літинський (9 назв), Вінницький (7 назв), Немирівський (6 назв). Незначну кількість назв населених пунктів на **-івці**, **-инці** у названий період виявлено на територіях Гайсинського, Козятинського, Тиврівського, Могилів-Подільського, Хмільницького районів.

У писемних джерелах нами виявлено 125 ойконімів на **-івці**, **-инці**, що існували на території Вінниччини у XVII ст. Уперше фіксуються у документах такі назви поселень: *Васильківці*, 1602 р. [Сел. РУ 1569-1647, 426]; *Дібровинці*, 1629 р.: *Dabrowince* [Żdź XX, 132]; *Зарудинці*, 1602 р.: *Zarudyniec* [Żdź XXI, 433]; *Кущинці*, 1629 р.: *Kuszczynce* [Żdź XX, 141]; *Останківці*, 1668 р.: *Ostapkowiec* [Арх.ЮЗР 7/ІІ, 548]; *Телелинці*, 1602 р.: *Tyłylniec*, [Żdź XXI, 432] та ін.; усього 45 ойконімів. Всі ойконіми на **-івці**, **-инці**, які існували на території Вінниччини у XVI ст. (крім НП *Вінниківці*, *Дяківці*, *Іванківці*), збереглися і в XVII ст. Значне скупчення таких назв поселень спостерігаємо на території сучасних Барського, Жмеринського, Літинського, Немирівського районів. Уперше у XVII ст. ойконіми на **-івці**/**-инці** з'являються в Тростянецькому та Тульчинському районах.

На території Вінниччини у памятках XVIII ст. нами виявлено уже 153 назви населених пунктів на **-івці, -инці**. Першофіксаціями цього століття є: **Бійвці**, 1787 р.: *Bijowce* [Арх.ЮЗР 5/II, 592]; **Борківці**, 1765 р.: *w Borkowcach* [Арх.ЮЗР 5/II, 324]; **Восводчинці**, 1734 р.: *z Woiewodeczyniec* [Арх.ЮЗР 3/III, 75]; **Гурівці**, 1775 р.: *Gurowce* [Арх.ЮЗР 5/II, 207]; **Іванківці**, 1765 р.: *Jankowce* [Арх.ЮЗР 5/III, 12]; **Купчинці**, 1796 р.: *Купчинцы* [БН, 156]; **Мухівці**, 1765 р.: *Muchowce* [Арх.ЮЗР 5/II, 189]; **Рибчинці**, 1796 р., [БН, 181]; **Уяринці**, 1765 р.: *Ujarzynce* [Арх.ЮЗР 5/II, 178] та ін. Спостерігаючи за локалізацією назв поселень на **-івці, -инці** у межах Вінниччини, варто зазначити, що такі ойконіми знаходяться в основному в північних, центральних та західних районах області. У Піщанському, Теплицькому, Томашпільському, Чечельницькому, Ямпільському районах у XVIII ст. не виявлено жодного ойконіма на **-івці, -инці**.

Кількість назв населених пунктів на **-івці, -инці** у XIX ст. становить 170 ойконімів. Першофіксаціями серед них є: **Зарудинці**, 1893 р.: *Зарудинцы* [Гульдм., 164]; **Кривохижинці**, 1848 р.: *Кривохижинцы* [Сел.ПУ 1826-1849, 449]; **Куманівці**, 1848 р. [Сел.ПУ 1826-1849, 440]; **Онитківці**, 1861 р. [Сел.ПУ 1850-1861, 313]; **Петриківці**, 1893 р.: *Петриковцы* [Гульдм., 358]; **Порубинці**, 1893 р.: *Порубинцы* [Гульдм., 377]; **Репляшинці**, 1893 р.: *Репляшинцы* [Гульдм., 392]; **Рекечинці**, 1893 р.: *Рекечинцы* [Гульдм., 392]; **Садківці**, 1893 р.: *Садковцы* [Гульдм., 409]; **Самчинці**, 1839 р. [Сел.ПУ 1826-1849, 392]; **Сокиринці**, 1834 р. [Сел.ПУ 1826-1849, 379] та ін.

Варто зазначити, що у XIX ст. ойконіми на **-івці, -инці** значно розширюють територію свого розташування. Так, назви поселень аналізованого типу у XIX ст., як і в XVIII ст., зосереджені в основному в північних, центральних та західних районах досліджуваної території. На відміну від попереднього століття, у XIX ст. з'являються поодинокі приклади назв поселень на **-івці, -инці** у Бершадському, Тростянецькому та Ямпільському районах.

Група ойконімів аналізованого типу, виявлених нами на території Східного Поділля у XX ст. нараховує 183 одиниці. Вперше фіксуються у документах такі назви поселень: **Глухівці**, 1947 р. [АТП 1947, 20]; **Джуринці**, 1947 р. [АТП 1947, 16]; **Журбинці**, 1947 р. [АТП 1947, 35]; **Смаржинці**, 1947 р. [АТП 1947, 31]; **Халявинці**, 1947 р. [АТП 1947, 37] та ін.

Характерним явищем для ойконімії названого періоду є перейменування відпатронімних назв поселень на **-івці, -инці**: *Зарудинці* > *Побе-режне*, *Хвостівці* > *Ковалівка*, *Шкуринці* > *Прибузьке* та ін.

Територія поширення назв населених пунктів на **-івці, -инці** у ХХ ст. мало чим відрізняється від локалізації їх у попередньому столітті, а в деяких районах вона ідентична. Так, у ХХ ст. ойконіми на **-івці, -инці** локалізуються майже по всій території Східного Поділля. Однак найбільша їх кількість знаходиться в сьгоднішніх Немирівському (17 одиниць), Могилів-Подільському (15 одиниць), Хмільницькому (15 одиниць), Жмеринському (14 одиниць), Козятинському (12 одиниць), Погребищенському (12 одиниць), Барському (11 одиниць), Літинському (10 одиниць) районах. Жодного ойконіма аналізованого типу не виявлено у Бершадському, Крижопільському, Чечельницькому районах.

Висновки. Дослідивши територію поширення ойконімів Вінниччини на **-івці, -инці** за століттями, можемо сказати, що територія досліджуваного регіону заселялася неодноразово. Назви поселень Східного Поділля з архаїчними суфіксами **-івці, -инці** у XIV-XX ст. локалізуються здебільшого в центральних, північних та західних районах.

1. Бучко Д. Г. Класифікація ойконімів України (Словотвірно-мотиваційний аспект) / Д. Г. Бучко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2000. – Вип. 37. – С.10–13.

2. Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття / Д. Г. Бучко – Львів : Світ, 1990. – 142 с.

3. Бучко Д. Г. Продуктивність і локалізація основних словотвірно-структурних моделей в ойконімії України / Д. Г. Бучко // Наукові записки. Серія : Мовознавство. – Тернопіль : ТДПУ, 2003. – Вип. 1. – С.68–73

4. Габорак М. М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII-XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. М. Габорак. – Івано-Франківськ, 1999. – 18 с.

5. Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : В-во АН УРСР, 1958. – 298 с.

6. Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини / Ю. О. Карпенко. – К.: Наук. думка, 1973. – 238 с.

7. Кордуба М. Що кажуть нам назви осель? / М. Кордуба. – Львів, 1938. – 22 с.

8. Никонов В. А. Топонимы на **-івці, -инці** на Украине / В. А. Никонов // Вопросы географии. Изучение географических названий. – М. : Мысль, 1966. – Сб. 70. – С. 19–27.

9. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст.: Історичне дослідження / В. Д. Отамановський. – Вінниця: Континент-прим., 1993. – 463 с.

Прийняті скорочення

Арх.ЮЗР – Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К., 1859–1914.

АТП 1947 – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ (на 1-е вересня 1946 р.). – К. : Вид-во політичної літератури, 1947. – 1064 с.

БН – Петренко О. С. Брацлавське намісництво (90-ті роки XVIII ст.) / О. С. Петренко. – Вінниця, 2001. – 328 с.

Груш. – Грушевський М. С. Барское староство, исторические очерки: XV-XVIII вв. / М. С. Грушевський. – К., 1894. – 470 с.

Гульдм. – Гульдман В.К. Населённые места Подольской губернии / В. К. Гульдман – К.-Под., 1893. – 636 с.

Молч. – Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. Молчановский. – К., 1885. – 388 с.

Мор. – Морошкин М. Я. Словянський іменослов или собрание славянских личных имён в алфавитном порядке / М. Я. Морошкин. – СПб., 1867. – 213 с.

Отам. – Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII ст. : Історичне дослідження / В. Д. Отамановський. – Вінниця : Континент-прим., 1993. – 463 с.

Под. – Подолия. Историческое описание съ высочайшого соизволения издаю при министерстве внутренних дел П.Н. Батюшковым. – СПб., 1891. – 264 с.

РМ – Руська (Волинська) Метрика. Актові джерела. Регістри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569-1673. / [ред. і упор. Г. Боряк та ін.] – К., 2002. – 983 с.

Сел.РУ 1569-1647 рр. – Селянський рух на Україні (1569-1647 рр.). / [зб. документів і матеріалів]. – К. : Наук. думка, 1993. – 534 с.

Сел.РУ 1826-1849 рр. – Селянський рух на Україні (1826-1849 рр.). / [зб. документів і матеріалів]. – К. : Наук. думка, 1993. – 504 с.

Сел.РУ 1850-1861 рр. – Селянський рух на Україні (1850-1861 рр.). / [зб. документів і матеріалів]. – К. : Наук. думка, 1988. – 448 с.

СП – Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / [укладачі: Бабич Н.Д., Колесник Н.С., Лук'янюк К.М. (гол. ред.) та ін.]. – Чернівці: «Букрек», 2002. – 424 с.

ССУП – Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ: у 2-х томах / Ю. К. Редько. – Львів, 2007.

Тр. – Трійняк І. І. Словник українських імен / І. І. Трійняк; [за ред. Железняк І. М.] – К.: Довіра, 2005. – 510 с.

Туп. – Тупиков Н. М. Словар древнерусских личных собственных имён / Н.М.Тупиков // Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества. – СПб., 1903. – Т.6. – С. 58–913.

Źdź – Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889-1911. – Т. V, XVIII, XIX, XX.

НП – назва поселення

ОН – особова назва

The space localization of the names of localities ended on -ivtsi, -yntsi on the territory of East Podillya during XIV-XX centuries is done in this article. The characteristics of their word-building structure and the semantics of basic names is given.

Keywords: derivation, localization, oykonim, personal name, patronim, word-building model

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ В ПРОЗІ У. САМЧУКА

У статті підкреслюється провідна роль фразеологічних одиниць у системі мовних засобів художньої виражальності. Аналізуються фразеологізми на позначення морально-психологічних характеристик людини в романі „Волинь” У. Самчука, визначаються їхні функціонально-стилістичні особливості.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, художній твір, індивідуальний стиль письменника, стилістичні особливості, семантика.

Постановка наукової проблеми. Аналіз останніх досліджень.

Увагу науковців привертає проблема вивчення художнього твору як явища словесного мистецтва та визначення способів його стилістичного й лінгвістичного аналізу. В. В. Виноградов, О. О. Потєбня, Л. В. Щєрба проводили дослідження у цьому напрямку. У працях Г. О. Винокура, Б. М. Ейхенбаума, Б. О. Ларіна розроблені й обґрунтовані принципи аналізу прозового художнього тексту як єдиної структури. На лінгвістичний підхід до стилістичного аналізу художнього твору вказували М. О. Рудяков, М. М. Кожина. Однак і на сьогодні лишається актуальною думка В. В. Виноградова, який вважав, що вивчення мови художнього твору та визначення способів його стилістичного аналізу – це проблеми, яким у нас присвячено дуже багато статей і досліджень, але які ще далекі не тільки від наукових розв’язань, але навіть від більш чи менш задовільного пояснення [1, 169].

Основною категорією в галузі лінгвістичного вивчення художньої літератури є поняття індивідуального стилю, тобто „своєрідної, історично зумовленої, складної, але структурно єдиної та внутрішньо зв’язаної системи засобів і форм словесного вираження” [1, 85]. Спільними для багатьох письменників є багато ідей, думок, проблем, однак композиційне, мовне, образне втілення цих ідей у кожного автора інше. Поняття „індивідуальний стиль” варто розглядати як ідейно-художню, мовно-стилістичну своєрідність творчості письменника й безпосередньо відбір і синтез мовних виражальних засобів [9, 18].

Мова художньої літератури з лінгвістичного погляду становить органічну єдність широкого спектру взаємодіючих виражальних засобів, серед яких помітне місце належить фразеологізмам. О. І. Єфимов, до-

слідник стилістики фразеологічних одиниць (*надалі – ФО*), підкреслив провідну роль фразеологізмів у системі мовних засобів художньої виражальності, вони визначають стиль [3, 280]. ФО, порівняно зі словами, як зазначає Л. Г. Скрипник, є виразнішими з емоційно-експресивного погляду [7, 10]. Здебільшого фразеологізми не лише називають предмети, дії, явища, але й одночасно оцінюють їх, виражають ставлення до них, експресивно характеризують. Естетична роль фразеологічних одиниць у художній літературі, вважає І. Б. Голуб, зумовлена їх природною образністю й емотивністю, а також умінням автора відібрати потрібний матеріал і ввести його в текст, підпорядкувати авторському задумові [4, 203].

Посилення інтересу науковців до проблем лінгвістики тексту зумовлює необхідність розгляду питань, пов'язаних із функціями ФО у художніх творах. Питанням функціонування фразеологізмів у текстах присвячені роботи Л. Г. Авксентьева, М. Ф. Алефіренка, В. М. Білоноженко, В. М. Вакурова, С. А. Ганжі, І. С. Гнатюк, І. В. Дубинського, В. С. Калашника, В. П. Ковальова, М. П. Коломійця, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, А. П. Супрун, В. Д. Ужченка, О. І. Федорова, Т. В. Цимбалюк, В. А. Чабаненка, М. М. Шанського, Л. Ф. Щербачук та ін. Усе ж у нашій науковій літературі ще мало праць, які спеціально висвітлювали б фразеологію мови окремих письменників.

Постановка завдання. Дослідити специфіку ідіостилю Уласа Самчука. На основі роману „Волинь” визначити семантичне та стилістичне навантаження фразеологізмів, що характеризують людину.

Виклад основного матеріалу. Аналіз мови роману „Волинь” Уласа Самчука показав нерівномірну насиченість фразеологізмами різних форм опису, що пояснюють як внутрішньомовні факти, так і специфіка ідіостилю письменника, яку простежуємо в наданні переваги певним мовним засобам у різних типах оповіді. Важливу роль у доборі ФО відіграла проблематика твору. У Самчук зображав приватне життя та побут селян, їхню працю на землі, сцени й епізоди української історії першої половини ХХ століття, відтворив конфлікт між людиною та суспільством.

Досить цікаві асоціативно й багаті емоційно ФО, які відтворюють психофізичні процеси та явища в житті людини, а також морально-етичні категорії. У романі „Волинь” ужито усталені звороти, що відображають не лише назви, а й характеристики та ставлення народу до психічних емоційних станів людини, рис характеру, емоцій та почуттів. Спостерігаємо фразеологізми, що передають фізичний стан людини, містять психологічну характеристику, влучно передану персонажем твору.

Українська нація протягом віків відобразила в усталених зворотах своє особливе ставлення до морально-етичних, естетичних явищ людського суспільного буття. Тут якнайповніше вияскравлено українську ментальність: світосприймання та світобачення, стосунки між особами різних колективів, соціальну характеристику людини, ставлення до справжніх і фальшивих цінностей, а, отже, українська фразеологія – своєрідна досконала школа народного виховання, термінової психологічної допомоги корекції поведінки особи в колективі [4, 7–8].

Урахування всіх цих ознак дає змогу в межах семантичної підгрупи на позначення морально-психологічних характеристик людини, взявши до уваги класифікацію Л. П. Петленко [4], виділити такі ФО, засвідчені в романі „Волинь”:

1) *фразеологізми для експресивного вираження позитивних і негативних рис персонажів*. У творі У. Самчука змальовані переважно селяни, їхня праця на землі та прагнення здобути певні знання. Зокрема, Матвій Довбенко показаний справжнім господарем, сильною та розумною людиною. Ці риси характеру автор увиразнив за допомогою фразеологізмів *тверда рука* ‘хто-небудь має вольовий, сильний характер; вольова, сильна людина’ [8, 620] і *мати голову на плечах (на в’язах, на карку і т. ін.)* ‘розважливо, розсудливо міркувати і діяти; бути розумним, кмітливим’ [8, 372], які викликають у читачів прихильність до персонажа: *Вродило то вродило, але не на те він має тверді руки і на в’язах голову, щоб засісти з жінкою в запічку. [...] Землі, як не кажи, мало, а діти ростуть – розірвуть, рознесуть по куснику, і що то вони скажуть, що ми їм не лишили того більше?* [5, 177]. Вислів *обвести навколо пальця* ‘спритно перехитрити, обдурити когось’ [8, 445] У. Самчук ужив на позначення досвідченості Матвія: *А кому б, як не йому краще такі діла знати. Той тобі любого пана навколо пальця обвине. І показний, і розважливий, і толк знає* [5, 76]. Образи-персонажі у творі Уласа Самчука яскраві, без штучної ідеалізації, у їх змалюванні переважають фразеологізми для вираження позитивних рис;

2) *ФО на позначення негативних і позитивних емоційних станів людини*. Найбільшу кількість стійких сполук цієї підгрупи У. Самчук використав для змалювання емоційного стану Володька. Вдало дібрані фразеологізми привертають увагу та викликають співчуття в читачів. На схвильованість, розгубленість, душевне збентеження може вказувати поведінка персонажа, невиражена мімікою чи жестами. При цьому автор найчастіше використовує конструкції, компонентний склад яких підкреслює нетиповість, відмінність вчинків і дій персонажа порівняно зі звичайним станом: *ні живий ні мертвий* ‘дуже наляканий, вражений,

приголомшений; дуже схвильований; засмучений; дуже ослаблений фізично' [8, 235]. Наприклад: *Йому ж і самому шкода тієї капусти, та що подієш? Що? Ну, що тепер? Не живий і не мертвий переступив хатній поріг. Хай діється, що хоче* [5, 61]. Часто хлопець опинявся в безвихідному становищі, на яке вказує ФО *хоч [сядь та й] плач* 'уживається для вираження скрутного або безвихідного становища, відчаю, досади' [8, 517]: *Корова біжить, а він за нею. [...] просить він її спочатку, але куди там „рябенька”. Вона і не думає слухати когось там далеко ззаду. Тоді Володько підносить і собі голос... Та й це не багато помагає. Тепер хоч сядь та плач. Не легка, далєбі, праця пасти таку навіжену скотину...* [5, 87–88]; *Володько тягне Хведота додому, Хведот не дається. Володько кричить – той також кричить. Володько погрожує, той робить те саме. Хоч сядь та плач* [5, 152]. Подібний емоційний стан переживали в творі й інші персонажі, зокрема Ровіцький: „Значить, вирішив і пішов. Іду я, стал-бути, йду, іду я йду – тьху, що за напасть лиха, думаю – все поле і поле і кінця нема, а сніг глибокий долинами, а мете, хоч сядь та й плач, а темнота...” [5, 118].

Володько любив слухати усілякі історії, він був дуже вразливий. Цей емоційний стан персонажа У. Самчук влучно передав загальномовним фразеологізмом *дух забило* 'хто-небудь дуже вражений, у когось перехоплює дихання (від збудження, хвилювання)' [8, 238]: *І Василь почав читати. Що то було за диво! Володькові геть-чисто дух забило. І підводне царство, і дід страшний із зеленою бородою та огненними очима, і красуня зачарована...* [5, 92]. У хлопця так змерзли ноги (адже чоботи його були легкі), що на ранок не міг встати. Володько перебував у стані приголомшеності, відчував розгубленість: *А Володько їсти не може, кашель шарпає ним, думки плутаються, голова йде ходором. Він терпить мову матері, йому нічого не болить, лише йому дуже тяжко, що він спричинив стільки клопоту в родині.* [5, 124]. За допомогою ФО письменник передав найтонші відтінки емоційного стану персонажа, його реакції на зовнішні подразники, події, явища життя. Зазначені стійкі сполуки впливають не тільки на уяву читача, але й на його почуття та емоції.

Засобом увиразнення негативного емоційного стану Матвія виступає фразеологізм *не в дуці* 'у поганому настрої; сердитий' [8, 223]: *Батько також не в дуці. Він і сам сумнівається, чи що з них [коней] вийде, щось вони надто вже сухоребрі, але що зробити* [5, 99]. Щоб акцентувати увагу на враженні, яке справляє на Настю рішення Матвія, письменник уводить у твір загальномовну ФО: *Чи ти, бува, з глузду з'їхав? – сіпнула Настя. – Чи ж би ми покинули наш край...* [5, 134].

Стійка сполука *руки опускаються* 'хто-небудь впадає в апатію, стає

байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось' [8, 624] підкреслює безвихідне становище Насті, надає твору простоти, буденності: *Та коли вертався „він” [...], то руки знов опускалися. Чи потягне він сам оте тягло? Один Бог знає...* [5, 85].

Фразеологізми на позначення емоційних станів персонажів у романі Уласа Самчука здебільшого народно-розмовного походження;

3) *ФО, що характеризують фізичний стан та вади людини.* Матвій повертався додому дуже блідий і змучений, із хворобливим виглядом: *... виглядав, мов з хреста знятий* [5, 85]. Підкреслена ФО викликає у читачів співчуття до вказаного персонажа;

4) *ФО на позначення психофізичних дій та процесів.* Їхнє функціонування пов'язане з оригінальним, емоційним відтворенням певних явищ відповідно до особливостей національного світосприйняття. У фразеологізмах названої підгрупи переплелися фізичні, психічні, моральні характеристики окремого процесу чи дії.

Український народ почуває глибоку повагу до землі, називає її святою та матір'ю, бо для українців земля завжди була засобом існування та годувальницею. У романі „Волинь” У. Самчук показав ментальність українського селянина, його відповідальність за землю. Фразеологізми влучно передають обдумані, виважені дії персонажів: *Селяни не вмюють робити щось на галай-балай. Треба обміркувати, що і як та з якого боку, а тоді вже і до діла. Сім раз відмір, а раз відріже, каже мудра народна приказка* [5, 79]. Про рішучість селян, які йдуть до пана просити землю, свідчить стійка сполука *ставити / поставити питання (справу) руба (ребром)* ‘заявляти про щось відверто, прямо, принципово, категорично, з усією рішучістю’ [8, 689]: *Народ заворушився. Ніщо їх тепер не стримує, всі ставлять справу руба, і ані ті, ані тамті не поступаються* [5, 85].

Характеристику дружини Матвія Насті простежуємо через мову автора. Настя – хороша господиня, однак її образ вимальовано буденно, без особливих емоцій за допомогою ФО повсякденного вжитку зі словами-соматизмами *ніс, очі: совати / ткнути носа* ‘самочинно втручатися в що-небудь’ [8, 675], *мати на оці* ‘спостерігати, стежити за ким-, чим-небудь; постійно бачити, зважати на когось, що-небудь’ [8, 375]: *Вона цілий день підтикана, бігала, то на двір, то до клуні, то до хати. Її ніколи до машини носа тицьнути, хоча страх хочеться* [5, 66]; *І залишилася Настя сама. І городу тильнуй, і худобу порай, і за дітьми приглянь, і кури насади, і ціле господарство на оці май...* [5, 135].

Для підкреслення стану мовчання персонажів у творі функціонують такі загальнономовні ФО: *„І чого ти мовчиш, як пень?”* [5, 13]; *Володько*

ні звука, і хоча він добре знає, що вони нічого йому не зроблять, однак усе-таки краще йти геть від таких [5, 40].

Говоріння персонажів у романі У. Самчука передане різними емоційними відтінками, що увиразнюють застосовані автором ФО. Наприклад, ‘розповідати не все послідовно (від хвилювання)’: *Захлинаючись, Володько, п’яте через десяте, оповідає, що то за страшне те коровисько і скільки то воно його попомучить...* [5, 89]; ‘дуже голосно кричати’: *„Тягни, тягни! Це ж рибка вчепилась”, – гукає на Хведота. Прив’язаний Хведот не хоче вірити, що то риба, і верещить на всю губу* [5, 103]; *„Купили!” – враз викрикує на все горло. У одному завертку, у рудому папері, і книжечка, і дощечка, і зшиток, і олівець, і навіть грифель, про якого Володько й не згадував* [5, 98]. Фразеологізми з відповідною семантикою служать засобом індивідуалізації мовлення персонажів.

Знаходимо у творі У. Самчука й інші ФО, що вказують на психофізичні дії та процеси. Цілком закономірно, що, описуючи буденне життя селян, письменник уживає розмовно-побутові стійкі сполуки. Наприклад, *сушити голову* ‘напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв’язання якихось проблем’ [8, 701] або ж *мигнуло в голові* ‘хтось раптом подумав про що-небудь’ [8, 364], пор.: *Люди добрі! Ніколи над цим довго сушити голову* [5, 79] і *„В конюшині?..” – мигнуло в голові малого...* [5, 59].

Улас Самчук, аналізуючи у романі „Волинь” ситуацію з купівлею землі, використав узуальний фразеологізм *товктися на місці* ‘не просуватися вперед, не мати жодних досягнень у якійсь справі, не розвиватися, не вдосконалюватися’ [8, 716]: *„І справді. І чого його товктися на місці”* [5, 79].

За допомогою ФО письменник акцентує увагу на переконаннях персонажа. Матвій вважає, що господарем буде лише той, хто цінує працю свою й інших, хто працює сам і привчає дітей до цього, караючи за непослух: *„Що ви там собі не думайте, але коли мені не шануватиметесь, то шкіру з вас поспускаю. Це собі зятяйте і зарубайте на носі. Ні одного зерна не змарнувати. Ні одної крихти хліба не смієте знищити без „пользи”...* [5, 64–65]. Щоб підкреслити працьовитість Матвія, автор ужив загальнономовний фразеологізм *як віл* ‘зі словами працювати, робити і подібними – дуже важко і надмірно’ [8, 109]: *„Своє кинеш, а підеш тулятись по чужому? Що? А для кого то батько ціле життя тягнув, як віл?”* [6, 83]. Адже віл, будучи тягловою силою у господарстві, став символом працелюбності української нації.

Персонажі У. Самчука надто рухливі: дуже швидко, несамовито бігають, утрачаючи самовладання. Однак причини дві – неприємні новини, звістки, переживання, обурення персонажів або ж швидкий біг від щастя (приємних новин, подій), наприклад: *І він [Володько] аж плаче, аж*

із себе виходить, так просить, а коли вже вирветься, то біжить, **мов навіжений і такий щасливий...** [5, 114]. ФО з відповідною семантикою увиразнюють динамічність твору.

Висновки. Проаналізована джерельна база дозволила зробити висновки, що група фразеологічних одиниць на позначення морально-психологічних характеристик людини в романі „Волинь” Уласа Самчука найчисельніша й найрізноманітніша за стилістичними ознаками. У дослідженому фактичному матеріалі фразеологізми зазвичай експресивно забарвлені, змальовують характерні риси, емоційні та фізичні стани, психофізичні дії персонажів, створюють яскраві образи, відображають особливості українського національного світобачення.

Загальнонародні фразеологізми, глибокі своїм соціально-побутовим змістом у романі „Волинь” Уласа Самчука, яскраві та влучні своїм значенням і виразністю, відіграють важливу роль у створенні літературного образу, допомагають автору висловити думку емоційно, правдоподібно.

1. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М. : Гослитиздат, 1959. – 654 с.

2. Голуб И. Б. Стилистика современного русского языка / И. Б. Голуб. – М. : Высшая школа, 1986. – 203 с.

3. Єфимов А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Єфимов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 519 с.

4. Петленко Л. П. Українська фразеологія : морально-психологічний аспект характеристики людини / Л. П. Петленко. – Суми : Джерело, 2005. – 158 с.

5. Самчук У. Волинь : [роман] : у 2 т. Т. 1. / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – 574, [2] с.

6. Самчук У. Волинь : [роман] : у 2 т. Т. 2. / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – 334, [2] с.

7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.

8. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104, [8] с.

9. Щербачук Л. Ф. Загальномова та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Ф. Щербачук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

The article emphasizes the leading role of phraseological units in the system of language artistic expression. In this article are analyzed the phraseological units to describe the moral and psychological characteristics of the person in U. Samchuk novel “Volyn” and are determined their functional and stylistic features.

Keywords: *phraseologism, phraseological unit, a work of art, individual style of the writer, stylistic features, semantics.*

МОВА ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ЧИННИК В ЕСТЕТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

У статті йдеться про комунікативну функцію мови в інтерпретації Івана Франка. Наголошується на культуроцентризмі світогляду письменника, його державницькій позиції. Відзначається бачення Іваном Франком загальнонаціонального статусу української мови у формуванні майбутньої української держави.

Ключові слова: комунікативна функція мови, культуроцентризм світогляду, загальнонаціональний, трактат, державницька позиція.

Кожна епоха характеризується своїми особливостями бачення суспільних процесів і тому шукає відповіді на запитання, які є значущими для неї. Ось тому у наш зглобалізований час, попри всю, здавалось би, «вивченість» педагогічної, літературознавчої, культурологічної спадщини Івана Франка, сьогодні бачимо в ній нові і цікаві для нас сучасні ідеї та міркування.

Естетична концепція Івана Франка, яку він виклав у програмному трактаті «Із секретів поетичної творчості» ще «в останніх десятиліттях ХІХ віку», ґрунтується не лише на вагомих наукових здобутках своєї доби, але й спирається «на інтроспекцію – глибоке самоспостереження бурхливих творчих процесів, що відбувалися у його власній душі – душі художника, який випереджає час» [1,62].

Саме тому ця розвідка привертала й продовжує привертати й захоплювати увагу дослідників насамперед із погляду «історико-літературного, філософського, естетичного, психології та фізіології творчості, як певне узагальнення особистого поетичного досвіду» [1,3]. Незважаючи на те, що згадана праця українського Мойсея залишалася незавершеною, її насиченість концептуальними постулатами багатовекторного розкриття естетичної природи художньої діяльності, а також важливими принципами аналізу поетичного тексту потребує відповідного поліаспектного підходу до їх інтерпретації в світлі наукових досліджень сучасних гуманітарних наук. До них і належить мовознавство. Відзначимо, що лінгвістичні засади естетичної концепції Івана Франка, бачення ним мови як комунікативного чинника у побудові Української держави висвітлені ще недостатньо.

Питанням вдосконалення української мови, вироблення письменницької майстерності у творах Івана Франка присвячені праці: В. Винницького[4, 5], М. Демського[7], С. Дмитровського[9], Н. П. Корнієнко

[11, 12, 13, 14, 15], І.Грицютенко [6], які творили мовознавчу наукову Франкіану ще в радянські часи. Зокрема І.Є. Грицютенко у статті «Мова в естетичній концепції Івана Франка» відзначає, що письменник велику увагу приділяв слову, яке на його думку «... імпульс, збудник, за яким постають ідеї, асоціації ідей. Ми говоримо «верби головаті» тому, що обрубаний верх верби нагадує голову, порослу розкуйовдженим волоссям, ідея книжки асоціюється згадкою про школу» (с.26). Дослідник цитує слова Івана Франка із трактату «Із секретів поетичної творчості», де великий Каменяр зауважує «Нема що й мовити, що й поезія мусить користуватися з тих образів, нагромаджених уже в самій скарбівні мови, тим більше, що вони вже поетичні самі собою...» (с.28).

Дослідник констатує, що Іван Франко у своїй естетичній концепції відзначає мову, як матеріал «художнього твору, який обернений до загальнонародної своєї основи з її могутнім досвідом пізнання дійсності» (с.31).

Є. Дмитровський у статті «Іван Франко в боротьбі за єдину українську літературну мову» вказує, що письменник великого значення надавав вивченню у школі рідної мови. Критикуючи програму навчання у тодішніх школах, І. Франко відзначав, що «за тими премудростями дитину або вивчать добре читати, або як вивчать, то налягають головне на польське [...] [с.95]».

Дослідник наводить слова Івана Франка: «Мова, хоч і який коштовний скарб, не є все-таки найвищим скарбом, що життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духовні є скарб далеко важливіший [...] (с.99) і відзначає, що позиція письменника впливала на творчість таких митців слова як В. Стефаник, Л. Мартович, М. Черемшина, зокрема останній признався, що «намагався оминати гуцульський діалект».

У працях Н.П. Корнієнко порушені питання історії мови, художньої майстерності Івана Франка. Дослідниця вважає, що І. Франко ще наприкінці 19 ст. порушував питання навчання рідної мови у школі, обстоював необхідність друкування творів для народу. У науковій розвідці «Франко-мовознавець» дослідниця цитує листа І. Франка, де відзначається, що письменник «був проти того, щоб мовознавці забирались «в яку-небудь спеціальну нору філологічну, як той щедрінський премудрий ковбель, – і то в пору, коли українське діло потребує не мудрих ковблів, але сміливих і рухливих шук та кленів, котрі б усюди плавали, усюди виявляли життя і будили других до життя» (з листа до А. Кримського від 13.X.1893 року).

З настанням незалежності питання мовознавства у працях Івана Франка активно розробляють В. Винницький[5], Марія Зубрицька[10],

Б. Пристай [21], О. Сербенська [22], І. Уздиган [24], М. Яким, О. Пілько [30]. Дослідники відзначають: особливості акцентуації дієслів у поезії І. Франка (В. Винницький), питання укладання словника фразеологічних уживань у наукових працях Івана Франка (М. Яким, О. Пілько) та багато важливих питань мовознавчої Франкіани).

Нашим завданням є намагання показати портрет Івана Франка як естета, відзначити його внесок у розвиток мовознавства з позиції комунікативності. Відомо, що український Мойсей був керманічем нової української літератури, й тому важливо вказати, що багато Франкових ідей і понять актуальні й у мовознавстві наших днів, насамперед – комунікативній лінгвістиці. Адже якимсь явищем (його прикмети, елементи) може давно постати у свідомості вчених, але осмислюватися спеціально «всебічно (тим більше методологічно) не відразу» [3,249]. Варто відзначити, що лінгвісти залежно від функцій та змісту повідомлень, виділяють естетичне спілкування, пов'язане з передаванням естетичної інформації. Необхідно додати, що поняттями комунікації, комунікативної функції літератури як мистецтва слова оперує й сучасне літературознавство [17,364–365]. Якщо звертатись до творів Івана Франка, то найбільш цікавим і різноманітним у тому ракурсі є матеріал фразеологічної підсистеми мови, оскільки фразеологізми несуть у собі високий заряд експресивності, образності, що й сприяє їхньому комунікативному відношенню до адресанта-наратора.

У художньому мовленні Івана Франка зафіксовано цілеспрямоване введення або субституцію одного, двох і більше компонентів фразеологічної одиниці (ФО).

Трансформуючи ФО «хліб душі» у значенні «духовна пожива» у сполуку булка душі «письменник досягає» іронічного змісту висловлення:

– Се що? – питаю.

– «Хліб душі.

– Мені хліба не вільно заживати.

– Маєте, може, булку душі? [27, 15, 198].

У художніх текстах І. Франка ФО функціонують як в авторській мові, так і в мові інших персонажів. Загальномовні та трансформовані ФО: твердий горіх, міряти очима, подати руку, клин клином вибивають, дістати в шкіру, зберігаючи традиційні значення та структуру, оживляють мову автора, додають їй образності та яскравості і тим несуть піднесене смислове навантаження.

« Я вийшов зляканий, тремтячи, бо взагалі писання чи то цифер, чи букв було для мене твердим горіхом» [27, 15, 76].

«Клин клином виб'ємо, погане ще поганішим!» [27, 15, 153].

З наведених прикладів бачимо, що тут задіяні: автор (наратор) і читач, якому він звертає свої переживання.

Коли повернемося до трактату «Із секретів...», то можемо пересвідчитись, що у ньому є чимало моментів, співзвучних не тільки з практичною сучасною лінгвістичною аналізою поетичних текстів, але й з теоретичними, методологічними принципами, на яких будується дослідження специфіки естетичного спілкування у комунікативній лінгвістиці.

У розвідці «Із секретів...» Іван Франко у дусі тогочасного філософського позитивізму [19, 14; 18,127-129] обстоював власне розуміння наукової критики. Наслідком того, вона повинна бути «основаною на певних тривких законах – не догмах, а узагальненнях, здобутих науковою індукцією, досвідом і аналізом фактів» [26,75], а «попереду усього естетичного, значить, входить в обсяг психології і мусить послуговуватися тими методами наукового досліду, якими послуговується психологія» [26,78]. Варто зазначити, що через комплексність та органічний перетин із іншими науками комунікативну лінгвістику також вважають соціопсихолінгвістикою [26,69], із чого слідує, що психологічна частка є в основі її методологічної бази.

Уже у вступному слові І.Франко зауважує, що слово має вагому сутність. На його думку, «поет (підкреслення моє – М.З.) для dokonання сугестії мусить [...] сам не тільки в дійсності, але ще й другий раз репродуктивно в своїй душі пережити все те, що хоче вилити в поетичнім творі, пережити якнайповніше і найінтенсивніше, щоби пережите могло вилитися в слова, якнайбільше відповідні дійсному переживанню, і в кінці попрацювати ще над тим, уже зовсім технічно, щоби ті слова уложилися в форму, яка би [...] підносила те переживання понад рівень буденної дійсності, надавала б йому коли вже не якість вище, символічне значення, то бодай будила в душі читача певні суголосні тони, [...] збуджувала би в ній певні тривкі вібрації, що не втихали б і по прочитанню твору, вводили би в неї хвилювання, згідне з її власними споминами [...]» [26,66].

Викладене, безперечно, демонструє увагу І. Франка до певної моделі естетичного спілкування, бо для дослідника «естетика є, властиво, наука про почування, спеціально відчування краси» [26,78–79]. Але при цьому Іван Франко виявляє й змістовий (суто інформаційний) пласт згаданого спілкування, що суголосно теоретичним положенням сучасного літературознавства. Зокрема, у трактаті «Із секретів...» І. Франко слушно зазначив: «Його (поета – М.З.) сугестія мусить, проте, зворушити так само внутрішню істоту читача, вводячи в неї нове зерно життєвого досвіду, нове пережиття і рівночасно зціплюючи те нове з тим запасом

виображень та досвідів, які є активні або які дримають в душі читачевій. Сказавши коротко: поет розширює зміст нашого внутрішнього я, зворушуючи його до більшої або меншої глибини»[26,66-67]. Отже, збагачення читачів новими життєвим досвідом можна досягнути, якщо поєднувати його з тим, яким вони активно чи пасивно володіють.

Розглядаючи деякі аспекти поетичної творчості, І. Франко розкриває її механізми, особливості, зокрема й мовні, через зіставлення художньої та наукової діяльності. Водночас він вказував на різноманітні перешкоди, які заважають спілкуванню «Це може бути насамперед, перевантаження побічною інформацією. На це вказував Іван Франко, відзначаючи, що «слова викликають у нашій уяві величезні ряди образів, не раз зовсім відмінних від тих, які бажав викликати в нас автор. Ті побічні образи забирають значну часть вашої духової енергії, спрваджуючи втому, наводять нудьгу; річ талановитого писателя викликати якнайменше таких побічних виображень, якнайменше розсіювати увагу читача, концентруючи її на головній течії аргументації» [26,67-68].

Наведене тут зауваження стосується наукового спілкування, у якому «чим докладніша, доказніша має бути наука, тим сильніше мусить учений боротися з сею поетичною сугестією, отже, поперед усього з мовою» [26,68]. Отже, Іван Франко спрямовує боротьбу з поетичною сугестією на мову, виглядає цілком умотивованим. Отже, щоб поетичне навантаження слова (поетична сугестія) не потрапляла в наукові тексти, учені зобов'язані боротися з цими чинниками, які сприяють їй. Тому вони повинні «витворювати наукову термінологію, звичайно, дику, варварську в очах філолога, або звичай уживати для такої термінології чужих слів, відірваних від живого зв'язку тої мови, в яку їх вплетено, – на те, щоби не збуджували ніяких побічних образів в уяві» [26,68].

Варто відзначити також, що Іван Франко часто вживає у трактаті поняття «сугестивна лірика» – жанрова група ліричних творів, яка спирається не стільки на логічно оформлені зв'язки, стільки на асоціації та інтонаційні відтінки, звернена до емоційної сфери читача і в цьому розумінні протилежна медитативній ліриці, раціоналістичній у своїй основі [17,648]. Письменник розуміє сугестію ширше, про що можна навести чимало прикладів із аналізованого нами трактату «Із секретів...» От, наприклад, такі: «[...] його (вченого – М.З.) сугестія, звичайно, не є чисто розумова, хіба де-небудь у математиці [26,67]. Варто навести ще й таке висловлювання: «Очевидно, кожний, хто пише, чинить це в тім намірі, щоби піддати, сугестувати другим якісь думки, чуття, виображення [...]» [26, 66]. У даному випадку, сугестія за Франком, – це вплив автора

через створюваний ним текст на інших (реципієнтів), щоб наштовхнути їх на відповідні думки, чуття тощо.

І. Франко поняття «сугестивний» розкриває як «пов'язаний з актом навіювання, впливу на психіку» [26,189].

Якщо звернутися до сучасної психології, то навіювання (сугестія) – це «форма спілкування, при якій сугеренд пасивно і мимовільно, без обдумування засвоює ідеї, висловлені сугестором, і виконує без боротьби мотивів його завдання» [20,24].

І. Франко утверджуючи «динамізм як естетичну властивість поезії» (26,57), «поняття образу, що виникає» (26,61) постійно апелював до активної креативної участі читача в словесному образотворенні, до його осмисленого сприйняття художнього твору. Інакшими словами, читач – це перш за все інтерпретатор, у дослідницькій ролі якого виступає і сам І. Франко, який неодноразово блискуче інтерпретував й переосмислював чимало поетичних текстів.

Незважаючи на те, що поняття сугестії у сучасній психології та розвідці І. Франка не у всьому збігаються, їх об'єднує важлива спільна риса – стосунок до комунікації. Психологи розглядають сугестію (навіювання) як певну специфічну форму спілкування. У Франковому трактаті – це один із важливих проявів передовсім естетичного спілкування. Він полягає у тому, що автор творить художній текст, здатний впливати на читача насамперед – у сфері чуттєво-образних психічних форм, які органічно пов'язані з емоціями, почуттями, настроєм, що активізують, поглиблюють креативне осмислення естетичної інформації. Як зазначено в трактаті, «поезія порушується переважно на горішніх регістрах, де чуття межує з рефлексією, з думкою і абстракцією і не раз зсамітно переходить в домену чисто інтелектуальної праці» (26,130–131).

Інтерпретуючи художні твори І. Франко дуже часто вдається до замислів, бо в його розумінні естетика – це наука «про роль наших замислів у прийманні вражень зверхнього світу і в репродукуванні образів того світу назверх поетичній творчості» (26,116).

Виявляючи в текстах словесні образи, що співвідносяться з основними зміслами, себто людськими відчуттями (зором, слухом, смаком, запахом, дотиком), учений прагне розкрити, якими способами поезія, в аналогії або в суперечності до інших штук, передає своїм слухачам і читачам ті зміслові образи, щоб «викликати в їх душах саме таке враження, яке в даній хвилі хоче викликати поет. (26,116).

Отже, можна зробити висновок, що І. Франко у своєму трактаті дає ґрунтовний комплексний аналіз поетичної творчості в основі якого виступають певні важливі принципи.

Це, по-перше, індуктивний шлях пізнання естетичної природи мистецтва. І. Франко стверджує, що «нова індуктивна естетика мусить при помочі психології в обсягу кожної поодинокі штуки розбором її технічних способів і її взірцевих творів доходити до розуміння того, якими способами кожна штука в своїм обсягу викликає в нашій душі чуття естетичного уподобання». (26,170). Застосовуючи вищевказані положення до художньої літератури, важливо пам'ятати, що дослідник-наратор з'ясовуючи вплив поетичної сугестії на читача, повинен йти від тексту, його мовних засобів до його внутрішніх (образних, змістових, ідейних тощо) пластів.

У сучасному літературознавстві існують часто підходи «цільного прочитання» «Франка як твору» [25,223], або ж «крізь дзеркало» текстів його рефлексійної поезії прагнуть розкрити «лабораторію духа», «психодраму» автора «Каменярів» і «Мойсея» як «цілого творця», «цілого чоловіка» і водночас «глибоко роздвоєної особистості» [23,19].

По-друге у Франковім дослідженні заслугоує на увагу інтегрування психологічних та філологічних аспектів студіювання словесної творчості за допомогою такого методу, що його можна вважати комунікативним.

Аналізуючи Франкову концепцію у такому ракурсі, дослідники знаходять у ній «основний концепт рецептивної естетики (як теорії впливу мистецтва на сприймачів) – аналогічно рецептивної поезики як системи художніх засобів (поетичної техніки), з допомогою якої естетичний вплив твору здійснюється» [3,251]. У розвідці «Із секретів» І. Франко оперує власне терміном «перцепція» при цьому вказуючи: «Адже кожний поетичний твір написаний чи надрукований, лежить також у категорії місця, простору, [...] і перцепція відбувається тут так само в категорії часу, ми йдемо очима з одної деталі, від одного образу до другого, поки не пройдемо цілість» [26,158].

У сучасній лінгвістичній науці вчені виділяють три типи комунікативної взаємодії, необхідні для різних форм суспільного (і звісно, мистецького) спілкування людей: обмін інформацією, взаємовпливи та взаємозв'язки між учасниками комунікації, а також процес сприймання повідомлень органами чуттів, передовсім слухом та зором. Саме останній тип взаємодії Ф. Бацевич визначає як перцептивний [2,27], виділяючи й характеризуючи відповідні канали комунікації – вокальний (звуковий, слуховий), візуальний (зоровий), тактильний (дотиковий), тоховий і смаковий [2,54–56].

Мова, яка в процесі розвитку розвивалася як сутність людського буття, розвинулася як феномен, що став підвалиною цивілізаційного розвитку суспільства, забезпечив і появу словесного мистецтва. У трактаті «Із

секретів» І.Франко констатує, що «поезія виділилася з буденної мови» [26,80], а Великий Кобзар «користувався в значній мірі готовою поезією мови, бо «правдиві поети все і всюди з багатого запасу рідної мови вміють вибирати, власне, такі слова, які найшвидше і найлегше викликають у нашої душі конкретне, зміслове враження» [26, 126].

Ці тези науковця (якого цікавили також і лінгвістичні проблеми) звичайно не вичерпують усієї повноти його естетичних поглядів, дотичних до комунікативно-лінгвістичної проблематики.

Питання державності української мови, проблеми національної самосвідомості й культури Іван Франко мислив як цілісний комплекс виховання молоді. Письменник мислив їх як органічне середовище становлення індивіда. У статті «Чого хоче галицька громада?» І. Франко так характеризував мету і зміст шкільної освіти: «Науку подають в теперішніх школах не для того, щоб формувати і навчити робітника потрібному і людському знанню, але тільки на те, щоб виховати з нього підданого, щоб умовити в нього покірність теперішнім, несправедливим порядкам і утвердити його в темноті» [29,145]. Отже, у переконанні І. Франка «цілий чоловік» – це самосвідома особистість, котра не підпорядковується ніяким зовнішнім авторитетам.

Іван Франко наголошує, що у відносинах індивіда і суспільства повинен домінувати діалектичний взаємозв'язок, який витворює усвідомлення індивідами спільного ідеалу, що перетворює масу в єдину націю.

У контексті поля зору Івана Франка вибір педагогічної стратегії поєднання індивідуального й загальнонародного значною мірою впливає на конституювання самосвідомої особистості. Специфіка поєднання утилітаризму та ідеалізму як детермінант соціокультурної діяльності людини, визначає її типологічні модуси: прагматизм, реалізм і романтизм. [16,11]

Вважаючи І. Франка речником національної ідеї, І. Денисюк на основі творчості та інтелектуальних сентенцій українського генія стверджує: «Не фаталізм матеріалістичного світогляду, а національна ідея, віра в неї й активна діяльність виведуть нас поза межі можливого» [8,7].

Говорячи про збагачення людської мови, національного духу, І. Франко завжди пам'ятав про народні поетичні твори, в яких зберігається народна пам'ять, народна культура, народна мова, народні звичаї. «Крім чисто фольклорного інтересу, вони цікаві головню як вказівки, як на крилах пісень, казок, новел та всяких мандрованих мотивів бережеться в пам'яті українського народу жива традиція його минувшини» [28,75]. Національний дух, що виражається мовою – це коріння покоління, яке йде до нас із минулих віків і посилює національні ідеї, духовність.

Питання взаємозв'язку мови, культури, духовності безпосередньо пов'язані з патріотизмом, в якому ще молодий І. Франко вбачав не замкнутість, не відрубність, а різноманітну працю на користь свого народу. «Молодіж, поки молода, повинна набиратися всякого знання теоретичного, повинна, як ті пчолы, літати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що піднімає і окрилює людський ум і убагороднює серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу і що все, чим багата і сильна людськість, буде в данім часі придатне і пожиточне і для нашого народу. Нині не ті часи, щоб ми зі своїм народом могли відгородитися від Європи китайським муром» [29, 247–248].

У справі розвитку і збагачення триєдності мови, культури та духовності – отих підвалин національного самоствердження та патріотизму повинен відігравати вирішальну роль розум, людський інтелект. «Керуватися розумом, просвітою» – такий основний принцип радикалів навіть у релігійних справах, таким було життєве кредо самого І. Франка. «Ми хочемо у всіх справах, отже і в справах релігії поступати розумно, як личить розумним і просвіченим людям. Ми видали війну на смерть темноті і туманенню. Але ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії, і правдивій релігійності, але противно, мусять бути їх головною основою» [29, 271].

Франків патріотизм – це не замкнутість у якомусь єдиному маленькому вузькому етнічному колі. Письменник всіляко прагнув донести народові необхідність зберегти національну самобутність, власну культуру й мову. Й цьому принципу він був вірний впродовж усього життя.

1. Адельгейм Є. Естетичний трактат Івана Франка і проблеми психології творчості//Іван Франко. Із секретів поетичної творчості. – К., 1969.
2. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К., 2004.
3. Боднар В., Гром'як Р. Проблеми рецептивної естетики і поетики у літературознавчій спадщині Івана Франка// Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1998.
4. Винницький В. Наголошування дієслів у поезії Івана Франка// Українська мова і література в школі. – 1981, №8.
5. Винницький В. Акцентуаційні особливості дієслів у поезії Івана Франка// Франкознавчі студії. Зб.4. – Дрогобич, «Коло», 2007. – С.713–722.
6. Грицотенко І. Мова в естетичній концепції Івана Франка// Українське літературознавство. Вип.5. ЛДУ ім. І. Франка, Львів, 1968. – С.25–35.
7. Демський М. Іван Франко – фразеограф// Тези II щорічної міжвузівської наукової конференції 15–17. IX., Львів, 1966.
8. Денисюк І. Речник національної ідеї// Літературна Україна. – 2006. – №29 (5167). – 3 СЕРПНЯ.

9. Дмитровський Є. Іван Франко в боротьбі за єдину українську літературну мову// Наукові записки Дрогобицького педагогічного інституту. Вип.1. – Дрогобич, 1955. – С.92–104.
10. Зубрицька М. Діалектні явища словозміни. (На матеріалі «Галицько-руських народних приповідок» Івана Франка)// Франкознавчі студії. Зб.4. – Дрогобич, «Коло», 2007. – С.723–732.
11. Корнієнко Н. Деякі питання історії мови в працях Івана Франка// Наукові записки Дрогобицького педагогічного інституту. IX. Питання мовознавства, Дрогобич, 1962. – С.70–86.
12. Корнієнко Н. Роль Івана Франка в боротьбі за утвердження в Галичині української літературної мови на загальнонаціональній основі// Українська мова в школі, 1956, №5. – С. 17–23.
13. Корнієнко Н. Спостереження Івана Франка в питаннях загального мовознавства та палеографії// Доповіді та повідомлення. Серія філологічна. Вип.2. Дрогобич, 1956. – С. 37–41.
14. Корнієнко Н. Спостереження над удосконаленням художньої майстерності Івана Франка// Доповіді та повідомлення. Матеріали 3-ої звітної наукової конференції за 1960 р. Дрогобич, 1961. – с. 134–136.
15. Корнієнко Н. Франко – мовознавець// Жовтень, 1956, №9. – С. 71–79.
16. Лавриченко Н. Соціалізація і моральне становлення особистості як комплексна педагогічна проблема// Шлях освіти. – 2004. – №1.
17. Літературознавчий словник-довідник/ за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Терешка. – К., 2006.
18. Мазепа В. Культуроцентризм світогляду Івана Франка. – К., 2004.
19. Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог. – Львів, 2000.
20. Платонов К. Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие. – Москва., 1981.
21. Пристай Б. Візія Божих чеснот у поетичних творах Івана Франка. (На матеріалі циклу поезій «Паранетікон»)// Франкознавчі студії. Зб.4. – Дрогобич., «Коло», 2007. – С.75–76.
22. Сербенська Олександра. Комунікативна функція терміна: теоретичні засади і практика Івана Франка// Франкознавчі студії. Зб.4. – Дрогобич, «Коло», 2007. – С. 765–773.
23. Тихолоз Б. Психодрама Івана Франка в дзеркалі рефлексійної поезії: Студії. – Львів, 2005.
24. Уздиган І. Порівняння – невідемний лінгвостилістичний атрибут поєвісті Івана Франка «Захар Беркут»// Франкознавчі студії. Зб.4. – Дрогобич., «Коло», 2007. – С.774–784.
25. Чопик Р. Ессе Номо: Добра звістка від Івана Франка. – Львів, 2001.
26. Франко І. Із секретів поетичної творчості. – К., 1969.
27. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – т.15. – К., 1976.
28. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – т.37. – К., 1982.
29. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – т.45. – К., 1986.
30. Яким М., Пілько О. Принципи укладання словника фразеологічних ужи-

вань у наукових працях Івана Франка// Франкознавчі студії. 3.б.4, Дрогобич, «Коло», 2007. – С. 785–793.

The article elucidates the topic of communicative function of language in Franko's interpretation. The writers culturocentrism and his concerns in state building are given a special consideration. The all national status of the Ukrainian language as seen by Ivan Franko in the formation of the Ukrainian statehood to come is underlined.

Key words: *communicative function of language, the culturocentrism of the outlook, all-national status, treaty, statehood concern.*

УДК 811.161.2'373.45

Ганна Іваночко (Дрогобич)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ДІЄСЛІВНИХ ДЕРИВАТИВ У БОЙКІВСЬКИХ ГОВОРАХ

У статті проаналізовані дієслова діалектного походження, зібрані зі «Словника бойківських говірок» М.Онишкевича, які функціонують в українській та польській мовах. З'ясовано пряме та переносне значення лексичних одиниць. Виокремлено дев'ять лексико-семантичних груп, серед яких найбільшими в кількісному плані є групи дієслів на позначення релятивної семантики, стану та процесу, а також ментальних та соціальних діянь суб'єкта, що пов'язане з антропоцентризмом мовної картини світу. Серед дієслів, запозичених з польської мови, виділяємо ті, що мають латинську, чеську, французьку, італійську, німецьку, румунську і тюркську етимологію, себто до польської мови увійшли слова з цих мов, а згодом стали вживатися також у деяких українських говірках, в тому числі й у бойківських.

Ключові слова: *діалект, говір, полонізм, запозичення, дієслово, лексико-семантичні групи.*

Постановка проблеми та огляд основних публікацій. Питання запозичень належить до царини діахронічної лінгвістики, але у момент запозичення маємо справу з певним станом мови, який може вивчатися і сам по собі, оскільки зустрічаємося з одночасно.

Більшість українців незалежно від місця проживання чи приналежності їх споконвічних етнічних територій мусять усвідомити себе єдиним національним організмом, що має глибокі праісторичні корені, заглиблені в багатющу праєвропейську культуру, наділені глибокою вірою в Бога. Вони зобов'язані на підсвідомому рівні засвоїти, що мова, її говірки, діалекти та говори є схованкою духу, джерелом енергетики та

оберегою від усякого лиха для її носіїв. Це треба усвідомити розумом і сприйняти душою. Духовну ж енергетику Слова (Мови) найшвидше можна досягнути через заглиблення в її історію. А мовні реалії, що живуть у діалектах, найчастіше й сягають глибин віків. Їх треба тільки пізнати, відновити, реанімувати (відродити) у своїй національній пам'яті [див. 4].

Словниковий склад мови постійно поповнюється як словами, що створюються на основі українських словотвірних засобів, так і запозиченими з багатьох мов. Іншомовні слова часто потрапляють у діалекти та говірки. Вивчення місцевих різновидів мови, її територіальних діалектів і говірок, займається спеціальна галузь мовознавства – діалектологія. Говір – це територіальне окреслене діалектне утворення, яке характеризується певною сукупністю діалектних ознак.

У сучасній науці зростає інтерес до питань польсько-українських мовних контактів, передовсім, до полонізмів в українській діалектній та літературній мові. Лінгвістичний аспект проблеми недостатньо досліджений у слов'янському мовознавстві. Це і зумовило **актуальність** нашої розвідки.

Говіркам присвятили монографії такі видатні вчені, як: Д. Бандрівський, С. Грицак, А. Дикий, Ф. Жилко, А. Княжинський, М. Лесів, Я. Пура, Я. Рігер, М. Онишкевич, І. Ощипко, І. Франко, Л. Червінька, О. Шляхов.

Бойківський говір різною мірою відбитий у художніх творах І.Вагилевича, о. М. Устияновича, С. Ковалева, І. Франка, о. Ю. Кміта, І.Филипчака, Є. Титикайла та ін.

Мета наукової розвідки – дослідити лексико-семантичні особливості діалектних дієслів у бойківських говорах.

Матеріал дослідження – «Словник бойківських говірок» Михайла Онишкевича.

Виклад основного матеріалу. Бойківський говір, як стверджує Я.Радевич-Винницький, – це найархаїчніший говір української мови, у якому збереглася низка прикмет руської (давньоукраїнської) і навіть праслов'янської мов. Належить до карпатської групи південно-західного наріччя. Ареал говору охоплює середні Карпати (центральна, верховинська Бойківщина) та суміжні терени по обох боках Карпат (Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська області). Сусідує з лемківським, надсянським, наддністрянським, гуцульським говорами. Географічними орієнтирами периферійних меж бойківського ареалу є ріки Ослава, Стривігор, Дністер, Лімниця, вододіл Терєблі і Терєсви, Тиса. З південно-західного субареалу Бойківщини, який опинився у межах Польщі,

1945 – 1946 рр. бойки були переселені до УРСР, а решта виселені на північ і захід Польщі (акція «Вісла» 1947р.). На цілий ареал поширюються не всі специфічні прикмети говору – багато з них обмежені територією субареалів».

Сама назва «бойко» має кілька цікавих етимологічних пояснень. Найдавнішу наукову спробу пояснити цю назву подав відомий чеський філолог, діяч чеського відродження Павел Шафарик (1795 – 1861), якому Тарас Шевченко присвятив поему «Єретик», у статті п.з. «O zemi gmenovane Wojku». П. Шафарик, спираючись на згадці візантійського імператора Константина Порфирогенета Багрянородного (905 – 959) про плем'я і землю Боїкої, ставить гіпотезу, що наші бойки від оцих Бойкой походять. Цю гіпотезу прийняли і розвивали такі вчені й письменники, як І. Вагилевич, Г.Бідерман, Й. Целевич, О. Партицький, а навіть І. Франко. Усі вони ототожнювали бойків зі стародавнім мандруючим кельтським племенем Боїкої. Цією назвою займалися також етнографи І. Наумович (1875 р.) і А. Петрушевич (1882 р.). Науковці пов'язували вони назву *бойко* зі словом «бойкий», тобто жвавий, моторний, спритний, войовничий. Я. Рудницький, описуючи цю гіпотезу у своїй монографії «Географічні назви Бойківщини» (1939 р.), заперечує її вірогідність з мовознавчої точки зору так: *Wyraz bojkyj notują słowniki języka ukraińskiego (Hrinczenko, Żelechowski), wydaje się mocno podejrzaný co do swojej rodzimości ze względu na brak ikawizmu. Jest to raczej pożyczka z rosyjskiego.* Щойно у 1894 році діалектолог І. Верхратський звернув увагу на те, що на Бойківщині часто вживається частка «бой», «боє» у значенні «так», яка утворена зі слів бо і є, і пов'язав назву бойко з цим словом. У словниках української мови етнонім «бойко» та похідні слова фіксуються у відповідних місцях. У найновішому *Словникові української мови* (т. I, 1970), занотовані назви *бойко*, *бойкиня* і *бойки* з поясненням представники однієї з етнографічних груп західноукраїнських областей та з цитатою І. Франка: *Бойки – місцева назва українців, що живуть у Підкарпатті.* Цікаво зазначити, що у найновішому *Словникові бойківських говірок* М. Онишкевича з 1984 р. зафіксовано слово *бойко*, та похідні слова; *бойка* 'бойкиня' з цитатою: *А я собі бойка, бойка, та я си гладонька*, *бойчиха* 'те саме, що бойкиня' і *бойченятко* зі значенням 'дитина бойка, бойченя' та з цитатою: *Умер бойко, умер бойко, а бойчиха плаче, а миленьке бойченятко на запічку скаче.* Відомий польський етнограф Адам Фішер, обговорюючи етнографічні групи українців-русинів, так пояснює назву і територію заселення бойків (у 1928 р.):

Przeprowadziliśmy się na prawy brzeg Sanu, wchodzimy na obszar Bojków, którzy nazwę tę uważają za obelżywą i sami zwą się Werchowynciami.

Bojki zamieszkują powiaty: katuski, dolinski, stryjski, skolski, turczański, drohobycki i samborski (...) Z terytorium bojkowskim łączy się oczywiście także przyległa część czechosłowackiej Rusi podkarpackiej. Na tym terenie ludność zamieszkała w górach zowie się Werchowińcami, a w okolicach nizinnych Dolinianami, Dolisznikami, Równiakami lub Namulakami, ponieważ woda z gór nanosi na ich równinę wiele mułu [див. 8].

Діалектні слова нашої розвідки – це дієслова одного з найдавніших говорів південно-західного наріччя української мови, в якому збереглися і продовжують функціонувати мовні факти, невідомі іншим говорам і літературній мові. Ці слова, на думку автора «Словника бойківських говірок» М.Онишкевича, були привнесені в говір або були спільними для групи слов'янських (і сусідніх з ними) мов чи зіграли роль моделі для калькування, супроводжуються іномовними паралелями (еквівалентами). Фіксуючи такі слова, автор Словника не ставив перед собою мету визначити їхню етимологію. Проте у випадках, коли окреме реєстрове слово виразно не бойківське, а запозичене, у Словнику вказується його іншомовний відповідник. Крім того, у лексикографічному джерелі подаються лексичні або семантичні паралелі з іншими мовами, напр. болгарською, сербохорватською, словенською, польською (польськими говірками) тощо. Такі паралелі допомагають виявити контакти предків сучасних бойків з іншими етнічними групами в районі Карпат.

У сучасній лексикології існує декілька способів виокремлення лексико-семантичних груп (ЛСГ): логіко-семантичний, семантико-граматичний, психолінгвістичний, структурний. У дослідженні виокремлено основні ЛСГ діалектних дієслів за ознакою наявності спільних сем та співвіднесеністю дієслівних одиниць з фактами дійсності, які походять з польської мови.

1. Дієслова дії (робити, діяти, працювати, трудитися):

1.1. Дієслова загальної фізичної дії: *базовати*, *-зувати*, *-сувати* 1.«грати на басі». 2. перен. «потакати, улещувати». Пор. пол. *basować* [14, I, 40]; *буркувати* [*К-ки*] «накидати багато дров на вогнище». – *Ій, буркуйеш та буркуйеш!* Пор. пол. д. *brukować* (зуживати) [14, I, 77]; *Кретатися і крятатися, кретатис'а і кр'ататис'а* [*С-не В. Зн. 30*] «поратися», «возитися». Пор. пол. *krzątać się* [14, I, 387].

1.2. Дієслова на позначення дії, яка спричиняє зміни в об'єкті та суб'єкті (рубати, сіяти, чистити, копати, вирощувати, варити, будувати, ткати): *злабудатися* «насилу зібратися». Пор. пол. *wylubadać się* [14, I, 311], *злюзувати* «звільнити», «відпустити», «заступити». – *Як би було немного овец', то третого зл'узуйут, звіл'н'ат від пашен'а.* Пор. пол. *zluzować* (попустити. – Ред.) [14, I, 313]; *зохибити* «збезчестити».

Пор. пол. *uchybić* (ображати – Ред.) [14, I, 319]; *zrebigáti*, *zrebigáti* «зрити», «порити» – *Хлѡнци санчатами гет бѣр'іг зреbigáли*. Пор. пол. *zrebekować uchubić* (виблювати – Ред.) [14, I, 319]; *бандижувати [X-в]* «робити перев'язку». Пор. пол. *bandażować* [14, I, 43]; *клінтіти [X-в Км]* «ремонтувати старе знаряддя». Пор. пол. *kleścić* [14, I, 358]; *выгматувати [Ж-н Коб. 133]*, док. *выгматати [X-в Км]* «м'яти», «зім'яти», «зібгати»; *бацькати*, *бацькати* [Дз-ч Г. Км.] «каляти», «мазати», «бруднити». Пор. пол. *baćkać* [14, I, 46]; *вѣндзити [Л-ць]* «коптити». Пор. пол. *wędzić* [14, I, 89]; *завѣндзити [Л-ць, М-ць Гн. 17]* «закоптити». – *Завѣндзиць'с'а так, йак ковбаса*. Пор. пол. *zawędzić* [14, I, 261].

2. Дієслова руху та переміщення (іти, летіти, ходити, рухатись): *кїватися*, *кїватис'а* «рухатися» Пор. пол. *kiwać się* [14, I, 347]; *блендати [Спця Км.]* «тїнятися», «швендяти». Пор. пол. *blądzić* [14, I, 58]; *блѣнкати*, *блѣнкати* [Яснь Гоц. 1903, 159, Км., Охр.] зневажл. «волочитися», «ледарювати». Пор. пол. *bląkać się* [14, I, 58]; *валѣнцатися*, *валѣнцатис'а [К-ки]* «волочитися». Пор. пол. *walęsać się* [14, I, 58]; *випуцáти*, *випушчáти [Б-ля, В. В-ка]* «випускати»; док. *випустити* «випустити»; *випуститис'а в дорогу [Н-чі ЕЗб. X, 184]* «вирядитися в дорогу». Пор. пол. *wypuścić się w drogę* [14, I, 107].

3. Дієслова релятивної семантики:

3.1. Дієслова ставлення (поважати, подобатися, ненавидіти, любити): *кїпкувáти* «глузувати». Пор. пол. *kierkować* [14, I, 348]; *зобóчитися*, *зобóчитис'а [Л-ра Ч.]*, *-читис'á [К-ки]* «наїжитися». Пор. ще: *заборсучитися*, *завірятися*. Пор. пол. *zaboczyć się* [14, I, 260].

3.2. Дієслова впливу (штовхати, підбивати, лякати, впливати): *Броєти*, *броїєти [X-в Км]* «пустувати» \diamond *броїєти бровáрийї* «нападати», «затівати бійку». Пор. пол. *broić* [14, I, 72]; *вигаратати [Н-чі ЕЗб. X, 158]* «відлупцювати». Пор. пол. *haratać* [14, I, 98]; *вигарбувати: вигарбувати скиру кому[Н-чі ЕЗб. X, 162]* «дати прочухана», «відлупцювати». Пор. пол. *wugarbować skórę koty* [14, I, 98]; *віргати*, *віргати [X-в Км.]*, док. *віргнути [X-в Км.]* «хвицати», «хвицнути». – *К'ін' віргнув нѡгѡв, але не вдáрив нікого, бо біло задалѣко і не д'іс'аг*. Пор. пол. *wierzgać* [14, I, 107]; *висаркнутися*, *висаркнутис'а [Дз-ч Г. Км.]* «накинутися». Пор. пол. *sarkać* [14, I, 107]; *затўдити [Дз-ч Г. Км.]* «заякати». – *Трудно чѡловіка застрашити, затўдити*. Пор. пол. *zapędzić* (заганяти, підганяти. – Ред.) [14, I, 283];

4. Дієслова стану і процесу:

4.1. Дієслова психічного стану (радіти, журитися, гніватися, боятись): *йшитися*, *йшитис'а* «сердитися», «лютитися» Пор. пол. *jiszyć* [14, I, 331]; *второпітис'а*, *второпітис'а [X-в]* «збентежитися». Пор. пол. *stropić się* (спантеличитися. – Ред.) [14, I, 87].

4.2. Дієслова фізіологічного стану і фізіологічних процесів (дихати, їсти, пити, кашляти, трепетати, спати, дрижати, хворіти): *кільтовати*, *-тувати*, *кел'товати* 1. «їсти», 2. «вживати», 3. «витрачати». Пор. пол. *kieltować* [14, I, 352]; *зімліти* «знепритомніти» Пор. пол. *zemdlec* [14, I, 340]; *злуговати* (про коня) «втратити силу в ногах, зійти ні на що». – *Мойа кл'ач' злуговат'іла, мус'ів'йим вімін'ати за йінчого кон'а*. Пор. пол. *ługowizna?* пол. д. *złowaciec* [14, I, 312]; *зметати*, *змитати* 1. «скидати», 2. «передчасно народити». – *Кобіла ж'иревна і змитала*; док. *змести* «кинути» – *Змече в ринку* (м'ясо – М.О.). Пор. ще *скснути*. Пор. пол. *zmiatać* (змітати) [14, I, 313]; *ков'язнути*, *ков'йазнути*, *-в'азнути* «замерзати», «вмирати з холоду» Пор. пол. д. *skowięznąc* [14, I, 364]; *крéпнути [Х-в]* «конати», «дубіти». Пор. пол. *krupnąc* (вигинати дріт. – Ред.) [14, I, 386]; *заслабнути [В-че]* «занедужати». – *Мен'і заслабла жонá*. Пор. пол. *zastabnąc* [14, I, 286]; *зазєбитися*, *заз'єбитис'а [С-не В. Зн. 43]* «простудитися». Пор. пол. *zaziębić się* (задубіти. – Ред.) [14, I, 270].

5. Дієслова ментальних і соціальних дій суб'єкта:

5.1. Дієслова фізичної чи інтелектуальної діяльності або відпочинку (вартувати, вчителювати, гуляти, бавитися): *балувати* 1. «гуляти», «розважатися» [Я-ця], 2. «доходити свого права, своєї правди» [Дз-ч Г.Км.], 3. (гроші) «витрачати», «розкидати» [Г-ва ЛБ 11, 85], 4. чим «знати добре», «мати досвід у чому» [Н-чі ЕЗб. X, 21]. – *Він там балує*. Пор. пол. *bałować* (бенкетувати – Ред.) [14, I, 42]; *вилабулатися*, *вилабудатис'а [Н-чі ЕЗб. X, 43]*, *волабудатис'а [Л-ра Ч.]* «вилізти». – *Вилабудавс'а з біди*; *кўпчити [Д-ва Куз. 264, Охр.]* «торгувати», «займатися торгівлею». Пор. пол. *kurczyć* [14, I, 396].

5.2. Дієслова мовлення (говорити, вимовляти, гомоніти, відповідати): *клатати* 1. «обманювати» [Ваг. 52], 2. «брехати заради жарту» [Л-ра Зн. 86]. Пор. пол. *kłatać* [14, I, 354]; *бороздитися*, *бороздитис'а [Яснь Гоц. 1903, 159]* «сперечатися». Пор. пол. *brudzić* [14, I, 67]; *заваровати і заварити [Км., Охр.]* «застерегти». Пор. пол. *zawarować* (застерегати. – Ред.) [14, I, 260].

5.3. Дієслова мислення (думати, мислити, міркувати, гадати): *залатвіти [Я-ця]* «полагодити». Пор. пол. *zalatwić* [14, I, 274]; *копотувати [Ж-н]* (пісні) «складати», «придумувати». Пор. пол. *kopotować* (відмічати, записувати. – Ред.) [14, I, 373].

6. Дієслова буття (бути, жити, перебувати, існувати): *заіснувати [К-в]* «почати існувати». Пор. пол. *zaistnieć* (виникнути. – Ред.) [14, I, 271].

7. Дієслова на позначення виникнення / зникнення, появи, настання (з'являтися, сходитися, виникати, наставати): *випанітрувати [Н-чі ЕЗб.*

X, 176] «знайти». – *Випан ітрував би і під землев*. Пор. пол. *pantrować* [14, I, 105]; *виспенсувати* [Дз-ч Г. Км.] 1. «видати», 2. «витрачати». Пор. пол. *wyeksponować* [14, I, 109].

8. Дієслова характеристики:

8.1. Позначення кваліфікативних властивостей особи (баритися, губити, капризувати, запізнюватися): *балувати* 1. «гуляти», «розважатися» [Я-ця], 2. «доходити свого права, своєї правди» [Дз-ч Г.Км.], 3. (гроші) «витрачати», «розкидати» [Г-ва ЛБ 11, 85], 4. чим «знати добре», «мати досвід у чому» [Н-чі ЕЗб. X, 21]. – Він там балу́є. Пор. пол. *bałować* (бенкетувати – Ред.) [14, I, 42]; *курвіти* [I-i] «вести себе розпусно». Пор. пол. *kurwić* [14, I, 396]; *вельбитисі, вел'битисі* [Н-чі ЕЗб. X, 146] «чванитися», «хвалитися». Пор. пол. *wielbić* [14, I, 89].

8.2. Позначення зовнішнього вияву ознаки дії або стану (мерехтити, сятити, біліти, чорніти): *вістр'амбитися* [X-в Км.] «обтріпатися», «обшарпатися». Пор. пол. *wystrzępić się* [14, I, 110].

9. Модальні дієслова:

а) волевияву (веліти, вимагати, примушувати, забороняти): *Кремпувати* [К-ки] «бентежити», «заважати». Пор. пол. *krepować* [14, I, 386]; *закасовати* кого [Л-ра Ч.] «випередити», «перемогти». Пор. пол. *zakasować* (перевершувати. – Ред.) [14, I, 272]; *кривитися, кривитис'а* [KS. II, 406] «нарікати». Пор. пол. *krzywić się* [14, I, 387].

б) бажання (бажати, хотіти, прагнути, правувати): *бажіти(ся), бажіти(с'а)* «дуже хотіти(ся)» – *Бажіт му с'а води, ни знати від чого. – Шчо н'а с'а не держит, най ми с'а не бажіт*. Пор. пол. *bażyć* [14, I, 40].

в) наміру (загівати, обіцяти, намагатися, наміряться): *божітися, божітис'а* [Км.] «присягати під час шлюбу у церкві». Пор. пол. *bożyć się* [14, I, 63]; *кстітися, кстітис'а* [М-ць Мат. II, 21] «хреститися». Пор. пол. д. *kścić* [14, I, 392]; *мрўгати, мрўгати* [В-че, К-ки, Н. К-к ЕЗб. XVII, 245 (n), Р-ч ЕЗб. XVII, 85 (n)] «моргати». Пор. пол. *mrugać* [14, I, 455].

Цікаво, що позначку пол. д., яка означає приналежність цих слів-полонізмів до діалектного статусу, натрапляємо у лише поодиноких місцях: пол. д. *zglowacieć* [14, I, 312], пол. д. *skowięznać* [14, I, 364], пол. д. *kieltować* [14, I, 352], пол. д. *brukować* [14, I, 77], пол. д. *kścić* [14, I, 392] тощо. Натомість у «Словнику бойківських говірок» чимало прикладів із позначкою Пор. пол., що означає присутність цієї лексеми одночасно у зіставлюваних мовах. Дізнатися ж, у якій мові це слово виникло раніше, завдання є складним, при визначенні первісного походження таких слів необхідно спиратися на етимологічні словники. На жаль, і ці видання

не завжди фіксують слова діалектного походження. Згадане лексикографічне видання («Словник бойківських говірок» М.Онишкевича) подає для порівняння не лише польські відповідники, але й інші (зокрема німецькі). Наприклад, дієслова *zawarować* і *zawarzyć* [Км., Охр.] «забезпечити», «застерегти» автор Словника пропонує порівняти з польським словом *zawarować* (застерігати. – Ред.) та німецьким *wahren* (продовжуватися) [14, I, 260]. І тут, у різних мовах, спостерігаємо зовсім інші значення.

Окремі полонізми в складі бойківських говірок розширюють свою семантику. Наприклад, *капірувати* в українській мові вживається із значенням «покутувати», а в польській мові дієслово *krepiować* отримує ще одне значення – «тяжко хворіти». Відповідно у польській мові це слово ми б розглядали у ЛСГ зі значенням «фізіологічні процеси», а в українській – у групі «ментальні та соціальні дії суб'єкта».

Це саме можемо сказати і про дієслово *zrebić*, *zrebić*, яке в українській мові вживається із значенням «зрити», «порити» – *Хлопці санчатами гет бір'іг зребігали*, тому ми б його включили до групи «дієслова на позначення дії, яка спричиняє зміни в об'єкті», а в польській мові слово *zrebić* – із семантикою «виблювати», відповідно до якої ми б розглядали у ЛСГ «дієслова фізіологічного стану».

Аналогічне явище простежуємо у діалектизмі *крёпнути* [Х-в] зі значенням «конати», «дубіти» в українській мові, яке дозволяє нам зарахувати його до групи «дієслова фізіологічного стану», натомість польський відповідник *krępnąć* означає «вигинати дріт» і засвідчує приналежність до розряду «дієслова на позначення дії, яка спричиняє зміни в об'єкті».

Сучасні український та польський словники подають таке лексичне значення слів *krzywić się* / *krzywić się* – «корчити гримасу». У Словнику М.Онишкевича подибуємо іншу семантику – «нарікати», що дає підстави ці лексеми розподілити до різних груп: 1. до дієслів мовлення, 2. з модальним значенням – волевияву.

Зібраний матеріал засвідчує, що деякі дієслова можуть належати одночасно до двох і більше лексико-семантичних груп. Це зумовлено контекстом, у якому розкриваються прямі й переносні значення цих одиниць. Так, наприклад, дієслівні лексеми *вилабулатися*, *вилабудатис'я* [Н-чі ЕЗб. X, 43], *волабұдатис'я* [Л-ра Ч.] дослівно означають «вилізти», тому ми зараховуємо їх до групи «дієслова руху та переміщення», а у складі фразеологізму *вилабудавс'я з біди* – це вже дієслово на позначення фізичної чи інтелектуальної діяльності або відпочинку.

Справді, велику роль відіграє переносне значення слова. Так, приріпом, діалектизм *випуцувати* у прямому значенні означає «вчистити»,

тому належить до ЛСГ із семантикою «позначення дії, яка спричиняє зміни в об'єкті». У переносному ж значенні маємо інше тлумачення цієї лексики – «вилаяти», а це вже зовсім інша група – «дієслова релятивної семантики (впливу)».

Багатозначність слів зумовлює приналежність дієслів до кількох груп одночасно. Наприклад: *Балувати* 1. «гуляти», «розважатися» [Яця], 2. «доходити свого права, своєї правди» [Дз-ч Г.Км.], 3. (гроші) «витрачати», «розкидати» [Г-ва ЛБ 11, 85], 4. чим «знати добре», «мати досвід у чому» [Н-чі ЕЗб. X, 21]. – «Позначення кваліфікативних властивостей особи» або «Дієслова фізичної чи інтелектуальної діяльності або відпочинку».

Висновки. Запропонована класифікація дієслівних значень не може претендувати на вичерпне розв'язання проблеми типології діалектних дієслівних лексем, але може представляти один із можливих варіантів її вирішення. Найбільшими у кількісному відношенні є групи дієслів на позначення релятивної семантики, стану і процесу та ментальних і соціальних дій суб'єкта. Меншою кількістю дієслів представлені групи дієслів із семантикою руху та переміщення, буття та дієслова на позначення виникнення / зникнення, появи, настання (чогось).

У досліджуваній праці трапляються слова, для яких не можна поки встановити якоїсь певної етимології. А гіпотезу про їх походження можна буде поставити після докладніших детальних порівняльних студій лексики українських говірок взагалі. Можна, отже, говорити про те, що бойківськими говірками користуються донині мешканці південних і західних воєвідств сучасної польської держав. На основі відомих наукових праць дослідників бойківських говірок можна назвати населені пункти (місцевості) на території Польщі й України, з яких походять діалектні записи від кінця ХІХ ст. через першу половину ХХ ст. аж до нинішніх часів. Мають вони винятково історичне значення.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань. – Київ – Одеса: Вища школа, 1987. – 128 с.

2. Будняк Д. Полонизмы в современном украинском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – К., 1991. – 45 с.

3. Григорчук-Коць Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк – Львів. – 2002. – 342с.

4. Іваночко К. Акцентуація дієслів акцентного типу К у наддністрянських говірках // Мовознавчі студії. Діалект у лінгвокультурологічному просторі (За матеріалами Міжнародної наукової конференції на пошану 100 – річчя від дня народження професора Гаврила Шила). Збірник наукових праць Дрогобицького

державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Випуск 3. – Дрогобич: Швидкодрук, 2010. – С. 107 – 123.

5. Ковалик І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Питання українського і слов'янського мовознавства. – Вибрані праці. – Ч. II. – 495 с. – Львів – Івано-Франківськ, 2008. – С. 143-149.

6. Ковалик І. Про мову і мовлення в діалектах і діалектології // Питання українського і слов'янського мовознавства. – Вибрані праці. – Ч. II. – Львів – Івано-Франківськ, 2008. – С. 250 – 257.

7. Кравчук А.М. Лексикологія і культура польської мови: У 2 т. Т.1: Лексикологія: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Фірма «Інкос», 2011 – 328 с.

8. Лесів М. Українські говірки в Польщі. – Варшава: Вид-во «Український архів», 1997. – 496 с.

9. Лопушанський В., Пиц Т. Німецькомовні лексичні запозичення у говорах Західної України. Навчальний посібник для студентів III – V курсів факультету романо-германської філології. – Дрогобич: Відродження, 2000. – 68 с.

10. Матвіяс І. Українська мова і її говори. – К.: Наук. думка, 1990. – 244 с.

11. Непоп Л. Лексичні особливості польських говірок на території Хмельницької та Житомирської областей. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Київ, 2003. – 24 с.

12. Онишкевич М. Діалектизми (полонізми і бойкізми) та їх коментування у 20-томнику творів І. Франка, зб. «Іван Франко. Статті і матеріали», зб. XI; Львів, 1964.– С. 182 – 194.

13. Онишкевич М. Принципи складання словника бойківського діалекту, «Питання слов'янської філології». – Вип. 1. – Львів, 1960. – С. 10 – 19.

14. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – У 2-ох частинах. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч.1. – 496 с., Ч.2. – 516 с.

15. Пшепорська-Овчаренко М. На пограниччях надсянського говору, «Записки Наукового товариства імені Шевченка» – Т. CLXII. Збірник Філологічної Секції. – Т.25. – Нью-Йорк-Париж, 1954. – С.53 – 95.

16. Совтис Н. Українські лексичні запозичення в польській літературній мові. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Київ, 2005. – 22 с.

17. Українська мова. Енциклопедія. – К.: В-во «Українська енциклопедія» ім. М.Бажана, 2000. – 752 с.

18. Atlas gwar bojkowskich. T. I – VII. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980–1991.

19. Długosz-Kurczabowa K. Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 884 s.

20. Kurkowska H., Skorupka S. Stylistyka polska. Zarys. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001 – 403 s.

21. Lesiów M., J. Mazur, Gwary okolic Biłgoraja. Cz. 1 – 2. – Wrocław 1976-1978, «Język Polski», t. LIX, zes. 4 – Kraków, 1979. – S. 308.

Прийняті скорочення Джерела і прізвища інформаторів

- Ваг. – Вагилевич І.
Гн. – Гнатюк І.
Гоц. – Гоцкий Й.
ЕЗб. – Етнографічний збірник, який в 900-х рр.. видавала у Львові Етнографічна комісія НТШ.
ЛБ – Літопис Бойківщини. – Самбір, 1931 – 1939.
Мат. – Матеріали до українсько-руської етнології.
Охр. – Охримович О.

Назви населених пунктів

- [К-ки] – Комарники Турківського р-ну
[С-не В.] – Синьовидне Вишне, н.н. Верхнє Синьовидне Сколівського р-ну
[Х-в] – Хащів Турківського р-ну
[Ж-н] – Жукотин Коломийського р-ну
[Дз-ч Г.] – Дзвиняч Горішній, н.н. Шандровець Турківського р-ну
[Л-ць] – Лосинець Турківського р-ну
[Спця] – Ступниця Дрогобицького р-ну
[Ясьн] – Ясьн Рожнятівського р-ну
[Б-ля] – Бітля Турківського р-ну
[Н-чі] – Нагуєвичі
[Л-ра Ч] – Либохора Славського р-ну (записи зроблені Д. та Н. Чайковськими)
[Я-ця] – Ямельниця Сколівського р-ну
[Г-ва] – Грозьова, н.н. Грозова Старосамбірського р-ну
[М-ць] – Махнівець Старосамбірського р-ну
[В-че] – Вовче Турківського р-ну

УДК 81.373-161.2

Наталія Іовхімчук (Луцьк)

НОМІНАЦІЇ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДВІР'Я В УКРАЇНСЬКІЙ ПІСЕННІЙ ТВОРЧОСТІ

У статті розглядаються мовні засоби вираження найбільш уживаних номінацій на позначення подвір'я в українській народній пісні. З'ясовується семантика цих лексем.

Ключові слова: подвір'я, двір, садиба, обійстя, новий двір, чужий двір, батьківський двір.

Постановка проблеми. Пісенний український фольклор, що містить глибинну і різноманітну інформацію про етнос, цікавий як для історії культури, так і лінгвістичних досліджень. Актуальність дослідження зу-

мовлена тим, що мовні засоби на позначення подвір'я в українській народній пісні вивчені недостатньо. Існує лише невелика кількість праць з цієї проблеми: Данилюк А. Г., Іванов В. В., Топоров В. М., Скуратівський В. Т.

Постановка завдання. Метою нашої статті передбачено проаналізувати найбільш уживані номінації на подвір'я в українській народній пісні з семантикою простору.

Виклад основного матеріалу. Поселення землеробської людності України, які склалися з будівель, пристосованих для життя, різноманітних підсобних занять, утримання свійських тварин та зберігання продуктів, сягають глибини віків. Переважна більшість найдавніших поселень розміщувалася по високих берегах заплавлених річок на захищених від вітру місцях, найзручніших для проживання та ведення господарства [7, 8]. А. Г. Данилюк зазначає: „Поліщук добре обдумував своє майбутнє житло ще на порожньому місці. Він враховував те, чи своєю будівлею розпочинає вулицю, чи продовжує вже споруджений ряд будівель, обдумував і те, чи не буде він своєю будівлею заважати сусідові. Він знав шлях сонця і розу вітрів, хоч і не вмів це пояснити науково. Хати він ніколи не ставив на вітрових протягах, знав, як повернути її до лісу чи від лісу, щоб вона не мокріла. Коли село виникало на острові серед боліт, то, як правило, хату ставив ближче до центру острова, на сухішому місці, а хлів від болота” [1, 14]. Так само уважно вибирали місце садиби й в інших етнографічних регіонах.

Двір (садиба) означає „місце, котре обходять колом”. Звичай зорювання поселення магічним колом для боротьби з епідеміями зафіксований у всіх слов'ян. Археологічні дані й реконструкція давніх значень праслов'янського **obъ-tjo* „спільний, загальний”, старослов'янського „*объць*”. „Космос”, об(ь), чеськ. *Obly* „круглий” говорять про давні круглі поселення, що відображали риси соціальної структури [2, 32].

В. Т. Скуратівський зазначає: „До традиційного визначення *обійстя* (*двір, подвір'я*) входили не лише оселя, але й господарські будівлі, виробничі майданчики (*двір, кошара*), а також біляхатній садок, криниця, пасіка й огорожа. Це був комплекс, пов'язаний з господарською діяльністю родини, до якого входили хата, комора, хлів, клуня, свинарник, курник та інші будівлі, які розташовувалися неподалік оселі” [4, 404].

Двір – обгороджене місце навколо дому, яке включає господарські будівлі й осмислюється як частина житлового, освоєного простору. Водночас *двір* примикає до чужого, зовнішнього світу, а тому може бути небезпечним для домашніх, особливо в певні години доби. У народно-пісенних текстах слово вжито в номінативному значенні: „господарська

ділянка, на якій розміщені садибні будівлі, та місце біля них, часто відгороджене, або сільська хата з усім господарством при ній” [6, 218].

Слово *подвір'я* у піснях синонімічне іменникові *двір*. У „Словнику синонімів української мови” слова *двір*, *подвір'я*, *обійстя*, *дворище*, *надвір'я* кваліфіковані як синоніми [5, 400], напр.: *Прилетіла пава, На подвір'ї стала, Розпустила пір'є На всейке подвір'є* [Весілля, с. 104]; *Ішли дівки через двір, через двір, На них сукні, як мак цвіє, як мак цвіє!* [Укр. лірич. пісні, с. 55].

Первісною формою подвір'я вважають замкнутий простір, коли всі споруди розміщувалися так, що створювали міні-фортецю, вхід до якої був не всім дозволений і відчинявся тільки своїм, як-от: *Козаченьку мій, Одчиняй же двір, Іде твоя дівчинонька, Іде твоя миленька, Чи рад же ти їй?* [Бодяньський, с. 57].

Оскільки двір приєднується до хати, він при ширшому підході може розглядатися як єдиний простір. Однак двір і хата мають свої відмінності. Двір – це територія, яка належить одній сім'ї, де розміщені житлові й господарські будівлі. Він відділений від іншого простору огорожею з воротами: – *Та чи чула ж ти, Та дівчинонько, Як я тебе кликав, через твоїй двір Та воротенька Сивим конем їхав?* [Яворницький, с. 302]. Якщо для хати межею слугують стіни, то для двору – огорожа, тин. Наявність огорожі або хоча б умовного позначення межі робить двір місцем, що захищає житловий простір від зовнішніх сил, які, на думку наших предків, приносять шкоду.

Відомо, що будівництво житла здавна було однією з найважливіших подій. Із переселенням до нової хати люди пов'язували свої надії на щасливіше й заможніше життя. Боротьба з природною стихією, бажання найрізноманітнішими засобами задобрити її, прагнення забезпечити надійність та міцність нової оселі – усе це відбилося у своєрідних віруваннях, звичаях й обрядах. Це вибір місця та часу для будівництва житла, його закладни, закінчення будівництва, перехід у новий дім тощо [7, 27]. У пісенних текстах знаходимо словосполучення *новий двір*, що має значення „збудоване житло”: *Ой сяду-паду в вишневім саду жалобненько кувати. Ой вийшла вдова з нового двора та й стала нарікати* [Пісні родин. життя, с. 136]. Крім того, *новий двір (хата)* мають семи „багатий”, „гарний”.

Садиба (двір) для українців у народних піснях – це символ батьківщини; тепла й доброти, символ людини як духовного та фізичного начал Всесвіту. Споконвіку обійстя і хатній простір виконували своє природне призначення родинного вогнища, де народжувалися й оберігалися кращі сімейні традиції. У пісенних текстах подвір'я – це певний мікрокос-

мос, у замкненому просторі якого проходить родинне життя: *Та й на тес подвір'ячко, Та й до теї хати, Де я маю, молоденька, Господарювати* [Фольклорна веселка, с. 200].

Хата й весь замкнений простір господарських будівель – *клуня, хлів, криниця, стодола* – були не тільки місцем поселення, а й носіями змістових символічних знаків, які виконували і естетичну, і символічну функції. Вони передавали інформацію про соціальний стан, заможність, уподобання господаря, світоглядні позиції, про склад сім'ї. До символічних у народній пісні належать вислови у *двірку, як у вінку, двір на помості, на дворі стоять столи тесовії*, які позначають життя в достатку: *В цьому двірку, як у вінку. Щедрий вечір, добрий вечір, Добрим людям на здоров'я!* [Закувала зозуленька, с. 31] Народнопісенний вираз *двір на помості* має значення „підвищення чи підвищена частина чого-небудь” [117, с. 789]. *Та й зайдьте, козаченьки, та до мене в гості. Шо й у мого та батенька ввесь двір на помості* [Яворницький, с. 129].

За допомогою номінації *двір* у наймитських піснях відтворюється бідність. Відомий фразеологізм *не мати ні кола, ні двора* означає „перебувати в чужому оточенні, в чужому просторі”: *А в мого двора Нема ні кола, Тільки стоїть куц калини, Та й та не цвіла* [Народні пісні, с. 96].

У ліричних піснях епітет *мальований* у поєднанні з іменником *двір* має значення „заможний”, „доглянутий”, „чистий”: *В того дворянина двори мальовані, Гей, гей, двори мальовані. В дворах мальованих любо походжати, Гей, гей, любо походжати* [Пісні родин. життя, с. 161].

Епітетна сполука *широкий двір* означає „той, що займає велику площу простору, не заповнену об'єктами”, отже „багатий”: *Ой налізули, да, гей, налізули, Нализули а все сиві голуби. Ой удовиний, да, гей, удовиний Широкий двір крилечками замели* [Народні пісні, с. 49].

Особливе семантичне навантаження припадає на епітет *батьків*, що позначає близький людині простір. Цей епітет зі словом *двір* передає емоції ностальгії, розлуки з рідною домівкою, родиною, до якої завжди хоче повернутися заміжня жінка: *А як прийшла під батьків двір, Там стала, заплакала* [Народні пісні, с. 147]; *Ой гей доріженька мимо батьків двір, Криниченька під городечком, Ой гей, як підійшла під воротечка, Сидить батько край віконечка, Не промовить мені словечка* [Пісні родин. життя, с. 110].

Із назвою *двір* ужито просторові прийменники *в, у, з, на, по, до, серед, близько, кругом, коло, перед, посеред, поза, через*: *Й у нашого господаренька стоїть явор посеред двора. Святий вечір, щедрий вечір!* [Колодажне, с. 44]; *У нашого хазяїна хороша жона, Раненько встає, по двору походжає, По двору ходить, як зоря сходить* [Золотослов, с. 74].

Творці народної пісні чутливі до форми прийменника, що функціонує в усталених формулах: варіантом вислову *коло двора* нерідко виступає *близько двора*, що означає простір біля обійстя: *Чого ж ти, Маріє, Коло двору ходиш?* [Яворницький, с. 73]; *Вой була вдова Та й близько двора* [Калиновий квіт, с. 43].

Дієслова, поєднані з іменником *двір*, передають дії, які відбуваються у внутрішньому просторі: *замітати, поглядати, гонити, поїхати, ночувати, обходити, внадитися, ввійти, дивитися, вибиратися, привести, ходити*: *У двір ввійшла, як зоря зійшла. В сніи влетіла ластівочкою* [Колядки і щедрівки, с. 129]; *Удівонька двір замітає, Козаченько удови питає* [Народні пісні, с. 71].

Внутрішній простір двора (подвір'я) наповнений такими реаліями: *криниця, стодола, хлів, клуня*, тому в народнопісенних текстах наявні вислови *на дворі криниченька (колодязь), на подвір'ї воли та корови*: *Там на дворі криниченька, То піди напийся* [Кохання, с. 14]; *“Нащо мені на подвір'ї Воли та корови, Як не буде в моїй хаті Любої розмови!”* [Народні пісні, с. 187].

Двір сприймався одухотворено, тому в весільних піснях іменник *двір* (*подвір'я*) інколи входить до звертань-персоніфікацій, супроводжуваних почуттями жалю, суму, розлуки з рідними, усією родиною: *„Ой дворе ж мій, дворе, Чим я тобі не вгодила? Чи ж я рано не вставала, Чи ж я тебе не замітала?”* [Народні пісні, с. 147]; *Де б я не ходила, де б я не була, Всюди вам, подвір'я, дякувала! Дякую вам, подвір'я, де гуляла весілля, Більш не буду, не буду* [Закувала зозуленька, с. 135].

Епітет *чужий* в українських народних піснях у поєднанні зі словом *подвір'я* означає „чужий простір, за межами рідної хати” й асоціюється з нещасливою долею, поневірянням у чужих людей: *Ой то як я вас, сини, годувала, Як камні глотала, А чого тепер од вас діждала, Шо на чужому подвір'ї проживаю, То буду я на на чужому подвір'ї померати, – То бідна удова на чужому подвір'ї померла* [Яворницький, с. 261]. У слов'янській культурі двір – це межа між „своїм” і „чужим” світом, що засвідчує вислів *на дворі*, зі значенням „за межами хати”. У весільних піснях двір – місце, куди приїжджають гості молодого, свати: *Наїхало боярів Повен двір. Познай, познай, Мариночко, котрий твій* [Колодязне, с. 53]. Сприйняття двору як „чужого” простору пов'язано з уявленнями про те, що поза стінами дому, у тому числі й на дворі, людині може загрожувати небезпека.

Висновки. Отже, назва *двір* (*подвір'я*) у пісенному фольклорі має семантику „господарська ділянка, на якій розміщені садібні будівлі, або сільська хата з усім господарством при ній”. Також вона позначає

близький людині простір, який виконує охоронну функцію. Разом з тим – це одиниця лексичної системи в мові української народної пісні, яка формує лексико-семантичне поле “свій простір” і є знаком просторової орієнтації, конкретизації місця дії. Тому вивчення сучасної української мови в етнолінгвістичному та лінгвофольклористичному аспектах потребує глибокого розуміння вербальних одиниць для передачі визначальної лінгво-філософської категорії простору.

1. Данилюк А. Г. Наша хата : Етнографічний нарис про традиційне поліське житло / А. Г. Данилюк. – Луцьк : Надстир'я. – 1993. – 287 с.
2. Иванов В. В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. (Древний период) / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1965. – 235 с.
3. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко] – К. : Аконті, 2007.
4. Т. 2. – 2007. – 926 с.
5. Скуратівський В. Т. Русалії / В. Т. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.
6. Словник синонімів української мови: у 2 т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К. : Наукова думка. – Т. 1. – 2006. – 1040 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – Т. 2. – 1971. – 550 с.
8. Українська минувшина : [іл. етнограф. довід.]. – К. : Либідь, 1993. – 255 с.

Прийняті скорочення

1. Бодяняський – Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяняських. – К. : Наук. думка, 1978. – 326 с.
2. Весілля – Кондратович О. М. Весілля на Поліссі / О. М. Кондратович. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 110 с.
3. Закувала зозуленька – Закувала зозуленька: [антологія української поетичної творчості] / [вступ. стаття, упоряд. та прим. Н. С. Шумади] – К. : Веселка, 1998. – 510 с.
4. Золотослов – Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / [упорядкув., передм. та переклади М. Москаленка] – К. : Дніпро. – 1988. – 294 с.
5. Калиновий квіт – Калиновий квіт Полісся : Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині / [збір. і впоряд. О. П. Кондратович]. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – 236 с.
6. Колодяжне – Ошуркевич О. Ф. Пісні з Колодяжна. Фольклорний збірник / [нотац. М. Мишанича, М. Стефанидіна, Л. Добрянської]. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 152 с.
7. Колядки і щедрівки – Колядки і щедрівки / [упорядкув., вст. ст., прим. М. С. Глушка]. – К. : Муз. Україна, 1991. – 239 с.
8. Кохання – Українські народні пісні про кохання / [упоряд. В. М. Пономаренко]. – К. : Муз. Україна, 1992. – 158 с.

9. Народні пісні – Українські народні пісні. – К. : Держ. видавн. образотв. мистец. і музичн. літератури., 1960. – 376 с.

10. Пісні родин. життя – Пісні родинного життя / [упоряд., автор вст. ст. та прим. Г. В. Довженок]. – К. : Дніпро, 1988. – 359 с.

11. Укр. лірич. пісні – Українські ліричні пісні. – Вип. 2. – К. : Муз. Україна, 1993. – 236 с.

12. Фольклорна веселка – Фольклорна веселка. Українські народні пісні з голосу А. Голентюк / [упоряд. А. П. Панасюк]. – К. : Муз. Україна, 1984. – 208 с.

13. Яворницький – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., вст. ст., прим. та коментарі М. М. Олійник-Шубравської]. – К. : Муз. Україна, 1990. – 453 с.

In the article the language means of expression of the most used nominations are examined on denotation of yard in the Ukrainian folk song. Semantics of these lexemes turns out.

Keywords: yard, court, farmstead, obystya, new court, stranger court, paternal court.

УДК 811.161.2:81.46

Микола Ковальчук (Дніпропетровськ)

ПЕРЕТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ГАЗЕТНИХ ЗАГОЛОВКАХ

У статті йдеться про основні прийоми трансформації фразеологізмів – газетних заголовків, появу їх лексичних і граматичних варіантів.

Ключові слова: фразеологізм, семантична трансформація, контекстуальне оживлення, гра слів, розширення та усічення фразеологізмів.

Постановка проблеми. Розвиток мас-медіа зумовлює підвищену зацікавленість науковців до мови сучасних засобів масової інформації. Необхідність вивчення газетних заголовків зумовлюється тим, що в них використовується не випадковий набір експресивних та граматичних засобів, а система, в якій усі елементи пов'язані та взаємозумовлені [4, 206]. Крім того, заголовок посідає важливе місце в системі масової комунікації, адже його призначення – бути скомпресованим репрезентантом змісту/головної думки опублікованих матеріалів [3, 323]. Питання мовного оформлення заголовків порушуються у працях Г. Шипуліної, В. Шевченко, Л. Пархонюк, В. Абашина, В. Вомперського, В. Безрукова та ін. Лексичні особливості заголовків вивчали Г. Солганик, І. Медвідь, Л. Майборода, Н. Касьяненко, А. Коваленко та К. Турова. Проте фразеологічні засоби у газетних заголовках досліджено недостатньо.

Метою статті є аналіз вживання найпоширеніших фразеологічних засобів експресивності в заголовках сучасної україномовної преси. Для поставленої мети необхідно виявити трансформовані фразеологічні одиниці, з'ясувати основні прийоми їх перетворення та появу лексичних і граматичних варіантів.

Виклад основного матеріалу. Використання фразеологізмів у мові преси явище поширене, адже фразеологічна одиниця відіграє важливу роль у побудові газетного тексту. Щодо цього А. Григораш зазначав: „Уже стала традиційною думка про дві функції газетної мови – інформативну та експресивну. Функцію експресеми можуть виконувати марковані слова й цілі висловлювання, покликані оживити виклад, зацікавити читача, дати матеріалу емоційний заряд. Цю ж функцію можуть виконувати і фразеологічні одиниці. Вони не тільки називають предмети, явища різного порядку, вони ще й характеризують їх. За ознакою суб'єктивної оцінки фразеологізми можна поділити на дві групи: одні дають позитивну оцінку явищу, інші – негативну. Вони загострюють увагу читача на тих чи тих особливостях, виявляють ставлення автора до описуваного, допомагають логізувати думку” [1, 56]. У газетних текстах фразеологізми дуже широко використовуються як у формі, у якій вони зафіксовані у словнику, так і у видозміненому вигляді.

У газеті заголовок називають одним із найважливіших елементів, від якого багато в чому залежить зміст газети. Можна сказати, що заголовок керує увагою читача, допомагає йому швидко отримати інформацію про зміст матеріалів, вибрати цікаве. Вагомість і значення заголовка незаперечні, адже, крім стислого повідомлення читачеві основного змісту публікації, заголовок має спонукати реципієнта до прочитання надрукованого. Характер і оформлення заголовка значною мірою визначають, чи буде прочитано газетний матеріал. Яскравий та правильно оформлений заголовок підвищує ефективність статті. І навпаки, через невідале оформлення заголовка різко знижується вплив важливих матеріалів на читача, оскільки статтю з невиразним заголовком можуть просто не помітити, а отже, не прочитати.

Заголовок має бути зрозумілим, виражати головну думку автора, а не другорядні елементи змісту публікації, ні в якому разі не перетворюватись на штамп, стереотип – саме за таких умов він буде ефективним.

Таким чином, „заголовок – це складова частина, постійний елемент газети – незмінний, повсякденний, завжди присутній у газетному номері” [2, 109]. Як зауважує В. Іванов, торкаючись питання якостей і властивостей газетного заголовка, „гарний газетний заголовок має

впливати на читача, і тому в його основі завжди лежать відповідність змістові, ясність, точність, яскравість, виразність” [2, 109-110]. Серед якостей, за які цінують газетні заголовки, В. Іванов виділяє такі: максимальна інформативність, об’єктивне відображення тематичного змісту тексту, самотутність і оригінальність, публіцистична гострота та експресивність, виразність почуттів, думок, структурна завершеність та інтонаційна виразність, точність термінів. На основі цього В. Іванов так визначає поняття гарного заголовка: „Отже, гарний заголовок у газеті – це концентроване відображення головної ідеї твору, головної думки автора, але відображення максимально стисле, лаконічне, чітке, конкретне” [2, 110].

Використання фразеологізму в ролі заголовка цілком природне і виправдане, зумовлене такими особливостями стійких словосполучень, як афористичність, влучність, образність тощо. Крім того, фразеологізми явище досить поширене як у художній літературі, так і в повсякденному мовленні, а відтак, відомі широкому загалові читачів, що дозволяє авторові газетного заголовка варіювати різні види трансформації фразеологічних одиниць. Влучно використаний фразеологізм або вміла його трансформація неодмінно привертають увагу читача до статті. Використання фразеологізмів у заголовках періодики – явище дуже поширене. Проте не слід забувати й того, що лише грамотно і доречно використаний фразеологізм дасть очікуваний ефект. Використовуючи фразеологізми, як і інші мовні засоби, що містять оцінний елемент, потрібно відчувати міру, а при трансформації стійкої сполуки зберігати її внутрішній стрижень, ідею, закріплений у свідомості змістовий та оцінний образ.

У заголовках фразеологізми часто вживаються у своєму первісному вигляді, без будь-яких семантичних чи структурних зрушень, зі збереженням первинної цілісності форми і змісту, наприклад: „Обіцяного три роки чекають” [ГУ, 06.05.2005], „Хто в ліс, хто по дрова” [ГУ, 25.06.2008], „Гуртом і батька легше бити” [УК, 18.04.2007], „Дорога ложка до обіду” [УМ, 24.01.2002] і под.

Фразеологізми, використані без змін, можуть являти собою частину заголовка, тобто вводитися в широкий контекст, не піддаючись трансформації: „Ловили кайф – спіймали облизня” [УМ, 13.10.2000], „Учені – емігранти – наша п’ята колона...” [УМ, 12.04.2000], „У Києві на корейському мистецтві собаку з’їли” [УМ, 08.06.2000], „Україна у Митному союзі: ні в тин, ні в ворота” [УМ, 19.02.2010], „Зі світу по вагону: „Укрзалізниця” бореться з дефіцитом вантажного парку” [В, 20.08.2010] та ін.

Як бачимо, у таких заголовках перевага надається фразеологізмам, за структурою співвідносним зі словосполученням. Змін не відбувається, фразеологічні одиниці органічно вплетені до загального контексту, зміст їх зрозумілий і доступний читачеві. Проте значно частіше при вживанні стійкої сполуки у заголовку відбувається метафоризація фразеологізму, що спричиняє певні лексичні зрушення, внаслідок чого можемо спостерігати семантичну трансформацію стійких словосполучень. Особливе місце серед семантичних способів трансформації фразеологізмів займає буквалізація, тобто переведення фразеологізму в розряд вільних словосполучень, що сприймаються на тлі фразеологічно зв'язаних. Поєднання прямого і переносного значень, не характерне для звичайного мовлення, руйнує стереотип сприйняття і створює подвійну виразність. Часто буквалізація досягається шляхом включення в контекст прямого значення одного чи кількох компонентів фразеологізму. Так, у заголовку „*Візьміть бика за роги*” [УМ, 25.07.2008], фразеологізм вжито у його первинній формі, проте компоненту „бик» надано у цьому контексті його пряме значення, оскільки у статті йдеться про розведення биків. Таким чином, відбулася буквалізація, проте утворений варіант сприймається читачем на тлі фразеологічно зв'язаного словосполучення зі значенням „діяти енергійно, рішуче”.

Використання автором статті прийому буквалізації фразеологізму в заголовку може стати очевидним для читача як на дотекстовому етапі сприйняття заголовка, так і після прочитання статті. Якщо розглянемо заголовки „*Інвестор влучає в яблуко*” [УК, 22.05.2001] та „*Не дайте лісу врізати дуба*” [МУ, 16.05.2003], то лише після прочитання статті можемо зробити висновок про використання прийому буквалізації в заголовку і повернення компонентам „яблуко” і „дуб” їх прямих значень. У таких випадках буквалізація не розкривається на дотекстовому етапі сприйняття заголовка. Але є випадки, коли автор навмисне розширює контекст заголовка за допомогою підзаголовка, внаслідок чого використання прийому буквалізації фразеологізму стає для читача очевидним одразу після прочитання заголовка, ще до ознайомлення зі змістом статті, як-от у заголовках: „*Ведмежа послуга*” („Домашній хижак розтерзав двох людей”) [УМ, 31.01.2001], „*Риба не без кості, чоловік не без злості* (закономірності прикордонного рибальства)” [УМ, 11.04.2000], „*Вода камінь точить. І в організмі також*” [УК, 20.04.2001]. Розширений контекст заголовка дає змогу одразу зрозуміти, що компонентам „ведмежий”, „риба”, „камінь” повернено їх пряме значення.

Досить частим прийомом є також гра слів, що базується на явищі міжмовної омонімії. Особливо поширеним є зіткнення в одному

контексті значень слова „язик” в українській мові, де воно називає частину тіла людини, та в російській мові, де слово „язык” є багато-значним. При використанні фразеологізмів української мови з компонентом „язик” автори пов’язують його з російським значенням слова „язык” – „мова”, проте структурна цілісність фразеологізму зберігається і читач сприймає його повністю. Прикладами такої семантичної трансформації можуть бути заголовки, в яких використано фразеологізми „прикусити язика”, „тягти за язик”, прислів’я „Язык до Києва доведе”, „Севастополь прикусив „язык” [УМ, 20.12.2000], „Хто за „язык” тягне” [УМ, 14.03.2000], „ Язык” до Києва доведе, а мова – до Москви” [УМ, 21.06.2000], „Язык” до мови доведе” [УМ, 5.12.2001].

При розгляді фразеологізмів у заголовках, крім семантичних прийомів трансформації, можна виділити також структурно-семантичні способи. До них зокрема відноситься так звана антонімізація фразеологізмів. У цьому прийомі семантична трансформація поєднується з морфологічно-словотворчими змінами. Частіше антонімізація знаходить свій зовнішній вияв у додаванні чи, навпаки, виведенні зі складу фразеологізму частки „не”, рідше вона здійснюється шляхом заміни одного із слів антонімом чи шляхом „перевертання” фразеологізму. Розглянемо приклади: „Шкурка вичинки врта” [УМ, 30.01.2002], „Коли в суперечках не народжується істина” [УК, 18.05.2001] „Коли мовчання – не золото” [ОУ, 17.05.2000], „Хід без королеви» [УМ, 12.12.2000].

До структурно-семантичних способів трансформації фразеологізмів можна віднести також контекстуальне оживлення внутрішньої форми фразеологізму, типовими для якого є випадки введення до контексту заголовка одного з слів, що входять до складу фразеологічного звороту, або однокоренових слів, як, наприклад, у заголовках „Взяв гору над горами” [УМ, 24.11.2000], „Без п’яти хвилин юрист за п’ять секунд знешкодив злочинця” [УМ, 1.03.2000].

Різноманітними є лексико-семантичні способи трансформації, оскільки зміна структури стійкого звороту в переважній більшості випадків призводить до семантичних зрушень. Слід зазначити, що ці прийоми можуть поєднуватись із буквализацією фразеологізму. До цієї групи належать такі способи трансформації: розширення та усічення фразеологізмів, заміна компонентів фразеологізмів, об’єднання кількох фразеологізмів в одному контексті, використання синтаксичної схеми фразеологізму з заповненням їх позицій іншими лексичними одиницями тощо.

Поширеним і ефективним прийомом трансформації фразеологізмів у заголовках є розширення їх компонентного складу. Введення одного чи кількох слів до складу фразеологічної одиниці спонукає читача по-новому поглянути на стійке словосполучення, пригадати його первинний зміст. Додавання часто носять метафоричний характер, оживляють внутрішню форму фразеологізму, вносячи нові відтінки в його розуміння. Розширення може відбуватися за рахунок компонентів, які стоять у різних позиціях і належать до різних частин мови. Найчастіше розширення відбувається з допомогою різноманітних іменникових компонентів, що сприяє певному уточненню, конкретизації значення фразеологізму, як, наприклад, у заголовках: „Герой засукає рукави” [УК, 14.04.2001], „Палиці в колеса мотоклубу” [УК, 28.04.2001], „Авгієві стайні українських виборів” [УМ, 06.02.2009], „Крізь терни до зірок у „Нашу Україну” [УМ, 11.12.2001] тощо. Розширювати склад фразеологізму можуть прикметники, що сприяє інтенсифікації ознаки, підсиленню експресії фразеологізмів, наприклад: „Міжконфесійна крапля у бочку меду” [УМ, 22.02.2002], „Чи до вподоби лити воду на комуністичний млин?” [УМ, 14.04.2000].

Іноді використовуються прислівники, як у заголовку „Галицькі студенти добре погострили язика на двопалатності українського парламенту” [УМ, 04.04.2000].

Протилежним розширенню є прийом усічення компонентного складу фразеологічних зворотів. В одних випадках усічення не вимагає додаткового контексту, читач одразу відновлює у свідомості первісну форму стійкої сполуки, поданої в усіченому варіанті заголовка. Такі усічення являють собою весь заголовок: „Сім разів відміряти” [УК, 29.11.2000], „Під один гребінець...” [ГУ, 7.06.2002]. Інший варіант – введення усіченого фразеологізму в ширший контекст заголовка. В таких випадках найчастіше усікається дієслівний компонент фразеологізму: „Оборонні заводи – з молотка” [УМ, 23.01.2002], „Каменя на камені – від МВФ” [УМ, 7.06.2010] і под.

Одним із найбільш поширених прийомів трансформації фразеологізмів є заміна одного чи кількох компонентів у складі фразеологізму. Експресивний ефект заміни виражений тим сильніше, чим далі одне від одного розташовані семантичні поля первісного компонента і замітника. Наприклад: „Бомби розбрату” [УМ, 21.02.2001], „Не все „їдцям” масниця” [УМ, 19.02.2002], „Вустами в’язня говорить компромат” [УМ, 26.03.2002], „Фермер фермеру ока не виклює” [УМ, 17.01.2002] і под.

Поширеним способом трансформації фразеологізмів є використання синтаксичної схеми стійкої сполуки з заповненням її позицій іншими словами. Оскільки автори використовують відомі стійкі звороти, цілісність фразеологізму не порушується, незважаючи на найнесподіваніші зміни у складі таких одиниць: „*Бережи кишені зранку, а сумки ввечері*” [УМ, 28.03.2000], „*Написане пером, сплатиш своїм горбом*” [УМ, 07.04.2000], „*Податки до „Калашиникова” доведуть*” [УМ, 28.12.2000] тощо.

У деяких заголовках виправданним є поєднання двох фразеологічних зворотів. Наприклад: „*Зелений змії + червоний півень = сім років в'язниці*” [УМ, 18.04.2000], „*За два кроки до напівмети, або як стрибнути вище голови...*” [В, 21.06.2001].

Отже, заголовок як невід'ємна частина газетного тексту має на меті не лише повідомити та сконцентрувати в собі головну думку статті, але й викликати інтерес читача до статті, заохотили його до її прочитання. Перспективу подальших розвідок вбачаємо у з'ясуванні фразеологізмів різної етимології, структури та семантики у заголовках газетних статей.

1. Григораш А.М. Трансформація складу фразеологізмів у газетних текстах / А.М.Григораш // Система і структура східнослов'янських мов. – К., 1997. – С. 48–57.

2. Іванов В.Ф. Техніка оформлення газети / В.Ф. Іванов/. – К., 2000. – 164 с.

3. Пархонюк Л. Синтаксичні засоби актуалізації у газетних заголовках / Л. Пархонюк // Українська філологія: Школи, постаті, проблеми. – Львів: Світ, 1999. – Ч. 2. – С. 323 – 326.

4. Сазонов А. Стилистика газетних заголовків / А. Сазонов // Стилистика газетних жанрів. – М., 1981. – С. 205–228.

Прийняті скорочення

В – „Вісті”. Газета Центральної спілки споживчих товариств.

У – „Голос України”. Газета Верховної Ради України.

З – „Зоря”. Дніпропетровська обласна народна газета.

УМ – „Україна молода”. Інформаційно-політична газета.

УК – „Урядовий кур'єр”. Газета органів державної виконавчої влади України.

УО – „Освіта України” Газета Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

The article deals with principal ways of transformation of phraseological units – newspaper titles, appearance of their lexical and grammatical variants.

Key words: *phraseological unit, semantic transformation, contextual revival, word-play, expansion and clipping of phraseological units.*

НОВІТНІ АНГЛІЙСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ У СФЕРІ ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто новітні англомовні запозичення у сфері високих технологій, визначено тенденції входження цих одиниць до лексичного складу української мови. Виокремлено семантичні групи нових запозичень. Проаналізовано словотвірні можливості новітніх запозичень сфери високих технологій.

Ключові слова: запозичення, сфера високих технологій, лексико-семантична група, дериваційний потенціал, дериват, словотвірний потенціал.

На сучасному етапі розвитку сучасної української мови помітною стала тенденція входження до її складу чужомовних слів. Це стосується і лексики сфери високих технологій.

Пропонована стаття присвячена дослідженню новітньої запозиченої лексики сфери високих технологій у сучасній українській мові. **Актуальність** дослідження полягає в тому, що комп'ютерне спілкування стає поширеним видом комунікації і тому особливого значення набуває питання вичерпного дослідження шляхів і способів поповнення галузевих терміносистем новими лексичними одиницями. **Об'єктом** дослідження обрано новітні запозичення сучасної української мови початку ХХІ століття. **Предметом** дослідження є способи запозичення, семантична та словотвірна структура нових іншомовних слів сфери високих технологій. **Метою** статті є аналіз граматичних та семантичних особливостей новітніх запозичень згаданої сфери. Основними завданнями статті є визначення семантичної структури та словотвірного потенціалу новітніх запозичень та їхня систематизація за структурно-семантичними групами. Матеріалом для дослідження послуговували сучасні словники іншомовних слів, тексти електронних повідомлень, телепередачі, тексти друкованих та електронних засобів масової інформації.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із стрімким упровадженням у наше життя новітніх технологій і використання комп'ютерної та мобільної техніки сформувалася велика група, яка охоплює лексику сфери високих технологій. Її склад постійно поповнюють запозичення здебільшого з англійської мови.

Дослідженням окремих питань запозичень у сфері високих технологій займалися С. Пиркало, С. Чемерикін, А. Силка, В. Гордієнко, Ю. Мо-

сенкіс, О. Фурса, М. Федорів; В. Коломієць, Н. Шаруненко, Т. Ілик, О. Стишов, Н. Клименко, Є. Карпіловська.

Лексичну систему української мови у сфері високих технологій поповнюють запозичення, частина яких входить у мову без перекладу, деякі ж засвоюються у транслітерованому вигляді. Наприклад: WI-FI, DVB-T2, IRC-мережі, тролінг, скролінг, фрек, айфон.

З-поміж чинників, що зумовлюють входження цих запозичень в українську мову екстра- та інтралінгвальні.

До екстралінгвальних чинників відносимо культурні взаємозв'язки між державами і народами, зростання актуальності вивчення іноземних мов, авторитетність мови-донора, мовна мода та ін.

До інтралінгвальних належать передусім відсутність у рідній мові еквівалентного слова на позначення нового предмета чи поняття, уживання одного слова замість описового звороту, усунення полісемії та омонімії у мові-реципієнті.

За структурою лексичні запозичення сфери високих технологій поділяємо на однослівні найменування, юкстапозити, композити та аббревіатури, напр.: *смартбук, планшет, хост-служба, комп'ютер-сервер, нетоман, нетофоб, файлообмінник, Wi-Fi / Вай-Фай, SMS / СМС, ММС-пакели, VPN-клієнт IRC-мереж*. Порівняйте: *Українські діти просять у Діда Мороза **планшети** і дорогі телефони* (<http://pedpresa.com>); *Комп'ютер, який отримав запити і відповідно до них надає свої ресурси іншим комп'ютерам є **комп'ютером-сервером*** (ЗМР, с. 51); *Тепер домен знову може бути включений, проте сервери порталу все ще в міліції, – пояснив ЗМІ партнер «Юксутуму» (юридична фірма, що представляє інтереси **файлообмінника**) Артем Афан* (Т, 10-16.02.2012, № 6, с. 12); *Окрім кави і довідок, у «Варшавському експресі» можна отримати картки та путівники, замовити таксі та скористуватися безкоштовним Wi-Fi* (ВК, 04.05.2012, № 49, с. 3); *Обміняйте бонуси на послуги зв'язку від МТС (гроші на рахунок, SMS / **ММС-пакели**, знижку на розмови) та на подарунки від партнерів МТС* (Реклама МТС).

Разом із розповсюдженням всесвітньої комп'ютерної мережі Інтернет з'явилися й інші мережі: *ботнет, гіпернет, євронет, євровордонет, екстранет, рунет, кошонет, укрнет, уанет, фринет, фідонет, флопінет, бітнет*. В цих інноваціях *-нет* знаходиться в постпозиції до основи слова. Компонент *-нет* було виокремлено зі складу запозиченої лексики *Інтернет*. У текстах ЗМІ його вживають як синонім до слова *Інтернет*. Етимон *net* в сучасній англійській мові має такі значення: I. 1. сітка (для ловлі риби, птахів); тенета; 2. сітка (для волосся; для тенісу); 3. павутина; 4. фіг. сітка, пастка; II. 1. розставляти сіті; ловити сітками;

2. покривати сітками (залізниць та ін.); 3. плести, в'язати сітки [1, с. 452]. Компонент *нет* активно вживається в українській мові як скорочення *Інтернет* та як твірна основа у препозиції, в ролі категоризатора-префіксоїда в розмовному та професійному мовленні. Зазначимо, від нього активно утворюються похідні одиниці: *нетоман, нетофоб, нетбук, нетмейл, нетарт, нетлейбл*.

Одним із важливих чинників освоєння запозичених слів є частота їхнього вживання та залучення їх до словотвірних процесів. Наприклад, лексема *чат* (англ. *chat*) в українську мову потрапила як комп'ютерний термін із значенням «канал обміну текстовими повідомленнями у режимі реального часу в Інтернеті» [2, с. 656], яка сформувала словотвірне гніздо з двадцяти семи похідних одиниць, серед яких термінологічні, стилістично нейтральні, розмовні та експресивно-оцінні номінації: *чат-бот, чат-вікторина, чат-кімнати, чат-рулетка, чат-програми, чат-сервер, чат-спілкування, чат-знайомства, чат-контакт, чат-канал, чат-пакет, чат-правила, чат-робот, чат-маньяк, чат-ігри, брідж-чат, демо-чат, інтернет-чат, міні-чат, чатер, чатівка, чатівці, чатитись, чатувати, чатизація, чатоманія*, напр.: *У процесі розслідування кримінальних справ цієї категорії, як правило, докази здобувають проведенням таких слідчих дій: допити осіб, які знають підозрюваного; ознайомленням зі змістом жорсткого диску підозрюваного для пошуку файлів журналів роботи в Інтернеті(закладки, пошукові запити), тимчасових файлів (кеш, Cookie-файли, буфер друку, місце зберігання інформації, записаної на комп'ютер веб-сайтом), заповнювача файла «вільне місце», список друзів + особистих профілів + записів **чат-кімнат** + інших збережень «області»* (РРЗ, с.76). Серед дериватів цього словотвірного гнізда є однослівні деривати, утворені суфіксальним способом (*чатер, чатівка, чатівці, чатитись, чатувати, чатизація*), композит (*чатоманія*) та юкстапозити (*чат-бот, чат-вікторина, чат-кімнати, чат-рулетка, брідж-чат, демо-чат*). Варто зазначити, що лексема *чат* може вживатися як в препозиції, так і в постпозиції (*чат-бот, чат-вікторина, інтернет-чат, міні-чат*). Стосовно частини мовної приналежності дериватів, згаданого словотвірного гнізда, зазначимо, в ньому кількісно переважають іменники. Їх налічуємо двадцять п'ять, дієслів – двоє.

У сфері високих технологій з'явилося нове запозичення *кібер* (англ. *cyber*), яке також утворило потужне словотвірне гніздо з термінологічних, стилістично нейтральних, розмовних, експресивно-оцінних та стилістично маркованих номінацій. Пор.: *кібер-армія, кібер-атаки, кібер-батальйон, кібер-безумства, кібер-бордель, кібер-воїни, кібер-*

війна, кібер-всесвіт, кібер-ГУЛАГ, кібер-джихадисти, кібер-дисиденти, кібер-журналістика, кіберзагроза, кіберзлочини, кіберзлочинний, кіберзлочинність, кіберзлочинці, кібер-зона, кіберіада, кібер-кампанії, кібер-клініка, кіберкорпорація, кібер-кіт, кібер-місто, кіберміліція, кібер-мова, кібер-ненависть, кібер-ніж, кібероперації, кібер-піратство, кібер-гонитва, кіберпростір, кібер-революція, кібер-розвідка, кібер-рух, кібер-секс, кіберсквотер, кіберсквотинг, кібер-спорт, кібер-стосунки, кібер-сутенери, кібер-терор, кіберугруповання, кібер-утіхи, кіберфестиваль, кібершахраї, кібер-шпигунство, кібероперації, напр.: **Та й кіберпростір** юридичною мовою нині не назвеш місцем злочину (ІЗ, 2011, № 51, с. 13).

Воно складається з сорока дев'яти похіних одиниць. Варто зазначити, що запозичення *кібер* може вживатися лише в препозиції (*кібер-спорт, кібер-стосунки, кібер-сутенери, кібер-терор*). Стосовно частини мовної приналежності дериватів даного словотвірного гнізда, зазначимо, в ньому кількісно переважають іменники. Їх налічуємо сорок вісім, прикметник – один.

За семантичною ознакою у системі новітніх запозичень виокремлюємо дванадцять груп.

До першої групи входять одиниці на позначення різновидів комп'ютерів та обчислюваної техніки загалом: *геймпад* (англ. *gamepad*) «пристрій уведення для двох рук, який використовується для керування ігровим процесом», *субноутбук* (англ. *subnotebook*) «легкий мобільний ПК малого розміру з більшістю функцій стандартних ноутбуків», *смартбук* (англ. *smartbook*) «тип мініатюрного комп'ютера, що є чимось середнім між традиційним смартфоном і нетбуком», напр.: *Відмінності від звичайної версії: чорна приставка, чорний **геймпад** і чорна гарнітура для мережевого спілкування* (<http://uk.wikipedia.org>).

До другої групи належать найменування складників комп'ютерів та обчислюваної техніки: *трекбол* (англ. *trackball*) «пристрій, вмонтований у переносний комп'ютер і призначений для маніпулювання «курсором»», *трансп'ютер* (англ. *transputer*) «елемент будови багатопроцесорних систем, виконаний на одному кристалі великої інтегральної схеми», *кеш* (англ. *cache*) «спеціальна високошвидкісна пам'ять або частина оперативної пам'яті», *кейлоггер* (англ. *keylogger*) «програмне забезпечення або апаратний пристрій», *UPS* (англ. *Uninterruptable Power Supply*) «джерело безперебійного живлення», *DSLAM* (англ. *Digital Subscriber Line Access Multiplexer*) «мультиплексор доступу цифрової абонентської лінії xDSL», *ARCnet* (англ. *attached resource computing net*) «локальна обчислювальна мережа з приєднаними ресурсами», напр.:

Зокрема, в нейрокомп'ютера можуть використовуватися вже наявні спеціалізовані мережеві МП – **трансп'ютер** – мікропроцесори мережі з вбудованими засобами зв'язку (<http://ua-referat.com>).

Третю групу формують назви комп'ютерних програм: *сніфери* (англ. *sniff*) «програми, які дозволяють перехоплювати дані, що передаються по мережах електрозв'язку», *транслятор* (лат. *translator*) «програма або технічний засіб, який виконує перетворення чи іншу обробку текстів програм», *трекер* (англ. *tracker*) «програма, яка забезпечує обробку netmail'а (особистої пошти)», *мосер* (англ. *tosser*) «програма, яка виконує обробку ехопошти», *руткіт* (англ. *rootkit*) «програма або набір програм для приховування слідів присутності зловмисника або шкідливої програми в системі», *конвертер* (англ. *converter*) «комп'ютерна програма, яка перетворює у файлі дані з одного формату в інший», *троянець* (англ. *Trojan*) «вредоносна програма, яка розповсюджується людьми», напр.: **Руткіт** – набір програм, який дозволяє зловмиснику внести певні зміни в програмне середовище комп'ютера-жертви для здійснення контролю та отримання в подальшому легкого доступу до нього (ЗМР 2009, с. 58); *Засоби перехоплення трафіку (сніфери)* – програми, які дозволяють перехопити дані, що передаються по мережі електрозв'язку (ЗМР, 2009, с. 57).

Четверта група – це назви осіб, що працюють у сфері високих технологій та мобільного зв'язку: блогер, веб-майстер, інтернет-біограф, інтернет-користувач, інтернетник, інтернетоголік, інтернет-оператор, інтернет-репортер, інтернет-партнер, інтернет-фан, інтернет-продавець, модератор, сідер, сид, нетоман, нетофоб, комп'ютерник, чатівець, напр.: Воно було би дійсно так, якби не одна дрібниця: лауреатом став інтернетполіцейський (ІЗ, № 44, с. 26).

П'яту групу складають запозичення, що називають процеси, дії та операції, які виконуються на комп'ютерах: сідування (англ. *sid*) «процес передачі даних в спеціальному режимі роботи», тролінг (англ. *trolling*) «розміщення в Інтернеті провокаційних повідомлень», фрек (англ. *freak*) «1) файловий запит; 2) особа, яка за допомогою технічних засобів протиправно підключається до чужої лінії зв'язку і за чужий рахунок веде телефонні розмови», кешью (англ. *cache*) «проміжний буфер з швидким доступом», сідеризм (англ. *siderism*) «процес передачі файла повністю», трансмедіація (англ. *transmediation*) «процес по вибору і перетворення даних для подальшого їх представлення в новому медіумі», скролінг (англ. *scrolling*) «форма подання інформації», AFDb (англ. *Adult Film Database*) «веб-сайт, який веде облік усіх порнографічних фільмів, порнозірок та останні новини порно індустрії», напр.: Крім краси самої

3D-моделі, викликає захоплення мінімальне споживання CPU при рендерінгу, плавний **скролінг** і найбільше – можливість довільно змінювати кут зору і обертати модель. (<http://ia-prometei.org>).

До шостої групи належать назви протоколів: *Ідент* (англ. *Ident*) «протокол, описаний в **RFC 1413**. Він створений для ідентифікації користувача TCP-з'єднання», *TCP / IP* (англ. *Transmission Control Protocol / Internet Protocol*) «протокол, що здійснює управління передачі даних у мережі», *DHCP* (англ. *Dynamic Host Configuration Protocol*) «це мережевий протокол, що дозволяє комп'ютерам автоматично одержувати IP-адресу й інші параметри, необхідні для роботи в мережі TCP / IP», *IMAP* (англ. *Internet Message Access Protocol*) «мережевий протокол прикладного рівня для доступу до електронної пошти», напр.: *Стек протоколів TCP / IP – набір мережевих протоколів, на яких базується Інтернет* (ЗМР, 2009, с. 52).

Сьому групу формують назви технологій, представлені літерними абрєвіатурами, серед яких одиниці, утворені від скорочень трьох, чотирьох, п'яти і навіть шести повнозначних слів, напр.: *CSD* (англ. *Circuit Switched Data*) «технологія передачі даних», *CSMA / CD* (англ. *Carrier Sense Multiple Access with Collision Detection*) «технологія множинного доступу до загального передавального середовища в локальній комп'ютерній мережі з контролем колізій», *DVB-H* (англ. *Digital Video Broadcasting – Handheld*) «технологія мобільного мовлення, яка дозволяє передавати відеосигнал в цифровому вигляді на мобільний телефон в режимі реального часу», *ADSL* (англ. *Asymmetric Digital Subscriber Line*) «технологія широкосмугового доступу, яка забезпечує передачу швидкісного цифрового сигналу».

Восьму групу формують назви форматів, представлені літерними абрєвіатурами: *VHS* (англ. *Video Home System*) «найпоширеніший формат запису відеокасет», *VCD* (англ. *Video Compact Disc*) «формат запису цифрового потоку аудіо-відео на компакт-диск».

До дев'ятої групи належать найменування назв мов програмування. Це літерні абрєвіатури, запозичені в українську мову у неадаптованому вигляді: *CSS* (англ. *Cascading Style Sheets*) «спеціальна мова, що використовується для відображення сторінок, написаних мовами розмітки даних», *PHP* (англ. *Personal Home Page Tools*) «скриптова мова програмування», *GLSL* (англ. *The OpenGL Shading Language*) «шейдерна мова OpenGL», *BASIC* (англ. *Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code*) «мова програмування високого рівня», *PL / SQL* (англ. *Procedural Language + SQL* (структурована мова запитів)) «мова програмування, яка використовується для доступу до баз даних Oracle».

Десяту групу формують абрєвіатурні назви нових видів послуг, запозичених в українську мову, переважно з англійської мови: *VDS* (англ. Virtual Dedicated Server) «послуга, в рамках якої користувачеві надають, так званий, Віртуальний виділений сервер», *EMS* (англ. Enhanced Messaging Service) «служба повідомлень для мобільних телефонів», *проксі-сервер* (англ. *proxy*) «служба в комп'ютерних мережах, що дозволяє клієнтам виконувати непрямі запити до інших мережевих служб», *подкаст* (англ. *podcast*) «цифровий медіа-файл», напр.: *Ще більш безпечним для правопорушника є використання цілої ланки з декількох проксі-серверів* (ЗМР, 2009, с. 70).

Одинадцята група – це назви-абрєвіатури, з-поміж яких: *DVB-T* (англ. Digital Video Broadcasting – Terrestrial) «європейський стандарт наземного цифрового мовлення», *DVB-T2* (англ. Digital Video Broadcasting – Second Generation Terrestrial) «друге покоління стандарту DVB-T, європейського стандарту ефірного цифрового мовлення» *EGA* (англ. Enhanced Graphics Adapter) «стандарт моніторів і відеоадаптерів для IBM PC», *LPT* (англ. Line Print Terminal) «міжнародний стандарт паралельного інтерфейсу».

Ще одну групу утворюють назви організацій, що працюють на ринку високих технологій. Лексичні одиниці цієї лексико-семантичної групи потрапили в українську мову як літерні абрєвіатури: *W3C* (англ. World Wide Web Consortium) «головна міжнародна організація, що розробляє й впроваджує технологічні стандарти для всесвітньої павутини», *OMG* (англ. Object Management Group) «некомерційна міжнародна організація у формі консорціуму, яка відповідає за розробку та затвердження незалежних ІТ-стандартів об'єктно-орієнтованого програмування», *VESA* (англ. Video Electronics Standards Association) «асоціація стандартизації відеоелектроніки», *OASIS* (англ. Organization for the Advancement of Structured Information Standards) «це глобальний некомерційний консорціум, який займається розробкою, конвергенцією і ухваленням відкритих стандартів у рамках міжнародного інформаційного співтовариства», *PCMCIA* (англ. Personal Computer Memory Card International Association) «асоціація, що займається розробленням специфікацій на модуль розширення для ноутбуків».

Окрему групу запозичень у сфері мобільного зв'язку становлять запозичення *айфон* (англ. *iPhone*) «лінійка чотирьох діапазонних мультимедійних смартфонів», *айпад* (англ. *iPad*) «інтернет-планшет», *айтюнс* (англ. *iTunes*) «медіаплеєр для програвання та систематизації аудіо та відео файлів», *айбокс* (англ. *Ibox*) «платіжні термінали самообслуговування для швидких кредитно-фінансових і банківських розрахунків», напр.:

Прихильники сучасних технологій, зокрема айподів, айфонів та айпедів, із глибоким сумом переживали втрату засновника й голови корпорації Apple... (Д, 2011, № 240-241, с. 3).

Висновки. Отже, лексика у сфері високих технологій завдяки глобалізаційним процесам насичена запозиченнями здебільшого з англійської мови та її американського варіанта. З-поміж новітніх запозичень, які увійшли в українську мову ми маємо однослівні одиниці, композити, юкстапозити та аббревіатури. Деякі запозичення утворили потужні словотвірні гнізда на українському ґрунті. Стосовно частиномовної належності запозичень – кількісно переважають іменники. За семантичною ознакою у системі новітніх запозичень виокремлено дванадцять груп. Лексико-семантичні групи складаються з термінологічних, стилістично нейтральних, розмовних, експресивно-оцінних та стилістично маркованих номінацій.

1. Великий англо-український словник / У новій редакції – К.: Арій, 2008. – 784 с.

2. НСІС – Новий словник іншомовних слів/ За ред. Шевченко Л.І. – К.: 2008. – 672 с.

Прийняті скорочення

ВК – Вечірній Київ

Д – День.

ІЗ – Іменем Закону.

ЗМР – Збірник методичних рекомендації з викриття злочинів у сфері економіки. – Київ, 2009, с. 51.

РРЗ – Розкриття та розслідування злочинів слідчими та оперативними працівниками органів внутрішніх справ: збірник методичних рекомендацій. – К.: 2010, с. 76.

Т – Тиждень.

<http://pedpresa.com>

<http://ua-referat.com>

<http://ia-prometei.org>.

The article deals with the borrowings from English in the sphere of high technologies. The tendencies of these words, getting into the vocabulary of Modern Ukrainian language have been determined. The semantic groups of new borrowings have been distinguished as well. The newest borrowings word-formation possibilities in the sphere of high technologies have been analyzed by the author.

Keywords: borrowings, the sphere of high technologies, lexical semantic group, derivative potential, derivative words, word-formation potential.

СЕМАНТИКО-ЕТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЗВИЩ ГАЛИЧИНИ ПОЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ NOMINA PERSONALIA

Предметом дослідження у статті є сучасні прізвища Галичини польського походження, які пов'язані з соціальним станом, постійним заняттям чи віросповіданням людини.

***Ключові слова:** прізвище, апелятив, соціальний стан, постійне заняття, віросповідання.*

Антропонімія кожного народу є своєрідною скарбницею його історико-культурної спадщини, цінним джерелом для етнографічних, соціокультурних, лінгвістичних, культурологічних студій.

Системне наукове вивчення українських прізвищ припадає на другу половину ХХ століття. Зібрано й проаналізовано прізвища окремих історико-етнографічних регіонів України, зокрема історичний антропонімікон Лемківщини (С.Панцьо), Прикарпатської Львівщини (І.Фаріон), Буковинської Наддніпрянщини (Л.Тарновецька), Лівобережної України (С.Глушик), Житомирщини (Л.Яшук); давні і сучасні прізвища: Закарпаття (П.Чучка), Бойківщини (Г.Бучко), Гуцульщини (Б.Близнюк), Опілля (Г.Панчук), Лубенщини (Л.Кравченко), Північної Тернопільщини (С.Шеремета), Західного Поділля (Н.Рульова), Розточчя (О.Марочкіна), Покуття (Н.Вирста); сучасні прізвища: Північного степу України (Т.Марталога), південно-східної України (В.Познанська), Дніпровського Припоріжжя (І.Корнієнко), Північної Донеччини (Н.Булава), Середньої Наддніпрянщини (Ю.Бабій), Центральної та Східної Донеччини (Ю.Новикова) та ін. (див. інформаційно-бібліографічний довідник М.Торчинського «Ономастичні студії в Україні (дисертаційні дослідження, захищені у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть)» [3]).

Дослідження регіональної антропонімії дає важливий матеріал для діалектології, лексикографії, дериватології, порівняльного мовознавства тощо. Проблема українсько-польських взаємовпливів у системі прізвищтворення ще недостатньо вивчена, хоча вона була предметом окремих фрагментарних розвідок як українських (Л.Гумецька, Ю.Редько, С.Панцьо, І.Фаріон), так і польських (М.Лесів, С.Вархол) дослідників.

Усе вищесказане і зумовлює **актуальність** нашого дослідження, передбачає розв'язання таких **завдань**: проаналізувати польські елементи

в структурі українських прізвищ трьох сучасних галицьких міст – Львова, Івано-Франківська і Тернополя; з'ясувати роль апелятивів у формуванні цих прізвищ.

Об'єктом дослідження обрано прізвища польського походження, носіями яких в Східній Галичині є, зазвичай, українці. При цьому скористаємося такими міркуваннями П.Чучки: «Щоб уникнути термінологічних непорозумінь, пропонуємо послідовно розрізняти такі поняття: «прізвища українців» та «українські прізвища». Перше поняття протиставляємо поняттю «прізвища неукраїнців», а друге – поняттю «чужомовні прізвища», або «перейняті прізвища». Критерієм розмежування понять «прізвища українців» та «прізвища неукраїнців» є національна належність їх носіїв, тоді як розмежувальним критерієм понять «українські прізвища» та «неукраїнські прізвища» для нас є лінгвальний, власне, етимологічний [4, XV].

Причин появи прізвищ іншомовного походження, на думку Ю.Редька, є кілька. «По-перше, асиміляція окремих чужинців, які проживають серед українського народу. Вони зжилися з народом, який гостинно прийняв їх у своє суспільство, прийняли українську мову за свою рідну, але зберегли давнє родове прізвище. По-друге, свідоме перекидання українських прізвищ урядовими органами іншої держави. Нарешті, могла бути ще одна причина появи іншомовних прізвищ. Вони могли виникати як прізвиська, викликані різними обставинами» [2, 182].

У більшості з названих вище праць прізвища іншомовного походження або не аналізуються взагалі, або аналізуються побіжно. А між тим у словниковому складі кожної мови знаходиться більший або менший процент запозичених прізвищ, які відображають міжетнічні та міжмовні контакти. Для досліджуваної території найсуттєвішими, безперечно, є українсько-польські взаємовпливи, що зумовлено насамперед суспільно-політичними обставинами наприкінці XVIII – на поч. XIX ст.

Питання про співвідношення свого та чужого стосовно прізвищ в Україні не розв'язане навіть у загальних рисах. Не існує усталеного погляду на зміст поняття «свої прізвища» чи «українські прізвища» і т. ін. Ю.Редько, який оперує терміном «українські прізвища» не визначає цього поняття, але на практиці повсюдно вживає цей термін у значенні «всі прізвища українців». В.Ташицький поділяв усі прізвища поляків на власне польські та запозичені. До останніх відносив ті, носіями яких є поляки [7]. На думку Й.Бенеша, чеськими прізвищами є лише «прізвища, утворені чехами від чеських або перейнятих слів», хоча він вважає за можливе вважати чеськими також ті, що виникли в інонародному середовищі, але пристосовані до чеських іменувань, наприклад, латинські та грецькі імена як прізвища чехів [5, 5].

Незважаючи на значний взаємовплив польських і українських прізвищ, особливо в умовах мовного пограниччя, є цілий ряд ознак, які безумовно вказують на польське їх походження. Ю.Редько правомірно вважає, що такими ознаками є: « 1) корінь слова, не вживаний в українській мові, 2) фонетичні властивості, 3) іноді польські суфікси або префікси (як правило, вони замінені аналогічними українськими)» [2, 183].

Загальноприйнятою є думка (див. дослідження Д.Бучка, Р.Осташа, С.Панцьо, Ю. Редька, І. Фаріон, П. Чучки), що до прізвищ іншомовного походження належать утворення, які не функціонують як апелятиви у лексичній системі української мови.

Апелятиви, відбиті у твірних основах польських прізвищ, репрезентують дві різні категорії назв, а саме: назви категорії **nomina personalia**, тобто особові, та назви категорії **nomina impersonalia**, тобто неособові назви.

Виникнення значної частини цих прізвищ пов'язане з соціальною приналежністю або постійним заняттям людини. Це були назви, які відрізняли особу від її оточення. Прізвища, що означали різні види занять, діяльності, назви посад або вказували на класове розшарування суспільства, особливо цікаві з точки зору історії культури. Поданий нижче матеріал є цінним джерелом для історичної лексикології, оскільки якраз на антропонімійному рівні збережено лексеми, частина з яких давно поповнила пасивний фонд лексики. Досліджувані прізвища дають можливість уявити суспільне життя в таких аспектах: а) *класове розшарування суспільства*; б) *церковне життя*; в) *економічне життя (професії, рід занять)*; г) *військо*; г) *родинні стосунки*.

Шляхті належав титул «його милость пан», по-польськи скорочено *mościan*, *moSPAN* («mość – część składowa dawnych tytułów grzesznościowych» [6, 471]). Ці титули, стаючи прізвиськами, напевно, виражали насмішку і збереглися як прізвища *Моспан*, *Мосьпан*, *Мосцєпан*, *Мосципан*. Прізвище *Круль* (похідні від нього *Круленецький*, *Крулицький*, *Круликовський*), безсумнівно, спочатку було прізвищем, найімовірніше, глузливим.

Натомість прізвища *Голдій*, *Голдовський* («служувати комусь, догоджати» – запозичення з польської мови; п. *hołdować* «бути в ленній залежності, схилитися; підлещуватися»... похідне від *hołd* «вияв ленної підлеглисті» [1, I, 547]); *Мендик*, *Мендис*, *Мендоха* («запозичення з польської мови; п. *mendyk* «жебрак» [1, III 435]); *Пахолук*, *Пахолик*, *Пахолків*, *Пахолко*, *Пахолюк*, *Пахольчук*, *Пахольський* («з польського *pachołek* – первісно назва невільника, слуги» [Е.4, 321]) є характерною бідняків.

У містах, що не мали магдебурзького права, міську раду очолював вйїт. Вйїтом у західній частині України називався також сільський голова (староста), причому в Галичині ця давня назва, запозичена «через польське посередництво або й безпосередньо з середньовісньонімецької мови [1, I, 397], використовувалась аж до 1939 року. Існує довга низка прїзвищ з цим коренем: *Вйїтенко, Вйїтик, Вйїтишин, Вйїтів, Вйїтович, Вітенко, Воїт, Воїтенко, Воїтик, Воїтинський, Воїтишин, Воїтів, Воїтків, Воїтко, Воїтков, Воїтович, Воїтюк*.

Сендзик, Сендзика, Сендзюк, Сендецький, очевидно, похідні від sędzia (суддя) – «osoba powołana do rozpoznawania spraw i wydawania wyroków w imieniu państwa» [6, 904].

Значно більша кількість (у порівнянні з проаналізованою вище групою) досліджуваних прїзвищ пов'язана з життям церкви і церковними посадами, типовими для західної, римо-католицької, церкви. Це насамперед прїзвища *Ксендз, Ксендзик, Ксенжак, Ксенжек, Ксензук, Ксенжик, Ксьондзик*, утворені від польського слова ksiądz < kniaźdz, що етимологічно відповідає східнослов'янському «князь» та є польською назвою служителя католицької церкви [1, II 475].

Слово «каплан» – p. kapłan «священик (католицький), що не має права брати шлюб» [E,2,c.374] (пор.: «człowiek pełniący zawodowo czynności kultowe swej religii, ksiądz katolicki» [6, 307]), шляхом переосмислення (лексико-семантичним способом) перетворилось на прїзвисько, а пізніше на прїзвище *Каплан*.

Помічник парафіального священика має в латинській церкві назву «вікарій» (лат. vicarius – заступник). Від цього слова утворилися прїзвища патронімічного типу *Вікарчук, Вікарук, Вікарюк*. Від назви церковного слуги виникли прїзвища *Костельний, Костелецький*.

Католицький єпископ, а також селянин, що жив на землях єпископства, мали назву «біскуп» [1, I 202]. Це слово стало твірною основою для прїзвищ *Біскуп, Біскупович*.

Слово «декан» у значенні «чин католицького священика» – запозичення з середньолатинської (лат. decanus – десятник, старший над десятьма)» [1, II 26] породило ряд похідних прїзвищ: *Декан, Декальський, Дзекан*, - фонетичне оформлення останнього з яких переконливо свідчить про польське походження (dziekan – duchowny katolicki sprawujący nadsórn nad okręgiem złożonym z kilku parafii lub stojący na czele kapstufy» [6, 177]).

Латинські монахи величали себе титулом «патер» (лат. pater – батько, отець). На зв'язок з цією назвою вказує ряд прїзвищ: *Патер, Патериґа, Патерко, Патерчук*. Прїзвища *Кармалїта, Кармалита* – частково змінена назва одного з католицьких монаших чинів – кармелїтів.

Про ступінь розвитку різних галузей господарства в період закріплення родових назв свідчать прізвища, утворені від назв різних ремесел і професій.

Так, прізвище *Гнап* первинно означало «майстер, що виробляє сіряки й опанчі» – очевидно, запозичення з польської мови; *гнап* «хлопець, парубок; наймит» (давніше також «ткач, сукнар») є результатом видозміни форми *кнар*» [1, I 534].

Від пол. *karczma* ('na dawnej wsi: budynek spełniający rolę gospody lub zajazdu' [6, 309]), *karczmarz* ('człowiek prowadzący karczmę') [6, 309]) утворені прізвища *Качмар*, *Качмарек*, *Качмарик*, *Качмарчук*, *Качмарський*.

Прізвище *Косжальська*, очевидно, похідне від польського *kosiarz* – «człowiek, który kosi trawę, zboż» [6, 358].

Прізвища *Снісар*, *Снісаренко*, *Сницарчук*, *Сніцар*, *Сницарук*, *Сницарчук*, *Сницирський*, а також *Шніцар*, *Шницар*, *Шницер* утворилися від не вживаної вже в сучасній українській мові назви «сницар» – «майстер з художнього різблення по дереву й карбування по металу» – очевидно, запозичення з польської мови; п. *snycerz*» [1, V 334].

Назви людей, що займалися мисливством, закріплені в прізвищах *Сцибивок*, *Сцибівовк*. На думку Ю. Редька, «вони виникли із з'єднання зі словом «вовк» польського дієслова *ścigać* (переслідувати, гонити)» і стали наполовину українізованими перекинутими прізвищами «з первісно польського *Scigajwilk*» [2, 54].

Прізвища *Флис*, *Флисник*, *Флистяк*, *Фліс*, *Флісак* «утворилися від слів, що означали робітників на сплавах або плотях. Слово це німецького походження (нім. *Floss, fliessen*) проникло до нас через польську мову, в якій у XVI – XVII ст. було загальноживане і означало не тільки спускання сплавів р. Віслою, але й усяку плавбу, а також людей, які цим займалися» [2, 55].

Прізвища *Форналь*, *Форнальчик* утворені від п. *fornał* «конюх, наймит; гак на кінці дишла» [1, VI 120].

До прізвищ, пов'язаних зі службою у війську, належать: *Жовнір* і його похідні та варіанти: *Жовнірук*, *Жовнер*, *Жовнир*, *Жовнирчак* («*żołnierz – „człowiek odbywający służbę wojskową”*» [6, 1353]).

Цікавими є прізвища *Жолдак* і *Жовдак* – від *żołd* «плата солдатам», звідси *жолдак* «найманий солдат» – запозичення з польської мови» [1, II 204].

Зафіксоване у Львові прізвище *Капровський* (пор. польське *karper* – „w XVI – XVIII w.: korsarz pozostający pod opieką króla, który mu nadawał prawo grabienia wrogich statków” [1, VI 305]), очевидно, теж польського

походження, про що свідчить і невідоме в українській мові лексичне значення, і словотворчий суфікс –ськ.

Прізвища *Посполіта, Посполітак* генетично, мабуть, пов'язані зі службою з польським *rosopolitum guszeniem*, тобто загальним ополченням.

Прізвище *Форись, Форис* та похідні від нього *Форисюк, Форищук* означало офіцерського слугу (денщика) – пол. *foruś* («форес «форейтор» – запозичення з польської мови; виникло в результаті скорочення давнішої форми *forytarz*» [1, VI 119]).

Хоружий, Хорунжий, Хоруженко, Хорунжикевич, Хорунжукевич – «хорунжий – особа, що носила прапор або корогву війська; перший офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії; (ст.) особа, що входила до складу генеральної старшини, а також була охоронцем прапора – запозичення з польської мови; п. *chorąży*» [1, VI 204].

Найчастіше прізвищами ставали ті лексеми, які характеризувалися високим ступенем індивідуалізації. Особові назви за їх місцем у родині, звичайно, не належать до таких лексем, «бо заздалека не кожний чоловік був *татом, зятем, братом, свекром, сусідом* у цій громаді» [4, XXI]. Однак іншомовні назви на зразок польських *матка, дзяд, менж, цурка* тощо, що з різних причин ставали прізвиськами, виділяли особу серед інших. У досліджуваному мовному матеріалі маємо низку таких прізвищ:

Дзяд, Дзядик, Дзядух, Дзядевич, Дзядзьо (від *dziad, dziadek*); *Матківський, Матковський, Матківський* (від *matka*); *Менжинський* (від *maż*); *Цуркан* (від *śórka*); *Ойцюсь* (від *ojciec*).

Ймовірно, до цієї групи можна віднести і прізвища, похідні від слів *вуйко і стрийко*, які у СУМ фіксуються з позначкою діалектне і поширені на території Західної України, але є загальноновживаними у польській мові (пор.: «*wuj, wujek – brat matki lub ojca albo maż siostry matki lub ojca*» [6, 1176];

«*stryj – brat ojca*» [6, 969]): *Вуєк, Вуй, Вуйчик, Вуйцик, Вуйців; Стрийців*.

Висновки. Жодна мова світу не існує без зв'язків з іншими мовами. Ця зовнішня єдність потребує глибокого опрацювання, адже будь-яке ґрунтовне наукове дослідження в одній мові дає можливість поглибити вивчення іншої, що зумовлює інтеграцію мовознавчих пошуків.

1. Етимологічний словник української мови : В семи томах. – К.: Наукова думка . – Т.1: А-Г,1982.- 631 с.; Т.2: Д-К, 1985. – 570 с.; Т.3: К-М, 1989. -549 с.; Т.4: Н-П, 2004. – 653 с.; Т.5: Р-Т, 2006. – 703 с.; Т.6: У-Я, 2012. – 566 с.

2. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К.Редько. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.

3. Торчинський М.М. Ономастичні студії в Україні (дисертаційні дослідження, захищені у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть) : бібліографічно-інформаційний довідник / М.М. Торчинський. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 123 с. ISBN 966-330-020-5

4. Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців [Текст]: Історико-етимологічний словник/ Павло Чучка. – Львів: Світ, 2005. – XLVIII, 704 с.

5. Beneš J. O českých příjmeních / Josef Beneš. – Praha: ČSAV, 1962. – 358 s.

6. Słownik języka polskiego. – Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa, 2009. – 1357 s.

7. Taszycki W. W sprawie słownika współczesnych nazwisk polskich//Język polski. – Kraków, 1967. – R.47

The article deals with the modern surnames polish genesis of Galychyna, connected with the social status, permanent employment and religion.

Key words: *surname, appellative, social status, permanent employment, religion.*

УДК 811.161.2'373.21

Віра Котович (Дрогобич)

ФЕНОМЕН ПОЛІМОТИВАЦІЇ ОЙКОНІМІВ (на матеріалі назв поселень Самбірщини)

У статті здійснено аналіз низки ойконімів Самбірського району Львівської області, походження яких не має однакового тлумачення у науковій літературі. Таке явище спричинене частими фонетико-словотвірними змінами, яких зазнали окремі ойконіми в процесі багатомісячного побутування, незасвідченістю найдавніших фіксацій назв поселень в історичних джерелах, відсутністю у відомих ономастиконах багатьох етимонів – слов'янських автохтонних власних особливих назв.

Ключові слова: *ойконім, апелятив, антропонім, принцип номінації, посесивний дериват, відпатронімне утворення, Самбірщина.*

Постановка проблеми. Здавен люди називали ріки, гори, ліси, поля, поселення, добираючи при цьому далеко не випадкові слова. Однак сьогодні чим віддаленішим є зв'язок між номінатором та номінованим ним об'єктом, тим більш затемненим видається первісний мотив номінації, а отже, тим частіше можна припуститися помилок при з'ясуванні походження тієї чи тієї власної назви. Взагалі власні назви почали вживатися в мові значно пізніше, ніж назви загальні, тому серед онімів є менше етимологічно незрозумілих слів, ніж серед апелятивів. Якщо людина іменувала якийсь географічний об'єкт (зокрема, поселення), то отрима-

на назва спочатку була прозорою і лише згодом могла стати затемненою чи навіть цілком неясною. Причиною цього стала втрата мотивів первісної номінації об'єктів, а згодом – фонетичні та морфемно-словотвірні зміни, яких почасти зазнавала первісна назва під впливом народноетимологічних асоціацій, уподібнень до інших назв тощо [1, 43]. І етимологічно прозорі, і затемнені оніми стали предметом дослідження ономастики, галузі науки, що вивчає власні назви, їхнє функціонування у мові та суспільстві, закономірності творення, розвитку й різноманітних перетворень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїх попередніх публікаціях ми проаналізували окремі ойконіми сучасного Самбірського району: порівняли лінгвістичний та краєзнавчий аспект при з'ясуванні походження ойконіма *Самбір* [4]; розглянули фонетичні та морфемно-словотвірні зміни, закріплені в назвах сучасних поселень *Баранівці, Бірчиці, Кульчиці* [6], здійснили семантико-словотвірний аналіз усіх відпатронімих [3], відродинних та відлокально-етнічних ойконімів регіону [5]. Словникові статті про низку ойконімів краю були оприлюднені під час роботи Міжнародної наукової конференції “Слов’янська та балканська ономастика” (Болгарія), аналіз посесивних ойконімів району та ойконімів, утворених шляхом трансонімізації, здійснено у статтях, поданих до наукових збірників Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка та Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Мета дослідження – здійснити аналіз назв поселень Самбірщини, при з'ясуванні походження яких у науковій літературі розглянуто декілька версій.

Вклад основного матеріалу. Не всі дослідники одностайні щодо трактування походження ойконіма *Майнич*. Перша писемна згадка про поселення припадає на 1785-1788 рр. – *Majnicz* [ЙМ, 190]. Цьому сприяло, по-перше, відносно пізніє засвідчення назви поселення в писемних джерелах, по-друге, відсутність у відомих ономастиконах суфіксального утворення **Майникъ*, по-третє, лише один із відомих нам іменословів (словник І. Пачича) фіксує композитне ім'я з компонентом **Май-** – *Ма-еслав* [Пач., 59]. Можливо, ці обставини дали підстави М. Худашу припускати, що ойконім *Майнич* утворено семантично від особової назви **Майнич* шляхом її використання в ролі назви села з первинним значенням: *Майнич* – “населений пункт, в якому проживає (яким володіє) **Майнич*” [Худ. 1995, 135]. Однак сумнівно, щоб патронім (власна особова назва **Майнич* – патронім на **-ич** від власної особової назви **Майно*) міг стати назвою поселення шляхом прямого перенесення власної

назви особи на власну назву поселення. Непереконливим є і припущення В. Макарського про те, що ойконім мотивовано апелятивом *tajnuj* “bogato pokryty liści” [Мак., 160], тобто назва поселення певним чином пов’язана з апелятивом *май* “зелень” [Гр. II, 397]. Тому гадаємо, що ойконім *Майнич* не міг утворитися інакше, як за допомогою давнього присвійного суфікса *-*їь* від власної особової назви **Майникъ*. Первісне значення: “*Майнич* (двір, маєток чи ін.)”, тобто двір (маєток), що належить **Майнику*. Антропонім **Майникъ* – суфіксальне утворення із суфіксом *-никъ* від слов’янської автохтонної відкомпонитної власної особової назви *Май* [Туп., 295], що походить від якогось із імен-комполітів типу уже названого *Маєслав* [Пач., 59]. Хоча не відхиляємо думки й про те, що в давніх писемних джерелах, які з різних причин досі не потрапили до рук дослідників, можливо, зафіксовано первісну назву поселення – *Майничі* (яка, до речі, сьогодні офіційно саме так і побутує), а отже, йдеться не про посесивне, а про відпатронімне утворення.

Долобів. Ойконім *Долобів* (1468 р. – *Dolobow* [AGZ XVIII, 562]) утворено за допомогою присвійного суфікса *-ів* (<*-овь*) від власної особової назви **Долоб*. На жаль, ні власної особової назви **Долоб*, ні апелятива **долоб* не фіксують відомі нам словники. Тому вважаємо цілком слушною думку М. Худаши про те, що гіпокористик **Долоб* міг утворитися від імені-комполіта **Долголоб* як прізвисько, мотивоване характерною ознакою зовнішності його носія – *довгим лобом*, та наведені автором антропоніми з компонентом *Долго-*: *Долгополь* [Р, 396], *Долгошея* [Р, 368], *Долгоносоть*, *Долгополовь*, *Долгоруков* [Туп., 589; Худ. 1991, 102].

Болозів. Відомі нам ономастикони не фіксують антропоніма **Болоз* (**Блоз*), що послужив мотивом для творення ойконіма *Болозів*. Офіційні джерела до 1947 р. фіксують назву цього поселення без повноголосся: 1370 р. – *Bloszew* [ZDM IV, 1005]; 1497 р. – *Blozew* [AGZ IX, 897]; 1515 р. – *Blozewu* [ŹDž. XVIII/I, 139]; 1565 р. – *Blozew wiesz* [...] *na rzeczce Blozewu* [ЖУР I, 256]; 1589 р. – *Blozew* [ŹDž. XVIII/I, 27]; 1785-1788 рр. – *Blozew Dolna* [ЙМ, 37]; 1947 р. – *Болозова Дольня* [АТП, 928]. В. Макарський походження власної особової назви **Блоз* (**Болоз*) називає неясним, а М. Худаш припускає, що первісною назвою поселення була не *Болозів*, а *Боложів*. Антропонім **Боложъ* вчений вважає східнослов’янською повноголосною формою західнослов’янського *Blož* [SSNO I, 173-174], а *Blož*, у свою чергу, варіантом південнослов’янського антропоніма *Blaž* [Leks., 52] < *Блажславъ* [Мор., 15]; Худ. 1995, 35, 39, 40].

Тарава. Не маємо чіткої картини щодо достовірності первісного іменування ойконіма *Тарава*. Назва поселення засвідчена в документах 1947 р., як *Тарава* [АТП, 148], а в писемному джерелі 1907 р. – *Тирова*

(*Tyrowa* [Skor., 572]). Інші писемні фіксації ойконіма нам невідомі. Тож свідчення початку ХХ ст. визначаємо первісним, а в ньому відображено власну особову назву засновника чи власника. Ойконім утворено за допомогою присвійного суфікса **-ов-а** від власної особової назви **Тур* з первісним значенням: “*Турова* (осада, садиба чи ін.)”. Антропонім **Тур* може бути відапелятивного походження (від апелятива *тур* “комаха” [Гр. IV, 261]). П. Чучка фіксує прізвища з початковим *Тур-* (*Турбан*, *Турканич*, *Турлич*, *Турпак*) і співвідносить їх з апелятивами – *турра́с* “шарпати”, *тырлич* “гурт, набрид різних людей”, *турлич* “лікарська рослина” тощо [Чуч., 551-552].

Калинів. *Малинів*. Певні застереження виникають щодо походження ойконімів *Калинів* та *Малинів*. З одного боку – це яскраві посесиви з суфіксом **-ів (<-овъ)** від власних особових назв, відповідно, *Калинь* [Мор., 97] та **Малин* < *Маль* [Мор., 118; Туп., 298]. Перша відома нам писемна згадка про теперішнє поселення *Калинів* припадає на 1785-1788 рр. – *Kalinów*, *Kaiserdorf* [ЙМ, 137]. Як бачимо, від ХVІІІ ст. паралельно з ойконімом *Калинів* побутувала назва *Кайзердорф* як назва колишньої німецької колонії. Назву *Кайзердорф* утворено від німецьких апелятивів *Kaiser* “цісар” і *Dorf* “село”, буквально “цісарське село”. В офіційних джерелах є вказівка про те, що *Калинів* був заснований у ХІV ст., однак нам ніде не вдалося виявити тодішньої писемної фіксації назви. Отже, якщо ойконім *Калинів* функціонував лише від ХVІІІ ст. як паралельна назва до *Кайзердорф*, то це могло бути штучне утворення від апелятива *калина* (як численні утворення на **-івк-а** *Калинівка*, що сьогодні активно побутують по всій Україні, – 75 таких ойконімів за даними довідника 1987 р.). Якщо ж *Калинів* був заснований у ХІV ст. або й раніше, то очевидно, що в назві поселення відображено власну особову назву засновника чи власника *Калин*. Антропонім *Калинь* [Мор., 97] – слов’янська автохтонна відкомполітна власна особова назва, дериват від імені-комполіта типу **Калиньґь*, або ж похідне утворення від церковно-християнського імені *Каленик* [ВІЛ, 66].

Пізнє засвідчення назви поселення *Малинів* у документальних джерелах (1947 р. – *Малинів* [АТП, 147]) дозволяє припустити, що ойконім – новотвір ХІХ-ХХ ст., а, отже, міг бути мотивованим апелятивом *малина*. Однак довідник 1987 р. фіксує 31 ойконім *Малинівка* і тільки один ойконім *Малинів*. Тому припускаємо, що для ойконіма *Малинів* мотивуючим словом є не апелятив *малина*, як, імовірно, для усіх ойконімів *Малинівка*, а суфіксальний дериват *Малин* < *Маль* [Мор., 118; Туп., 298], що походить від імені-комполіта типу *Маловґькь*, *Малозимь* [Мор., 117, 118], *Малогост*, *Маломґьр* [Пач., 60]).

Білина. Широке побутування на теренах давньої Славії імен-комполітивів типу *Бѣлбогъ*, *Бѣловѣтъ*, *Бѣлизарь*, *Бѣлморъ*, *Бѣловодъ*, *Бѣлославъ* [Мор., 32], відкомполітивних чи відапеліативних утворень *Бѣла* [Мор., 32], *Бѣль* [Мор., 32; Туп., 137], здавалось би, не допускає сумнівів у тому, що ойконім *Білина* (тепер *Велика Білина*) мотивовано антропонімом *Бѣла*. Перша писемна згадка про поселення припадає на 1442 р. – *in Magna Vyelyna* [AGZ XVIII, 1239]. Припускаємо, що в опорному компоненті первісної назви поселення відображено власну особову назву засновниці чи власниці *Бѣла* й утворено ойконім за допомогою присвійного суфікса *-ин-а*. Однак не виключено, що назва поселення могла походити від мікротопоніма *Білина*, мотивованого апеліативом *білина* “білизна” [Гр. I, 65]; “білий ґрунт, утворений через надмір білих вод під час розливу ріки”.

Бірчиці. Сучасне *Бірчиці* замість *Бірчичі* – польський вплив, а зміна *o – y – i* в корені (*Борчичі – Бурчичі – Бірчичі*) потребує додаткового дослідження. М. Худаш первісною назвою поселення називає *Бірчичі* і вказує, що патронім *Бірчичі* утворено від особової назви *Бірко* (*Бирко*) [Ил., 75] < *Бирь* [Мор., 12] – слов’янської автохтонної відкомполітивної (від імені-комполітива типу **Биримирь*, *Бирислав* [Грк., 35-36]) власної особової назви. Написання *Burczyce* (1680 р. – *między Burczycami* [AGZ XXII, 51]) замість *Бірчичі* вчений вважає писарською деформацією за асоціацією з польським апеліативом *bur* або *bór* [Худ. 1995, 33], а про варіант *Борчичі* (1436 р. – *Borzicze* [AGZ XIII, 2]) – не говорить нічого. В. Макарський етимологією ойконіма визначає патронімну назву *Борчичі*, що походить від особової назви *Borka* [SSNO I, 218] або *Borzec* [SSNO I, 226; Мак., 48]. Гадаємо, що первісним варіантом назви поселення був документально засвідчений в історичних джерелах *Борчичі*. Зіставлення цього ойконіма з апеліативом *bip / bór* “сосновий або інший шпильковий ліс з переважанням сосни” [СУМ I, 188] народноетимологічним способом спричинило зміни *o – ou – y – i* в корені етимона.

Стрільковичі. У назві поселення *Стрільковичі* (1390 р. – *Strzelkowicze* [AGZ VI, 2]) відображено патронімну назву на *-овичі* *Стрѣлковичі*, похідну від власної особової назви *Стрѣлко*. Антропонім *Стрѣлко* (*Strzałko* [SSNO V, 228]) – суфіксальне утворення з суфіксом *-к-о* від *Стрѣль* (*Strzał* [SSNO V, 228]), відкомполітивного деривата, що виник шляхом усічення слов’янських автохтонних власних особових імен-комполітивів типу **Стрежилють*, **Стрежилютьъ* тощо [Худ. 1995, 198-199]. І хоча відомі нам ономастикони таких комполітивних імен не фіксують, однак не переконливим видається припущення В. Макарьського, що ойконім міг бути не лише відпатронімним, але й відетнонімним утворенням зі

значенням *стрілковичі* “мешканці місцевості при розгалуженні двох рік”, де апелятив *стрілка* “мис при зливні двох рік” [Мак., 260].

Сьогодні не можемо однозначно стверджувати, відкомполітизна чи відапеліативна власна особова назва засвідчена в патронімах, що стали базовими для низки ойконімів.

Бісковичі. У назві цього поселення (1375 р. – *Byskowycze* [AGZ VIII, 14]) відображено патронім на **-ичі** *Бісковичі*, що походить від особової назви *Бѣско* чи *Бѣсокъ*. Антропонім *Бѣско* (*Бѣсокъ*) [Туп., 135] < *Бесъ* [Вес., 37] – можливо, як уважає В. Макарський, слов’янська автохтонна відапеліативна (від апеліатива *біс*) власна особова назва. Однак велика вірогідність побутування імені-комполітита **Тѣшибѣсъ*, що виленовується з відродинного ойконіма *Чешибіци* (*Czeszybyeszy* [AGZ XII, 232]) [Худ. 1995, 33-34] дозволяє припустити, що антропонім *Бѣско* (*Бѣсокъ*) – суфіксальний варіант цієї або подібної (з елементом *Бѣс-*, *-бѣсъ*) відкомполітизної власної особової назви. П. Чучка зазначає, що антропооснова *Бѣс-* у слов’ян фіксується з XIV-XV ст. [Чуч., 69].

Ковиничі. Щодо ойконіма *Ковиничі*, то єдина документальна фіксація від 1448 р. дозволила М. Худашу вважати, що первісною назвою поселення була не *Ковиничі* (1449 р. – *Cowynicze* [AGZ XIII, 394]), а *Кавиничі* (1448 р. – *Kawynicze* [AGZ XIII, 353]). У такому випадку вчений припускає, що в назві поселення відображено патронімну назву на **-ичі** *Кавиничі*, утворену від власної особової назви *Кавина* – похідного суфіксального деривата на **-ина** від вихідого **Кавъ* або *Кава* [Sv., 273], що є або слов’янською автохтонною відапеліативною (від апеліатива *кава* “сива ворона” [Гр. II, 204]), або відкомполітизною (від імені-комполітита типу **Канивой*, **Казивой*) власною особовою назвою [Худ. 1995, 148-149]. В. Макарський першою письмовою згадкою про поселення вважає 1449 р., а тоді назва поселення, як і тепер, звучала *Ковиничі*. Патронім *Ковиничі* дослідник виводить від антропоніма *Ковиня* [SSNO V, 231], що міг бути відапеліативним утворенням (від *кувати*) [Мак., 125].

Садковичі. У назві поселення *Садковичі* (1657 р. – *z ... Sadkowic* [AGZ XXI, 120]) відображено патронім на **-овичі** *Садковичі*, утворений від власної особової назви *Садко*. Антропонім *Садко* [Мор., 171; Туп., 403] – похідне суфіксальне утворення з суфіксом **-к-о** від *Сад* [Бір., 360], відкомполітизного деривата, що виник шляхом усічення слов’янських автохтонних власних особових імен-комполітитів з препозитивним або постпозитивним компонентом **Сад-**, **-садъ** типу *Сандивой* (*Sandivogius*), *Сандислав* (*Sandislavus*) [Мор., 171], *Bogusqd*, *Bronisqd* [SSNO V, 21] тощо [Худ. 1995, 181-182], хоча дослідники не заперечують і відапелі-

тивного походження антропоніма *Садко*: В. Макарський – від апелятива *садити* [Мак., 237], а К. Римут – від апелятива *сад* [Рум., 387].

Чайковичі. У назві поселення *Чайковичі* (1455 р. – *Czajkowice* [AGZ V, 169]) відображено патронімну назву на **-овичі** *Чайковичі*, утворену від власної особової назви *Чайко*. Антропонім *Чайко* [Демч., 125] – похідне суфіксальне утворення з суфіксом **-к-о** від **Чай*, слов'янської автохтонної відкомполітивної власної особової назви типу чеських *Volečaj, Bohušaje, Dobročaj* [Худ. 2004, 366]. Не виключаємо, що в основі цього відпатронімного ойконіма лежить антропонім *Чайка* [Демч., 125] – слов'янська автохтонна відапелятивна (від апелятива *чайка*) власна особова назва, хоча П. Чучка переконаний, що прізвище *Чайка* тільки тепер асоціюється з назвою птаха *чайка*, а первісно – це давньослов'янське композитне ім'я першим компонентом якого є дієслово *чаяти* “чекати”, як і в іменах *Нечай, Радочай, Časlav, Čajkó, Čajó* [Чуч., 598].

Нерідко морфемно-словотвірні зміни, яких зазнавали ойконіми протягом тривалого періоду свого побутування, або якісь інші чинники стали причиною того, що сьогодні важко або й неможливо точно визначити, яка власна особова назва – відапелятивна, відкомполітивна чи церковно-християнська була базовою для патроніма-етимона, як при аналізі ойконімів *Лановичі, Орховичі, Розділовичі* (тепер *Роздільне*).

Лановичі. У назві поселення (1785-1788 рр. – *Łanowice* [ЙМ, 170]) відображено патронім на **-овичі** *Лановичі*, похідний від власної особової назви *Лан* (*Łan* [Чуч., 326]). Антропонім *Лан*, можливо, слов'янська автохтонна відкомполітивна (від імені-композита типу *Ланкомир* (*Łankomir* [SSNO III, 324]), менш імовірно, відапелятивна (від апелятива *лан*) власна особова назва. Однак П. Чучка наголошує, що болгарські імена *Лано, Ланьо, Ланко*, сербохорватські *Лано, Ланьо, Ланко* співвідносяться з церковно-християнськими *Милан, Миладин, Харлан, Daniel, Silvan* [Чуч., 326]. Крім того, давні документальні свідчення дають можливість припустити, що первісно назва поселення звучала не *Лановичі*, а *Луновичі* (1425 р. – *Lunowicze* [AGZ VI, 14]) і патронім мотивовано відапелятивним антропонімом **Лун*, **Луно* (від апелятива *луна*).

Орховичі. В ойконімі (1785-1788 рр. – *Orchowice* [ЙМ, 220]) відображено патронімну назву на **-овичі** *Орховичі*. М. Худаш власну особову назву *Орхъ*, що стала етимомом для патроніма *Орховичі*, вважає похідним суфіксальним утворенням на **-хъ** від вихідного *Оръ*, що походить або від церковно-християнського імені *Орест*, або від слов'янських автохтонних імен-композитів з препозитивним компонентом **Ор(и,о)**-типу *Орогостъ* [Мор., 144; Худ. 2004, 250-253]. Однак В. Макарський фіксацію ойконіма *Ворховичі* від 1437 р. (*Worchowicze* [AGZ XIII, 364])

вважає не випадковою, а первісною назвою поселення і патронім *Ворховичі* виводить від особової назви **Ворх* (**Ворох*). Антропонім **Ворох* дослідник зіставляє з апелятивами – білоруським *poworochać* “розрухати”, *woroch* “тріск”, польським *warch* “гнів”, *warchol* “колотнеча” [Мак., 193]. П. Чучка антропооснову *Ворох*-пов’язує з апелятивом *ворох* “купа невіяного зерна”, “неспокійна юрба”, “неспокій”, “інтрига” [Чуч., 125].

Розділовичі. У первісній назві поселення *Розділовичі*, тепер *Роздільне* (1469 р. – *Rodzalowicze* [ŻDż. XVIII/I, 4]) відображено патронімну назву на **-овичі** *Роздѣловичі*, що походить від власної особової назви *Роздѣль*. Антропонім *Роздѣль* (*Rozdział* [SSNO IV, 497-498]) – відкомполитне утворення від імовірного імені-комполита **Ростидѣль* [Худ. 1991, 193]. Але кількома роками раніше документи фіксують варіант назви *Дроздаловичі* (1442 р. – *Droszdalowicze* [AGZ XIII, 1746]), що на переконання В. Макарського і був первісною назвою поселення. Учений пов’язує патронім *Дроздаловичі* з антропонімом *Дроздял* (*Drozdziół* [SSNO I, 527]), а останній – з якимось із апелятивів *drożdże* “рід грибів”, або *drożdżi* “дріжджі” [Мак., 226].

Кульчиці. Перша відома нам писемна фіксація назви сучасного поселення *Кульчиці* закріплена у привілеї князя Лева Даниловича від 1284 р.: село *Кольчицѣ*...до *Кольчиць* [Акт., 506]. Аналіз цього документального свідчення дає змогу трактувати назву поселення як відпатронімний ойконім на **-ичі** від власної особової назви *Колька* з первісним значенням: “*Кольчиці* – поселення, яке заселяє рід чи піддані *Кольки* – *Кольчиці*”. Щодо власної особової назви *Колька*, то це суфіксальне утворення з суфіксом **-к-а** від церковно-християнського імені *Коля* <*Микола* (*Миколай*, *Никола*) [ВІЛ, 77], хоча П. Чучка, чоловіче ім’я *Коля* співвідносить не лише з *Микола*, а й з повним іменем *Коста* [Чуч., 278].

Баранчичі. У первісній назві поселення *Баранчичі*, тепер *Баранівці* (1436 р. – *Baranczycze* [AGZ XIII, 24]). відображено родинну назву *Баранчичі* “родина *Баранчича*”, що є похідною від власної особової назви *Баранчич*. Антропонім *Баранчич* – патронім на **-ичі** від *Баранко* (*Баранець* [2, 389]) < *Баран* [Демч., 123] – слов’янської автохтонної відапелятивної (від апелятива *баран*) власної особової назви. М. Худаш, не заперечуючи відапелятивного походження антропоніма, зазначає, що це може бути і відкомполитна особова назва. Вчений припускає, що давня слов’янська власна особова назва *Боран* (*Boran*), наведена Я. Свободою в одному антропонімійному ряді з *Вохан*, *Вожан*, *Вишан* [Св., 157], могла побутувати в мовленні, а далі закріпитися на письмі як *Баран* за асоціацією з апелятивом *баран*. У свою чергу *Боран* – похідне суфіксальне утворення від вихідного *Борь* [Мор., 9], що походить від якогось із імен-

комполітивів типу *Бориславъ, Боримиръ, Домаборъ, Тугоборъ* тощо [Худ. 2004, 18-19]. В. Макарський виводить ойконім *Баранчичі* від патронімічної назви *Баранчичі*, що є похідною від власної особової назви *Varanek, Varaniec* [Мак., 30]. П. Чучка співвідносить антропонім *Баран* з апелятивом *баран*, однак, розглядаючи *Баран* як прізвище закарпатських українців, припускає, що воно могло утворитися і від антропоніма *Бара* за допомогою суфікса **-ан**. У свою чергу, антропонім *Бара*, за спостереженнями вченого, міг утворитися і від угорського гіпокористичного чоловічого імені *Bara*, що походить з офіційного *Varabas*, і від хорватського розмовного чоловічого імені *Bara*, співвідносного з повними іменами *Varabas, Barlam, Barnada, Bartol* та ін., і від чеського імені *Bartoloměj*, і від сербського чоловічого імені *Баро* < *Бранислав* [Чуч., 48-49].

Білаки. У первісній назві поселення *Білаки*, тепер *Білоки* (1907 р. – *Bilaki* [Skog., 573]) відображено родинну назву *Білаки* “родина *Білака*”, що є похідною від власної особової назви *Білак*. Антропонім *Білак* (*Бѣлакъ*) – суфіксальне утворення на **-ак** від *Бѣль* [Мор., 32; Туп., 137] – слов’янської автохтонної відапелятивної (від апелятива *білий*) або відкомполітної (від імені-комполітита типу *Бѣлбогъ, Бѣловѣтъ, Бѣлизаръ, Бѣлморъ, Бѣлославъ* [Мор., 32]) власної особової назви.

Викоти. М. Худаш, допускаючи утворення ойконіма *Викоти* (1436 р. – *Wicothy* [AGZ XIII, 136] від апелятива *викот*, що походить від дієслова *викотити* в значенні “загарбати, захопити, викрасти” [СУМ V, 192], зазначає, однак, що походження цієї назви не цілком ясне [Худ., 2006, 35-36]. В. Макарський також пов’язує назву поселення з апелятивом *викот* (*wykot* “wугѣба, wуцієсіє”) [Мак., 312]. Однак сумнівним є утворення ойконімів безпосередньо від дієслів, тож уважаємо, що в назві поселення *Викоти* відображено родинну назву *Викоти* “родина **Викота*”, що є похідною від власної особової назви **Викот*. Антропонім **Викот* – слов’янська автохтонна відапелятивна (від апелятива *викотити*) власна особова назва.

Воцанці. Наголошуючи, що ойконім *Воцанці* (1436 р. – *Wosczencze* [AGZ XIII, 56]), тепер *Воцанці* (1437 р. – *Wosczanche* [AGZ XIII, 568]), міг утворитися від катойконіма на **-ці**, похідного від гіпотетичної назви поселення **Воцани*, або ж первісно міг звучати як *Вуцанці* і утворитися від катойконіма на **-ан-ці** “вихідці, переселенці із села *Вустя*”, М. Худаш зазначає, однак, що походження цієї назви неясне [Худ. 2006, 50]. В. Макарський пов’язує назву зі субстантивованим прикметником *воцаний* (*woŕčanyj*), або ж, за Т. Плюсковою, – з особовою назвою *Оща* (*Oszcsa*) [Мак., 308]. Гадаємо, що в назві поселення відображено родинну назву *Воцанці* (*Воцанці*) “родина *Воцанця* (*Воцанця*)”, що є похід-

ною від власної особової назви **Воценець* (**Воцанець*). Антропонім **Воценець* (**Воцанець*), *Воцинець* [Чуч., 126] – слов'янська автохтонна відапелятивна власна особова назва. Останню П. Чучка виводить від слов'янської автохтонної відапелятивної власної особової назви **Вошка*, мотивованої апелятивом **вошка* <*воша* “маленька безкрила кровосисна комаха – зовнішній паразит тварин і людини” [СУМ I, 746], або *Воска* (чеське *Voska*), мотивованої апелятивом *vozataj* “візник” [Чуч., 125-126].

Кальнофости. У первісній назві поселення *Кальнофости*, тепер *Канафости* (1441 р. – *Calnofosti* [AGZ XIII, 1537]) відображено родинну назву *Кальнофости* “родина *Кальнофоста*”, що є похідною від власної особової назви **Кальнофост*. Антропонім **Кальнофост* – можливо, давнє слов'янське прізвисько зі значення “брудний хвіст”, а можливо, як уважає М. Худаш, народноетимологічне перекручення якогось слов'янського автохтонного імені-компози́та типу **Каногость* [Худ. 1991, 71-72].

Конюшки. Щодо ойконіма *Конюшки* (1447 р. – *Conuski* [AGZ XIII, 3182]), то документи XVIII-XX ст. подають інформацію про три поселення (1785-1788 рр. – *Koniuszki Królewskie*, *Koniuszki-Tuligłowi*, *Koniuszki Siemianowskie* [ЙМ, 152]; 1883 р. – *Koniuszki Królewskie*, *Koniuszki-Tuligłowi*, *Koniuszki Siemianowskie albo Sieniawskie* [SG IV, 344]; 1947 р. – *Конюшки-Королівські*, *Конюшки-Тулиголови*, *Конюшки-Семенівські* [АТП, 147]). В опорному компоненті ойконіма *Конюшки* відображено родинну назву *Конюшки* “родина *Конюшка*”, що є похідною від власної особової назви **Конюшко*. Антропонім **Конюшко* – похідне суфіксальне утворення від власної особової назви *Конь* чи *Конюх* [Худ. 2004, 157], що може бути як відапелятивного (від апелятивів *кiнь* “велика свійська однокопитна тварина...” [СУМ IV, 167] чи *конюх* “той, хто доглядає коней” [СУМ IV, 276]), так і відантропонімного (від церковнохристиянських імен *Конон* [ВІЛ, 68], *Никон* [ВІЛ, 82]) походження. Не виключаємо і відойконімної генези назви поселення, за якої *Конюшки* – демінутивний варіант ойконіма *Конюхи* зі значенням “*Конюшки* – малі *Конюхи*”. Припущення, що в ойконімі відбито службову назву *конюшки* “ті, що доглядають коней”, малоімовірно, до того ж такий апелятив у відомих нам словниках не зафіксовано. У назвах поселень, засвідчених пізнішими документами, атрибутивний компонент *Королівські* вказує на належність села до *королівщини*, тобто до сіл, що належали королеві (державі). Компонент *Тулиголови* – відойконімне утворення, від ойконіма *Тулиголови* (тепер Городоцький район Львівщини), принесене сюди, очевидно, жителями, переселенцями з *Тулиголов*. Атрибутивний

компонент *Синявські*, а згодом *Семенівські* вказує на належність села *Синявському*, пізніше – *Семенівському* (або *Семену*). І вже в 60-их роках ХХ ст. ойконім *Конюшки-Королівські* залишено без змін, дублетну назву *Конюшки-Тулиголови* змінено на *Конюшки-Тулиголівські*, а *Конюшки Семенівські* перейменовано на *Луки*.

Татари. У первісній назві поселення *Татари*, тепер *Залужани* (1515 р. – *Tatary* [ZDž. XVIII/I, 140]) відображено родинну назву *Татари* “родина *Татара*”, що є похідною від слов’янської автохтонної відапелятивної (від апелятива *татап* “татарин” [СУМ X, 42]) власної особової назви *Татап* [Бір., 410]. М. Худаш не заперечує і відкомполитного походження особової назви *Татап* < *Tat* [Sv., 305] < *Татобор*, *Татогон*, *Татомир* [Худ. 2004, 335]. Вірогідність того, що в основі ойконіма лежить не родинна назва, а етнонім *татари* “назва різних тюркських, монгольських та ін. племен” [СУМ X, 42] спричинила 1946 р. перейменування поселення.

Угорці. Так само припущення, що в основі колишнього ойконіма *Угорці* (1375 р. – *Uhorce* [ZDM IV, 1026]) лежить не родинна назва, а етнонім *угорці*, спричинило 1946 р. перейменування поселення *Угорці* на *Нагірне*. Ойконім утворено від родинної назви *Угорці* “родина **Угорця*”, що походить від власної особової назви **Угорець*. Антропонім **Угорець* (пор. *Угрин* [Демч., 103]) – слов’янська автохтонна відапелятивна (від апелятива *угорець* “народ, що становить основне населення Угорщини” [СУМ X, 379]) власна особова назва. Можливо, в первісній назві поселення відображено катойконім на **-ці** *угорці* “вихідці, переселенці з *Угрів*”.

Пиняни. Походження ойконіма *Пиняни* (1469 р. – *Puniany* [AGZ VI, 138]) дослідники також вважають не цілком ясним. М. Худаш пов’язує його з катойконімом на **-яни** від ойконіма *Пельня* (Сян. РП) [Худ. 2006, 181]. В. Макарський схильний вбачати в ойконімі вказівку на місцевість “не до кінця викорчувану від пнів” [Мак., 202]. Г. Хабургаєв, аналізуючи етнонімію “Повісті врем’яних літ”, зауважує, що в тексті давнього літопису апелятивом *пиняни* позначено назву населення міста *Пинськ* (*пиняне* < *Пиньскъ*) [7, 174]. І. Царалунга вважає, що в ойконімі *Пиняни* відображено родинну назву *Пиняни* “родина *Пиня*”, що є похідною від власної особової назви *Пинь*, а антропонім *Пинь* [Бір., 341] – відапелятивна власна особова назва (від апелятива *пинь* “затримка, перепочинок”, *пиня* “уперга людина”, *пинити* “заважати, перешкоджати” [8, 88]). Припускаємо можливість утворення цього ойконіма від родинної назви *Пиняни* “родина *Пиняна*”, що є похідною від власної особової назви **Пинян*. Антропонім **Пинян* – утворення з суфіксом **-ан** від слов’янської автохтонної відапелятивної власної особової назви *Пинь* [Бір., 341].

Висновки. Ми розглянули ті ойконіми сучасного Самбірського району Львівської області, при з'ясуванні походження яких ономасти допускають можливість альтернативних версій. Однак уважаємо, що аналіз фонетико-словотвірних змін, яких зазнали окремі ойконіми в процесі багаторічного, або й багатомісячного побутування; ретельне вивчення базових антропонімів, про відкомполітичне чи відапеліативне походження яких сьогодні говоримо з певним застереженням; робота з найдавнішими документами, де могли би бути зафіксовані первісні назви поселень допоможе звести феномен полімотивованості ойконімів до мінімуму.

1. Бучко Д. Основні принципи і способи номінації поселень у Галицькій землі (за даними реєстру поселень 1670 р.) / Д. Г. Бучко // Українська мова. – 2009. – № 4. – С. 42-51.

2. Вербич С.О. [Рец. на:] Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапеліативних антропонімів). – Львів : Інст. народознавства НАН України, 2004. – 536 с. // Студії з ономастики та етимології. – К., 2007. – С. 379-387.

3. Котович В. Відпатронімі ойконіми Самбірщини / В. В. Котович // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : збірник наукових праць. – Випуск шостий. – Хмельницький : ХмЦНП, 2013. – Частина друга. – С. 133-145.

4. Котович В. Ойконіми Бойківщини: лінгвістика і краєзнавство / В. В. Котович // Проблеми гуманітарних наук : Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка : збірник наукових праць. – Вип. 24. – 2011. – С. 116-126.

5. Котович В. Ойконіми Самбірщини: відродінні, відлокально-етнічні назви / Віра Котович // Молодь і ринок. – 2013. – № 4. – С. 58-63.

6. Котович В. Ойконіми Самбірщини: фонетичні та морфемно-словотвірні зміни / В. В. Котович // Наукові записки ТДПУ. Серія : Мовознавство. – Тернопіль : ТНПУ, 2012. : збірник наукових праць. – Вип. 2 (21) 2011-1 (22) 2012. – С. 128-136.

7. Хабургаев Г. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза / Г. А. Хабургаев. – М.: Наука, 1979. – 232 с.

8. Царалунга І. Українські топоніми на -ани (-яни) / Інна Царалунга. – Хмельницький: Авіст, 2007. – 157 с.

Прийняті скорочення

Акт. – Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – перш. полов. XIV ст. – Львів : НТШ, 2004.

АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Вид. перше. – К. : Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 1064 с.

Бір. – Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія : Прозвицы, утвароныя ад апеліатыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1962. – 506 с.

Вес. – Веселовский С. Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии / С. Б. Веселовский. – М.: Наука, 1974. – 384 с.

ВІЛ – Скрипник Л. Г. Власні імена людей / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К.: Наукова думка, 1996 – 335 с.

Гр. – Грінченко Б. Словарь української мови / Збір. ред. журн. “Киевская старина”. Надр. з вид. 1907-1909 рр., фотоспособом : [у 4 т.]. – К.: Наукова думка, 1996.

Грк. – Грковић М. Речник личних имена код Срба / М. Грковић. – Београд: Вук Караџић, 1977. – 325 с.

Ил. – Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите / С. Илчев. – София: Изд-во на Българската Академия на науките, 1969.

Демч. – Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVIII ст. / М. О. Демчук. – К.: Наукова думка, 1988. – 172 с.

ЖУР – Жерела до історії України-Руси : [у 7 т.]. – Львів, 1885-1903.

ЙМ – Йосифінська (1785-1788) і Францисканська (1819-1820) метрики (Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів). – К.: Наукова думка, 1965. – 354 с.

Мор. – Морошкин М. Я. Славянский именовслов, или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / М. Я. Морошкин. – СПб., 1867. – 108 + 213 с.

Пач. – Пачичъ И. Именовсловъ или речникъ личны имена разны народа славенски / И. Пачичъ. – Будим: Миловуць, 1828.

Р – Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королём польским Яном Казимиром: Сост. 1649 г. окт. 16 дня / Изд. по подлиннику О. М. Бодянский. – М., 1875. – 338 с. – (О-во истории и древностей рос.).

СУМ – Словник української мови : [в 11 т.] – К.: Наукова думка, 1970-1980.

Туп. – Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен / Н. М. Тупиков // Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества. – СПб., 1903. – Т. 6. – С. 58-913.

Худ. 1991 – Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення) / М. Л. Худаш, М. О. Демчук. – К.: Наукова думка, 1991. – 268 с.

Худ. 2006 – Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапелятивні утворення) / М. Л. Худаш. – Львів: Інст. народознавства НАН України, 2006. – 451 с.

Худ. 2004 – Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапелятивних антропонімів) / М. Л. Худаш. – Львів: Інст. народознавства НАН України, 2004. – 536 с.

Худ. 1995 – Худаш М. Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних імен) / М. Л. Худаш. – К.: Наукова думка, 1995. – 362 с.

Чуч. – Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / Павло Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 707+XLVIII с.

AGZ – Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1868-1935. – Т. 1-25.

- Leks.** – Leksik prezimena socialisticke republike Hrvatske. – Zagreb, 1976. – 772 s.
- Mak.** – Makarski W. Nazwy miejscowości dawnej ziemi Przemyskiej / W. Makarski. – Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. – 429 s.
- MRPS** – Matricularum Regni Polonia Summaria. – Warszawa, 1907-1908. – Pars 1-3; 1910-1915. – Pars 4/1-3; 1919. – Pars 5/1-2.
- Rym.** – Rymut K. Nazwiska polaków. – Wrocław etc., 1991.
- Skor.** – Skorowidz gminny Galicyi. – Wiedeń, 1907. – 1023 s.
- SG** – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880-1902. – T. 1-15.
- SSNO** – Słownik staropolskich nazw osobowych // Pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego. – Wrocław etc. : PAN, 1965-1985. – T. 1-6.
- Sv.** – Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení / J. Svoboda. – Praha : Nakladatelství ČSĀN, 1964. – 319 s.
- ZDM** – Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław etc., 1965-1976. – Cz. 1-8.
- ŹDź.** – Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. XVIII, cz. 1.

In the article analyzes several oikonimiv Simbsr district, Lviv region, the origin of which has the same interpretation in the scientific literature. This phenomenon is caused by frequent phonetic-word creative changes suffered by the individual oikonims during centuries of existence, incrimination fixations titles oldest settlements in the historical sources, the lack of known onomasticon many etymon – slavic indigenous own personal items.

Keywords: oikonim, apelyatyv, antroponim, principle of nomination, possessive derivative, vidpatronimne formation, Simbsr district.

УДК 81'44 : 398.91

Зоряна Коцюба (Дрогобич)

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ «Я – ВОНИ» У ПАРЕМІЯХ

(на матеріалі слов'янських, германських і романських мов)

У статті зроблено спробу простежити особливості вербалізації стереотипних національних уявлень про особу і колектив у прислів'ях і приказках слов'янських, германських і романських мов, диференціювати їхні універсальні та національно зумовлені характеристики.

Ключові слова: паремія, побутова свідомість, національне, універсальне.

Постановка проблеми. Проблема становлення феномена людського Я з огляду на розвиток європейської культурної традиції загалом й етнонаціональну специфіку зокрема осмислюється в дослідженнях пред-

ставників різних напрямів у царині філософії, психології, соціології, літературознавства і мовознавства здебільшого в контексті максими «пізнай себе», теорії свідомості, лінгвоментального моделювання концепту Я як у працях мислителів минулих епох (Демокрит, Сократ, Платон, Р. Декарт, Дж. Локк, Ф. Кант), так і в розвідках сучасних дослідників (Л. Александрова, Л. Боброва, К. Голобородько, В. Сухенко, Д. Трунов).

Наше Я, за твердженням В. Подороги, є передусім «лінгвальним тілом», яке ми отримуємо разом із мовою і пов'язаним із нею дискурсивним мисленням. Якщо хтось каже «Я», то він уже визнає давно укладений договір про взаємозв'язок внутрішнього особистісного і зовнішнього Іншого [12, 33-34]. Усе в світі проходить через свідомість людини і переломлюється через неї, тому дослідження різних аспектів вияву людського Я є чи не найскладнішими.

Мета пропонованої розвідки – простежити особливості об'єктивації колективних уявлень про Я національне і особисте у взаємозв'язках із колективним ВОНИ, вербалізоване у прислів'ях і наказах української, російської, польської, англійської, німецької і французької мов.

Вклад основного матеріалу. Власне Я особи є спільною для побутової свідомості носіїв багатьох мов точкою відліку у сприйнятті відношень належності, яка не зумовлена жодними етнічними чи культурними чинниками, що у мовному вимірі абстрагується в узагальнене Я носія мови. Закономірно, що типовий для українських фразем спосіб творення особистісного стереотипу *свого* за допомогою соматичного коду культури, описаний О. Селівановою [16, 28–29], характерний для всіх зіставлених мов і може вважатися типологічною універсалією, пор.: *wziąć sobie coś do głowy; dać swoją rękę; try your hand at something; turn your nose up at something; agir à sa tête; ne pas aller sans ses mains* тощо. Проте універсальна тенденція до Я-центрового опису й оцінювання світу не виключає існування дивергентного бачення місця і ролі особи в світоглядній системі представників різних мовних спільнот, що зумовлює неоднаковий розподіл універсуму життєдіяльності в їх свідомості і відповідно призводить до непорозуміння у міжкультурному спілкуванні. Так, зіставний аналіз ключових слів мовної свідомості англійців і росіян, сформованого на основі даних асоціативних експериментів, виявляє суттєву диспропорцію в кількості стимулів, які викликають асоціат «я» у свідомості носіїв мови: 1087 – в англійців і 347 – у росіян, що зумовлює найвищу позицію аналізованого асоціата в ядрі мовної свідомості англійців і 36-у – в ядрі мовної свідомості росіян [19, 218–219]. Тому не дивно, що й самі російськомовні інформанти вважають колективізм та зосередженість на потребах групи, а не індивіда, основними російськими цінностями, на противагу індиві-

дуалізму і незалежності, які були названі серед ключових американських цінностей представниками цієї культури [13, 12]. Цю особливість російської побутової свідомості підтверджує також загальновідома паремія *Я – последнее слово в азбуке* [4 II, 103].

Щодо власне мовних виявів специфіки самоідентифікації носіїв різних мов, то найочевиднішою особливістю германських і романських мов, у зіставленні зі слов'янськими, є різна частотність використання присвійних займенників. Проте не цілком обгрунтованими видаються спроби безпосередньо пов'язувати історично складені особливості вживання присвійних чи особових займенників, артиклів, синтаксичних конструкцій тощо у мовах різних структурних типів зі специфікою національного самоусвідомлення, зокрема мовного вираження колективізму та індивідуалізму, як це робить О. Леонтович, припускаючи, що характер використання особових займенників у російській мові, а також існування зворотних дієслів свідчить про сильне отождолення себе з зовнішнім світом, що традиційно вважається відмінністю колективістських культур від індивідуалістських [11, 180].

Відношення належності об'єктивуються за допомогою засобів граматики у всіх мовах. Ширше використання присвійних і зворотних займенників в англійській мові компенсується в українській та російській мовах вживанням зворотних дієслів різних типів. У французькій мові відповідне граматичне значення реалізується також через вживання численної групи займенникових дієслів. Якщо вважати, що особливості використання особових займенників і зворотних дієслів у російській мові свідчать про колективістський характер російської культури, то подібне функціонування займенників і дієслів згаданих груп в українській мові мало б свідчити про аналогічний статус української культури, що суперечить висновкам дослідників української ментальності, які одноставно вказують на її індивідуалізм, зумовлений інтровертністю представників цієї нації [17, 195–216]. Українське суспільство зорієнтоване передусім на внутрішні механізми самоорганізації (саме тому тут набули певної завершеності системи *спорідненості, свояцтва, кумівства, побратимства, громади* та ін.) та взаємодопомоги, що підтверджує дослідження українських паремій: *Добре братерство краще багатства; Єднання – найкраща спілка* [15, 26]; *У ляхів – пани, у Москві – ребята, а у нас – брати* [18, 11]; *Єдність і братерство – велика сила* [15, 274] тощо (докладніше див.: 8).

Прикметно, що подібні уявлення про єдність, її абсолютизація, характерні також для польської колективної свідомості: *Gdzie jedność, tam dosconalność; Jedność to siła* [24 I, 843]; на її силу вказує також німецьке

прислів'я *Keine festere Mauer, denn Einigkeit* [10, 139]; подібні переконання реалізуються в угорських, румунських, казахських, датських, філіппінських пареміях [23, 503].

Частина з наведених українських паремій має відповідники в російській мові, пор.: *Доброе братство милее богатства* [3 I, 124]; *С миру по нитке – голому рубаха* [4 II, 45]; *Дружно не грузно, а врозь – хоть брось* [3 I, 496]; *Берись дружно, не будет грузно* [4 I, 316]; *Мир – золотая гора* [4 I, 315], проте в російській мові існує значно менше прислів'їв і приказок, в яких вербалізується логема «колективна праця – запорака добробуту», що домінує в українській колективній свідомості і широко об'єктивується в пареміях.

Загалом група паремій із ключовими словами *народ, люди*, укр. *грумада, гурт, мир* (рідко), рос. *мир* тощо представлена в східнослов'янських мовах значно ширше і кількісно, і якісно, у зіставленні з відповідними групами паремій польської, англійської чи французької мов. Однак порівняльне дослідження специфіки якісної дистрибуції прислів'їв і приказок усередині аналізованих тематичних груп української і російської мов виявляє помітну диспропорцію в їх тематичній наповнюваності: якщо в українських пареміях громада здебільшого трактується як спосіб внутрішньої організації спільноти людей, заснованої на засадах взаємної підтримки і допомоги, то численні російські паремії реалізують невластиві українській побутовій свідомості характеристики громади, зокрема абсолютна авторитетність і «неосудність», «неминучість» і «всюдисущість», невіддільність особи і колективу (див.: 7).

Стереотипні національні уявлення поляків про колектив, зокрема спільну працю, які повністю відрізняються (мова йде саме про працю в колективі) від відповідних російських й українських колективних переконань, об'єктивованих у прислів'ях і приказках, виразно простежуються при аналізі тематичного блоку з ключовим словом *spółka*. Єдиний меліоративно конотований паремії *Spółka dwóch hoduje* [24 III, 285], яка має аналог в українській мові – *Спілка двох годує* [15, 275], у польському паремійному корпусі протиставляються дві групи пейоративно конотованих прислів'їв, які, з огляду на варіативність, можна вважати частовживаними. Зневажливе ставлення до спілок у прислів'ях першої групи передане через універсально негативно маркований образ чорта: *Diabeł spółkę wymyślił; Na spółkę sam diabeł narzeka; I diabeł spółki nie chciał; Kto się czego na spółce dorobi, ten może się z diabłem dzielić* [24 III, 284]. Паремії другої групи базуються на римуванні *spółki – jaskółki*: *Powiedziały jaskółki, że niedobre są spółki; Zginęły te jaskółki, co chciały do spółki; Wszystkie spółki zjadają jaskółki* [24 III, 285] тощо. Поляки пе-

реконані, що *Pracowity nie chce spółek* [24 III, 285]; *Wspólna praca nie wzbogaca* [24 II, 1054], а також пояснюють одну з причин негативного ставлення до спілок: *Gdzie spółka, tam spórka* [24 III, 284].

В англломовному паремійному корпусі знаходимо мізерну кількість прислів'їв, які б відображали етнічне бачення спільноти (громади) і ставлення до неї (8 – з опорним словом *people*, ще декілька з *folk* і *many*), причому багато з них містять пейоративні конотації: *He that builds on the people, builds on the dirt* [27, 90]; *He who serves the people serves nothing* [27, 716]. Англійські прислів'я радять у всьому покладатися насамперед на самих себе, не сподіватися на здобутки колективу і не вважають допомогу сторонньої людини суттєвою: *If you want a thing well done, do it yourself*; *He who depends on another dines ill and sups worse* [28, 236]; *Self do, self have* [27, 712]; *Self done is well done* [23, 230]; *Command your man, and do it yourself* [27, 137]; *A pot that belongs to many is ill stirred and worse boiled* [27, 641]; *If thou thyself canst do it, attend no other's help or hand* [28, 236]; *Everybody's business is nobody's business* [27, 231]; *He is a fool that forgets himself* [23, 171]. Однак думка про те, що якість роботи для себе є значно вищою, ніж роботи, яка виконується для когось, об'єктивується також у пареміях інших мов (наприклад, в українській приказці *Так робить, як не собі* [14, 287] негативна оцінка номінованої роботи виражена імпліцитно), що є закономірним результатом реалізації універсальних взаємозв'язків фундаментальних опозицій «своє – чуже» і «добро – зло».

Різні світоглядні засади народів-творців зіставлюваних паремійних фондів особливо виразно простежуються при аналізі народного бачення місця і ролі окремої людини в громаді. В етнічній свідомості східних слов'ян панівною є роль спільноти: *Більша громада, як одна баба* [15, 276]; *Одна бджола мало меду наносить*; *Один кіл плота не вдержить* [15, 273]; *Без єдної крупи горнець повний буде*; *З єдної ягоди немає вигоди* [15, 272]; *Один и у каши загинешь*; *Один в поле не воин*; *Один и дома горюет, а двое и в поле воюют*; *Одна головня и в печи гаснет, а две и в поле курятся* [4 II, 114]; *Одна пчела немного меду натаскает* [4 II, 229] тощо. Хоча в англійському паремійному корпусі зафіксована приказка *One man no man* [27, 597], запозичена з грецької мови як у зіставлювані, так і в інші паремійні корпуси [26, 91], прислів'я *One swallow does not make a summer*, що є скалькованим грецьким висловлюванням Аристотеля [24 I, 834], яке потрапило в сучасні мови через добірку Е. Роттердамського [27, 791], паремії *One flower makes no garland* [27, 596] (пор. лат. *Unus flos non facit ver* [20, 245]; укр. *Один цвіт не робить вінка* [15, 273]), а також прислів'я *The lone sheep (man) is in danger of the wolf* [27, 478], утворене вже на націо-

нальному ґрунті, для англомовної народної культури вони не типові, про що свідчить моноваріантність аналізованих паремій, якісна та кількісна репрезентація відповідної тематичної групи.

В англійських пареміях акцентується значущість окремої особи і перевага особистого над громадським: *Mind other men, but most yourself*; *God helps them that help themselves* [28, 235]; *He helps little that helps not himself* [23, 226]; *Self first, then your next best friend* [23, 183]; *Trust none better than yourself* [23, 497]. Польська паремія *Kto nie gasi ognia u sąsiada, jego się ściana prędko zajmie rada* [24 III, 149] моделює аналогічну ситуацію, що й англійська *Look to thyself when thy neighbour's house is on fire* [28, 236], однак подає протилежне бачення ролі прототипового суб'єкта дії. Саме опозиція «своє – чуже» лежить в основі оцінки мудрості людини в колективних уявленнях англомовців: *He is wise that has wit enough for his own affairs*; *He is not wise, who is not wise for himself* [28, 289]. З другої половини XVIII ст. в англійській мові широко вживаються прислів'я *Look after number one*; *Number one is the first house in the row* [28, 235], а також стійке словосполучення *number one* зі значенням «своя власна особа». «Люди повинні піклуватися самі про себе, нікому не допомагати і не приймати жодної допомоги», – пояснює Оксфордський словник англійську приказку *Every man for himself* [25, R 78], що є свідченням індивідуалізму, хоча в самій паремії вербалізується універсальна логема, відома людству з найдавніших часів: пор. лат. *Quisque est proximus sibi* – Кожен – собі найближчий [21, 88].

Зіставлення міжмовних паремійних аналогів *Every man for himself, and God for us all* [28, 235] – *Jeder für sich und Gott für alle* – *Chacun pour soi et Dieu pour tous* [2, 22] і їх російського відповідника *Всяк за своїх стоить, а один бог за всех* [4 II, 98], які не лише належать до однієї тематичної групи в цих мовах, але й побудовані за однією логічною схемою, яскраво засвідчує побутування дивергентних уявлень про індивідуальне і колективне, межі *свого* і *чужого* у названих культурах. Проте якщо для представників англомовної культури домінування власного Я є стійким і послідовним, то в російському паремійному фонді прислів'я і приказки на кшталт *Хватайся сам за доску, пускай другой тонет*; *Что мне до других, был бы я сыт (жив)*; *Перенеси, бог, меня, а вы как себе знаете* [4 II, 100]; *Мне хоть весь свет гори, только бы я жив был* [4 II, 99], в яких декларується повна індиферентність до проблем інших, не поодинокі.

У народній філософії східних слов'ян сила однієї людини залежить від сили громади: *Де гурт, там і сила*; *Вкупі і беззубий собака гавкає* [15, 275]; *Проти цари не поривайся!* [1 III, 288]; *В согласном стаде волк не страшен*; *Из-за костра и щена востра* [4 II, 230], а сила спільноти гі-

перболізується: *Гурт і в Бога вкраде; Собором і чорта поборем; Гуртом можна і море загатити; Дружно і гори рівняють* [15, 275]; *Мир зинет – камінь треснет; Как мир вздохнет, и временицк издохнет; Мирская шея туга: тянется, да не рвется* [4 I, 315]. В англійській – навпаки: лише сила окремих людей робить міцною громаду: *When everyone takes care of himself, care is taken of all* [28, 235].

Ю. Караулов, зіставляючи семантичні гешталти ядра російської й іспанської мовної свідомості, вказує на бінарність структури зони «Людина» в російській свідомості (*друг – товарищ, мужчина – женщина* тощо), що надає їй замкнутого характеру й узгоджується з діалогією П. Перцова, за якою «російський світ» (і слов'янський загалом) оцінюється як «круглий» (світ О, де «кожен за всіх»), на відміну від західноєвропейського «людина» – □, де квадрат і перехрещення ліній символізують принцип «кожен за себе» [6, 199–200].

В англійській мові, безперечно, існують прислів'я, в яких засуджується надмірний індивідуалізм, що межує з егоїзмом: *He is a slave of the greatest slave, who serves nothing but himself; We are not born for ourselves; He is unworthy to live who lives only for himself* [28, 236], але ця тематична група не є кількісно репрезентативною, а одиниці, які її формують, – моноваріантні.

У французьких пареміях співіснують протилежні погляди на взаємозв'язок «людина – колектив» (я – вони), хоча дослідники вказують на давні і міцні традиції індивідуалізму у французькій культурі, що історично підтримується спогадами про дворянський «лібертинаж», про вольності міських комун і практикою життя після Великої буржуазної революції [5, 209]. З одного боку, паремії спонукають сподіватися не на здобутки колективу, а лише на себе: *Ne t'attends qu'à toi seul* [22, 102]; *On n'est jamais si bien servi que par soi-même* [22, 12]; *Mal prie qui s'oublie* [22, 284]; *Mieux vaut être seul que mal accompagné* [22, 99], а з другого, – трактують взаємодопомогу як один із законів природи – *Il se faut entraider: c'est la loi de la nature; Le four tire l'étuve de gêne* [22, 162] – і не заперечують слабкості однієї людини і сили спільноти: *Homme seul est viande à loup* [9, 39]; *Quand les boeufs vont à deux, le labourage en va mieux* [22, 45]; *Un soldat ne fait pas une militaire* [2, 123].

Отже, якісна та кількісна репрезентація відповідних паремійних тематичних блоків і груп указує на існування дивергентного бачення місця і функцій особи у колективній свідомості носіїв досліджуваних мов: від крайнього індивідуалізму англомовців і суперечливості побутових уявлень французів про силу спільноти, заперечення спільної праці у поляків до панівної ролі колективу в етнічній свідомості східних слов'ян, що виявляється в невіддільності особи і громади як абсолютного авто-

ритету в російській наївній картині світу і характерного українського індивідуалізму, що не заперечує об'єднаної ролі колективу як запоруки взаємодопомоги і добробуту.

1. Галицько-руські народні приповідки: в 3-х т., 6 вип. / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко] // Етнографічний збірник. – Львів: Друк. Наук. товариства ім. Шевченка, 1901 – 1909. – Т. 1 – 3.

2. Гольдгардт-Ландау Г. М. Русскія пословицы, поговорки, прибаутки и притчи въ переводе на соответствующіе имъ галлицизмы и германизмы / Г. М. Гольдгардт-Ландау. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1888. – 180 с.

3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М.: Русский язык, 1981. – Т. 1 – 4.

4. Даль В. И. Пословицы русского народа: Сборник. В 2-х т. – М.: Худож. лит., 1984. – Т. 1 – 2.

5. Зусман В. Г. Межкультурная коммуникация / В. Г. Зусман. – Н. Новгород: ДЕКОМ, 2001. – 314 с.

6. Караулов Ю. Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети / Ю. Н. Караулов // Языковое сознание и образ мира: сб. статей / Отв. ред. Н. В. Уфимцева. – М.: ИЯ РАН, 2000. – С. 191 – 206.

7. Коцюба З. Г. Асоціативно-вербальні зв'язки в українських та англійських прислів'ях / З. Г. Коцюба // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. – Вип. 6. – Рівне: РІСКСУ, 2006. – С. 122 – 131.

8. Коцюба З. Г. Етнічне бачення спільноти в українських та англійських пареміях / З. Г. Коцюба // Ukrainian Society for the study of English. 4th Symposium (10–12 October 2007). Abstracts. – Kyiv: KNLU, 2007. – С. 51 – 53.

9. Критская О. В. Французские пословицы и поговорки. – М.: Гос. изд-во «Высшая школа», 1963. – 95 с.

10. Кудіна О. Ф., Пророченко О. П. Перлини народної мудрості. Німецькі прислів'я та приказки: посібник. – Вінниця: Нова книга, 2005. – 320 с.

11. Леонтович О. А. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения: монография / О. А. Леонтович. – М.: Гнозис, 2005. – 352 с.

12. Подорога В. А. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию / В. А. Подорога. – М.: Ad Marginem. 1995. – 339 с.

13. Привалова И. В. Отражение национально-культурных ценностей в паремиологическом фонде языка / И. В. Привалова // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей. Вып. 18. – М.: МАКС Пресс, 2001. – С. 10–16.

14. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.

15. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми: [упоряд. М. М. Пазяк]. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.

16. Селіванова О. О. Опозиція *свій – чужий* в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 26 – 34.

17. Старовойт І. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей / І. Старовойт. – К. – Тернопіль, 1997. – 256 с.

18. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [упоряд. М. Номис]. – Торонто – Київ: Бескид, 1993. – 226 с.
19. Уфимцева Н. В. Языковое сознание и образ мира славян / Н. В. Уфимцева // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. Вып. 18. – М.: МАКС Пресс, 2001. – С. 207 – 219.
20. Цимбалюк Ю. В. Латинські прислів'я і приказки. – К.: Вища шк., 1990. – 436 с.
21. Цимбалюк Ю. В. Англо – латинсько – українсько – російський словник афоризмів. – К.: Грамота, 2009. – 408 с.
22. Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes par M. Maloux. – Paris: Librairie Larousse, 2001. – 628 p.
23. Mieder W. The Prentice-Hall Encyclopedia of world proverbs. A Treasury of Wit and Wisdom through the Ages. – New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1986. – 582 p.
24. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich: W IV t. / [red. J. Krzyżanowski]. – Warszawa: Instytut Wydawniczy, 1969 – 1972. – T. I – III.
25. Oxford Advanced Learner's Dictionary / [chief ed. S. Wehmeier]. – 7th ed. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2006. – 1780 p.
26. Sitarz M. Yiddish and Polish proverbs. Contrastive Analysis against Cultural Background / M. Sitarz. – Kraków: Academia Umiejętności, 2000. – 161p.
27. The Oxford Dictionary of English Proverbs. 3rd ed. / [ed. by F. P. Wilson]. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 930 p.
28. The Penguin Dictionary of Proverbs. 2nd ed. / [ed. by R. Fergusson & J. Law]. – Penguin Books, 2000. – 365 p.

The article is an attempt to trace the verbalization peculiarities of the stereotypic national conception of an individual and community in Slavonic, Germanic and Romance proverbs and sayings, differentiate their national and universal characteristics.

Key words: *paroemia, common consciousness, national, universal.*

УДК 811'373.7(=161.2=161.1)

Олена Куцик (Дрогобич)

ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ З ОНОМАСТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТЕКСТИ (на матеріалі російської та української мов)

У статті розглядаються російські та українські прислів'я і приказки з ономастичним компонентом як особливі види лінгвокультурних текстів. Виокремлено тематичні підгрупи досліджуваних фразеологізмів: оцінка ситуації чи окремої людини; форми поведінки людини; успіх, удача, щастя; невдачі; горе-біда; голод; оцінка краси; досягнення бажаного, результат; напрямок; знахо-

дження на чужині; зміна дня і ночі (пір року, літ) тощо. Висвітлюються шляхи їх образно-метафоричного переосмислення і трансформації у загальні назви.

Ключові слова: *фразеологізм, прислів'я, приказка, онім, фразеонім, лінгвокультурний текст.*

Постановка проблеми. Прийнято вважати, що основою різних культур є системи ціннісних орієнтацій, які знайшли відбиток у прислів'ях та приказках, а їх лінгвістичний аналіз дає можливість об'єктивно дослідити головні ціннісні пріоритети.

Однією з найважливіших функцій мови є кумулятивна функція, яка полягає в тому, що мова накопичує і зберігає колективний досвід і культуру народу (А. Баранов, Є. Верещагін, В. Костомаров, В. Гак, Ю. Караулов та ін.).

О. Потебня мову розглядав як величезну суму відомостей про культуру народу. На його думку, слово є не лише засобом вираження готової думки: воно є засобом, прийомом її створення та розробки. Мова – це сама думка. Власне народження думки органічно пов'язане з мовою, залежить від мови» [Див.: 8, 405]. Міфи, легенди, прислів'я, приказки – це продукт народної творчості. Їх вивчення сприяє глибшому розумінню народу, його мови, традицій, вірувань тощо.

Необхідність вивчення онімів як елементів усталених словесних комплексів виникла на певному етапі розвитку лінгвістичних знань. Це цілком закономірна потреба, оскільки тривалий час ігнорувався матеріал власних назв під час опису мовних картин світу та семантичних полів.

Інтенсивний розвиток ономастичних досліджень упродовж останніх десятиріч, з одного боку, розмаїття, пізнавальна цінність, семантико-стилістична специфіка власне ономастичного матеріалу, з іншого, зумовили необхідність всебічного і глибокого підходу до зазначеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні можна з упевненістю сказати, що ономастика – достатньо розвинена галузь лінгвістичної науки. З'ясуванню етимології фразеологізмів з компонентами онімами присвячено розвідки В. Мокієнка [12]. Етнокультурний аспект функціонування онімів опрацьовано у дослідженнях В. Жайворонка [4] і В. Хімік [21, 22-27]. На діалектному матеріалі оніми-компоненти аналізували В. Ужченко [17, 65-74] та І. Мілева [11, 90-95]. Особливості конотації антропонімів на позначення прізвиська людини в англійській та українській мовах досліджено у кандидатській дисертації І. Заваринської [6]. У зіставному аспекті цю проблему також висвітлено у працях А. Кравчук [9], Т. Шутковскі [23, 186-196]. Розгляд польських та

українських фразеологічних одиниць із власною назвою дає можливість А. Кравчук стверджувати, що групування фразеологічних одиниць за структурно-семантичними моделями спрямоване на поєднання національних та інтернаціональних ознак в ономастичній фразеології польської й української мов, а також на експлікацію семантичної природи власної назви у складі фразеологічних одиниць [9].

Проблематику когнітивної ономастики розглянуто в дослідженнях Ю. Карпенка [7] і Ю. Фірсової [20, 96-100].

Однак дослідження онімів-складників фразеологізмів у лінгвокультурологічному аспекті лише розпочалися в українській науці [19, 391-395].

Мета статті полягає в тому, щоб виявити й проаналізувати культурно-мовні характеристики прислів'їв та приказок з ономастичним компонентом на матеріалі російської й української мов; дослідити специфіку функціонування антропонімів і топонімів у російських та українських прислів'ях і приказках в лінгвокультурологічному аспекті, з'ясувати механізми переосмислення власної назви, її перетворення на загальну, визначити роль культурної інформації в цьому процесі.

Ми не ставимо собі на меті провести зіставний аналіз, оскільки це зробити дуже складно, а подекуди неможливо. Прислів'я і приказки переважно є безеквівалентними одиницями у фразеологічних системах кожної мови, хоча подекуди простежується повний (або частковий) збіг їх компонентного складу та семантики.

Виклад основного матеріалу. У системі лінгвістичного знання особливе місце посідають лінгвокультурні тексти, які в концентрованому вигляді зберігають відомості про культуру народу (характеризують найважливіші події, розкривають звичаї, традиції носіїв певної мови).

Лінгвокультурний текст складають культурно-марковані одиниці, які можна досліджувати в різноманітних аспектах (авторство, історія, джерела, способи оформлення тощо).

Прислів'я та приказки як лінгвокультурні тексти відтворюють у свідомості людини сукупність певних відомостей. З одного боку, ці відомості визначають логічну конструкцію виразу, з іншого – зумовлюють межі його вживання, стилістику, зв'язок з певними життєвими ситуаціями, історією і культурою народу. Сукупність таких відомостей, на думку багатьох учених, становить культурно-історичне тло прислів'їв та приказок.

Власні назви стали предметом дослідження ще давньоєгипетських, давньогрецьких та давньоримських учених. Як особливий клас слів вони були виокремлені стоїками, а пізніше – в епоху Відродження, в нові часи (Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. Лейбніц).

Упродовж ХІХ століття тривала дискусія щодо власної назви, було висловлено немало абсолютно протилежних думок, а сама проблема визначення своєрідності її значення сприймалася не стільки як лінгвістична, скільки як логічна (Дж. Ст. Мілль, Х. Джозефер та ін.).

У сучасній науці існує дві точки зору щодо питання про визначення кордонів між ономастичною та загальною лексикою: 1) межа між загальною та власною назвою не є абсолютною (Л. Булаховський, В. Ніконов, А. Белецький, І. Ковалик та ін.); 2) ця межа є абсолютною, оскільки ніяких «проміжних явищ між власною і загальною назвами не існує» (Ю. Карпенко). Звичайно, відносна межа між ними є. Це справедливо як для синхронного, так і для діахронного планів. Існує безліч антропонімів (особливо прізвиськ), топонімів та інших видів власних назв, про які важко сказати, чи відбувся перехід у власну назву чи ні, скажімо, в російській мові: *Длинный, Толстый, Губастый, Синеглазка* – говорять про людей високих на зріст чи повних; *Семь Дорог, Ёлочки, Солнечная полянка* – про місця, де перетинаються «сім доріг», ростуть «ялинки», де знаходиться «освітлена сонцем галявинка» [Див.: 15, 7] тощо.

У сучасній ономастиці продуктивним залишається вивчення структури, семантики й функціонування онімів у складі фразеологічних одиниць.

Однією з найважливіших причин функціонування ономастичного компонента у складі фразеологізмів є узагальнене значення імені. Під *ономастичним компонентом* розуміємо переосмислені власні назви (оніми) – вторинні, видові назви, що доповнюють і уточнюють первинну, загальну назву й слугують для розрізнення номенів одного типу. До них належать похідні від антропонімів, топонімів, теонімів, зоонімів тощо, які характеризуються специфічними національно-культурними і символічними нашаруваннями.

Безумовно, на основі взаємодії фразеологізму з онімом формується особлива ономастична одиниця, яку можна позначити терміном *фразеонім*; остання поєднує у своїй семантиці й виражає в асоціативно-культурному плані ознаки оніма та фразеологізму [10].

Вивчення фразеологічних одиниць з ономастичним компонентом дає змогу, з одного боку, простежити особливості закріплення в мові національно-культурних реалій, з іншого – зробити узагальнення теоретичного характеру з приводу окремих не до кінця з'ясованих проблем фразеології та ономастики.

Є підстави вважати, що власні імена у фразеологізмах виконують символічну функцію, вони можуть позначати стереотипний образ, належний певному концептові, наприклад, *дурень*. Не викликає сумніву

той факт, що антропонім до складу фразеологічної одиниці потрапляє здебільшого вже в переосмисленому вигляді. Однак у цьому разі варто зважати на таку заувагу В. Мокієнка: «Проходячи колом: загальна назва → власна назва → загальна назва і т. д., – іменники вступають у різні зв'язки з іншими словами. Чим стійкіші ці зв'язки, тим ближче сполучення до образного звороту» [12].

Термін «фразеологічна одиниця» розуміємо широко: він охоплює не лише ідіоми (фразеологічні зрощення й фразеологічні єдності), фразеологічні сполучення, різного роду порівняльні звороти, а й прислів'я, приказки, прикметники, крилаті вислови, тобто всю різноманітність стійких відтворюваних словесних комплексів.

Однією з функцій власних імен у фразеологізмах є номінація загалом людини, зокрема чоловіка, жінки, дитини. Л. Скрипник, зазначаючи, що «показчик сталих словесних формул з іменами людей – прислів'їв, приказок, приписів народного календаря, різних римованих приповідок, якими дражнять так чи інакше названих людей, тощо – нараховує сотні одиниць, серед яких особливою фразеотворчістю відзначаються імена *Іван, Григорій, Петро, Семен, Хома, Ганна, Марія, Хима* та ін.» [14, 113]. У такому разі вибір імені зумовлюється структурою фразеологізму, тобто формальною організацією мікротексту. Явище паронимазії, яке «полягає в навмисному зближенні в контексті паронімів і взагалі співзвучних слів або їхніх форм з певною стилістичною настановою» [16, 425], часто спостерігається у фразеології. І. Франко біля фразеологізму *Андрею, не будьте свинею, коли вас люде величають* умістив коментар: «Довгий ряд прикладок прив'язаних до найпопулярніших у нас імен хресних... характеризує те замилене складного, дотепного слова, яким визначається наш народ. У тих прикладах декуди видно їдку сатиру (як ось зараз у отсій першій), декуди більше невинний жарт, та нераз не видно нічого крім наміру – посмішити веселу компанію коштом чийось імені» [21, 29]. З цим поясненням не можна не погодитися. «Одним із видів узагальнення імені, наприклад, є його римоване вживання в дитячих дражнилках: рос. – *Сергей-воробей, Гаврило – свинное рыло, Иван-болван, Мишка – еловая шишка, Татьяна-сметана* і т. ін. У разі частого повторення такі асоціації, що виражені римою, можуть стати постійною характеристикою імені...» [2, 189].

Фразеологічні одиниці з власною назвою можуть характеризувати ситуацію в цілому, людину в тому чи іншому аспекті її діяльності і таке інше.

Серед усього ономастикону, насамперед, антропоніми виступають частиною історії народу, віддзеркалюють побут, світогляд, фантазії, художню творчість народів, їх історичні контакти. На появу тих чи інших

імен впливає соціально-економічний розвиток суспільства. Особові імена мали всі люди у всі часи і у всіх цивілізаціях. При цьому майже всі імена людей несуть на собі яскравий відбиток відповідної епохи.

Спробуємо згрупувати зібрані нами одиниці, залежно від того, яка ознака виступає на перший план, стає основною.

«Наше життя – це те, що ми про нього думаємо», – сказав колись Марк Аврелій [1, 152]. Що ми думаємо, як думаємо, даємо оцінку тій чи іншій ситуації – відбито в народній мудрості, зокрема в прислів'ях та приказках.

До першої групи належать фразеологізми, які надають оцінку ситуації чи окремій людині: рос. – *Улита едет – когда-то будет; Федот, да не тот; Два сына, и оба Иваны; По Сеньке шапка, по Емельке колпак; Мели, Емеля – твоя неделя; На безлюдье и Фома дворянин.*

Запорукою успіху у навчанні, за Арістотелем, було «наздоганяти тих, хто спереду, а не чекати тих, хто позаду» [1, 563]. Але не скрізь і не завжди успіх і удача супроводжують людину: рос. – *Нашему Ивану нигде нет талану.* Відомо, що один з основних профілів антропоніму *Іван* в російській і українській народних традиціях – дурень (укр. – *Іван ні Богу ні нам* (про нездару, непорядного чоловіка) [21]. В українських пареміях з образом дурників пов'язуються ще антропоніми *Стецько, Гапа* та інші: *Стецько з печі, Стецько – на піч* (уособлення дурості й неробства); *Стецько з печі – торбу на плечі; Уже й Стьопа борщем хлопа; То ще була Гапа* (дурна) [4, 455] тощо; в російських – *Ванька, Агафон, Алуферий, Ананья, Аноха, Арина, Варлаха, Ерема, Максим, Мартын, Митька, Пантелей (Пантюха, Пентюх), Пахом, Стеха, Стеша, Шура, Фома, Фока* [12].

В українському фольклорі антропонім *Іван* може набувати форми *Івась*: *Чого ся Івась не навчить, того й Іван не буде вміти* [21, 289].

Не залишилися не поміченими у прислів'ях та приказках і форми поведінки людини. Узагальнений негативний образ у російських пареміях пов'язується з антропонімом *Ілля*: *В гостях Илья, а дома свинья.*

Наступну групу складають фразеологізми, основне значення яких – **успіх, удача**. Ці поняття є одними з найпоширеніших у російському паремійному корпусі. Без сумніву, цей факт пов'язаний зі сподіваннями народу на краще майбутнє, вірою в добро. Тому й ставиться він до невдач, лихої долі з іронією, самокритикою: рос. – *Доселе Макар гряды копал, а ныне Макар в воеводы попал* [3, I, 50]; укр. – *Як Настя, то й буде щастя* [18, 182] тощо.

Не завжди людині посміхається удача. **Напасті, невдачі** асоціюються у росіян як з чоловічими, так і з жіночими антропонімами *Макар,*

Ермак, Касьян, Пётр, Захар, Настя, Мина, Анна, Мокей: На бедного Макара все шишки валяться [3, I, 42]; *Доселе Макара гряды копал, а ныне Макара в воеводы попал* [3, I, 50]; *Пожилось Ермаку – по три чирья на боку* [3, I, 42]; *Наш Касьян на что ни взглянет, все вянет* (это имя считается немилостливым, недобрим) [3, I, 42]; *Нашему Петру скотина не ко двору* [3, I, 42]; *Горькому Кузеньке горькая и песенка* [3, I, 42]; *По бедному Захару всякая щепка бьет* [3, I, 43]; *Пошла Настя по напастям* [3, I, 43]; *Кого мимо, а Мину в рыло* [3, I, 44]; *Анна талана; Анна затычка банна* [3, I, 53]; *У меня лакеи все были Мокеи; а ныне Мокею самому пришлось в лакеи* [3, I, 54]; тощо. В українській мові серед таких антропонімів часто представлені *Солоха, Настя Нечипір* та багато інших: *Удалося, як тій Солосі* [18, 192]; *Казала Настя, як удасться!* [18, 192]; *Совайся, Нечипоре, по гарячій сковороді* [18, 192]; *Піди до Кракова, всюди біда однакова; підеши за Карпати, то треба будувати* [18, 192].

Фразеологізми досліджуваної тематичної підгрупи – це втілення характерної тенденції фразеологічного розвитку негативних характеристик, що соціально закріпилися у власних назвах, як, скажімо, в антропонімі *Арина*. Простонародне ім'я *Арина* в деяких російських діалектах стає соціально забарвленим і перетворюється на характеристику нерозумної жінки [2, 32].

«Не можна, мабуть, інакше, як тільки горем та бідою, довести людей до розуму», – написав колись Пантелеймон Куліш. З цієї думкою можна посперечатися.

Однак, інколи людина дійсно, потрапляючи в якусь ситуацію, пов'язану з *горем-бідою*, набуває життєвого досвіду. Так, у російських пареміях: *Плохо, Терёха (Алёха), хило, Вавила* [3, I, 109]; *Пришли на Настю беды да напасти* [3, I, 109]; *Кузеньку подкузьмили. Горькому Кузеньке – горькая и долюшка* [3, I, 110]; *Взяло Фоку сзади и сбоку* [3, I, 110]; *Горюет Фома, что пуста у него сума* [т.1, С.110]; *Флориха дошла до лиха* [3, I, 110]; *Придет неспориха – дойдет и Флориха до лиха* [3, I, 110]; *Охала Маланья, что уехала Ананья (Ананий)* [3, I, 110]; в епіцентрі такої ситуації опиняються *Терёха* або *Алёха*, *Вавила*, *Кузьма (Кузенька)*, *Фока*, *Маланья*, *Ананья (Ананий)* тощо. Але не лише антропоніми, а й топоніми відіграють центральну роль у прислів'ях та приказках досліджуваної тематичної підгрупи: в українській мові – *На кого біда нападе, то до Києва іде, а як біда минеться, то він і з Броварів вернеться* [13, 42]; *Від Києва до Кракова – всюди біда однакова* [13, 42].

Фразеологізми ввібрали у себе соціальну оцінку багатьох імен (*Терёха*, *Алёха* та інші), які раніше належали «подлому сословию» і на-

були семантики «дурник». Такими іменами, як *Вагила, Кузьма, Фока, Маланья, Ананья (Ананий), Терёха, Алёха* називали зазвичай представників «чорної кістки».

Певні вади у зовнішності, характері, що виявляються у якихось життєвих ситуаціях, зафіксовані у російському фразеологізмі *Не всякому по Якову*, де смислове навантаження припадає на антропонім *Яков*.

Ситуація, в яку потрапляє **голодна** людина, пов'язується з російським антропонімом *Федот: Голодному Федоту и река в охоту*.

Як видно з наведених прикладів, той чи інший антропонім (крім *Касьяна*) обирається з величезного антропонімікону, насамперед, за римою до того чи іншого влучного слова, яке врівноважує паремію, а сам антропонім стає її образно-смисловим центром.

Не лише антропоніми стають семантично владними центрами прислів'їв та приказок. Таку функцію можуть виконувати й топоніми. Найбільше їх представлено у пареміях, які відбивають ситуації, наприклад, **відсутності чи необхідності** у чомусь: рос. – *В Тулу со своим самоваром не ездят; недовіри: Москва слезам не верит; оцінки краси: Кто в Москве не бывал, тот красоты не видал; Девичья коса и в Москве краса; досягнення бажаного, результат: Язык до Киева доведёт; Все дороги ведут в Рим; Москва не сразу строилась.*

Однак, ситуацію **напрямку** відбито у пареміях, де центральними компонентами виступають як антропоніми, так і топоніми, наприклад: рос. – *Ехал к Фоме, а заехал к куме; Ехал в Казань, а попал в Рязань.*

Наведемо ще приклади. Так, кожна людина розуміє ситуацію, коли ти знаходишся далеко від дому, на **чужині**. Як виразити своє ставлення до цього, свою тугу за батьківщиною? Звісно ж, за допомогою прислів'їв та приказок, обов'язковими компонентами яких будуть антропоніми або топоніми: рос. *Скучно Афонюшке на чужой сторонушке* [3, I, 254]; *И пензенцы в Москве свою ворону узнали* [3, I, 255]; *Дон, Дон, а лучше дом* [3, I, 555]; *Каково на дому, таково и на Дону* [3, I, 555]; *Ерема, Ерема! Сидел бы ты дома да точил веретена* [3, I, 555]; *Москва – царство, а наша деревня – рай* [3, I, 256]; *Хороша Москва, да не дома. Наш городок – Москвы уголок* [3, I, 256]; *Прилетел гусь на Русь – погостит да улетит* [3, I, 256].

Антропоніми в обох досліджуваних мовах стають стрижневими компонентами цілого ряду прислів'їв та приказок, які пов'язані з народними прикметами через церковні свята. Наприклад, в українській мові: *До Дмитра дівка хитра* [13, 11]; *До Дмитра дівка хитра, а після Михайла хоч за попихайла* [13, 182]; *Варвара мостить, Сава гвоздить, а Микола кріпить* [13, 11]; *На Петра Вериги розбиваються криги* [13,

12] і т.п.; у російській: *Наварила, напекла Акулина на Петра; Пришёл Евсей – овсы сей; Не отсеялся до Бориса, с Бориса сам боронися, а не то как и на Афанаса, не поешь хлнба на Спаса; Кто сеет на Фита (св. Вита), тот прост бывает жита; На святого Пуда вынимай пчёл из-под спуда* [3] тощо. Однак, досліджуючи обрану нами тему, такі фразеологізми можна віднести до різних тематичних підгруп. До прикладу, зміна дня і ночі: *Варвара-краса ночь унесла*; зміна літ: *Наготовить как на Маланьину свадьбу* (символічна зустріч Старого і Нового року) [3]; зміна пір року: *Илья-пророк лето уволок* і т.ін.

Висновки. Як підсумок зазначимо, що досліджувані фразеологізми можна поділити на такі тематичні групи: **оцінка ситуації чи окремої людини; форми поведінки людини; успіх, удача, щастя; невдачі; горе–біда; голод; оцінка краси; досягнення бажаного, результат; напрямок; знаходження на чужині; зміна дня і ночі (пір року, літ)** тощо. Тема не вичерпана, має широкі перспективи дослідження, оскільки таких рубрик можна виокремити багато, життя яскраве і різноманітне.

Відтак можна впевнено стверджувати, що розвиток різних конотацій спільного оніма в російській та українській фразеології свідчить про відмінності у сприйнятті досліджуваних образів кожним народом.

Прислів'я та приказки можна вважати окремими текстами, незважаючи на лаконічність оформлення, оскільки вони автосемантичні, їм притаманна відносна незалежність від тексту, в якому вони можуть функціонувати.

1. Антологія афоризмів / Упор. Л.П. Олексієнко. – Донецьк: «Видавництво Сталкер», 2004. – 704 с.

2. Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.

3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – В 4 т. – М.: Русский язык, 1989–1991.

4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

5. Жайворонок В. В. Символіка імені в контексті етнокультури // Науковий вісник Кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 5. – 2001. С. 106–115. – Ел. ресурс: <<http://ukrling.iwebland.com/right10.htm>>.

6. Заваринська І.Ф. Лінгвокультурна мотивація фразеологізмів з знімним компонентом в англійській, польській та українській мовах. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – К., 2009. – 21 с.

7. Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. – Одеса, 2006. – 328 с.

8. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – 180с.

9. Кравчук А. М. Польська фразеологія з ономастичним компонентом. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Київ, 1999. – 24 с. Мілева І. В. Конотативні власні назви в евфемістичних фразеологізмах // Лінгвістика. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – № 3 (6). – С. 90-95.

10. Максимчук Н. А. Фразеоним как функциональная ономастическая единица // III Международный конгресс исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность»: Сборник тезисов. – М., 2007. – Ел. ресурс: < <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/5.pdf>>.

11. Мілева І. В. Конотативні власні назви в евфемістичних фразеологізмах // Лінгвістика. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – № 3 (6). – С. 90-95

12. Мокиєнко В. М. В глибок поговорки: Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений. – 3-е изд., перераб. – СПб.: Авалон, Азбука-классика, 2006. – 256 с.

13. Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

14. Скрипник А. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 279 с.

15. Смерчко А.К., Куцик О.А., Колечко М.Д. Ономастика: культурологічний аспект (матеріали до спецсеминару): Навчально-методичний посібник... – Дрогобич: РВВДП, 2009. – 54 с.

16. Тараненко О. О. Парономазія // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

17. Ужченко В. Д. Альоша з Булавинівки (про дві структурно-семантичні моделі) // Лінгвістика. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – № 2 (5). – С. 65-74.

18. Українські народні прислів'я та приказки. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 791 с.

19. Федонюк В. Слов'янська антропонімічна лексика у складі фразеологічних одиниць (культурологічний аспект) // Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті професора Костянтина Трофимовича. – Львів: Літопис, 1998. – т. I. – С. 391-395.

20. Фірсова Ю. А. Когнітивний підхід до вивчення фразеологізмів з топонімічним компонентом // Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів «Літопис», 1999. – С. 96 – 100.

21. Франко І. Галицько-руські народні приповідки // Етнографічний збірник. – Львів: Наукове Товариство імені Шевченка. – Т. 1. – Вип. 1 (А-Відати). -1901. - 200 с.; Т. 1. – Вип. 2 (Відати-Діти). – 1901.– 195 с.; Т. 2. – Вип. 1 (Діти-Книш). – 1907.– 300 с.; Т. 2. – Вип. 2 (Кравець-Пять). – 1908. – С. 301-612; Т. 3. – Вип. 1 (Рабунок-Час). – 1910. – 300 с.; Т. 3. – Вип. 2 (Час-Ячмінь). – 1910. – С. 301-541.

22. Химик В. Имя собственное человека в национальной русской культуре // Slowo. Tekst. Czas. Materiały Konferencji Naukowej. – Szczecin, 2005. – С. 22-27.

23. Шутковски Т. Образ человека в русских и польских фразеологизмах с антропонимическим компонентом // Slowo. Tekst. Czas. Materiały Konferencji Naukowej. – Szczecin, 2005. – С. 186-196.

The given article deals with the Russian and Ukrainian proverbs and sayings with the onomastic component as a special kind of lingo cultural texts. The thematic sub-groups of the probed phraseological units are selected: the estimation of separate situation or person; forms of person's conduct; success, luckiness, happiness; failures; grief-misfortune; hunger; estimation of beauty; achievement desired, result; direction; being in strange land; changing days and nights (seasons, years) etc. The paper gives the image-metaphorical rethinking and transformation them into general names.

Key words: *phraseological unit, proverb, saying, onim, fraseonim, lingo cultural text.*

УДК 811.161.2'373.611'366

Оксана Кушлик (Дрогобич)

СЛОВОВІРНА СПРОМОЖНІСТЬ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ЕСИВНИХ ДІЄСЛІВ-ОКАЗІОНАЛІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО СТАНУ СУБ'ЄКТА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено дериваційну спроможність відприкметникових суфіксальних есивних дієслів-оказіоналізмів на позначення внутрішнього стану суб'єкта в українській мові. Указано на обмеженість наповнення словотвірних парадигм цих вербативів (належність дериватів лише до субстантивної зони); простежено словотвірну однотипність семантичних позицій (експлікація одного словотвірного значення); встановлено мінімальний набір словотворчих засобів.

Ключові слова: *словотвірна парадигма, словотвірна зона, словотвірне значення, словотворчий формант, відприкметникове (відад'єктивне) есивне дієслово, структурно-семантичний тип, дериват.*

Постановка проблеми. Системне вивчення словотвірної спроможності того чи того лексико-граматичного класу, а в межах нього – структурно-семантичного типу чи лексико-семантичної групи слів з метою *простежити* взаємозв'язок між смисловими структурами твірної і похідної одиниць, *передбачити* утворення дериватів з певним словотвірним значенням, *установити* інвентар словотворчих засобів для експлікації його, *виявити* системні відношення (зокрема синоніміїні) між похідними одиницями, *з'ясувати* причини нереалізації дериваційної спроможності твірних у деяких семантичних позиціях, *проаналізувати* морфологічні зміни при поєднанні різного типу фіналей твірних

основ зі словотворчими засобами, *відобразити* динаміку словотвірного процесу та *окреслити* певні закономірності дериваційних процесів зумовлює необхідність створення типології словотвору з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Показником словотвірної спроможності аналізованого (вершинного) слова є його словотвірна парадигма – комплексна системоутворювальна одиниця, що становить сукупність дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи [10, 71; 7, 10] і протиставлених словотворчими формантами [2, 29]. На основі аналізу структури й семантики словотвірних парадигм уже проаналізовано дериваційний потенціал прикметників [6], іменників [1; 2; 17], деяких лексико-семантичних груп дієслів [8; 20]. Дериваційна здатність вторинних дієслів, а серед них відприкметникового походження зі значенням внутрішнього стану суб'єкта, ще не була предметом докладного вивчення. Ця лексико-семантична група об'єднує предикати, які відображають внутрішній стан людини, зокрема емоції, почуття, переживання, настроїв, волю, темперамент. За підрахунками учених-психологів, на сьогодні понад 60 понять називають різні внутрішні психічні стани особи (серед них агресію, активність, апатію, бадьорість, байдужість, безнадійність, відчай, впевненість, втому, гнів, депресію, задоволення, незадоволення, нерішучість, песимізм, пригніченість, радість, фрустрацію, тривогу, страх тощо). Проте диференціація семантичних ознак, які постали засадничими для структурування цих предикатів на підгрупи, не впливає на їхню дериваційну спроможність.

Україністика має значні наукові здобутки у дослідженні дієслів на позначення внутрішнього стану. Систематизовано корпус таких вербативів [6]; з'ясовано їхню семантику [11; 23]; описано семантико-синтаксичні параметри [15]; окреслено валентісно-інтенційні характеристики [9; 12]; простежено функціонально-ономасіологічні ознаки [14; 19]; встановлено словотвірні моделі, за якими їх утворено, та визначено продуктивність/непродуктивність творення [3; 23] тощо. Крім цього, досліджено особливості відприкметникових дієслів трьох структурно-семантичних типів (зокрема й есивних) у зіставному аспекті – в українській, англійській та німецькій мовах [21] тощо. Проте словотвірний потенціал відприкметникових дієслівних основ як твірних для одиниць іншої частиномовної належності поки що залишився поза увагою учених-лінгвістів, що й зумовило **актуальність** пропонованої студії. Об'єктом дослідження обрано есивні відприкметникові дієслова сучасної української мови.

Структурно-семантичний тип есивних дієслів, тобто дієслів зі словотвірним значенням «виявляти ознаку, названу твірним прикметником», становить один з трьох типів відприкметникових дієслів. Тривалий час його характеризували як кількісно обмежений або розглядали як складову ланку ширшої конструкції, бо, на противагу структурно-семантичному типу інхотативних дієслів, тобто дієслів зі значенням «набувати ознаки, названої твірним прикметником», та каузативних, тобто дієслів зі словотвірним значенням «наділяти ознакою, названою твірним прикметником, об'єднує відприкметникові деривати малопродуктивних та непродуктивних словотвірних типів [5; 25; 21]. Проте постійний різнорівневий розвиток мови диктує необхідність перегляду цього висновку. Потреба творення за заданими моделями слів, які б компактніше номінували ті чи ті реалії, адекватно відображаючи позначуване, активізує продукування есивів в українській мові. Особливо це стосується дієслів відприкметникового походження на позначення внутрішнього стану суб'єкта, що зумовлено, по-перше, кількістю твірних – ад'єктивів, які виражають внутрішні якості людини (654 одиниці [6, 114]), по-друге, частотою вживання їх у мовленні.

Вершинні есивні дієслова на позначення внутрішнього стану суб'єкта сформовано від прикметникових основ за допомогою суфіксального та комбінованого (префіксально-суфіксального, суфіксально-постфіксального, префіксально-суфіксально-постфіксального) різновидів морфологічного способу. В українській мові абсолютно переважають вербативи, утворені суфіксальним способом. До основних словотворчих засобів належать форманти **-и-** та **-ува-**, пор.: *бентежити, бравувати, ворохопити, капризувати, коверзувати, кокетувати, криводушити, легковажити, лукавити, лютувати, марнотратити, марудити, настирити, недбалити, ніжити, осоружити, паплюжити, паскудити, пиндючити, понурити, радувати, скнарити*. Поряд з уже усталеними вербативами в мовленні все частіше з'являються новотвори, що постають здебільшого за допомогою суфікса **-и-**, пор.: *відчайдушити, зловмиснити, злостивити, нахабити, незграбити, нездарити, нестямити, нікчемити, прикрити, примітивити, пронирити, шустрити*, напр.: *Ураз розмови припинились, усі притихли. Ця раптова мовчанка вже тепер не дуже вражала й злостивила бая* (О. Донченко); *Ні, він не посміє проти гурту нахабити, хоч і поводитьсь, як з підданими* (Ф. Роговий); *Я нестямив від радощів, коли отримав Вашу відповідь, де Ви погоджуєтесь розпочати роботу над перекладом книжки* (Н. Краус); *Це їй безсоромно і просто без правил / Нікчемити інше сердечне життя...* (В. Петрик).

Останнім часом активізувалося творення відприкметникових есивів за допомогою суфікса **-ича-**, сформованого під впливом російської мови. Експлікуючи додатковий відтінок невдоволення, цей формант є поширеним засобом для продукування похідних на позначення рис характеру людини, особливостей її вдачі. Усупереч традиційному поглядові щодо обмеженої продуктивності словотвірного типу із суфіксом **-ича-** [25, 190; 16, 17], кількість дериватів постійно зростає. Разом із загальновідомими словами, наприклад, *гріхородничати, інтимничати, модничати, наївничати, насильничати, нахабничати, розпусничати, розпутничати, сентиментальничати, секретничати, скромничати, фамільярничати*, уживаються новотвори, не засвідчені лексикографічними джерелами, пор.: *агресивничати, бездіяльничати, благодунничати, великодунничати, вільнодумничати, двоєдунничати, делікатничати, схидничати, інтелігентничати, криводунничати, лицемірничати, люб'язничати, малодунничати, манірничати, простодунничати, самовпевничати, толерантничати, фривольничати*, напр.: – *Відчуваю ваші думки. Нащо делікатничати? Ви ж справді думаете – перед вами юродивий, псих, шизик, як тепер кажуть сучасні дотепники* (О. Бердник). *Жив [Т. Шевченко] в імперії сваволі, насильства й наруги, де на всіх язиках все мовчить, а кликав не криводунничати, порвати кайдани і йти просто, щоб не було за собою і зерна неправди* (Б. Харчук).

Значно рідше словотворчим засобом постає суфікс **-і**, пор.: *божественіти, буденніти, зухваліти, непосильніти, непотрібніти, несамовитіти, скорботніти*, напр.: *...і ти здогадувався, що з полиною зіркою настане щось більше мсти, немов вона передбачила скільки падалі і мерзоти, аж непосильніють горнила!* (Є. Пашковський); *Мати несамовитіє* (Ю. Коваль); *...рука з пером так само прокреслює ніч, як і прорізана блискавкою сосна, що скорботніє бурштиново* (Є. Пашковський).

Мета дослідження – установити дериваційний потенціал оказіональних відприкметникових суфіксальних есивних дієслів на позначення внутрішнього стану суб'єкта.

Виклад основного матеріалу. Словотвірну спроможність цих вербативів детермінують, з одного боку, характерні ознаки дієслів стану, до яких аналізовані одиниці більшою мірою належать [12, 125; 13, 175; 15, 192], а з другого – оказіональне вживання їх у мовленні. Тимчасовість (умовний відрізок часу, протягом якого реалізується певний стан), статичність (нединамічна властивість), неконтрольованість, пасивна роль носія стану як диференційні риси дієслів стану [12, 123] загалом зменшують, а іноді й унеможливають продукування похідних одиниць.

Типову словотвірну парадигму відприкметникових okazіональних есивних дієслів на позначення внутрішнього стану суб'єкта складає лише субстантивна зона із системно вираженим словотвірним значенням «суб'єкт стану (дії)». До засобів вираження його в сучасній українській мові належать суфікси, які традиційно об'єднують у дві групи: 1) суфікси контекстної експресивності; 2) суфікси власної експресивності [18, 48]. 3-поміж словотворчих ресурсів контекстної експресивності для творення субстантивів від загальноновживаних відприкметникових дієслів на позначення внутрішнього стану суб'єкта актуальним є формант **-ник**. За спостереженням М. Скаб, 80% іменників на **-ник** стосуються невиробничої сфери, решта – виробничої [22, 64], що засвідчує і досліджуваний нами матеріал, оскільки всі утворені одиниці, позначаючи особливості характеру, волі, вдачі, душевного стану, темпераменту, називають осіб невиробничої сфери, пор.: *безумник, ворохообник, завидник, зловмисник, злорадник, каверзник, капарник, марнотратник, марудник, паскудник, підлабузник* тощо, напр.: *– І чого він ходить до мене, отой **ворохообник**? – промайнула думка в голові Макара Івановича. – Адже я вже раз «не пізнав» його на вулиці... (М. Коцюбинський); З якоюсь жорстокою холодністю бідака приймав ті подарунки як належну платню за труд, не звертаючи жодної уваги на удавану щирість **підлабузників** (П. Колесник). Низка дериватів із суфіксом **-ник**, наприклад, *криводушник, лукавник, незграбник, паплюжник, пиндючник, привабник, принадник*, не значиться у сучасних лексикографічних джерелах, хоч уживання їх засвідчено в текстах прозових творів відомих українських письменників, напр.: *– Еге, коли б він один, **паплюжник**, був! – На білкуватих очах старого заворушилися колючі іскорки (М. Стельмах). Не зафіксовано у словниках і похідних, що постали від okazіональних відприкметникових есивів, пор.: *манірник, нездарник*, напр.: *Що з Вами? Ви зблідли? Чи той легковажний **манірник** де Тоннер геть задурив Вашу пустотливу голову? (А. Байдаченко); *Надто вже сумлінний господарник/ За покірну вдачу орден взяв./ Може, «характерник»? Ні – **нездарник**, Бо нездарно берег розорав! (Ю. Кібець). Ще одну групу формують деривати, які, незважаючи на okazіональність твірних вербативів, усе ж подано в сучасних лексикографічних працях, пор.: *зловмисник (СУМ, III, 599; ВТС, 463; ГрамСУМ, 340), нахабник (СУМ, V, 226; ВТС, 743; ГрамСУМ, 335), нікчемник (СУМ, V, 424; ВТС, 788; ГрамСУМ, 338)*. Очевидно, названі десубстантиви мотивовані були не відприкметниковими дієсловами, а відповідними прикметниками – за аналогією до: розумник – той, хто розумний, розсудливий [18, 47]. Проте тлумачення цих дериватів у словникових статтях дає підстави вважати, що базовою для згортання у****

десубстантив на позначення суб'єкта стану є конструкція з предикатом, що позначає стан як більшою мірою процесуальну ознаку, ніж статичну, пор.: *зловмисник* – Той, хто має злий намір, хто задумав учинити або вчинив який-небудь злочин (ВТС, 463), напр.: *У кожному новому творі шукав [Булгарін] кримінал, а в особі автора бачив зловмисника* (О. Полторацький); *нахабник* – Людина, яка діє зухвало, безцеремонно, порушуючи моральні норми, і не зважає на ставлення до цього інших (ВТС, 743), напр.: *Найшились нікчемники, що підступом схопили Сулиму й п'ятьох його товаришів і відіслали в кайданах до Варшави* (Інтернет-ресурс). А відтак деривати *зловмисник*, *нахабник*, *нікчемник* можуть бути потрактовані як такі, що походять від відприкметникових есивних дієслів *зловмиснити*, *нахабити*, *нікчемити* або ж мають подвійну мотивацію.

Значну частину похідних – назв носіїв внутрішніх (зокрема психічно-емоційних) ознак – становлять лексеми, утворені за допомогою формантів власної експресивності. Особливу продуктивність виявляє нульовий суфікс, який реалізує себе у двох моделях: 1) ДО + **-Ø**; 2) ДО + **-Ø(-а)**. Усього два десубстантиви сформовано за першою моделлю, пор.: *відчайдух* та *примітив*, напр.: *А поміж ними [стеблами] сновигають крокодили і алігатори, невидимі плавцям-відчайдухам?..* (О. Луцишина). Більшість же похідних постало за другою моделлю. Виражаючи граматичне значення спільного роду, так звані *nomina communia* здебільшого мають розмовно-просторічний характер, часто з відтінком зневажливості [4, 6], пор.: *нахаба*, *незграба*, *нездара*, *нікчема*, *пронира*, напр.: *Здається, вона [молодиця] не додала йому здачі.. **Нахаба!**.. Сказати? Та біс з нею* (Ю. Коваль); *...колода, ми бачимо, в руках царствених блазнів, всеможних **нездар**, яких поцікавлює тільки залапаний зиск...* (Є. Пашковський); *Я впивався нігтями в раму... і крізь зуби цідив: – Ти вульгарний **нікчема**... Ти жалюгідний паскудник... Ти найостанніша на землі худобина...* (Ю. Коваль). З огляду на своєрідну експресивну конотацію, дослідники називають їх носіями оцінної характеристики і позначають ними осіб, що «володіють властивістю за дією, схильністю до певної дії» [24, 122]. Причому динамічний аспект сприяє усталенню цієї характеристики як постійної риси особи – незалежно від того, виконує чи не виконує особа в певний момент дію, що характеризує її [24, 122].

Ще одним виразником словотвірного значення «суб'єкт стану» є суфікс **-ець**. Характерно, що, приєднуючись до твірних основ відприкметникових дієслів на позначення внутрішнього стану суб'єкта, в основному експлікує негативну конотацію, пор.: *злостивець*, *зухвалець*, *несамовитець*, напр.: *Пери за все, незважаючи на похмурі пророцтва, ніякого*

колапсу, що провіщали **злостивці**, так і не відбулось (З газети); Довгими блискавицями шмагало небо **зухвальця**, який насмілився серед бурі вийти до стегу й потрясати там стиснутими кулаками (Ю. Коваль); Цей **несамовитець** зумисне вдавав, що все нормально і він не розуміє, чого його питають про ці речі в його домі (Інтернет-ресурс).

Крім дериватів зі словотвірним значенням «суб'єкт стану (дії)», у словотвірних парадигмах оказіональних відприкметникових дієслів внутрішнього стану суб'єкта поодинокі представлено похідні на позначення опредметненого стану (дії). Виразником цієї семантики є суфікси **-нн(-я)**, який виявляє особливу дієслівність, оскільки максимально зближує семантику вербатива і девербатива [18, 209] пор.: *делікатничання, манірничання, наївничання*, напр.: *...наївничання не може бути виправдане віровчительно, а погляд на ті самі «царські псалми» як на «світську поезію» неспроможний з погляду історико-культурного* (С. Аверинцев); *Але від такого делікатничання імовірність ескалації напруженості на українських кордонах не зникає* (З газети). У наведених прикладах формант **-нн(-я)** переводить твірну дієслівну основу до іменникової, тобто виконує сучасно транспозиційну функцію.

Деякі словотворчі засоби можуть паралельно виражати вторинні, предметні значення, при цьому виконуючи транспозиційно-мутаційну функцію. Іноді рівень розвитку та частота уживання вторинного значення настільки високі, що витісняють основне, первинне. Так, дериват *прикроці*, утворений від дієслова *прикрити* за допомогою суфікса **-ощ(-і)**, експлікує лише лексико-семантичні варіанти предметного значення: 1. Неприємні події, лихі пригоди, невдачі, злигодні. 2. Почуття незадоволення, досада. (СУМ, VII, 651). Наприклад, *Таке життя: воно чергується із radoцями і прикроцями* (Ю. Коваль); *І всі прикроці, тимчасові незгоди страшенно бліднуть і стають дріб'язковими перед божевільною насолодою пізнання* (Ю. Коваль). Проте поодинокі приклади творення десубстантивів на позначення опредметненого стану (дії) чи розвинутого вторинного, предметного значення залишаються поки на рівні оказіонального вживання, що не дає підстав для висновку про типовість експлікації.

Висновки. Отже, структурно-семантичний тип есивних дієслів, зокрема на позначення внутрішнього стану суб'єкта, постійно поповнюється новотворами. Проте дериваційна спроможність їх ще доволі обмежена. Типову словотвірну парадигму репрезентовано лише субстантивною зоною із системно вираженим словотвірним значенням «суб'єкт стану (дії)». Семантичну одноплановість субстантивної зони зумовлено по-перше, оказіональним статусом вершинних дієслів, по-друге, належ-

ністю їх до структурно-семантичного типу есивів з типовим значенням «виявляти ознаку, названу твірним словом», по-третє, характерними ознаками дієслів стану (тимчасовість, статичність, неконтрольованість, пасивність носія стану), по-четверте, компенсацією вираження нереалізованого того чи того словотвірного значення дериватами недієслівного походження.

1. Бачкур Р. О. Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. О. Бачкур. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

2. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : монографія / Валюх Зоя Орестівна. – Київ – Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.

3. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. М. Возний. – Львів: Вища школа, 1981. – 187 с.

4. Волинець Г. М. Нульсуфіксація в словотвірній системі українсько-го іменника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. М. Волинець. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

5. Городенська К. Г. Структура відіменних дієслів, розділ 1 // Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати), К.: Наук. думка, 1981. – С. 20 – 108.

6. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.

7. Грещук В. Розділ І. Теоретичні засади основоцентричної дериватології / Грещук В. В. // Грещук В. В., Бачкур Р. О. та ін. Нариси з основоцентричної дериватології / за ред. Василя Грещука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 6 – 38.

8. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Джочка Ірина Федорівна. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.

9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія /А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

10. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. А. Земская // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I – VIII. – М.: Наука, 1978. – С. 63 – 77.

11. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» /Кавера Наталія Вікторівна. – К., 2008. – 206 с.

12. Каленич В. М. Семантико-синтаксичні параметри речень з однаковими дієслівними предикатами стану / В. Каленич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія : збірник / М-во освіти і науки України, Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 11. – С. 122 – 127.

13. Колібаба Л. М. Структурно-семантичні типи базових синтаксичних конструкцій дієслів словотвірної категорії стану / Л. М. Колібаба // Лінгвістичні студії: збірник наукових праць. – Донецьк, 2011. – Вип.22. – С.173 – 177.

14. Кость І. Я. Механізми вербалізації емоційного стану людини в українському прозовому тексті / І. Я. Кость // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 24 (63). 2011. – № 4. – Ч. 2. – С. 279 – 284.
15. Леута О. І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова / О. І. Леута. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 404 с.
16. Мельник І. А. Відприкметникова дієслівна морфологічна транспозиція / І. А. Мельник // Українська мова : Науково-теоретичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 11–23.
17. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. Д. Микитин. – Івано-Франківськ, 1998. – 20 с.
18. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : монографія / В. П. Олексенко. – Херсон: Айланта, 2005. – 336 с.
19. Парасюк Т. В. Функціонально-ономасіологічний аналіз дієслів на позначення емоційних станів у сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Парасюк. – Львів, 2005. – 20 с.
20. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
21. Пузік А. А. Відприкметникові дієслова у німецькій, англійській та українській мовах: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / А. А. Пузік. – Донецьк, 2000. – 21 с.
22. Скаб М. В. Розвиток назв діяча на -ник в українській мові / М. В. Скаб // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1985. – № 33. – С. 63 – 67.
23. Сорочан О. В. Лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (семантичний та функціональний аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Сорочан. – К., 2005. – 18 с.
24. Третьевич Л. М. Про словотвірну семантику віддієслівних іменників з нульовими суфіксами в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов: збірник статей / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 120 – 129.
25. Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір / Л. А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 171 – 210.

Прийняті скорочення

1. ВТС – Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
2. СУМ – Словник української мови в 11-ти тт. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
3. ГрамСУМ – Критська В. І., Недозим Т. І., Орлова Л. В., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Граматичний словник української літературної мови. Сло-

возміна / відп. ред. Н. Ф. Клименко. – К: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.

This article presents an integrated approach to the study of the derivational potential of adjectival suffixal occasional verbs of mental state in the Ukrainian language. The author points out the limited number of the derivational paradigm components of these verbs (derivatives belonging exclusively to substantive zone); traces the derivational semantic similarity (the explication of only one word-building meaning); determines a minimum set of word-building formants.

Key words: word-building (derivational) paradigm, word-building zone, word-building meaning, word-building formant, essive verbs motivated by adjectives, structural and semantic type, derivative.

УДК 811.161.2:81'373.46 Наталія Леонова (Дніпропетровськ)

СПЕЦИФІКА ОГОЛОШЕНЬ НА ЗАЛІЗНИЧНИХ ВОКЗАЛАХ ЯК СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ

У статті розглядаються структура й функції оголошень різних видів на залізничних вокзалах як одного з видів малих жанрових форм інформації, їх специфіка як синтаксичних побудов. Також аналізується наявність залежності типу конструкції з позицій сучасного синтаксису від виду оголошення.

Ключові слова: оголошення на залізничних вокзалах, малі жанрові форми інформації, інформаційне повідомлення пасажиром, адресна інформація, перелік номінативних слук.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика інтенсивно вивчає нові жанрові одиниці інформації синтаксичного рівня, що обумовлено активністю процесу появи нових побудов. Це також стосується їх структури та функціональної природи. Оголошення різних типів на залізничних вокзалах як малі жанрові форми інформації, їх структурні особливості та функції є майже недослідженим питанням у сучасному синтаксисі. Зазначені синтаксичні побудови належать до спеціалізованих засобів інформування масового характеру, отже слід розглядати їх як такі, що функціонують у мові засобів масової інформації та мають відповідну структуру. Актуальність дослідження цього питання обумовлена відсутністю комплексного аналізу оголошень на залізничних вокзалах, їх структурних і комунікативно-функціональних характеристик, необхідністю теоретичного осмислення синтаксичних особливостей, відсутністю єдиного погляду на лінгвістичний статус зазначених утворень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мова засобів масової інформації як джерело більшості МЖФІ, постійно привертає увагу лінгвістів. Особливості мови засобів масової інформації (ЗМІ) досліджено в працях Ю. Арешенкова, М. Жовтобрюха, В. Костомарова, А. Васильєвої, М. Ковальчука, О. Сербенської, В. Грицини, Т. Мелкумової, Х. Глушко, О. Соколової та інш. Акцентована увага до вивчення мови ЗМІ є виправданою, адже в її різних жанрових формах історично сформувалися основні граматичні, стилістичні прийоми та засоби, характерні для мови масової комунікації загалом [1, С. 3-19]. Велику увагу структурі й функціям рекламних оголошень приділяли відомі дослідники А. Белова, В. Карасик, О. Мосієнко та ін. Рекламні оголошення на залізничних вокзалах за всіма ознаками належать до рекламних текстів. За класифікацією В. Карасика рекламний дискурс (текст) входить до складу інституційного дискурсу, А. Белова відносить його до класифікації за сферами комунікації [3, С. 7-14]. Крім того, К. Серажим озглядає рекламу як вид оцінного або евалюативного тексту [6], а О. Мосієнко – як один з різновидів аргументативного [5].

Мовознавці зазначають, що інформаційні тексти подають найбільш адекватний для лінгвістичних досліджень матеріал, адже здебільшого вже є зафіксованими на різних носіях інформації, як наприклад, радіо- і відеоматеріали. Тому ми маємо можливість кваліфікувати мову масової комунікації як базове середовище мови засобів масової інформації.

Постановка завдання. У статті будуть розглянуті структура й функції оголошень різних видів на залізничних вокзалах як одного з видів малих жанрових форм інформації, їх специфіка як синтаксичних побудов. Також буде проаналізовано наявність залежності типу конструкції з позицій сучасного синтаксису від виду оголошення.

Виклад основного матеріалу. У наш час в інформаційному просторі функціонує кілька типів залізничних оголошень. Аналіз зазначених побудов буде базуватись на твердженні, що: “Оголошення – це короткі текстові повідомлення, котрі містять різну за призначенням інформацію. Переважно оголошення містять інформацію приватного рекламного характеру. Це також пропозиція певних товарів чи послуг приватними особами, або малими приватними підприємствами” [9].

Обов'язковою для їх типологічного опису як однієї з МЖФІ є систематизація з погляду функціонально-жанрової приналежності. Систематизація жанрів медіамовлення завжди була досить складною, що спричинено широтою визначення поняття **жанр**, – це і вид творів якогонебудь напрямку мистецтва, що має певні сюжетні та стилістичні ознаки, і живопис будь-якої тематики, і картина побутового сюжету, також

це спосіб щось робити певним чином, сукупність стилеформуєчих рис, індивідуальна авторська манера.

На сьогодні жанр визначають за ознаками, що стабілізувалися й за своєю сукупністю подають його як характеристику зображуваного об'єкта, конкретне призначення чи завдання. Жанрові форми інформації та рекламних оголошень у сучасному українському медіа-просторі – це системність, структурність, формовизначеність певної структури на мікрорівні [3, С. 7-14], що ґрунтується на особливостях свідомості людини, здатної до нівелювання одних ознак і акцентування інших. Протягом певного етапу дослідження мови масової комунікації відбувалося переважно на лексичному матеріалі й лише торкалося деяких проблем синтаксису. До цього часу немає глибокого системного дослідження, що дає повний аналіз мови інформації з погляду її внутрішньої функціонально-стильової диференціації та синтаксичних особливостей.

Різні типи оголошень на залізничних вокзалах мають як комерційне призначення (й тому дуже широко використовуються в мережі інтернет на віртуальних дошках безкоштовних оголошень, а також у друкованих виданнях), так і не комерційне (лише інформаційного характеру). Метою таких оголошень є повідомлення про якусь подію, що може бути важливою для певної частини соціуму. Будь-яке оголошення, незалежно від його характеру, складається з короткого повідомлення (пропозиція, інша інформація) та контактної інформації, у залежності від типу оголошення. Оголошення є інформаційним документом, у якому подається інформація, адресована певному колу зацікавлених осіб (цільова аудиторія). Оголошення подаються на сторінках газет, журналів та окремих афішах, через гучномовець та екрани телевізора/монітора. За змістом оголошення поділяються на два види: 1) оголошення про будь-яку подію; 2) оголошення про потребу в інформаційних чи інших послугах.

Структура оголошень на залізничних вокзалах є малодослідженим питанням, адже означені синтаксичні побудови поки-що не стали об'єктом системного лінгвістичного аналізу. Х.Глушко зазначає, що існують різні типи тексту оголошень як моделі (у рамках когнітивної психології), у яких присутні як нормативні, так і факультативні елементи, які доповнюються індивідуально. Дослідниця зауважує, що прототипна структура оголошення передбачає присутність у центрі уваги комунікантів змістовно-тематичних аспектів. Отже, можемо стверджувати, що автор тексту при формулюванні оголошення повинен дотримуватись типового стилю тексту оголошення [4, С. 402-405].

Хоча кожен конкретний тип тексту оголошення завжди поєднує різні форми оголошень, у його основі, зазвичай, лежить відносно стандарт-

на текстова структура, вперше виявлена німецькою дослідницею Біргіт Штольт під час аналізу оголошень про знайомство [7, с. 28].

Б. Штольт встановила, що оголошення повинно мати обов'язкове ядро, необхідне для того, щоб відбулась комунікація й структурні елементи.

У конструкціях, що аналізуються в статті, можна визначити такі базові елементи структури як:

- хто шукає кого;
- хто шукає кого і з якою метою;
- який потяг прибув і куди/коли;
- який потяг рушає і куди/коли;
- інформація про зміни, що відбулись у розкладі руху потягів;
- оголошення посадкових осіб для пасажирів тощо.

З часом, коли якийсь вид оголошень стає звичним, часто вживаним, кількість елементів може зменшуватись, оскільки цільова аудиторія, на яку спрямована інформація чи рекламне повідомлення, вже передбачено орієнтується у згаданих побудовах. У МЖФІ, що розглядаються в статті, обов'язкова базова структура може розширюватись численними факультативними елементами, що в окремих випадках входять до складу обов'язкових чи частково перетинаються з ними. Наприклад, рекламні оголошення на вокзалах часто починаються експліцитним закликом, що підсилює функцію встановлення контакту: *Доброго ранку/дня/вечора шановні пасажири!; Шановні пасажири!; До уваги пасажирів з дітьми!; Вас вітає адміністрація вокзалу!* [8]. У досліджуваному матеріалі приклади із вказаним елементом присутні в незначній кількості.

Коло потенційних адресатів не обмежується напрямом слідування пасажирів і потягів, а також вибірковою інформацією стосовно бажаного партнера, що може підсилюватись чіткими формулюваннями. Звернення до реципієнта є апелятивним завершенням оголошення і має за мету остаточно звузити коло аудиторії до єдиної відповідної особи, яка володіє контекстом і може зрозуміти зміст оголошення. За допомогою вищенаведеної схеми елементів можна структурувати й аналізувати більшість оголошень на залізничних вокзалах, причому послідовність окремих структурних елементів є довільною. Вони можуть відділятися один одного, підсилювати один одного та комбінуватися між собою. На основі емпіричного аналізу встановлено, що кількість та послідовність факультативних елементів базової структури відрізняються в залежності від виду оголошень та їх синтаксичних особливостей.

Оголошення рекламного характеру на залізничних вокзалах можемо через наявність типових рис (автономність, широка цільова аудито-

рія, вузька спеціалізація тощо) віднести до жанру як малих жанрових форм, так і до рекламного. Останнім часом активізація нового жанрового різновиду – рекламного – спричинила зміни в сприйнятті будь-яким суб'єктом інформації взагалі. Чітку спрямованість рекламних текстів на забезпечення впливу реалізують, по-перше, на рівні мови, тобто лінгвістичними засобами виразності, й тому фіксується пряма залежність типу оголошення на залізничних вокзалах із позицій сучасного синтаксису від того, чи є оголошення інформаційним, чи належить до рекламного поля. Також реалізація здійснюється за допомогою медійних технологій – прийому розташування на електронному табло розкладу руху потягів, графічних прийомів (варіювання шрифту, дефісація, збільшення-зменшення літер тощо), створення візуальних ілюстративних форм, що легко запам'ятовуються навіть у найскладнішому варіанті – політичній рекламі [5]. Звичайно, головне завдання будь-якого рекламного тексту – реалізувати вимоги, включені в рекламну піраміду, – головним чином, пробудити інтерес, викликати довіру, розбудити бажання й часто навіть спонукати до дії, тобто змусити придбати рекламований товар. Олдос Хакслі, знаменитий англійський письменник і стиліст ХХ ст., сказав якось, що продати щось комусь за допомогою слів на папері за умови, що цей хтось не хоче нічого купувати, – найважче завдання з усіх, що стоять перед людьми, які займаються створенням текстів.

Оголошення на залізничних вокзалах виконують різні функції:

– передача адресованої абстрактному суб'єкту, який належить до цільової аудиторії, чи певному конкретному суб'єкту особистої інформації приватного та ділового характеру (оголошення через гучномовець інформації на прохання посадової особи (осіб), співробітника (-ів) вокзалу чи родича/знайомого (будь-якої особи). Наприклад: *Касирам добрих кас підійти до чергового адміністратора!; Шановні пасажери, не залишайте без нагляду дітей, багаж і домашніх тварин! Дякуємо за дотримання правил безпеки на вокзалі!;* Також це оголошення адресної інформації на прохання пасажира для суб'єкта (-ів), що належить (-ать) до однієї з вищезазначених груп чи іншого пасажира (-ів). Наприклад: *Балашенко Костянтин, Вас чекають біля центрального виходу з будівлі вокзалу; Безбородько Борис, підійдіть до довідкового бюро вокзалу! Вас чекають; Увага! Особа, що залишила багаж біля першої каси! негайно зверніться до чергового відділу міліції!;*

– рекламування/пропозиція придбати будь-який товар та його коротка характеристика. Наприклад: *ТОВ "Доркомплект" реалізує зі складу мсп: прокладка ЦП328, прокладка ЦП143, прокладка ОП366, прокладка пружна, шайба тарільчата, шайба-скоба ЦП138, клема ПК65,*

упор боковий полімерний; скоба упорна ЦП369, клема проміжна, гайка М27,М22, болт закладний [10].

– інформаційне повідомлення пасажирам номеру потяга, станцій його відправлення/призначення, номер колії, платформи. Наприклад: *До уваги пасажирів, що очікують на прибуття потяга № 226 Євпаторія – Дніпропетровськ о 6 годині 12 хвилин. Прибуття затримується на 27 хвилин. Перепрошуємо за незручності; Потяг № 169 Донецьк – Дніпропетровськ прибув на другу колію. Нумерація вагонів починається з голови потяга; Потяг № 335 Санкт-Петербург Дніпропетровськ прибуває на четверту колію тощо [11].*

Висновки. У статті було визначено особливості структури та її базові елементи й функції (передача адресованої абстрактному чи конкретному суб'єкту особистої інформації приватного та ділового характеру; рекламні оголошення, інформаційні повідомлення) оголошень різних видів на залізничних вокзалах як одного з видів малих жанрових форм інформації, окреслено їх специфіку як синтаксичних побудов і залежності типу конструкції з позицій сучасного синтаксису від виду оголошення.

1. Арешенков Ю. Стилїстика української мови: навч. посіб. [для студ. ф-ту укр. філології] / Юрій Арешенков. – Кривий Ріг: КрДПУ, 2002. – 20 с.

2. Арутюнова Н. Истоки, проблемы и категории прагматики / Н. Арутюнова // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI: Лингвистическая прагматика / за ред. Н. Попова; ред. кол. серии: В. Звегинцев (предс.) и др. – М.: Прогресс, 1985. – С. 3 – 43.

3. Белова А.Д. Поняття “стиль”, “жанр”, “дискурс”, “текст” у сучасній лінгвістиці / А.Д. Белова // Іноземна філологія. – К.: Вища школа, 2002. – Вип. 32–32. – С. 7–14.

4. Глушко Х.. Прототипна структура оголошень про знайомство. / Христина Глушко //Наукові записки. – Випуск 96 (1). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – 610 с.

5. Мосієнко О.В. Реклама як вид аргументативного дискурсу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.linguists.narod.ru.

6. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: [на матер. суч. газ. публіцистики] : монографія / К.С. Серажим; за ред. В. Різуна. – К. : Наука, 2002. – 392 с.

7. Stolt В. Hier bin ich! Wo bist du? Heiratsanzeigen und ihr Echo; analysiert aus sprachlicher und stilistischer Sicht / В. Stolt. – Kronberg: Scriptor, 1975. – 158 S.

8. Режим доступу: odz.gov.ua/departments/pas_dep.php, [odz.gov.ua /ukr_link/](http://odz.gov.ua/ukr_link/)

9. Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Оголошення

10. Режим доступу: www.board.vagontrans.ru

11. Режим доступу: www.uz.gov.ua/passengers/timetables/?station=22700&by_station=Пошук

The article deals with the structure and function of different types of advertisements at railway stations as one type of genre forms of small media, their specificity as syntactical constructs. Also analyzed depending on the presence of a type of construction from the standpoint of modern syntax, the type of ad.

Key words: *announcements at railway stations, small genre forms of information, announcement for passengers, address information, nominative list of compounds.*

УДК 811.161.2:81'373.46

Петро Мацьків (Дрогобич)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ТЕРМІНОСПОЛУК

У статті розглянуто дериваційні особливості релігійних термінологічних одиниць; проаналізовано словотвірні процеси релігійної терміносистеми (морфологічний та синтаксичний способи словотворення); виділено основні словотвірні типи; описано творення термінів композитів, юкстапозитів, термінів – словосполучень; простежено формування української релігійної термінологіки.

Ключові слова: *релігійний термін, афікси, спосіб словотворення, дериваційна база, словотвірний тип.*

Постановка проблеми. Термінологічна лексика як невід’ємна частина словникового складу будь-якої мови є результатом складного історичного процесу, котрий визначається законами розвитку мови, наукової теорії та культури кожної країни. Класифікація релігійної термінологіки значною мірою залежить від процесу термінологічного словотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Релігійний стиль в українській літературній мові виокремився порівняно недавно і потребує всебічного дослідження. Мовні особливості цього стилю активно вивчають українські лінгвісти (В. Німчук, Н. Дзюбишина-Мельник, Н. Бабич, Н. Сологуб, Н. Пуряєва, С. Бібла, М. Скаб, Т. Бичкова, Ю. Браїлко, І. Добосевич, А. Ковтун, П. Мацьків, Ю. Осінчук, І. Павлова, О. Петришина, Н. Піддубна та ін.). Важливе значення має й дослідження словотвірних особливостей релігійних термінів, які ще не були об’єктом спеціальних лінгвістичних розвідок. Аналіз розвитку сакраль-

ної лексики української мови на діяхронному зрізі свідчить про безпосередню залежність її виражальних засобів від церковнослов'янської мови і грецької релігійної протосистеми. Зазначена тенденція змінюється на початку ХХ ст.: засобом вираження стає нова українська літературна мова, хоча релігійна традиція не змінюється, проте спостерігається своєрідне осучаснення (українізація) релігійного мовного континууму з виокремленням національно-культурних, ціннісно значущих знакових утворень. Окреслені тенденції вплинули на дериваційну базу релігійних термінів. **Актуальність теми** зумовлена лінгвістичною необхідністю дослідження дериваційних аспектів слів і словосполучень для означення релігійних назв і понять.

Об'єктом дослідження статті є релігійна термінологіка української мови, **предметом** – процеси творення термінів цієї наукової галузі.

Джерельною базою дослідження послуговували: Словник релігієзнавчих термінів // За ред. С.А. Бублика. – К. 1998 та Словник церковно-обрядової термінології Н. Пуряєвої. – Львів: Свічадо, 2001.

Виклад основного матеріалу. Структурне моделювання релігійної терміносистеми української мови показало, що семантичне ядро досліджуваної лексики становлять терміни-словосполуки, утворені на базі однослівних термінів. Найуживанішими серед них є іменники.

Цілком слушно афіксам учені відводять основне місце в становленні терміносистеми, наголошуючи, що «в морфологічній структурі слова-терміна, утвореного шляхом афіксації, органічно закладені основи структурної систематизації, які мають першочергове значення для термінології» [3, 42].

Деривати з категоріальним значенням ‘опредметнена ознака’ в межах релігійних номенів творяться переважно за допомогою обмеженого числа суфіксальних засобів. У сучасних дослідженнях ідеться про типи з словотвірним значенням ‘абстрактна ознака’ (включає значення ‘опредметнена ознака’) – продуктивні: із суфіксами -ість (-ність), -ств-о (-цтв-о, -зтв-о), -изм (ізм), -щин-а (-чин-а); малопродуктивні -от-а, -ї-а, непродуктивні -изн-а, -їнь, -иц-я, -яв-а, -об-а, -д-а, -ітет, -ура, а також безсуфіксні утворення з нульовою флексією. Із цього загальнономовного набору продуктивністю у творенні релігійних назв відзначаються суфікси -ство (-цтво), -изм (-изм), -ість.

Аналіз релігійної термінологіки показав, що декілька з них має у своїй структурі суфікс **-ість**: *релігійність, побожність, покірливість*. Для цих термінів він є словотворчим і додається до прикметникових основ: *релігійність, побожність, покірливість*. Наведені терміни утво-

рено за моделлю «основа прикметника + *ість*» (А + *ість*). Вони репрезентують відприкметниковий словотвірний тип на позначення іменників абстрагованої якості.

За допомогою суфікса **-ств(о)** та його аломорфа **-цтв(о)** утворено терміни: *абатство, блаженство, блюзнірство, боголюдоство, богохульство, божество, духовенство, монофізитство, священство, тайнство, поганство, благословенство, дияконство, єпископство, чернецтво, духівництво, заст. тезоімеництво, паломництво*. Модель «основа іменника + *-ств(о)*» (N + **-ств(о) цтв(о)**) властива більшості зазначених термінів.

Фіксуємо також лексеми з іншомовним суфіксом **-изм / -ізм** відіменникового словотвірного типу на позначення релігійних течій, напрямів: *баптизм, буддизм, гностицизм, парсизм, тантризм, хасидизм, катехизм, кафізм, брахманізм, ваххабізм, віталізм, джайнізм, клерикалізм, креаціонізм, томізм*.

Загальна семантика «опредметнена дія» в українській мові реалізується за допомогою таких словотворчих засобів: *-анн (-янн), -енн (-єнн), -інн, -тт, -іт, -к, -б, -н, -н-єч, -от*. У сфері релігійної термінології продуктивністю відзначаються лише суфікси *-анн- (-янн-), -енн- (-єнн-), -інн-*.

Терміни, що у своєму складі мають словотворчий суфікс **-єнн(я)**, – це одиниці віддієслівного походження: *освячення, відправлення, заручення, обручення, відпущення, введення, знамення, садження, нагородження, замащення, облачення, обручення, заручення, оглашення, оголошення, одруження, отінення, освячення, розрішення, свячення, пущення, уведення, успення, уцерковлення, хрещення*. Вони утворені за моделлю «основа дієслова + *-ння*» (V + **-ння**) і належать до віддієслівного словотвірного типу на позначення іменників опредметненої дії. Значна частина термінів-комполітів має у своєму складі цей суфікс: *рукоположення, рукопокладення, благовіщення, благословення, мироварення, богоявлення, віровчення, жертвопринесення, хлібопреломлення, храмоосвячення*.

Модель «основа дієслова + *-анн(я)*» (V + **-анн(я)**) покладено в основу творення термінів на позначення опредметненої дії: *обрізання, послання, вінчання, звання, казання, канонархання, літургісання, мировання, облачання, обмивання, паламарювання, сакраментування, святкування, титарювання, титулування, христоскування, відспівування, шлюбівання, дияконування, мирствування*. Зазначимо, що цей суфікс бере участь у творенні термінів-комполітів: *богошукання, чинопослідування, віросповідання, маслособорування, миропомазаня, єлеопомазаня, оливопомазаня*.

Модель «основа дієслова + **-іnn(я)**» (**V + -іnn(я)**) властива невеликій кількості номенів: *говіння, воскресіння, дзвоніння, кадіння, розговіння*. Цей суфікс є компонентом композитно-суфіксального словотворення (*колінопреклоніння, мироваріння, благословіння, богослужіння*).

Суфіксальний словотвір на позначення осіб за їхньою діяльністю, заняттям, діями репрезентований значною кількістю суфіксів. Найбільше суфіксів взаємодіє з дієслівними основами, хоч і не завжди. У релігійній термінології словотвірну активність щодо словотвірного типу назв осіб виявляють суфікси **-ник**, **-итель**, **-ець**, **-ар**, **-ик**, **-ат**, **-ар**.

Терміни-іменники з суфіксом **-ник** у релігійній термінології репрезентують: 1) особу як виконавця чи учасника богослужіння, мотивовану дієсловом (*обручник, говійник*); іменником (*хоруговник, псаломник, пісник, ризник*; прикметником (*праведник*); 2) богослужбові предмети (*підсвічник, дарник, панахидник*), 3) богослужбовий одяг (*підризник, підрясник підсакосник*), 4) богослужбові книги (*требник, паремійник*).

Суфікс **-ець** характерний для значної кількості релігійних номенів, яким властиве суфіксальне та композитно-суфіксальне словотворення: *співець, чернець, хрещениць, читець, книгодержець, свічконосець, митроносець, свіщеносець, хлібносець, хрестоносець*. Суфікс **-ець** теж активний у творення релігійної лексики: *бабинець, вінець, ковчіжець, дзвінець, дископокрівець, ковчежець, двопіснець*.

Суфікс **-итель** зафіксований у кількох релігійних номенах, яким властиве суфіксальне та композитно-суфіксальне словотворення: *настоятель, святитель, архисвятитель, священнослужитель, церковнослужитель*.

Назви осіб жіночої статі репрезентує суфікс **-иц(я)**: *вірниця, повійниця, малосхимниця, кавниця, хреціальниця, хрещениця*, а також суфікс **-к(а)**: *катехитка, катехуменка, паламарка*. Зазначені суфікси утворюють деривати й інших словотвірних типів: *загальниця, біжниця; заливка, лампадка*.

Із суфіксом **-ик** названого словотвірного типу фіксуємо лише термін *клирик*, із суфіксом **-ар** – *дзвонар*, із суфіксом **-ат** – *митрат*, із суфіксом **-ин** – *вірянин, парафіянин*.

Префіксальний словотвір обмежено представлений у релігійній термінолексичі. Продуктивністю відзначається іншомовний префікс **архи-**: *архидиякон, архиепископ, архиерей, архипастир, архисвятитель*. Українські за походженням префікси **за-**, **об-**, **роз-** спорадично використовуються в релігійному словотворі: *заручати, обручати, запрестольний, розговіння*.

Особливо широко використовують у термінології (хоча в релігійній не так часто) складні слова. Необхідність точніше назвати нові явища, відобразити їхні істотні ознаки породила велику кількість складних слів. З'ява термінів складної будови зумовлена насамперед потребою передати два значення в одному слові, а також прагненням конденсації поняття. Складні терміни (комполіти) утворюються внаслідок об'єднання в одній лексичній одиниці двох чи більше основ повнозначних слів. Вони становлять значну частину словникового запасу української літературної мови.

Творення іменників-комполітів та юкстаполітів шляхом складання основ й окремих слів набуває все більшої продуктивності. Вивчення комполітів та юкстаполітів за особливостями їх морфемної та словотвірної будови дало змогу виявити деякі властиві їм загальні риси, що стосуються будови слова, поєднання компонентів у ній, а також зв'язку різних типів складних слів із морфологічно співвідносними простими.

Поширеною є класифікація іменникових дериваційних типів за частиномовною ознакою – твірною основою. Вона об'єднує такі дериваційні типи термінів.

Перший тип. До нього входять терміни, утворені поєднанням іменникової та дієслівної (ускладненої або неускладненої суфіксом) основ за допомогою інтерфіксів -о, -е або -є – провідної релевантної ознаки таких складних утворень: *богоявлення, богослужіння, дарохранильниця, богослужба, головопреклоніння*.

Другий тип. Складні слова, утворені поєднанням двох іменників основ: *єпископ-рукоположитель, єпископ-номінант*.

Третій тип. Складні іменники, утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ. Основи термінів поєднуються інтерфіксом, причому друга основа може бути ускладнена суфіксом: *благовіст, малосхимник, малосхимниця*.

Четвертий тип. Складні терміни, утворені з числівникової основи та іменникової: *дванадцятиднів'я, двописнець, двосвічник*.

Термінологізоване словосполучення має властивості терміна-лексми, з одного боку, та терміна-словосполучення – з другого. Як термін воно характеризується системністю, наявністю дефініцій, тенденцією до моносемії в межах свого термінологічного поля, відсутністю експресії, стилістичною нейтральністю [1, 14]. Як різновид словосполучення аналітичний термін є синтаксичною конструкцією, що складається з двох або більше компонентів, певним чином пов'язаних між собою підрядним зв'язком [3, 71]. Одне

із цих слів є головним (стрижневим), а друге – залежним (підрядним).

Термін-словосполучення є різновидом стійкого словосполучення. У загальномовному аспекті стійкість словосполучення зазвичай визначається злютованістю компонентів та частотністю вживання. Елементи, що входять до складу термінологічних словосполучень, поєднуються за певними лексичними та граматичними правилами відповідно до закону валентності, тобто здатності входити до словосполучення з утворення лексико-семантичного ряду слів [3, 15].

Термін-словосполучення виконує не лише номінативну функцію, а й допомагає визначити обсяг позначуваного ним поняття, зрозуміти його місце в системі інших понять. О. Чуешкова стверджує, що, на відміну від однослівних термінів, терміносполучення виявляють більшу здатність до конкретизації значень завдяки залежним словам; вони майже не зазнають шкідливого впливу омонімії, помітно менше синонімізуються; їм властива можливість гнучкішої класифікації та систематизації за певними моделями [7, 32]. Основний принцип побудови складених найменувань – конкретизація опорного компонента. За ступенем семантичної розчленованості в релігійній термінології виділяють:

1) стійкі терміни-словосполучення (терміни-фразеологізми), що становлять семантичну неподільність: *відновлення храму, відпускати гріхи, чесні дари*.

2) вільні словосполучення, компоненти яких зберігають лексичне значення: *архиєрейська літургія, архиєрейська мантія, архиєрейська проскомидія, архиєрейське благословення, архиєрейське жезло, архиєрейське облачення*.

Як зазначає В. Даниленко, “...терміни-словосполучення, що означають єдине цілісне поняття, маючи різний ступінь змістової розкладності, у цілому більш стійкі порівняно з вільними словосполученнями загальнолітературної мови” [3, 104].

Складений термін, як і будь-яка мовна одиниця, має свою схему побудови й конкретне лексичне наповнення. Компоненти, що входять до складу термінологічного словосполучення, можуть поєднуватися різними видами підрядного зв'язку – узгодження, керування, прилягання.

Переважаю більшість релігійних аналітичних термінів, компоненти яких об'єднані підрядним зв'язком, становлять двокомпонентні конструкції з атрибутивними, субстанціальними та адвербіальними (обставинними) семантико-синтаксичними відношеннями. Атрибутивні словосполучення складаються з підпорядковувальних слів, переважно

іменників, і слів з атрибутивною функцією, що розкривають або уточнюють значення перших, поєднуються відповідними граматичними зв'язками й стоять у постпозиції чи препозиції [6, 134]. Представлено поодинокі об'єктні та адвербіальні терміносполуки. Субстанціальні (об'єктні) відношення в словосполученні виникають при такій семантико-граматичній взаємодії компонентів, коли головне слово вимагає свого поширення іменником – назвою об'єкта, на який спрямована чи з яким пов'язується дія. Об'єктні відношення властиві передусім термінологічним словосполученням з головним словом-дієсловом, що вимагає поширення знахідним відмінком іменника (*відпустити гріх, освячувати воду*), причому такі словосполучення є семантично обмеженими: головне слово в них позначає дію, стан, а залежне – власне об'єкт цієї дії, стану. Адвербіальні (обставинні) відношення характеризують або кваліфікують дії, стани, процеси тощо.

Складені терміни формуються за різними словотвірними моделями; за структурою серед них виокремлюють дво-, три- та багатокомпонентні. І. Вихованець запропонував поділ словосполучень на прості й ускладнені і, відповідно, двокомпонентні словосполучення зарахував до простих, три- і багатокомпонентні – до ускладнених [1, 195–196].

Найчисленішу групу становлять двокомпонентні структурні моделі. Зокрема, це іменникові прості словосполучення, у яких репрезентовано поєднання:

- іменника в називному відмінку з іменником у родовому відмінку однини та множини: *антифон кафізми, знак хреста, відновлення храму, віддання свята, відпущення гріхів, вінчання другошлюбних* та ін.

- іменника в називному відмінку з прикметником у називному відмінку: *акафистова субота, амвон дияконський, анафорне блюдо, богослужбова книга, іменна ікона, запрестольна ікона, літургійний жест* та ін.

Низку аналітичних термінів представлено поєднанням іменника в називному відмінку з іменником в орудному відмінку: *знаменування хрестом, благословіння хрестом, утрєня з поклонами* тощо.

Поодинокі репрезентовані терміни, утворені поєднанням іменника в називному відмінку з субстантивом у знахідному відмінку: *ектенія за оглошених, ектенія за померлих*

Виокремлюємо також термін-словосполучення, утворений поєднанням субстантивованого прикметника в називному відмінку з прикметником у називному відмінку: *богородичний відпустительний*.

Менш продуктивні релігійні терміни, виражені дієслівними словосполученнями: *брати шлюб, відпускати гріхи, запечатувати гріб, класити поклони*

Численну групу становлять трикомпонентні структурні моделі. Це іменникові складні словосполучення, у яких репрезентовано поєднання іменника (стрижневого слова) з іменником чи прикметником: *архисрейський богослужбовий одяг, благовіщення Пресвятої Богородиці, богослужбовий одяг священнослужителя, богослужіння добового кола, богоявленське освячення води, введення в церкву новоодруженої, йорданське освячення води* та ін.

Невелику групу становлять багатоконпонентні моделі: *відсічення голови святого Івана Хрестителя, верховних апостолів Петра й Павла, введення до храму Пресвятої Богородиці, велике другорядне церковне свято, зіслання Святого Духа на апостолів, коло церковних свят Великоднє, Різдво по плоті Господа Бога та Спаса нашого Ісуса Христа, хрещення Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа*

Як зазначає С. Локайчук, наявність у термінах-словосполученнях трьох або більше компонентів свідчить про використання кількох простіших термінів або словосполучень для детальнішої конкретизації поняття [5, 73]. Такі багатоконпонентні конструкції створені переважно за принципом послідовного синтаксичного зв'язку між їхніми складниками. У релігійній термінології наявна значна кількість словосполучень, які мають дво-, три- і багатоконпонентну структуру і які створені за різними моделями на основі підрядного та сурядного граматичного зв'язку. Особливістю двоконпонентних термінів є те, що вони характеризуються високою частотністю вживання та сприяють утворенню багатоконпонентних, що межують з визначеннями понять.

Процес стандартизації передбачає визначення оптимальної довжини для термінів. Ідеальною довжиною терміна вважається така, за якої кожен терміноелемент виражає одне поняття з системи понять певної галузі науки чи техніки [4, 66–67].

Релігійна лексика української мови сформована на основі грецької мовної традиції, підгрунтя якої – візантійська культура. Незначна кількість назв репрезентована церковнослов'янізмами, ще менша – гебраїзмами, латинізмами, праслов'янізмами.

Висновки. Українська словотвірна система досить обмежено використовує релігійну лексику. Це пояснюється консервативністю сакрального терміна, узусністю його вживання. Слід також зазначити, що домінантною ознакою аналізованого пласту номенів є лексичне запозичення. Ця ознака, зрозуміло, обмежує дериваційний потенціал релігійних номенів.

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
2. Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології / О. Горбач. – Львів, 2004.
3. Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
4. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с.
5. Локайчук С. М. Терміни-словосполучення в сучасній археологічній науці / С. М. Локайчук // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки / [ред. кол.: Г.Л. Аркушин та ін.]. – № 1 : Філол. науки. Мовознавство. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – С. 71–76.
6. Непийвода Н. Ф. Вираження атрибутивних відношень у терміні / Н.Ф. Непийвода // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології : Тези доп. респ. конф. – К., 1980. – С. 134.
7. Чуєшкова О. В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О.В. Чуєшкова. – Х., 2002. – 200 с.

The article deals with derivational features of religious terminology units, analyzed derivation processes of religious terminology (morphological and syntactic derivation methods); highlights the main derivational types are described in terms of creating composites, yuxtapozitiv, terms – phrases traced Ukrainian formation of religious terminology.

Keywords: religious terms, affixes, word formation method, the derivative base derivational type.

УДК 811.161.2'374

Ірина Ниш (Дніпропетровськ)

ВНЕСОК ІВАНА МАНЖУРИ В УКРАЇНСЬКУ ЛЕКСИКОГРАФІЮ

У статті розглянуто фіксації записів живого народного мовлення Івана Манжури, які ввійшли до «Словаря української мови» Б. Грінченка та стали його складовою частиною.

Ключові слова: *живе народне мовлення, шари лексики, лексикографія, фольклорно-етнографічні записи.*

Постановка проблеми. Словникарство в Україні має багатовікову традицію. У формуванні української лексикографії взяло участь не одне покоління науковців, письменників, лексикографів. У фіксації слів з уст

народу велика заслуга належить І. Манжурі, який не тільки публікував свої художні твори, а й виконав величезну працю у записуванні українських фольклорних пісень, прислів'їв, казок, легенд, які увійшли до реєстру «Словника української мови» Б. Грінченка.

Високо оцінили фольклорно-етнографічну діяльність Івана Манжури О.О. Потебня, Л.М. Толстой. Дослідники творчої літературної спадщини поета І. Айзеншток, І.П. Березовський, М. Берштейн, Л.С. Каширіна, М. Кучинський, П. Лещенко визначають І. Манжуру як багатогранну постать з творчим і науковим потенціалом, який потребує ґрунтовного опрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість І. Манжури, крім названих вище науковців, досліджували П.Я. Лещенко, А.А. Каспрук, І.П. Березовський, І. Любарський, С. Немченко, А. Сахалтуєв, М. Мочульський, М. Вернова, а письменник-краєзнавець В. Заремба написав книгу «Іван Манжура». У мовному плані творчу спадщину Івана Манжури вивчили Л.І. Малигіна [3], А.М. Поповський [6].

Розуміючи важливість своєї роботи, І. Манжура пішки обійшов майже всю Слобожанщину і Степову Україну, збираючи народні перлини. Більшість з них записана у Катеринославській та Харківській губерніях і згодом увійшла до «Словаря української мови» Б. Грінченка.

Словник Б. Грінченка відображає багатство виражальних засобів української мови XIX – початку XX століття. Він фіксує народну розмовну і фольклорну мову, дібрану з різноманітних етнографічних джерел земських видань, а також записану з живих уст.

Як зазначається у передмові до словника, він цінний як лексикографічна пам'ятка, як історичний документ, як широке зібрання матеріалів живої народної мови, поєднаних з літературними джерелами, і може бути дуже корисним у спеціальних лексичних дослідженнях.

Про роль Б. Грінченка І. Огієнко сказав: «Правопис цього словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як слід збірної праці письменників всього XIX-го століття й усього українського народу, і запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні» [5, с. 238].

Мета нашого дослідження – опрацювати фактичний внесок, зроблений І. Манжурою у формуванні «Словника української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка.

Виклад основного матеріалу. Серед наведених у словнику слів найбільшу частку посідають лексичні одиниці, які поділяємо на 56 тематичних груп, що охоплювало 165 слів, а саме:

Астрономічні назви (2 одиниці – далі в дужках надаємо арабськими цифрами лише кількість зафіксованих одиниць).

Віз, воза, м. 1. 2) Созвѣздіе Большой Медвѣдицы. Грин. I. 1. Мнж. 148 (т. 1, с. 236).

Чепіга, -ги, ж. 2) и мн. Созвѣз. Оріонъ (?) Ком. I. 49. Мнж. 148. (т. 4, с. 452).

Вироби з дерева та його специфічні ознаки (13)

Ковизка, -ки, ж. 1) Ум. отъ ковиза. 2) Палка съ загнутымъ концемъ, разновидность кийка. *От ідутъ льодом, а дід ходе з ковизкою... Як уче-ше* (по льоду) *ковизкою, так селезень і вкипів*. Мнж. 119. Въ игрѣ въ свинку ею гоняють свинку. Мнж. 182. (т. 2, с. 261).

Пасердя, -дя, с. Сердцевина дерева. Мнж. 188. (т. 3, с. 99).

Барнак, -ка, м. Загнутый конецъ **гирлиги**, ея деревянный крюкъ. О. 1862. V. Кух. 36. Мнж. 176. (т. 1, с. 31).

Оценок, -нка, м. Кусокъ, обрубокъ (дерева, желѣза). Мнж. 188. (т. 3, с. 80).

Хлудина, -ни, ж. Хворостина, лозина. пруть. Мнж. 193. *Аж мій милій іде, як та буря гуде, і хлудину волоче таку суковату та на мою білу спину та пенякувату*. Н. п. (т. 4, с. 403) та інші.

Назви дерев (1)

Дуб'я, -б'я, с. соб. Дубы. *Наворочав їй повну яму дуб'я*. Мнж. 4. (т. 1, с. 452).

Виміри (1)

Коробка, -ки, ж. 2) Деревянная мѣра, преимущ. для сыпучихъ тѣлъ. *Нехай же він іде до старшого брата і попросить хліба; як не дасть, то нехай у нього молотить з коробки*. Стор. *Иди до попа та ставай на жито, щоб скосити, перевезти і змолотити; та не ставай за гроші, або з коробки*. Мнж. 127. Ум. **коробочка**. (т. 2, с. 285).

Складові частини човна (3)

Правило, -ла, с. 1) Руль. Мнж. 179. *Човен без весла й правила*. (т. 3, с. 399) та інші.

Назви страв та процесів харчування (3)

Поливка, -ки, ж. 3) Каша съ тертымъ коноплянымъ сѣменемъ. Мнж. 190. Ум. **поливочка**. (т. 3, с. 283).

Скоромина, -ни, ж. Скоромное, скоромная пища. Мнж. 112. (т. 4, с. 140).

Наїдок, -дку, м. 2) Насыщеніе. **Наїдку, як з хро́ну**. Этимъ нельзя наѣсться. Мнж. 168. (т. 2, с. 490).

Приправа до їжі (1)

Опук, -ку, м. 2) **опук**. Особый видъ крымской бѣлой соли. Мнж. 188. (т. 3, с. 61).

Лексика водного транспорту (8)

Беседка, -ки, *ж.* Лавка для гребцовъ въ большой днѣпровской лодкѣ, называемой дуб. Мнж. 179. (т. 1, с. 53).

Байловка, -ки, *ж.* 1) = **байлова**. Анан. у.

2) Шесть, посредствомъ котораго поднимають якорь на **дуб**, большую днѣпровскую лодку. Мнж. 180. (т. 1, с. 21).

Баркас, -су, *м.* 298. *Ум. баркасики. Справив баркасики і давай у мори рибалчити.* Мнж. 40. (т. 1, с. 30).

Дуб, -ба, *м.* 2) Большая лодка, выдолбленная изъ дерева. Вас. 150. Описание ея: Мнж. 179. (т. 1, с. 451) та інші.

Назви риб (5)

Камса, -си, *ж.* Родъ морской рыбки, величиной въ палець, просоленной; варять въ борщѣ. Мнж. 181. (т. 2, с. 213).

Спичак, -ка, *м.* 2) Рыба-самецъ въ то время, когда онъ трется. Мнж. 192. (т. 4, с. 176).

Уюн, -на, *м.* = **в'юн**. Мнж. 28. (т. 4, с. 373) та інші.

Назви людей на позначення зовнішніх характеристик (1)

Прутивус, -са, *м.* Усачъ. *Прутивус перекинув через море вуса, а по йому люде переходять.* Мнж. (т. 3, с. 493).

Назви спорідненості, своцтва, родинних стосунків (4)

Кум, -ма, *м.* Кумъ. 102. **одкупні куми**. Кумовья, замѣняющіе, послѣ соотвѣтственнаго народнаго обряда, прежнихъ, обыкновенныхъ, кумовьевъ, при чемъ послѣдніе совершенно теряють всѣ права кумовьевъ, – такая замѣна дѣлается только въ случаѣ долгой болѣзни ребенка. *См. купована мати.* Мнж. 183. **прѣхані куми**. Обыкновенные восприемники. Мнж. 183. (т. 2, с. 323).

Синеня, -няти, *с.* Маленькій сынокъ. Мнж. 45. (т. 4, с. 120) та інші.

Національність (3)

Перси, перс, *с.* 2) Перси. Нагрудникъ. Мнж. 189. (т. 3, с. 146).

Вермян, -на, *м.* Армянинъ. Мнж. 155. (т. 1, с. 137).

Жид, -да, *м.* **жидяка**. Мнж. 147. (т. 1, с. 483).

Назви частин тіла людини (1)

Підборіддя, -дя, *с.* 1) Подбородокъ. Мнж. 157. (т. 3, с. 159).

Назви господарських предметів хатнього начиння (6)

Кушка, -ки, *ж.* 1. такъ называется ведро, въ которомъ лежитъ въ водѣ брусокъ. Мнж. 184. (т. 2, с. 335).

Виделка 1, -ків, *мн.* = **вилка**. *Подайте виделка.* Мнж. 170. (т. 1, с. 156) та інші.

Птахи (3)

Орленя, -няти, *с.* Орленокъ. *Летить орел і орленя.* Мнж. 37. (т. 3, с. 63).

Тирка, -ки, ж. Птица съ обтрепанными перьями. *Летить усяка птиця.... Чи не знаєте.... де шлях?... Ні, кажуть, не знаємо, хіба може тирка зна. А то.... була та така вже тиркава та задріпана якась птиця, шо з одним тільки крилом.* Мнж. 19. (т. 4, с. 262).

Байдак, -ка, м. 2) мн. **байдаки**. «Селезни, сбившіся въ стаи тогда, когда матки водять выводки». Мнж. 176. (т. 1, с. 20).

Назви фізичних дій (1)

Селезень, -зня, м. 2) Знакъ отъ удара по льду, когда ледъ въ ударенномъ мѣстѣ трескается, но не выбивается. *Дід вибрав чистеньке на льоду містечко, як учеше ковизькою, – так селезень і вкипів.* Мнж. 119. (т. 4, с. 112).

Назви рослин (13)

Любідра, -ри, ж. Огородная мята, *Troaeolum urinus*. Мнж. 185. (т. 2, с. 385).

Перчина, -ни, ж. Зерно, перца. Мнж. 146. *Ум. перчинка.* ЗЮЗО. I. 172. (т. 3, с. 147) та інші.

Стан речовини (1)

Полій, -лія, м. 1) Вода поверхъ льда. Мнж. 189. *Не можна річку переїхати: полій пішов по льоду.* Новомоск. (т. 3, с. 284).

Знаряддя праці, господарювання, у тому числі поняття, що стосуються сільськогосподарської праці (хліборобства) (10)

Княх, -ха, м. 3) Метелка проса. Мнж. 184. *Ум. Княшók* (т. 2, с. 242).

Башмармак, -ка, м. Родъ трезубыхъ съ плоскими зубьями граблей, которыми при молотѣбѣ отдѣляется солома отъ зерна. Мнж. 176. (т. 1, с. 35) та інші.

Назви тварин та частин їх тіла (9)

Кўкса, -си, ж. 3) Животное съ изуродованнымъ отъ нароста копытомъ или самое изуродованное копыто. Мнж. 183. (т. 2, с. 321).

Нутряк, -ка, м. 2) Животное, у котораго шулята находятся внутри, а не въ мошонкѣ. *Як болять зуби, то найди невиложеного жеребця – нутряка здохлого, одірви підкову, з ухналів скуй перстень та й носи.* Мнж. 157. (т. 2, с. 573) та інші.

Висновки. У цій статті розглянуто лише частину тих лексичних одиниць, які ввійшли до «Словника української мови» Б. Грінченка.

Підсумовуючи проаналізований матеріал, доходимо висновку, що найбільшу кількість іменників в цих тематичних групах складають назви виробів з дерева та їх специфічні ознаки (13 одиниць), вид водного транспорту (8 одиниць), назви рослин (13 одиниць), знаряддя праці, господарювання, у тому числі поняття, що стосуються сільськогосподарської праці (10 одиниць), назви тварин (9 одиниць). Ця

лексика ввійшла в реєстр «Словаря української мови» Б. Грінченка і стала набутком 11-томного Словника сучасної української мови та інших словників.

1. Грінченко Б. Словарь української мови : у 4 т. // [упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К. : Наук. думка, 1958 – 1959.
2. Лещенко П.Я. Фольклорно-етнографічна діяльність І.І. Манжури в кн. 5. : Наук. записки (Ровенський педагогічний інститут), 1961. – С. 253–282.
3. Малигіна Л.І. Ономастикон Івана Манжури: [власні імена в мові творів письменника] // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 4. – С. 104–113.
4. Манжура І. Казки, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губернії Іваном Манжурою / Манжура І. – Д., 2003. – 228 с.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 238.
6. Поповський А.М. Мова фольклору та художньої літератури Південної України XIX – початку XX століття : Навчальний посібник. – Дніпропетровськ, 1987. – 84 с.
7. Поповський А.М. Південно-східні говіркові риси у збірці поезій Івана Манжури «Степові думи та співи // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Вип. 5. – С. 208–214.

The article deals with fixation of live recordings of folk speech of Ivan Manchuria, who entered in the "Dictionary of the Ukrainian language" B.Grinchenko and became an integral part.

Key words: *living national language, vocabulary strata, lexicography, folklore and ethnographic record.*

Йосип Осецький (Київ)

ЕТИМОЛОГІЯ КОЛЬОРІВ «ЧОРНИЙ» ТА «ЧЕРВОНИЙ» У ДЗЕРКАЛІ САНСКРИТУ

У статті проаналізовано сучасні теоретичні концепції щодо походження слів «чорний» і «червоний», переконливо не потлумачених у етимології української мови. Розкрито можливості і переваги антропоцентричного й синергетичного підходів і методу системного аналізу для реконструкції систем творення лексики індоєвропейської мови на позначення життєво важливих для населення Півдня України понять часів кам'яної доби. На основі джерел з порівняльно-історичного і загального мовознавства, словника санскриту, давньої історії, археології, палеопсихології, палеогеографії та даних авторського системного аналізу розкрито пов'язаність первісної семантики понять «чорний» і «червоний» з діяльністю мисливців-лучників періоду мезоліту (XI-VII

тис. до н. е.) та з індоєвропейськими професіоналізмами, відображеними у санскриті. Обґрунтовано роль санскриту у вирішенні актуальних теоретичних і прикладних проблем зв'язку української мови з її індоєвропейською прасловою.

Ключові слова: системи творення мови, антропоцентричний підхід, метод системного аналізу, санскрит, етимологія, мезоліт, індоєвропейська мисливська лексика.

Постановка проблеми. Україномовну картину світу нині неможливо уявити без цих двох кольорів – червоного та чорного. В одних випадках вони дійсно позначають безпосередню зовнішню ознаку предметів і речей – *чорний ворон, чорна земля, чорне теля, чорні очі або червоний шовк, червона калина, червоне намисто, червоні чоботи* тощо. Але ці поняття також нерідко слугують для образного, метафоричного відображення мовою світобачення українців – *чорний день* (важкий день), *чорна доля* (нелегкий, важкий життєвий шлях), видавати біле за *чорне* (виставляти що-небудь іншим чи зовсім протилежним, оббріхувати), *чорні наміри* (підступні, недобрі наміри) або *червоний півень* (пожежа), *червона стрічка* чи *нитка* (основна думка), *червона юшка* (кров), *червоне весілля* (битва), *червоні* (радянське військо). А вершиною цієї образної картини звучить-пливе пісня на слова велета українського поетичного письменства Дмитра Павличка: «...Червоне – то любов, а чорне – то журба...». Це ті дорогі кожному серцю два кольори, що навіки об'єдналися-сплелися в оберегах-візерунках української сорочки-вишиванки, подарованої матір'ю синові на всі його життєві дороги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні теоретичні проблеми історії та етимології української мови досліджували Д.Г. Бучко, В.А. Бушаков, І.О. Голубовська, І.М. Желєзняк, Ю.О. Карпенко, В.В. Лучик, Т.Б. Лукінова, О.С. Мельничук, Ю.Л. Мосенкіс, С.І. Наливайко, І.І. Огієнко, О.Д. Пономарів, О.О. Потебня, С.В. Семчинський, О.Б. Ткаченко, М.М. Торчинський, М.П. Янко та інші вчені. Утім, як показує аналіз наукових джерел, якраз етимологія слів «чорний» і «червоний» досі тлумачиться непереконливо. Ці обставини визначають актуальність пошуку більш ефективних методик мовознавчої науки як для об'єктивного з'ясування походження зазначених лексем, так і для вирішення інших подібних до цього проблемних питань.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття можливостей антропоцентричного і синергетичного підходів та методу системного аналізу давніх соціальних основ творення мови, не відтворюваних у сучасних умовах, на прикладах отриманих автором доказів щодо пов'язаності первинної семантики понять «чорний» та «червоний» з мисливською ді-

яльністю населення Праукраїни в епоху мезоліту (XI-VII тис. до н. е.) та з індоєвропейською мисливською лексикою, відображеною у санскриті.

Фактологічною основою дослідження є словники української мови і санскриту, довідкова література з топонімії та дані, отримані автором шляхом застосування синергетичного підходу і методу системного аналізу.

Виклад основного матеріалу. У природно-географічному ареалі мешкання й виживання праукраїнського населення ще у часи кам'яного віку було чимало речей, що мали характерні прикмети чорного або червоного кольору. Безперечно, ці зовнішні ознаки ставали основою для їх ідентифікації та номінування засобами тодішньої мови. Цей факт становить інтерес для історії української мови, оскільки його об'єктивне розкриття може прояснити низку досі нерозкритих питань щодо обставин і чинників творення у древньому, праукраїнському суспільстві лексем «чорний» та «червоний», успадкованих українською мовою з її індоєвропейської мови-основи.

Відсутність врахування в дослідженнях з царини етимології української мови саме соціально-етнічного праукраїнського фактора видно, передусім, з передмови до академічного Етимологічного словника української мови (*dani* ЕСУМ). Так, зміст його статей редакційна колегія пояснила традицією, що закріпилася серед радянських мовознавців у 70-80-х роках минулого століття і полягала у повторенні практики укладання етимологічних словників інших мов індоєвропейської мовної сім'ї та зіставлення в ЕСУМ слів індоєвропейського походження зі спорідненими словами з урахуванням закономірних звукових відповідностей у різних індоєвропейських мовах та реально можливих семантичних змін [2, 9–10].

Як свідчить авторський аналіз, ця традиція позначилася також і на змісті статей шостого тому ЕСУМ, що вийшов у світ через тридцять років – 2012 року. Зокрема, у статті «чорний» наведено приклади, що ілюструють фонетичну і семантичну спорідненість цього слова у значенні кольору з відповідними словами у давньоруській та низці сучасних мов народів Центральної і Південної Європи. Та усе ж, далі його етимологія пояснюється не зовсім упевнено, а саме: «очевидно (*підкр. автора*), індоєвропейським балто-слов'янсько-індійським діалектизмом», оскільки точні відповідники знайдені лише в прус. *kirsnan* «чорний», лит. [*kiřsnas*] «особливо чорний», давньоінд. *kṛṣṇáh* «чорний, темно-синій» [3, 341-342].

Аналогічними є висновки і щодо етимології слова «червоний». ЕСУМ пропонує вважати, що це слово запозичене від польського

cerwony, яке раніше могло мати форми [*czzerwiony*] або *czyrwiony* зі ствердінням *w* внаслідок власне польського фонетичного розвитку або під впливом чеської вимови [3, 299].

Втім, на думку автора, таке тлумачення етимології слів «чорний» і «червоний» зумовлене не лише певними науковими традиціями минулого ХХ ст., але також обґрунтованим ще радянським російським мовознавцем акад. Ю.С. Степановим так званим «інструментальним» підходом до мови. Цей підхід передбачав, що будь-яку мову слід розглядати лише у трьох площинах, а саме: як семантичний код і знакову систему для шифрування інформації; як інструмент комунікації та засіб для оформлення і регулювання інформаційних потоків; як інструмент мислення і пізнання. Основним недоліком такого підходу є те, що його прибічники ігнорували антропоцентричність й антропоморфність мови, тобто відривали суто мовну реальність та мислення від особистісного, соціального й етнокультурного світу народу – творця й носія мови [1]. Тому принагідно зауважимо, що для історії мовознавства є актуальним дослідження того, наскільки цей вузькорациональний «інструментальний» підхід був вигідним чи необхідним для радянського періоду, коли тодішня влада і правляча партія намагалися сформувати штучну соціальну спільноту під назвою «радянський народ» з єдиною для всіх російською мовою.

Більш масштабне й об'єктивне осмислення процесів творення власних мов різними народами забезпечує антропоцентричний підхід, що здатен охопити також проблеми духовно-етнічного змісту національних мов. Витоки цього підходу сягають ідей В. фон Гумбольдта, а у вітчизняному порівняльно-історичному мовознавстві – учення О.О. Потебні, який наголошував, що завданням компаративістики є дослідження історії мови через пов'язаність людини з природою за допомогою слова. Опираючись на ці ідеї та, водночас, на положення теорії систем і методику системного аналізу, автор доводить, що синхронія та діакронія мовних процесів і явищ є закономірним результатом *системної* взаємодії людини з природою. Звідси мова є складовим елементом триєдиних антропогенно-природних систем словотвору, до структури яких також входили ще два системні елементи – природне середовище та особистість творців слова [5]. Рушієм цих систем завжди були, як зазначав іще О.О. Потебня, не глибокі роздуми, а виключно життєво важливі потреби особистості [6]. Виходячи з цього, етимологічні дослідження можуть бути ефективнішими, якщо їх не обмежувати аналізом фонетичної і морфологічної будови та семантики лексем у різних мовах, а з'ясовувати насамперед системну пов'язаність творення сло-

ва з потребами людських спільнот у певних історичних умовах простору і часу.

Зокрема, такий підхід автором застосовано для уточнення етимології слів «чорний» і «червоний». Передусім слід зауважити, що поширеність цих лексем у низці європейських мов – водночас як у прямому, так і в переносному значенні – указує на істинність даних щодо індоєвропейського коріння цих лексем. Разом із тим автор вважає не зовсім перспективним для об'єктивного з'ясування етимології українського відповідника відсилання у статті ЕСУМ до і.-е. «*kr̥sná*» (чорний), керуючись тільки його віддаленою фонетичною схожістю та семантичною відповідністю прусському *kirsnan* чи литовському *kiřsnas* [3, 341-342]. Зазначене зауваження стосується і спірного, на погляд автора, тлумачення етимології слова «червоний» як запозичення з польської мови лише на тій підставі, що в українській і польській мовах вони мають ідентичну семантику та схожу фонетичну й морфологічну структуру.

Виходячи з позицій учення О.О. Потебні та антропоцентричного підходу в цілому, зауважимо, що обидва тлумачення не враховують етнічного чинника тобто умов життя чи діяльності та потреб древнього (індоєвропейського за мовою) населення Центральної й Південної Європи, прибалтійського регіону і Праукраїни, що стимулювали необхідність появи в цій мові понять «чорний» і «червоний». Саме ця об'єктивна обставина створює проблеми при спробі пов'язати індоєвропейські й українські лексеми-відповідники на основі порівняння їх фонетичної структури. Очевидно, через це автори відповідних новел ЕСУМ обійшли той факт, що в індоєвропейській мові також використовувалася низка не успадкованих українською мовою омонімічних слів для позначення кольорів «чорний» та «червоний», у тому числі не лише у їх прямому, але й у переносному лексичному значенні, які не показані у новелах. Висвітлення цього факту могло би привести до висновків, що решта індоєвропейських омонімів із семантикою кольорів «чорний» та «червоний» або вживалася не так часто й поширено, або ними послуговувалися та частина індоєвропейського етносу, що не входила до населення Праукраїни.

Саме ці два висновки зумовили зосередження авторського пошуку на виявленні й вивченні ознак творення цих слів у індоєвропейській мові під впливом систем «особистість-природа-мова» та «особистість-діяльність людини-мова» саме у природних і господарських умовах Праукраїни. У підсумку у словнику санскриту як джерелі індоєвропейської лексики не було виявлено слів, які відображали би ознаки місцевості,

служуючи при цьому основою творення слів для позначень кольорів «чорний» та «червоний». Зрештою, в Україні практично відсутні ландшафти з такими кольорами.

І навпаки, виявився продуктивним пошук словотвірних основ серед господарської лексики, для чого було також проаналізовано дані давньої історії та археології щодо особливостей життєзабезпечення населення Праукраїни у різні періоди кам'яного віку. На основі цієї інформації виявлено, що найближче до семантики і будови успадкованих з індоєвропейської мови слів «чорний» та «червоний» перебуває індоєвропейська мисливська лексика. Системи її творення слід пов'язувати із періодом мезоліту (XI-VII тис. до н. е.), оскільки саме тоді була пріоритетною і найбільш необхідною діяльністю мисливців-лучників, які задовольняли суспільні потреби харчування тваринною їжею. Для системного аналізу автор відібрав зі словника санскриту слова, що позначали такі поняття мисливської лексики:

1) «стріла» – *ṣarā* (чит.: *шарá*) [4, С.637], *ṣaru* (*шару*), *ṣaryu* (*шар'я*) [4, 638], *ṣāri* (*шаарі*) [4, С.642], а також фонетично відмінне від попередніх *vāṇā* (*вааня*) [4, 574];

2) похідні від «стріла»: «ціль» – *ṣaravya* (*шарáв'я*), «озброєний стрілами» – *ṣarvá* (*шарвá*) [4, 638], «колчан для стріл» – *ṣara-dhī* (*шара-дхі*) і *ṣarāvāra* (*шараавара*) [4, 637];

3) «лук»: *ṣarāsana* – від *ṣara+asana* (*шараасана*) [4, 637], *ṣārṅga* (*шаранга* – лук із рога тварини) [4, 642];

4) інші слова, пов'язані з процесом полювання: «той, хто лякає», «той, хто руйнує», «той, хто вигонить» – *nāṣana* (*наашана*) [4, 230]; «відмінний лучник» – *kṣṣani* (*крішаану*) [4, 172], «ранити, пошкоджувати, вбивати» – *ṣarb* (*шарб*) [4, 638], «їжа, здобич» – *vaja* (*вая*) [4, 574], «ніч, нічний» – *ṣārvari* (*шаарварі*) [4, 642], «дикий або лісовий звір» – *vāṇya* (*вáня*) [4, 564], «ліс, чагарник, дерево, вода» – *vāna* (*вáна*) [4, 562], «знання, рішення» – *ṇā* (*ня*) [4, 574].

Тут слід зупинитися на специфіці полювання з луком у древні часи. Найперше, лук був зряддям ближнього бою, тому для ефективного ураження дикого бика, коня, оленя, кабана чи козулі первісний мисливець-лучник повинен був перебувати усього за декілька кроків від об'єкта полювання, залишаючись при цьому непоміченим. Але за вечірнього або вранішнього присмерку, коли дикі тварини інстинктивно почувалися безпечніше і виходили зі схованок до води чи на пасовища, світлого кольору лук в руках білошкірого мисливця європейської раси та очищена від кори теж біла стріла лякали дичину і ставали причиною невдалого полювання. Тому існувала велика потреба у маскуванні не

лише себе, але й лука і стріл, яким теж було конче необхідно надавати чорного або темного кольору. Та якщо роговий лук мав природний темнуватий колір, то зі стрілами були проблеми, оскільки для швидкого і вразливого льоту їх треба очищати від листя, сучків і кори. Найлегше змінити колір стріли з білого на чорний та ще й при цьому відшліфувати її поверхню. Очевидно, вдавалося це з допомогою полум'я вогнища.

Таким чином приходимо до висновків, що творення слова «чорний» зумовила постійна масова суспільна потреба часів мезоліту у виготовленні й використанні чорних кольором стріл *çarâ çaru, çarya, çâri*, колчанів *çara-dhi* чи *çarāvāra* і луків *çārñga*, назви яких мали спільні мовні індоєвропейські основи *çār-* і *çārñ-*. Ці основи були також пов'язані з іншою мисливською лексикою, наприклад, зі словами *çārvari* – «ніч, нічний», *çarvâ* – «озброєний стрілами», *çaravya* – «ціль», *çarb* – «ранити, убивати» тощо. Завдяки пріоритетності мезолітичного полювання на дику м'ясну худобу, висока частота вживання цієї лексики, що семантично пов'язувалася у свідомості носіїв мови саме з чорним кольором позначених предметів і явищ, закономірно призвели до того, що колір знарядь та нічна («чорна, темна») діяльність мезолітичних мисливців вплинули на закріплення мовою ідентифікації за ад'єктивом кольору «чорний» інших – уже не мисливських предметів і явищ середовища мешкання й діяльності.

Доволі схожим за соціальною та лексичною основою було творення слова «червоний». Найперше у його сучасному корені виразно проглядається та ж основа *çār-* з індоєвропейської мисливської лексики. Однак у первісному значенні «червоний» могло бути складним словом, утвореним зі слів *çarâ, çaru, çarya, çâri* – «стріла», *vaja* – «їжа, здобич», *vānya* – «дикий або лісовий звір» і *ñâ* – «знання». Потреба в цьому полягала у необхідності розрізнення якості мисливських стріл. Очевидно, що цінилися насамперед стріли, за допомогою яких була впольована здобич. Але стріла, яку витягували з туші впольованої жертви, була не чорною, а вже скривавленою, тобто *червоною*. Цю її нову якість могла передавати семантична сукупність *çār-+vaja+ñâ* – «стріла, що знає, як впольовати здобич» або *çār-+vānya* – «стріла, що перемогла дикого звіра». Такі дво- чи триосновні первісні і.-е. слова *шаарвайня* або *шарваня* фонетично доволі наближені до сучасних «червоний, червоні», а семантично вони є ідентичними з сучасними поняттями червоного як кольору.

Одним із доказів істинності причетності праукраїнських мисливців до творення й успадкування слів «чорний» і «червоний» є релікти їх індоєвропейських основ у багатьох сотнях ойконімів по усіх теренах су-

часної України. Біля двох десятків таких топонімів можна нарахувати і на Львівщині.

Висновки. 1. Застосування антропоцентричного і синергетичного підходів і методу системного аналізу дає змогу отримати наукову інформацію про доісторичні системні соціальні процеси творення мови, які не піддаються реконструкції чи моделюванню у наш час, причому їх істинність може бути перевірена не лише на основі дослідницьких методів порівняльно-історичного мовознавства, але також історії, археології, палеогеографії, палеопсихології і навіть математичної логіки.

2. Отримані на основі зазначеної методики дані щодо пов'язаності слів «чорний» і «червоний» із індоєвропейською мисливською лексикою, відображеною у словниках санскриту, вказує на перспективність мовознавчих студій щодо систем творення в індоєвропейську мовну добу на теренах України лексики, успадкованої українською мовою, а також досліджень спорідненості індоєвропейської лексики з мовною картиною світу й етнічними стереотипами і морально-ціннісними пріоритетами праукраїнського населення.

1. Голубовська І. О. Етноспецифічні константи мовної свідомості : автореф. дис. ... доктора філолог. наук : спец. 10. 02. 15 «Загальне мовознавство» / І. О. Голубовська. – К., 2004. – 22 с.

2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1 : А – Г / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. – 2012. – 634 с. – (Словники України).

3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 6 : У – Я / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. – 2012. – 548 с. – (Словники України).

4. Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь / [под ред. В. И. Кальянова] / Издание 2-е, испр. и доп. / Кочергина В. А. – М. : Издательство «Русский язык», 1987. – 944 с.

5. Осецький Й.П. Системний метод виявлення лексичного шару трипільського і дотрипільського періоду у топонімах української мови / Осецький Б.Й., Осецький В.Б., Осецький Й.П. // Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка : Мовні і концептуальні картини світу. Випуск 34. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2011. – С.85–88.

6. Потебня А.А. Мысль и язык – Режим доступу : <http://www.classes.ru./grammar/147.Potebnya>.

The modern theoretical concepts of etymology of the words of Ukrainian “black” and “red”, which have no persuasive interpretation in etymology of the Ukrainian language have been analysed in the article. It finds out possibilities and advantages of anthropocentric and synergetic approaches and system analysis method for

reconstructing of the systems of the Indo-European vocabulary formation on the vitally important needs of authentic population of Ukraine at the Stone Age. On the basis of comparative-historical and general linguistics resources and the Sanscrit lexical basis of the ancient history, archeology, paleopsychology, paleogeography and data system analysis of the author it finds out the connection of original semantics of "black" and "red" concepts with activity of bowmen hunters in the period of mesolite (XI-VII millenia B.C) and the Indo-European terms from their professional language described in the Sanscrit. It proves the role of the Sanscrit in the solving of up-to-date theoretical and applied problems of the correspondence of Ukrainian with its Indo-European basis.

Keywords: *language formation systems, anthropocentric approach, system analysis method, the Sanscrit, etymology, mesolite, Indo-European hunting vocabulary.*

УДК 811.161.2'373

Йосип Осецький (Київ), Іван Ігнатієв (Кам'янець-Подільський)

САНСКРИТ І АРХАЇЧНІ ТОПОНІМИ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЕКОЛОГІЧНІ МІКРОРАЙОНИ З РОЗВЕДЕННЯ ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ У ПРАУКРАЇНІ ЕПОХИ НЕОЛІТУ

У статті розкрито можливості і переваги синергетичного підходу і системного аналізу при реконструкції палеоісторичних соціальних і економічних процесів, які неможливо відтворити традиційними методами окремих наукових галузей. Висвітлено особливості досліджених авторами природно-антропогенних систем розвитку давнього суспільства зі світу природи до цивілізації, елементами яких була особистість людини, природно-ландшафтне середовище і мова конкретних спільнот. Подано результати дослідження вияву дії таких систем при формуванні на теренах Праукраїни в період неоліту (VI-III тис. до н. е.) екологічних мікрорайонів з розведення великої рогатої худоби та відображення цих процесів реліктами слів індоєвропейської мови із лексики санскриту, що збереглися в архаїчних топонімах української мови.

Ключові слова: *метод системного аналізу, індоєвропейська мова, санскрит, неоліт, екологічні мікрорайони, скотарство, топоніми.*

Постановка проблеми. Розбудова незалежної української держави значно посилила інтерес широкої громадськості та фахівців різних галузей науки до історії українського народу. Особливо вирізняється погляд до питань дописемного минулого України, яке сягає епох кам'яного

віку й не має достатньої джерельної бази щодо розселення та екологічної діяльності праукраїнського населення. До таких об'єктів наукового пізнання належить екологічна діяльність тобто взаємодія з природою неолітичного праукраїнського населення у VI-III тис. до н. е. (у добу неоліту). Підсумком цих палеоекономічних процесів став революційний за своєю суттю перехід від збирання дарів природи і мисливства до землеробства та скотарства, у тому числі приручення великої рогатої худоби як джерела ресурсів для збереження людського роду і подальшого історичного поступу. Зрештою, саме одомашнена корова постала в уяві праукраїнського населення та індоєвропейців загалом як священна істота, що здатна врятувати людство від голоду та багатьох захворювань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні проблеми з вітчизняної історії або історичних складників інших наук щодо епохи кам'яного віку дослідили І.І. Винокур, А.Ф. Гуцал, О.П. Журавльов, Н.С. Котова, І.Г. Підоплічко, О.В. Сминтина, В.М. Степанчук та інші учені. При цьому низку проблем щодо генезису української мови з індоєвропейської мови розкрили Д.Г. Бучко, І.О. Голубовська, Ю.О. Карпенко, В.В. Лучик, Т.Б. Лукінова, Ю.Л. Мосенкіс, С.І. Наливайко, С.В. Семчинський, М.М. Торчинський та інші мовознавці.

Однак помітно, що більшість авторів усе ще спирається на фактологічний матеріал у межах конкретних наукових галузей, використовуючи, переважно, традиційний для кожної окремо взятої науки дослідницький інструментарій. Проте ця методологічна й методична розрізненість не завжди виправдана, оскільки відчутно обмежує можливості для всебічного з'ясування змісту історичного розвитку в його системній взаємопов'язаності, особливо, у період кам'яного віку. Через це важливі питання щодо екологічних мікросистем взаємодії людини з природою та господарських процесів у різних природно-ландшафтних місцинах Праукраїни, формування етнічних, мовних та соціально-психологічних особливостей рис тодішнього населення нерідко залишаються не розкритими [6]. Так, в одному з новітніх навчальних посібників із сучасної української літературної мови не відображено, що певний шар української топонімії можуть становити успадкування з індоєвропейської мови [7]. Такий стан, на наш погляд, не повною мірою корелює з об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, а тому актуальною є необхідність удосконалення традиційних і освоєння більш ефективних наукових методик [2].

Постановка завдання. Виходячи з зазначеного, метою цієї статті є доведення ефективності використання синергетичного підходу й методу системного аналізу на прикладі отриманих авторами даних щодо ознак

системної взаємопов'язаності між екологічною діяльністю неолітичних скотарів Праукраїни з розведення й використання великої рогатої худоби у конкретних місцевостях та творенням назв цих місцевостей індоєвропейською мовою, що успадковані українською мовою як топоніми. Джерельну основу роботи склали праці з давньої історії України і археології, порівняльно-історичного мовознавства, топоніміки, інших суміжних галузей, теорії систем і системного аналізу, а також словники української мови, санскриту і довідкові матеріали з топонімії.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто зазначити, що соціально-економічні процеси на теренах Праукраїни наприкінці мезоліту й на порозі неоліту (кінець VII – поч. VI тис. до н. е.) характеризувалися кризою мисливсько-збиральницької економіки. Тодішнє населення відчувало загрозу його існуванню через різке зменшення харчових ресурсів унаслідок встановлення більш сухого помірно-континентального клімату та надмірної активності мисливців-лучників, які упродовж XI-VII тис. до н. е. винищили популяції великих м'ясних тварин. Страх перед голодною загибеллю змусив людей використати весь їх життєвий і господарський досвід попередніх сотень тисячоліть і шукати нові місцини для мешкання та переходити до значно продуктивніших видів життя-забезпечення – землеробства або скотарства [1; 3]. Щоправда, усе ще велика залежність від природи диктувала те, що у місцинах, схожих за ландшафтно-кліматичними умовами, населення могло займатися ідентичними видами праці. Водночас активізувався процес розвитку мислення й мови, оскільки нові умови неодмінно вимагали набуття й удосконалення відповідних навиків та умінь. При цьому, залежно від першості або успіхів у освоєнні того чи того виду основного господарювання, праукраїнські неолітичні роди почали суттєво розрізнятися між собою, що закріпилося у їх назвах засобами індоєвропейської мови [5].

Автори дотримуються позиції, згідно з якою прогрес людства є результатом дії триєдиних антропогенно-природних систем, рушієм яких були життєво важливі людські потреби, а структурними елементами – особистість людини, ландшафтно-кліматичні умови мешкання й екологічної діяльності та мова. Уперше суть цих систем, хоча і без посилання на теорію систем і метод системного аналізу, висловив 1862 році основоположник вітчизняного порівняльно-історичного мовознавства О.О. Потебня. Він підкреслив, що творення слів зумовлюють не роздуми, а людські нужди, а завданням істориків мови є дослідження того, як слово (тобто мова) пов'язувало особистість і природу. На ранніх етапах історії людства такими нуждами були життєво важливі потреби особистості у безпеці, воді та їжі, задоволення яких просувало людство по шляху до цивілізації.

У загальнофілософському плані ця системна єдність людського поступу є виявом діалектичного закону загального зв'язку природних і соціальних явищ та безкінечності об'єктивного світу. Тому є об'єктивним вважати, що релікти цих процесів мають залишатися не лише у вигляді матеріальних археологічних реліктів – предметів побуту чи знарядь праці, але й в архаїчних успадкуваннях української мови з її індоєвропейської мови-основи.

Об'єктивність цієї логіки підтверджують результати авторського системного аналізу, що вказують на семантичну пов'язаність архаїчних топонімів української мови зі словотвірними основами відображених у словнику санскриту лексем індоєвропейської мови та з діяльністю населення Праукраїни у конкретних місцевостях з розведення великої рогатої худоби у добу неоліту. На нашу думку, за особливостями морфології і словотвору такі топоніми можна класифікувати, принаймні, на вісім підгруп:

1) топоніми з сукупним лексичним значенням у індоєвропейській мові «*мешканці з коров'ячим молоком і телятами*» чи «*мешканці, у кого коров'яче молоко і телята є засобами проживання*», структура яких містить релікти індоєвропейських слів *go-rasa* 'коров'яче молоко' [4, 197] або *rasa* 'рідина, напій' [4, 540], *saha-vatsa* 'з телятком' [4, 719] *ksi* 'мешкати' [4, 181]. Зокрема, це ойконіми *Росоховата* Вінницької, *Росохуватець* Тернопільської (2) і Кіровоградської, *Розсохувата* Хмельницької і Харківської; *Розсохувате* Луганської, Сумської та Харківської (2), *Розсохуватка* Кіровоградської і Черкаської областей, а також назви річок *Розсохувата* і *Розсохуватка* у басейні Сіверського Дінця та *Розсохувата* – притока Дніпра;

2) схожу за словотвором і семантикою підгрупу, але без елемента *vatsa*, тобто без інформації щодо розведення телят, становлять топоніми *Росохач* Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської, *Росош* Закарпатської, *Росоша* Вінницької (2), *Розсоша* Хмельницької, *Розсоші* Сумської, *Розсішки* Черкаської, *Росохи* Львівської, *Розсохи* Львівської та Хмельницької, *Розсохівка* Харківської, *Розсохівське* Житомирської, *Росошани* Чернівецької, *Розсошанка* Сумської, *Розсошенці* Полтавської та *Розсошинці* Черкаської областей;

3) топоніми, що інформують про заняття саме молочною худобою за допомогою слів *go-rasa* або *rasa* 'рідина' з додаванням слів *ksi*, а також *inā* – сильний, міцний, могутній [4, 108], *iva* 'жити' [4, 224], *jivika* 'спосіб життя, засоби проживання' [4, с. 225], *jñā* або *jñā* 'знавець, знати, розуміти' [4, 226]. Різні конфігурації таких лексем зберігають топоніми *Гарасівка* Запорізької, *Гарашківка* Харківської (від *go-rasa+jivika*),

Гірчична Хмельницької (від *go-rasa+jñā*), *Карасин* Волинської і Рівненської, *Карачин* Закарпатської, *Карашина* Черкаської (від *go-rasa+inā*), *Карачинів* Львівської, *Карасинівка* Чернівецької, *Карашинці* Тернопільської (від *go-rasa+inā+iva* або *jivika* або *ksi*), *Карасиха* (від *go-rasa+ksi*), *Карачіївці* та *Карачківці* Хмельницької (від *go-rasa+iva+ksi*), *Рачин* Волинської й Рівненської та *Рачинці* Хмельницької (від *rasa+inā+ksi*) областей;

4) топоніми, у яких відображено процес розведення молочної худоби, зокрема, утворення від *go* ‘бик, корова, коров’яче молоко’ [4, 196], *rauas* – молоко чи *rauasua* – ‘молочний’ [4, 367] та *ksi*, *ina*, *iva*, *jivika*: *Гопчиця* Вінницької, *Капустенці* Чернігівської, *Капустинці* Кіровоградської (2), Сумської, Тернопільської (2), *Капустин* Хмельницької, *Капустине* Миколаївської і Черкаської, *Капустинський Ліс* Тернопільської, *Капустяна* Кіровоградської, *Капустяни* Вінницької і Хмельницької, *Копай* і *Копайгород* Вінницької, *Копачинці* Івано-Франківської, *Копачів* Київської та Чернігівської, *Копачівка* Волинської, Івано-Франківської, Хмельницької (3), *Копашново* Закарпатської, *Копистин* Хмельницької, *Копистишин* Вінницької, *Копичинці* Тернопільської, *Копище* Житомирської і Рівненської, *Купель* Рівненської, *Купелів* Івано-Франківської, *Купеч* Житомирської, *Куп’євате* Полтавської, *Куп’єваха* Полтавської і Харківської (2), *Купин* Хмельницької, *Купина* Чернігівської, *Купине* Хмельницької і Харківської, *Купичволя* Львівської, *Купичів* Волинської, *Купівщина* Полтавської, *Купіль* Хмельницької, *Купище* Житомирської, *Куплеваха* Сумської, *Куплювате* Луганської, *Купновичі* й *Купче* Львівської, *Купченків* Чернігівської, *Купчинці* Вінницької і Тернопільської, *Купчичі* Чернігівської областей;

5) топоніми, утворені від індоєвропейських слів *gava* – бик, *gavi* – корова, *gaves* – шукати корів [4, 191] або *go* та *bhū* – бути, здобувати, отримувати [4, 483] чи вже зазначених *ksi*, *ina*, *iva*, *jivika*, а саме: *Говерла* Закарпатської, *Говтва* і *Говтянчик* Полтавської; *Каветчина* Хмельницької, *Кавків Яр* і *Кавкули* Вінницької, *Кавське* Львівської; *Бугайівка* Вінницької, Луганської, Полтавської (2), Рівненської, Сумської, Харківської (3) областей; хоронім *Буковина* та ойконіми *Буків* Волинської, *Буківка* Чернівецької, *Буківна* Івано-Франківської, *Буківцьово* Закарпатської, *Букова* Львівської, *Букове* Закарпатської та Івано-Франківської, *Буковець* Закарпатської (2) та Івано-Франківської (2), *Буковина* Львівської, *Буковинка* Закарпатської та Львівської областей;

6) топоніми, первинна семантика яких відображала працю з розведення буйволів. У їх сучасній морфології проглядаються основи індоєвропейських слів *gava* ‘бик’, *gavi* ‘корова’ або *gavala* ‘буйвол’ [4, 191]

та *varua* ‘помітний, перший, найкращий’ [4, 568] – *Гаврики* і *Говорунове* Сумської, *Гавареччина* Львівської, *Гавриши* Харківської, *Гавронці* Полтавської, *Гавронщина* Кіровоградської, *Говоруха* Луганської, *Говори* Хмельницької (2) та Полтавської областей;

7) топоніми з основами індоєвропейських слів *bala-da* ‘бик’ чи *balava* ‘пастух’ [4, с 462- 463], первинна семантика яких у сукупності з *ina*, *jivika* і *ksi* відображала заняття м’ясним скотарством, а саме: *Балин* Вінницької і Хмельницької, *Балинівка* Хмельницької, *Балинці* Івано-Франківської, *Баличі* Львівської й, можливо, *Баландине* Черкаської та *Баланди* Полтавської областей;

8) топоніми, утворені від індоєвропейських слів *go-pa*, *go-pala* ‘пастух’, *go-pa* ‘пастушка’, *go-pati* ‘старший пастух’, *go-patha* ‘пасовище’ [4, 197] та *ksi*, *ina*, *iva*, *jivika*, *jña* або *jñā*, сукупність яких позначала екологічну діяльність з «випасання худоби», зокрема: гідронім *Ікопоть* (річка, притока р. Случ у Хмельницькій області) та ойконіми *Гоптівка* Харківської, *Гупали* Волинської, *Гупалівка* Донецької, *Копили* Полтавської, *Копилів* Київської, *Копилля* Волинської, *Копинівці* Закарпатської, *Копитинці* Хмельницької, *Копитів* Львівської і Рівненської, *Копиткове* Рівненської, *Коптевичівка* Кіровоградської, *Коптівищина* Житомирської і *Коптів* Полтавської областей;

Заслужують на увагу також архаїчні топоніми *Копани* у Рівненській, *Копані* (13) – в АРК та у Кіровоградській, Львівській, Рівненській Дніпропетровській, Донецькій; Запорізькій (2), Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, *Копанівка* у Житомирській, *Копанка* у Львівській і Харківській, *Копанки* в Івано-Франківській, Кіровоградській, Харківській (3), *Копань* Львівській (2) і Рівненській областях. У їх структурі елемент *-пан-* (з твердим чи пом’якшеним *-н-*) може вказувати на індоєвропейські основи *paṇana* ‘обмін, торгівля’ чи *paṇu* ‘товар, торгівля, місце торгівлі’ [4, 363]. Отже, це могли бути місцини, де відбувався обмін-продаж худоби в неолітичні чи й пізніші часи.

Висновки. Отже, синергетичний підхід і метод системного аналізу дають змогу теоретично реконструювати невідтворні іншими методами давноминулі соціально-економічні системні явища і процеси у цілісності їх структурних елементів та нерозривності закономірних взаємозв’язків між ними у конкретних умовах часу і простору. Отримані таким способом дані підлягають подальшому опрацюванню задля вирішення завдань різних галузей науки на основі їх специфічного методичного інструментарію.

Для історичних наук висвітлена інформація складає фактологічну основу при вивченні процесів неолітичної економічної революції та при

вирішенні питань давньої історії України щодо формування і дислокації екологічних мікрорайонів неолітичних скотарів, які розводили велику рогату худобу.

Водночас отримані дані також можуть бути використані для досліджень із порівняльно-історичного мовознавства й етимології, що стосуються часо-просторових меж використання індоєвропейської мови праукраїнським населенням часів неоліту, конкретних успадкувань із індоєвропейської мови в архаїчних топонімах та в господарській лексиці сучасної української мови.

1. Журавльов О.П. Тваринництво неолітичного населення України / О.П. Журавльов, Н.С. Котова // Археологія. – 1996. – № 2. – С. 3–17.

2. Згуровский М.З. Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа / М.З. Згуровский, А.В. Доброногов, Т.М. Померанцева. – К. : Наукова думка, 1997. – 222 с.

3. Ігнатів І.П. Стародавні екологічні райони на теренах Дунаєвеччини як підсумок неолітичної економічної революції (VI-III тис. до н. е.): системний аналіз / І.П. Ігнатів // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : збірник науково-краєзнавчих праць // [редкол. : Прокопчук В.С. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2013. – Вип. 5. – С. 110–117.

4. Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь / [под ред. В. И. Кальнова] / Издание 2-е, испр. и доп. / Кочергина В. А. – М. : Издательство «Русский язык», 1987. – 944 с.

5. Осецький Й.П. Системний метод виявлення лексичного шару трипільського і дотрипільського періоду у топонімах української мови / Б.Й. Осецький, В.Б. Осецький, Й.П. Осецький // Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка : Мовні і концептуальні картини світу. Випуск 34. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 85–88.

6. Сминтина О.В. Давнє населення України в його природному середовищі (епоха ранньопервісної общини) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Сминтина. – Львів, 2003. – 30 с.

7. Шкурятяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова : Модульний курс : Навч. посіб. / Н.Г. Шкурятяна, С.В. Шевчук – К. : Вища шк., 2007. – С. 226.

The article reveals possibilities and advantages of synergetic approach and system analysis of reconstructing paleohistoric, social and economic processes which cannot be reproduced by traditional methods of separate scientific branches. It highlights possibilities examined by authors of natural antropogenic development systems of ancient society from the world of nature to civilization which had elements of personality, natural landscape environment and the language of the separate communities. It shows the results of research of those systems activity in formation on

the territory of authentic Ukraine and Sanscrit in the period of the Neolithic Age (VI-III millennia B.C) of ecological microdistricts of livestock breeding and describing of these processes by the word relicts of the Indo-European language from the Sanscrit vocabulary that were preserved in the archaic toponyms of the Ukrainian language.

Keywords: *system analysis method, the Indo-European language, the Sanscrit, the Neolithic Age, ecological microdistricts, livestock, toponyms.*

УДК 811.133.1' 373

Віталій Пітин (Дрогобич)

ЗООМОРФНІ МЕТАФОРИ У ПАРЕМІЙНИХ ОДИНИЦЯХ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ

У статті проаналізовано особливості вживання зооморфних метафор у паремійних одиницях французької мови; встановлено залежність зооморфних метафор від асоціації тварин з тими чи іншими предметами та еталонами людської поведінки.

Ключові слова: *зооморфні метафори, паремійні одиниці, асоціація.*

Актуальність дослідження. Роль тварин у житті людини завжди була значною, особливо на ранніх стадіях розвитку людства, коли люди і тварини співіснували у природі. Зоохарактеристики людини, що виникали на основі образної уяви про тварин найбільш яскраво відображають національну самобутність мови. Значення зоонімів, що використовуються у мові, дуже широке, спрямоване на алегоричну характеристику людини, частіше всього метафоричну, стилістично підкреслену, наділену виразними експресивними семантико-стилістичними відтінками з елементами образності.

До неоціненних надбань світового фольклору належать прислів'я та приказки – короткі влучні вислови, що в художній формі типізують різноманітні явища життя. Вони є пам'яттю народу, висновками із життєвого досвіду, що дає право формулювати погляди на етику, мораль, історію та політику. Прислів'я та приказки не лише констатують конкретний факт, але й рекомендують чи відкидають, схвалюють або засуджують, застерігають чи навчають, тому що за ними стоїть авторитет поколінь.

У пареміологічному світі виявляємо присутність персонажів, що створюють власний простір. На перший погляд, будь-який персонаж може стати героєм прислів'я, але, придивившись уважніше, побачимо, що все відбувається навколо їхньої обмеженої кількості. Персонажі па-

ремій мають визначені та сталі характеристики, які відповідають тим уявленням, що має про них народ. У цьому «закритому світі пареміології» знаходимо людей, здебільшого чоловіків і жінок; тварин (у первинному значенні, як символ, і у відношенні «тварина-людина») [3].

Без сумніву, аналіз кожної з цих тематичних лексичних груп як складових пареміології є важливим та надзвичайно цікавим, однак, у цьому дослідженні присвячено увагу лише тваринним персонажам у паремійних одиницях французької мови.

Мета дослідження полягає в аналізі семантичних і функціональних особливостей зооморфних метафор у паремійних одиницях французької мови.

Ступінь дослідженості проблеми. Значна увага приділяється вивченню фразеологізмів із компонентом-зоонімом у працях В. Архангельського [1], В. Виноградова [2], М. Сюсько [4], у них автори розрізняють різні типи фразеологізмів із компонентами-зоонімами, підкреслюючи залежність між частотою вживання цих фразеологізмів та їхньою логічною активністю, між багатозначністю фразеологізмів та їхньою фразеологічною активністю. Найуживанішими мовними метафорами є такі, що переносять якості та властивості тварин на людей.

На цій основі Ф. Литвин розрізняє існування двох термінів: зоонім (зоосемізм) саме як родовий і зооморфізм (зооморф) як видовий. Під зоонімом розуміється назва біологічної тварини, на основі якого розвивається метафоричне значення. Зооморфізм (у давніх релігіях – зображення богів в образі тварин) виступає в ролі образної характеристики людини [3, 81]. Дуже багато, якщо не всі, зооніми можуть використовуватися для образної характеристики та соціальної оцінки особи за тими чи іншими ознаками та властивостями. Це цілком закономірно, адже тварини, що мають власні звички, становлять найближче оточення людини. Саме тому зоосемантичні метафори вживаються дуже часто, виражаючи певні соціальні типи та еталони людської поведінки, з їхньою допомогою можна оцінити як зовнішні прикмети людини, так і її внутрішні властивості.

Виклад основного матеріалу. У французькій мові, а саме у її пареміологічних одиницях, збереглися риси старовинного сільськогосподарського способу життя. Ці паремії часто є наслідком запозичення з інших мов, розвитку науки чи певних релігійних вірувань і уявлень. Етимологія тваринних персонажів у досліджуваних одиницях різна, і в кожній країні та чи інша тварина сприймається по-різному.

Проте назви не всіх тварин уживаються у пареміях із однаковою частотністю. У той час, коли *le chien* – ‘собака’, *le cheval* – ‘кінь’, *le cafard* –

‘тарган’, *le cochon* – ‘свиня’, *le chat* – ‘кіт’ є постійними персонажами, то інші тварини трапляються набагато рідше. Це наслідок того, що людина не розподіляє свою увагу на увесь тваринний світ рівномірно. Включення тієї чи іншої тварини до символічної системи не може залежати лише від фізіології звіра. Тварина мала б мати якусь «знаменну рису», що у системі поглядів та уявлень міфопоетичної свідомості розцінювалась би як значуща. Іншими словами, риси, особливості, виокремлені людиною у тварин, фокусуються крізь призму міфосвідомості, що вже відбирає матеріал за вимогами своєї схеми та відповідно до цієї ж схеми «семантизує» його.

У французькій мовній і літературній традиції знаходимо багато паремійних одиниць зі словом *le cafard* – ‘тарган’, наприклад: *Qui a fait ça? a demandé la maîtresse. C’est Geoffroy, a répondu Agnan. Espèce de sale cafard! A crié Geoffroy, tu vas avoir une baffe tu sais!* [9, 39]

Іменник *cafarder*, що дослівно перекладається як ‘недопалок’ або ‘святоша’, запозичене у французьку мову з арабської (ар.: *Kafir* – укр.: ‘невірний’, фр.: ‘infidel’). У кінці XIX ст. французький лексикограф Еміль Літтре уточнює його значення. За його трактуванням, – це той, хто не має набожності, але справляє враження дуже набожного, або той, хто її має, але надмірно демонструє лицемірство. Отже, іменник *тарган* у французьких пареміях позначає наклепника. У сучасній французькій мові кажуть *un mouchard*, але вживають *cafarder* або *cafter* [9].

Найпоширенішими серед паремій із назвами диких, домашніх та екзотичних тварин є паремії з назвами домашніх тварин. Домінування домашніх тварин пояснюється їхнім використанням у сільському господарстві. Щоденний контакт людини з домашніми тваринами призвів до входження їхніх назв у лексику, згодом – у паремії. Таким чином, вони стали символами повсякденного життя для певного прошарку суспільства.

Не бракує французькій літературній традиції та способу суспільного життя прикладів, коли у прислів’ях тварина–герой вживається у своєму первинному значенні, особливо тоді, коли йдеться про іманентні можливості тієї чи іншої тварини, її потреби, спосіб використання людиною тощо. Наприклад: *le chat* – ‘кіт’: *Achter chat en poche – achter les yeux fermés. Vous êtes – vous mis dans la tête que Léonard de Pourceaugnac soit homme à achter chat en poche?* [8, 27].

Цей стародавній вираз безперечно відомий і належить перу Ж-Б. Мольєра. У прямому значенні мова йде про покупця, який платить за kota, навіть не кинувши поглядом у кишеню (тобто мішок), у якому цей кіт схований. Покупець ризикує бути обдуреним. Жертва своєї репутації, бі-

сове створіння і супутник відьом – кіт – деякий час трактувався у французьких приказках, з одного боку, як крадій горищ і льохів, з іншого, – він був вхожий у дворянські салони, наприклад: *Appeler un chat un chat. Appeler les choses par leur nom, parler sans détour. Je ne puis rien nommer, si ce n'est pas son nom, j'appelle un chat un chat, et Rolet un fripon* [8, 40].

Через свою несамовиту жагу та нестерпну поведінку кішка легко пов'язується з сексуальним захопленням, потягом. Таке трактування існує також в англійській і німецькій мовах, порівн.: англ.: *casthouse* – ‘будинок розпусти’, нім.: *Kätzchen* – ‘кішечка’, фр.: *catin* ‘повія’. У прислів'ї *Appeler un chat un chat* вживається іменник *le chat* лише в чоловічому роді. Цей вислів означає «брати на себе відповідальність, говорити про речі прямо, різко і відверто».

У французькій мові є паремія *Il n'y a pas un chant – il n'y a personne. Pas un chant dans les rues du village; tout le monde était à la grand – messe* [8, 41], що має цілком інше трактування і означає – «належачи сам собі у цілому місті, кіт, на відміну від собаки, може легко обійтися без подарів», стаючи жителем смітника. Відомий французький дослідник Ф. Буало, вживаючи відомі прислів'я, жаліється на шум і гамір від котів у Парижі у XVIII столітті: «*Quel fâcheux démon durant les nuits entières, rassemble ici les chats de toutes les gouttières ?*» [8, 53], що дослівно означає, «якщо немає kota, то немає жодної живої душі».

Деякі приказки трактують таємничу котячу властивість як символ секрету, що надійно бережеться, наприклад: *Avoir d'autres chats à fouetter avoir des choses plus urgentes à faire. Il n'y a pas de quoi fouetter un chat ce n'est pas grave. Le commissaire le pressa de dire s'il avait envie de recommencer. Cottord, s'animait répondit que non et qu'il désirait seulement qu'on lui laissât la paix. Je vous ferai remarquer, dit le commissaire sur un ton irrité, que, pour le moment, c'est vous qui troublez celle des autres. Mais, sur un signe de Rieux, on en resta là. Vous pensez, soupira le commissaire en sortant, nous avons d'autres chats à fouetter, depuis qu'on parle de cette fièvre...*

Donner sa langue au chat renoncer à trouver la solution d'une énigme. ... il ouvrit un coffret arabe dont la clef était perdue et à propos duquel tous les serruriers de Paris avaient donné leur langue au chat [8, 43–44]. Кіт гідно представлений у цьому паремійному звороті. У французькій мові він витіснив собаку, тому що колись у старій французькій мові існував вираз *jeter sa langue aux chiens*, що означав гнів, ненависть, де вживався іменник *le chien* – ‘собака’.

У зворотах *C'est du pipi de chat c'est imbuvable / c'est sans valeur. Le pipi de chat* іменник *le chat* асоціюється з дріб'язковістю, дрібницею, тим, що має малу вартість.

У французькій мові репутація kota завжди була поганою. Незалежний, дикий, менш працьовитий, ніж собака, він завжди був за своєю природою егоїстом, нахлібником. Kota звинувачували в надмірному апетиті, лінивстві. Часто в казках його змальовують як такого, що не відчуває докорів сумління. Дуже багато паремій із компонентом–твариною (а саме котом)запозичено із французької в інші мови, наприклад:

фр.: *Sors le chat du sac / crache le morceau* – англ.: *Let the cat out of the bag*;

фр.: *C'est juste ā un saut de chat; c'est ā deux pas* – нім.: *Es ist nur ein Katzensprung*;

фр.: *Le chat a mangé ta langue ? tu as perdu ta langue?* – англ.: *Has the cat got your tongue?*; ісп.: *El gato te comió*;

фр.: *Présenter le chat par la queue. Tourner autour du pot* – пол.: *Odwracać kota ogonem*;

фр.: *Le chat ne renonce pas ā la souris* – нім.: *Die Katze lässt das Mausen nicht*.

Символічне зображення коня (фр.: *le cheval*) найчастіше спостерігається у французьких прислів'ях, приказках, наприклад: *Cheval de bataille sujet de predilection, auquel on est particulièrement attaché. Monter sur les grands chevaux. S'emporter, hausser le ton*. Старе французьке прислів'я каже : *Cheval de foin, cheval de rien; cheval d'avoine, cheval de peine ; cheval de paille, cheval de bataille* [5, 127]. Ці паремії ілюструють поділ коней на чіткі групи, тому що феодальне суспільство Франції було поділене так, що навіть коні не змішувались між собою, поділяючись на бідних, поганих, роботяг, цінних тварин, ослів, русаків, рицарських, парадних, бойових та військових. У прикладах *Un fièvre de cheval – une forte fièvre. Un remède de cheval – un remède, très fortement dosé* [6, 48] кінь представлений як символ сили. У стародавньому французькому прислів'ї: *Travailler comme un cheval* [6, 49] порівняння стосуються зовнішнього вигляду коня, тобто його зросту та сили і паралельно відбувається протиставлення коня ослу та мулу. Цей вислів вийшов із ужитку у французькій мові, однак, зберіг своє існування в інших мовах.

У старій французькій мові коня порівнювали з рецидивістом, наприклад: *«Cheval de retour. Personne qui a fait sons temps mais ne se résout pas ā passer la main. Un des diagnostics infailibles auxquels les directeurs de prison et leurs agents la Police et ses aides et même les magistrats instructeurs reconnaissent les «chevaux de retour» (...) est leur habitude de la prison ; les récidivistes en connaissent naturellement les usages»* [5, 134]. Пізніше приказку *c'est un cheval de retour* стали застосовувати стосовно політиків, які недоброросовісно відносилися до своїх обов'язків.

У пареміях французької мови також представлені якості та властивості коня, наприклад: *être à cheval sur ... – être très attaché à*: «*Vous dormirez bien ici! Je suis très à cheval sur la literie! Ach, à chéfal!? Qui, à cheval ... sur la literie...*» [7, 347]. Паремія *dans son assiette* [7, 349] також позначає того, хто впевнено сидить у сідлі.

Дуже багато паремій із використанням іменника *кінь* перейшли з французької мови в інші, наприклад:

фр.: *Je pourrais manger un cheval* – англ.: *I could eat a horse*;

фр.: *Attacher le cheval par le queue : mettre la charrue avant les boeufs* – нім.: *Das Pferd am Schwanz aufzäumen*;

фр.: *Avec ses quatre jables le cheval peut aussi tomber* – пол.: *Koń ma cztery nogi i też się potknie*;

фр.: *Ça sort de la bouche du cheval de source* – англ.: *From the horse's mouth*.

Висновки. Отже, аналіз, здійснений на основі паремій із компонентами *cafard, chat, cheval*, дає підстави зробити висновок, що основний елемент тваринного образу зосереджений на змалюванні людських рис – позитивних і негативних: поведінки, характеру, зовнішніх ознак тощо, а також стверджувати, що зоосемантичні порівняння функціонально продуктивні, особливо у пареміологічних одиницях французької мови. Вони виражають певні асоціації тварин із тими чи іншими предметами та еталонами людської поведінки, за їхньою допомогою можна схарактеризувати як зовнішні прикмети людини, так і її внутрішні якості.

Перспектива досліджень полягає в поглибленому аналізі пареміологічних одиниць із зооморфним компонентом у різних мовах.

1. Архангельський В. Устойчивые фразы в современном русском языке / В. Архангельский. – Ростов-на-Дону : Научная литература, 1964. – 216 с.

2. Виноградов В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В. Виноградов // Избр. Труды. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 3. – 192 с.

3. Литвин Ф. Об изучении разновидностей зооморфных характеристик (на материале английского языка) / Ф. Литвин // В помощь преподавателям иностранных языков. – Новосибирск : Наука, 1974. – Вып. 5. – С. 81–93.

4. Сюсько М. Статус зоонима в онимной системе: ономаσιологический аспект / М. Сюсько. – К. : Выш. школа, 1988. – 192 с.

5. Cabard P. L'étymologie des noms d'oiseaux / P. Cabard, B. Chauvet. – P. : édition Belion, 1995. – 380 p.

6. Petit Larousse en couleur : Locations Latines grêcque et étrangères. – P. : Librairie Larousse, 1987. – 600 p.

7. Rat M. Dictionnaire des expressions et locutions traditionnelles / M. Rat. – P. : édition Larousse, 1957. – 450 p.

8. Simon A. Donner sa langue au chat / A. Simon // Dictionnaire animalières. – Marcel : édition Favre, 2008. – 130 p.

9. Tauvel J-P. Contes et histoires du Magreb / J-P. Tauvel. – М. : Высш. школа, 1978. – 65 с.

The article deals with the analysis of peculiarities in using animal metaphors and using some names of animals in French proverbs and sayings; the dependence of animal metaphors on some associations of animals with definite thing and features of human behaviour in French proverbs and sayings has been revealed.

Key words: animal metaphors, proverbs, sayings.

УДК 811. 161.2'373 Анатолій Поповський (Дніпропетровськ)

ВІД ХАМА ДО ХАМСТВА

У статті висвітлюється етимологія слова «хам», його лексико-семантичні функції в процесі формування української мовно-літературної норми та словотвірної продуктивність.

Ключові слова: етимологія, біблійні вислови, еволюція лексико-семантичної системи слова, словотвір, антропоніми.

Постановка проблеми. Лексико-семантична система – одна з найскладніших мовних систем, що зумовлено багатовимірністю її структури, неоднорідністю її одиниць, різноманітністю відображених у них відношень і відкритістю для постійного поповнення новими одиницями (словами та значеннями). Її своєрідність у тому, що вона на відміну від інших мовних систем (фонологічної і граматичної) безпосередньо пов'язана з об'єктивною дійсністю, віддзеркаленням якої вона є.

Яскравою і досить цікавою ілюстрацією розвитку української мови може слугувати історія однієї конкретної лексичної одиниці – слова *хам*, яке від власної назви перейшло до розряду загальних, а в основу його семантичної структури було покладено риси однойменного персонажу.

Слово *хам*, що походить від імені біблійного персонажу, не раз стало предметом розгляду у роботах різних напрямків [1, 2 та ін.], однак усі ці дослідження, як правило, лише переказують біблійні тексти, де йдеться мова про Хама, сина Ноя.

Метою нашого дослідження є комплексний аналіз цієї мовної одиниці: етимологія, лексико-семантичні зміни, що відбулися протягом сторіч у стилевій структурі української мови.

Як відомо, з появою Біблії в Київській Русі мова почала поповнюватися біблійною лексикою та фразеологією, а література та інші види мистецтва – біблійними сюжетами та образами.

Протягом століть не тільки наш народ, а й увесь світ розширював лексичний та фразеологічний запас мови, збагачуючи її стійкими біблійними виразами, як-от: «*Берегти як зіницю ока*», «*Виділяти кукіль від пшениці*», «*Вовк в овечій шкурі*», «*Шануй батька свого і матір свою – довго житимеш на землі*», «*Не вбивай!*», «*Не кради!*», «*Не свідчи неправдиво проти ближнього свого!*» та ін.

У кожній літературній мові такі вирази – це культурний фонд нації. Спочатку вони потрапляють у мову людини як пасивний запас, яка знає, що означають вони та їх походження, а потім набувають з часом нових значень.

В українській літературі XIX–XXI ст. розвивається традиція алегоричного переосмислення біблійних мотивів, образів, тем та прямої обробки біблійних текстів. Активніше переосмислено біблійну образність у творчому доробку Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, Г. Хоткевича, С. Черкасенка, Л. Костенко, К. Мотрич, В. Онуфрієнка, Є. Сверстюка, І. Драча та ін. За багато століть біблійні образи стали органічною ознакою художньо-публіцистичного тексту, передусім носієм певного значення. Спочатку слово набувало осмислення тільки з ситуації конкретної практичної діяльності. Вся подальша історія мови є історією емансипації слова від практики, виділення мовлення як самостійної діяльності, що наповнює мову та її елементи – слова.

Так, слово *хам*, окрім української, закріпилося і в інших слов'янських мовах: російською – *хам*, білоруською – *хам*, польською – *cham* як номінативне (первинне й похідне), фразеологічне й контекстуальне.

Первинне номінативне значення – значення, якого набуло слово водночас із його появою. Воно є основою для виникнення та існування всіх інших значень слова. У процесі розвитку мови, у постійному спілкуванні людей слова можуть набувати й інших, похідних номінативних значень.

Лексичне значення слів виявляє високу стійкість. Проте деякі слова з часом набувають певних змін шляхом звуження, розширення чи зміцнення.

Експресивна лексика вживається майже в усіх функціональних стилях літературної мови, але здебільшого використовується в художніх творах і публіцистиці та в розмовно-побутовій сфері, надаючи висловлюванню більшої виразності, образності, помітніше впливає на почуття співрозмовника, читача.

Саме до експресивної лексики належить і слово *хам*. Про його походження дізнаємося з Першої книги Мойсеевої «Буття», де йдеться серед іншого й про Ноя – десятого нащадка Адама – праведника, єдиного обранця Бога серед людей, які на той час населяли землю. У біблійній легенді розповідається, що Бог, розгнівавшись на людей за їхні злі вчинки й розпусту, вирішив знищити все живе на землі, затопивши її водою. Проте він попереджає Ноя про потоп і таким чином рятує його з дружиною та трьох одружених синів, а також по сім пар «чистих» і по дві пари «нечистих» тварин. Після потопу Ной починає займатися землеробством: він перший на землі посадив виноградник, перший зробив вино. Одного разу, випивши вина, він сп'янів і лежав голий, що вважалося великим неподобством. Його сини – Сім, Хам і Яфет – неоднаково повелися в цій ситуації: Хам, побачивши батька голим, почав насміхатися з нього; Сім і Яфет, навпаки, намагаючись не дивитися на батька, накрили його одягом: «Сим же и Иафет взяли одежду и, положив ее на плечи свои, пошли задом и покрыли наготу отца своего; лица их были обращены назад, и они не видали наготы отца своего» (Бут. 9:23).

Довідавшись пізніше про все це, Ной благословив Сіма і Яфета, а сина Хамового, Ханаана, прокляв, пророкуючи йому рабство: «Проклят Ханаан; раб рабов будет он у братьев своих» (Бут. 9:25). Таким чином, ім'я Хама стало позначати поведінку людей грубих, невихованих, нахабних, жорстоких. А один із наших сучасників не випадково застерігає, наголошуючи на результативності такого явища і в нинішньому сьогоденні:

...Хама, самовдоволеного і розперзаного, обтяженого рабським комплексом до слабших і залежних, позбавленого моральних обов'язків, – не дай Боже, наділити силою, правами і владою пана (Є. Сверстюк) [1, 35].

Дослідники звертають увагу на те, що в єгипетській мові *хам* означає «раб» (ім'я *Хам*, можливо, пов'язане з івритським *хам*, «жаркий», або *хум*, «темний»). Незрозуміло, чому Ной прокляв не Хама, а його сина Ханаана, що згадується дещо раніше (Бут. 9:18, 22); у наступних віршах (Бут. 9:26-27) синами Ноя названі Шем, Яфет і Ханаан.

Згідно з біблійною традицією, у Хама було четверо синів, що стали прабатьками численних народів (Бут. 10:6-20). В одному з псалмів (78:51) Єгипет як країну, населену народом, що походить від Хама, названо «Хамом», а у двох інших псалмах (105:23, 27; 106:22) – «країною Хама», до якої інші згадані народи віднесені за географічною близькістю до Єгипту або за політичними зв'язками з ним. За однією з версій, саме у Єгипті оселився Хам після сварки з батьком. За іншою версією,

Бог розсіяв народи по землі лише після вавилонського стовпотворіння, ініціатором якого був онук Хама Німрод. Хам був настільки порочний, що й перед смертю заповідав своїм нащадкам: «Любите друг друга, любите разбой, любите разврат, ненавидьте своїх господ и не говорите правды» (Пси. Р. 1136) [3].

Як бачимо, слово *хам* за текстом Біблії та іншими переказами має два значення: «раб» (на рабство прокляв Ной сина Хамового), а також «порочна, аморальна, невихована людина». Останнє й закріпилося за словом і функціонує до теперішнього часу. А вчинок Хама трактується як насмішка та неповага до батька, що у подальшому узвичаїлося як *хамство*.

Дійсно, у біблійні часи хамство старшим обходилося дуже дорого – кара впала не стільки на того, хто повівся по-хамському, скільки на його нащадків. Тому первісне значення слова було «раб, чернь» на згадку про злочасних ханаанян, звідти, напевне, і російські вислови *хамово отродье, хамово колена* [4, т. 4, 542], а також прислів'я *З хама не буде пана* [5, 96]. Слово дуже швидко увійшло до арсеналу дворянства, ним воно «величало» нижчі стани суспільства. А далі... рабство скасували, а хамство виявилось вельми живучим.

За свідченням етимологічних словників, слово *хам*, що з найдавніших часів побутувало в івриті – חַם у грецькій мові – Χαμ, Cham; арабській – حَامٍ хам і мало значення «гарячий; загорілий, смаглявий», у турецькій – хам «грубий», слід виводити від згаданого вище однойменного біблійного персонажа, і до церковнослов'янської мови воно увійшло з грецької [6, т. 4, 220; 7, т. 6, 153].

Згідно із словником В.І. Даля, слово *хам* (а також уживані на той час синонімічні одиниці *хамуга, хамыга, хамовщина, хамово колена, отродье*) – «бранное прозвище лакеев, холопов или слуг; крепостной». Слова *хамство, хамовщина* вважаються синонімічними слову *лакейщина*: *При нем все хамы служат, подлый народ, люди низкого рода и безусловные поклонники*.

Хамоватый человек – «холоповатый, неуч». *Хамовник* «стар. ткач, полотнящик, скатертник, откуда и название части города в Москве, *Хамовники*. *Хамовное дело*, ткацкое, полотняное и бранное»; *Хамовить* «арх. скитаться без приюта, по миру»; *Хамойка* ж. «сгол. Судомойка; вихоть, пучок мочала»; *Хаметь* «влад. понимать, разуметь. / Становиться хамом» [4, т. 4, 542]

У сучасній українській і російській мовах з перелічених утворень збереглися лише деякі, а дієслово *хаметь* втратило значення «понимать, разуметь».

Одинадцятитомний словник української мови наводить два значення слова *хам*. Перше із позначкою «застаріле» – «зневажлива назва людини з нижчих соціальних верств, станів (у мові панівних класів); раб слуга, кріпак, мужик, хлоп» ілюструється прикладами класичної української літератури: *[Старий пан:] Та як же ти, черв'як, козятка нікчемна, мужик неотесаний, хам, як ти наважився іти проти дворянства // Грубе звертання до кріпака, слуги, наймита. – Подай патинки господині Та принеси мені води, Вимети хату, внеси дрова, Посип індікам, гусям дай, Піди до льоху, до корови, Та швидше, хаме!.. Постривай! Упоравшись, біжи в Вільшану (Шевченко); – Не кричить, ми не череда! – Що ти сказав, хаме? З пастухом мене порівнюєш? Геть з двору! (Донч.)*

Друге значення слова *хам* подається із позначками «розмовне» й «лайливе» – «зухвала, груба, нахабна людина». Відповідно й ілюстративний матеріал більш сучасний: *– Погано, Голику! – Не розумію. – Хам ти, брате, ось що. – Трохи є (Довженко)... [8, т. 11, 15].*

Аналогічно трактується значення цього слова також і в Тлумачному словнику російської мови Д.Н. Ушакова [9]. Так, наприклад, у скарбниці російської та української народної творчості наявні такі прислів'я та приказки: *Из хама не будет пана; По бороде Авраам, а по делам – Хам; Хамово отродье [4, т. 4, 542]; Не дай, Боже, з хама пана; Хамів сину! [10, т. 4, 385]; Мужики од Хама, попи від Ахвета [11, 376]; а також загадка: *Ходит Хам по лавке, в хамовій рубашке; откroю я окошко, выдь, Хам, вон (дим у хаті) [4, т. 4, 542].**

У російській мові також вживається вислів *хам трамвайный*, описаний у Довіднику з фразеології: *ізначально «человек, грубо и нагло ведущий себя в трамвае, в общественном транспорте». Употребление прилагательного трамвайный связано с тем, что трамвай был одним из первых (и наиболее загруженных) видов общественного транспорта. «Хам трамвайный» – невоспитанный «человек, по своим манерам схожий с теми людьми, которые нагло и грубо себя ведут в общественном транспорте» [12].*

Як бачимо, більшість уживань цього слова пов'язане з первісним і на теперішній час уже застарілим значенням слова «зневажлива назва людини з нижчих соціальних верств, станів (у мові панівних класів); раб, слуга, кріпак, мужик, холоп» і навіть із власним ім'ям біблійного героя, від якого воно історично походить. Хоча крилаті вислови пізнішого часу вже стало фіксувати його зі значенням «зухвала, груба, нахабна людина». Досить яскравою ілюстрацією відпрацьованого механізму нахабного хамства радянських стікачів до цього є щоденниковий запис Олеса Гончара 25 травня 1968 року: «Криворізька газета «Червоний гірник»

(звичайно, за вказівкою з області) теж, щоб не відстати, дала статтю, грубу, «чорносотенну», як висловився один знайомий.

І мало цього – редактор газети свій опус надсилає нам на домашню адресу (це теж дніпропетровський стиль: всі газети з погромницькими статтями вони підкидають там моїм родичам, навіть хворим, щоб завдати удару ще й з цього боку).

І ось цей криворізький хам шле свою газету нам додому. Валя прочитала, розсердилась – і газету в конверт з припискою: «Повертаю вам газету з вашою наклепницькою статтею, бо вважаю, що вона не варта, щоб її читав О.Г.». Підписалася – дружина такого-то – і відправила в Кривий Ріг.

Потім розповіла мені, поміялись, я ще пожартував: «Дивись, тебе ще покличуть нагору для проработки...» На цьому й кінчилось. Зрештою, ляпас на відстані, що його послала жінка нахабі й хамові, – це теж правомірний жанр. «Адже ж він сміє свій бруд лити у вікно, а я не можу й захищатись? – так це витракувала Валя. І, здається, все на цьому мусило б кінчитись: ти лізеш непроханий зі своїм хамством і маєш ляпаса у відповідь...

Але раптом мене кличуть нагору. Сталося щось страшне. Що?

– Ваша дружина написала в Кривий Ріг якогось листа. Образила редактора.

– Той лист та ще й в супроводі з якоюсь брудною анонімкою Ватченко, секр[етар] обкому, вже переслав Першому і всіх там обдзвонив – грім і блискавка! І Генсек, і Голова Уряду і всі інші – з серйозним виглядом, як якась ЧП. – розглядають написані тендітною жіночою рукою два рядки – відповідь хамові. Комедія? Сміх? Але стає від цього сумно.

І те, що книжку в «Рад[янському] письм[еннику]» заборонили, – це теж, мовляв, зв'язано з тим вибухом гніву... Це книжку завізовану, дозволену, надруковану. Якщо це нормально, то що ж тоді беззаконня й сваволя? [Гонч. 179–180].

У художній літературі це слово досить широко використовується майстрами слова для образної характеристики діючих персонажів як у поезії, так і в прозі:

*Душа людська – то божий храм...
А світ, з побожності горбатий,
Уже в тім храмі ставить ґрати,
І в тому храмі править хам.* [С. Тельн., 78]

*Єдиний Боже! Все обсіли хами.
Веди мене шляхетними шляхами.*

*І не віддай цим людям на поталу, –
вони вже іншу віру напители... [Л. Кост., 217].*

*..хоч підіймай його домкратом,
а **хам** не стане демократом. [Л. Кост., 536].*

Слід зазначити, що, за спостереженнями дослідників творчості Ліни Костенко, у її поезіях досить багато онімів із Біблії, із християнських джерел [13]. У останньому з наведених прикладів за допомогою паронімії досягнуто каламбурного, іронічного, сатиричного ефекту.

*Возвиситься у Пам'яті, у Слові
Собор, куди не вступають Кат і **Хам**.
Сей Храм слугує, Господи, любові... [Р. Лубківський 32, 15].*

*Одна Голгофа споконвік була:
Розбійник і творець висіли поруч,
І в темряві не розрізняли їх.
Та ми повинні бачити при світлі,
Де вбитий бог, а де всесвітній **хам**,
Що перед смертю розпинав народи. [Павл., 180-181].*

*Свободу не втікати з бою,
Свободу чесності в бою.
Любити те, що сам люблю,
А не підказане тобою,
Свободу за любов мою,
Хоч і накласти головою
А бути все ж самим собою, –
Не проміняю на твою,
Ліврейську, жебрачу, ледачу,
Вертку, заляпану, як здачу,
Свободу **хама** й холуя.
Несу свободу в суд за грати,
Мою від мене не забрати –
І здохну, а вона моя. [Світл., 49].*

*Ця обмежена Нехама
Любить Сіма, а не **Хама**,
А свідомо Серафіма
Любить **Хама**, а не Сіма. [М. Лукаш, 9].*

Збирається **хамство** в комунізм протягти [О. Довж., 555]. Всякий тебе **хамлюга** лезет знакомиться! [Б. Грінч., 176]. Ти смієш мене бити? – сказав тремтячи Роман. – Ти негодай, **хам!** [Б. Грінч., 190]. Та...Над нашою Верховною Радою щось таке спорудити можна. Бо за всі роки Незалежності лише «елітарна» фракція комуністів виметала стільки політичного метану у чисте українське небо, що, використай його по-хазяйськи, не треба було б у «старшого родича» газу просити. Підніміть стенограми виступів цих «елітарників» за всі роки Незалежності. Там стільки нечисти, стільки отрути, стільки демагогії, стільки брехні! Дивуєшся, як те небо над Україною це буває сонячним. Та цю «еліту», вибачте, не формувати, а давно розформувати треба. Можна навіть референдум провести. Про потребу цієї бандитської політичної «еліти» в Україні. Як у «спадкоємниці» спитати за мільйони закатованих, виморених голодоморами, по тюрмах та концтаборах українців. Влаштувати цим бандюгам із Кремлівського клозету хоча б невеличкий моральний Нюрнберг. Спитати, де ті наші скромні заощадження, які вони перегнали до Росії, ними живлять свою «п'яту колону». А ми ще вислуховуємо їхню демагогію, пробачаємо їм **хамство**, оплачуємо їхнє варнякання з трибуни найвищої державної ради. Бо ж кожна година трансляції отого варнякання, до речі, лише за їхніми скромними підрахунками, обходиться народові у чотири тисячі доларів [Є. Дудар, 16].

У творчій практиці майстрів художнього слова ця лексична одиниця набуває поряд із загальноновживаними словотвірними формами й індивідуальних:

Хамократія

*Парує бражка бузинова.
Шумить торговище **хамла**.
До того йде, щоб **хамська** мова
у нас державною була.*

*Допоки оїкнем, безборонні,
вони обгадять кожний храм,
і владно всядеться на троні
не Мономах, а Монохам. [18, 8].*

Проте не менш образно насиченими з'являються словосполучення типу **хамливі щелепи**, як-от в статті народного депутата України Олега Медуніці «Чи потрібні кулаки у Верховній Раді?»: *Для мене особисто зрозуміло. Будь-яке рішення банди проти українського народу може бути виявом депутатської непокори їхній «більшості». Через спротив*

у Раді. Через блокування і спротив. Через трощення *хамливих щелеп*. Через формування «НЕ»збройних формувань, які «мирно» зайдуть у Раду і спитають...

Чесно скажу. Вишати не дам. Навіть Колесниченка. Ми ж демократи. А судити будемо!

Це не тільки моя правда. Це право мені делегували виборці у Сумах [19, с. 5].

Усі наведені контексти можна розподілити на дві групи: такі, де слово *хам* ужите у першому, нині вже застарілому значенні, і такі, де слово використане у другому, більш сучасному розумінні. При цьому його уживання в обох випадках підкреслює негативне ставлення до особи, що номінується таким чином. Зумовлюється це, по-перше, негативним сприйняттям самої реалії, що позначається словом *хам*, а по-друге – його яскравою стилістичною забарвленістю, образністю.

Деякі письменники навіть виносили це слово у назву творів, наприклад: драма О. Олеся «Хам», повість Е. Ожешко «Хам» (1889), поезія В. Онуфрієнка «Хам» (1956); В. Поліщук «Великий хам» (драматична поема, 1921 р.); К. Буревій «Хами» (роман), Я. Мамонтов «Веселий Хам» (1921), а також серед інших можна назвати роман польського письменника Леона Кручковського «Кордіан і хам» (1932 р.) та ін. Використання цього слова у назві ще більш загострює проблеми, поставлені у творах.

Ця лексема активізувалася у ЗМІ та на шпальтах сучасної періодики як у заголовках, так і контекстах статей:

Медведчук заступився за Росію й назвав нову владу «хамами» («Українська правда» від 29 березня 2005 р. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2005/03/29/3008314/>).

Пришестя російського хаму в українське місто Одесу (Стаття Олександра Музичка в газетах «Шлях перемоги» від 22 серпня 2012 р. та «Українському слові» від 29 серпня – 4 вересня 2012 р.), так і в контексті публікацій:

Державне думання для українського хаму чуже і незрозуміле (Кокотюха А. «Чому в Україні неможливо бути грамотним» – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=1372).

Однією з опозицій у рефлексивному дискурсі Забужко стає «жіночий аристократизм – чоловіче хамство». Свій *антихамський імунітет* українська культура, вважає вона, утратила ще за життя Лесі Українки. Але при цьому ігнорується, що архетипно... *хамство* як психологічне явище формується від зневаги до батька... У тлумаченні Забужко, бути *хамом* – це бути злочинцем проти незбагненого Святого

Духа...» (Боровська Н. «Наша пані» Леся Українка в тлумаченні Оксани Забужко // Слово і час. – 2010, № 2).

*«Батько мені потім ще казав: «Ти знаєш, можна спілкуватися українською, єврейською, російською мовами – будь-якою, але жити на українській землі й не знати української мови – це просто **хамство**».* (Грішило Алла. «Мрії – «молодильні ліки» для душі... // Здоров'я і довголіття. – 2012, № 36).

*«Торжествуючий **хам** захоплює позиції. Україна рухається в дуже поганий бік», – ці слова з виступу письменника, професора Анатолія Погрібного на V з'їзді НСПУ змінили тональність роботи всього з'їзду»* (Степула Н. – Режим доступу: <http://otherside.com.ua/news/detail.php?lang=1&id=11239>).

*«**Ірина Фаріон**: «З бандитами не сідають за «круглі столи», з бандитами не спілкуються, їх ізолюють від суспільства. Їх треба ув'язнити. Є люди, яких не толерують. Для мене толерувати – значить відступати. Особливо за теперішньої політичної обстановки. З людиною – людськи, з **хамом** – **по-хамськи**. Це називається адекватність.* (Українське слово, 2007, № 8, 21-27 лютого. – С. 10).

*Довкола – кпини, посмішки глузливі,
Готовність перед **хамом** гнути спину.
І топить день за днем Хрещатик в пиві
понуру і безвільну Україну,
роз'єднану – від Харкова до Львова
яку в «законі» зеки-лиходії
позбавити назавжди хочуть Слова,
а вслід за рідним словом – Думки, Дії. (Цушко Сергій. Лицарям, які голодують під стінами «Українського дому» // Українське слово, 2012, № 29, 18-24 липня. – С. 3).*

У Феодосії ДТП за участю працівника СБУ – дві жертви. На Одещині рибінспектор, родич місцевого чиновника, згвалтував 14-літню школярку. У місті Борзна на Чернігівщині майор міліції розпоров живіт вагітній жінці.

Усі ці історії об'єднують дві обставини – злочинці пов'язані з владою або силовими відомствами, і система має намір їх захистити – «відмазати».

Абсурд полягає у тому, що особи, які живуть за наш кошт і мають dbати про нас та нашу безпеку, є, по суті, нашими ворогами. Вони становлять загрозу життю, здоров'ю, створюючи пряму небезпеку для наших рідних і близьких.

*Це війна зажерливих, самовдоволенних, осканьєнєлих від власного всевладдя та безкарності **хамів** – **чиновників** проти «плебсу».* (Лєвус

Андрій. Про виродків, вільних людей та ніжку немовляти // Шлях перемоги, 2013, № 12, 27 березня. – С. 1).

Усак В.: «*Ми ще каратимем хамів мечем республіки...*» (Березіль. – 1996. – № 9-10. – С. 127).

П'ять тисяч євро моральної компенсації за хамство отримує українська пенсіонерка від української міліції: така постанова Європейського суду (Укр. радіо, телебач., 28.06.2013).

Як бачимо, про хамів та хамство писали не лише класики, а й пишуть сучасні письменники та журналісти. Однак хамство, на жаль, процвітає і вже давно не залежить від соціальної приналежності людей, тобто ніяк не пов'язане з його первісним значенням: начальник-хам з вищою освітою й усілякими титулами часто по-хамськи ставиться до підлеглого, з іншого боку, прості люди із скромною освітою можуть демонструвати тактичне ставлення до усіх оточуючих, незалежно від їх соціального стану. Його сучасна активізація в періодиці, художній літературі, ЗМІ та живому народному мовленні яскраво характеризує рівень суспільної моралі й культури. А Ліна Костенко ставить вельми виважений діагноз цьому суспільному явищу:

*Грядущий хам вже навіть не гряде –
уже він сам в грядуще нас веде...* [Л. Кост., 262].

Згідно з словниками української мови, до словотвірного гнізда слова *хам* на сучасному етапі розвитку мови належать такі одиниці:

Хамів, *заст., розм., лайл.* Прикм. До **хам**; належний хамові. – *У гласні вибиратимуть і дворяни й мужики. – Ні! Не діжде, не діжде, хамове кодро! – сердилась старенька пані, ударяючи кулаком об кулак* (Мирний).

Хамка, *ж., заст., розм., лайл.* жін. до **хам**. – *Чого ви до мене причепились? Відчепіться!* – *мовила Софія уривчато, глухо. – Ах, ти ж, хамка нікчемна!* – *вереснула баронеса* [Л. Укр., 90].

Хамло, *ч. і ж., заст., розм., лайл.* Те саме, що **хам і хамка**. – *Та ти і не тикай, бо я тобі не рівня, ти – хамло, мужик, а я – дворянин!* [Мирн., 212]; // *Вайлувата, незграбна людина. Він такий хамло, поки дочвала, то й сонце зайде* [42, 385].

Хамлюга, *ч. і ж., заст., розм., лайл.* Збільш. до **хам і хамка**. – *Я тоді до нього: «Ах ти ж, хамлюга, сукин син! Та чи в тебе хліба немає, чи грошей, щоб купити, що ти з-за такої погані гріха на душу береш?»* [Хотк., 192]

Хамовитий, *розм.* Схильний до хамства (у 2 знач.); зухвалий, грубий, нахабний. – *Ах, герой! Чорна робота йому не по плечу, – дратувався Андрій. – Хамовитий хлопець. Доведеться скрутити* [Бедзик, 142].

Хамовито, розм. Прислівник до **хамовитий**. – Я, можна сказати, одряхлів тільки духом, але не брюхом, – **хамовито** повідомив Геннадій. – Шлунок у мене – пошли, доле, кожному молотнику! Жорна! [Гол., т. 3, 114]

Хамство, 1. заст., Збірн. до **хам**. 1. – Ова, – відповів Дум'як, – так-то ви далеко від **хамів**. А зрештою, я не признаю ані **хамства**, ані панства [Фр., 47].

2. розм. Зухвалість, грубість, нахабство. Холодний тон Гармашихи він уловив, звичайно. Але подумав, що це не що інше як немилість за його оте **хамство** велике. Де ж пак! За три дні не спромігсь хвору Орісю провідати [Гол., т. 1, 282]. – Вивчаю походження **хамства** людського, грубоциві, черствості, душевної глухоти [Гончар, 114]; – Хіба ж не **хамство**, дорогий колего, отакі порядки? Підстрелити й посадовити невинного чоловіка разом з карними злочинцями [Кач., 286].

Хамський 1. заст. Прикм. до **хам** 1. – Бісове **хамське** кодро! – мовив Колісник, увиходячи у світлицю [Мирн., 511]; О роде **хамський**, мужичий! Привик ти у землі ритися, у калюці ковбанитися, і тобі заздро стає, коли твій брат задихається там і протягає руки, щоб вирватися [Мирн., 173].

2. розм. Власт. хамові (у 2 знач.); зухвалий, грубий, нахабний. **Хамські** вчинки.

Хамула. ч. і ж., заст., розм., лайл. Те саме, що **хам** і **хамка**. – Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих **хамул**, як треба розмовлять з панами [Н.-Лев., 152]; Ну, ти, **хамула**! Чого штовхаєси? [Вас., 427]; // Вайлувата, незграбна людина.

Це слово має діалектний омонім: **хамула** – ж., діал. Поганий суп.

Хамулуватий розм. Неповороткий, незграбний, вайлуватий [8, т.11, 16].

Окремий розвиток російської та української мов зумовив різний склад гнізд досліджуваного нами слова у двох мовах на сучасному етапі. Скажімо, російські дієслова *хаметь* / *охаметь* можна перекласти на українську лише сполученням *ставати* / *стати хамом*, рос. *хамить* / *нахамить* – *поводитися по-хамському* (*по-хамськи*), *бути хамом*, *грубіняти*, *грубити*.

Словотвірні можливості слова *хам* притаманні й українському антропоніміконові: *Хам*, *Хамдій*, *Хамик*, *Хамилова*, *Хамицький*, *Хамко*, *Хамов*, *Хбменова*, *Хаменюк*, *Хамченко* *Хамчъшкін*, *Хамходера*, [14, 759; 15, 32, 289, 347, 364; 17, 161; 20; Д I, 452]; *Хамазюк*, *Хамула*, *Хаменко*, *Хамуляк* [20; Д I, 452]; *Хамакишин*, *Хамбеков*, *Хамбір*, *Хамдов*, *Хамза*, *Хамзолов*, *Хамілов*, *Хаміневич*, *Хамітов*, *Хаміцевич*, *Хамлов*, *Хамрук*,

Хамула, Хамулін, Хамчич [21: 2, 286-287]; *Хамидо, Хаминич* [15, 328, 388], *Хамініч* [25, 2], *Хамський* [24, 342] *Хамчук* [22, 302], *Хамула* (23, 2), *Хамайдула, Хамалак, Хамалах, Хаматдінов, Хаматов, Хаматишин, Хамбіков, Хаменко, Хаметов, Хамзаєв, Хамзін, Хамзов, Хамилов, Хамишин, Хаміженков, Хаміловскі, Хамінський, Хамітов, Хаміцевич, Хаміцер, Хамішин, Хамкалов, Хамкін, Хаммо, Хамовненко, Хамрик, Хамрік, Хамрін, Хамро, Хамула, Хамутинський, Хамутов, Хамутовський* [26, 876-877]

Згідно з сучасними словниками української мови та живомовними фіксаціями, до словотвірного гнізда слова *хам* на сучасному етапі розвитку мови можна віднести такі одиниці: *хамів, хамка, хамло, хамлюга, хамовитий, хамовито, хамство, хамський, по-хамськи, по-хамському, хамула, хамулуватий* [8, т.11, 16; 42, 385], *хамити*: *Він хамив так, неначе в кишені у нього лежала запасна щелепа* (ПД, 14.02.2013, 16), а також прізвища людей, що проживають на території сучасної України.

Слово *хам* належить до стилістично забарвленої лексики. Ситуація щодо нього склалася вкрай неординарна: слово, яке походить від імені біблійного героя, тобто з так званого «високого» стилю, через набуте ним в історичному процесі лексичне значення, що характеризує людину за яскраво негативною ознакою, перейшло до зниженого плану української мови й віддзеркалює реальну оцінку сучасних суспільних взаємовідносин: *«Усі ми невдоволені мерзотними умовами нашого суспільного життя. Обурюємось навколишнім беззаконням і хамством, жадібністю і корисливістю осіб, поставлених на службу людям. Хочемо уникнути байдужого лікаря чи вчителя, який сам не навчився любити, поважати і чесно мислити. Байдужість засмоктує, як болото. То як нам вилізти з того непрохідного болота?* [НВ, 2013, № 7-8, 16].

Наостанок хочеться виказати побажання того, щоб і друге значення слова у найближчому майбутньому перейшло до складу застарілої лексики через зникнення явища хамства в українському суспільстві. А це можливо, коли спільними зусиллями, як радить Петро Ребро, вивести

На чисту воду їх – «мокрушників!

Усіх ярижників, вельмож,

Політиканів і дворушників,

І всіх халтурників також.

Є ще мішені для дотепників

Це шерг зайд і шахраїв,

Це згря хамів і наклепників,

Це тьма лакуз і холуїв.

*Під обстріл сміху – всіх розпусників,
Всіх наркоманів, паханів,
Усіх пройдисвітів-спокусників
І демагогів-брехунів.* [16, 8].

1. Коваль А.П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А.П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.

2. Откуда пошли ругательства «хам», «сволочь», «подонок», «ублюдок», «наглец»? – Режим доступу: <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-6333/>

3. Електронна єврейська енциклопедія. Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/14430>.

4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х тт. – М.: Русский язык, 1978-1980.

5. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших. Укл. М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – В 4-х тт. – М.: «Прогресс», 1987.

7. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.). – К.: Наук. думка, 2012.

8. Словник української мови: в 11-ти тт. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

9. Толковый словарь русского языка: В 4-х тт. / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.» ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935-1940.

10. Словар української мови: в 4-х тт. / Упор. Б.Д. Грінченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.

11. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – Х., 1898. – Т. 1.

12. Справочник по фразеологии. – [Електрон. версія] Режим доступу: <http://frazeologizm.ru/?show=242>.

13. Місяць Н.К. Антропоніми в поезії Ліни Костенко в аспекті теорії фрейдів. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1027/1/01mnkatf.pdf>.

14. Телефоны: Городская телефонная сеть. – Днепропетровск: РИА Дана, 1993. – 936 с.

15. Горпинич В.О. Прізвища степової України. Словник. Наукове видання. Дніпропетровськ, ДДУ, 2000. – 408 с.

16. Ребро Петро. Ми – в опозиції // Літературна Україна, 2005, 3 березня.

17. Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини. – К.: «Факт». – 198 с.

18. Бортняк Анатолій. Хамокрагія // Літературна Україна, 2004, 25 листопада.

19. Медуниця Олег. Чи потрібні кулаки у Верховній Раді? // Шлях перемоги, 2012, 19 грудня.

20. Булава Н.Ю. Сучасні українські прізвища північної Донеччини: Дис... канд. ...філол. наук. – Одеса, 2005. Додатки: т. I, II.

21. Глуховцева К.Д. Словник прізвищ жителів Луганщини: у 2 т. / К.Д. Глуховцева, І.Я. Глуховцева, В.В. Леснова; за ред. проф. К.Д. Глуховцевої. – Луганськ: Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – Т. 2.

22. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником). – Львів: Літопис, 2001.

23. Хамула Михайло. Глиняни. Місто моїх килимів (спогади). – К., Видавничий Фонд ОУН, 1969. – 140 с.

24. Студії з ономастики та етимології. 2010 / НАН України. Ін-т укр. мови; редкол.: І.В.Єфименко (відп. ред.) [та ін.]. – Луцьк : ВМА „Терен”, 2010. – 452 с.

25. Дніпропетровський університет. Газета Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, 2013, № 5, 30 травня. – 4 с.

26. Новикова Ю.М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / Під ред. проф.Т.Ю.Ковалевської та проф. І.Є.Намакштанської. – Донецьк: «Вебер» (Донецька філія), 2007. – 996 с.

Прийняті скорочення

Бедзик – Бедзик Ю.Д. Полки идут на переправу. М.: Воениздат, 1965. – 239 с.

Гонч. – Олесь Гончар. «Берегти світло в душі...»: про віру та сім'ю: із щоденникових записів / Олесь Гончар; упорядкув., підготов. Текстів, ілюстр. матеріалу Гончар Л.О. – К.: Веселка, 2011. – 223 с.: іл.

Гончар – Олесь Гончар. Тронка. – М: Худ. лит., 1979. – 304 с.

Грінч. – Грінченко Б.Д. Твори. – В 2-х тт. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 2. – 577 с.

Довж. – Довженко О. Кіноповісті. Оповідання. – К.: Наукова думка, 1986.

Дудар – Дудар Євген. Ще терпеливо... // Українське слово. – 2013. – № 6.– 6-12 лютого.

Кач. – Качура Я.Д. Вибрані твори. – В 2-х тт. – К., 1958. – Т. 2

Л.Кост. – Костенко Л.В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.

Лукаш – Лукаш М.О. Шпигачки / Післямова Л.Череватенка. – К.: Ярославів Вал, 2003. – 240 с.

Л.Укр. – Леся Українка. Зібрання творів у 12-ти тт. – К.: Наукова думка, 1975-1979. – Т. 10.

Мирн. – Панас Мирний. Вибрані твори. – К: Дніпро, 1974. – 553 с.

НВ – Всеукраїнська православна газета «Наша віра». – К., 2013.

Н.-Лев. – Нечуй-Левицький І.С. Твори. – В 2-х тт. – К.: Дніпро, 1977.

Павл. – Павличко Д.В. Голгофа. // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – Кн. 3. – К.: Рось, 1994.

ПД – Обласна газета «Полтавська думка», № 7, 14 лютого 2013 р.

Світл. – Світличний І.О. У мене – тільки слово. – Х.: Фоліо, 1994. – 431 с.

Тельн. – Тельнюк С.В. Сузір'я Любові: Вірші, балади, поеми. – К.: Рад. Письменник, 1987. – 157 с.

Укр. радіо, телебач. – Українське радіо, телебачення. – К., 2013.

Хотк. – Хоткевич Г.М. Твори: В 2-х тт. – К.: Дніпро, 1966. – Т. 1.

Шевч. – Шевченко Т.Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1972. – 700 с.

The etymology of a word “boor,” its lexical and semantic functions is studied in this article. These functions are examined during the process Ukrainian literary norm formation and its word-formation efficiency.

Key words: *etymology, bible expressions, evolution of lexical and semantic system of a word, word-formation, anthroponomy words and expressions.*

МОДЕЛЮВАННЯ СКЛАДЕНИХ НОМІНАЦІЙ У ТЕКСТАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

У статті досліджено структуру багатослівних термінів у сучасному фаховому тексті на матеріалі чинного Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: кримінальне процесуальне право, кримінальний процесуальний текст, правнича термінологія, термін-словосполучення, словотвірна модель.

Постановка проблеми. Одним із продуктивних шляхів поповнення сучасної української правничої термінології, який активізувався наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., є синтаксичний (аналітичний) спосіб, в основу якого покладено творення складених номінацій – термінів-словосполучень. Це зумовлено інтенсивними змінами в законодавстві сучасної України й відповідно потребою уточнення семантики, формальної і словотвірної структуритермінів на позначення понять різних галузей права, у т.ч. і кримінального процесуального, оскільки багатослівні назви, на відміну від однослівних, уможливають конкретизацію поняттєвих значень завдяки залежним словам.

Дослідженню терміноодиниць цього типу на матеріалі різних терміносистем присвячено низку наукових розвідок М. Годованої [1], Т. Лепехи [4], В. Марченко [5], Н. Овчаренко [6], Г. Онуфрієнко [7], Л. Симоненко [8], Б. Стецюка [9], Д. Шапран [10] та ін., однак разом із тим цей структурний тип термінів у межах сучасної кримінальної процесуальної субмови не був об'єктом окремого лінгвістичного дослідження.

Мета статті – аналіз моделей складених терміноодиниць, які функціонують у тексті чинного Кримінального процесуального кодексу України [3].

Утворення термінів-словосполучень є характерною особливістю термінології кримінального процесуального права (КПП) і наукового стилю загалом, що можна пояснити здатністю словосполучення „з найбільшою повнотою відбити необхідні відмітні риси поняття, яке називається” [2, 132]. Цей тип дериватів дає можливість встановити місце певного номена в ряду однорідних і виділити його з цього ряду завдяки характерним для нього особливостям.

Вклад основного матеріалу. Термінологізоване словосполучення, як відомо, має властивості терміна, з одного боку, та властивості

словосполучення – з іншого. Як різновид терміна він характеризується системністю, наявністю дефініції, тенденцією до моносемії в межах свого термінологічного поля, відсутністю експресії, стилістичною нейтральністю. Як словосполучення аналітичний термін є певною синтаксичною конструкцією, що складається з двох або більше слів, поєднаних підрядним зв'язком. Граматично та синтаксично основне слово називають стрижневим компонентом, залежний елемент – підрядним. У будь-якому терміносполученні самостійність окремих компонентів ослаблена або зовсім втрачена, й за характером значення воно наближається до окремого слова, виражаючи одне термінологічне значення, одне комплексне поняття.

У текстах КПП складеними конструкціями номінують осіб-учасників кримінально-процесуальної діяльності (*присяжний засідатель, представник цивільного позивача, слідчий суддя*), процесуальні органи й установи (*апеляційний суд, наглядова інстанція, судова адміністрація*), кримінальну процесуальну дію, процес (*вилучення майна, негласна розшукова дія, тимчасовий арешт*), кримінальний процесуальний документ (*висновок експерта, вирок апеляційного суду, обвинувальний акт*), докази та їх процесуальні джерела (*допустимий доказ, речовий доказ, фактичні дані*), абстрактні поняття та явища КПП (*адміністративна відповідальність, альтернативна підслідність, касаційні вимоги*).

Виявлено, що аналізовані терміни-словосполучення КПП утворюють переважно модель підрядної залежності компонентів – узгодження та керування (*акт амністії, кримінальне провадження, неповнолітній свідок, судовий розгляд, учасник процесуальної дії*), рідко – прилягання (*особливо небезпечний, процесуально незалежний*).

У досліджуваних номінаціях означуване слово називає родові кримінальне процесуальне поняття, а означення дає його видову характеристику. Узгоджуване слово здебільшого виражене прикметником (*державне обвинувачення, незаконне утримання, протиправні дії*), рідше – дієприкметником (*невідбуте покарання, некасована постанова*).

Поміж термінів-словосполучень, утворених на основі зв'язку керування, виокремлено безпрियменникові (*вирок суду, давати показання, порушення кримінального провадження*) та прийменникові конструкції (*взяття під варту, право на захист, свідчити під присягою*).

В аналізованому текстовому матеріалі переважають розкладні терміносполуки, у яких збережена самостійність компонентів. Здебільшого у їхньому складі наявне спільне опорне слово, завдяки якому утворено низку термінів-словосполучень: *законний арешт, незаконний арешт, необґрунтований арешт; слідчий прокуратури, слідчий органів*

внутрішніх справ, слідчий органів безпеки, слідчий транспортної прокуратури тощо, що сприяє процесові систематизації елементів словника сучасного українського кримінального процесуального права загалом.

Аналізовані терміноодиниці залежно від кількості компонентів (термінотворчих ресурсів, складників) розподіляємо на такі структурні типи: а) двокомпонентні (*кримінальне судочинство, міжрайонний суд, обов'язок доказування*); б) трикомпонентні (*місце вчинення злочину, військовий суд регіону, окрема ухвала суду*); в) багатокомпонентні (*позов про відшкодування матеріальних збитків, постанова про застосування запобіжного заходу, справа по обвинуваченню кількох осіб*). У сучасних текстах КПП переважають двокомпонентні (дволексемні) одиниці, що демонструє загальномовну тенденцію.

Залежно від частиномовного вираження складників і їх місця в межах двокомпонентних структур, а також участі у структуруванні прийменників, виокремлюємо кілька різновидів складених терміноодиниць, побудованих переважно за такими моделями: “A + N (Н.в.)” (*касаційний порядок, кримінальне покарання, матеріальна шкода, позовна давність, територіальна підсудність*); “N (Н.в.) + N (Р.в.)” (*вилучення документів, відвід адвоката, змагальність сторін, особа без громадянства, розтин трупа*); “V + N (З.в.)” (*викрити винних, відхилити клопотання, взяти під захист, заподіяти шкоду, застосовувати санкції*).

Неактивними поміж них у текстовому матеріалі є моделі: “V + ргер + N (Р.в.)”, “Adv. + A (V)”, “N (Н.в.) + ргер + N (З.в.)”, “N (Н.в.) + N (Д.в.)”, “N (Н.в.) + ргер + N (М.в.)”, “N (Н.в.) + субстантивованій прикметник (дієприкметник) (Р.в.)”, “N (Н.в.) + N (О.в.)”, “V + N (Н.в.)”, “V + N (О.в.)”, “V + N (Д.в.)” (*безвинно засуджений, запобігати злочинності, охоронюваний законом, передача на поруки, притягнути до відповідальності, погроза вбивством, представник потерпілого, санкціонований обшук, тримати під вартою, участь у злочині (правопорушенні)*).

У межах двокомпонентних термінів-словосполучень, які функціонують у текстах КПП, виявлено різні за походженням складові: національний + національний компонент (*громадський обвинувач, міськрайонний суд, особиста порука*), іншомовний + національний компонент (*апеляційний порядок, колегія суддів, конфіскація майна*), національний + іншомовний компонент (*районна прокуратура, судовий процес, умовна амністія*), іншомовний + іншомовний компонент (*кримінальна санкція, кримінальна юрисдикція, санкція прокурора*).

Двокомпонентні терміноодиниці служать базовими структурами для побудови складніших термінів: *вирок суду – вирок апеляційного*

суду, обвинувальний вирок суду, розшукова дія – негласна розшукова дія, тяжкий злочин – особливо тяжкий злочин тощо.

Трикомпонентні словосполучення, які функціонують у сучасних текстах КПП, найчастіше уточнюють, конкретизують двокомпонентні конструкції і мають досить розгалужену модельну структуру: “N (Н.в.) + A (Р.в.) + N (Р.в.)”, “N (Н.в.) + N (Р.в.) + N (Р.в.)”, “N (Н.в.) + Num. (Р.в.) + N (Р.в.)”, “V + A + N (З.в.)”, “A + N (Н.в.) + N (Р.в.)”, “V + A + N (Р.в.)”, “Adv + A + N (Н.в.)” тощо. Найпоширенішими поміж них виявляються моделі „N (Н.в.) + A (Р.в.) + N (Р.в.)”, „N (Н.в.) + N (Р.в.) + N (Р.в.)”, „A (Н.в.) + N (Н.в.) + N (Р.в.)”, які, як правило, є неприйменниковими й поєднаними підрядним зв’язком узгодження і керування (*одноособовий розгляд справи, охорона таємниці листування, передача особи на поруки, представник цивільного позивача, тимчасове вилучення майна*).

Багатокомпонентними вважаємо терміносполучення, які у своєму складі мають чотири й більше одиниці. У термінології КПП їхня кількість значно менша, ніж дво- і трикомпонентних, проте зовсім уникнути такої громіздкості іноді неможливо, хоча вона і не вважається позитивною ознакою термінології. Серед них у досліджуваному матеріалі виявлено сполучення різні за кількістю, походженням, сполучуваністю компонентів: *слідчий органів внутрішніх справ, віддання неповнолітнього обвинуваченого під нагляд батьків чи опікунів, порядок провадження у кримінальних справах, постанова суду про закриття справи, примусові заходи виховного характеру, орган державного бюро розслідувань, рішення суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності, позов про відшкодування матеріальних збитків, злочини проти основ національної безпеки України, постанова про притягнення як обвинуваченого, порядок скасування заходів безпеки тощо.*

Найбільш уживаними є чотирикомпонентні одиниці, які номінують кримінальні процесуальні дії та процеси. Терміносполучення, які мають у складі більше чотирьох компонентів, зафіксовано поміж назв кримінальних процесуальних документів.

У результаті лінгвістичного аналізу виявлено, що в різних за кількістю складників терміносполученнях наявні утворення з прийменником (*заява про допуск до участі в справі як захисника, звільнення від покарання, примирення потерпілого з обвинуваченим, притягнення до кримінальної відповідальності*).

Функціонування у текстах КПП термінів-словосполучень демонструє загальнотермінологічну тенденцію до кількісного переважання таких структур над однослівними термінами; домінують прикметниково-іменникові двокомпонентні назви, утворені на основі підрядного

зв'язку, що свідчить про їхню високу спроможність відтворюватиродовидові відношенняпоміж назвами понять кримінальної процесуальної галузі; активними є такі моделі: “А + N (Н.в.)”, “N (Н.в.) + N (Р.в.)”, “N (Н.в.) + А (Р.в.) + N (Р.в.)”. Дослідження моделей складених номінацій кримінального процесуального права уможливило їхнє творення за аналогією, прогнозування подальшого розвитку структури термінів різних галузей українського права.

1. Годована М.П. Словосполучення як джерело поповнення української термінології // Українська термінологія і сучасність: збірник наукових праць / відп. ред. Л.О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. 6. – С. 101–103.

2. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України”. – Х. : Одиссей, 2012. – 360 с.

4. Лепеха Т.В. Лексико-семантичні та словотвірно-структурні особливості судово-медичної термінології : Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т.В. Лепеха; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с.

5. Марченко В.С. Структурно-словотвірні особливості української термінологічної лексики (термінологія техніки) // Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К., 1984. – С. 149–169.

6. Овчаренко В.М. Структура і семантика науково-технічного терміна. – Харків : Вид-во Харківського університету, 1968. – 71 с.

7. Онуфрієнко Г.С. Дериwаційні параметри термінологічного знака як об’єкт загального і слов’янського термінознаwства // Українська термінологія і сучасність : збірник наукових праць / відп. ред. Л.О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 72–76.

8. Симоненко Л.О. Біологічна термінологія: формування та функціонування : навчальний посібник. – Умань : РВЦ “СОФІЯ”, 2006. – 103 с.

9. Стецюк Б.Р. Терміни-словосполучення на означення поняття “суд” в актових документах Гетьманщини // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя, 1997. – № 2. – С. 172–178.

10. Шапран Д.П. Багатокомпонентні терміни в сучасній українській маркетинговій термінології//Українська термінологія і сучасність: збірник наукових праць / відп. ред. Л.О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2009. – Вип. 8. – С. 110–112.

The structure of verboseterms in the modern professional text on the material of the Criminal Procedural Code of Ukraine is analyzed in the article.

Keywords: *criminal procedural law, criminal procedure text, legal terminology, the term-phrases, word forming model.*

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРУВАННЯ СЛОВОВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ – НАЗВ ОДИНИЦЬ ВИМІРУ ЧАСУ

У статті з позиції основоцентричного словотвору висвітлюються закономірності та особливості структурування словотвірних парадигм іменників-назв одиниць виміру часу (рік, місяць, тиждень, доба, день, година, хвилина, секунда), які у межах темпорального лексико-семантичного поля становлять специфічну лексичну мікросистему. Виділена для аналізу група темпоральних іменників репрезентує у мові такі відрізки часу, що мають точно визначені одиниці виміру і актуалізують концепти різного рівня узагальнення, між якими встановлюються відношення гіпонімії. Дослідження словотворчого потенціалу іменників цієї лексико-семантичної групи слів здійснюється на концептуальних засадах про те, що: 1) наповнення та склад словотвірних парадигм залежить насамперед від смислової структури твірного слова; 2) структура дериваційних моделей визначається динамікою денотативних, а в багатьох випадках і конотативних (асоціативних) сем в акті деривації; 3) для виявлення особливостей структурування словотвірних парадигм важливою є прагматика твірного слова, бо власне на основі його конотацій, прагматичних елементів, ознак, які безпосередньо не входять в семантику слова, воно часто бере участь в актах деривації. У статті доводиться, що знання закономірностей семантичних трансформацій номінативної бази в актах деривації, при яких одні мовні форми послідовно перетворюються в інші, дозволяє виявити динамічний характер мови і створити структурно-семантичну типологію словотвірних парадигм.

Ключові слова: *основоцентричний словотвір, динамічний словотвір, дериваційний потенціал твірного слова, темпоральний іменник, словотвірна парадигма, структура словотвірної парадигми, зони словотвірної парадигми, словотвірне значення.*

Постановка проблеми. Актуальний у сучасній мовознавчій науці динамічний аспект системного вивчення словотвору спрямований насамперед на виявлення і опис дериваційного потенціалу кожної лексико-семантичної групи (ЛСГ) всіх частин мови і “передбачає можливість синхронної реконструкції словотворчих процесів і моделювання їх реалізації” [4, 32]. Системні дослідження в цьому напрямку ведуть до встановлення складу словотвірних парадигм (СП) певних ЛСГ і, в результаті, до створення структурно-семантичної типології СП.

Отже, характерною ознакою сучасної мовознавчої науки є відхід від дослідження мовних явищ у статичі до їх вивчення у динаміці, в процесі породження. Сьогодні ні в кого, мабуть, вже не викликає здивування

поняття «словотвір як діяльність». Діяльнісний аспект вивчення словотвору як важливої складової мовної системи реалізується в контексті функціонального опису мови. Відтак основною тенденцією найновіших досліджень словотвірної семантики є намагання відобразити її динамічну структуру, моменти становлення, формування, розвитку, взаємопереходи семантичних категорій у процесі комунікації. Саме «семантична дериватологія має з'ясувати, якою мірою словотвірні семантичні категорії включені у процеси мови щодо підготовки річища, яким тече потік людського мислення. Надійним підґрунтям розв'язання цієї проблеми є здобутки в ділянці вивчення ономасіологічних структур, їх лінгвалізації дериваційними засобами» [3, 84].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Динамізм мови як одну з найсуттєвіших її ознак визнавали і досліджували В. фон Гумбольдт, І.А. Бодуен де Куртене, Л.В. Щерба, М. Хомський, Д.М. Шмельов, представники Празької лінгвістичної школи, дослідники словотвору, синтаксису і текстотворення – О.С. Кубрякова, П.О. Соболева, Л.В. Сахарний, Л.М. Мурзін та інші. Система мови і її граматична система в цілому вповні адекватно фіксують загальну концептуальну картину світу. У адекватності відображення наївної, інтуїтивної картини світу виявляється динамічний характер системи мови, який обумовлюється фактами змінності мовних знаків, їх властивості до взаємопереходів. Запропоноване Ю.Д. Апресяном розуміння системи мови побудоване якраз на врахуванні цих фактів: «Сукупність об'єктів утворюють систему, якщо вони можуть перетворюватися один в одного за регулярними, досить загальними правилами» [1, 74]. Представлення в такому розумінні лексики як системи, зокрема тої її частини, яку становлять похідні слова (більше 60% від загальної кількості), можливе лише тоді, якщо ми будемо мати у своєму розпорядженні не тільки словник, який описує її згідно з певними принципами, але і певні правила взаємодії значень і правила перифразування. Знання закономірностей семантичних трансформацій номінативної бази в актах деривації, при яких одні мовні форми послідовно перетворюються в інші, дозволяє виявити динамічний характер мови.

У сучасному українському мовознавстві системні дослідження словотворчих процесів із врахуванням функції твірного слова, його семантико-словотвірних трансформацій у процесах деривації здійснено у працях В.В. Грещука та його послідовників. Учений вперше у своїх дериватологічних студіях обґрунтував теоретичні засади синоцентричного словотвору, окреслив його мету і завдання, здійснив завершене дослідження українського відприкметникового словотвору [4, 7–8].

Постановка завдання. З огляду на предмет дослідження у нашій статті основна дериваційна одиниця в основоцентричному словотворі – твірне слово – розглядається як діяльнісна субстанція в дії словотворчого механізму мови. За твірним словом закріплюється статус такої функціональної словотворчої одиниці, яка здатна виявляти залежно від своєї смислової структури і смислового завдання номінації ті чи інші дериваційно спрямовані інтенції, наміри, або актуалізацію того чи іншого релевантного для здійснення акту деривації елементу смислу. А отже, наповнення та склад СП залежить насамперед від смислової структури твірного слова. Водночас структура дериваційних моделей визначається динамікою денотативних, а в багатьох випадках і конотативних (асоціативних) сем в акті деривації. Для виявлення особливостей структурування СП великого значення в основоцентричному словотворі надається прагматиці твірного слова, бо власне на основі його конотацій, прагматичних елементів, ознак, які безпосередньо не входять в семантику слова, воно часто бере участь в актах деривації, і в семантиці похідного слова ці елементи виявляються суттєвими. Словникові статті у тлумачних словниках містять, хоча й непослідовно, властиві слову конотації, які допомагають зрозуміти значення похідного слова. Так, наприклад, з іменником *вік* пов'язана конотація «розм. надзвичайно довгий час», на основі якої виникають похідні: дієслова *вікувати* «довго перебувати, жити де-небудь; завжди, постійно перебувати, знаходитися де-небудь (про предмети)», *увічнювати* «робити пам'ятним навіки, зберігати для пам'яті нащадків», прислівники *повік*, *вовік*, *довіку* «завжди, постійно, вічно», іменники *первовік* «початок віків, найдавніший час», *передвік* «давні, незапам'ятні часи».

Вклад основного матеріалу. ЛСГ темпоральних іменників є відносно невеликою закритою лексико-семантичною системою. У межах темпорального лексико-семантичного поля іменники *рік*, *місяць*, *тиждень*, *доба*, *день*, *година*, *хвилина*, *секунда* (далі *рік* – *секунда*) становлять специфічну лексичну мікросистему. Виділена нами для аналізу група темпоральних іменників становить особливий інтерес, оскільки вони репрезентують у мові такі відрізки часу, що мають точно визначені одиниці виміру і актуалізують концепти різного рівня узагальнення, між якими встановлюються відношення гіпонімії [10,38]: 60 секунд становить хвилину, 60 хвилин – годину, 24 години – добу і т. д. Такі відношення у даній ЛСГ, з огляду на її обмежений кількісний склад, мають істотний характер. Їх можна визначити, як відношення такої безпосередньої близькості значень, семантичної взаємозалежності, без якої немислиме саме існування цих слів. Це свого роду “лексико-семантичне зрощення

у мові” [11, 531]. З огляду на зазначене цікавим видається простежити, як проявляються відношення гіпонімії на дериваційній поведінці цих іменників.

Оскільки іменники *рік – секунда* багатозначні лексеми, предметом нашого дослідження є названі іменники в основному своєму значенні “одиниці виміру часу”. Між мовним статусом того чи іншого значення багатозначного слова та повнотою СП кожного із значень є пряма залежність : вищим є статус того значення, яке має більш повну СП [10, 71, 74–75]. Це положення можна доповнити і даними лексичної сполучуваності – одного із визначальних факторів у процесах словотворення: між значеннями полісемантичної лексеми і її сполучуваністю існує чітка кореляція – найбільш частотні формули сполучуваності закріплюються за найбільш частотними значеннями [4, 12].

Щодо морфемної будови твірних іменників всі вони з синхронного погляду кваліфікуються як непохідні, в тому числі і лексеми *година, хвилинка, тиждень*, які етимологічно є вивідними від іменників цієї ж ЛСГ. Аналіз СП цих іменників підтверджує зокрема думку В.В. Грещука про те, що “на дериваційну поведінку твірного впливає не сама по собі складність словотвірної структури, а характер семантики, вираженої нею” [4, 45, 63]. Так, структурно однотипні іменники *година, хвилинка* мають різний дериваційний потенціал. Оскільки більшість явищ, дій, процесів у щоденному житті людини сприймаються у певному часовому вимірі, а в межах доби основний відлік часу ведеться в годинах, то з погляду логіко-поняттєвих передумов деривації, під впливом позамовних факторів словотворча база іменника *година* є більш сприятливою для появи похідних, ніж іменника *хвилинка*.

Темпоральні іменники *рік – секунда* стали базою для утворення чотирьох лексико-граматичних класів слів – іменників, прикметників, дієслів і прислівників. Отже, типова СП іменників-назв одиниць виміру часу має чотиризонну субстантивно-ад’єктивно-вербально-адвербіальну структуру.

Десубстантивні іменники відзначаються різноманітністю словотвірних значень (СЗ), способів творення та словотворчих формантів. У **субстантивній зоні** відзначено такі семантичні позиції: “носій темпоральної ознаки”, “абстрактна якість”, “абстрактна кількість”, “конкретизація часового значення”, “демінутивність (модифікація значення пестливості)”, “стилістична модифікація”.

Для відсубстантивних дериватів із загальним СЗ “носій темпоральної ознаки” характерне широке розуміння цієї ознаки, вони становлять кількісно невелику групу і відзначені лише у СП іменників *місяць, день*,

година. При цьому більша половина цих похідних – застаріла лексика. У межах СЗ “носії темпоральної ознаки” виділяємо кілька лексико-словотвірних значень (ЛСЗ): 1) “назви конкретних предметів” (*годинник*, діал. *годинар* “годинник”, *місячник* “період. видання”); 2) “назви осіб за родом діяльності” (заст. *годиняр*, іст. запоз. з рос. мови *денщик*, іст. *місячник* “робітник, який наймався на місяць”); 3) “назва комахи” (*одноденка*); 4) “назва небесного тіла” (діал. *денниця* “ранкова зоря”). Ці десубстантиви є похідними різної словотвірної структури. Суфіксальними дериватами є похідні 1-ої підгрупи (-ник, -ар), 2-ої (-яр, -щик, -ник) і 4-ої (-ниц’-) підгруп. Відзначені застарілі слова, історизми стилістично марковані, сфера їх функціонування – розмовно-побутове мовлення, художня література. Функціонування у мовній системі як літературних, так і діалектних варіантів слів є однією з причин виникнення у мові різних дублетів, у тому числі агентивних назв, як наприклад, *годинникар* (від *годинник*) і *годиняр*.

Єдиним складним іменником, утвореним композицією основ, що супроводжується суфіксацією, є назва комахи *одноденка* (-к-). Намаганням розмежувати пряме і переносне значення слова (щось короткочасне, скороминуче) пояснюється поява юкстапозита *метелик-одноденка*.

Суфіксальний десубstantив *денниця* “ранкова зоря” має семантично ізольоване ЛСЗ і є аналогічним до *зірниця* утворенням.

Десубстантиви із СЗ “абстрактна якість” виявлені у СП іменників *рік*, *місяць*, *день*, *година*, *хвилина*. Засвідчені похідні субстантиви реалізують такі ЛСЗ: 1) “назви заходів, громадських акцій” (*місячник*, *роківини*, *п’ятихвилінка*); 2) “уточнення часового значення” (*переддень*, *полудень*); 3) “назва сторони світу” (*південь*); 4) “назва астрономічного явища” (*рівнодення*). Похідні 1-ої підгрупи, а їх всього шість, різні за словотвірною структурою: суфіксальний десубstantив *місячник* (-ник); іменник *оденки* (множ., заст.) “зібрання жінок у зимові дні для рукоділля” утворений конфіксацією (о-...-ки); суфіксальні композити з 1-ою числівниковою основою *п’ятихвилінка*, *п’ятирічка* (-к-) і юкстапозит *радіо-день*. Похідні 2-ої підгрупи становлять: префіксальний іменник *переддень* (перед-); суфіксальні композити *тогодення*, *сьогодення*; складний іменник *полудень*, утворений способом чистого складання основ (1-ий компонент – усічена основа слова половина пол-, інтерфікс -у-) і складний іменник *південь* “те саме, що полудень”. Лексико-семантичну структуру іменника *південь* формують два лексичні значення. Друге, “одна з чотирьох сторін світу”, виникло на основі першого: час, коли Сонце перебуває у зеніті дорівнює половині сонячного дня, таке розташування Сонця дало назву одній із сторін світу. Це ж значення збе-

рігає в собі іменник *південь* як назва краю з теплим кліматом. 3-я і 4-а групи репрезентовані кожна лише одним похідним: *південь і рівнодення*. Відсустантивний суфіксальний композит *рівнодення* – це семантично ізольоване утворення, лексико-семантична структура якого семантизується перифразою “час, коли день рівний ночі”. Зміст компонента *ніч* не має прямого відповідника у морфологічній структурі деривата. Друга іменникова основа у складі композита оформляється подвоєнням приголосного основи.

Окреме СЗ “абстрактна кількість” формують складні іменники з 2-ою основою – *річчя (п’ятиріччя, сторіччя)*. Н.Ф. Клименко називає такі іменники абстрактними іменниками кількості. Композиція основ супроводжується подвоєнням кінцевого приголосного основи і оформленням флексією середнього роду -я. Питання їх мотивації, як зазначає Н.Ф. Клименко, може висвітлюватися по-різному. З одного боку, помітні близькість семантики прикметників та іменників і можливість формального підтвердження мотивації іменників прикметниками. Власне тому вчена досліджує семантико-словотвірну структуру аналізованих іменників паралельно з композитними прикметниками з другою основою *-річний*. “Близькість їх семантики дозволяє зробити припущення, що і прикметники, і іменники мотивуються одночасно словосполученням “кількісний числівник + іменник”. З цього погляду у них однаковий ступінь похідності. Семантика словосполучень такого типу (приміром три роки, чотири роки, чотирнадцять років) у композитних прикметниках та іменниках передається компонентом “період в n-років або період, який триває n-років” [6,144]. У структурі прикметників цей компонент оформляється суфіксом -н-, іменників – подвоєнням приголосного основи.

Семантична позиція “конкретизація часового значення” маніфестована складними словами з другою іменниковою основою – темпоральним іменником у Р.в. однини – і 1-м компонентом *пів-* (*півдня, півроку*), що становлять частину відособлених у граматичному відношенні складних іменників аналогічної структури (*півкімнати, півсправи, півсвіту*). Компонент *пів-* сполучається з усіма аналізованими твірними словами і виконує уточнюючу, конкретизуючу функцію, а саме має значення “половина певного періоду часу”.

Абстрактні іменники набагато рідше, ніж іменники з предметно-речовим значенням, є базою для творення демінутивів. Стосовно іменників – назв одиниць виміру часу, як зрештою і більшості темпоральних іменників, то майже всі вони творять похідні з модифікаційним значенням пестливості, за винятком іменника *місяць*. Це значення реалізується різними суфіксами: 1) -к-: *хвилинка, годинка*; 2) -оньк- : *хвилинонька,*

години́нька; 3) -очк-: *секундо́чка*; 4) -ок-: *деньо́к, ро́чок*. Значення пестливості посилюється в утвореннях з суфіксом -оньк-.

У проаналізованих СП засвідчено єдиний іменник стилістичної модифікації *днина* з полісемантичним суфіксом -ин- (наприклад, у похідних від назв конкретних предметів служить для вираження лексико-словотвірних значень одиничності – *намистина, вуглина*, частини предмета – *серцевина, грудина*, матеріалу, живої тканини – *деревина, білковина* і т. ін.), який виконує експресивну роль. Лексичне значення похідного слова тотожне значенню твірного. Залежно від контексту експресивний відтінок значення може поєднуватись із значенням позитивної оцінки.

Аналізовані прикметники часової семантики, що репрезентують **ад’єктивну зону** СП, можуть характеризувати як особи, так і неособи (*місячний, річний, однорічний, кількамісячний*) або тільки неособи (*секундний, хвилинний, одногодинний, багаторічний, цілотижневий*). Специфіка формування семантики похідних прикметників від іменників – назв одиниць виміру часу має притаманні лише цій семантичній групі особливості. Оскільки час є однією з двох форм існування матерії (другою є простір), то, по-перше, обсяг сфери денотатів – предметів або явищ, яким властива часова ознака, практично не обмежений, і, по-друге, часова ознака може мати додатковий кількісний або якісний характер вираження. Прикметники часової семантики в межах СЗ “загальна відносність” можуть виражати: 1) загальну ознаку за відношенням до часу, такі похідні мають ЛСЗ “ознака за відношенням до часу, названого твірним словом”, засобом реалізації якого є суфіксація (*хвилинний, місячний, тижневий*); 2) часову ознаку, конкретизовану і доповнену кількісно-оцінними ознаками, ЛСЗ дериватів – “ознака за відношенням до часу, названого іменниковою основою композита і конкретизована в першій основі”, засобом реалізації цього значення, а отже, диференціації різних часових відношень виступає, відповідно, композиція основ, яка є домінуючим засобом реалізації СЗ у ад’єктивній зоні.

Похідні першої групи відзначаються регулярністю. В їх творенні беруть участь суфікси -н- і -ов-/-ев-. Від іменника *рік* утворюються суфіксальні словотвірні синоніми *річний і роковий*. Цим похідним через неоднаковий ступінь засвоєння семантики базового іменника, а відтак і відмінностей у формуванні індивідуального лексичного значення властиве різне щодо частотності та сфери поширення функціонування у мові на користь прикметника *річний*.

Похідні другої групи є суфіксальними композитами, перші основи яких співвідносні або з кількісними чи неозначено-кількісними числівниками (один, два, багато, кілька), або з займенниками і прикметни-

ками, які у складі композитів мають якісно-оцінне значення (кожний, той, цей, минулий, цілий): *одногодинний, багаторічний; тогорічний, цілоденний* і т.д. Значення кількості і якості у таких словах має самостійне словотворче вираження – передається спеціальними основами. Отже, взаємовідношення іменникової основи з основами кількісних / неозначено-кількісних числівників та займенників і прикметників у композитних прикметниках формується відповідно до об'єму семантики останніх. Такі композитні прикметники в лінгвістиці називаються кількісно-оцінними [6, 191].

Перша основа у композитних прикметниках, мотивованих словосполученням “кількісний числівник + іменник”, спеціалізується на вираженні ознаки точної кількості. Тільки від іменників *секунда і доба* словники української мови не фіксують аналогічних похідних. Хоча у текстах, розмовному мовленні зустрічаються незасвідчені у словниках композитні прикметники від названих іменників. Частота їх вживання невелика, особливо лексем з твірною іменниковою основою *доба*, дериваційна спроможність якої невелика. Це залежить від специфіки функціонування у мові синонімів *доба і день*. Хоча іменники *доба і день* “доба” обслуговують одну й ту ж сферу денотації і є абсолютними синонімами, однак сказати “день – це доба” не дозволяють відношення гіпонімії, в яких перебувають ці слова. Іменник *день* вживається у двох прямих значеннях – 1) світла частина доби і 2) доба- при цьому у другому значенні слово *день* має більшу частотність. Використання наявних у мові синонімічних ресурсів має свої закономірності. “Якщо певний смисл, що повинен передати якийсь із лексико-семантичних варіантів, може бути виражений іншою лексемою-синонімом, то при багатозначності моделі, яка призводить до невизначеності, ця модель закріплюється за тим лексико-семантичним варіантом, який не має синонімічних відповідників” [7, 12]. Таким ЛСВ для іменника *день* є “світла частина доби”, цей ЛСВ найчастіше засвоюється похідними, в тому числі і прикметниками. Власне ця частина доби найпродуктивніше використовується людиною, і взагалі будь-яка подія відбувається у певний конкретний день тижня, місяця, року, тому цей часовий вимір має найбільше значення для людини. Така нерівність у статусі двох значень іменника *день* пояснює обмежене функціонування в українській мові іменника *доба* (має більш книжний характер, входить у ряд термінологічних сполучень, як напр., *космічна доба, земна доба*), що підтверджується і особливостями лексичної сполучуваності (див. [7]). Останні важливо враховувати при аналізі семантичної структури похідних прикметників, бо специфіка семантики похідного слова, а особливо прикметника, виявляється в тому, що кожне “лексичне значення вичле-

новується не стільки парадигматично, скільки синтагматично” [4,57]. У цьому зв’язку О.С. Кубрякова обгрунтовує концепцію ролі твірною слова у формуванні СЗ, яка полягає у “спробі погодити аналіз лексичної і синтаксичної сполучуваності мотивуючого слова з визначенням СЗ і формуванням конкретних значень окремих типів похідних і складних слів при живій і постійній взаємодії самої словотворчої моделі з компонентами, що її заповнюють” [8,173–174].

Перерозподіл функцій синонімів, їх спеціалізація, лексична сполучуваність впливають на формування семантико-словотвірної структури їх дериватів.

Певним способом значення кількості виражають і композити з першою прикметниковою основою *ціло-* у поєднанні з іменниковими основами *рік, тиждень, доба, день*. Поняття “цілого” передбачає наявність певної кількості менших складових частин. Специфіка гіпонімічних відношень між іменниками *рік – секунда* накладає семантичні обмеження на утворення аналогічних похідних від інших слів цього ряду, що називають менші одиниці виміру часу. Аналізовані композити можна віднести до перехідної групи слів, у яких кількісний аспект може кваліфікуватися в якісному плані, тобто основа *ціло-* співвідносить кількість з якісним показником, пор.: цілоденна робота “яка зайняла цілий день” і “робота велика, важка, результативна”.

У СП іменників *рік і день* засвідчені ад’єктиви з першими займенниковими основами *цей (сей), той* і прикметниковими *минулий, старий*, які вказують на ознаки предметів, явищ за відношенням до часу, характерні і властиві їм у певний, точно не визначений період часу. Ці композити, співвідносні з атрибутивними ад’єктивно-субстантивними синтагмами (*цей рік, минулий рік*), у певному оточенні можуть кваліфікувати часову ознаку в якісному плані (тогорічні консерви “старі”, кожноденні балачки “пусті, набридлі”).

Одиничне утворення з погляду семантико-словотвірної будови становить складний прикметник *злободенний* з властивим лише йому значенням “який привертає увагу, цікавий для всіх у даний час, тепер”. Він семантизується словосполученням “іменник + іменник”, а саме фразеологічним зворотом *злоба дня* “те, що привертає увагу, цікавить усіх у даний момент”. Якісно-часова сема у прикметнику *злободенний*, у порівнянні з попередніми похідними, має більш виражений характер.

Вербальна зона маніфестована всього двома десубстантивами у СП іменника *день*:

днювати і дніти. У межах СЗ “дія за відношенням до часу, названого твірною основою”, і на його базі у дієслова *дніти* сформувався

ЛСЗ “набувати ознаки, що властива певному часу, названому твірною основою”, а у дієслова *днювати* – “проводити час, названий твірною основою”. В українській мові сему набуття ознаки (стану) на базі іменникових основ формує лише суфікс -і-, пор.: *весніти, вечорити, зоріти, кам'яніти, туманіти* і под. [2,157]. Дієслівному деривату *дніти* характерна стилістична маркованість, він вживається переважно у художньому мовленні. Значення дієслова *днювати*, як і інших небагаточислених в українській мові похідних з цим значенням, утворених на базі темпоральних іменників, (пор. *зимувати, літувати*), формує суфікс -ува- (орфогр. -юва-). Мабуть, потенційно можливе виникнення за цією словотворчою моделлю і дериватів *тижнювати, рокувати*, але з логіко-поняттєвих причин неможливі похідні від іменників *хвилина, година*, які означають короткі відрізки часу. У об'єктивній реальності дія, яка полягає у проведенні кимось (рідше чимось) певного часу (десь, з певною метою), характеризується тривалістю, протяжністю, а тому співвідноситься логічно з більшими часовими проміжками.

Часова ознака, виражена похідними прислівниками **адвербіальної зони** із СЗ “адвербіалізована ознака”, може характеризувати якусь дію чи явище щодо частотності, періодичності (*щохвилини, щороку*), щодо тривалості її в часі (*днями, годинами*), а також означати дію щодо часу її виконання більш конкретно (*вдень, торік / (у)вторік, сьогодні, день-денно*). Похідні адвербіальної зони з погляду їх семантико-словотвірної структури становлять три групи. До першої відносимо композити з І-ою основою *що-* займенникового походження, яка у поєднанні з усіма базовими основами іменників-назв часових проміжків виявляє значеннєву спеціалізацію вираження часової ознаки – характеризує якусь дію чи явище за періодичністю, частотністю її здійснення. Ці відсубстантивні прислівники семантизуються перифразами, лексичне наповнення яких, крім означуваного іменника, становлять додаткові компоненти тлумачення, що безпосередньо не експліковані словотвірною структурою похідних, але імпліковані вживанням у мові твірних слів-гіпонімів: “кожного року (місяця і т. д.)”, “раз на рік (місяць і т.д.)”, “весь час, часто, завжди” (*щохвилини*). Окремим з цих прислівників властива морфологічна кореляція, варіативність форми на зразок *щодень – щодня, щорік – щороку*. Ці варіанти свідчать про співвідносність їх з іменниками у Р. в. чи З. в.

Другу групу похідних адвербіальної зони формують суфіксальні прислівники з омонімічним орудному відмінку суфіксом -ами (*роками, місяцями, тижнями* і т.д.), які характеризують дію, явище процес щодо тривалості у часі і теж відзначаються регулярністю.

Прислівникам третьої групи, а це і морфологічно прості прислівники *вдень*, заст. *днесь*, і складні *сьогодні*, *торік*, *день-денно*, спеціалізуються на підкресленні визначеного щодо якогось моменту часу.

Отже, абстрактні іменники – назви одиниць виміру часу є в першу чергу твірною базою для 1) іменників на позначення носія темпоральної ознаки, абстрагованого часового значення, модифікаційного значення пестливості, 2) прикметників зі значенням загальної відносності та 3) прислівників на позначення адвербіалізованої часової ознаки. Іменникові десубстантиви типової СП іменників-назв одиниць виміру часу є менш регулярними утвореннями у порівнянні із похідними ад’єктивної і адвербіальної зон. При цьому субстантивні зони конкретних СП суттєво відрізняються кількістю охоплюваних ними слів, напр., у субстантивній зоні іменника *секунда* – 3 слова, а іменника *день* – 11 слів. Невисока словотворча активність першого пояснюється тим, що це запозичена лексема і означає найменший проміжок часу, а отже, значущість семантики слова незначна у практичній діяльності людини (відлік часу у секундах має значення у вузьких сферах, напр., у фізиці, спорті), тоді як іменник *день* служить базою для утворення похідних в усіх зонах СП і майже повністю реалізував свій дериваційний потенціал (від нього не засвідчений тільки дериват субстантивної зони із значенням “носій ознаки”). Субстантивні зони СП іменників *тиждень*, *доба* не маніфестовані жодним іменниковим десубстантивом. Серед вербативів відзначені поодинокі деривати. Причиною цього є спеціалізація семантики твірних іменників – назв одиниць виміру часу. Трансформація субстантивного часового значення у процесуальне можлива лише за умови наявності у лексико-семантичній структурі твірного певного додаткового семантичного компонента, який супроводжує основне часове значення. У ЛСГ *рік-секунда* такою особливістю семантичної структури характеризується тільки іменник *день*, між значеннями якого – “світла частина доби” і “доба” – є імплікаційний зв’язок “частина-ціле”. Значення частини превалює над значенням цілого і має додаткову характеристику ознаки – “світла”, якій властива процесуалізація, що й уможливило появу вербативів. Лексико-семантична структура решти іменників даної ЛСГ не містить додаткових компонентів семантики, чим і пояснюється відсутність дієслівних утворень від аналізованих твірних.

Висновки. Дослідження особливостей структурування СП іменників-назв одиниць виміру часу у динамічному словотворі спрямоване не тільки на дослідження процесів деривації, але й на встановлення тих ономасіологічних категорій, що створюються шляхом деривації. В свою чергу створення ономасіологічних категорій на словотвірній осно-

ві має велике значення як для збагачення лексики і її систематизації, так і для простеження шляхів розвитку людського розуму.

Отже, дослідження семантичних процесів в актах словотворення підтверджують, що «у мові діють певні парадигматичні закономірності: знак формується за законами словотвірної парадигми, що є сукупністю словотвірних моделей і представляє собою регулярні типи словотвірних відношень. Незважаючи на випадки порушення регулярності словотвірних відношень, парадигма існує, і ми підкорюємось її законам, створюючи нові слова. Отже, звуковий комплекс вибирається не випадково, а за законами внутрішньої форми і словотвірної парадигми. У мові переважають не випадкові знаки» [9, 9–10]. Водночас від характеру номінативної ознаки залежить тип семантичного відношення між твірним і похідним словом. Однотипність словотвірних відношень базується на спільності семантики твірних слів однієї ЛСГ. У кожній парадигмі (типовій словотвірній парадигмі) є представлені певні типи словотвірних відношень. Семантична інтерпретація дериваційної поведінки твірних слів дозволяє пояснити відсутність дериватів того чи іншого СЗ у межах СП, виявити фактори, які впливають на ступінь реалізації словотворчого потенціалу слів однієї ЛСГ, з'ясувати особливості структуривання їх СП.

1. Апресян Ю. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – Москва: Наука, 1974. – 367 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К., 1987. – 210 с.
3. Грещук В.В. Семантична дериватологія: передумови формування і перспектива // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. Вип. V. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 83–86.
4. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Ів.-Франківськ, 1995. – 206 с.
5. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М., 1992. – 221 с.
6. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – 251 с.
7. Кочерган М.П. Слово і контекст. – Львів, 1980. – 182 с.
8. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М., 1981. – 200 с.
9. Мигирин В. Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 237 с.
10. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании. – Владимир, 1974. – 127 с.
11. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // В кн. Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 525–538.

Regularity and peculiarities of structuring of word-formation paradigm of nouns – names of time (year, month, week, day, hour, minute, second) are analyzed in the given article from the position of stem word-formation. These nouns in the measures of temporal lexico-semantic field present specific lexical microscheme. The analyzed group of temporal nouns represents in the language such periods of time which have determined measuring units and make urgent concepts of different level of generalization. The research of word-formation potential of nouns of this lexico-semantic group is made on such conceptual principles as:

1) filling and content of word-formation paradigm depend on notional structure of a formed word;

2) the structure of derivative models is determined by dynamic of denominative and associative sems in the process of derivation;

3) to reveal the peculiarities of structuring of word-formation paradigm, the pragmatism of formed word is important, as on the base of its connotations and pragmatic elements, it takes part in the process of derivation.

In the article is proved that knowledge of regularities of semantic transformations of the nominative base in the process of derivation allows revealing the dynamic character of the language and creating structural-semantic typology of word-formation paradigm.

Key words: *stem word-formation, dynamical word-formation, derivative potential of formed word, temporal noun, word-formation paradigm, structure of word-formation paradigm, zones of word-formation paradigm, word-formation meaning.*

УДК 811. 161. 2' 376

Любов Тягло (Дніпропетровськ)

ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ КОСМІЧНОЇ РАКЕТИ У ТЕРМІНОЛОГІЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ

В статті розглядається ракетно-космічна термінологія як система у складі лексичної системи української загальнолітературної мови. Системність структури термінологіки визначена у функціональному аспекті.

Ключові слова: *термін, ракетно-космічна термінологія, категорії понять.*

Терміносистема будь-якої галузі наукових знань має у своєму складі таку частину словника, що включає в себе назви основних галузевих об'єктів, явищ, предметів чи матеріалів. Такі терміноназви становлять основну частину терміносистеми, власне галузеву термінологію. Галузеві терміни відображають специфіку галузі, її походження і розвиток, формуючи значні за обсягом термінологічні гнізда.

Предметом дослідження є термінологічне поле із терміном-домінантою «ракета» як відображення функціональності ракетно-космічної термінології.

Актуальність дослідження полягає в тому, що ракетно-космічна термінологія до цього часу залишається вивченою не в повному обсязі, не було проведено комплексного аналізу семантичних відношень всередині терміносистеми галузі.

До проблем походження та класифікації термінів звертаються у своїх роботах Б. Рицар, В. Моргунюк, О. Покройська, проблема запозичень висвітлюється в дослідженнях М. Коваля, О. Баранова, В. Гуменюка та інших.

Власне ракетно-космічна термінологія у словнику космічної лексики займає провідне місце. До неї належать терміноназви, що позначають космічні об'єкти (природні і штучні), космічні літальні апарати та їх частини, космічні явища та процеси, а також включає в себе назви наземних служб слідкування за космічними польотами та назви професії космічної галузі, а також називає об'єкти та суб'єкти ракетно-космічної промисловості.

Постановка завдання. Сучасна українська ракетно-космічна термінологія сформувалась під дією загальних тенденцій розвитку термінологій як на власномовному, так і іншомовному ґрунтах. Визначення шляхів виникнення термінів, термінологічної номінації системної організації термінолексики та принципів формування структурних типів термінологічного ґнізда робить можливим з'ясування основних закономірностей побудови терміносистеми для подальшого її розвитку.

Українська ракетно-космічної термінологія пройшла складний шлях формування, який відзначається рядом типологічних рис і окреслює особливості її творення. У зв'язку з цим вивчення галузевої термінології дозволяє точніше і ґрунтовніше визначити функціональні можливості як окремої терміносистеми, так і її складових.

„Термінологія певної науки включає систему термінів, що функціонують в межах цієї галузі знань і утворюють термінологічне поле цієї науки” [2, 40].

Теорію термінологічного поля висунув О. Реформатський, який зазначає, що поле для терміна – це дана термінологія, поза якою слово втрачає свою характеристику терміна [4, 51]. З цього твердження випливають функції терміна :

- номінативність;
- співвіднесеність с поняттям;
- однозначність у межах однієї терміносистеми;
- універсальність.

В. Виноградов основну функцію терміна вбачав у визначенні певного поняття. У мові науковій поняття позначаються словами-термінами.

„Поняття, назване словом, виражає суть явища, відображає об’єктивну істину; слово в системі – голос, термін” [1, 78].

Сутність терміна науково обґрунтовує реальність термінологічних її полів (мікрополів) у структурі окремої галузевої термінології, оскільки об’єднання термінів у певні логіко-понятійні групи дозволяє глибше дослідити клас власне галузевих термінів як компонента термінологічної системи української мови, визначити сферу функціонування терміна чи термінологічного сполучення як вербального оформлення окремого поняття або складової циклу, споріднених понять (мікрополя).

Класифікуючи ракетно-космічну термінологію у функціональному аспекті, можна виділити кілька термінологічних мікрополів, що виражають функціонально-тематичний зміст термінології. Терміни ракетно-космічної галузі об’єднуються у такі функціонально-понятійні блоки:

- 1) двигун та інші компоненти рушійної складової ракети;
- 2) ракетне паливо;
- 3) ракета як цілісний складний функціонально-технічний комплекс;
- 4) облаштування керування ракетою;
- 5) етапи руху літального апарата;
- 6) космодром та його інфраструктура;
- 7) космонавт і його робочий простір.

Таке об’єднання дозволяє розглядати окремий ракетно-космічний термін як частину певної функціональної системи і визначає місце терміна в понятійному полі вчасне галузевого словника.

Визначаючи термінологічне поле назв компонентів рушійної складової ракети можна зробити висновок, що основним терміном, який визначає термінологічний склад поля і який є його своєрідним ядром, є *двигун*. Це стає зрозумілим при комплексному аналізі компонентів поля, включаючи аналіз термінологічного вмісту поля і кількісного показника терміназав, що їх формує термін-домінанта *двигун* у поєднанні з визначником *ракетний*.

Слід зауважити, що інші терміни, що входять до означеного термінологічного поля, так чи інакше належать до понятійного кола рушійної складової ракети, якою є двигун. Вони або називають основні деталі двигуна, або термінологічно засвідчують етапи його функціонування.

Термінологічне поле, що формується на понятійному колі ракетного палива, нерозривно пов’язане з мікрополем, об’єднує назви двигунів та інших компонентів рушійної складової ракети, бо основною технологічною умовою роботи будь-якого двигуна є використання пального.

Свідченням цього є значний за обсягом шар терміносполучень – назв двигунів, компоненти якого визначають тип використаного двигуном

палива: *двигун твердопаливний ракетний, рідинний ракетний двигун* і т.д.

Таким чином, назви ракетного палива можна було б віднести до мікрополя назв двигунів, однак термінологічне поняття „паливо” визначає дещо відмінну від попереднього поля функцію: забезпечення роботи двигуна.

Ця функція дещо звужена у порівнянні з функцією роботи двигуна – приводить у рух космічні апарати. Можна навіть говорити про ланцюговий зв'язок між функціональними поняттями цих двох груп термінів: із ракетного палива неможлива робота двигуна, а робота двигуна забезпечує рух ракети, що має відображення у групах термінів.

До термінологічного поля „ракетне паливо” входить кілька мікрополів нижчого рівня: „назви ракетного палива та його властивостей”, „назви процесів, пов'язаних з використанням ракетного палива” та „назви компонентів паливної інфраструктури ракети”. Як бачимо, складові цього термінологічного поля формують значний тематичний прошарок ракетно-космічної лексики, що має власне галузеве наповнення.

Основним терміном цієї тематичної групи є *паливо*, що входить до мікрополя „власне назви ракетного палива”. Сам термін без визначників належить до загальнотехнічної лексики та, як і термін *двигун*, генетично походить з механічної термінології. Вхідження терміназви *паливо* до термінології ракетно-космічної галузі зумовлене технічним галузевим спрямуванням. При переході терміназви до структури ракетно-космічної термінології зберігається визначення основної функції об'єкта називання, але у власне галузевому термінологічному оточенні.

Так, термін *паливо* як компонент власне ракетно-космічної термінології утворює термінологічне гніздо, до якого входять 138 термінологічних сполучень, що різнобічно характеризують паливо. Деякі терміносполучення у своїй структурі мають компонент *ракетне*, що полегшує аналіз власне галузевого термінологічного наповнення, оскільки він прозора вказує на приналежність терміназви до досліджуваної галузі. При поєднанні цих двох компонентів утворюється терміносполучення, що виконує номінативну функцію, оскільки формує назву як термінологічного поля в цілому, так і назву мікрополя, яке входить до його складу.

Виділяючи термінологічне поле „ракета як цілісний функціонально-технічний комплекс”, необхідно виділити терміни, навколо яких формується система термінів, що підпорядковується єдиній понятійній основі. Так, формування термінополя прозора вказує на два основних терміни – ракета і комплекс.

Термін *ракета* належить до власне галузевої термінологіки, *комплекс* походить із фонду загальномовного словника. Дане термінологічне поле розглядає ракету як певний функціонально-технічний комплекс, певної технічної системи.

Термін *комплекс* (англ. complex – лат. complexus – зв’язок, поєднання) означає „сукупність предметів, явищ або властивостей, що становлять певну цілісність„ [3, 542]. У даному випадку таку технічну цілісність становить *ракета* (нім. Rakete – італ. rocchetto – катушка – госса – веретено) – „літальний апарат з реактивним двигуном” [3, 782].

Основною умовою входження окремого терміна чи терміносполучення до термінологічного поля є позначення ним будь-якої складової ракети, явища, що пов’язане з експлуатацією даного типу літального апарата чи дії, яку виконує ракета або яку виконує людина, під час розробки, побудови, використання ракети.

Свідченням того, що ракета являє собою певний комплекс, засвідчує терміносполучення *ракетний комплекс*. Ця термінологічна назва є складовою ширшого поняття, визначеного назвою *комплекс технічний*. Іноді на позначення ракети вживається складна терміноназва *комплекс ракетно-технічний*, при цьому вказується на технічний характер ракетного комплексу, ракетної галузі взагалі.

Отже, *ракета* – це і певне системне утворення, оскільки терміни *комплекс* і *система*, які при розкритті дефініцій мають подібні термінологічний зміст.

Система (грец. systema – утворення), як і *комплекс* – це сукупність машин, механізмів, що служать одній меті. Ракетно-космічної термінологія включає до свого словника терміносполучення, що має відповідну будову і значення (*комплекс ракетний – система ракетна, комплекс ракетно-технічний – система ракетно-технічна*).

Однак термін *система* у межах термінологічного поля „ракета як цілісний функціонально-технічний комплекс” формує значне за обсягом термінологічне гніздо на позначення ракетних систем нижчого рівня, назва яких виражає функціональне призначення кожної з таких мікросистем, або підсистем. «Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки» [5] фіксує 723 терміносполучення зі словом-домінантою *система*, з яких близько половини належать до термінологічного поля „*ракетний комплекс*”.

1. Виноградов В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии // Вопросы теории истории языка. – М.: Наука, 1979.

2. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: вопросы теории и методики / Д.С. Лотте – М.: Изд-во АН СССР, 1961.

3. Пустовіт Л.О., Скопненко О.І., Сюта Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. – К.: Довіра, 2000.

4. Реформатский А.А. Мысли о терминологии / А.А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986.

5. Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки / За ред. Баранника Д.Х. і Прісянкова В.Ф. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1997.

In this article space-rocket terminology is regarded as a special part in the lexical system of common Ukrainian literary language. Systematical structure of term vocabulary is determined in functional aspect.

Key words: term, space-rocket terminology, category of notion.

УДК 811.161.2'373

Марія Федурко, Анна Огар (Дрогобич)

КОНЦЕПТИ ЗЕМЛЯ Й НЕБО КРІЗЬ ПРИЗМУ СЛОВОТВОРЕННЯ

У статті йдеться про словотвірне втілення концептів земля і небо в системі української мови. Вагомість землі як об'єкта словотвірної детермінації підтверджує одне із найчисленніших гнізд в системі українського словотворення – з вершиною земля (143 одиниці). На основі його аналізу встановлено стрижневі значення твірного як провідні ознаки концепту – 'грунт', 'верхній шар земної кори', 'країна'. Набагато менше розбудоване словотвірне гніздо лексеми небо (22 похідних слова) засвідчує деяку периферійність однойменного концепту в українській моделі світобудови. У ньому засобами деривації підтверджено високий концептуальний статус ознаки 'видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола' та виведено ще один важливий концептуальний складник – 'синьо-голубе забарвлення'.

Ключові слова: концепт, концептуальна ознака, словотворення, словотвірне гніздо, похідне слово.

Постановка проблеми. Загальна переорієнтація лінгвістики на антропоцентричне бачення свого об'єкта актуалізувала дослідження одиниць словотвору [17, 276], украї важливих для осмислення мови як унікального витвору етносу [2, 6], бо її функціонування передбачає безперервний розвиток лексикону задля фіксації результатів пізнавальної практики суспільства. На думку М. Скаб, вивчати динаміку концептуалізації в мові певної сфери дійсності потрібно, якомога повніше використовуючи формальні ознаки, зокрема, словотвірні [11, 6]. Слова зі спільністю форми та змісту дають змогу виявити ступінь участі слово-

творення у процесах номінації і, ширше, концептуалізації та категоризації людиною світу і себе в ньому [17, 276]. Уже сам вибір певного явища як об'єкта словотвірної детермінації свідчить про його значущість, бо кожна мова словотвірно маркує біологічно, соціально чи культурно ревалентні феномени, засвідчуючи тим самим потужність культурогенної функції відповідних дериваційних актів. Окрім того, аналіз похідних слів вагомий і тому, що сприяє вияву (через вибір того чи того способу концептуалізації світу) «звичок свідомості» етносу [2, 104]: що значущіший концепт для людського мислення, то складніша система мовних засобів і способів його вираження [7, 313]. І дія закону номінативної дрібності, тобто високої номінативної членованості денотативної сфери [10, 98], для нього теж актуальна. Особливої уваги потребують основні, або ключові, концепти, зокрема, *земля* й *небо*. Розгляд останніх із погляду словотворення не тільки підтвердить їхню ментальну значущість, а й допоможе в систематизації способів представлення засобами мови нового кванту знання [7, 408].

Аналіз останніх досліджень. Концепти *земля* і *небо* в україністиці вже були об'єктом наукового розгляду. Досліджувано їх насамперед на матеріалі поетичних текстів. Так, О. Пахомова довела, що оригінальні риси світобачення П. Тичини виявили себе й у доборі автором мовних засобів уявлення концептосфери *небо* [9]. Л. Кравець встановила, що особливістю метафоричного структурування концепту в українській поезії ХХ століття є висока деталізація моделей міфологічного походження, зокрема «вода → небо», «людина → небо» [6].

Концепт *земля* як об'єкт наукового аналізу ґрунтовніше опрацьований. По-перше тому, що належить до основних елементів моделі світу багатьох етнокультур [13, 166], а по-друге, – що є концептуальним центром, який творить ментальний портрет народу [8, 22]. О. Железняк, проаналізувавши українські поетичні тексти, встановила, що спроектований на дійсність архетип *земля* постає як однойменний концепт із такими специфічними ознаками: він є донором концептів *людина*, *жінка*, *мати*, *потойбіччя*, *життя* й реципієнтом концептів *істота*, *людина*, *мати*, *святиня* [3]. С. Шуляк досліджувала концепт *земля* на матеріалі поезій Є. Гуцала і виявила таку його особливість: авторський образ землі, як і загальнонародний, ґрунтується на уявленні про відкритий, безмежний, незамкнений простір [15].

Попри зазначене, вивчення концептів *земля* й *небо* у контексті словотворення ще не здійснено. Йому й присвячуємо нашу статтю.

Формулювання цілей статті. Мета статті – виявити способи словотвірної реалізації концептів *земля* і *небо* в українській мові.

Виклад основного матеріалу. Словотвірне гніздо лексеми *земля*, базового вербалізатора однойменного концепту, багато розбудоване. За даними Шкільного словотвірного словника його випереджають щодо кількості лише гнізда *мова, мир, вага, вал, віра, вода, газ, ген* [18, 139–140]. Воно сформоване в основному з іменників (72 одиниці) та прикметників (60), що свідчить про прагнення мовців якомога точніше номінувати та характеризувати навколишній світ. Із лексеми *земля* словотвірно виведено також 9 дієслів та 2 прислівники. Систему словотвірних значень обстежуваного гнізда презентують:

– назва особи за місцем проживання (стосовно певної землі як країни або як планети): *земляк, землячка, землянин, іноземець, чужоземець, іноземка, чужоземка*;

– демінутив чи пейоратив: *земленька, землиця, земелька, землюка*;

– назва ознаки: *землистий, земний, земельний, земляний, надземний, наземний, підземний; неземний, землянистий, попідземний; земляцький, іноземний, чужоземський, чужоземний; землевпорядний, землеробський, землечерпальний* тощо;

– назва споруди, приміщення, організації: *землянка, земляночка, напівземлянка; підземелля; земфонд, держземфонд*;

– назва природного феномену: *землетрус, мікроземлетрус*;

– назва особи за родом діяльності: *землевпорядник, землекоп, землемір, землероб, землепроходець, підземник, землечерпальник*;

– назва предметної дії: *землеробство, земледобрення, землечерпання, землекористування, землевпорядкування, землевпорядження, землеволодіння*;

– назва особи стосовно наявності у неї землі та утворена від неї назва ознаки: *землевласник, землевласниця, земельник, безземельник; землевласницький*;

– збірна чи абстрагована назва: *безземелля, безземельність, малоземщина, багатоземелля, чужоземність, чужоземщина, далекоземщина*;

– назва певного механізму (машини, знаряддя, пристрою) та похідна від неї назва ознаки: *землечерпалка, землевоз, заземлювач, земснаряд; землевозний*;

– назва ґрунту за кольором та утворена від неї назви ознаки: *чорноземля, бурозем, жовтозем, сірозем, червонозем, чорнозем; буроземний* тощо;

– назва ґрунту за складом: *камінноземляний, перегнійно-земляний*;

– назва дії та похідна від неї абстрагована назва: *приземляти, приземлювати, заземлювати* тощо; *приземлювання, приземленість, заземлення, заземлювання* тощо.

В аналізованому словотвірному гнізді переважають два способи словотворення – суфіксація (52 слова) та основоскладання (63 слова). І. Голубовська зазначає, що результати першого способу належать до тих мовних феноменів, що репрезентують національний характер, національний спосіб відчуження. Особливо акцентує дослідниця на словах із суфіксами суб'єктивної оцінки: *землиця, земелька, земельнька, земелечка*, які вирізняють українську мову з-поміж інших – неспоріднених (китайська), далекоспоріднених (англійська), близькоспоріднених (російська) [2, 66–68]. Навіть пейоративні українські словотвірні засоби, скажімо, суфікс *-ук(а)* (*землюка*), не надають похідним словам смислових нюансів принизливості, презирства та знущання, властивих їхнім російським корелятам [2, 72]. Такі слова свідчать про позитивізм українців, їхнє змагання до гармонії, певну м'якість, що переходить у ніжність, толерантність та поступливість [16, 192]. Велика кількість композитів з абстрактним значенням у словотвірному гнізді *земля* засвідчує невпинну інтелектуалізацію української мови.

Загалом словотвірне структурування концепту *земля* актуалізує такі його ознаки:

- важливість, позитивність (*земелька, земельнька, землиця*);
- негативність (*приземленість* асоціюється з буденністю, прозаїчністю);
- місце проживання людини (*земляк, землянин*);
- професійний чи соціальний статус особи (*землероб, земледобрення, землевласник, безземельник*);
- колір (*чорноземля, жовтозем*);
- компонентний склад (*камінноземляний, берегнійноземляний*);
- напрямок (*доземний, доземно*);
- буденність, звичайність vs небуденність, незвичайність, пор.: *земний і неземний* ('позбавлений усього буденного, грубого; незвичайний [12, Т. 5, 317]);
- досяжність, пізнаність vs недосяжність (космічність), незвіданість: *позаземний, неземний* ('який перебуває, розташований, існує, відбувається і т. ін. за межами Землі [12, Т. 6, 787]; 'потойбічний, загробний [12, Т. 5, 317]);
- селянська щирість, безпосередність, міцність: *чорноземний* ('поселянському щирій, безпосередній, міцній);
- свій (*земляк, землячка, землячок, земляцтво, земляцький, земляк-художник; землянин*) vs чужий (*іноземець, чужоземець, іноземка, чужоземка, іноземщина, іноземний, чужоземний, чужоземський, чужоземність, чужоземщина*).

Аналіз семантичного плану похідних обстежуваного словотвірного гнізда дає змогу виявити стрижневі, найстабільніші, найуживаніші значення, що, на відміну від периферійних, є його смисловими підцентрами [14, 112]. Попри певну утрудненість підрахунків, можна стверджувати, що українська словотвірна система надає перевагу таким значенням:

– «грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин» (45 слів – *земельний* і похідні від нього, *безземельний* і похідні, *поземельний*, *землевласник* і похідні, *землевпорядження та землевпорядкування* та відповідні прикметники, *землеволодіння*, *землекористування*, *землекористувач*, *землероб* і похідні, *сухоземля*, *чорноземля*, *бурозем* і похідне, *жовтозем*, *сірозем* і похідне, *червонозем* і похідне, *чорнозем* і похідні, *багатоземелля*, *багатоземельний*, *малоземельний* і похідне);

– «верхній шар земної кори // розм. земляна поверхня, площа, по якій ходять» (41 слово – *земляний* і похідні, *підземник* і похідне, *підземелля*, *наземний* і похідне; *надземний* і похідні, *підземний* і похідні; *заземлити* і похідні, *приземлити* і похідні);

– «країна, край, держава» (16 слів – *земляк* і похідні, *іноземець*, *чужоземець*, *іноземка*, *чужоземка*, *іноземщина*, *іноземний*, *чужоземний* і похідні, *чужоземський*).

Словотвірна розбудованість цих значень виявляє закономірності пізнання українцями світу. Стосовно землі як речовини темно-бурого кольору – компонента земної кори, то, можливо, родючі українські простори сприймалися їхніми мешканцями як належне, а можливо, значно важливішою видавалася така їх здатність, як родючість, тому ця семема не відтворена в похідних.

Для українського етносу не актуальне протиставлення землі космосу та морським просторам, очевидно, через специфіку взаємодії людини з довкіллям, а також через «віддаленість» і одного, й другого. Це має наслідком значно слабшу репрезентативність словотвірного гнізда небо [5, 549–550]. У ньому теж домінують суфіксація (7 одиниць) та основокладання (11 одиниць).

У цілому дериваційне поле цієї лексики формують 22 одиниці: 14 іменникових слів і 9 прикметникових. Серед останніх ті, що вказують на: а) пов'язаність/непов'язаність ознак певних предметів із небом (*небовий*, *небеський*, *небесний*); б) локалізацію всього суцього стосовно неба (*піднебний*, *піднебесний*); в) кольорохарактеристики неба (*небесноблакитний*, *небесно-голубий*, *лазурнонебесний*). Зауважимо, що передусім похідні ад'єктиви пов'язують концепти *небо* та *земля*: *небесний* опозиціонує *земному* [12 5, 247].

Окрему групу утворюють похідні іменники, серед яких: а) слова, значення яких ґрунтується на ототожненні неба з банею або куполовидною поверхнею (*небовид, небозвід, небосхил, небокрай*); б) лексеми, що вносять у структуру концепту трактування неба як певної обмеженої краями, подільної сутності; в) номені, що апелюють до уявлень про небо як дім богів, ангелів, святих (*небожитель, небожителька*); г) іменники, що виявляють концептуальну ознаку «височінь» (*піднебесся, піднебесність*).

Словотворення засвідчує традиційний для кольоросемантики зв'язок неба з синьо-голубим спектром: кольорономінації ґрунтуються на «когнітивних зачіпках» – універсальних елементах людського досвіду, до яких належить і небо [2, 176]. Отож прототипічний референт синього і голубого кольорів (не всі мови, скажімо, англійська, їх розрізняють) – це колір неба [2, 192]. Лексеми *небо* кваліфікують навіть як невласне назву блакитного кольору [4, 161]. А. Вежицька зауважила, що в багатьох мовах світу найближчими еквівалентами слова *blue* слугують слова, морфологічно чи етимологічно пов'язані з номеном *небо* (приміром, польський прикметник *niebieski, утворений від niebo*). Це дає авторці підстави резюмувати: «у таких словах передбачена явна асоціація між концептом цього кольору і концептом «небо» [1, 257]. Українській мові властиві й особливі форми вияву цього асоціативного зв'язку – складні слова *небесно-блакитний, небесно-голубий, лазурно-небесний, небосинь*, що відтворюють найтонші відтінки кольору. Співвіднесеність з небом, з його глибиною, прозорістю, величністю зумовила специфіку переносних значень і символічних функцій номенів *синій* і *блакитний*: в українській мові метафоричні іпостасі слова *блакитний* пов'язані з уявленнями про чистоту, ніжність, безтурботність, романтичність [2, 193]. Окрім цього, кольороназва *блакитний* наділена винятково позитивною семантикою, тому нею зображують погоже небо. Натомість увесь спектр синіх кольорів, за даними психофізіології сприйняття, може спричиняти неспокій, сумний настрій, утому, пригніченість, чим пояснюють використання їх назв як засобів ословлення образу безодні [4, 162]. Усі завуальовані конотативні співзначення лексем *синій, блакитний, голубий* доповнюють семантику слова *небо*, а тому входять у структуру однойменного концепту.

Висновки. Отже, словотвірна характеристика номенів концептів *земля* і *небо* не тільки ілюструє закарбоване у мові пізнавально-творче осмислення українською мовною спільнотою природних феноменів, але й виявляє сам процес переведення результатів категоризації й концептуалізації світу в мовний формат. Саме словотворення виділяє стрижневі значення, а отже, ядерні ознаки концепту *земля* – ‘ґрунт’, ‘верхній шар земної кори’, ‘країна’. Стосовно неба, то словотвірна система підтвер-

дила високий концептуальний статус ознаки 'видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола' а також встановила одну з найважливіших диференційних ознак неба – синьо-голубе забарвлення, специфічно реалізовану у складних словах *небесно-блакитний, небесно-голубий, лазурно-небесний, небосинь*.

Перспективним видається вивчення способів і засобів мовного втілення концептів *земля і небо* в текстах художніх творах.

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / Отв. ред. М.А. Кронгауз, вступ. ст. Е.В. Падучевой / Анна Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.

2. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира: Монография / И.А. Голубовская. – Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. – 293 с.

3. Железняк О. Концептуалізація архетипу земля в поетичній картині світу українців / Олена Железняк [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://194.44.242.244/Portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/94.pdf

4. Загнітко А.П., Білозуб А.І. Кольористика як елемент поетичного мовлення Анатолія Мойсієнка // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. / Відп. ред. В.А. Зарва. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – С. 160 – 164.

5. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями / [авт.-уклад. Карпіловська С.А.] – К.: Українська енциклопедія, 2002.

6. Кравець Л. Метафоричне структурування концепту «небо» в українській поезії ХХ ст. (за матеріалами до Словника української поетичної метафори) / Лариса Кравець [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Lekb/2009_18/Kravec.htm

7. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Кубрякова Елена Самойловна [Рос. академия наук. Ин-т языкознания]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

8. Лобур Н. Культ землі в українській мові / Лобур Надія // Дивослово. – 1996. – № 3. – С. 22 – 23.

9. Пахомова О. М. Елементи художньої картини світу П.Тичини як сфера реалізації концептосфери *небо* / О.М.Пахомова [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_lingv/2008_25/3.html

10. Попова З.Д. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 192 с.

11. Скаб М. В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Марія Василівна Скаб. – К., 2009. – 36, [2] с.

12. Словник української мови: в 11 томах / Інститут мовознавства АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Том 3:3. – С. 557. – Том 5: Н–О. – С. 249.

13. Слюніна О. В. Концепт *земля* в українській мовній картині світу: лінгвокогнітивне осмислення / О.В.Слюніна // Лінгвістика [Збірник наукових праць]. – Луганськ: ЛНПУ, 2009. – № 1(16). – С. 159–169.
14. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) / А.А. Уфимцева. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 288 с.
15. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту *земля* у поезії Євгена Гуцала / Світлана Шуляк // Вісник Львівського університету. – 2004. – Вип. 34. Ч.ІІ. – С. 249 – 253.
16. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Упоряд. М.Шаповал / Янів Володимир. – К.: Знання, 2006. – 341 с.
17. Ярошенко Н. Концептуальна структура словотвірного гнізда в зіставному аспекті / Наталія О. Ярошенко // Мова та культури у новій Європі: контакти і самобутність [Збірник наукових доповідей]. – К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2009. – С. 275 – 280.
18. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови: 15600 слів у складі 127 гнізд / [Уклад.: Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська та ін.] – К.: Наукова думка, 2005. – 264 с.

*The article deals with derivational implementation concepts **earth** and **sky**. The importance of land as an object word creative determination confirms one of the largest terminals in the Ukrainian language – 143 units, from which selected core meaning under the basic features of the concept – the soil, the top layer of the crust, country. Significantly poorer derivational slot tokens sky (22 units) confirms the relative peripheral concept in the world Ukrainian model. Derivational confirmed high conceptual status characteristics «visible above the ground airspace in the shape of the dome» and removed another important conceptual element – blue color.*

Keywords: *concept, conceptual sign, derivation, derivational slot, derivative of the word.*

УДК 811.161.2'373

Галина Філь (Дрогобич)

СИМВОЛИ ЯК СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ КОМПОНЕНТИ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ МІКРОСИСТЕМИ “ФАУНА”

У статті проаналізована група фразеологічних одиниць української мови мікросистеми “Фауна” з компонентами-символами, що є етнокультурними маркерами в мовній картині світу; з’ясовано, що апарат символів як структурних компонентів стійких сполучень неоднорідний; зазначено, що словесна символіка фразеологічних одиниць відображає матеріальне і духовне життя українського народу – суспільні взаємини минулих епох, заняття людей, їх ви-

робнича діяльність, побут, мораль, сімейні відносини, природні обставини буття, своєрідність рослинного і тваринного світу. Виділено тематичні групи українських фразеологізмів із компонентами-символами – орнітологічними та анімалістичними.

Ключові слова: *фразеологічні одиниці, стійкі поєднання, слова-символи, компоненти-символи, кваліфікатори, символічна основа, лексема-компонент, етнокультурні маркери, фразеологічні одиниці, структурні компоненти, символічне значення, словесна символіка, мовна картина світу, мікросистема.*

Постановка проблеми. Мова як явище, що розвивається разом із розвитком суспільства, є разом із тим унікальною скарбівною людського досвіду, тож усі без винятку мови містять у своєму складі численні національно-культурно марковані одиниці, семантика яких пов'язана з інформацією культурологічного характеру. Причому інформація ця порізному й неоднаковою мірою відображена в одиницях різних мовних рівнів. Чи не найяскравіше вона відтворена у фразеологізмах, зокрема в їхніх компонентах-символах.

Людина живе у світі символів, що своїм походженням сягають як давніх часів формування мови, мислення, уявлень про світ, міфологічної свідомості та мистецького синкретизму, так і нових, пов'язаних із науково-інформаційними технологіями. Найповніша символічна картина світу, як зазначає М. Дмитренко, збережена в мові та фольклорі [2].

Символіка – поняття загальнолюдське і національно-специфічне, етногенетичне. Дослідження останнього аспекту символіки надзвичайно актуальне, особливо – всебічне вивчення первісної символічної системи та її еволюції в генетично архаїчних тисячолітніх етносів. Саме такою і є українська система символічного відображення світу. Вона належить до найдавніших і найбагатших систем традиційної культури на планеті [7, 7]. Тож цілком слушно її вивчення вважають важливою сходинкою на шляху пізнання мікрокосму української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Символи (або кваліфікатори, тобто компоненти, які посилюють ознаку, збільшують інтенсивність) тлумачать на побутовому, філософському, естетичному, психологічному, а також і на лінгвістичному рівнях. Розуміння символу і символіки має власну специфіку й у фразеології. Якраз у компонентах-символах, що є основою фразеологічних одиниць, відбивається матеріальне і духовне життя українського народу – суспільні взаємини минулих епох, заняття людей, їх виробнича діяльність, побут, мораль, сімейні відносини, а також природне середовище, в якому жив і живе український народ, своєрідність його рослинного і тваринного світу [1, 38].

Фразеологічні контексти, стверджує В. Кононенко, відкривають значні можливості для пізнання взаємодії символу і метафори, символічно-го і метафоричного значень, а на цій основі і факторів структурування внутрішньої форми фразеологічних одиниць [4, 31].

Образно-символічного змісту набувають передусім назви на позначення явищ і предметів довкілля, побуту, культури; актуальні з цього погляду й елементи, що фіксують традиції, звичаї, світогляд і спосіб мислення українців. Образно-символічне значення передають слова, пов'язані з народними уявленнями про добро і зло, гідність і підлість, пристойне і непристойне, інші морально-етичні норми [5, 171]. Значущими для пізнання духовного універсуму української нації є фразеологічні одиниці мікросистеми “Фауна”, але про всебічне, ґрунтовне осягнення їхнього образно-символічного змісту поки що не йдеться: на сьогодні їх обстежено лише в поодиноких працях [1; 2; 4].

Постановка завдання. У центрі нашого дослідження – фразеологічні одиниці української мови мікросистеми “Фауна”. Аналіз їхньої семантичної структури дав можливість виявити в них компоненти-символи – ті мовні значення, які відображають, фіксують і передають від покоління до покоління особливості того чи того етносу (звичаї, традиції, вірування, морально-етичні оцінки, соціальні відносини, психічний і фізичний стан людини) – усе, що брало і бере участь у формуванні культурних кодів, що визначає менталітет народу.

Виклад основного матеріалу. Компонентами-символами в структурі українських фразеологічних одиниць мікросистеми «Фауна» є загальнозживані слова двох семантичних груп – назви птахів (*сокіл, голуб, зозуля, орел, беркут, лебідь, сова, сорока*) і назви тварин (*вівця, баран, осел, віл, заєць, вовк, ведмідь* та ін.). Відповідно до цього українські фразеологічні одиниці з компонентами-символами як етнокультурними маркерами поділяємо на такі тематичні групи.

I. Фразеологічні одиниці з орнітологічними компонентами-символами.

Звернення до світу птахів як джерело знань про довкілля відносять до часів міфологічних уявлень про перетворення птахів у людей. Так, окрему групу становлять фразеологічні одиниці зі словами-символами на позначення назв птахів. Лексема *сорока* символізує балакучість, хвальковитість у стійкому вислові *сорока на хвості (на крилі) принесла* ‘кому-небудь стало відомо про щось (коли нема бажання називати джерело інформації)’: – *Оце сорока на хвості принесла, що ви збираєтесь переселятись (М. Стельмах)*; як *(мов, ніби) сорока на хвості розносить / рознесла* ‘швидко поширюються якісь чутки’: *По Веселій, мов сорока*

на хвості розносить щоразу, яка там цього вечора юшка заварювалась ... і які клались приправи (О. Гончар).

Ворона в українців – символ провісника горя, страждань, смерті, похорону, загибелі, пророцтва, нечистої і зловісної пташки, породженої чортом. За В. Кононенком, вона “уособлює дурне, погане, недобре, некрасиве тощо, частіше вживається стосовно негарної жінки, рідко – чоловіка: *Нащо вороні великі “розговори”, коли вона знає своє “кра”* [3].

Білі ворони (альбіноси) надзвичайно рідко трапляються в природі, вони дуже помітні і менш життєздатні, ніж їхні чорні родичі, тому в літературній мові вислів “біла ворона” символізував незвичайну людину. За вороною, каже М. Дмитренко, закріпилися “фольклорні риси” роззявкватості, ліновості, вайлуватості, тому вони на влаштованих птахами виборах прогавили всі керівні посади та титули (царя, губернатора, справника тощо) і залишилися з “воронячим носом”. Не випадково роззяв називають “воронами”, “гавами”. Про людину, яка щось забула чи не помітила, кажуть: “прогавив нагоду”, “зловив гаву” [2, 189–190].

Натомість голуб – символ щирої любові, злагоди, ніжності, пор.: *як голубки – (зі словом жити) ‘у повній злагоді, дуже дружно’: А подивись, як Бондаренко панькається тепер з своєю молодого жінкою. Наче ті голубки живуть (Л. Яновська).* Про вагомість цього символу свідчить і той факт, що на святинях українців – рушниках – чи не найчастішим є мотив голубки та голуба. Вони символізують подружню вірність та щире кохання.

Слова *комар* або *горобець* – це кваліфікатори чогось незначного, малого (малої кількості), слабкого, низького, що відбито в численних українських фразеологізмах, сформованих на їх основі: *як комар наплакав, з комареву ніжечку ‘трохи, дуже мало’, з комарів носок, на комариному салі (жарт. ‘пісний, немашений’), горобцеві по коліна ‘мілко’ або ‘про низьку на зріст людину’: – Далі не заходь, туди не забродь, тільки ось тут і хлопочись на мілкому, де горобцю по коліна ... (О. Гончар).*

II. Фразеологічні одиниці з анімалістичними компонентами-символами.

На створенні мовної картини світу суттєво позначилися народні уявлення про перевтілення людей в тварин, зумовлені традиційним зіставленням поведінки людини і тварини. Українська, як і інші індоєвропейські мови, засвоївши загальну систему образів-символів світу природи, одночасно внесла в їхню інтерпретацію власний національно-культурний компонент, зокрема через виявлення нових особливостей поведінки, характеру тварин.

Найпоширенішими в національному баченні образи хижих і домашніх тварин, як зазначає В. Кононенко, стають фіксованими носіями

певної людської риси (переважно негативної): вовк – кровожерливості, лисиця – хитрості, заєць – боягузтва, ведмідь – сили, неповороткості, віл – терпіння, вівця – покірності, теля – наївності тощо. Саме на основі традиційних поглядів на тварину як уособлення людських рис і властивостей розвинулися символічні значення слів-назв тварин зазвичай досить широкого семантичного набору [5, 194].

Вовк здавна служив символом підступності, небезпеки, неприязні, кровожерливості, ворожості: *дивитися / глянути вовком* ‘проявляти неприязне, вороже ставлення до кого-небудь’: *Тетяна читала про голову там і про кооперацію ... Цього вони не подарують. І так вовками дивляться* (А. Головка); *вовка як не годуй* ‘залишати незмінними погані звички’. Це значення, на думку В. Кононенка, послаблюється або трансформується в інші, не втрачаючи при цьому стрижневого поняття ‘жорстокість’, ‘ворожість’: *впіймати вовка за хвоста* ‘виявити спритність’, *про вовка промовка, а вовк у хату* ‘прийшов той, про кого говорили’ тощо. Оцінка в основному різко негативна. Цей же образ у запозичених фразеологічних одиницях може здобувати додаткові ознаки: пор: *вовк в овечій шкурі* – символ лицемірства, де, однак, зберігається уявлення про вовка як носія рис жорстокості, кровожерливості [4, 36].

Для носіїв української мови образ зайця в стійких висловах *заяча душа, заяче серце* символізує боягузтво, страх (у багатьох народів Африки заєць є символом мудрості та спритності) [6, 31], а лис (лисиця) – хитрість (*старий лис (стара лисиця)*) – ‘зневаж. підступна, зла людина’; *лисом витися (звиватися, крутити, викручуватися)* ‘доглядати за ким-небудь, тобто проявляти свою хитру, підступну вдачу’; *дивитись лисицею (а думати вовком)*; *Лис Микита; хитрий як лис; підшиитий лисом* та ін.: *В серці її все аж кипіло від гніву. В таку мить цей старий лис... тікає від роботи* (В. Собко); *Тільки одна Докія бачить та знає Катрине горе, вона єдина може її втішати і заспокоювати. Але вони [чумаки] і на неї вже вовком дивляться* (В. Кучер).

Мікрополе із загальним значенням ‘домашня тварина’ охоплює значний за обсягом мовний матеріал, який досить часто піддається символізації, адже щоденне спостереження за поведінкою коня, корови, бика, собаки, свині, вівці, барана, ягняти, кози, цапа тощо і порівняння їх з поведінкою, звичками і особливостями людей відкривало можливості для персоніфікації, а через неї – для поступового розвитку в слові-образі символічного значення.

Усвідомлення коня як бойової сили прочитується в стійких сполуках літературного походження *бути на коні* ‘перемогти, відчувати себе добре’ і *бути під конем* ‘зазнати поразки, невдачі’.

Козел (цап) упертий, дурний, незграбний, ненажерливий: *як з козла (цапа) молока* ‘про щось даремне, зайве, непотрібне’; *пускати цапа в капуста, пускати цапа город стерегти* – ‘робити щось таке, що принесе тільки біду’: *Як подивлюся на хист теперішніх людей, На витребеньки їх ... Та що з ними мороки ... Яка пожива з їх?.. Як з цапа молока* (П. Гулак-Артемівський).

Образ барана у фразеологічних одиницях *як баран на нові ворота* – зі словом *дивитися* ‘не розуміючи, розгублено, здивовано’, *як баран в аптеці* – зі словом *розбиратися, розумітися* ‘вживається для вираження повного заперечення змісту слова’, *стадо баранів* ‘натовп, сліпо, бездумно йде слідом за ким-небудь’ – символ тупості: *Розбирається, як баран в аптеці* (Українське прислів’я); – *Геть від мене!* – гримнула [Зуйка] на чоловіків. – *Чого повітрицілися, як барани на нові ворота? Чи не бачили мене зроду* (О. Шияна); – *Я хотів запитати, тобто хотів би знати, хто дав право нещасному доповідачеві ... називати його [народ] стадом баранів* (І. Вільде).

У стійких сполученнях української мови собака сприймається як уособлення негативних рис: *злий, як собака* ‘дуже злий’; *боятися, як скаженого собаки* ‘дуже боятися’; *голодний, як собака* ‘дуже голодний’; *дивитися, як собака на висівки* ‘дивитися дуже уважно’; *присохне як на собаці* ‘легко заживе’; *ні за собаку пропасти* ‘даром пропасти’; *на пси сходити; дражнити собак* ‘драгувати кого-небудь’; *вішати собак* ‘знеславити’; *жити, як кіт із собакою* ‘ворогувати’. Собака як носій рис вірності, відданості вживається (значно рідше) у фразеологізмі *як вірний собака* і має значення ‘дуже відданий, попереджувальний’: *Колісник пихтів, одихався, а вона як навісна, то одскакувала від його, то прискакуючи, горнулася, мов вірна собака* (П. Мирний).

Компонент-символ риба ототожнюється з поняттями ‘млявий’, ‘мовчазний’ і характеризує людину безвольну і безхарактерну. Це значення слова риба знайшло відображення в ряді стійких сполучень: *ні риба ні м’ясо* ‘безвольний, безхарактерний, ніякий’; *мовчати як риба* ‘не говорити ні слова’: *Тепер я бачу, через що “Правда” притягає до собі все-таки чимало людей, – через те, що на світі... страх багато тих людей, що мовляли Ви, ні риба, ні м’ясо, а треба ж їм десь подітись* (Л. Українка); *Та що ж тепер казати? Мовчи, як риба* (І. Микитенко).

Гадюка (гадина, змія) сприймається українцями насамперед як символ зла, підлості, підступності, ворожості. Символічне значення цього слова знайшло відображення у фразеологізмах *гадюку відігрівати біля серця* (пригріти гадюку на грудях) ‘виховати злу, невдячну людину’; *підколотна* (потайна) *гадюка* (гадина) *лайл.* ‘підступна, зловмисна людина’. Слово-

поняття вуж позначає хитрість, приниження і в стійкому виразі **крутився вужем** вживається для створення негативної оціночної характеристики. Негативне ставлення до мухи як до докучливої, уїдливої, неприємної комахи відбилосся у фразеологізмах *крутитися як муха в окропі* ‘метушитися’, ‘хто-небудь не в душі, нервує’; ‘хто-небудь злий, саркастичний’; *мухи в носі грають* ‘хто-небудь гордовитий, пихатий’: *І сьогодні з голови Терентія майже цілий день не виходила циганська скрипка. Вона драгувала його, мов спасівчана муха, вона ж і грала йому, наче на весілля (М. Стельмах).*

Слова-символи (вовк – вівця, вовк – коза, вовк – ягня) і побудовані на їх основі фразеологічні одиниці можуть утворювати зоосемічні синонімічні ряди, а також вступати в антонімічні відношення, де перший компонент уособлює хижака, а другий – беззахисність, слабкість: *жалує як вовк вівцю; боїться як вовк кози; вчепився як вовк до ягнят; і вовки ситі, і кози цілі* [9, 356]: *Всі драпіжники аж легше відітхнули, почувши таку царське мову [про конституцію]. Дух у них уступив, хоч і не знали ще, як властиво цар [Лев] міркує з тою конституцією поступитися, щоб і вовки були ситі, і кози цілі (І. Франко).* Як бачимо, слова-символи, як компоненти фразеологічних одиниць вступають в системні відношення.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що проаналізований фразеологічний матеріал мікросистеми “Фауна” свідчить про різноманітність апарату символів як структурно-семантичних компонентів фразеологічних одиниць української мови. Вони не тільки урізноманітнюють компонентний склад фразеологізмів, а й слугують потужними етнокультурними маркерами країномовної картини світу.

1. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів: Просвіта, 1994. – 62 с.
2. Дмитренко М. Символи українського фольклору: Монографія. – К.: УЦКД, 2011. – 400 с.
3. Кононенко В. Ворона // ССКУ. – С. 60.
4. Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фраземи // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 30–36.
5. Кононенко В. Українська лінгвокультурологія. – К.: Вища школа, 2008. – 327с.
6. Онкович Г. Фразеологізми як національно-культурний компонент українознавства // Дивослово. – 1994. – № 9. – С.12–16.
7. Словник символів / Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Кожуховська Л.П. та ін. – К.: Редакція часопису “Народознавство”, 1997. – 155 с.
8. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.
9. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

10. Філь Г. Країнознавча цінність фразеологізмів як мовних знаків національної культури // Sbornik prispvku z mezinarodni konferencie "Paremie narodu slovanskych III". – Ostrava, 2007. – С.193–202.

11. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В.М. Білоноженко та ін. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1993. – 528 с.

12. Фразеологічний словник української мови / Укладачі В.М. Білоноженко та ін. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1993. – 980 с.

The paper analyzed the group of phraseological units Ukrainian language microsystems «Fauna» with components, characters that appear in the ethno-cultural markers of language world, found that the device symbols as structural components of stable combinations are varied, noted that verbal symbols phraseology reflects the financial and spiritual life of the Ukrainian people – the social relations of past ages, classes of people, their production activities, life, morality, family relations, and the environment in which he lived and lives Ukrainian people, the uniqueness of flora and fauna. Highlight thematic groups phraseology Ukrainian language components-symbols – bird and animalistic.

Keywords: *phraseological units, stable combinations of words, symbols, components, symbols, qualifier, symbolic framework, the token-component ethno-cultural markers, phraseological units, structural components, symbolic, verbal symbols, language world, Micro.*

УДК 821.161.2

Юлія Штибель (Дрогобич)

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОЦІННИХ НАЙМЕНУВАНЬ У БІБЛІЙНОМУ ТЕКСТІ

У статті з'ясовано роль іменникових засобів реалізації категорії оцінки у створенні системи експресивності в Біблії, досліджено функціональні вияви оцінки на рівні тексту; аналізуються семантико-словотвірні та стилістичні особливості оцінних найменувань у біблійному тексті; висвітлено основні тенденції семантичного розвитку аксіологічних значень іменникових лексем Біблії.

Ключові слова: *категорія оцінки, біблійний дискурс, структура оцінки, семантико-словотвірне значення, стилістичне значення.*

Категорія оцінки привертає увагу багатьох українських та зарубіжних мовознавців, її розглядають у логіко-семантичному (Н. Арутюнова, О. Вольф, О. Трунова, В. Федосєєв), семантико-прагматичному (Т. Космеда, Т. Маркелова) та комунікативному (Н. Гуйванюк, Н. Іваницька, Д. Перрі) аспектах. Проте жодне дослідження не демонструє огляду

всієї сукупності різноманітних класифікацій, відсутній також лінгвостилістичний аналіз художніх та публіцистичних текстів, який би проілюстрував усі типи оцінки. Універсальність же цієї категорії зумовлює актуальність її вивчення, про що свідчать наукові дослідження, присвячені цій проблемі, наприклад, І. Онищенко «Категорія оцінки та засоби її вираження» [2], У. Соловій «Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту» [4].

Оцінка – це універсальна категорія, що виражає позитивне чи негативне ставлення мовця до змісту мовлення й реалізується в частинах слова, вигуках, модальних частках, повнозначних лексемах, словосполученнях, фразах, у мовленнєвих актах й аксіологічних категоріях [3, 55]. Дослідниця О. Вольф [1, 96] до складу структури оцінки відносить такі компоненти: суб'єкт оцінки (індивід, соціум, частина соціуму), об'єкт оцінки (предмет, явище чи особа дійсності), власне оцінка (оцінний предикат), предмет оцінки (співбесідник), оцінна шкала (порівняння зі стандартом), оцінний стереотип (еталон, зразок норми), підгрунття оцінки (критерій, мотив оцінки). Актуальність теми визначається необхідністю системного лінгвістичного дослідження оцінної лексики Біблії як засобу реалізації категорії оцінки в українській мовній картині світу.

Об'єктом вивчення статті є аксіологічна лексика Біблії. Предметом наукового аналізу стали семантико-словотвірні та стилістичні особливості оцінних найменувань у біблійному тексті.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні ролі іменникових засобів реалізації категорії оцінки у створенні системи експресивності, оцінності в Біблії, визначенні концептуальних підстав реалізації аксіологічної оцінки у семантичній структурі аксіологічно модифікованих одиниць. Мета дослідження зумовила необхідність виконання таких завдань: схарактеризувати функціональні вияви оцінки на рівні тексту; проаналізувати семантико-словотвірні та стилістичні особливості оцінних найменувань у біблійному тексті; висвітлити основні тенденції семантичного розвитку аксіологічних значень іменникових лексем Біблії.

Виклад основного матеріалу. Складна багатокomпонентна структура оцінки зумовлює існування різноманітних за критеріями і функціями класифікацій цієї категорії.

Залежно від критерію, що береться за основу, розрізняють такі оцінки: 1) позитивна / негативна / нейтральна; 2) абсолютна / порівняльна; 3) суб'єктивна / об'єктивна; 4) інтелектуально-логічна / емоційна / емоційно-інтелектуальна; 5) сенсорна / сублімована / раціоналістична; 6) оцінка, зумовлена конкретними поняттями / оцінка, зумовлена абстрактними поняттями.

У процесі аксіологічної номінації в Біблії ми виділяємо типи найменувань як певні асоціативно-тематичні поля, що поєднують слова за спільністю їх тематичних (семантичних) ознак. Виділяються серед оцінних прагмем слова, що вказують на особу і дають їй позитивну чи негативну характеристику за її професійною діяльністю, поведінковими характеристиками, суспільними поглядами тощо. Серед таких лексем значну групу становлять слова, які визначають: 1) соціальне становище або походження, 2) поведінкову характеристику людини, 3) національну та територіальну приналежність, 4) якості людини (психологічні, фізичні, емоційні). Розглянемо виділені групи конкретніше:

1. *Соціальне становище або походження (раб, пан, цародворець, учитель, фарисеї, книжники, правитель).*

Наприклад: «*Бо покликаний в Господі **раб** – визволенець Господній; так само покликаний і визволенець – він раб Христа*» (1 Кор. 7:22) (Тут і надалі робимо покликання на Біблію в перекладі Івана Огієнка – Ю.Ш.), «*І відказав той йому: «Устами твоїми, злий **рабе**, суджу я тебе! Ти знав, що я жорстока людина, беру, чого не поклав, і жну, чого не посію»* (Лк. 19:22), «*І відказав він йому: «Гаразд, **рабе** добрий! Ти в малому був вірний, – володів десятьма містами»* (Лк. 19:17), «*І вийшовши **раби** ті на роздоріжжя, зібрали всіх, кого тільки спіткали, – злих і добрих. І весільна кімната гістьми переповнилась»* (Мт. 22:10), «*Так і ви, коли зробите все вам наказане, то кажіть: «Ми – нікчемні **раби**, бо зробили лише те, що повинні зробити були!»* (Лк. 17:10), «***Рабе** лукавий, – я протистав був тоді весь той борг, бо просив ти мене»* (Мт. 18:32). У Біблії слово «раб» характеризує людей, як безвідповідальних та безправних істот, які повністю належать своєму пану, а також слуг Божих.

2. *Поведінкову характеристику людини (розпусниця, душолюб, неправдомовець, перелюбник, користолюбець, ідолянин, злоріка, хижак, неправедний, блудодійник, мужоложник, горливець, благовісник, побожний, шляхетний, добродій, погордуючий, лжепророк, богобійний, злодій, розбійник, зрадник, біснுவатий, несамовитий, прокажений, кривосвідок, лукавий, перелюбний).*

Наприклад: «*Не станьмо чинити блуду, як деякі з них **блудодіяли**, – і полягло їх одного дня двадцять три тисячі»* (1 Кор. 10:8), «*Не обманюйте себе: ні розпусники, ні ідоляни, ні перелюбники, ні **блудодійники**, ні мужоложники, ні злодії, ні користолюбці, ні п'яниці, ні злоріки, ні хижакки – Царства Божого не впадкують вони!»* (1 Кор. 6:9-10). Тут мається на увазі невірність Богу, яка за аналогією з невірністю подружньою є віроломним і незаконним актом, ображає любов та милість Божу. «*Коли ж син твій вернувся оцей, що проїв твій масток із **блудницями**, – ти*

для нього звелів заколати теля відгодоване...» (Лк. 15:30), «Хіба ви не знаєте, що той, хто злучується з **розпусницею**, стає одним тілом із нею?» (1 Кор. 6:16). Під словами «блудниця» та «розпусниця» мається на увазі культова проституція, яку Закон забороняв під загрозою смерті.

3. *Національну та територіальну приналежність (юдеї, Назорейська єрись, погани, первосвященники, книжники).*

Наприклад: «Якщо так позоставимо Його, то всі в Нього ввірують, і придуть **римляни**, та й візьмуть нам і Край, і народ!» (Ів. 11:48), «Ці ж слова поліційні слуги донесли начальникам. А ті налякались, почувши, що **римляни** вони» (Дії 16:38), «Як же сотник це почув, то подався до тисяцького, і завідомив, говорячи: Що хочеш робити? Бо ж **римлянин** цей чоловік!» (Дії 22:26), «Підійшов тоді тисяцький, та й поспитався його: Скажи мені, чи ти римлянин? А він: Так! відказав» (Дії 22:27), «І відступили негайно від нього оті, що хотіли допитувати його. І злякався тисяцький, довідавшись, що той **римлянин**, і що він ізв'язав був його» (Дії 22:29), «Цього мужа, що його юдеї схопили були та хотіли забити, урятувати, із вояками прийшовши, довідавшись, що він **римлянин**» (Дії 23:27), «Я їм відповів, що **римляни** не мають звичаю людину якусь видавати на згубу, поки пізваний перед собою не матиме обвинувачів, і не буде йому дано можності для оборони від закидів» (Дії «5:16). Римляни в Біблії не тільки жителі Риму, столиці імперії, яка підпорядковувала собі багато народів, але і всі ті, хто мали римське громадянство, яке могло бути отримане при народженні чи якимось іншим чином. Римський громадянин мав ряд привілеїв. Щодо них заборонялося пристосовувати насильство, наприклад пов'язувати або бичувати без винесення вироку, його не можна було стратити через розп'яття. У випадку судового розгляду він міг звернутися до суду імператора, який в цьому випадку був єдиний, хто міг винести рішення у його справі.

4. *Розумові характеристики (дурний, мудрий, навчені, премудрий, нерозумний).*

Наприклад: «Хто ж вірний і **мудрий** раб, якого пан поставив над своїми челядниками давати своєчасно поживу для них?» (Мт. 24:45), «І пан похвалив управителя цього невірного, що він мудро вчинив. Бо сини цього світу в своїм покаянні мудріші, аніж сини світла» (Лк. 16:8), «Того часу, навчаючи промовив Ісус: «Прославляю Тебе, Отче, Господи неба і землі, що втаїв Ти оце від **премудрих** і **розумних**, та його немовлятам відкрив» (Мт. 11:25), «А Господь відказав: Хто ж тоді вірний і **мудрий** домоправитель, що пан настановить його над своїми челядниками, щоб давати харч визначену своєчасно?» (Лк. 12:47), «Де **мудрий**? Де книжник? Де дослідувач віку цього? Хіба Бог мудрість світу цього не

змінив на глупоту?» (1 Кор. 1:20), «Я за благодаттю Божою, що дана мені, як **мудрий** будівничий, основу поклав, а інший будує на ній; але нехай кожжен пильнує, як він будує на ній!» (1 Кор. 3:10), «Хай не зводить ніхто сам себе. Як кому з вас здається, що він **мудрий** в цім віці, нехай стане нерозумним, щоб бути премудрим» (1 Кор. 3:18), «А бачивши сміливість Петра та Івана, і спостерігши, що о люди обидва **навчені** та прості і, пізнали їх, що вони з Ісусом були». (Дії 4:13), «Хто **мудрий** і розумний між вами? Нехай він покаже діла свої в лагідній мудрості добрим поведженням!» (Як. 3:13), «Я на сором вам це говорю. Чи ж між вами немає ні одного **мудрого**, щоб він міг розсудити між братами своїми?» (1 Кор. 6:5). Слово «мудрість» означає здатність осягнення сенсу явищ в їх взаємозв'язку. Людина отримує мудрість завдяки вродженим здібностям, частково з досвіду, але завжди як Дар Божий.

5. Якості людини:

а) психологічні якості (**праведний, невірний, благовісник, розбійник, грішний, слухняний, благочестивий, жорстокосердий, святий, обмовники, наклепники, богоненавидник, написник, чваньки, пишні, винахідники зла, неслухняні батькам, нерозумні, зрадники, , немилостивий, безумний, здирицьк, перелюбник, жорстокий, нависний, недостойний**).

Наприклад: «Говорю вам що так само на небі радітимуть більш за одного грішника, що кається, аніж за дев'ятдесятьох і дев'ятьох **праведників**, що не потребують покаяння» (Лк. 15:7), «І ото був в Єрусалимі один чоловік, йому ймення Семен, – людина **праведна та благочестива**, що потіхи чекав для Ізраїля. І Святий Дух був при ньому». «Так буде й наприкінці віку: Анголи повиходять, і вилучать **злих** з-поміж **праведних**» (Мт. 13:49), «І ось муж, на ім'я йому Йосип, що був радником синедріону, людина шановна і **праведна**» (Лк. 23:50), «Бо навряд чи помре хто за **праведника**, ще бо за доброго може хто й відважиться вмерти» (Рим. 5:7), «Не прийшов Я, щоб **праведних** кликати до покаяння, а грішних» (Лк. 5:32), «Тоді праведники, немов сонце, засяють у Царстві свого Отця. Хто має вуха, нехай слухає!» (Мт.13:47), «І ці підуть на вічну муку, а **праведники** на вічне життя» (Мт. 25:46). Словом «праведник» називають людину, яка живе за Божими заповідями, служить Богу, яка стоїть на вічній основі і не потребує покаяння.

б) фізичні якості (**сліпий, хворий, ласун, п'яниця, струджений, обтяжений**).

Наприклад: «Залиште їх: це **сліпі** поводитирі для сліпих. А коли сліпий водить сліпого, – обоє до ями впадуть» (Мт. 15:14), «**Сліпі** прозрівають, і криві ходять, стають чистими прокажені, і чують глухі, і

померлі встають, а вбогим звіщається Добра Новина» (Мт. 11:5), «Не розумні й сліпі, що бо більше: чи жертва, чи той жертівник, що освячує жертву?» (Мт. 23:19), «Горе вам, проводирі ви сліпі, що говорите: Коли хто поклянеться храмом, то нічого; а хто поклянеться золотом храму, то той винуватий» (Мт. 23:16), «І покликали вдруге того чоловіка, що був сліпим, і сказали йому: «Віддай хвалу Богові. Ми знаємо, що грішний той чоловік» (Ів. 9:24). Причиною сліпоти, як правило, були хвороби, зумовлені жарким кліматом і антисанітарією. Про сліпих можна говорити і в переносному значенні, маючи на увазі людей, які втрачають можливість розбиратися і усвідомлено діяти в певних ситуаціях.

в) емоційні якості (**лицеміре, рід лукавий, блаженна, благодатна, благословенна, маловірний, душолюб, диявол, неправдомовець, рід невірний і розбещений, нечистий, рід зміїний, нещасний, грішний, душолюб, твердоший**).

Наприклад: «А Господь відповів і промовив до нього: «**Лицеміре**, – хіба ж не відв'язує кожен із вас у суботу свого вола чи осла від ясел, і не веде напоїти?» (Лк. 13:15), «**Лицеміре**, – вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як виїняти за скалку з ока брата твого!» (Лк. 6:42), «**Лицеміри**, – лице неба й землі розпізнавати ви вмiєте, чому ж не розпізнаєте часу цього?» (Лк. 12:56), «А Ісус, знаюши їхнє лукавство, сказав: «Чого ви, **лицеміри**, Мене випробовуєте?» (Мт. 22:18), «Як постите, то не будьте сумні, як оті **лицеміри**: вони-бо змінюють обличчя свої, щоб бачили люди, що постять вони. Поправді кажу вам: вони мають уде нагороду свою» (Мт. 6:16), «А він їм відказав: «Добре пророкував про вас, **лицемірів**, Ісаїя, як написано: «Оці люди устами шанують Мене, серце ж їхнє далеко від Мене.... Та однак подаремне шанують Мене, бо навчають наук людських – заповідей» (Мр. 7:6-7). Лицемірною вважається така поведінка людини, при якій слова і вчинки не відповідають внутрішньому стану людини. Лицемірство може виражатися в окремих, цілком усвідомлених діях, але може й бути звичним станом, неусвідомленим.

Особливе місце у системі метафоричної номінації належить оцінним іменникам – **назвам тварин (зоонімам): вовк, вівця, черв'як, голуб, горобець, змія**. Наприклад, іменник *вовк* позначає тварину, “хижака родини собачих”, але внаслідок використання цієї лексеми з оцінною метою, характеризуючи об'єкт за діяльністю та поведінкою, вона переносить негативний компонент на антропосферу. Іменник *вівця* стає оцінним зооморфом, реалізуючи такі асоціативні ознаки, як “наївність”, “покірність”, “лякливість”, переносючи ці риси із стереотипних характеристик самої тварини на антропосферу. Наприклад: «*Стережіться*

фальшивих пророків, що проходять до вас ув одежі овечій – а в середині – хижі вовки» (Мт. 7:15), «А як бачив людей, змилосерджувався над ними, бо були вони змучені та розпорошені, «як ті вівиці, що не мають пастуха» (Мт. 9:36), «А хто входить дверима, – той вівицям пастух» (Ів. 10:2), «І, як вийшов Ісус, він побачив багато народу, – і змилувався над ними, бо були, «немов вівиці, що не мають пастуха». І зачав їх багато навчати» (Мр. 6:34).

Висновки. Отже, оцінні іменники біблійного дискурсу поєднують в своїй семантиці назву об'єкта оцінки, мотивуючу ознаку та вираження суб'єктивного ставлення мовця до об'єкта оцінки і дають оцінну характеристику особі (за соціальним становищем чи походженням, поведінковими характеристиками, здібностями, національністю та територіальною належністю та ін.). Метафорична аксіологічна номінація полягає у повторному найменуванні, при якому виникає нове значення чи відтінок значення, що є аксіологічним означенням об'єкта номінації та вираженням емоційно-оцінного ставлення суб'єкта. Головним чинником, який зумовлює наслідки такої інтерпретації, закріплені у вторинній картині світу, є дія механізму вторинних відчуттів з його стереотипністю, антропоцентризмом, оцінністю, аналогіями, відбитими через життєдіяльність людини. З допомогою метафоричної аксіологічної номінації моделюються певні соціальні типи та еталони поведінки людини, оцінюється (позитивно або негативно) як зовнішність людини, та і її внутрішні якості. При цьому негативні лексеми переважають над позитивними. Перспективними є подальші дослідження оцінної лексики інших морфологічних класів слів та системи образних найменувань Біблії.

1. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – М.: Наука, 1985. – 232 с.
2. Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження: Автореф. ... канд. філол. наук / І.В. Онищенко. – Д., 2005. – 24 с.
3. Панина Л.С. Экспрессивная и эмоциональная лексика как оценочная категория // Проблемы современной русской лексикологии: Сб. науч. тр. / Л.С. Панина. – Калинин: КалининГУ, 1983. – С. 55–59.
4. Соловій У. В. Оцінно-образна номінація у структурі художнього тексту: Автореф. ...канд. філол. наук / У.В. Соловій. – Івано-Франківськ, 2003. – 22 с.

In the article the role of noun category of evaluation to establish a system of expressiveness in the Bible, studied the functional manifestations of evaluation by the text, analyzes the semantic-word creative and stylistic features of evaluation items in the biblical text; highlights key trends semantic development axiological values noun tokens Bible.

Keywords: category estimates, biblical discourse, structure evaluation, semantic and derivational meaning, stylistic meaning.

ДО ПИТАННЯ ПРО УРБАНОНІМИ ДРОГОБИЧА

У статті розглянуто урбаноніми Дрогобича як матеріал для вивчення онімної лексики та один із аспектів здійснення громадського виховання студентської молоді. З'ясовано, що основними ознаками, за якими іменуються дрогобицькі вулиці є меморіальність та характеристичність.

Ключові слова: урбаноніми, мовиваційна база, територіальне членування, мотив номінації.

Постановка проблеми. Аналіз будь-якої системи неможливий без чіткого уявлення про появу, розвиток, закономірності функціонування її компонентів. Так само розвиток топоніміки передбачає дослідження назв великих і малих топонімних об'єктів, таких, що мають давню історію, й тих, що недавно виникли, сільських, селищних та міських, адже всі вони є елементами однієї структури, і аналіз одних неможливий без з'ясування особливостей інших. Тому передусім важливість цього дослідження зумовлена необхідністю з'ясування місця урбанонімів у топонімній системі [1, 1]. Тож урбаноніми Дрогобича як надзвичайно численні елементи онімного простору, а також їх вплив на національно-патріотичне виховання заслуговують на ґрунтовне дослідження.

Теоретичні питання класифікації назв міських та сільських вулиць України опрацьовано такими відомими сучасними мовознавцями, як К. Галас, Ю. Карпенко, О. Купчинський, І. Сабадош, М. Худаш та ін. Про назви вулиць Дрогобича неодноразово писали і дрогобицькі краєзнавці, серед яких чільне місце належить журналісту Р. Пастуху.

Джерельною базою дослідження послужили офіційні списки назв вулиць м. Дрогобича, карти, схеми, телефонні довідники міста та власні результати опитування мешканців.

Мета нашого дослідження – здійснення комплексного аналізу складу, функціонування і розвитку дрогобицького урбанонімікону та аналіз пізнавально-виховних можливостей вивчення назв вулиць.

Виклад основного матеріалу. Аналіз специфіки функціонування урбанонімів переконує, що при називанні вулиці вирішальною повинна виступати природа номінованих об'єктів. Вони мають належати до території населеного пункту, бути одиницею територіального членування, мати необхідність мовнознакової репрезентації. Домінуючою функцією для усіх урбанонімів є номінативна, а асоціативна, ідеологічна та характеристична виступають факультативними, другорядним [6, 56].

Розглядаючи мотиваційну базу назв вулиць Дрогобича, переконаємося, що основними ознаками, за якими вони іменуються, є меморіальність, або вшанування; характеристичність, або асоціативність.

Крім цього можна виділити ще додаткові мотиви номінації:

- оціночні урбаноніми: пряма, або об'єктивна, мотивація (факт реальної співвіднесеності назви і об'єкта вважається істинним);
- уявно реальні урбаноніми: опосередкована мотивація (реальна співвіднесеність назви і об'єкта сумнівна);
- довільні урбаноніми: штучна мотивація (реальна співвіднесеність назви і об'єкта відсутня) [1, 9].

Меморіальні назви, або назви-вшанування, складають 61% від усіх офіційних урбанонімів. При цьому виділяється гуманістичний підтип, що знайшов відображення в уславленні осіб, які зробили внесок в духовний та культурний розвиток людства, та національно-патріотичний підтип – уславлення борців за волю, становлення та незалежність України. До меморіальних назв належать назви таких вулиць:

– вулиці, названі на честь політичних, громадських та культурних діячів України: *Степана Бендери, Івана Богуна, Василя Барського, Володимира Гнатюка, Максима Залізняка, Марії Заньковоцької, Леся Курбаса, Павла Полуботка, Лесі Українки, Тараса Шевченка;*

– вулиці, названі на честь політичних, громадських та культурних діячів інших держав: *Людвіга Ван Бетховена, Михайла Лермонтова, Модеста Менцинського, Адама Міцкевича, Миколи Некрасова, Олександра Пушкіна, Шота Руставелі, Андрія Сахарова, Юліуша Словацького, Шолом-Алейхема, Фридерика Шопена.*

Друга група назв вулиць (28%) – характеристична, або асоціативна – це урбаноніми, що характеризують об'єкт за іншим об'єктом, який знаходиться на вулиці або поблизу (включаючи назви ближніх поселень): *Бориславська* (від м. Борислав), *Вокзальна, Вокзальний, Завалля, Залужанська* (від с. Залужани), *Зарічна, Індустріальна, Лішнянська* (від с. Лішня), *Млинарська, Плебанія, Побук, Раневицька* (від с. Раневичі), *Стрийська* (від м. Стрий), *Фабрична, Шкільна.*

Третя група – оціночні урбаноніми. Вони появились внаслідок мовної реалізації внутрішнього оцінювання мовцем того чи іншого явища. Іншими словами, вулицю названо так за місцем первісного розташування, або ж за первісним розміром, формою: *Мала, Нагірна, Нова, Завіжна, Війтівська Гора, Горішня Брама, Замкова Гора, Солоний Ставок.*

Четверта група – реально уявні урбаноніми (реальна співвіднесеність назви і об'єкта можлива, але сумнівна). Вулицю названо так тому, що такою її уявляли, або хотіли бачити ті, хто її іменував: назви

переважно емоційно-естетичні, професійні: *Вербова, Гірський, Городній, Зелена, Квітневий, Рівна, Тиха, Луговий, Музична, Опришківська, Прорізна, Будівельна, Гончарська, Жупна, Зварицька, Ковальська, Комінарська, Механізаторів, Нафтовиків, Ріпницька, Спортивна, Шевська*.

Довільні урбаноніми: (реальна співвіднесеність назви і об'єкта відсутня). Ці назви близькі до меморіальних, але іменовані не на честь конкретних осіб, а охоплюють ширші поняття чи реалії: *Бойківська, Буковинська, Київська, Львівська, Козацька, Купальська, Різдвяна, Холмська, Гайдамацька, Гвардійська, Грюнвальдська, Дністровська, Лемківська, Карпатська, 22 Січня*.

Отже, назви вулиць Дрогобича є соціально мотивованими. Абсолютна більшість із них – меморіальні.

Антропоніми формують ядро власних назв, які є джерельною базою для урбанонімії (*Петра Дорошенка, Марії Заньковецької, Володимира Івасюка, Степана Коваліва, Соломії Крушельницької*). Крім того у назвах дрогобицьких вулиць засвідчено ойконіми (*Бориславська, Залужанська, Лішнянська, Раневецька, Трускавецька*), гідроніми (*Тисменицька Дністровська*), ороніми (*Карпатська*) та апелятиви (*Вербова, Зелена, Тиха, Нафтовиків, Слюсарська, Спортивна*).

Досліджуючи джерельну базу і механізми творення урбанонімів, поділяємо усі назви вулиць Дрогобича на дві групи:

- урбаноніми, утворені від власних назв (відонімні);
- урбаноніми, утворені від апелятивів (відапелятивні) [7, 34].

Ядром джерельної бази відонімних назв вулиць Дрогобича послужили власні найменування. Урбаноніми відонімного походження складають 60 % усіх одиниць. Основу їх формують антропоніми (52% усіх відонімних утворень), що трансформувалися в урбаноніми: *Володимира Бірчака, Дмитра Бортнянського, Остапа Вишні, Дмитра Вітовського, Уляни Кравченко, Максима Кривоноса, Анорія Мельника, Михайла Павлика, Симона Петлюри, Василя Стуса, Лесі Українки, Андрія Шептицького* тощо.

На межі ядра і периферії онімів як джерельної бази урбанонімів перебувають топоніми (8%): *Лішнянська, Раневецька, Рихтицька, Самбірська, Стрийська, Трускавецька, Київська, Львівська*.

Розглядаючи урбаноніми, утворені від апелятивів, зв'язуємо, що такі найменування пояснюються прагненням людей називати навколишні об'єкти з метою орієнтації легкими для запам'ятовування, зрозумілими словами, які б позначали відомі об'єкти [4, 114]. Відапелятивні урбаноніми складають 39% від усіх найменувань. Це зумовлено мен-

шою ідеологічною потенцією загальних назв, порівняно з власними [3, 6]. Серед відапелятивних назв зустрічаємо:

- естетичні урбаноніми: *Вербова, Зелена, Рівна, Тиха*;
- професійні урбаноніми: *Будівельна, Гончарська, Зварницька, Ковальська, Коминярська, Механізаторів, Нафтовиків*;
- пам'яткові урбаноніми: *Бойківська, Козацька, Різдяна, Грюнвальдська, Лемківська*;
- урбаноніми-орієнтири: *Солоний Ставок, Завалля, Озерна, Паркова*.

Отже, джерельна база та механізм творення урбанонімів Дрогобича дозволяє робити **висновок** про те, що назви вулиць Дрогобича, як і назви вулиць інших міст та сіл України у своїй переважній більшості – утворення від власних назв (від антропонімів, від ойконімів та від гідронімів), а також відапелятивні утворення, що вказують переважно на місце розташування вулиці та на якусь іншу характеризуючу ознаку.

Зі здобуттям Україною власної державності після кількасотлітнього перебування в складі інших держав і зміною її суспільно-політичного ладу, природно, актуалізувалося питання як про усунення з її ономастичнон слідів колишньої політичної та культурно-мовної залежності, так і про введення до нього нових компонентів та їх систем, тобто про перейменування, фонетико-морфологічну модифікацію і взагалі зміну семантичної мотивованості певних розрядів найменувань [7, 40]. У загальних рамках процесів перейменування – заміни назв, пов'язаних насамперед з комуністичною ідеологією та російською і радянською історією й культурою – вирізняються хронологічно перша хвиля, що розпочалася ще в часи перебудови в СРСР і проходила в руслі процесів суспільної демократизації і наступна хвиля, пов'язана з прагненням до відновлення історичних джерел, національного відродження й державної самостійності.

Назви сучасних вулиць Дрогобича – цікавий не лише лексичний, але й пізнально-виховний матеріал, що може бути успішно використаний під час роботи зі студентами. Антропоніми і топоніми формують ядро власних назв, які є джерельною базою для урбанонімів узагалі і дрогобичьких урбанонімів зокрема.

1. Галай О. Українська урбанімія Закарпаття в ХХ-ХХІ ст. – Автореф. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 2009. – 19 с.
2. Кругляк Ю. М. Ім'я вашого міста. – К.: Наукова думка, 1978. – 145 с.
3. Котович В. Походження назв населених пунктів Опілля. – Дрогобич: Відродження, 2000. – 155 с.

4. Крижанівська О. Назви вулиць і частин села Цибулевого Знам'янського району Кіровоградської області // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. I. – С. 114–116.
5. Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича. – Львів: Каменярь, 1991. – 165 с.
6. Питання історичної ономастики. – К.: Наукова думка, 1994. – 258 с.
7. Студії з ономастики та етимології. – К.: Наукова думка, 2002. – 280 с.

In the article urbanonymy Drohobych as material for the study of vocabulary and onimnoi one aspect of performance of the public education of students. It was found that the main grounds on which the street is named Drogobych memorialnist and harakterystychnist.

Keywords: *urbanonymy, movyvation base, territorial division, motive nomination.*

II. СЛОВО ЯК ЗАСІБ МИСТЕЦЬКОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНОСВІТУ

УДК 39.037.8

Тетяна Білан (Дрогобич)

ЛІТЕРАТУРНО-ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ

У змісті статті наголошено, що в контексті літературно-філософської традиції крізь призму аналізу етнокультурного виміру українського виховного ідеалу важливе місце займають питання, пов'язані з ідеалом "нової людини", достатньо глибоко зануреної в глибини національного світобачення і, разом з тим, широко відкритої до досягнень європейської духовної культури. Аналізується проблема сутності, розвитку, становлення ідеалу особистості в контексті літературно-філософської традиції та проблема осмислення моральних та естетичних засад людського буття, життєсвіту людини як ціннісно-смислового універсуму культури.

***Ключові слова:** літературно-філософська традиція, етнокультурний вимір, буття, життєвий світ, особистість.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сьогоденні маємо зміну світоглядної, культурної парадигми, системи цінностей, способу організації людської діяльності, а увагу науковців все більше привертає людина, її життєвий світ, що є сукупністю досвіду повсякденного життя, і включає сприйняття матеріальних, символічних основ людської діяльності. Складовою необхідності розробки даної проблеми є особливості формування національної еліти, розуміння літератури як недиференційованої світоглядно-філософської системи. Філософське дослідження творчості українських письменників варто здійснювати під кутом зору розуміння літератури як своєрідної нетеоретичної форми філософування, в якій провідною постає проблема людського буття, зокрема виховного ідеалу як ідеалу особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Сучасні дослідження літературної традиції в етнокультурному вимірі висвітлюють проблеми, що наповнені глибоким філософським змістом, в якому знайшли своє відображення світогляд-

но-ментальні особливості національної культури, адже відомо, що аспекти духовного розвитку людини були притаманні філософській думці протягом всього її розвитку. Проблема світоглядно-філософського відображення ідеалу в спадщині українських літературних діячів М. Гоголя, І. Франка, В. Винниченка, Лесі Українки висвітлена в сучасних наукових розвідках крізь призму виявлення основних складових пошуків в сфері проблем національної ідентичності, формування філософського світогляду: А. Бичко, О. Забужко, П. Кралюк, Л. Гамаль, А. Пашук, О. Петрів. Аналіз історико-філософського аспекту виховного ідеалу в творчості українських письменників є продовженням історико-філософських досліджень, присвячених проблемі формування особистості, зокрема проблем морально-етичного аспекту: М. Култаєва, К. Шварцман, А. Бичко.

У статті ми відштовхуємося також і від широкого розуміння сутності виховання – крім знання "технологічних особливостей" формування тих чи інших рис людської особистості (на що і спрямований весь освітньо-виховний процес у цілому) – особливо в контексті проблем формування людини, що простежується в працях І.В. Бичка, П.І. Гнатенка, В.С. Горського, А. Залужної, В. Скотного; від осмислення проблем ідеалу, концепції національного виховання І. Зязюна, Г. Волинки, О. Вишневецького, Ю. Руденка, Ю. Римаренка.

Так, наприклад, у монографії Залужної А. "Морально-естетичні засади життєвого світу людини" представлено основні положення в галузі гуманістики філософського спрямування щодо висвітлення моральних та естетичних параметрів життєвого світу людини як ціннісно-сміслового універсуму культури в екзистенційних модусах «справжність-несправжність» людського існування [5].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у висвітленні сутності, розвитку, становлення ідеалу особистості в контексті літературно-філософської традиції та аналізі проблеми осмислення моральних та естетичних засад людського буття, життєвого світу людини як ціннісно-сміслового універсуму культури.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У контексті філософсько-літературної традиції щодо означення особистісного виміру формування особистості важливе місце займають питання, пов'язані з життєвим світом людини, з ідеалом «нової людини», з національним світобаченням. Феноменологічна визначеність життєвого світу відіграє важливу роль у вирішенні проблеми соціальних орієнтацій особистості. У зв'язку з цим, слушною є думка про те, що людина як носій духовної любові до ідеально-прекрасного, споглядаючи його, не може «жити жалюгідним життям», по-

заяк таке чисте споглядання породжує не що інше, як чесноту істинну [5, 9].

Виховний ідеал у філософському розумінні – це детермінована часом і простором така модель особистості, яка гармоніює з суспільним цілим і знаходить вираження у вільному і універсальному розвитку людського буття. Ідеал як загальна форма цілепокладаючої діяльності, як уявлення, образ досконалого суспільного буття виступає у різних формах суспільного духовного буття – соціальній, політичній, моральній, естетичній. Значимості проблемі виховного ідеалу надає її тісний зв'язок зі сферою моралі та естетики: ідеал моральний трактується як уявлення про моральну досконалість, ідеал естетичний як конкретно-чуттєве уявлення про прекрасне мистецтві та житті людини. Серед вагомих, але недостатньо опрацьованих філософських проблем, є проблема аналізу виховного ідеалу крізь призму осмислення літературно-філософської традиції, що відображає наявне суспільне буття.

Сьогодні, коли ми прагнемо осмислити минуле, коли відбулося становлення України як незалежної держави, коли потрібно знайти орієнтири на майбутнє, – необхідний якийсь узагальнюючий та проникливий погляд на душу народу, що виявляється в національному характері. Національний виховний ідеал повинен впливати із загальнолюдського, він, підтверджуючи вселюдські цінності, доповнюється тими рисами, які притаманні ментальності даного народу, його ідентичності, адже людина "входить у людство через національну індивідуальність – як людина індивідуальна, а не абстрактна, як росіянин, німець, англієць. Людина не може перескочити через цілий ступінь буття, від цього вона зубожіла б і спустошилася. Національна людина – щось більше, а не менше, ніж просто людина, у ній є і родові риси людини взагалі, і риси індивідуально-національні" [1, 4]. У свою чергу, виховний ідеал народу залежить від його державного устрою, світогляду, релігії, моралі, від рівня розвитку культури, а дослідження української ментальності як специфічного світобачення нашого народу неможливе без аналізу тих складових, які входять у дане інтегративне поняття. Так, однією з важливих рис, що характеризує ментальність народу, є його уявлення про цінність людини як особистості.

За умов національного відродження української культури, зміни соціальних орієнтирів більш високі вимоги висуваються перед окремою людиною, її потребами, бажаннями. Стає зрозумілою роль кожного індивіда, особистості як активного творця нового. Традиція поєднувати культуру з розвитком людини, зі «створенням» її душі й тіла, з моральною та розумовою освітою індивіда, походить ще з античності

й постійно відтворюється в нові часи. Ця традиція розглядає людину не як «продукт» природи, а як «продукт» виховання, спрямованого на «культивування» в ній окремих навичок, умінь, здібностей і поглядів, які уможливають життя в суспільстві. І якщо в процесі «переробки» природи створюється культура речей, то крізь призму виховання формується культура людей, самі люди – як культурне суспільство. Кожен конкретний народ завдяки своїй національній системі виховання органічно продовжує себе в своїх дітях, генезує національний дух, менталітет, характер, психологію, традиційну родинно-побутову культуру, спосіб життя. Український народ, маючи свої етнонаціональні особливості, своє призначення, на засадах християнства й загальноєвропейської культури творить свій національний український виховний ідеал. При цьому не можна не враховувати зміну його відповідно до зміни історичних умов життя нації, але не можна й забувати, що кожна нація є «індивідуальністю» зі своїми біологічними, психічними та світоглядними властивостями характеру, які себе віддзеркалюють у культурі народу. У відомого українського культурного діяча І. Лисяк-Рудницького читаємо, що "національний характер тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народові..., кожен народ має власні шляхи розвитку, і свій власний досвід життя, який завершується його ідеалами життя" [6, 9 – 10]. Звичайно, усі ці проблеми мають для нас не тільки абстрактний, а й певний конкретний характер – це виражається насамперед в тому, що в умовах творення національної державності та відродження національної культури сам виховний ідеал так чи інакше пов'язаний з проблемою національної ідентичності. Саме тому потрібне осмислення ідейних основ українського національного виховання та виховного ідеалу, що впливає з них, одночасно виникає потреба зазирнути в творчу спадщину діячів української культури, яка містить безперечний виховний потенціал, котрий нам потрібно виявити, проаналізувати, ідентифікувати з епохою створення й сьогоденним днем, при цьому витлумачуючи цей потенціал з урахуванням особистості і перипетій долі автора, контексту епохи, усього створеного ним до і після аналізованого твору.

Необхідним в сьогоденні є не тільки загальне розуміння питань, а й розуміння світоглядно-філософських поглядів тих мислителів, які особливо активно вплинули на вироблення ідеалів національної культури. Мова є одним із шляхів, котрим людина прямує до самої себе крізь призму свого відношення до "іншого" – це свідчить про внутрішню диференційованість світу людини. Слушними є слова нашої сучасниці Алли

Залужної, що мовна репрезентація світу набуває статусу герменевтичного універсуму, у якому особливий акцент поставлено на парадигмальність естетичного досвіду та утвердження естетичного відношення до світу, де естетизація – не спосіб втручання у світ, а форма дорефлексивного установлення світу [5, 40] Так, наприклад, нову художню концепцію буття оригінально втілено Лесею Українкою в морально-етичній сфері, зокрема авторські ідейні акценти зосереджуються, як правило, у площині людини, її самосвідомості. Епоха, на яку припадає творчість Лесі Українки, відзначається підвищеною увагою до моральних проблем, глобальний перегляд головних філософських категорій у естетиці того часу потребував нового співвідношення конкретного й загального, особистого й суспільного. Епоха кінця XIX – поч. XX століття характеризується активізацією філософських шукань в українській культурі, літературі зокрема, а схильність Лесі Українки до філософського осмислення дійсності відзначалась багатьма дослідниками. Об'єктом загального інтересу в культурі кінця XIX та початку XX століття стають філософські аспекти самоусвідомлення людини; багатий духовний світ сучасника, сильні пристрасті й тонкі переживання привертають увагу поетів-ліриків. Імперативи часу повною мірою стосувалися і творення нового типу людини, гармонійної особистості, а “історико-культурні умови розвитку української філософії сприяли виробленню своєрідного, особистісного, екзистенційно-кордоцентричного типу філософування, який є однією з домінант національної світоглядно-філософської ментальності” [3, 58]. Ті ж “домінанти” можуть бути своєрідним «ключем» до тлумачення екзистенційних проблем творчості українських письменників, а “символічне мислення” (за М. Євшаном) детермінує ідеал особистості, а не випадково підвищена увага до мовних вимірів світу людини локалізує значимість художньої літератури як місця, у якому мова, використовуючи своєрідну форму мислення образами, найбільшою мірою виражає і виявляє себе, а феноменологічна філософія у її неklasичних побудовах значну роль відводить морально-етичному дискурсу, обумовлюючи тим самим онтологізацію не тільки естетики, а й моральної сфери.

Проблема онтологічного статусу свідомості, як відомо, завжди є інтенційною, спрямованою на світ, на буття («знаходиться у світі»), виявляє необхідність повернення до інтенційності, властивій свідомості, і є її самоідентифікацією. Самоочевидне розуміння світу, що базується на досвіді, життєвих проєктах, мовних практиках, поглядах, віруваннях, традиціях, безумовно значущих упевненостях, які даються людині безпосередньо поза теоретично-категорійним ставленням до світу, отримує у представників феноменологічного руху своєрідне витлумачення. Його

можна резюмувати тезою “життєсвіт – це світ людини, мови і культури” [5, 53 – 54]. Проблема формування світоглядних орієнтацій – це проблема, яка не піддається чіткому аналізу, адже будь-яке знання стає елементом світогляду, якщо це знання орієнтоване на буття людини і бере участь у формуванні її життєвої позиції. Ціннісний компонент світогляду свідчить про те, що світогляд є не лише знанням, але й ставленням людини до світу, до інших, до самої себе. Саме світогляд стає ядром та смисловим центром діяльнісного відношення людини до світу в його евристичній здатності подвоєння світу, коли практична діяльність витлумачується не у вузькому сенсі трудового акту, а як спосіб перетворювати світ відповідно до вищих ідеалів. У світогляді відбувається оцінка людиною світу, власних можливостей та шансів, проектування бажаних ситуацій у житті, формування цілей та цінностей, усвідомлення своїх інтересів. Світоглядно-антропологічні орієнтації вітчизняної філософської думки були центровані тією особливою реальністю, що спроможна трансформувати природну дійсність у світ людини, світ культури та життєвий світ. Світогляд стає смисловим центром, що визначає діяльнісну реалізацію людини у світі, відкриває джерела вдосконалення способів діяльності та надання їм творчого характеру, світогляд і світовідношення є суттєвими формами орієнтації людини у світі. Світогляд не зводиться лише до теоретичного знання, оскільки визначає цілі, ідеали, смисли людського існування, де беруть участь сутнісні сили людини та різні форми свідомості.

Останніми роками філософи й літературознавці ведуть активні дискусії щодо суті та основних категорій екзистенціалізму, способів його переходу з філософської сфери в літературну. Загальноприйнятим вважають його трактування як “напрямку філософії ХХ ст., зосередженого на аналізі специфічно людського способу існування, тобто безпосереднього переживання людиною себе і своєї ситуації як “буття-у-світі”, що здійснюється конкретно і кінечно – “тут-і-тепер”. Оновлення методологічної культури сучасного філософського дискурсу, пошук новітніх тенденцій розвитку історико-філософського знання пов’язані з осмисленням феномену, який є невід’ємним атрибутом та результатом будь-якого наукового дослідження й філософської рефлексії – феноменом тексту. У зв’язку з цим актуальною видається теза про те, що проблема інтертекстуальності надзвичайно важлива для висвітлення особливостей морально-естетичного горизонту життєсвіту людини в його смислових, інтерсуб’єктивних та текстуальних вимірах [5, 84]. Висвітлюючи онтологічні підвалини нової етики і естетики в здійсненні істини буття, їх варто розглядати крізь призму утвердження моральних та естетичних смислів подієвості люд-

ського існування у світі, що неминуче потребує причетності людини до істини-алетейї та її зв'язку з буттям [5, 126]. Адже людська суб'єктивність є внутрішнім змістом суспільно-культурної особистості, оскільки визначає її діяльність і постає умовою розвитку соціальної об'єктивності. Філософський аналіз культури (літератури як нетеоретичної форми філософування) у світоглядному аспекті дозволяє осмислити культуру як універсальну реальність людського буття, що визначає спектр практично-духовного осягнення світу та можливого світовідношення, а людське світовідношення виробляє позитивну моральнісну орієнтацію і стає ваговою детермінантою дієвості моральнісних начал в людській буттєвості.

Витоки яскравої самобутньої своєрідності зображення людини у спадщині українських мислителів слід шукати в концептуальному переосмисленні зв'язку сутності людини, а визначальною рисою філософсько-літературного стилю українських письменників є те, що кожна особиста тема, зростаючи до найбільших епохальних узагальнень, набуває певного значення лише в міру своєї громадської значущості, нерозривна єдність особистого і загального, "свого" і "чужого" органічно властива творчості українських мислителів. Основні художньо-філософські площини творчості українських мислителів – Івана Франка, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Уляни Кравченко – це площини реальності й ідеалу, дійсності і мрії, думки й почуття, явища і сутності. У межах цих площин з'являється новаторське трактування цінностей та їх взаємного співвіднесення. У вірному, несхитному, навіть самовідданому служінні духовному визволенню людини, у діянні на благо людини мислителі бачили призначення свого літературного образу. Твердість, незламність духу лежить, наприклад, в основі Лесиного екзистенціалізму, поетеса переконана: випробування не зломлять, а загартують сильну духом особистість, особистість у творчому доробку Лесі Українки постійно відкрита для самовдосконалення самоаналізу, творчості, гостро відчуває потребу ставити і розв'язувати актуальні питання доби. Українські мислителі приходять до нового розуміння ідеалу як підсумку й домінанти життєвого діяння, активної позиції, а досягнення ідеалу, душевної гармонії можливе тільки за умови проходження різних випробувань, суспільних страждань. Концепція особистості, котру знаходимо у спадщині українських мислителів, підносить кращі людські якості – цілісність характеру, громадську самовідданість, силу волі, прометеївський духовний порив, відвагу, гордість, також важливе місце в художньо-філософській концепції нової людини займає проблема духовної свободи особистості. С. Гатальська наводить думку сучасного літературознавця Н. Фрай про те, що творча індивідуальність письменника значною мірою реалізується в процесі

обробки та осмислення успадкованих сюжетів, форм і прийомів. Подібність, взаємозв'язки й перегуки, які існують між творами одного виду чи жанру в творчості різних митців, настільки численні й істотні, що виявляють певні сталі системи ознак, структурні інваріанти, які Н. Фрай називає “літературними матрицями” [4, 110]. Власне, такою “матрицею” є чи не найголовніша філософська проблема, яка споконвіку хвилює людство – усвідомлення відносної обґрунтованості своїх переконань, і непохитне обстоювання їх – це і різнить цивілізовану людину від “варвара”. Також важливим є “для людини і суспільства... надання повної свободи людській натурі для її поширення в незліченних і суперечливих напрямках” [2, 232]. Більшість українських письменників своєю спадщиною здійснюють своєрідне дослідження світу як цілісності у його розвитку й суперечностях, виявляють чималий інтерес до проблеми людини, умовно накреслюючи модель духовно незалежної, активної особистості індивідуалістичного самозаглиблення. Цим вони формують характерологічні риси екзистенційного світобачення з усім багатством внутрішнього «руху особистості».

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Філософська рефлексія скерована на осягнення естетичного не стільки заради знань, скільки з метою утвердження людського існування та тих моментів буття, у яких проявляється все життя людини в його суперечностях трагізму або комізму, падіння або піднесення, позаяк окремі стани, моменти людського існування можуть бути такими же величними, як і саме життя. В контексті літературно-філософської традиції щодо трактування особистісного виміру українського виховного ідеалу важливе місце займають питання, пов'язані з ідеалом «нової людини», достатньо глибоко зануреної в глибини національного світобачення і, разом з тим, широко відкритої до досягнень європейської духовної культури. З цього приводу доцільним є дослідження філософії української ідеї, що є своєрідним детермінантом становлення виховної парадигми в українській традиції.

1. Бердяев Н. Національність і людство // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 154–157.

2. Берлін Ісає. Чотири есе про свободу [Текст] / Берлін Ісає; [перекл. з англ. О.Коваленка] – К.: Основи, 1994. – 272 с.

3. Валерій Скотний, Любов Гамаль, Тетяна Білан, Оксана Петрів, Лариса Костюк, Іван Кутняк. Українська філософсько-літературна традиція: екзистенціальні проблеми. – Дрогобич: Вимір, 2008. – 245 с.

4. Гатальська С.М. Філософія культури [Текст]: Підручник. – К.: Либідь, 2005. – 328с.

5. Залужна А.С. Морально-естетичні засади життєвого світу людини. Монографія. – Рівне: НУВГП, 2012. – 238 с.

6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе [Текст]. У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

The content of the article stresses that in the context of literary and philosophical traditions in the light of the analysis of ethno-cultural dimension of the Ukrainian educational ideal important are issues related to the ideal of a «new man», rather deeply submerged in the depths of the national outlook and, at the same time, wide open to the achievements of the European spiritual culture. The problem of the nature, development, formation of ideal personality in the context of literary and philosophical tradition and the problem of understanding the moral and aesthetic foundations of human existence, human life world as a value-semantic universe of culture.

Keywords: *literary and philosophical tradition, ethno-cultural dimension of life, the world, personality.*

УДК 81'282:821.161.2

Василь Грещук, Валентина Грещук (Івано-Франківськ)

ГУЦУЛЬСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В ХУДОЖНІЙ МОВІ ВАСИЛЯ ШКУРГАНА

У статті проаналізовано гуцульську діалектну лексику в художній мові Василя Шкургана. Охарактеризовано семантичні групи діалектизмів, виявлено їх значення і проілюстровано вживання у художніх текстах.

Ключові слова: *діалектизм, гуцульська лексика, художня мова, Шкурган, текст.*

Постановка проблеми. Ім'я Василя Шкургана, добре відоме на Гуцульщині, доповнює імена тих письменників, котрих “кортіло... гранев рідного слова – від ватри на дідизнині запаленої – Вашу душу задрігати. А може, ші нихотічи, і вפקти... Байка, шо тото слово дрібоньке, зато найменша пайменчя пацьорка в силінці, а таке глибоке, ек вода у плесі. Бо кождей, добираючи слово, замість икати, ек той шоумен у телевизії, скаже: – Ади, мой, забув...”

Виклад основного матеріалу. Мовознавці ші найдут належне місце в мові на коротеньке “ади!” (згуста просто “ди”), шо ми ним одним і радість, і подивувані, і всу навколосвітну географію, і урваний терпец, і свою твердість передаємо. Ой не одна така пацьорка в гуцулському говорі! Є надія, шо колис і уса умита бесіда заінтересує науку, а заким, ади збираю слова-пацьорки, силою їх у гerdани газдівські й Вам з дітми-онуками засилаю на спомин теплий, на біль солодкий, на науку з дідівщини” [1, 5].

Цей уривок із передмови Василя Шкургана до його збірки “Ади жию” засвідчує вагу гуцульської говірки у творчості письменника, її можливості в художньому освоєнні світу. Уже в першій своїй збірці “Кілько того світа”, яка складається з двох частин – поетичної і прозової – письменник у мові персонажів новел використовує косівські говірки, а в авторській мові відповідно до потреб нарації вкраплює численні гуцульські лексичні діалектизми:

У середу майже половина жителів Річки виділи Катрусю. Вона йшла від автобусної зупинки через село, вітаючись з людьми. Дибала повагом, несучи кругленький живіт, і буяла така зваблива своєю жіночністю, що чоловіки обзиралися.

– Чия то молодичка д’горі пишла? – питала стара Тонючка Рибенчукову невістку, що також приїхала автобусом.

– Йкас не наша, видко, до когос... В тежи май восьмим місяцем, але таке молоде та штрамацке, шо, бігме, увес автобус ззиравси (Не пошкодуйте чесу).

У другій збірці “Ади жию” гуцульська говірка взагалі витіснила літературну мову: нею написана поезія, як і авторська мова та мова персонажів новел і оповідань, пор.:

*У горах дощ.
Єлиці в пацьорках
і нам сховатиси не видко де.
Але чугайстер у своїх руках
кортєчки ниточку преде.*

*Вже тікаємо у праліси.
Але і тут,
гий цілий світ здурів;
скликают громовиці голоси
далекovidних грибарів.*

*Притулисид’міні ше і ше...
Туман у лісі, на очех туман.
Давай добритиси
з оцим дощем,
аби не змив нас в океан.
Ші крок – розступ’ютси дерева
і ми...
попадаємо в небо.*

(У горах дощ)

На питання, чому Василь Шкурган на початку третього тисячоліття замість української літературної мови вживає гуцульську говірку, дає відповідь його побратим по перу, гуцул з походження, Василь Герасим'юк: “Як мені видається, лишень тому, щоб відкрилося всім, наскільки, здавалось би, старосвітська лексика (з морфологією і навіть синтаксисом) повнокровно озвучує теперішній час. У прозі цей прийом після Стефаніка і Черемшини був прописаний безвідмовно. А от поезія... Промовляє ж сам автор, а не індивідуалізовані персонажі (кожен – зі своєю мовою). У минулому столітті поезія на діалекті називалася, як правило, стилізацією – “під народ”. А коли вже народ починає говорити “тіпа” і “кароче”, то нову поетичну мову сьогодні, очевидно, слід шукати десь інде. Кожен автор вирішує по-своєму. Шкурганові на ритмічному рівні підказують “старі цимбали”. Хіба ж не сучасний у них ритм? Наче виплеснутий сьогодні – для поривчастих і розшарпаних наших душ. Аби вижити” [2, 118–119].

У цій статті ставимо за мету проаналізувати гуцульську діалектну лексику, використану у художній мові Василя Шкургана, визначити лексико-тематичні групи цієї лексики, встановити значення кожного діалектизму та проілюструвати вживання кожного гуцулізму в художніх текстах.

Привертає увагу значна кількість гуцульських діалектних назв осіб, ужитих В. Шкурганом у мові художніх творів. Серед них виділимо назви осіб за спорідненістю і свояцтвом, зокрема **стариня** ‘батько і мати’, **дєдя** ‘батько’, **вуйко** 1. ‘дядько, брат матері або батька’, 2. ‘взагалі старша за віком людина’, **вуйна, тета** ‘тітка’, **фїйна** ‘хрещениця’: *А з Василя тої помочи: бїрише зважєєв, хїба, єк кулака давав. Так! При тому мус було й’го слабу стариню обходити, годувати... А шо, назад дороги не було! Мусїла жити, бо розводїв тогди нїхто не знаєв. Розвод дала мїна, шо вбила Василя (Сойка); Ти дївчуром така була уритна, шо тебе би паском не нагодував... Лиш дєдя в’євав за тобов – за своїм мїзинком (Не пошкодуйте чєсу); – Ильку, а менї Й’вась на ноги стає... – Ходи д’менї, Хрїстинко. – А менї вуйко і вуйна дали по писанці... – Аби-с була здорова! (Кїлько цєго свїта); – Вуйку, у вас колєсо звїсїмкованє! – вугжнув той задерикувато. Фїрман пїдняв голєву. Роздивився (Опришки); – ...Єк теперки тут тета газдує?.. Вжє відколи навїть не видїла мамїну молодшє сєстру. Щось родиною хмарнє перебїгло – чужилїси без видїмої причїни (Не пошкодуйте чєсу); Ага, наговорювала й’му на усїх, аби не пїшов; вїтримала пївлїта днїнски коло корови та свинїй, поки фїйна не прїйшла і за руку не забрала його (Кїлько цєго свїта).*

Окремими лексемами засвідчені гуцульські діалектні назви осіб за родом діяльності: **побережник** ‘лісник’, **дохтір** ‘лікар’: *Зіщулились **побережник**, / скрадливо стане над потоком / і пошкодує, вже як звик, / чому він тут. / І микне боком* (Примхливий вечір); – *А чули-сте, що дес у світі дитині, най си преч каже, косарков відтело руку, а **дохторі** начес пришили – і рука жива!* (Син).

Поширеними у художній мові В. Шкургана є оцінні назви осіб, звичай з негативним забарвленням **батери**, **скурвійсин**, **бахури**, **мерза**, **опуд**, **галайдака**, **дівчур**, **шаланути**, **моцага**: *Він мав національність – горівку й молодиці, був, вібачте, з нації **батерів** від світа* (Переказ); – *А во, вуйко Дмитраш з Безульки казав матці Єлені, шо мушишина національності не має... – От **скурвійсин!** Це він не має... 'Го мама гуцулка, а дедьо... з дідчої мами з долу – біда їх знає, де то найшлоси* (Переказ); *Каміння в сад понакидали з шутрової купи коло будови, йкогос патиччя. **Бахурі** бахурама!* (Барабулі); *Потім продовжив почате: – Уважєй, бо то до-обра **мерза**: мене ші з парубка ловив, але гудзика злапав...* (Солодкі яблука); *Колис у школі я мав бути битим через цего **опуда**: ми на перервах витворєли трохи – ади гралі у пивку, і я нехотічи розбив віконце (... а, збоку школи угорі була мацінька шибка – заклєно, аби на під падало хоть трошки світла)* (Солодкі яблука); *Ци може я маю стати перед тобов на коліна, **галайдаку** пустий?* (Кашкет); *Ти **дівчуром** така була уритна, шо тебе би паском не нагодував...* (Не пошкодуйте чесу); – *Угу! Шкода лиш, шо по межі газді траф'єютси **шаланути*** (Кашкет); – *Бо в заліжці, майте на увазі, водно йкус публіку підсунут... Кімую єкогос Василя Роциб'юка (я ші гет хлопчішиім був)... Такий, мой, **моцага** був, парубок – єк дуб. Видій у горах другого такого поставного и моцного не найшов би* (Майте на увазі).

Помітну групу гуцульських лексичних діалектизмів становлять назви тварин. Це **маржина** ‘худоба’, **товар** ‘худоба’, **когут** ‘півень’, **гадина** ‘змія’, **пструги** ‘форель’: *...**Маржина** риче, кінь самий вар'ює* (Коли си прошумаєш, браччіку?); – *Ади копаю... А сегороку літувала у полонині... А там так лило, шо я мокра ландала за **маржинов** і гет застудиласи... А Петро жідний – не годен тої горівки нажертиси: ади сночі притєліпавси п'єний, єк чіп...* (Не пошкодуйте чесу); – *Колис усі так будували. Ади цей мисничок видколи памнітаю, і ця лавиця... Чуємо надворі шум – дивлюся у вікно. Кажі: шо хоч? Бо я бигме си квап'ю – здогадує за кутанєм **товар*** (Ти... позавидував мені на смєречину); ***Когут** накокоїжився і сваритьсья на незнайомого чоловіка* (Сойка); *Ну, але йка там чистота у лісі! Й-йой... Там би **гадину** було видно надєлеки* (Переказ); *Він, здається, таки знав, про що цієї ночі шєптєлися **пстру-***

зи у Волійці або змовлялися клені під снятинським мостом у крутіжах Прута (Син).

Гуцульські діалектні назви рослин та дерев представлені номінаціями **чічка** ‘квітка’, **афини** ‘чорниця’, **бараболя** ‘картопля’, **трпета** ‘осика’, **бриндуша** ‘шафран’: *У відцвигі міти неумерші, / ’ди, виднівси світ. / А відтепер / в них цвітут чічки веснені перші / ...пелюстем, / ск веслами галер (Так. Ти той, шо знов баює з нами...); Довгасті пропливали світлотіні / над млістю афин в шепоті дощу / (ці крапельки такі багатослівні, / коли мовчить усе / Коли – мовчу...)* (Зарібку мало бути вище міри); *Сьогодні / день Господній – неділя. / Знову їм смажену бараболю / і читаю Герасим’юкову / «Ранкову пастораль»...* (Вчора була субота – шостий день); *Тепер в торг зайшли дерев’яні палички для хімічної завивки волосся, то цих патчків Славко із свіжозрубаних трпет і підсушених беріз точив більше тисячі щодня (Син); Може і ви / колис так-о хотіли... / серед зими нарвати бриндуші?* (Чомус гірчит не в роті).

Із-поміж діалектної лексики художньої мови В.Шкургана виділяємо такі назви одягу, головних уборів, прикрас, їх частин, як: **лудина** ‘одяг’, **кресаня** ‘чоловічий повстяний капелюх з прикрасами’, **гачі** ‘чоловічі штани’, **пацьорка** ‘намистина’, **сподні** ‘штани з фабричної тканини’, **байбарак** ‘верхній короткий чоловічий, рідше жіночий одяг’, **дранті** ‘старий поношений одяг’: – *Так, бо той Михайло Єлнчук, що долів у Сподному його родина живе, був колис добрим батером. Він бив свого тата, і тато його зрікси. Так шо Михайло нічо’ не мав: ні притулку, ні навіть доброї лудини. В той час село й’го боялоси: міг безкарно зробити зло йке хоч (Логіка); Вже Юрцьо втворив душу, як скриню, та ви-кладав відтам все, що мав доброго. А що гладили моріжок на перевалі недалічко дороги, то із смеччини на грунь повибігали біленькі хатки, а зацікавлене сонце притулило своє золоте вухо до дідових кресань* (Майте на увазі); *Йой, уважєй: / гачі нові – / напис на брамі борший від пса (Не шкодуј капелюха); // у пор. У Славка в голові закрутилося, як в тому барабані, де він шліфує виточені з дерева пацьорки (Син); Слухай, мой, а ти вже, з кимос їхав, шо сподні світіси (Опришки); Тий ми познакомилиси (в’на Юстина Коновалюк) і разом уже сиділи, а дес через три дни сказали нам іти в баню. А я мала байбарак – файний, теплий (Переказ); – Давай другу ногу! Та-ак. Та підойми до холери це дранті!.. (Чоботи).*

Гуцульськомаркованими у художній мові В. Шкургана є назви їжі та страв – **кулеша** ‘густа страва з кукурудзяної муки, варена на воді’, **бриндза** ‘спеціально приготовлений для зберігання посолений сир’, **дзєма** ‘юшка’, **буженица** ‘копчене м’ясо’, **гуслінка** ‘спеціально заквашене густе кип’ячене молоко’, **студинец** ‘холодець’, **буришійник** ‘пече-

ний картопляний корж’, **моченка** ‘топлене сало зі сметаною і бринзою’, **смажка** ‘ячня’, **кришениця** ‘нарізані ножем овочі, фрукти чи інші продукти’, **баланда** ‘вода, в якій плаває кусочок капусти і картоплі’, **зеленуги** ‘зелені, недоспілі плоди’: *Посередині столу парувала свіжа кулеша* (До серця, та не в пазуху); – *Не заходьтеси, прошу вас, я не на гошшینی йшла... Йой, Штефанихо, нашо тільки всекого, – згійкала до господині, котра вносила і розкладала на столі тарелі з бриндозю, салом, квашеними огірками, гусянкою* (До серця, та не в пазуху); *Смакував би-с дзему з-під!.. – просичала наостановок Юстина і поступилася, даючи дорогу та й «слово» своєму чоловікові* (Кашкет); – *Я хочу купити егні на буженицу...* (Солодкі яблука); – *Нераз мені в голові крутивси стів: такий – без кутів, круглий, а на нім колач, тарчік гуслінки, рахва масла і миска з пирогами, посипаними з бринзов, – парує на ву хату!* (Переказ); – *Я того не любл’ю заліжок. Раз видів на храму, ек одному на спір в отакий-о горнец накришили хліба, накидали бужениці, голубців, гуслінки, студину, саламахи всекої, навіть бурійшніника – розмішєли з горівков, і той, майте на увазі, цесу сириматтирку ззів* (Майте на увазі); *Моченку би-х їли з гуслінков, а смажку – з квашеним вогірком* (Кашкет); *На полудне давали кавальчик хліба до мисочки баланди. А знаєте, шо таке баланда?* – *Ні – Вода, у котрій пливає крішка капусти і дее-ни дее, ек повезе, по кришеничці барабулі* (Переказ); – *Я на горіх... – Ну? – А він сів під горіхом чекати. – Ну? – А я до д’вечіру їв собі вилушки і штурєвси зеленугами* (Опришки).

Помітну групу гуцульських лексичних діалектизмів становлять назви речей кухонного начиння й господарського призначення – **горнец** ‘горщик’, **дзигарок** ‘годинник’, **гарчик** ‘невеликий дерев’яний посуд для молочних продуктів’, **ліжник** ‘домоткане ворсисте вовняне покривало з візерунком’, **катран** ‘ганчірка’, **бесаги** ‘дві торби, з’єднані одним полотнищем, що їх носять перекинутими через плече’, **бартка** ‘широка сокира з коротким топорищем’, **дзьобня** ‘невеличка торба з вовняної тканини, полотна чи шкіри, яку носять через плече’, **курмей** ‘шнурок’, **бербениця** ‘діжечка’, **жгребло** ‘гребінь, яким розчісують вовну’, **клевець** ‘молоток’, **шпулька** ‘моток’, **фіра** ‘підвода’, **лавиця** ‘переносний ослін’, **куферок**, **куфер** ‘скриня’, **лада** ‘дверцята при вході на горище’, **коц** ‘укривало’, **лузко** ‘ліжко’, **ліска** ‘сплетена решітка для сушіння фруктів’, **кіліми** ‘килими’, **порційка** ‘чарка’, **рахва** ‘дерев’яна точена посудина’: *Думают, шо ек найшли у стодоли жгребло від вовни і горнец у дротенці, то й пивниця повна такого добра* (Барабулі); – *Але на самім почетку попацила з німцем: завів нас там до роботи, справ’єє на дзигарок тий питає <...>* (Переказ); *За валилом / змученої вовни / сивий*

*ліженик усміх затаїв, / його барви від живих до чорних / заховав / у серці / Яворів (За валилом змученої вовни); // у пор. – Він і в нас літував, ші ек я до школи ходив... такий смішний – про той вибух лиш жертує, каже, що то ек бабахнуло, то й 'го з окомінка здоймали, що висів там, ек **катр'ан**... (Кілько цього світа); // образн. – Ци дужі ви, Маріко? / ...Бог поможе. / Ади... випроводжає сивий кіт, / А стежка розриває огорожу / ...з **бесагами** у світ (Ци дужі ви, Маріко?..); Але то не я – / терпен терпец. / Ек урвеси – / будете саракі: / ме підгарлі кушити живець, / **бартка** ме кусати дровітнями (Гойкают, що влада до весни); ...Я ще там не ночував. – / Збирав у **дзьобню** попадом харчі / і ніс лице щасливе освіжити (Я знав його...); Шо, / хоч мінетиси на бриндзи **бербеницу**? (Ти... позавидував мені на смеречину); – Дід Василь, Царство йому Небесне, мене здоймив. Аж вид от-тої смереки злізав д'мені по **курмею**. Тулив та розговорював, хоть сам дрижесв дужче (Не пошкодуйте чесу); ...Капелюхи їх – / пристріляні мішені / для **клевця** (Жменя цвяхів із кишені мого тата); – Мой, мені аж горіче стало, – випав з мовчанки **Штефан**. – Ану жіно, лишей ті **шпупьки** та йди у другу хату шос ріхтуї на стів (До серця, та не в пазуху); Баба встає і рукою шурхає сушениці на **лісці**, аби дихали з усіх боків (Переказ); Добре, що я не пустила їх до того дерев'яного чомайданчика, що під **куффером** спретаний (Барабулі); Марильчина невістка налила в **порційки**, піднесла й слабій (Син); Нераз мені в голові крути круглий, а на нім колачъ, **гарчик** гуслінки, **рахва** масла <...> (Переказ).*

Ще одну групу лексичних гуцулізмів у творах В. Шкургана становлять слова, які позначають ландшафтні географічні об'єкти: **грунь** 'вершина гори', **звір** 'міжгір'я, ущелина, вузька долина між горами', **плай** 'гірська стежка, дорога в горах', **зарінок** 'лука, пасовище біля річки', **бердо** 'прірва, урвище; стрімкий схил гори', **царина** 'невелика галявина у лісі', **полонина** 'високогірне пасовище', **лаз** 'пасовище': *Стежка то скрадалась в смеречині, то вихоплювалась на отави і бігла почерез **грунь** (Не пошкодуйте чесу); Тут від природи обшир любові, / тут відпрадав-на ласка в основі, / серце саме витинає узори – / допомагають смерекові **звори** / рідної мови (Зовсім не важко, хлопчику-цвяшку); Ген розмовляє небо з **пляями**, / А заночовує поміж верхами / в хаті гуцульській, в хаті тепленькій, / де відчиняє розчулена ненька / всесвіту брами (Зовсім не важко, хлопчику-цвяшку); Гріше слуг у жорстокого пана / всі боялися Йвана, / що гранатами рибу глушив. / ...Затоптали давно барвінок, / і в зажурі **зарінок**, / де він хрест над собою лишив (Пастухи знаходили гранати); Років отара... / Горкаєш і свищеш / на пса, 'би завертав / а сам женеш / зарослими пляями та узвишиім, / у **берде** схарпуджене (Років*

отара...); // образн. *Бо ек начес не микнеш у столицу, / то надійси, / шо скоро не умреш / у наших **бердах** вицвілої слави / де тяжко / Богови / без-грішному вгорі, / де густ п'єнкий / на волю / лиш приспали / і чоловікови скрутніце у журі (Ти... позавидував мені на смеречину); Все зливалося в один сірий колір, і там, на **царинах**, горизонт не впізнавався – земля переходила в небо на видимій лінії (Різники); Ади копаю...А сего року літувала у **полонині** (Не пошкодуйте чесу); А кроки навпомацки спішно подалися далі по стежці, певно, ловити у Кучерівим саду на **лазах** (Солодкі яблука).*

Із гуцульської діалектної лісорозробної та лісосплавної лексики в мові творів Василя Шкургана зафіксовано **дараба** ‘пліт, збитий з кругляків, який сплавляють по річці’, **ковбок** ‘відрізаний кусок дерева, колода’: *Тобі кортіло... / скочити на **ковбки** на валу / і себе, / як навісну / **дарабу**, / вдарити у здиблену скалу – / протаранити її, незграбу (Що так мучиш зголодніле тіло?..).*

Засвідчено у художній мові В. Шкургана й деякі гуцульські діалектні найменування споруд, загорож: **стаснка** ‘невеличкий хлів на пасовищі’, **оборіг** ‘повітка на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя соломи’, **софіт** ‘стеля’, **кошниця** ‘виплетена з лози повітка біля хати для зберігання качанів кукурудзи’, **подря** ‘горище у стаї’, **виходок** ‘туалет’, **вориння** ‘ого-рожа з тонких довгих кругляків’: *Я песе звечора запер в **оборозі**, би не брехало (Солодкі яблука); Ші морозів нема, ті **софіт** не мокріє – а вже – с понакривав (Барабулі); На тата впала **кошниця** і побило му ноги (Переказ); – Слухай шо, – розважливо радився Юрко Угляр з дружиною Юстиною, – може би то молоде сіно з подрі переметати в **оборіжок**, ади, на постеліні, тий шо собі маржинка вхопить, а старе – на **подрю**? (Кашкет); “цего в селі наймали робити киринні роботи: то вікіцкати в **стайни** й порозмітувати по присадибі гної, то, вібачте, здохлятину за-копати або вічерпати з **виходка**...” (Кашкет); Отак між **вориння** бла-вучиться вік: / ...любов / ...домовина... / І ти не останній такий чоловік, / А всенька родина (На зламі дороги між «є» і «нема»).*

Окрему групу гуцульських діалектних лексем становлять слова з аб-стракtnим значенням. Це **ганч** ‘недолік’, **здибанка** ‘зустріч’, **туск** ‘туга, сум’, **скрут** ‘поворот’, **набуток** ‘забава, застілля’, **фірманування** ‘праця візника’, **рбзказ** ‘наказ’ та ін.: ... Ади, коли бракує зуба у роті, то таки бракує, і ти конкретно відчуваєш цес **ганч** (Кашкет); Може тому, що дітьми пастушили разом навпроти її хати, а пізніше – парубком носив вечори через зарінок на **здибанку** (Не перший раз); Дивітси, шо уже п'єтдесеть років кожного шос болит і не перестає: то твореютси давні рани, то **туск** стискає груди (Кілько цего світа) А може, то зо-

всім инчий житейський **скрут** (Син); *А де який набуток* – кличут попоїсти, приносі й'му (Кілько цього світа...); *Він любив погомоніти про се, про те з Сусаком, хоч за десятки років спільного фірманування знав наперед його думки і навіть слова, які той скаже* (Логіка); *У селі, ци ші гірше, у инчому селі – німці би злапали й замельдували нараз, бо мали такий розказ* (Переказ).

Крім гуцульських діалектизмів-субстантивів, у художній мові Василя Шкургана поширені іншочастиномовні діалектні слова, зокрема прикметники **теньгий** 'товстий, повний', **студений** 'холодний', **уритний** 'прикрий, надокучливий', **нехаранутний** 'недолугий', **леп'єний** 'брудний', **шанталавий** 'непутящий', **лутавий** 'неслухняний, впертий', **лецтий** 'найгірший', **кєлавий** 'неповороткий', **доцотний** 'точний', **ворозкий** 'непосидючий', **жєпавий** 'енергійний', **черлений** 'червоний', **киринний** 'брудний, неприємний, огидний', **трєпетовий** 'осиковий', **вуйковий** 'дядьковий' та ін.: *То була тєньга смєрека, шо лежєла отако на двох поперечинах* (Майте на увазі); *І щоразу / у Петрівку / входить тимеш, / як у студєну воду, / аби / втопити / прощення* (Як у роботі надірвеш ще одну жилу); – *Тєто, кємуєте мєне тамо, сєред скали? – Дє ні?! Кімюю добрє. У сєлі ші й тєпєр дїтїм наказують, аби на сєсю бєрдунє чїпїрїлиси. Тї дївчуром така була уритна, шо тєбє би наском нє нагодувал... Лїш дєдє в'євал за тобов – за своїм мїзинком* (Не пошкодуйте чєсу); – *...Пєвно й до мєнє так... бо бєздїтна. Хїба я винна її, шо довгї роки нїхто нє брав, і лїш позаторїк полакомївси Пєтро. А шо Пєтрови – аби хтос поправ та закусити подав. Також нехаранутний: лїшиєв сїм'ю на Вїжницкому боці, вєрбуєвалси дєс у свїти, вєрнувси... Тєпєр з Гафїєв* (Не пошкодуйте чєсу); *А ви би нє обзївалиєся, єк би у вашу кирницю тручали леп'єнє шматї тїй «ловили рибу» оцїм-о воловодом* (Кашкет); *Ади по собї знаю. А в жїтїю трєба матї любаску. Поки шанталавий нє ходиш, поки... Ади* (Логіка); *Люб'ю їх дужє, алє єк то такє нєгаздїєвскє-шлєят трафєє. Нєраз послушнї нє лутавї, а нєраз...* (Барабулі); *Курва лецта! Коли вжє вдавїти тїми лїсницямї* (Солодкі яблука); *Нєрєшїтї прорвало й зовсїм спокїєного, аж вайлуєватого Юрка: – Ну тї й кєлавий, чововїчє* (Кашкет); *То нє можнє було дайкати, йойкати, гїйкати...І була доцотна дїсциплїна. Оо-цє їо* (Переказ); *Такий ворозкий: пєрєбїрає роботамї, озмєтєся за одно, вжє й затратїтєся <...>* (Майте на увазі); *І внук лїтає, алє той єк бєрєтєся, то жєпавий до кїнцє роботу вєдє* (Майте на увазі); *Понєдївки любїт, а з чого би то – нє кєжє – лїш штрамєєси у черлєну фустку <...>* (Баба, що горїхів дає); *“Цєго в сєлі наймалї робїтї кириннї робїтї: то вїкїтєскати в стайни й порозмїтуєвати по присадїбї гної, то, вїбачтє, здохлєєстїну закопати*

або вічерпати з виходка” (Кашкет); Чи віщував прапрадід це терпіння, / коли у **трепетбовому** гаю / сокирою ударив по корінню / й останню хату будував свою? (Таки найліпше так собі ходити); А як колись / покохає тебе / **вуйкова** донька – / не пошкодуєш, що запізно, / а просто / не повіриши (Як у роботі надірвеш ще одну жилу).

Гуцульські діалектні дієслівні лексеми у збірках Василя Шкургана – це **дозирати** ‘доглядати’, **здибати** ‘зустріти’, **ландати** ‘шкандибати’, **пізьмувати** ‘гніватися’, **кімувати** ‘пам’ятати’, **пужати** ‘лякати’, **скімуватиси** ‘спам’ятатися’, **хібувати** ‘не вистачати’, **банувати** ‘тужити, сумувати’, **морснути** ‘вдарити’, **мельдувати** ‘повідомляти’, **манджати** ‘йти, прямувати’, **понацити** ‘потерпіти’, **засторпіти** ‘застигнути на місці’, **піворити** ‘верещати’, **сокотити** ‘пильнувати, стежити’, **русти** ‘довго плакати’, **гарувати** ‘тяжко працювати’, **штрамуватиси** ‘чепуритися’, **моцуватися** ‘докладати великої сили’, **шпуритися** ‘кидатися’ та ін.: : *Край шляху смерека / Вітами хитає... / ...Витяглась, / завмерла: / «вівці» дозирає* (Гуцульське село); *Що то є, що чужому борше щось таке розкажеш?! Ади й півгодини не минуло, як здибала буковецька асфальтівка верховинця Юрця Горданчиного з Луцюків та Їлака Семеночка Юстинчиного з Яворова, а вже так спізналися, що ховали люльки у роті та пахкали один тютюн* (Майте на увазі); – *Ади копаю... А сего року літувала у полонині... А там так лило, що я мокра ландала за маржинов і гет застудиласи... А Петро жідний – не годен тої горівки нажертиси: ади сночі прителінавси п’єний, єк чіп... (Не пошкодуйте чесу); – ...Може тета Гафія пізьмує, шо дідо до нас доживати пишов? – думала про себе онука (Не пошкодуйте чесу); – Браччіку Їла’, цисе місце кімую ше вид хлопця. Колис з одним, може сказати «товаришем», піші добиралиси з Косова додому, й було би ничьо, але той у берді вивихнув ногу* (Майте на увазі); *І будеш дивуватися, / чому / не годен / відвикнути, / що ніхто / не йде назирці і / не збирається пужати* (Як у роботі надірвеш ще одну жилу...); – *Ва! Тепер думай, браччіку, де цей світ широкий, а де вузкий. Майте на увазі: пустота, підлота, єк щівá, легко засіваєси і так бігом росте, шо и не скімуєши. Траба добре у свою колиску призирати, аби чесом зло не вродилося* (Майте на увазі); *Аби збиткувалиси, або зачипалиси – йкос не чула ні від кого. Їм і своїх не хібувало* (Переказ); *За Василем гет не баную* (Сойка); *Не укїмив ми си, єк слабував, не укїмив, єк і жили. Він мене би був не морснув – аби там шо. От-так* (Сойка); *Усі бішмайстри (це їх солтиси) мали розказ ловити і мельдувати* (Переказ); – *Ото-во видиши? – Ш-шо то-во? – Свого лупку видиши? Бери і манджай* (Кашкет); *Йо! Єкби не понакривав, а запапало, то уже би ‘с піворила, шо не газда* (Барабулі); *Та якого дідька*

сидіти в цьому селі? Вас **сокотити** (До серця, та не в пазуху); А він... лиш сів тий заплакав...сидит, **рує**, що й забавков не вговтаєш (Баба, що горіхів дає); Понедівки любить, а з чого би то, – не каже – лиш **штрамуєси** у черлену фустку (Баба, що горіхів дає); **Моцувалися** недовго, та й зголоднілі колеса вгамувалися наколи «вкусили» сухого (Логіка); – Я на горіх... – Ну? – А він сів під горіхом чекати. – Ну? – А я до д'вечіру їв собі вилушки і **шпуревси** зеленугами (Опришки).

До гуцульських діалектних прислівників, зафіксованих у текстах письменника, належать **д'горі** 'вгору', **насподі** 'вниз', **непричком** 'ненароком', **ніц** 'нічого', **налегки** 'не переобтяжено', **теперки** 'тепер', **фист** 'дуже', **борзо** 'швидко', **борше** 'швидше', **гляба** 'годі, неможливо', **доцотно** 'точно', **до лаби** 'вцент', **файно** 'гарно', **банно** 'сумно', **студено** 'холодно' та ін.: – Чия то молодичка **д'горі** пишла? – питала стара Тонючка Рибенчукову невістку, що також приїхала автобусом (Не пошкодуйте чесу); Може, чули / Мого тата сповідь, / Він носив такі слова **насподі**: / «Доля чи щаслива, чи крива, / а душа у чоловіка – **острива!**» (Жменя цвяхів із кишені мого тата); Колис з одним, мож сказати «товаришем», піші добиралиси з Косова додому, й було би ничьо, але той у берді вивихнув ногу. Йкос **непричком** почовгнувси... (Майте на увазі); Ти ще **ніц** не збагнув, / бо лишень / усвідомлюєш, як у неволі / загорається день / і, згораючи впень, / вистовбурчує стовбури голі (Ти ще ніц не збагнув); – А-а?! Ага-ага... Нам шо? – скреготіла Гафія, – ми **налегки**... Прийдемо. Аби лиш відпогодило, – дивилася в західну сторону за Гримали, ніби виряджалася іти вже, але боялась доцу (Не пошкодуйте чесу); – ...**Єк теперки** тут тета газдує?.. Вже відколи навіть не виділа мамину молодшу сестру. Щось родиною хмарне перебігло – чужилиси без видимої причини (Не пошкодуйте чесу); – «...» може би ми відознали вуїну Марельку? Слаба **фист!** (Син); Гай-гай, бігом! Розгортайтеси, він так **борзо** не приходить (До серця, та не в пазуху); Маруся у мене також зграбна: ліжники робит дома, вишиває, а кутаєси-то ші **борше**, єк я (До серця, та не в пазуху); То цілий день, єк у колесі **гляба** присісти (Переказ); Це вни робили порядно, **доцотно** (Перказ); А шо цей бідний нарід завенив, шо його москаль нишит **до лаби** (Кілько цего світа); А Федь підвіз аж до хати?... До під'їзду? Ну й **файно** (Барабулі); Щі коби я правнуків дочікав. **Банно**, шо баба моя не змогла, – скліпав Горданчин (Майте на увазі); Я вже й очі зажмурюю, встидаюси, але мушу **вбиратися**, бо **студено** (Переказ).

Найчастотнішими з-поміж службових частин мови, які належать до гуцульського говору і виявляють його специфіку, у текстах Василя Шкургана є частки **мой**, **йо**, **ба** та сполучники **гейби**, **коби**: *Що так му-*

чиш зголодніле тіло?.. / *Говори, мой хлопче, говори:* / клявузу у грудях отвори – / *най приймає світ* (Що так мучиш зголодніле тіло?..); *То за першу зиму ми та всьо обрубали, шо до весни стерчело обчимхане, ек кіле... Йо* (Переказ); *Але й ти, сарако, далеко не втекла – також нікто не глипне. – Хіба, ек на єкейс непотріб, га?! – Хіба, Настунько. Ба, ти мені така вдаєшься* (Не перший раз); *Божий день ще й небо прихляє / пташкою меткою. / Все цвіте. / ...Ніби в світі / протиріч немає, / гейби / протиріч нема ніде* (Мить моя спішить полониною); – *...Гейби недавно по сій стежці дід Василь провадив мене за руку, а з оцих корчів збирав мені малину...* (Не пошкодуйте чесу); *Йкас надія втвориласи-коби* лиш дочікати (Переказ).

Із гуцульських вигуків поширені *ачуй, мой, йой, гай, агій, ов*: *Ачуй, то не твоя біда, – перебивав Андрієву напірність Петро* (Паперовий човник); – *Христос воскрес! – Воістину воскрес! Мой, свето светене, сусідо* (Баба, що горіхів дає); *Йой, коли вже вни почнуть любитися нормально* (Син); – *Ні, про Німеччину: ек забрали з хати і аж доки не вернулиси додому. – Гай, най буде. А ви закімуєте* (Переказ); *Господи, агій, шо це так тебе пригребло* (Син); *Ов, то було фист роботи, алемо молоді були* (Переказ).

Художня мова Василя Шкургана фіксує низку гуцульських діалектних фразем, зокрема:

брати й'го назбиткі – ‘насміхатися над кимось’: *А ек брати й'го назбиткі, то вдає, шо не розуміє... А ек ми з него насміхалиси, то нас мама біла... Сам до школи ходив одну чи дві клясі, а торби дотепер носит дітим до школи...* (Кілько цего світа);

не ймити пуда – ‘запобігти переляку’: – *Дедьо тебе ші й підкурював, аби пуд не ймив. Замість дати бука дурній, бігав тут та заказував, аби, не дай Боже, сварити...* (Не пошкодуйте чесу);

дати бука – ‘відлупцювати’: – *Дедьо тебе ші й підкурював, аби пуд не ймив. Замість дати бука дурній, бігав тут та заказував, аби, не дай Боже, сварити...т* (Не пошкодуйте чесу);

шляжєг би ті трафив – ‘вживається як прокляття’: – *Шляжєг би ті трафив! Ану!.. Т-тобі отавки мало?! Т-тобі ші траба лабузу?* (Не пошкодуйте чесу);

стовкти на саламаху – ‘побити’: – *Гий?! – Бигмє... А у сорок дев'ятому цес “колега” змаскаличівси, й з тими калюшниками мені дедю стовкли на саламаху... – Ей, нужда моя темна та моя велика! – співчував на то Ілак* (Майте на увазі);

терпен терпець – ‘надто терпеливий’: *Але то не я – / терпен терпець / Ск урвеси – / будете саракі: / ме підгарлі кушіти живець, / бартка ме кусати дровітяки* (Гойкают, шо влада до весни);

втворити душу – ‘довіритися комусь’: *Вже Юрцьо втворив душу, як скриню, та викладав відтам все, що мав доброго* (Майте на увазі).

Висновки. Таким чином, у художній прозі й поезії Василя Шкурмана засвідчено широкий пласт гуцульської діалектної лексики і фразеології, при цьому у мовній практиці письменника простежується тенденція до абсолютизації гуцульського говору як текстотворчого засобу. Така практика творення художнього тексту не нова в українській літературі, достатньо згадати творчість П. Шекерика-Доникова чи Онуфрія Манчука. Такі тексти важливі, оскільки вони демонструють самодостатність говору для літературних потреб, що в якихось аспектах, наприклад, у творенні художньої переконливості й етнографічної достовірності, забезпечують переваги над літературною мовою в художньому освоєнні дійсності. Однак треба пам’ятати, що використання будь-якого говору замість літературної мови в художньому тексті призводить до помітного ускладнення сприймання літературного твору тими читачами, які не знають особливостей говору, семантики діалектизмів. Оптимальним варіантом використання гуцульського говору в мові художньої літератури є стилізація мовлення персонажів під гуцульську говірку на тлі літературнонормативної авторської мови, як це характерно для творів Михайла Коцюбинського, Гната Хоткевича, Марка Черемшини, Михайла Козоріса та ін.

1. Шкурман В. Замість передмови // Василь Шкурман. Ади жию. – Чернівці: Букрек, 2011. – С. 5.

2. Герасим’юк В. І берег, і повинь, або дежавю Василя Шкурмана // Василь Шкурман. Ади жию. – Чернівці: Букрек, 2011. – С.118–122.

Тексти

Шкурман В. Кілько того світа / Василь Шкурман. – Косів, 2008. – 240 с.

Шкурман В. Ади жию / Василь Шкурман. – Чернівці: Букрек, 2011. – 136 с.

Dialectal vocabulary in Vasyl Shkurgan's belletristic language is analyzed in the article. Semantic groups of dialecticisms have been characterized; their meaning and use have been revealed and illustrated in belletristic texts.

Key words: *dialecticism, gutsul vocabulary, belletristic language, Shkurgan, text.*

АСПЕКТИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ ХУДОЖНІХ МОДИФІКАЦІЙ

У статті зроблено спробу розкрити сутність художньої модифікації в австрійській малій прозі ХХ століття з проекцією на виміри реценції та генологічної парадигми.

Ключові слова: австрійська література, мала проза, генологічна парадигма, проблеми реценції, художня модифікація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Процес пізнання духовного життя суспільства зумовлює пошук конструктивного підходу до вивчення природи таких факторів, як взаємозв'язки, взаємодія, реценція національних літератур. Аналогічний вибір дослідницької оптики дає можливість аналізувати істотні явища словесності з акцентом на *інтерпретаційне заглиблення в інокультурні художні досвіди* [12; 16; 17; 21]. Значущі зміни у внутрішній структурі літературної творчості простежуються, у свою чергу, в аспектах сприйняття явищ крізь призму типології жанрів. Звідси – необхідність всебічного аналізу особливостей і закономірностей художнього розвитку, висвітлення різних форм, тенденцій взаємозбагачення культурної спадщини споріднених і неспоріднених народів на різних історичних етапах.

На сучасному етапі розвитку української словесної науки проблема вивчення й системного осмислення духовних надбань народів Центральної й Західної Європи, у тім числі австрійського, має злободенне звучання. Тому доводиться пошкодувати: західноєвропейські літератури і досі належать радше до пасивного фонду історії українського літературознавства та критики. Активні спроби змінити цю ситуацію за різних епох явили Олександр Білецький, Дмитро Затонський, Дмитро Наливайко, Федір Погребенник, Ярослава Погребенник, Володимир Матвіїшин, Кіра Шахова, Іван Теплий, Маркіян Нагірний. У цьому контексті примітний діапазон досліджень українських германістів (Євгенія Волошук, Тимофій Гаврилів, Микола Зимомря, Іван Мегела, Анатолій Науменко, Євген Нечепорук, Петро Рихло, Борис Шалагінов, Лариса Цибенко). Він визначається іманентними потребами вивчення тих феноменів зарубіжного письменства, які демонструють передусім свою естетичну вартість, історичну доцільність, органічну сполуку з духовними змаганнями українського народу. У цьому сенсі австрійська література забезпечує змістовний матеріал. Він спонукає до виявлення тісних ге-

нетичних зв'язків і типологічних паралелей, зумовлених соціально-історичними, психологічними та ментальними чинниками [3; 5; 11; 14; 15; 19; 22; 28; 39].

Мета статті полягає у розкритті сутності художньої модифікації у австрійській малій прозі ХХ століття крізь призму вимірів рецепції та генологічної парадигми.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У добу глобалізації, що стимулювала інтенсивність контактів, комунікацій та взаємозв'язків між народами, культурами та літературами, апелювання до вже наявного досвіду австрійського письменства заслуговує на особливу увагу [2, 341]. Його жанрові парадигми характеризуються як мутацією та рекомбінацією жанру у творчості окремих авторів, так і аналогічними за своєю жанровою природою явищами у загальнонаціональному літературному контексті. У цьому плані варто наголосити: особливим витвором австрійської модерної літератури, її промовистим брендом на рівні національної презентами художньої світобудови є мала проза. Вже у другій половині ХІХ ст. вона була на вістрі художніх новацій, висвітлюючи виклики епохи [9, 67]. Орієнтація на виміри малої прози склала фундаментальну рису творчості Франца Грільпарцера (1791–1872) та Адальберта Штіфтера (1805–1868). Для передачі специфіки взаємодії суспільства з окремими його одиницями митці з готовністю послуговувалися такими сюжетно-композиційними компонентами, як а) неупереджена й безстороння позиція наратора; б) обрамлення сюжетної лінії; в) віддзеркалення подій за допомогою прийому ретроспекції. Уперше проявився іронічний тип художнього мислення. Воно випромінювало обачну зневіру у мові як об'єктивному комунікативному засобі. Цей модус посилювався у ХХ ст., коли відбулося остаточне закріплення іронії як норми естетичної якості стилю (Г. ф. Гофманн-сталь, К. Краус, Е. Горват).

У своїх жанрових різновидах і формах саме малі прозові тексти австрійських авторів творять розгалужене явище, що безпосередньо пов'язане з національною традицією та особливостями центральноєвропейської культури. Йдеться не тільки про розмаїтість і панорамну складність малої прози в історико-літературному сенсі, але й про генологічні параметри кожної з її форм (новела, оповідання, оповідка, коротка історія, концентроване оповідання, прозова мініатюра, нарис, поезія в прозі) на різних історичних етапах і в різних художньо-естетичних вимірах.

Генологічний підхід містить закономірну сполуку зі завданнями літературознавчого аналізу тексту. Вони пов'язуються як з використанням широкого комплексного підходу до його презентації, так і з панорам-

ним залученням праць інтердисциплінарного характеру. Важливо, що у другій половині ХХ ст. спостерігається підвищена концентрація уваги з боку літературознавців Німеччини, Австрії, Швейцарії на осмислення тих художніх явищ, що властиві для малої прози та її генологічних різновидів. До розширення уяви про дієвість парадигми теоретичних концепцій малої прози у німецькомовному ареалі спричинилися монографії Й. Клайна, Б. ф. Візе, Ф. Мартіні, К. Додерера, А. Датти, Л. Ронера, Й. Мюллера, Г. Йекеля, Е. Найса, П. Бюргеля, З. Мелчарека, М. Шрадер, Г. Ауста, Г. Шлаффер, Г. Фенга, Т. Дегерінга, З. Шуберт, В. Фройнда, М. Дурцака, Е. Вассманн. Дослідницькі пошуки провідних австрійських науковців (К. Адел, Г. Голлнер, А. Допплер, Й. П. Стрелка, К. Цайрінгер, В. Шмідт-Денглер) невіддільні від осмислення причин присутності трагічних сторінок у хроніці життя австрійського суспільства [24; 25; 29; 33; 35; 37; 38]. Вони виакцентовують чинник усвідомленого поєднання різних верств народу, з одного боку, та ролі художнього письменства в австрійському національно-культурному просторі – з іншого.

У ХХІ ст. здобутки австрійського національного письменства відомі й визнані у світі. Однак, не втрачає актуальності постановка питання: якою мірою література віддзеркалює історичне буття народу і наскільки автентичним є таке відображення? У цьому зв'язку доцільно підкреслити: саме у ХХ ст. австрійська національна словесність відбула динамічну еволюцію, набула окремішньої ідентичності, залишаючись при цьому вагомою складовою німецькомовної творчості загалом. При цьому мали місце етапи усамостійнення австрійської літератури зі специфічними для неї маркерами, а її поступова емансипація з суцільного німецькомовного культурного простору супроводжувалася суперечливими ознаками. Цей дискурс суттєво ускладнюється біографічним чинником, що позначилося на національній ідентифікації авторів. Бо ж чимало австрійських письменників ХХ ст. жило й творило поза межами країни над Дунаєм – у Німеччині, Швейцарії, Франції, Великобританії, США (Германн Брех, Макс Брод, Штефан Цвайг, Ільзе Айхінгер, Інгеборг Бахманн, Петер Гандке, Герберт Кунер).

Генетично австрійське письменство тісно пов'язане передусім з німецькою літературою. Звісно, суспільно-історичний розвиток Німеччини, Австрії та Швейцарії має свої диференційні прикмети. Проте для всього цього самобутнього ареалу примітна висока дієвість комплементарної функції. Її сутність полягає в органічному входженні художніх досягнень представників німецького, австрійського та німецькомовного швейцарського письменства в інформаційний контекст, що здатний безпосередньо впливати на естетичні погляди реципієнтів з-над Райну, Дунаю та Рони.

Дискурс розвитку австрійської літератури, її домінуючих жанрових ліній, які опосередковано або безпосередньо перехреснюються в німецькомовному культурному ареалі, заслуговує на детальне й системне розкриття. Дослідження цієї проблематики охоплює з'ясування природи генологічної парадигми та рецепції, зумовлюючи потребу багатопланового розуміння шкали означуваних цінностей. У свою чергу, це сприяє появі своєрідних *інтерактивних дзеркал, в яких нового висвітлення набувають і параметри розвитку української художньої традиції. Адже австрійська література, яка на зламі ХІХ – початку ХХ століть активно діалогізувала зі західноукраїнським культурним простором в межах Австро-Угорської монархії, постає безперечним феноменом. Таким чином, у художніх моделях австрійських авторів своє самобутнє втілення віднайшов і український культурний чинник* [1; 4; 6; 8; 10; 13; 18; 20; 23; 27; 30; 31; 32; 34]. Мав місце і зворотній вплив, джерелом якого була «острівна література» (П. Рихло). Полікультурний світ українських етнічних земель (Галичина, Буковина) дав німецькомовному культурному простору таких майстрів слова, як Леопольд фон Захер-Мазох, Карл Еміль Францоз, Сома Моргенштерн, Александр Гранх, Йозеф Рот, Йозеф Калмер, Альфред Маргул-Шпербер, Георг Дроздовскі, Роза Ауслендер, Манес Шпербер, Пауль Целан, Адам Зелінскі. Їхні духовні досягнення творять показовий масив німецькомовного письма.

Корпус текстів малої прози – з огляду на її рецептивний потенціал – належить до презентативних свідчень мистецьких здобутків як австрійців, так і німців і швейцарців. Розкриттю специфічних ознак малої епічної форми з-під пера знакових австрійських творців, на моє переконання, сприяє націленість на осмислення наступних пріоритетних питань: а) висвітлення особливостей поширення й сприйняття національних літератур, природи їхньої взаємодії (рецепція як форма міжлітературних зв'язків); б) виявлення специфіки творчого засвоєння й перепрочитання художнього досвіду у динаміці розвитку окремої літературної системи, у першу чергу, Австрії та Німеччини (літературна рецепція); в) трактування літературних фактів у процесі функціонування художніх зразків на рівні сприйняття текстів малої прози крізь призму бінарного співвідношення об'єктивних і суб'єктивних начал: автор-творець – адресат-реципієнт (рецептивна естетика); г) увиразнення жанрово-стильової своєрідності австрійської малої прози ХХ ст. (генологічний дискурс). Поєднання інноваційних підступів з традиційними засадами дає можливість виявити спільні й відмінні тенденції, розщепити художні явища у зрізах їхньої повторюваності, унікальності, а також фіксованої ефективності

щодо якісного збагачення здобутків національних культур з урахуванням естетичної дієвості контекстуального рівня рецепції та парадигми генології.

Стимулом розвитку літературознавчої науки ХХ ст. у країнах Західної Європи було широке застосування різноманітних підходів до аналізу художнього тексту, зокрема, з позицій генології (Р. Веллек, Г. Бургер, К. Гамбургер, П. Ернаді, К. К. Полгайм, Й. П. Стрелка, Ц. Тодоров). В українському літературознавстві активно велася розробка теорії поетологічних категорій роду і жанру (О. Астаф'єв, Л. Грицик, Р. Гром'як, І. Денисюк, М. Жулинський, М. Ільницький, Г. Клочек, Н. Копистянська, В. Марко, М. Моклиця, Л. Оляндер, М. Ткачук, С. Хороб, Г. Штонь). З огляду на зміну суспільно-політичних обставин на початку 90-х рр. ХХ ст. в українській науці дедалі помітну роль почали відігравати визначальні принципи феноменології, психоаналітичної інтерпретації, герменевтики, архетипної критики, семіології, рецептивної естетики, феміністичного постструктуралізму, неоміфологізму, інтертекстуальності, імагології [7, 238]. Відбулося часткове заміщення звичних найменувань новими дефініціями. До таких понять належить і грецькомовна сполука «генологія» (гр. *génos* – жанр; *logia* – розуміння, знання; *lógos* – думка). Пріоритет щодо впровадження в науковий обіг названого терміну віддається представнику французької літературознавчої школи П. в. Тіге-му (1871–1948). Розуміння генології як галузі наукового знання повинно сприяти розкриттю характерних рис літературного твору на рівні осмислення природи жанрів як таких «практичних маркерів» («*étiquettes communes*»), що відповідають реаліям художньої творчості [36, 99-100]. Цій проблемі властиве розмаїття трактувань, а її виміри перебувають на перетині низки наукових дисциплін і різних видів мистецтв.

Природу генологічної парадигми засад плідно вивчали О. Воррен, Р. Веллек, Й. Й. Гілен, С. Скварчинська, К. Бартошинські, Ф. Воллман, Й. Грабак, Ш. Влашін, Й. Гвішч, І. Поспішіл, І. Газда, А. Маріно, Г. Крачун, К. А. Реіс, Г. Ерор, В. Луков, Б. Іванюк. Реалії генологічної парадигми характеризує смислова множинність. Це засвідчує художня практика літературного процесу ХХ ст. Звідси – нерідко істотні розходження в європейському літературознавстві щодо моделювання жанрових теорій.

На зламі ХХ – початку ХХІ ст. у літературознавчій науці утверджується тенденція до звільнення від скептичного ставлення до можливості упорядкування жанрів, що характеризує реалії доби постмодерну. Генологічна дисципліна явила еластичну спроможність адаптуватися до викликів сучасності й виробляти концепції, що здатні відповідати очікуванням реципієнта літературного твору. В їхній основі лежить пере-

конання: жанр – це рухлива, динамічна й історично змінна структура. Він трансформується, підпадає під впливи, набуває видозміни залежно від культурно-історичного контексту. Відкидання жанрової проблематики й заперечення її актуальності загрожує створенню ситуації, коли нові зразки художніх змагань перебуватимуть у вакуумі абстрактних уявлень: вони позбавлені сполуки з пам'яттєвим кодом жанру, а також діахронічних і синхронічних зв'язків з типологічно близькими творами.

У німецькомовному просторі сфера вжитку і способів застосування словосполуки «генологія» («Genologie») значно вужча у порівнянні з традиційними термінами «поетика жанрів» («Gattungspoetik») та «теорія жанрів» («Gattungstheorie»). Особливу увагу привертають проблеми інтерпретації малих наративних форм, розкриття їхніх жанрових доміант у німецькому, австрійському і швейцарському письменстві. Малу прозу асоціюють з цілою низкою знакових для рецепційного процесу імен (Т. Манн, Б. Брехт, В. Борхерт, З. Ленц, К. Вольф, Г. Воманн, В. Шнурре, Г. Ланге, У. Тімм; А. Шніцлер, Ф. Кафка, Р. Музіль, Г. ф. Гофманнсталь, Ш. Цвайґ, І. Бахманн, І. Айхінгер, Т. Бернгард, П. Гандке, Г. Фуссенеггер; Р. Вальзер, М. Фріш, П. Біхзел, У. Відмер). Важливим при цьому є виокремлення як синхронних, так і асинхронних тематичних, стильових, жанрово-композиційних ліній, що мали місце у трансформаціях художніх текстів у названих національних літературах з проекцією на конкретну добу – ХХ століття.

Визначення базових параметрів моделей генологічної парадигми австрійської малої прози ХХ ст. передбачає врахування конкретної реалізації її жанрового потенціалу, а також абстрагування її рис передусім від творів аналогічного типу у німецькому та швейцарському письменстві. Важливі узагальнені особливості літературного тексту короткої наративної форми, що зримо виказують його відмінність від великих епічних жанрів. У цьому плані заслуговує на увагу при аналізі текстових структур малої прози таке явище, як «формальний міметизм» (М. Гловіньскі). Воно пов'язане з оповіддю від «Я-особи», яка створює у реципієнта враження автентичності подій з життя наратора. Цей ефект досягається завдяки наслідуванню автором розмовних елементів задля передачі почуттів і емоцій персонажів, зокрема, у внутрішньому монологі. Переконливі приклади містяться у творах «Лейтенант Густль» («Leutnant Gustl», 1900) А. Шніцлера, «Спогад про прекрасні дні» («Erinnerung schöner Tage», 1907) Г. ф. Гофманнстала, «Сільський лікар» Ф. Кафки («Ein Landarzt», 1917), «Амок» («Amok», 1922) Ш. Цвайґа, «Шапка» («Die Mütze», 1966) Т. Бернгарда, «Оглядини оранжереї» («Glashausbesichtigung», 1970) Г. Ф. Йонке, «Три гірські оповідання»

(«Drei Bergerzählungen», 1977) Б. Гелла, «Новини з півночі та півдня» («Nachrichten aus Nord und Süd», 1978) Г. К. Артманна, «Нічне царство доктора Ліпського» («Das nachtländische Reich des Doktor Lipsky», 1979) Г. Айзенгле. Варто підкреслити: новела «Лейтенант Густль» А. Шніцлера – це зразок наративної конструкції з огляду на тлумачення та інтерпретацію художніх досягнень австрійських авторів різних поколінь, у тім числі й Г. ф. Гофманнстала, Ф. Кафки, Ш. Цвайга чи Т. Бернгарда.

На зламі XIX та XX століть для багатьох австрійських авторів характерним був емоційний тонус, близький до психологічного перенасичення як стан духовного спустошення. У творчості А. Шніцлера, Г. ф. Гофманнстала, Р. М. Рільке відбито процес загального настрою, заснованого на постійному відчутті закономірного розпаду багатонаціональної монархії. Мала проза міжвоєнного періоду (Ф. Кафка, Р. Музіль, Е. Канетті, Й. Рот) посіла важливу роль в адекватній оцінці ситуації, характерної і для сучасного австрійського суспільства. Транспозиція мистецтва зачепила різні виміри, у тім числі й сферу політики та соціології. Вона проявилася у мотивах: «влада і талант», «талант і влада», «пересічність і всевладдя». Такий ряд опозицій увиразнив вододіл між гуманітарними цінностями та рівнем мовленнєвої компетенції. Неприхованим комунікативним скепсисом відзначена художня манера Е. Канетті. Його сутність полягала у виробленні таких стратегій мови, які б дозволяли «Я-особі» подолати співрозмовника як носія загрози її еству.

У другій половині XX ст. у німецькомовному культурному просторі знову почали відігравати помітну роль такі австрійські автори, як Ф. Набл, Ф. Браун, Г. Додерер, Р. Генц, Е. Канетті, Е. Фрід, К. Байер. За ситуації урізноманітнення співвідношення реалій і відповідних художніх версій на передньому плані опинилися малі епічні твори. Вони дали змогу письменникам оперативно вносити корективи в осмислення минувшини та сучасної історії Австрії, а також в інтерпретацію загальнолюдських ідей і уявлень. Цей процес відбувався в умовах розгортання так званої «кризи розповідання». Її симптоми розпізнав ще Р. Музіль на початку 30-х рр. у монументальному романі «Людина без властивостей» («Der Mann ohne Eigenschaften», 1931–1932), в якому відчувається порушення логічного та причинного зв'язку між організацією мовних засобів і упорядкованістю світового порядку. Невідповідність традиційної манери оповіді викликам сучасності згодом усвідомили такі знакові постаті австрійського літературного процесу, як М. Шаранг, І. Айхінгер, Т. Бернгард, П. Гандке. Їхні твори наповнені есеїстичними рефлексіями, що були покликані підкреслити відхід від консервативного типу нарації

[26, 19]. Її місце посіли численні «мініатюрні тексти» («Kurztexte») у річці експериментальної короткої прози.

Розвиток і специфіку австрійської літератури шістдесятих і сімдесятих років ХХ ст. важко уявити і пояснити без інновацій на рівні експериментів щодо мови і художнього мислення. Вже упродовж 50-х рр. ці інновації були характерними для «Віденської групи». Провідні носії цього літературного угруповання тільки опосередковано спонукали до модифікації жанрово-тематичних чинників малої прози. Вони зосереджували увагу передусім на впровадженні новацій у драму та поезію. Концентрована увага на мові як виражальному засобі, якому властива не тільки гносеологічна функція щодо реальності, а й матеріальне вираження на рівні ознаки фікціоналізації, присутньо проявилася у творчості багатьох авторів. Ідеться про мовно-філософське обґрунтування концепції дійсності під пером П. Гандке, Б. Гюттенеггера, П. Розая, К. Гоффера, Г. Рота, Г. Айзендле, Г. Рюма, з одного боку, та про радикальні мовленнєво-експериментальні конструкції Г. К. Артманна, Г. Бекера, Ф. Й. Черніна, Г. Фалька, А. Глюка, Р. Пріснітца, Ф. Шматца – з іншого.

Своєрідним виразником безфабульної побудови текстових структур на початку 70-х рр. стала поява книжки «Годі оповіді та інші оповідання» («Schluß mit dem Erzählen und andere Erzählungen») М. Шаранга. Тематизація наративної схеми відхиляла засади художнього оповідання. Це значною мірою поглиблювало комунікативну розколину між митцем та його потенційним реципієнтом. Такий стан речей вимагав активних заходів щодо часткової відмови від експериментаторських позицій на користь фабульної організації системи образів. У творчості Г. Розендорфера, П. Д. Волфкінда, П. Маргінтера, Е. Фітцбауера традиційний для австрійської літератури жанр лірико-епічного оповідання по-новому розкрив свої зображальні можливості в естетичній оцінці мінливого світу. Про їхню приналежність до контексту сучасного письменства свідчить передусім розмаїття залучених літературних алюзій. Оживлення в Австрії традиційних форм оповіді, на відміну від аналогічних процесів у тоталітарних умовах, пов'язувалося не з ідеологічними настановами, а з природною спрямованістю переємності художнього досвіду. До кінця 80-х рр. ХХ ст. рецепція творів низки австрійських письменників у дослідженнях російських та українських літературознавців регламентувалася саме суспільно-політичними доктринами. Це стосується доробку Г. Додерера, який послідовно створював художні моделі, засновані на консервативній традиції як консолідуючого чинника. У перехідний період розвитку австрійського письменства, що супроводжувався переосмисленням системи вартостей, художніх концепцій, творча діяльність

Г. Додерера зримо стимулювала еволюцію тематичних обріїв і генологічної парадигми малої прози.

У 70-х рр. Ф. Іннергофер, Ю. Шуттінг, Г. Вольфгрубер, Е. Новак, Б. Фрішмут, П. Розай, Р. П. Грuber, Т. Бернгард, П. Гандке у реалістичному ключі дезавуюють руйнівні соціальні механізми, чим знову успішно наблизили австрійську літературу до осмислення навколишньої дійсності та її злободенних проблем. Ця тенденція набирала обертів і в наступні десятиліття завдяки незмірній рухливості та зовнішній нестійкості розроблюваних у малій прозі конфліктів. До середини 70-х рр. австрійське письменство набуло обрисів упорядкованої художньої системи. Останнє давало можливість відзначити у суцільному літературному річищі різнопланові координати його поступу у воєнний та післявоєнний періоди. Австрійська мала проза двадцятого століття репрезентує поліжанровий організм. У ХХІ ст. він постійно розвивається, даючи оперативні відповіді на злободенні проблеми. Малі епічні форми не тільки збагатили велику прозу художніми досягненнями авторів різних поколінь, але й заклали основу для утвердження австрійської літературної традиції.

Висновки. Мистецтво австрійської малої прози кінця ХХ ст. повною мірою виявляє її поетику, текстову драматургічність як засіб художньої реалізації вчинків, душевних переживань, розкриття загадок і парадоксів, психологічних малюнків. Конфлікти між дійсністю й мрією, взаємини персонажів з іншими й усвідомлення свого внутрішнього ества, відповідне моделювання художньої реальності, – все це передбачало розширення жанрових меж. Модифікація жанрів малої прози у творчості І. Бахманн, І. Айхінгер, Т. Бернгарда, А. Зелінського, П. Гандке, Е. Фітцбауера, М. Ган, Г. Кунера – це вираження їхнього індивідуального письма. Воно виливається в самобутнє явище, зумовлене різними напрямками течій, а також тенденціями в австрійській літературі двадцятого століття. Стратегія репрезентації передбачає не гру конституювання суб'єктивних проявів рецепції, а передусім її реалізацію, власне, як системної моделі взаємодії національних літератур, у т.ч. їхніх художніх модифікацій.

1. Андрущенко І. Йозеф Рот або ностальгія з галицьким присмаком / Ігор Андрущенко. – К. : Центр інновацій та розвитку, 1999. – 26 с.

2. Астаф'єв О. Література австро-українського П'ємонту / Олександр Астаф'єв // Олександр Астаф'єв. Орнаменти слова: Розвідки, статті, рецензії / Упорядкування, післямова М.І.Зимомрі. – Київ-Дрогобич: Посвіт, 2011. – С. 340–350.

3. Волощук Є. В. Чарівна флейта модерну. Духовно-естетичні тенденції німецькомовної модерністської літератури ХХ ст. у ліриці Р. М. Рільке, прозі Т. Манна, драматургії М. Фріша : монографія / Волощук Євгенія Валентинівна ;

[НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка]. – Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 528 с.

4. Гаврилів Т. “Вже більше не було Австро-Угорської монархії”. Оповіджені долі і поетичні порахунки Йозефа Рота / Тимофій Гаврилів // Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноєвропейській культурній шахівниці. – Львів : Класика, 2005. – С. 30–55.

5. Гаврилів Т. Шкіц філософії сум’яття. Австрійська література XIX–XX сторіч / Тимофій Гаврилів. – Львів : ВНТЛ–Класика, 2011. – 365 с.

6. Горбач А. Українські мотиви у творчості Йозефа Рота / Анна Горбач // Сучасність. – 1965. – № 3. – С. 54–61.

7. Гром’як Р. Орієнтації. Розмисли. Дискурси. 1997 – 2007 / Роман Гром’як. – Тернопіль : Джура, 2007. – 368 с.

8. Денисюк І. Австрійські мотиви у прозі Івана Франка / І. Денисюк // Українська література в Австрії, австрійська – в Україні : Матеріали міжнародного симпозиуму. – К. : Брама ЛТД, 1994. – С. 78–82.

9. Зимомря І. Австрійська мала проза XX століття : художня світобудова : [монографія] / Іван Зимомря ; [наук. ред. Р. Т. Гром’як]. – Дрогобич-Тернопіль: Посвіт, 2011. – 396 с.

10. Зимомря М. І. Карл-Еміль Француз у контексті українсько-німецько-єврейських культурних взаємодій на зламі XIX ст. / Микола Іванович Зимомря // Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи : [зб. наук. праць]. – К., 1998. – Т. 1. – С. 52–55.

11. Мегела І. Ілюзія і реальність / Іван Мегела // А. Шніцлер. Передбачення долі. П’єси, оповідання ; [переклад, передм. та прим. І. Мегели]. – Чернівці : Молодий буковинець, 2001. – С. 3–28.

12. Моклиця М. Естетика Лесі Українки : (контекст європейського модернізму) / Марія Моклиця. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. – 241 с.

13. Наливайко Д. Українська тема в творчості К.-Е. Францоza / Дмитро Наливайко // Карл-Еміль Француз. За правду : Роман, повість, оповідання ; [прим. М. І. Зимомрі]. – Ужгород : Карпати, 1982. – С. 5–20.

14. Науменко А. М. Поетико-стильові принципи драматургії К. Крауса / А. М. Науменко // Новітня філологія. – 2007. – № 7. – С. 178–245.

15. Нечепорук Е. И. История австрийской литературы XIX века / Е. И. Нечепорук. – Симферополь : И-во Таврического экологического института, 1998. – 262 с.

16. Оляндер Л. Волинський текст в українській та польській літературах (XIX–XX ст.) / Луїза Оляндер. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2008. – 235 с.

17. Поліщук Я. І ката, і героя він любив... : Михайло Коцюбинський : літературний портрет / Ярослав Поліщук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 304 с.

18. Рихло П. В. Українська літературна школа в австрійській літературі / Петро Васильович Рихло // Буковинський журнал. – 1998. – № 2. – С. 133–139.

19. Рихло П. Український меридіан Карла Еміля Францоza / Петро Рихло // Карл Еміль Француз. Ucrainica. Культурологічні нариси ; [пер. з нім., передм.

й коментар Петра Рихла]. – Чернівці : Книги–XXI, 2010. – С. 7–17.

20. Рудницький Л. Іван Франко й австрійський культурний простір : вплив середовища на творчість поета / Л. Рудницький // Леонід Рудницький. Світовий код українського письменства : вибрані літературознавчі статті й дослідження ; [упоряд. Степан Хороб]. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського нац. у-ту ім. В. Стефаника, 2010. – С. 31–50.

21. Торкут Н. М. Проблеми генези і структурування жанрової системи англійської прози пізнього Ренесансу (малі епічні форми та «література факту») / Н. М. Торкут. – Запоріжжя, 2000. – 406 с.

22. Шалагінов Б. Б. Епоха модерну як поворотний етап від універсальних стилів до творчих методів у західній літературі / Б. Б. Шалагінов // Вісник Житомирського держ. пед. ун-ту. – 2004. – № 16. – С. 142–144.

23. Adam W. „Die Welt von Vorgestern“. Heimat Galizien in der deutschen Exilliteratur / Winfried Adam. – Regensburg, 1998. – 89 S.

24. Adel K. Aufbruch und Tradition. Einführung in die österreichische Literatur seit 1945 / Kurt Adel. – Wien : Wilhelm Braumüller, 1982. – 272 S.

25. Adel K. Die Literatur Österreichs an der Jahrtausendwende / Kurt Adel. – Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien : Lang, 2001. – 288 S.

26. Białek E. Prowokatorzy i obrońcy ludu : formy zaangażowania w literaturze austriackiej drugiej połowy XX wieku / Edward Białek. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 182 s.

27. Cordon C. An der Zeiten Ränder: Czernowitz und die Bukowina. Geschichte, Literatur, Verfolgung, Exil / Cécile Cordon, Helmut Kusdat. – Wien : Theodor-Kramer-Ges., 2002. – 396 S.

28. Cybenko L. Galicia miserabilis und/oder Galicia felix? : Ostgalizien in der österreichischen Literatur / Larysa Cybenko. – Lviv-Wien : VNTL-Klasyka ; Praesens Verlag, 2008. – 220 S.

29. Doppler A. Geschichte im Spiegel der Literatur. Aufsätze zur österreichischen Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts / Alfred Doppler. – Innsbruck : Institut für Germanistik, 1990. – 253 S.

30. Kłańska M. Problemfeld Galizien in deutschsprachiger Prosa 1846–1914 / Maria Kłańska. – Wien-Köln-Weimar : Böhlau-Verlag, 1991. – 232 S.

31. Pollack M. Nach Galizien von Chassiden, Huzulen, Polen u. Ruthenen. Eine imaginäre Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina / Martin Pollack. – Wien-München: Brandstätter, 1984. – 208 S.

32. Pollack M. Galizien. Eine Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina / Martin Pollack.–Frankfurt am Main; Leipzig: Insel-Verl., 2001. – 238 S.

33. Schmidt-Dengler W. Bruchlinien. Vorlesungen zur österreichischen Literatur 1945 bis 1990 / Wendelin Schmidt-Dengler. – Salzburg-Wien : Residenz Verlag, 1995. – 559 S.

34. Simonek S. Distanzierte Nähe : die slawische Moderne der Donaumonarchie und die Wiener Moderne / Stefan Simonek. – Bern-Wien : Lang, 2002. – 242 S.

35. Strelka J. P. Vergessene und verkannte österreichische Autoren / Joseph P. Strelka ; [Edition Patmos. Bd. 12]. – Tübingen : Francke, 2008. – 218 S.

36. Tieghem P. v. La question des genres littéraires / Paul van Tieghem // Helicon : revue internationale des problèmes généraux de la littérature. – Amsterdam-Leipzig : Editions Academiques Panthéon, 1938. – Tome 1 (1–2). – P. 95–101.

37. Zeyringer K. Österreichische Literatur seit 1700 : Eine Literaturgeschichte / Klaus Zeyringer, Helmut Gollner. – Innsbruck : Studien Verlag, 2012. – 600 S.

38. Zeyringer K. Österreichische Literatur seit 1945. Überblicke. Einschnitte. Wegmarken / Klaus Zeyringer. – Innsbruck : Haymon-Verlag, 2001. – 656 S.

39. Zymomrja M. Deutschland und Ukraine : Durch die Abrisse zur Wechselseitigkeit von Kulturen / Mykola Zymomyra ; [hrsg. von Ihor Tratsch ; Einleitung von Roman Hromiak]. – Fürth : Flacius-Verlag, 1999. – 156 S.

In the article in the light of the reception and genological paradigm the essence of the artistic modification in the Austrian short stories in the 20th century is outlined.

Key words: *Austrian literature, short fiction, genological paradigm, problems of reception, artistic modification.*

УДК 821.112.2.09'253:821.161.2.09 (092) 8"

Микола Зимомя, Іван Зимомя (Дрогобич)

СПРИЙНЯТТЯ ШЕВЧЕНКОВОГО СЛОВА КРІЗЬ ПРИЗМУ МИСТЕЦТВА ПЕРЕКЛАДУ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка)

У статті розглянуто питання рецепції творчості Тараса Шевченка в німецькомовному культурному просторі. Матеріалом для дослідження стали інтерпретаційні оцінки цілої низки реципієнтів (1843-1893).

Ключові слова: *рецепція, німецькомовний культурний простір, взаємодія культур, творчість Тараса Шевченка, інтерпретація.*

Постановка проблеми. Процес засвоєння художньої спадщини Тараса Шевченка в різних країнах світу має потужний міжкультурний універсум. Особливу роль у налагодженні та розбудові системи взаємодії культур та їхньої рецепції у ХІХ ст. відіграли Михайло Драгоманов (1841 – 1895) та Іван Франко (1856 – 1916). Хоч заслуги останнього в утвердженні української суспільної думки добре відомі, а все ж – у непоодиноких випадках – пальму першості доцільно віддати його визначному попередникові. Бо утвердити за рідним народом право на свободу стало основою творчого й життєвого шляхів М. Драгоманова. У різних країнах Східної, Центральної та Західної Європи, зокрема, в Австрії, Ні-

меччині, Болгарії, Франції, Швейцарії, уродженець містечка Гадяч, що на Полтавщині, зміцнював комунікативні ходи зацікавлення Україною, її багатомовною історією, мовою, культурними традиціями. Цю плідну діяльність аргументовано високо оцінив І. Франко: Михайло Драгоманов «не написав ані одного слова, котре б не відносилося до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття оточуючої його громади. Ото живе чуття, той бистрий погляд, що завжди добачує потреби хвилі і вміє знайти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння, найліпше характеризує нам самого Драгоманова» [4, 27]. Поділяємо слушне твердження Ростислава Міщука (1945 – 1994), який дійшов усеохопного висновку: «Як свого часу Шевченко зробив українську літературу європейською за глибиною і новизною вираження естетичного ідеалу рідного народу, так і Драгоманов у 70-90-х роках минулого століття підняв свої українознавчі студії до європейського рівня за методом наукового мислення, широтою аргументації та теоретичних узагальнень. Власне, Драгоманов-українець невіддільний від Драгоманова-європейця. Це тип українського вченого-енциклопедиста, що знайшов своє яскраве продовження у могутніх постатях – І. Франка, М. Грушевського, В. Вернадського, А. Кримського» [5, 606]. Тому й доводиться висловити докір, що й досі не вивчені продуктивні зв'язки М. Драгоманова з культурним річищем Західної Європи. Існують і об'єктивні причини цієї лакуни, бо численні матеріали розкидані в архівах Женеви й Берна, Парижа й Берліна, Праги й Софії. Усе це ще не зібрано, не кажучи вже про рівень вивчення літературознавчого доробку автора праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1878), власне, головної шевченкознавчої студії М. Драгоманова.

Як дослідник М. Драгоманов надавав особливого значення входженню у свідомість громадськості Німеччини об'єктивної інформації про Україну загалом і Шевченка – зокрема. На її землях історично склалася традиція прилучення й засвоєння духовних надбань слов'янських народів загалом і українського – зокрема. Про це свідчить цікавий матеріал, який удалося розшукати в берлінському архіві 1970 р. Ідеться про каталог російських і українських книжок, брошур і журналів, виданих за кордоном. Він був укладений російською мовою («Каталог русских и малорусских книг, брошюр и журналов, изданных за границею», 1881) зі спеціальною метою: спрямувати увагу владних структур Пруссії на діяльність політичних емігрантів, тобто тих вихідців із Російської імперії, які боролися за права пригноблених недержавотворчих народів. В актах пруського міністерства за 1885/1886 рр. значаться серед зафіксованих для заборони в Німеччині твори Тараса Шевченка, Михайла Дра-

гоманова, Сергія Подолинського. Примітно, що конкретно тут названі, окрім збірки «Кобзар», а також поеми «Марія» Т. Шевченка в перекладі М. Драгоманова, ще й роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні» Пана-са Мирного й Івана Білика. Загалом уведена заборона друкувати й поширювати на землях Німеччини вісімнадцять праць М. Драгоманова, у яких висвітлено історичне минуле українського народу. Усе це ілюструє систематичність намагань царської Росії забороняти й за межами Росії популяризацію духовних досягнень українського народу без яких досягнення України й українства неможливе.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що між Росією та Німеччиною були домовленості щодо такої заборони. Вона набула сумнозвісної продуктивності в добу царювання Катерини II (Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург) – особи німецького походження, а відтак і наступних царів. Доводиться констатувати: подібні циркуляри про заборону українського слова спричиняли від’ємний ґрунт для сприйняття української культури й в Англії, Франції, Італії, Швейцарії, а також у Болгарії, де Росія мала потужні впливи від 1870 р. Однак М. Драгоманов був саме тим, хто аргументовано використовував кожную нагоду, щоби пропагувати українську справу. Так, він прилучив до неї англійського вченого Вільяма Морфіла (1834 – 1909), французького літературознавця й перекладача Еміля Дюрана (1838 – 1903), славетного французького письменника Віктора Гюго (1802 – 1885).

Примітний факт: участь М. Драгоманова у всесвітньому літературному конгресі, що відбувся 1878 р. в Парижі, стала справжньою акцією на захист української мови й ширше – культури недержавотворчих слов’янських народів. М. Драгоманову вдалося прихилити до цієї акції делегатів форуму, зокрема, його керівників – В. Гюго та І. Тургенєва. Із цією метою він написав спеціальну книжку французькою мовою: «*La littérature ukrainienne prospérité par le gouvernement russe*» («Українська література, проскрибована російським урядом», Женева, 1878). Ця праця не втратила й нині свого концептуального значення. За влучними словами І. Франка, цим виданням М. Драгоманов підніс українське питання на європейський рівень загальнозначущої ваги. Важливий акцент: названа брошура з’явилася французькою, італійською, іспанською, сербською, білоруською мовами. Відрадно, що вона побачила світ у серії «Дрібна бібліотека» також українською мовою («Українська література, проскрибована російським урядом», Львів, 1878). До речі, на початку 70-х рр. удалося розшукати відомості, що праця М. Драгоманова була перекладена також німецькою мовою. Її випуск передбачався у відомому видавництві Антона Філіпа Реклама (1807 – 1896), а саме

в серії «Універсальна бібліотека». Можна тільки зіставити факти і легко збагнути причину, чому А. Ф. Реклам – загалом прихильник культур слов'янських народів – усе ж відмовився від запланованого видання. Адже в його основі була загострена правда стосовно оборони української мови. Однак навіть сам факт підготовки праці до друку викликав резонанс серед наукових кіл Західної Європи. У цьому зв'язку примітним постає лист М. Драгоманова «До старої громади» від 8 лютого 1886 р., де й мовиться про розголос у Німеччині його праці «Українська література, проскрибована російським урядом». На особливу увагу заслуговує досі невідома стаття Ганса Герріга (1845 – 1892), що з'явилася 24 серпня 1878 р. під назвою «Заборонена література» на шпальтах популярного тижневика «Журнал вітчизняної та зарубіжної літератури» («Magazin für die Literatur des In- und Auslandes»). Німецький критик розмірковував над складною долею українського народу, історія якого висвітлює епохи його пригнічення упродовж століть. Звідси – риторичне питання: «Чому другим чисельністю слов'янський народ так тяжко уполіснений?». Г. Герріг як дослідник дає об'єктивну відповідь. Вона суголосна тій, що міститься у відомій праці Якова Головацького «Становище українців у Галичині». Варто наголосити: ґрунтовна студія Я. Головацького двічі побачила світ німецькою мовою (Лейпциг, 1846). Що важливо з-поміж тверджень Г. Герріга? Він висловив переконання, що «українська література має велике майбутнє», бо ж її кращі твори належать до світового письменства. Німецький автор спирався на Шевченків «Кобзар», виданий у Празі 1876 р. за сприяння М. Драгоманова й І. Тургенева. Українському діячеві вдалося налагодити тісні зв'язки з редакціями багатьох німецьких газет і журналів, зокрема, з відомим публіцистом Йозефом Леманом (1801 – 1874), редактором «Журналу вітчизняної та зарубіжної літератури» та його наступником – Едуардом Енгелем (1851 – 1938). Останній розширив сітку співробітників як постійних кореспондентів з України. До них, окрім М. Драгоманова, належали І. Франко зі Львова, Алекс Фліггер із Чернівців, Лука Ільницький з Києва, а також д-р Йосип Флах із Дрогобича. З-поміж цілої низки статей, опублікованих Е. Енгелем, варто виокремити розвідку А. Фліггера «До історії української літератури», надруковану 12 грудня 1885 р. Її автор переконливо увиразнив велику роль М. Драгоманова як «історика та соціолога» в суспільному житті українського народу. Критик порівнює Драгоманова із Шевченком, котрий заслужено набув «світового визнання». У цьому контексті чи не найбільше спричинив рух за визнання української літератури у країнах Західної Європи, зокрема Т. Шевченка як її найвидатнішого носія, І. Франко. Перекладацький досвід останнього доцільно розглядати

як модель нормативного виміру і для суспільно-гуманітарних наук ХХІ ст. Бо ж він гранично чітко охоплює визначальні закономірності взаємодії національних літератур та їхнього взаємозабезпечення духовними здобутками різних народів шляхом перекладу. Примітно, що осмислення рецепції саме спадщини Т. Шевченка дає змогу глибше розкрити процес взаємодії української культури з духовними надбаннями народів Східної, Центральної та Західної Європи. І ширше – шевченкознавство як розгалужену науку слід розглядати крізь призму загальноцивілізаційних вартостей. На їхньому тлі узагальнювального характеру набула тема місця німецького письменства в житті й творчих змаганнях Тараса Шевченка [6; 8; 9; 10; 16]. Вона поділяється на сегменти, з одного боку, і водночас органічно цілісна – з другого. Загалом ідеться про духовний простір європейського культурного світу, що позначився на формуванні мистецьких уподобань українського поета. Вагомим складником цієї потужної світобудови була німецька література. Одне з перших письмових джерел, що фіксує початок зацікавлень культурою Київської Русі з боку німецьких реципієнтів, – лист архієпископа Бруна Кверфуртського (974 – 1009), написаний 1008 р. й адресований королеві Гайнріху II (973 – 1024). Цій духовній особі судилося виконувати «східну місію» в Києві безпосередньо при дворі Володимира Великого (958 – 1015). Таким чином, історія німецько-українських культурних взаємодій має тривалу минувшину.

Німецька література відіграла суттєву роль у процесі становлення й розвитку Шевченка як неповторного митця [13, 240]. Його бачення дійсності було водночас наскрізь оригінальним, концептуально непохідним від осмислюваного впливу, що зумовлював – для Шевченка природну – зустрічну реалізацію художніх феноменів на українському національному ґрунті. Останнє зримо актуалізує дистанцію в усталених світоуявленнях, що мали місце в 40-60-х рр. ХІХ ст. в художній практиці визначних репрезентантів німецької та української літератур. Цим контекстуальним співвіднесенням потенційних начал і зумовлена фіксація плідних традицій німецької літератури. Вони розбудовані впродовж століть із проекцією на збагачення національних надбань художніми досягненнями інших етносів, зокрема слов'янських народів. Це, своєю чергою, викликало зацікавлення німецькою літературою у країнах Східної, Центральної та Західної Європи.

Т. Шевченко був широко обізнаний із німецькою національною культурою. Він високо цинив кращі надбання її представників. Увагу українського поета й художника привернули, зокрема, твори майстрів німецького слова – Й.-Г. Гердера, Й.-В. Гете, Г.-Е. Лессінга, Ф. Шиллера,

Г. Гайне, Ф. Боденштедта, К. Т. Кернера, пензлю – Г. Гольбейна Молодшого, А. Дюрера, а також композиторів – Л. Бетховена, Я. Л. Ф. Мендельсона-Бартольдї, Ф. Шуберта. З-поміж німецьких учених Шевченко виокремив ім'я визначного природознавця Олександра фон Гумбольдта (1769 – 1859), ставши реципієнтом його багатотомного дослідження «Космос» (1845 – 1862). У багатьох листах, «Щоденнику» та ін. творах Шевченка містяться захоплені відгуки про згаданих німецьких діячів. В автобіографічній повісті «Художник» він прихильно писав про своїх друзів – німців за походженням (К. Йохима, О. Фіцгума, О. Шмідта), які жили й творили в Росії. Тут примітний аргументований акцент: Шевченко знав праці видатного німецькомовного історика Й. -Х. Енгеля (1770 – 1814), зокрема його фундаментальну «Історію України» («Geschichte der Ukraine und der Cosaken»; Галле, 1796, 709 с.). На її сторінках були вперше використані документальні матеріали з архівів останнього гетьмана Лівобережної України К. Розумовського (1728 – 1803), що потрапили з ініціативи сина Андрія Розумовського до фонду вчителя й мецената Енгеля, німецького історика Августа Шлецера (1735 – 1809).

Можна вбачати певну закономірність у тому, що Шевченко тяжів до німецької літератури. Адже вона відіграла позитивну роль у силовому полі формування поета як носія і творця універсальних цінностей [3, 124]. В образах німецьких авторів йому імпонували, насамперед, гуманістичні тенденції, ідеї боротьби проти соціальної несправедливості й тиранії, духовного закріпачення людини, а також мотиви всебічного, вільного розвитку особистості, її самоутвердження.

З німецькою літературою пов'язані ті витoki, які вперше стали ґрунтом для активного засвоєння Шевченкової творчості за межами України загалом і в німецькомовному культурному просторі – зокрема. Численні приклади потверджують: із-поміж західноєвропейських літератур саме німецьке письменство не опосередковано, а безпосередньо розпочало процес системної рецепції художньої спадщини автора «Кобзаря». Йдеться про критичне сприйняття, інтерпретаційне вивчення, а також осмислене поширення вершинних мистецьких надбань Шевченка на землях Німеччини. Таким чином, німецька література значною мірою була першовідкривачем а) феномену українського поета як суб'єктної творчої величини, б) людини, якій судилися нечувані випробування з незаслуженими кривдами, в) особистості зі самобутнім обдаруванням, якому властиві потужні ідентифікатори як національного, так і загальнолюдського виміру. Переклади поезій, а також критичні виступи німецькою мовою відкрили шлях послідовного сприйняття Шевченкових

творів і в австрійську літературу. Тому закономірною є окрема позиція «Австрійська література і Шевченко» [7; 9; 16].

Публікації про українського поета на шпальтах періодичних видань другої половини XIX – поч. XX ст., що мали місце на землях Австро-Угорщини (від 1867 до 1918 рр. в її державному організмі перебували Галичина, Буковина та Закарпаття), поширювалися й у Німеччині. Це сприяло популяризації вершинних моделей художньої думки Шевченка в країнах Західної Європи, зміцнювало діалог з українською літературою як суб'єктом міжкультурної взаємодії. Тому впродовж 40-60-х рр. XIX ст. відбулося помітне зміщення зацікавлень німецької критики від абстрактних уявлень про «безмежні простори» України до конкретних імен – носіїв української культури (Г. Сковорода, І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Марко Вовчок). Суттєвий внесок у справу поживлення процесу інтерпретаційного розуміння, перекладання й ширше – конструювання й осмислювання передусім Шевченкової спадщини – належить українським письменникам Галичини та Буковини.

Критичні виступи про Шевченка, що припадають на середину XIX ст., тобто на початковий етап його входження у свідомість громадськості Німеччини, мали здебільшого інформативний характер. Першорядне значення реципієнти (Йордан, Смолер, Ханенко, Обріст, Каверау, Умлауфф, Фішер, Шерр, Цунк) приділяли тим текстовим структурам, основу яких творили зразки Шевченкової лірики з її розмаїтим фольклорно-пісенним універсумом. За окремими винятками, вони тільки збуджували інтерес до Шевченка як реального адресата, а не розкривали сутність народності в його ідейно-художній позиції, зокрема естетичну своєрідність поезії українського класика, у першу чергу, як виразника національного чину. До того ж і переклади були здебільшого неадекватними, а звідси – маловдатним прочитанням оригінального письма «Я-особи» цільовою мовою.

Німецькомовне шевченкознавство бере свій початок від 1843 р. На сторінках лайпцігського періодичного видання «*Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft*» («Щорічники слов'янських літератур, мистецтва і науки», № 1, с. 81) було подано анонімну лаконічну анотацію стосовно поеми «Гайдаки». Одному з авторів цих рядків удалося документально з'ясувати, що замітка належить перу редактора журналу, відомого будителя лужицьких сербів (сорбів) – Яна Петра Йордана (1818 – 1891). Поза всяким сумнівом, рецензент перебував під впливом суб'єктивних, а до того несправедливих критичних тверджень В. Белінського (1811 – 1848) про поему «Гайдаки», висловлених відомим критиком на сторінках видання «*Oтечественные*

записки» (1842. № 5; див.: [1]). Зважаючи на це, Йордан не спромігся наблизитися, як згодом Француз, до об'єктивно ідентичної оцінки цього високохудожнього твору та його мистецької дійсності. І. Франку належить слушна думка, висловлена ще 1886 року: «Забавне непорозуміння! Якраз найнаціональнішій поемі Шевченка закидається недостача національної ціхи! Зрозуміти се можна тільки тоді, коли уявимо собі, що до того часу неодмінними признаками всякого українського твору вважались гумор і сентиментальність, супроти котрих простота і могучий пафос Шевченка справді мусили видатись чимсь непривичним, несподіваним, ну – і не дуже національним» [11]. Проте беззаперечна заслуга Йордана полягає, власне, у *мінімумі пріоритетного факту*, а не його змісту. У цьому контексті навіть спорадичні згадки про Шевченка на шпальтах німецької періодики упродовж 40-60-х рр. («Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft», 1843), («Augsburger Allgemeine Zeitung», 1847), «Leipziger Zeitung, 1860), «Zeitschrift für slawische Literatur; Kunst und Wissenschaft», 1862; 1864; «Centralblatt für slawische Literatur und Bibliographie», 1868; «Globus» 1870), хоч (за незначними винятками) і не містили конкретної фактологічної основи, а все ж таки звертали увагу громадськості Німеччини на тяжку поетову долю.

Чітко сконцентрованою ланкою у становленні німецькомовної шевченкіани була особливо вагома стаття про Шевченка, видрукувана під назвою «Ein russischer Künstler» («Російський митець») у «Науковому додатку до Лайпцігської газети» («Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung» (№ 47) від 10 червня 1860 року. Ідеться про публікацію автобіографії українського поета. Це – перший твір Шевченка, який побачив світ у німецькомовному перекладі. Уміщена позиція складається із двох частин: тексту автобіографії передує вступне слово анонімного автора. Власне, ця передмова вперше і знайомила західноєвропейського, зокрема, німецького читача із життям поета й художника аж до його викупу з кріпацтва: «На основі історії про молодого митця годилось би написати прекрасну новелу. Та напевно його власна розповідь про свою долю вражає сильніше, ніж найкраща новела. Це не видуманий патетичний твір письменника, котрий розповідає про якогось страждальника. Так, це слова самого невільника, який однак намагається не говорити про своє нещастя. Це – сумні рядки. Кожний із них важким каменем лягає на серце. Навіть уява вимальовує це існування митця – і відсахується. Бо жодна фантазія неспроможна з'ясувати вільній людині повне розуміння страшного становища в кріпацтві. Коротку автобіографію цієї самобутньої людини, котра народилася і зросла в кріпацтві, подаю так, як це ви-

клав сам поет у формі листа до редактора одного російського журналу. Існують факти, що не терплять ніякого художнього домислу. Ось один із таких фактів».

Далі без будь-яких змін чи купюр подана Шевченкова автобіографія. Вона відома під назвою «Письмо Т. Г. Шевченка к редактору «Народного чтения», була адресована О. Оболонському (1825 – 1877) й опублікована у другому номері згаданого журналу за 1860 р. Як удалося встановити на основі архівних документів, вступне слово до німецькомовної версії автобіографічного листа Шевченка написав випускник Лайпцігського університету, д-р філософії Герман Леопольд Цунк (1818 – 1877). З ім'ям цього дослідника пов'язана й наступна публікація про Шевченка, що хронологічно також припала на початок 60-х рр. Ідеться про ґрунтовну статтю «Ein russisches Dichterleben» («Життя російського поета»), анонімно видрукувану в лайпцігському журналі «Die Gartenlaube» («Альтанка», 1862, № 28, с. 437–438). У нашому розпорядженні – рукописні копії низки праць Г. Л. Цунка, зокрема про Т. Шевченка, М. Гоголя, М. Добролюбова та М. Чернишевського. Їхнє зіставлення, а також вивчення 34-х його листів, адресованих упродовж 1860 – 1872 рр. здебільшого родичеві К. Тішендорфу (1815 – 1874), – усе це дало змогу достовірно засвідчити повну ідентичність названих текстових структур. До речі, Цунк від 1844 р. перебував у Петербурзі. У другій половині березня 1858 р. він зблизився з М. Чернишевським, котрому доводився сусідом. Примітно, що Цунк мешкав у будинку Тідке 14, що належав до провулку Толмазова, де бував і Шевченко. Як особисту втрату пережив Цунк смерть українського поета. Це помітно в аналізованій статті – першому німецькомовному біографічному нарисі про життя і творчість Шевченка; водночас це єдиний некролог митця в німецькій пресі. Як очевидець похорону Шевченка, він зробив докладні вкраплення з похоронної відправи, процитував окремі твердження з промови П. Куліша про феномен художньої думки Кобзаря. Зі свого боку Цунк зробив спробу аргументовано показати Шевченка як глибоко національного поета, носія трансцендентних мистецьких вартостей, котрий має загальнолюдське значення і «належить усьому світові».

Окрім Цунка, у справі зміцнення рецепції Шевченкової спадщини в Німеччині суттєву роль відіграли в 60-х рр. ХІХ ст. такі німецькі науковці, як Костянтин Тішендорф (1815 – 1874), Вільгельм Вольфзон (1820 – 1865), Пауль Гайзе (1830 – 1914), а також редактор журналу «Альтанка» Ернст Кайль (1816 – 1878). Усі вони виявляли – тією чи тією мірою – дослідницький інтерес до письменства слов'янських народів, зосібна й українського.

Не можна оминати увагою появу на землях Німеччини й окремого видання – «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» (1859), що побачила світ завдяки Вольфгангу Гергардові, видавцеві з міста Лайпціг. Позацензурна збірка містила шість Шевченкових творів українською мовою, серед них «Кавказ», «Холодний Яр», «Думка» (ідеться про «Заповіт»), «І мертвим, і живим...», «Розрита могила», «Гоголю» (під назвою «Думка»). За слушним твердженням визначного вченого-шевченкознавця В. Бородіна (1930-2011), «ця маленька книжечка, що освячена славетними іменами двох великих поетів слов'янства,... не може не збуджувати глибокого інтересу в шанувальників української книги та українського поетичного слова» [2, 60]. В умовах інгібування (inhibus – гальмування) вона не стала явищем у рецептивному процесі, не викликала зацікавлень із боку німецьких славістів. Безпосередня причина її замовчування – у тому, що український поет значився в «реєстрі імен», які підлягали забороні за межами Росії, передусім у Німеччині.

Початок ширшому засвоєнню поетичного доробку Шевченка в німецькій літературі поклала книжка «Taras Grigoriewicz Szewczenko, ein kleinrussischer Dichter. Dessen Lebensskizze samt Anhang, bestehend aus Proben seiner Poesien, in freier Nachdichtung von J. Georg Obrist» («Тарас Григорович Шевченко – український поет. Нарис життя з додатком його поезій у вільному перекладі») [15] Йоганна Георга Обріста (1843 – 1901). Вона вийшла друком 1870 р. в Чернівцях (XLV + 63 с.) і помітно вплинула на процес взаємодії німецької та української літератур. На жаль, Обрістові переклади мають численні вади інтерпретаційного характеру. Однак навіть таке – з боку перекладача – неадекватне прочитання було суттєвим кроком на шляху входження Шевченкового поетичного масиву у свідомість читачів німецькомовного культурного простору. Натомість позитивної оцінки заслуговує доволі розлога літературознавча праця, котра розкривала життєвий шлях і художній світ Шевченка. Дослідник захоплено й водночас аргументовано писав про «невмирущу славу», яку заслужив Шевченко, бо його «серце розривав біль за уярмленою Вітчизною». Обріст завершив нарис таким висновком: «Цією студією я виконав моє завдання: стисло відтворив незвично трагічну долю співця свободи, мученика за вільне слово; він захоплювався почуттями краси й добра, боровся за правду та людські права». Фактологічну основу дослідження Обріста становила ґрунтовна монографія польського дослідника Гвідо Батталі (1847 – 1915) «Taras Szewczenko. Życie i pisma jego» («Тарас Шевченко. Життя та його твори») (Львів, 1865). Й. Г. Обріст знав також польськомовне видання «Kobzarz Tarasa Szewczenki» (Вільнюс, 1863) у перекладі Владислава Сирокомлі (псевдонім Людвіка Кіндратовича; 1823 – 1862),

який убачав в особі Шевченка «найбільшого співця України». Одним із цінних першоджерел для Обріста послужила збірка українських пісень «Die poetische Ukraine» («Поетична Україна») (Штуттгарт-Тюбінген, 1845) у перекладах Фрідріха Боденштедта (1819 – 1892) німецькою мовою.

Висновки. У 70-х рр. XIX ст. творчість українського поета розглядали в авторитетних наукових виданнях, зокрема, у двотомному дослідженні «Allgemeine Geschichte der Literatur» («Загальна історія літератури»; Штуттгарт, 1873, т. 2, с. 391–392); до речі, ця праця в 1869 – 1873 рр. видавалася п'ять разів), в оглядовій праці «Menschliche Tragikomödie» («Людська трагікомедія»; Лайпціг, 1874, с. 189–190), на сторінках антології «Bildersaal der Weltliteratur» («Галерея світової літератури»; Штуттгарт, 1874, с. 281) Йоганнеса Шерра (1817 – 1886), а також енциклопедії «Meysers Konversationslexikon» («Енциклопедичний лексикон Мейєра»; Лайпціг, 1877, т. 10); перевидано: 1897, т. 10; 1907, т. 17). Це дає підстави дійти висновку: Й. І. Обріст підготував у 70-90-х рр. XIX ст. плідний ґрунт для глибшого сприйняття ідейно-тематичних аспектів Шевченкового художнього письма, його національної специфіки, історичної та естетичної колористики. Великому поетові й художнику, власне, як одному з універсальних творців світового значення, удалося відкрити панораму розгорнутих змагань за право українського народу жити вільним на землі.

1. *Алексеев М.* Белинский и славянский литератор Й. П. Йордан // Литературное наследство. – 1950. – Т. 56. – С. 437–470.
2. *Бородін В. С.* Біографія книжки // Нові вірші Пушкіна і Шевченка. Репринтне видання. – К.: «Либідь», 2012. – 88 с.
3. *Генералюк Л.* Універсализм Шевченка. Взаємодія літератури і мистецтва. – К.: Наукова думка, 2008. – 544 с.
4. *Драгоманов Михайло Петрович*, 1841–1895. Єго ювілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав Михайло Павлик. – Львів, 1896. – 442 с.
5. *Драгоманов М. П.* Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
6. *Дубицький І., Смаль-Стоцький Р.* Шевченко в німецькій мові // *Тарас Шевченко*. Твори. – Т. XV. – Варшава, 1938.
7. *Зимомря І.* Дискурс взаємодії української та австрійської літератур кінця XIX – початку XX ст.: досвід Івана Франка та Карла Еміля Францоza // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка*. Серія: Літературознавство. – Тернопіль, 2009. – Вип. 1 (26). – С. 195–207.
8. *Кравців Б.* Твори Шевченка в перекладах на німецьку мову // *Тарас Шевченко*. Повне видання творів. – Том XII: Поезія Шевченка чужими мовами. – Чикаго, 1963.
9. *Наливайко Д. С.* Шевченко в Німеччині й країнах німецької мови (кінець XIX – початок XX ст.) // *Зб. праць* 14 наук. шевч. конф. – К., 1966.
10. *Погребенник Я.* Шевченко німецькою мовою. – К., 1973. – 300 с.

11. Франко І. «Slawische Jahrbücher» 1843 р. про Шевченка // Зоря. – Львів, 1886. – № 6. – С. 102.

12. Doroschenko D. Die Forschungen über T.Ševčenko in der Nachkriegszeit // Zeitschrift für slavische Philologie. – Band. 9. – Leipzig, 1932.

13. Symomrja M., Reißner E. Neue Materialien zur Einführung Ševčenkos in Deutschland // Zeitschrift für Slawistik. – Band XVII. – 1972, Heft 2. – S. 234–240.

14. Symomrja M. Die Rezeption Taras Schewtschenkos im deutschen Sprachgebiet vor 1917 // Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. – Bd. XXII / Hrsg. von Eduard Winter, Günther Jarosch. – Berlin, 1976. – S. 115–167.

15. Taras Grigoriewicz Szewczenko, ein kleinrussischer Dichter, dessen Lebensskizze samt Anhang, bestehend aus Proben seiner Poesien. In freier Nachdichtung von Johann Georg Obrist. – Czernowitz, 1870. – 61 S.

16. Zymomyra M. Zur Problematik der Aufnahme, Bewertung und Interpretation von Taras Ševčenkos Werken in Deutschland // Mykola Zymomyra. Deutschland und Ukraine: Durch die Abrisse zur Wechselseitigkeit von Kulturen. – Fürth, 1999.

Mykola Zymomyra, Ivan Zymomyra. The perception of Taras Shevchenko's poetic heritage in the German-speaking cultural area

In this article the question of the perception of Taras Shevchenko's poetic heritage in the German-speaking cultural area is outlined. The interpretative evaluation of a number of recipients became a material for research study (1843-1893).

Key words: perception, German-speaking cultural area, interaction of cultures, work of Taras Shevchenko, interpretation.

УДК 821.161.2.09

Мирослава Іванишин (Дрогобич)

НАЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПАРАДИГМИ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОГО МИСЛЕННЯ

У статті розглянуто парадигму постколоніального літературознавчого мислення. З'ясовано, що в її межах системотворчу роль відіграє націоналістична інтерпретація, яка є найбільш репрезентативною щодо аналізу дискурсу національної ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, методологія, націоналізм, націоналістична інтерпретація, дискурс національної ідентичності.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Осмислюючи непростий шлях українського літературознавства та літератури у другій

половині ХХ ст., один із чільних протагоністів і літописців цього культурного періоду академік Віталій Дончик наголошує на кількох основних смислових моментах. Причому це здійснене у розмислі за 2003 р. світоглядно-епістемологічне наголошення випереджає методологічно вагомим міркуванням, що стосується етноциду: “Про те, яким було тодішнє українське літературознавство й література (йдеться про другу половину ХХ ст. – М.І.), і сама та доба – сьогодні сказано багато, особливо – гіркого. Українське письменство, переживши разом зі своїм народом неймовірні жахи першої половини «шаленого віку», мало аж ніяк не кращі умови для розвитку і в другій. І хоча Ліна Костенко слушно каже: «Ми найкращі, нам найгірше, – в історії цей принцип не годиться», слушно й те, що радянсько-компартийна репресивна машина завдала найбільше руйнувань саме українській культурі. Спорудження «нової історичної спільності», цього нібито інтернаціонального, насправді російсько-імперського, «гомункулуса» почалося з кастрування національних, передовсім української, літератур і культур” [3, с.527]. Судження це не лише оприявнює вагомість врахування для будь-якого, не лише історико-літературного, гуманітарного розуму тісного взаємопереплетення долі народу і долі його красного письменства. Воно також має ключове історико-контекстуальне значення, вводячи дослідницьку свідомість у важливий для інтерпретації явищ української духовної дійсності ХХ ст. *постколоніальний континуум*.

Зв’язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень кафедри української літератури та теорії літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Теоретичні аспекти вивчення української літератури ХХ століття».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Можна спостерегти, що так чи інакше питання національної самобутності у метадискурсивному сенсі актуалізували дослідники різних поколінь та методологічних спрямувань: С.Андрусів, Ю.Барабаш, О.Баган, Є.Баран, М.Бондар, Я.Гарасим, Р.Голод, Г.Грабович, С.Гречанюк, Р.Гром’як, Т.Гундорова, І.Денисюк, І.Дзюба, В.Дончик, М.Жулинський, Н.Зборовська, М.Зубрицька, М.Ільницький, С.Квіт, Г.Клочек, Ю.Ковалів, В.Марко, Б.Мельничук, В.Моренець, Л.Мороз, М.Наєнко, С.Павличко, М.Павлишин, Є.Панченко, В.Пахаренко, О.Пахльовська, Я.Поліщук, В.Працьовитий, О.Пронкевич, І.Руснак, Т.Салига, Г.Сивокінь, Л.Скупейко, Л.Тарнашинська, А.Ткаченко, І.Фізер, К.Фролова, С.Хоменко, М.Шкандрій, О.Яровий та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета роботи полягає у виявленні та аналізі націоналістичних домінант дискурсу національної ідентичності в українському літературознавстві доби незалежності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Урахування травматично пережитого українською нацією підколоніального досвіду уможливило вченому максимально об'єктивне оцінення й постколоніальної (з проголошенням Україною незалежності у 1991 р.) культурної дійсності. Не випадково відомий американо-український історик та культуролог індіанського походження Джеймс Мейс поглиблював розуміння постімперського українського суспільства, враховуючи масштабні злочини радянської влади й окреслюючи його як “постгеноцидне” [4, с.156 – 157]. В.Дончик виділяє три моменти, що характеризують провідні постколоніальні процеси у сфері новітньої науки про літературу, і виголошує певні застереження. Перший момент стосується виваженої оцінки комуністичної концепції інтернаціонального “взаємозближення культур”. “Реально ж для української літератури, – наголошує вчений, – це завжди було замахом на її життя і – усвідомлюваною чи ні – боротьбою за існування”. Тому у 90-х роках важливо було рішуче здолати малоросійство – “вперто нав’язувану ззовні, пропагандивно тиражовану... звичку неодмінного прирівнювання-озирання на «російський приклад»”. На жаль, вказує дослідник, проблема протистояння російській культурній експансії залишається все ще актуальним завданням у незалежній Україні [2, с.527 – 528].

Другий момент стосується ставлення до української літератури та літературознавства радянського періоду (1920-1991). Відзначаючи основні негативні аспекти художньої та наукової підколоніальної творчості, – їх кон’юнктуризм, конформізм, сервілізм, апологію режиму, часте ремісництво тощо, – В.Дончик все ж вказує і на постійні випадки долання талановитими авторами соцреалістичних норм імперської системи. Новітнє тотальне “перекреслення” і “відкидання” створеного в радянський період, наголошує вчений, загрожує недобачанню сутнісних аспектів, що стосуються утвердження естетичних, моральних, навіть лінгвістичних (в часи лінгвоциду) досягнень тогочасної літератури. Але найбільш важливо те, що “зі сторінок прозових і поетичних книжок 60-80-х років поставали саме українці і їхня філософія життя, органічне поєднання традиційної духовності й сучасного менталітету, що швидше протистояли, ніж «відповідали» принципам і настановам тоталітарного суспільства” [2, с.529 – 532].

Момент третій артикулює певні хвороби постколоніального дискурсу 90-х, що передусім стосуються нігілістичних тенденцій постмодерного “насміху, іронії, глузів, гри, деструкції”, тотальному “негативізму як антиподові патріотизму чи... любові до свого” тощо. В.Дончик, помічаючи певні деструктивні, антихудожні тенденції в межах літератури і літературознавства, пов’язані із “десакралізацією одвічних норм і цінностей”, водночас відзначає й існування паралельних течій в сучасному письменстві та “молодому літературознавстві”, які перебувають “на піднесенні”, і які б могли придатися світові, протиставляючись на міжнародній арені наступові “глобального цинізму” [2, с. 527 – 535].

Навіть попереднє, фронтальне ознайомлення із сучасним метадискурсом дозволяє помітити, що багато в чому схожий (хоча й не тотожний, із власними присутніми модифікаціями) ракурс бачення можемо віднайти й у сучасних працях найпродуктивнішої частини новітніх літературознавців різних методологічних уподобань (представників філологічного, культурно-історичного, біографічного, міфокритичного, психологічного, герменевтичного, структурального, семіотичного, феноменологічного, христологічного, постструктурального, психоаналітичного, постколоніалістичного тощо методів). Йдеться насамперед про академічних учених старшого покоління: С.Андрусів, Ю.Барабаша, Ю.Бачі, Т.Бовсунівської, В.Брюховецького, О.Галича, Р.Гром’яка, І.Денисюка, І.Дзюби, М.Жулинського, М.Ільницького, Г.Ключека, А.Козлова, М.Коцюбинської, Б.Криси, В.Марка, Л.Мороз, М.Мушинки, М.Наєнка, Д.Наливайка, В.Нарівської, Т.Салиги, Л.Сеника, Г.Сивоконя, І.Фізера, С.Хороба, Н.Шумило та ін. Схожі ідеї можемо віднайти також у значної (якщо не переважної, що можуть підтвердити або заперечити лише поглиблені спеціалізовані дослідження цього питання) кількості авторів середнього (О.Баган, М.Бондар, Л.Бондар, Б.Бунчук, О.Вертій, Н.Зборовська, Л.Йолкіна, С.Квіт, Ю.Ковалів, Т.Мейзерська, Я.Мельник, В.Моренець, І.Павлюк, В.Панченко, В.Пахаренко, І.Руснак, Г.Сварник, Т.Скрипка, Л.Скупейко, Л.Тарнашинська, А.Ткаченко, Р.Харчук та ін.) та молодшого поколінь (Я.Гарасим, А.Давидова-Біла, Т.Головань, Р.Голод, Д.Дроздовський, З. та М.Лановик, Т. і Б. Пастухи, О.Хоменко, Р.Чопик та ін.). У цьому сенсі оцінки В.Дончика дуже важливі, навіть парадигмальні для постколоніальної критичної свідомості. Він же ж, будучи довголітнім редактором єдиного академічного літературознавчого журналу “Слово і Час” (1989-2000), доволі успішно намагався й формувати цю свідомість за допомогою редакційної політики, відповідно до найактуальніших завдань перебудовної, а згодом і пострадянської гуманітаристики.

Але вагомість висловлених В.Дончиком ідей (до речі, наскрізних для його творчості останніх двох десятиліть) не вичерпується їхнім значенням для формування аналітично адекватного культурно-історичного контексту. І в критичному ставленні до російського політичного та культурного імперіалізму, і в об'єктивному окресленні естетично й морально вартісного та націоналістичного в українській радянській літературі та науці, і в оцінці новітніх антикультурних (“десакралізаційних”) тенденцій з боку постмодерних авторів, – у всьому цьому випадкає побачити і щось аксіологічно глибше, виразно системотворче. І те глибше, на наш погляд, стосується стрижневої ідеї озвучених ученим суджень, ідеї, пов'язаної із *націософським* та власне *націологічним* ракурсами тлумачення. Йдеться про те, що одним із постійних критеріїв формування методологічної бази постколоніальної інтерпретації стає *націоцентрична оцінка*: сприяє досліджуваній культурний феномен захисту (якщо йдеться про минулі радянські дискурси) чи відродженню (якщо йдеться про тексти постімперського періоду) *національної ідентичності* українського народу чи ні. В онтологічно-герменевтичній термінології йдеться про наявність націологічного тезаурусу – системи передсуджень, що визначають характер і напрям тлумачення, – який структурується націоцентричними концептами. Дискурсивний аналіз та націологія оперували б у цьому випадку терміном “націоналістичний дискурс”.

Тип гносеологічного мислення, репрезентований у міркуваннях В.Дончика, органічно продовжує українську антиколоніальну традицію в дусі “культурного націоналізму” (як його окреслюють Е.Саїд, Е.Сміт, Е.Томпсон, С.Дюрінг та ін.). Йдеться про пасіонарну інтелектуальну традицію попередніх періодів розвитку вітчизняної філософії та гуманітаристики, зокрема науки про літературу. Свідченням цьому може бути аналіз узагальнюючих праць із націософії, націології, літературознавства, естетики, історії, фольклористики, педагогіки, етнопсихології тощо. Серед найбільш вагомих робіт із цієї проблематики можна згадати класичні студії П.Куліша “Повість про український народ” (1849), О.Кониського “Український націоналізм” (1875), М.Драгоманова “Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880)” (1881), І.Нечуя-Левицького “Українство на літературних позовах з Московщиною” (1891), Б.Грінченка “Листи з України Наддніпрянської” (1892-1893), І.Франка “Між своїми” (1896-1897), “На склоні віку. Розмова перед Новим роком 1901”, “Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова” (1906), Л.Білецького “Основи української літературно-наукової критики” (1925), Д.Донцова “Націоналізм” (1926), “Дві літератури нашої доби” (1935, 1958), “Дух нашої давнини” (1944), “Туга за героїчним” (1955),

Ю.Липи “Призначення України” (1938), Д.Мирона (Орлика) “Ідея і чин України” (1940), Г.Вашенка “Виховний ідеал” (1950), Л.Ребета “Теорія нації” (1955), Є.Маланюка “Книга спостережень” (т.1, 1962, т.2, 1966), В.Янів “Нариси до історії української етнопсихології” (1993) та ін.

Серед українських естетико-філологічних, націологічних та історико-культурологічних праць пострадянського періоду, окрім уже згадуваних, так чи інакше розвиток націоцентричних гуманітарних ідей осмислюють наступні: В.Іванишин, Я.Радевич-Винницький “Мова і нація” (1990, 1991, 1992, 1994, 2005), Г.Касьянов “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років” (1995), “Теорії нації та націоналізму” (1999), М.Наєнко “Історія українського літературознавства” (1997, 2001), С.Квіт “Основи герменевтики” (1998, 1999, 2003), В.Пахаренко “Незбагнений апостол” (1996, 1999), Я.Гарасим “Культурно-історична школа в українській фольклористиці” (1999), Р.Гром’як “Історія української літературної критики” (1999), В.Працьовитий “Національний характер в українській драматургії 20-30-х років ХХ століття” (1999), І.Денисюк “Невичерпність атома” (2001), М.Жулинський “Заявити про себе культурою” (2001), Т.Бовсунівська “Історія української естетики першої половини ХІХ століття” (2001), М.Гнатюк “Літературознавчі концепції в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ сторіч” (2002), Р.Кісь “Мова, думка і культура на реальність” (2002), Т.Салига “Вогнем пречистим” (2004), Л.Горболіс “Парадигма народно релігійної моралі в прозі українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.” (2004), Р.Голод “Іван Франко та літературні напрями кінця ХІХ – початку ХХ століття” (2005), Вал.Шевчук “Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники” (2006), О.Хоменко “Національне письменство як художнє українознавство: ідеї, постаті, естетичні практики” (2008) та ін.

Таку *націологічну* (чи націоцентричну) *інтерпретаційну позицію*, як можна припустити із попередніх аналізів та вивчення спеціалізованої літератури, все ж таки доречно, на нашу думку, вважати домінантною для українського постколоніального літературознавчого дискурсу. А тому саме її варто вивчати серед різновекторних теоретичних тенденцій – класичних напрямків, панетичної христології, деконструктивізму, неофемінізму, естетизму, квазінеоміфологізму, символології, фрейдистського психоаналізу та ін., – що сформувалися у вітчизняній гуманітаристиці в часи незалежності за умов методологічного плюралізму. Йдеться про інтерпретаційну настанову, яка у сфері літературознавства не просто артикулює дискурс національної ідентичності (так чи інакше до нього звертаються всі літературознавчі підходи), а й активно залучає його до сформування та верифікування власних методологічних основ.

Промовистим фактом постійності та продуктивності застосування класичних та апробації нових наукових методологем, базованих на дискурсі національної ідентичності, може бути огляд часопису “Слово і Час” за пострадянський період. Аналізуючи публікації у цьому академічному журналі за період від 1990 (коли вже мислення редакторів та авторів цілком можна окреслити як домінантно-постколоніальне) по 2007 роки, можна спостерегти понад сімдесят робіт, які прямо (навіть на рівні заявленої у назві проблематики) артикулюють дискурс національної ідентичності, набагато більше можна віднайти праць, які осмислюють цей дискурс або частково, фрагментарно, або без прямих націоналістичних експлікувань. Поглиблене вивчення лише дванадцяти номерів часопису тільки за 2001 рік дозволило дослідникам виявити вісімнадцять праць, які так чи інакше озвучують національно-екзистенціальну тематику (Іванишин П. Національно-екзистенціальні аспекти пострадянського літературознавства (на матеріалах публікацій у журналі “Слово і Час” за 2001 р.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С.311-331).

Студії, які прямо апелюють до національної самобутності і можуть бути репрезентантами націоналістичної інтерпретації, містяться у цілому вісімнадцятилітньому періоді постколоніального існування “Слова і Час” (1990 і майже весь 1991 роки хоча формально ще належать до радянського минулого, але за змістовим наповненням уже демонструють постколоніальний тип осмислення, що й маркувала зміна назви у 1990 році із “Радянського літературознавства” на “СіЧ”). Приклади найбільш помітних націоналістичних публікацій можна віднайти у різних тематичних рубриках. Так, наприклад, культурологічно місткі й методологічно значущі, із значним націоналістичним суспільно-філософським смисловим навантаженням праці віднаходимо у характерній рубриці “Національна ідея”. Йдеться про роботи О.Забужко “Українство як філософська проблема” (1992, № 8), О.Пономаріва “Деякі про національну свідомість” (1993, № 5), М.Жулинського “Національна ідея в ідеологічній системі державотворення” (1996, № 1), “Національні культури і проблеми глобалізації” (2002, № 12), О.Пахльовської “«Українська ідея» – як спадок європейського гуманізму” (1998, № 1), Ф.Канака “Національне буття й національна ідея” (1998, № 1), М.Рубчак “Відродження національної свідомості” (2000, № 3), С.Павлюка “Особливості та динаміка сучасного процесу етнічної самоідентифікації українців: до питання теорії етносу” (2002, № 6) та ін.

Можна помітити також, що чимало теоретико-літературних розвідок стосуються осмислення національної ідентичності. До вагомих студій у

цій царині можна віднести наступні: С.Андрусів “Проблеми національної ідентичності” (1997, № 3), Н.Баштова “Національна ідентичність та «пролетарське» перетворення дійсності” (2002, № 2), Л.Мороз “Триєдність як основа універсалізму (національне – загальнолюдське – духовне)” (2002, № 3), Н.Шумило “Ідея національного літературного розвитку” (2002, № 3), Г.Сивокінь, Р.Веретельник “Національні шляхи поетичного модерну” (2002, № 5), Ю.Бондаренко “Національна парадигма українського екзистенціалізму” (2003, № 6), П.Іванишин “Національно-екзистенційна методологія: герменевтична актуалізація” (2003, №4), І.Денисюк “Національна специфіка українського фольклору” (2003, № 9-10), І.Думчак “Екзистенційний світ українців-емігрантів” (2004, № 1), М.Брацка “«Свій» і «чужий» козак у поезії «української школи» польських романтиків” (2005, № 4), О.Веретюк “Скажи мені, хто я? (Проблема національної ідентичності літератури, літературного твору та його автора)” (2005, № 12), Н.Куликова “Український персонаж та автор в американській мультикультурній традиції. Пошуки ідентичності” (2006, № 5), Н.Зборовська “Код національної літератури як психо-історична проблема” (2007, № 1), В.Будний “Розгадка творів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології” (2007, № 3) та ін.

Часто націоцентричний ракурс розгляду літературознавчих питань можна знайти також у літературно-критичних та метакритичних роботах: С.Андрусів “...Як на святій сповіді” (1991, № 2), “Сучасне українське літературознавство: тексти і контексти” (2004, № 5), В.Діброва “Проблема збереження національної тотожності за умов тоталітаризму: досвід української літератури” (1991, № 3), А.Войтюк “Переоцінка цінностей?” (1991, № 8), С.Квіт “Нарешті: філософія української ідеї” (1993, № 4), В.Ляхощкий “З поля Огієнкових досліджень” (1999, № 6), О.Вергій “Національна самобутність твору” (2005, № 6), П.Іванишин “Екзистенція нації в романі опору: націоцентричний підхід” (2005, № 8), Н.Мафтин “Український космос творчості Уласа Самчука” (2006, № 4), О.Пономаренко “Антоніч: антиномії польського модернізму чи цілісність національного космосу?” (2007, № 8) та ін.

Потужну текстуальну групу, що виразно репрезентує націоналістичний підхід, можна спостерегти і в межах праць історико-літературних жанрів: С.Андрусів “Чи всякий сон пробудний?” (1990, № 3), Ю.Вільчинський “О.Потебня: думки про слово і національність” (1992, № 1), Т.Бовсунівська “Утвердження незнищенності нації («Енеїда» і проблеми українського етногенезу)” (1994, № 9-10), Л.Сеник “Роман опору і література трагічної свідомості” (1996, № 1), В.Дончик “На-

ціональна історія як духовне опертя української літератури” (1997, № 9), М.Зобенко “Національне в романі О.Гончара «Твоя зоря»” (1998, № 4-5), Н.Шумило “Б.Лепкий: на перехресті традиційного і нового” (1998, № 9-10), В.Владимирова “«Етнографічна історична істини» (Два типи дискурсу П.Куліша)” (1998, № 11), В.Соколова “Національна ідея в творчості Т.Шевченка” (1999, № 3), І.Абрамова “Біля витоків української ідеї (Нечуй-Левицький і формально-національний напрям)” (1999, № 12), Н.Шумило “Бароково-готичні відлуння в українській прозі кін. 19 – поч. 20 ст.” (2000, № 9), О.Омельчук “національне підсвідоме в теоретичному доробку Є.Маланюка” (2000, № 11), В.Пахаренко “«Великий льох»: національна ідея, історіософія, метафізичний контекст” (2001, № 3), Н.Висоцька “Сходження на Золоту гору: штрихи до портрета англо-американської літератури” (2001, № 9), Л.Кравченко “Нація і література (до проблеми німецької національно-культурної ідентичності)” (2002, № 6), Т.Пастух “Останнє поетичне слово Шевченка” (2004, № 3), І.Василишин “Життя – смерть – безсмертя: екзистенційний дискурс у філософській ліриці Є.Маланюка” (2007, № 11) та ін.

Представлений у “Слові і час” корпус різножанрових літературознавчих праць, які тісно діалогізують зі сферою націоналістичної проблематики, можна вважати певною мірою репрезентативним стосовно всього постколоніального літературознавства (кодифікованого у наукових збірниках, монографіях, брошурах, статтях у фахових та нефахових часописах, в інтернет-ресурсах тощо). А це становить велике матеріальне поле для історіографічного та теоретичного осмислення. Можливі напрямки цього осмислення визначаються літературознавчими та навколітературознавчими жанрами і стосуються: 1) літературно-критичних публікацій (Є.Баран, В.Брюховецький, Д.Дроздовський, М.Льницький, В.Панченко, Т.Салига, С.Хоменко та ін.), 2) зібрань статей (в останній час побачили світ зібрання праць Ю.Бачі, Г.Грабовича, Р.Гром’яка, І.Денисюка, І.Дзюби, В.Дончика, М.Жулинського, М.Льницького, Г.Клочечка, Т.Салиги, Г.Сивоконя, С.Хороба та ін.), 3) літературознавчих посібників і підручників (наприклад, академічна “Історія української літератури ХХ століття” (1993, 1998), за редакцією В.Дончика; а також підручники і посібники авторства чи за редакцією Н.Бернадської, Т.Бовсунівської, В.Будного, О.Гнідан, Р.Гром’яка, М.Льницького, М.Наєнка, Р.Харчук, М.Яценка та ін.), 4) історико-літературних статей і монографій (помітними подіями останніх років стали книжки С.Андрусів, Ю.Барабаша, Т.Гундорової, І.Дзюби, Н.Зборовської, В.Моренця, В.Панченка, В.Пахаренка, О.Пронкевича, І.Руснак, Л.Сеника, Л.Скупейка, О.Слоньовської, Н.Слухай, С.Хоменка, Вал.Шев-

чука, М.Шкандрія, Г.Штоня, Н.Шумило та ін.), 5) теоретико-літературних студій (Я.Гарасим, Р.Гром'як, І.Денисюк, Н.Зборовська, Г.Клочек, Д.Наливайко, Ю.Ковалів, М.Кодак, Г.Сивокінь, І.Фізер та ін.), 6) різножанрових кандидатських та докторських досліджень (С.Андрусів, О.Баган, О.Довженко, П.Іванишин, Я.Козачок, І.Лімборський, Ю.Мариненко, М.Мартинюк, Н.Медвідь, В.Нарівська, О.Омельчук, О.Пахльовська, В.Погребенник, В.Працьовитий, В.Просалова, Л.Сеник, О.Стебельська, С.Українець, І.Хижняк, Н.Шумило та ін.). Охопити такий потужний літературознавчий пласт неможливо в межах одного чи навіть кількох досліджень. На нашу думку, більш продуктивним є зосередитися на якійсь одній репрезентативній частині матеріалу і вже в її межах аналізувати дискурс національної ідентичності.

При цьому варто враховувати таке. Ступені націоналістичної (та національно-софської) репрезентативності у різних видах літературознавчих робіт будуть далеко не однакові. Скажімо, літературно-критичні праці переважно стосуються різночасової оцінки окремих авторів і їх творів, а тому є доволі дискретними та фрагментарними. Збірники статей різних років можуть допомогти виявити процес становлення того чи іншого дослідника, але не гарантують цілісного бачення ним певної проблеми. Підручники і посібники внаслідок специфіки науково-педагогічного жанру рідко коли зорієнтовані на власне дослідження, переважно вони викладають уже апробований матеріал, причому викладають у спрощеній, часто доступній для ще не зовсім фахового реципієнта формі. Кандидатські і докторські дослідження, попри високий фаховий рівень, усе ж, внаслідок специфіки жанру, доступні переважно вузькому колу спеціалістів. Найбільш продуктивним, з методологічної точки зору, було б вивчення теоретико-літературних монографій, власне присвячених дискурсу національної ідентичності, однак таких цілісних праць (попри успішні окремі студії невеликого формату Т.Бовсунівської, М.Бондаря, Р.Гром'яка, І.Дзюби, В.Дончика, М.Жулинського, Г.Клочечка, М.Кодака, М.Наєнка, Г.Сивоконя та ін.), на жаль, в українському постколоніальному літературознавстві ще не з'явилося. Звідси, на наш погляд, умотивованим виглядає звернути свою увагу на такий тип метадискурсивних праць, як *історико-літературні монографії*, які тісно й експліцитно пов'язані із націоналістичною проблематикою й осмислюють її більш-менш системно. Крім того, вони набагато частіше вивірені досліджуванним художнім матеріалом, а тому рідше загрожені абстрактними спекуляціями, непродуманими маніпуляціями з літературними творами. Але й ці монографії є різними, а тому не однаковими у плані ефективності інтерпретації дискурсу як висловлювання/міркування стосовно національної самототожності.

Можливими є тут і глибші обґрунтування звернення до історико-літературного дискурсу, з огляду на міркування теоретиків. Особливо логічними видаються розмисли Г.Сивоконя, який доводить “історичну й національну детермінованість літературно-теоретичного знання”. Український дослідник виходить з того, що історичний досвід “може бути й інтернаціональним, однак найперше він таки національний”. Літературознавець не може не враховувати національну специфіку історичного досвіду, який вивчає, а це приводить до висновку про “підставовість теоретичних пошуків та узагальнень в аспекті національному”. Це, наприклад, стосується навіть таких начебто універсальних понять, як віршова ритміка. Особливо переконливим у цьому зв’язку виглядає приклад українського письменства: “Чи не найвиразніше посвідчує виразний історизм теорії те, що мова літератури національної узалежнена обставинами часу й місця творення. Печальний приклад української літератури, котра волею історії перебувала на маргінесі російської, а з тим радянської імперії, посвідчує болісні вияви боротьби за виживання, змагальності з мовою «старшого брата», за належний авторитет свого письменства, за читача і т.ін.” [7, с.35 – 36].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, у цій статті ми окреслили в загальних рисах парадигму постколоніального літературознавчого мислення (на базі спостережень В.Дончика). При цьому з’ясували, що в її межах системотворчу роль відіграє саме націоналістична інтерпретація, яку, як найбільш репрезентативну щодо аналізу дискурсу національної ідентичності, і варто поглиблено вивчити. Розробку методу виявлення націоналістичних домінант варто надалі використовувати для написання історіографічних, історико-літературних, теоретико-літературних та літературно-критичних праць, що осмислюють історію української літератури та постколоніальний період розвитку українського літературознавства, передусім тих, у яких на методологічному рівні значна увага концентрується довкола дискурсу національної ідентичності.

1. Андрусів С. Сучасне українське літературознавство: тексти і контексти / С.Андрусів // Слово і час. – 2004. – № 5. – С. 48-53.

2. Дончик В.Г. “А ми ще є” (“Берестечко” Ліни Костенко) / В.Г. Дончик // Дончик В.Г. З потоку літ і літпотоку. – К.: ВД “Стилос”, 2003. – С.400-408.

3. Дончик В.Г. Замість “замість епілогу” / В.Г. Дончик // Дончик В.Г. З потоку літ і літпотоку. – К.: ВД “Стилос”, 2003. – С.527-535.

4. Мейс Дж. Післягноцидне середовище / Дж. Мейс // День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л.Івшиної. – К.: Видавництво ЗАТ “Українська прес-група”, 2005. – С.156-157.

5. Наєнко М. Дискурс сучасної науки про літературу (огляд досліджень з літературознавства 90-х років) / М.Наєнко // Слово і час. – 2001. – № 8. – С.22-33.

6. Сивокінь Г.М. “Постколоніалізм” в сучасній українській літературі: симптоми, тенденції, явища / Г.М.Сивокінь // Сивокінь Г.М. У вимірах сприймання. Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій. – К.: Фенікс, 2006. – С.90-105.

7. Сивокінь Г.М. Історична й національна детермінованість літературно-теоретичного знання / Г.М.Сивокінь // Сивокінь Г.М. У вимірах сприймання. Теоретичні проблеми художньої літератури, її історії та функцій. – К.: Фенікс, 2006. – С.34-41.

8. Филлипе Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Филлипе Л.Дж., Йоргансен М.В.; [пер. с англ.]. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – 336с.

The paper considers the paradigm of postcolonial literary thinking. It is shown that its role within the backbone natsiolohichna interpretation that is most reflect the discourse of national identity.

Key words: *national identity, methodology, multiculturalism, imperialism, nationalism, postcolonial literary criticism.*

УДК 821. 161. 2

Наталія Лазірко (Дрогобич)

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА СЕРЕДИНИ ХХ ст. В РЕЦЕПЦІЇ ЮРІЯ КЛЕНА

У статті проаналізовано тенденції розвитку української літератури середини ХХ століття в рецепції Юрія Клена, одного із головних теоретиків і концептуалістів вісниківського неоромантизму, що поєднав ідеї та літературознавчі стратегії вісниківства з головними ідейно-естетичними засадами київського неокласицизму та проаналізував їх у контексті розвитку українського письменства середини ХХ століття.

Ключові слова: *вісниківство, київські неокласики, Мистецький Український Рух, рецепція, українська література ХХ століття.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Період Мистецького Українського Руху був надзвичайно важливим моментом в історії української літератури, коли в умовах таборів для депортованих осіб, з одного боку, відбувалося своєрідне підсумовування пройденого українським письменством як в умовах підрадянської України міжвоєнного двадцятиліття та літератури на еміграції й у Галичині, так і визначення,

накреслення перспектив для української літератури на еміграції, перспектив творення тієї літератури, яка не могла розвиватися в умовах поневоленої України. Докладно історія українського письменства періоду МУРу уже розглядалася [4]. Однак проблема протистояння, об'єктом якого була творчість неокласиків та художня й критична спадщина вісниківівців з погляду літературознавчого доробку Юрія Клена не аналізувалася, що зумовлює **новизну і актуальність** нашого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень кафедри світової літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка “Рецепція та інтерпретація художнього твору”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення нерозв'язаних раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. До проблеми осмислення літературознавчої діяльності Юрія Клена у різні часи зверталися О. Филипович, В. Брюховецький, Ю. Ковалів, О. Баган, І. Набитович, Н. Котенко, М. Борецький, Г. Сабат, І. Розлуцький.

У працях дослідників, що були сучасниками Юрія Клена, його наукова діяльність детально не аналізувалася, а були лише згадки про такий вид наукової діяльності відомого вже на той час поета (*Юрія Клена – Н. Л.*). У працях сучасних учених знаходимо детальніший аналіз поодиноких досліджень Юрія Клена: М. Борецького про есеї Клена, в якому автор проаналізував життя і творчість німецького письменника Германа Гессе; концептуально-філософське тло перекладів Юрія Клена з Р. М. Рільке стало об'єктом дослідження Л. Кравченко. І. Розлуцький проаналізував літературно-критичну творчість Юрія Клена, репрезентувавши загальний огляд теоретичних праць, у яких йдеться про публікації, які залишилися поза науковою увагою дослідників, зокрема «Ернест Толлер», «Георг Кайзер» тощо. Г. Сабат дослідила генеалогічний дискурс інтерпретації Юрієм Кленом німецького утопічного роману.

Проте ці праці не дають цілісної картини літературознавчої діяльності українського вченого, а лише презентують ту чи іншу сферу його наукових зацікавлень (*наприклад, дослідження Юрія Клена німецькою модерною літературою – Н. Л.*). Однак і на сьогодні його наукова діяльність, з огляду на її актуальність, потребує подальшого системного вивчення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цього дослідження є аналіз тенденцій розвитку української літератури середини ХХ століття в літературознавчій оцінці Юрія Клена.

З поставленої мети випливають й основні завдання статті: окреслити основні концепції бачення Юрієм Кленом особливостей розвитку української літератури середини ХХ століття, задекларувати основні параметри наступних досліджень у запропонованій проблематиці.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як уже наголошувалося, загальні ідеї Юрія Клена щодо тенденцій розвитку українського письменства міжвоєнного та післявоєнного періодів ХХ століття можна окреслити лише спорадично – власне через фрагментарність і малу кількість літературознавчого матеріалу у спадщині вченого.

Стаття Юрія Клена “Ще раз про сіре, жовте і про Вістникову квадригу” (Вістник. – 1935. – Кн. 6. – С. 419–426), написана у той час, коли він був професором славистики в Мюнстерському університеті та тісно співпрацював із львівським “Вістником” (редактором якого був Дмитро Донцов), присвячена аналізу тенденцій розвитку української літератури, стає своєрідним маніфестом вісниківства, а її автор виявляє себе справжнім концептуалістом і теоретиком вісниківських мистецьких та ідеологічних принципів. Резонансна в культурно-мистецькому середовищі публікація була відзивом на есей Юрія Липи в 4 книзі “Вісника” за 1935 рік “Сіра, жовта і червона”, де він поділяє усю українську літературу на три основні види: сіру (яка з’являється як результат соціального замовлення), жовту (що є наслідком авторського честолюбства) та червону (грунтовану на творчих переживаннях і почуттях).

Юрій Клен тезово робить огляд (на двох випадкових числах журналу “Життя й революція” за 1932 рік) сучасної підрадянської літератури в Україні й демонструє, яку “величезну роботу пороблено за останні роки над мозками юнацтва, щоб остаточно з них вивітріли уявлення про те, чим є душа і мистецтво; щоб обернути складний психічний апарат на невибагливу грамофонну платівку, що викрикує шаблонні сполучення слів, позбавлені будь-якого живого змісту, і які мають лише бути супроводом какофонії розперезаного хаосу” [7, 464–465]. Далі, аналізуючи есей Є. Маланюка “Наступ мікробів” (який теж опублікував перед тим “Вістник”), Юрій Клен формулює, услід за Маланюком, так би мовити, з перспективи вічності “несхибний для кожного догмат творчості: коли життя нації не має змоги рости *вширочінь*, то треба перегрупувати національну енергію, скупчити її в царині духа і рости *вгору*” [7, 465].

Саме в цій точці, яку відшуковує тут автор, сходяться два важливих вектори ідейно-естетичних прямувань усієї вісниківської когорти письменників і літературознавців: мистецтво (і література зокрема) несе на

собі важливу печать не тільки естетичного, а й національного, націєтворчого. Це мистецтво художнього слова, на думку Юрія Клена, не зводиться лише до римування й ритмування слів у рядках. Воно мусить бути натхнене чимось більшим і вищим: "...Ритмовані рядки, що кінчаються римами, не є ще поезія і не стануть нею, аж поки не скажеться творче Слово, що від його магічного подиху враз оживає мертва матерія і силою свого *живого* чару пориває в нагірні царства" [7, 466].

Юрій Клен уперше вводить у цій статті широковживаний тепер термін "вістникова квадрига" на позначення окремої групи поетів-вісниківівців. Послідовно аналізуючи деякі поезії Леоніда Мосендза, Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Олени Теліги, Юрій Клен формулює основні інгредієнти поетики вісниківівського неоромантизму. Водночас у статті можна знайти й деякі ідеї щодо психології творчості, її головні напрямні лінії, які, на думку поета й літературознавця, призводять до народження справжньої, естетично повнокровної поезії: "Кожному з нас слід би викарбувати в пам'яті слова Рільке, найбільшого з ліриків, що радив не хапатися, а протягом життя збирати полин і солодкість, вбирати в себе спогади про дитячі радощі і смутки, про розлуку, ранки над морем, мандрівки під зоряним небом, ночі кохання і ночі, перебуті коло смертного одра" [7, 466]. Але для творчості не досить тільки мати спогади. З погляду психології творчості лише тоді, коли ці спогади й минулий життєвий досвід "перетворились в тіло і кров, рухи і погляди, стали безіменними, невідірзними від нашого "Я", – лише тоді може статися, що несподівано в якусь рідку хвилину виникне й спливе над ними перше слово поеми" [7, 471].

Аналізуючи у статті "Слово живе і мертво" окремі вірші вісниківівців та інших поетів Галичини, Юрій Клен підкреслює, що саме вони є тими митцями, які в сучасному українському письменстві прагнуть повернути поетичному слову його первісну магічно-мистецьку суть. Він розвиває й поглиблює сформульовані в статті "Ще раз про сіре, жовте і про "вістникову" квадригу" засади й питоменні характеристики вісниківівської поетики. Водночас він декларує ідеї вісниківівства як уже сформоване й достатньо зріле, цілісне художньо-естетичне явище. Так, аналізуючи поезію Євгена Маланюка, Юрій Клен зауважує її інтертекстуальність, звернення до "вічних образів": "Не можна сказати, що у Маланюка було "наслідування" біблійної поезії, бо символи ті вічні, як постаті Дон Жуана, Гамлета і Дон Кіхота. Отже, кожен може черпати з їх скарбниці. До того ж однакові історичні ситуації породжують однакові поетичні образи". Юрій Клен вважає вельми важливим моментом Маланюкової поетики те, що його слово "не мертво, а **живе**, налите гнівом, пристрастю, зненавистю і любов'ю воно гуде і співає в його віршах..." [111, 478–479].

Юрій Клен також розглядає в статті футуристичні елементи в поезії Святослава Гординського, аналізує його поетику і доходить висновку про еклектичність його творчості. Водночас автор дає влучну й розгорнуту характеристику творчості Юрія Косача, Наталі Лівницької-Холодної, Богдана Ігоря Антонича, Ярослава Дригинича, Богдана Кравціва, Олега Ольжича. Юрій Клен завершує свої літературно-критичні роздуми у цій статті аналізом впливів у поезії.

Чільне місце у літературознавчому доробку (який стосується українського письменства) посідають і рецензії поета на окремі збірки поезій Є. Маланюка, О. Стефановича та Л. Мосендза.

У рецензії на збірку Євгена Маланюка “Земна мадонна” Юрій Клен розглядає в характерно експресіоністичному стилі образну систему, мотиви, подаючи приклад, як в есеїстичній, не витриманій у надто строгій науковій манері, можна подати концептуальні ідеї творчості того чи іншого митця. Для Юрія Клена важливим є “сувора музика” Маланюкового вірша, де “слова немов із дзвінкої криці куті, де форма, неблаганна й крижана, є адекватна змістові і разом з ним творить те свічадо, в якому відбилася епоха люта, грізна і жорстока” [107, 231].

Аналогічно структурована й рецензія на збірку поезій Олекси Стефановича “Stefanos I”. Завершуючи її, Юрій Клен зазначає, що “слово зробилося в руках поета слухняним музичним інструментом. Воно у нього співає і відгукується на всі відтінки його думки” [109, 501].

У не надто великій літературознавчій спадщині Юрія Клена (Освальда Бурггардта) стаття “Бій може початися” вирізняється особливо, з одного боку, вона є своєрідним підсумком в українському літературознавстві періоду Українського Мистецького Руху (МУРу) певного періоду розвитку літературного процесу, з іншого – оригінальною програмною декларацією ідейних поглядів українського поета німецького походження. Перша публікація статті “Бій може початися” з’явилася в № 3–4 журналу “Звено” (Інсбрук) за 1946 рік. Оскільки тут було опубліковано скорочений варіант, пізніше було передруковано її повний варіант (уже після смерті Юрія Клена) в “Українському самостійнику” (1953). Стаття стала, як наголошує Олег Баган, відповіддю деяким ідеологам МУРу послідовних неокласиків і вісниківців, які “із засторогами прийняли ідеї та концепції” новопосталої літературної організації. Стратегічними стають не естетичні, а саме світоглядні розходження: у спробі дискредитувати, “підважити два визначальні фундаменти, на яких стояла українська література в міжвоєнну добу – неокласицизм і вісниківський неоромантизм (у їхній термінології – “донцовщину”)”. “Плужанські та неохвильовістські виступи” І. Багря-

ного та Ю. Шереха Юрій Клен сприйняв як “відверто деструктивну, антинаціональну акцію” [7, 606].

Володимир Державин наголошував у статті, присвяченій поезії Юрія Клена, що “безмежно толерантний і стриманий особисто”, Юрій Клен умів “бути нещадним, коли натрапляв на ниці спроби заперечити, з позицій Косачевої “суб’єктивної правди” чи то Винниченкової “чесноти з собою”, епохальну питому вагу київських неокласиків та принизити їх славу традицію” [80, 3]. Ігор Набитович акцентує на важливості цієї публікації, оскільки в ній Юрій Клен “підводить своєрідний підсумок сучасної йому української літератури й бачення шляхів її розвитку, полемізує з тезами Івана Багряного про місце й роль неокласиків у письменстві” [148, 37]. В. Державин також вказує на те, що “так само гостро й непримиренно виступив Юрій Клен (на літературно-критичній конференції МУРу в жовтні 1946) і проти тенденційної спроби Ю. Косача (в 2 Збірнику МУРу) висміяти та скомпрометувати безвідповідальними наклепами другу велику епоху в ренесансі українського національного письменства, – епоху славної “Квадриги” та очолюваного Д. Донцовим так званого “вісниківства” 30 [-тих] років...” [80, 3].

Стаття Клена складається з двох частин. У першій з них автор аналізує й узагальнює ідеї, представлені в статті В. Бера про літературні епохи (їх ми розглядали в попередньому розділі). Друга частина – це ґрунтовна деталізована критика, де, як пише Володимир Державин, “плужанські та неохвильовістські виступи І. Багряного та Ю. Шереха (в 1 Збірнику МУРу) зазнали від Юрія Клена належної і нищівної оцінки” [80, с. 3].

Аналізуючи статтю Івана Багряного, де автор висловлює власне бачення того, якою має бути література нашого часу, Юрій Клен пише, що “відкидаючи тези “мистецтво для мистецтва” і “мистецтво як усолодження життя”, він (І. Багрянний – *Н. Л.*) приймає лише мистецтво воєнничє”, та уявляючи, що “в умовинах українського історичного життя воно іншим бути не мусить. Література має бути національною, не переспівувати чужі сюжети. Орієнтацію на Європу треба відкинути, бо вона не дає нам стати самобутніми. Ми повинні Європу лише “проковтнути”, цебто засвоїти й піти собі далі, а не бути епігонами. Наша рідна історія має досить сюжетів для письменника” [102, с. 523]. Максима Рильського, – продовжує Юрій Клен, – між іншим, “автор статті зараховує до прибічників теорії “мистецтво для мистецтва”, що є теорією “дезертирів від життя”. Брехливість тої теорії Рильський, мовляв, довів тим, що став прибічником теорії “мистецтво як зброя”, скерувавши ту зброю проти українського народу” [102, 523]. О. Баган справедливо акцентує на тому, що, називаючи думки І. Багряного “деструктивницькими”, Юрій Клен

“точно вловив сутність і спрямування мурівської критики. Позиція і оцінки І. Багряного відображали той хаотичний світогляд, який сформував собі цей письменник” [7, 607]. Поруч із досить точним представленням у своїй публіцистиці та художній літературі ситуації в СРСР та акцентуванні на необхідності об’єднання й мобілізації всіх українських сил для визволення України, цей письменник “зберігав у своїх переконаннях весь утопізм української соціал-демократії, наївність українського народництва та його культурну провінційність”. Іван Багряний “запозичував західні ліберальні ідеї [...] не враховуючи українських реалій” [7, 608]. Багрянівська “невміла і примітивна критика М. Рильського якраз виявляє ту хаотичність в ідеях і засадах, водночас демонструє, як ідеологи МУР-у використовували таких авторів, щоб досягти своєї мети – дискредитувати неокласицизм, а за ним і неоромантизм, як моделі справжньої аристократизації української літератури” [7, 608].

Юрій Клен наголошує: думка І. Багряного про те, “що Європа потрібна нам не на те, щоб її по-рабськи копіювати, а щоб засвоїти” – зрозумілий усім трюїзм і заперечень не викликає. Якщо неокласики у 20-х – 30-х роках ХХ століття закликали орієнтуватися на Європу, то це в умовах національного поневолення й політичної цензури було зрозумілим тактичним ходом – відсепакування від Москви, “щоб довести свою національну відрубність”. Водночас “це мав бути і поворот до традицій Києво-Могилянської академії”; “крім того, в Європі, справді, було чого навчитися”, й тому поети, які стояли на цих засадах, “практикою доводили, що вони не є епігонами, простими переспівувачами чуженародніх тем” [102, 523].

Своєрідним відгуком цієї полеміки можна вважати й певні ідеї, задекларовані В. Державиним у статті “Проблема наслідування і стилізації”, де він чітко розмежовує стилізацію та імітацію (тобто – підробку). В. Державин доводить, що стилізація “містить певні елементи потенційно автономної творчості, а саме: стилізатор усвідомлює об’єкт свого наслідування, як замкнену і принципово самовистачальну систему літературних норм, опановує сукупність відповідних літературних засобів і, нарешті, доцільно оперує тими засобами, комбінує та варіює їх, залежно від власної – свідомо обраної – тематичної та емоційної інтонації” [82, 103]. Поруч із цим у мистецькій стилізації “не повинно бути найменших ознак того автоматизму механічно повторюваних формальних елементів, який характеризує імітаційне наслідування і раз у раз приводить у ньому до безперспективно-примітивного штампу, або ж до гостро комічних абсурдів ненавмисного гротеску”. Така ситуація може впливати з того, що “вульгарна імітація наслідує окремі ізольовані норми певного

стилю, не усвідомивши того стилю як системи взаємовідносин і взаємозумовлених норм, що з них кожна має свій сенс і свою значущість – себто взагалі існує як норма – лише всередині цілокупної стилістичної системи; а механічно ізольована норма втрачає свою естетичну функцію, позбавляється внутрішнього сенсу і тим самим перетворюється на безгрунтовну та кумедну літературну претензію”[82, 103].

Як і використання в літературі вічних тем та образів, літературна стилізація має для національної літератури архіважливе значення, оскільки “всяка стилізація якоюсь мірою засадничо сприяє евентуальному формуванню відповідного національного стилю”[82, 107]. Невже є переспівуванням, – аргументовано полемізує з тезами й закидами Багряного й Костецького Клен, – “вживання усталених строф, як октава або сонет?” [102, 524].

Юрій Клен гостро заперечує те, що І. Багрянний відносить М. Рильського до “дезертирів від нації” (тим самим Багрянний повторює фрази офіційної радянської пропаганди, яка цькувала кожного, “хто не хотів іти “у такт з добою”, з життям “де вила розперезана звірина” [102, 524]), Рильського “тих часів, коли він дав безсмертні твори, які є гордістю нашої літератури”[102, 524]. Справедливість гостроти Кленових інвектив проти Івана Багряного можна дошкукуватись й у своєрідних відгуках цієї полеміки, яка резонує і в силуетці М. Рильського, представленій Юрієм Лавріненком: “Офіційна радянська критика, роздратована суверенною позицією поета, взяла його під постійний обстріл”[134, 62]; “Подібно як античні клясики, Рильський великим духовим зусиллям, що не раз обривалось одчасем, виніс спокій із осереддя бурі, солодкість світу – із його отруйної гіркоти, світло і ясність – із кромішньої тьми і хаосу, прозорість – із каламутної повені його доби, рівновагу – із катастрофи”[134, 63].

Неокласики, зазначає Юрій Клен, “зробили те, що влучно колись сформулював Є. Маланюк: “Коли життя нації не може рости в широчінь, вона мусить, перегрупувавши духову енергію, рости в височінь”. У такому розумінні і Скворода був “дезертиром життя”, коли сказав: “Світ мене ловив, та не піймав”. Розуміється, що на своїй холодній верховині втікачі від сучасності мусіли почувати себе самотніми, але у в тому була гордість і сила їхня, бо дужчим є той, що йде сам, а не в отарі [...]. Тогочасний канон вимагав нівеляції, зниження митця до рівня юрби, вони ж стреміли *ad ardua, ad astra*, щоб звідти тягти юрбу до себе. Це не дає нікому права таврувати хоч одного із них назвою “дезертира своєї нації” [102, 524].

Ще одна теза статті І. Багряного стає елементом полеміки. І. Багрянний відкидає потребу орієнтуватися на Європу, бо з таким самим успі-

хом можна орієнтуватися й на Японію, яка має тисячолітню культуру. Юрій Клен вважає, що з так поставленою проблемою можна погоджуватися або ж ні – залежно від розуміння терміна “орієнтуватися”: “чи те орієнтування має бути мавпуванням, чи засвоєнням і перетравленням”. І якщо посилання на Японію не є прийнятним, оскільки “культура її, хоч і цікава, але надто далека нам духом”, але “Європу, античність, Середньовіччя з його лицарством і містикією, Ренесанс з життєрадісними фарбами, всю складну поліфонію фавстівської душі, – все це душа українця має змістити в собі” [102,525].

Невже є переспівуванням те, знову запитує Клен, що “поет вживає певні образи, які у всесвітній літературі стали символами, як образ хоч би Беатріче. Особливо, коли ті образи наповнюються сучасним, живим змістом, узятим з української дійсності та особистого переживання, коли в них пульсує життя нашого навколишнього світу” [102, 524]. Аналогічні ідеї щодо використання вічних образів, однак у більш розгорнутому вигляді, Юрій Клен представить у рецензії на поему Леоніда Мосендза “Канітферштан”. Клен нагадає, що в такого величного поета, як В. Шекспір, майже всі сюжети було запозичено з інших літературних джерел: літописів і хронік, художніх творів минулого. Англійський драматург мало що змінював у змісті, однак ретельно доопрацьовував деталі; віднайдення власних вирішень драматичних колізій дало йому можливість залишити після себе невмирущу спадщину. Ще одним прикладом для Юрія Клена є композитор Ріхард Вагнер, який у своїх музично-драматичних творах обробляв народні легенди та перекази, стародавні повісті, однак вкладав у них животрепетні ідеї сучасності. У його “Нібелунгах” такою була ідея прокляття, що тяжіє над золотом. Завдяки цьому сюжет осучаснювався, ставав актуальним, починав блищати новими гранями.

Важливість літературно-мистецької орієнтації на кращі зразки європейської літератури Юрій Клен аргументує й тим, що Й.-В. Гете закликав колись творити європейську літературу, а твори “найнаціональнішого німецького поета” Ф. Шіллера мають промовисті назви (“Змова Фієско в Генуї”, “Дон Карльос”, “Орлеанська Діва”, “Марія Стюарт”), однак “ніхто інший такою мірою не спричинився до сформування ідеалістичного світогляду свого народу, як Шиллер”. Водночас Кльопштук і так звані “барди” “культивували у віршах германську героїчну давнину” – їх читають лише фахівці-філологи; кому з російського загалу відомо про те, що Катерина II писала патріотичні історичні драми, хто з них нині читає такі ж твори М. Хераскова і А. Сумаркова? У письменстві, продовжує Юрій Клен, “не тема вирішує справу, а талановитість, геній

митця, який створює собі свій власний, не залежний від вказівок стиль і вкладає у твір велику ідею. На небезпеку, яку несе з собою похід проти європеїзму, не слід закривати очі. Багато більша небезпека загрожує від того, що молоді поети волітимуть піти шляхом найменших перепон і замкнутись у вузькі етнографічні межі. А тоді вони не скажуть світові нічого” [102, 525–526].

Важливою для представлення ідейно-естетичного протистояння періоду МУРу є й аналіз статті Юрія Шереха, присвяченої стилям української літератури. У своїх роздумах Ю. Шерех твердить, що вимога відходу від неокласицизму, яку ставив на початку 1920-х років ХХ століття В. Бобринський, може бути реалізована в сучасних умовах “розколотої свідомості і розхристаної душі”, й виокремлює три можливі системи світосприймання й реакції на сучасність: 1) психічний хаос, розчакненість форми і змісту, втрата душевної рівноваги (репрезентантом цього є Т. Осьмачка); 2) втеча у світле царство мрії, у світлий храм Грааля (Юрій Клен); 3) уперте стремління вперед зі зціпленими зубами й стиснутими кулаками, наперекір усьому (І. Багряний). Ю. Шерех закликає, як наголошує Юрій Клен, до “подолання раціоналізму як філософської бази неокласицизму [...] Без неокласичного вишколу поезія лишилась би на провінційному рівні, але формальний вишкіл не може стати самоціллю, а національна стихія не вкладається в рамки чужих форм”. Неокласичні зразки, вважає Ю. Шерех, стали штампами: “Зміст неокласики засвоєний, а тому він став мертвою формою” [102,527].

Пошук якогось нового, ефемерного національно-органічного стилю, приводить Ю. Шереха до таких основних напрямних сучасного літературного руху: 1) від загальнолюдського до національного, 2) від намагання схопити позаіндивідуальне, вічне до бажання вилити свою душу, свої болі. Саме цим начебто зумовлено “відкидання кутих, наперед визначених форм, бо вони нібито “деформують” зміст, сковуючи поета” [102, 528–529]. О. Баган слушно зауважує, що Юрій Клен точно вловив “момент підточування традиції неокласицизму в українській літературі в теоретизуваннях Ю. Шереха”. Юрій Клен натякає на штучність цієї тези, що “доводиться елементарною логікою аналізу літературного процесу”: як це міг “завадити неокласицизм українській літературі своїм раціоналізмом і нормативністю форми”, коли “ірраціоналізм та ненормативність торжествували в нашій літературі і до неокласиків і в час неокласиків і після неокласиків” [7, 608]. І далі продовжує: Ю. Шерех у цьому моменті “явно розходився з правдою, тлумачачи основи естетики” [7, 608].

Юрій Клен, поєднуючи свої роздуми з критикою Державиним ідей Шереха, декларує, наявність у Шереха “методологічного хаосу”, який

“плутає поняття літературного стилю (класицизм), літературної школи (неокласики) і літературної організації (Вапліте)” [102, 529]. Водночас Юрій Клен вважає, що критику Ю. Шереха В. Державиним важко чимось доповнити, бо “вона виявила всі хиби підходу до справи”. Відтак від себе Юрій Клен додає ще кілька важливих зауваг. Він пише, що в Шереховому опусі “маємо протиставлення форми змістові, замість ствердження їх нерозривності. Звідси хоч би недоречно твердження, що формальний вишкіл був самоціллю неокласиків”, чи твердження, що “неокласицизм став уже штампом і вичерпав себе” [102, 532]. Він також згадує слова Максима Рильського із їхньої приватної розмови про те, що “пора в слові “неокласики” скреслити першу частину “нео”. Отже, в цьому розумінні – тих кілька поетів старалося дати українській літературі твори класичні, зразкові [...]. Вони тільки вказали шлях, а не пішли ним до кінця” [102, 532 – 533].

Щодо критики з боку Ю. Шереха на свою адресу “про втечу тих чи інших поетів у царство мрій, яке реально не існує” Юрій Клен відповідає: “храм Грааля, що зноситься в нетлінному царстві духа”, це більша реальність, аніж матеріальний довколишній світ з його мінливим обличчям. Ми маємо в даному випадку платонівський реалізм, який протиставляємо реалізові **матеріалістичному**”. Великий сумнів викликає те, чи “ті, що стреміли *ad ardua, ad astra*, до самотніх верховин, щоб звідти кликати й тягти юрбу до себе”, були “дезертирами від нації” [102, 533]. До того ж, “якимось непорозумінням є заклик відкинути усталені форми, що стали традиційними в поетичній практиці, як хоч би сонет, терцина тощо, бо вони, мовляв, “сковують і деформують зміст”. Клен скептично додає, що нічого б не було дивного, якщо б такі заклики лунали на засіданні “Гарту” чи “Плуга”. Отже, Ю. Шерех вимагає зректися “усталеної строфіки, чи кайданів, що сковують лет думки”. Але ж, продовжує Юрій Клен, “коли зректися строфіки, то чому вже не зректися й рими, і метрики, бо й рима, і розмір “сковують” за доповідачем, “деформують” зміст”, і ми матимемо ту розхитану, деформовану “форму”, оте віршоплетництво, що характеризує деяку “поезію” останніх десятиліть” [102, 533].

Разом із цією статтею “своєрідним відгуком на спроби применшити роль неокласиків в українському письменстві є й написані в цей період “Спогади про неокласиків”, які були опубліковані вперше в 1947 році”, – пише І. Набитович [148, 39]. Цей наступ на неокласицизм в період МУРу захоплював значно ширшу лінію. О. Баган нагадує, що саме в період МУРу однодумець Ю. Шереха Віктор Петров “орієнтував українське письменство на наслідування ліберальницьких західних есте-

тичних теорій і практик (екзистенціалізму, сюрреалізму, авангардизму), прикриваючи це фундаментальними тезами, але без цілісної концепції”. Насправді ж, продовжує О. Баган, В. Петров і його однодумці (І. Костецький, Ю. Шерех, Ю. Косач) “прагнули заперечити і підірвати авторитет концепцій Д. Донцова та цілого вісниківства про глобальність і розмах проблематики і національну глибину в літературі як передумови її зростання та високохудожньої експресивності” [7, 607].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Однією з головних заслуг Юрія Клена як літературознавця, теоретика літератури є збереження найголовніших засад і принципів київського неокласицизму, перенесення живого досвіду та літературно-мистецьких традицій цього вельми важливого для становлення українського письменства явища у простір української еміграційної літератури міжвоєнного двадцятиліття.

Очевидно, що фрагментарність і мала кількість збережених українознавчих публікацій Юрія Клена, на жаль, не дозволяє виокремити якусь всеохопну концепцію в студіях над українською літературою, і все ж дає можливість продемонструвати бачення ним сучасного йому літературного процесу в останній період його життя. Погляди Юрія Клена були важливим етапом підсумовування літературних та ідеологічних суперечок і протистоянь в українському письменстві періоду МУРу, стали гострою відповіддю тим, хто намагався принизити й відкинути здобутки неокласицизму та вісниківського неоромантизму в українському письменстві міжвоєнного двадцятиліття.

1. Баган О. Примітки до статті “Бій може початися” / Олег Баган // Юрій Клен (О. Бурггардт). Вибрані твори / Юрій Клен. – Дрогобич, 2003. – С. 606–610.

2. Державин В. Поезія Юрія Клена та її місце в українському письменстві / Володимир Державин // Український Самостійник (Мюнхен). – 2 листопада 1952. – Ч. 45 (146). – С. 3.

3. Державин В. Проблема наслідування і стилізації / Володимир Державин // Державин В. Література і літературознавство : вибрані теоретичні та літературно-критичні праці. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – С. 103–108.

4. Ільницький М. Українська повоєнна еміграційна поезія / Микола Ільницький. – Львів, 1995. – 116 с.

5. Клен Ю. Вибрані твори / Юрій Клен (Освальд Бурггардт). – Дрогобич, 2003. – 614 с.

6. Клен Ю. Олекса Стефанович. StefanosI / Юрій Клен // Клен Юрій. (Освальд Бурггардт). Вибрані твори / Юрій Клен. – Дрогобич, 2003. – С. 498–501.

7. Клен Ю. Ще раз про сіре, жовте, і про Вістниковуквадригу / Юрій Клен // Юрій Клен (Освальд Бурггардт). Вибрані твори / Юрій Клен. – Дрогобич, 2003. – С. 464–471.

8. Лавріненко Ю. Максим Рильський (літературна сільвета) / Юрій Лавріненко // Лавріненко Ю. Розстріляне відродження / Юрій Лавріненко. – Paris : InstytutLiteracki, 1959. – С. 60–64.

9. Набитович І. Освальд Бурггардт-Юрій Клен : “жебрак, мандрівник, лицар і поет...” / Ігор Набитович // Клен Юрій. Вибрані твори / Юрій Клен. – Дрогобич : НВЦ “Каменярь”, 2003. – С. 5–41.

The paper deals with the tendencies of development of the Ukrainian literature in the middle of the 20th century in YuriyKlen’s reception, one of main theorists and conceptualists of “Visnyk” neoromanticism. He connected ideas and study of literature strategies of visnykivstvo with main ideological-aesthetic principles of Kyiv neoclassicism and analyzed them in a context of the development of the Ukrainian writings in the middle of the 20th century.

Keywords: visnykivstvo, Kyiv neoclassicisms, Artistic Ukrainian Movement, reception, Ukrainian literature of the 20th century.

УДК 811.161.2’373

Микола Лесюк (Івано-Франківськ)

МОВНІ ЗАСОБИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ В НОВЕЛАХ ОНУФРІЯ МАНЧУКА

У статті Миколи Лесюка „Мовні засоби характеристики людини в новелах Онуфрія Манчука“ проаналізована оцінна лексика, яка використана для позитивної чи негативної характеристики людини в новелах письменника з Гуцульщини Онуфрія Манчука. Поряд з оцінними прикметниками, іменниками, займенниками тут проілюстровані також порівняльні структури, які використані з цією метою.

Ключові слова: оцінна лексика, позитивна, негативна характеристика особи, гуцульські говірки, арсенал мовних засобів, пряме, переносне значення.

Постановка проблеми. У загальномовних словниках української мови (11-томному та інших) зібрана лексика, яка зустрічається в літературних, публіцистичних творах, у наукових текстах тощо, але там зі зрозумілих причин не може бути лексики діалектної, яка, можливо, є досить частотною, але лише в певному регіоні. Тому для ширшого кола мовців ті чи інші лексеми, фраземи, паремії бувають незнайомими, невідомими, незрозумілими. У зв’язку з цим дуже цінними є публікації, які висвітлюють ті чи інші аспекти народнорозмовної мови, місцевих говорів.

Постановка завдання. У цій статті маємо намір репрезентувати мовні засоби позитивної чи негативної характеристики людини в гуцульському говорі. Гуцульщина – це унікальний край зі своїми барвистими, ори-

гінальними говірками. Для аналізу та ілюстрацій використана унікальна книжечка Онуфрія Манчука „Жьиб’ївські новелі“ [1]. Автор книжечки Онуфрій Манчук трагічно загинув у 1941 році, коли радянські війська відступали перед німецькою навалою. Утікаючи, залишали всюди за собою криваві сліди. Залишили його і в колишньому Жаб’ї. Нині це районний центр на Гуцульщині – Верховина. Отож у червні 1941 року О. Манчук був по-звірячому закатований ще з кількома активістами української „Просвіти“. Як зазначає автор передмови до книжечки Михайло Городенко, О. Манчук не був професійним письменником, але часто публікувався у тодішній пресі. На щастя, люди зберегли його неоціненні образки з життя гуцулів, написані соковитою жаб’ївською говіркою. „Новелі“ О. Манчука були опубліковані в 1992 році в Канаді, а нещодавно перевидані в Косові. На жаль, у текстах помітні редакторські втручання в мову автора, але в основному, як видно, специфіка говірки збережена.

Виклад основного матеріалу. Перечитуючи „Новелі“, мимоволі звертаєш увагу на лексику, яка використана для позитивної чи негативної оцінки людини, характеристики її зовнішніх рис, фізичних якостей та внутрішнього світу. Як видно навіть з такої невеличкої за обсягом книжечки, в надрах нашої національної мови справді заховані неоціненні лексичні скарби, про які інколи навіть важко було би здогадатися людині, яка раніше не чула того чи іншого слова.

Треба зазначити, що оцінна лексика – це в основному лексика емоційно та експресивно забарвлена, конотативно маркована, оскільки ця позитивна чи негативна маркованість закладена в самій природі оцінної лексеми. Оцінка людини іншою людиною рідко буває нейтральною, переважно вона є або схвальною, або несхвальною, осудливою. У ролі оцінних лексем виступають найчастіше, звичайно, прикметники, потім іменники, інколи – в контексті – мають емоційне забарвлення навіть займенники. Тут, звичайно, можуть бути задіяні й фразологізми, вільні словосполучення і, можливо, найяскравішим засобом оцінки людини є різноманітні порівняння.

Спробуємо вибрати з текстів прикметники, які позитивно характеризують персонажа. Правда, такий чіткий поділ на позитивно та негативно марковану лексику зробити важко, оскільки лексема з питомо позитивною оцінкою в контексті може бути вжита в переносному значенні, але тут оперуватимемо конкретними прикладами і конкретними контекстами. Прикметник, як правило, виступає означенням до певного іменника, тобто в сполученні з іменником, тому випишемо не самі прикметники, а сполучення. Серед позитивно маркованих сполучень прикметників, виписаних із Манчукових новел, є такі, які не мають

експресивного забарвлення, тобто несуть позитивну, але разом з тим нейтральну оцінку людини. Це *молодий гуцул* 25, *церковна особа* 12, *файні светі* 11, *светі... на людський образ віріхтувані* 11 (про зображення святих на образах у церкві), *письменний чоловік* 12. Однак сполучення *великий пан* 71 містить у собі вже оцінку з певним відтінком. Це міг бути й насправді великий, тобто багатий пан, а міг бути чоловік, просто одягнений у „міську“ одягу, й автор міг укласти в це сполучення певний елемент іронії. Сполучення *файна таздиня* 70, *розумний чоловік* 37, *умітна баба* 49, *умітні малері* 11, *чємна жінка* 40, *тенгі хлопц* 46 у прямому розумінні дають позитивну оцінку особам, виділяючи їх за цими рисами з-поміж інших, їм подібних. Лексеми *умітна*, *умітні* – це польське запозичення (umiejętny – ‘умілий, здібний’). Так само полонізмом є прикметник *тенгий* (tegi – ‘сильний, великий, потужний’), який часто можна почути в гуцульських говірках. За особливими ознаками виділяють денотатів з-поміж інших також сполучення *такого гонорового светого* 12, *наймудріший голос* 15 (характеристика дядка), *пишна і гонорна* 33, *золотоволоса нявка* 35. Ось як описує автор дівчину, яка зачарувала хлопця, звела його з розуму: *У сорочечці біленькій, у запасках з сухозлоти, у постілях черлених і капчіках вішитих. Пишна і гонорна* (33). Отже, тут і опис одягу, і прикметники *пишна і гонорна* характеризують зовнішність людини та її спосіб поведінки. Сполучення *дитина маціцька* 25, *діточки маціцькі* 25, можна б уважати як нейтральні, але діалектний прикметник *маціцький* підсилює оцінку: *маціцький* – малесенький, безпомічний, безпорадний. Позитивну оцінку можуть передавати й прикметники негативної семантики, але із заперечною часткою: *Ой, ни дурні цесе вікладали. То раз були умітні малері* (11).

Гуцули вирізняються особливою гостинністю, ввічливістю, уважним і ніжним ставленням один до одного, що видно зі звертань, які тут побутують. Іменники, як правило, в здрібніло-пестливій формі супроводжуються різноманітними прикметниками, переважно також пестливими: *Мукунко срібний* 12, *господарю мій дорогий*, *дедику наш золотий* 25, *господарю мій файний ни намальований* 15, *Юрочьку любий та солодкий* 61 і под., напр.: *-Віточьку солоденький та намальований, будьте ви такі чємні та й зробіт нам сегодне право, я вам си файно віддєчу* (64). Такі здрібнілі іменники можуть уживатися не тільки в звертаннях: *Сидит собі молодєцьчок дес так у двацїт й штири роки на шкапєти...* (12); *Віголодилоси сарачє* [сарак – ‘бідак, нещасний, неборак’ – М.Л.] *почєрез ототи два дні* (22); *За таку роботу то варт й штири банці заплатити, а уна, сиротєтко, лиш дві шустці брала* (50).

Лише на Гуцульщині зустрічаються іменники *біданка*, *бідник*, *простибідник* (про бідну людину): *А дай вам, Госпидку, абисте на лихе місце не ступили. Шо есте на таку біданку зауважили... Ой, є тут багато біданок й простибідників* (21); *На, біднику, най Бог прийме за Иванову душу* (22).

Іменники *газда*, *газдиня*, *молодиця*, *челідина* ‘жінка’ не мають поза контекстом якогось емоційного забарвлення, але в контексті можуть його набувати. Це означає що хтось там не просто газдиня, а особлива – багата, старанна, гонорова тощо. Молодиця – не просто одружена жінка, а жінка, що виділяється серед інших, – гарна, пишна, гонорова: *А дідови... гірко: ловив за буженицу, а дитьтьо єму руку до стегна приклав, та й ше до єкої гонорової молодиці. Ціле щісте, шо єкус стару бабу за стегно не ймив...* (23); *Без свічки фе перед Богом ставати і всі свети би си з тебе сміли. Відий, ти екас газдиня і гонір повинна мати* (40); – *Або то я гірший вид другого, – каже, – Най видет люде, шо й я газда* (20). У Манчука засвідчений цікавий неологізм – *мізерота* 64, що означає ‘дрібні діти’.

Як було зазначено, важливим засобом оцінювання людини людиною є різноманітні порівняння. Ось як описує автор одну газдиню: *Стоїт просто, єк ека паня. Так, єкби заворотницю прожерла* [тобто струнко, рівно. – М.Л.]. *Така рада, єкби ї хто на вола відсидив, а очі у неї, єкби у маслі пливали – лиші тільки шо ни говоріт* (21). А так описує письменник лісових нявок: *Було їх шош з петнацїть і усі молоді, єк пінка по молоці, та й файні, єк веселиця* (30). Вище уже наведена частина речення, яке описує дівчину-нявку: *Прийшла і сіла коло него вбрана, єк писаночька. У сорочечці біленькій, у запасах з сухозлоти, у постілях черлених і капчіках вішитих. Пишна і гонорна, єк цісарська дитина, єк піп на Великдень у ризах золотих* (33). У новелі „Челідина“ автор дає характеристику жінкам, пише про те, що жінка може бути різною. „*Челідина, єк екас казав, то великий мольфарь. Усекі пінта знаєт. То парит єк вогонь, студит єк мороз, кусат єк кутюга, то скорбичет єк лісна. Єк ї шош си спотребит, то єк ангіль коло тебе забігат. А ни догодиш ї так, єк уна захоче, то лізет тобі у очі й єк галиця сипит. Майш жінку файну й чємну, єк ластівочьку. Хоть до буби і тулей* (60). Цікаве порівняння також, у якому чоловік хвалить свою жінку, яка вона була замолоду міцна, сильна і працьовита: *Свари між нами не було ніколи, бо силу єс мала єк будь-котрий мушиїна* (41). Чоловік згадує, як вона вміла дати ради в кожному випадку і як він тішився цим: *Ціле село си радувало, а я ходив гонорний межі людьми, єк когут з великим фос-том* (41).

Людина завжди звертає увагу на негативні речі з тим, щоб їх уникнути, оминати, подолати тощо. Тому й лексика для передачі негативної оцінки уживається частіше, й арсенал мовних засобів з цією метою використовується значно обширніший і багатший. Наведемо спочатку прикметники, які змальовують зовнішні риси людини. Автор описує стару церковцю в селі, хтось із малярів-художників будь-як понамальовував ікони святих: *...такі **файні** свєті, шо єк бис такого одного дес уночі уздрів, то ретенно задубівбис зо страхій. Одно **лицате**, друге **губате**, одному очі повігонило на верхи, другому загнало у середину, або вікривило напoperек так, шо ни знаси, ци з-передь него тікати, ци молитиси, ци плакати над єго вічьним каліцтвом, ци сміетиси. Шо свєстий мой **покалічений**, а шо чьоловік **неписьменний*** (11). Чоловік розповідає далі, що треба було знайти образ святого Юрія, але не міг ніяк упізнати, котрий саме: *Ходжу я, ходжу, тай уже гадаю собі – оце має бути Юра... Але ні. Юра повинен бути скраций, а не така **каліка**. Це **єкєс горбате**, голов **єк полубічьок**, а так єкос дивно си розчіпірив, єкби хотів тобі з образа просто на груди віскочіти* (11). Отже в цьому реченні є і прикметник, і займенник, і іменник, і порівняння, які описують досить таки курйозні зображення святих. Інший приклад. Знайшли в лісі хлопця, замученого нявкою: *Люде стоєли наокуп него і самі не знали, шо далі робити мають... а з них німо смієвси **напівживий вішкірений мертвец**. Смієласи у джеморі **золотоволоса** нявка* (35). Ще кілька прикладів: *Єк усі... кріз вікна з канцелярії перед тобов тікали і єк ти тогди тому **носатому** жидови, шо в них за касіря був, руку вікрутила* (41); *Дивлюси, стоїт **старєнький присліпуватий** дідок коло єкоїс молодіці. **Дранкаве** то, шо руб руба си ни держит, а **такий білий**, єк потопленєк* (22). Тут також прикметники *старєнький присліпуватий*, опис порваного одягу старого (*дранкаве, шо руб руба си ни держит*) та порівняння *єк потопленєк* досить яскраво змальовують зовнішність діда. Автор описує чимало курйозних картин. В одній із них – похорон баби, якій зробили замалу труну. Майстер клянеться, що брав міру і зробив із допуском, але баба за ніч підросла на чверть метра. Мусили мертвій бабі припікати коліна, щоб ноги стали гнучкі. *І так [баба] лежєсла посеред хати з **підкорченими ногами страшна і охаблена** і здавалоси, шо вона лиш си так заким притайла, і шо махом відти віскочит і когос зубами за лице ланне* (44). Тут ще можна навести прикметники, що описують зовнішність: *хромі та сліні* 23, *за мізерний* 41, *стара, слаба тай збідована* (тобто дуже марна на вигляд) 42 тощо. Фізичні якості передані загальноживаними прикметниками *глухий* 15, та *німий* 69: *Відий, тут **глухих** нема аби так кричєти. Аді, мертвец би встав* (15).

Чимало прикметників, використаних у новелах Манчука, оцінюють внутрішні риси людини, її характер, вдачу, розумові якості тощо. Найчастіше, звичайно, використовується для негативного зображення особи прикметник *дурний*, наприклад: *Казали, що я для тебе за мізерний, за слабкий і за дурний. А то уни були дурні тай сліпі, кілько треба* (41); *Ше ни було такого чьоловіка на світі, аби на жінку заміг. Хиба, шо уна ганц [з німецького ganz – ‘цілком’ – М.Л.] дурна, а тогди, брате, тобі таки світ ни солодкий* (62); *Тут ніби граєт перед нами німого ци дурного, а відтак чюхайси, брате, в потилицу, ек те так за одну нічь вічистит* (70); *Вже вижу, шо цес пан ні дурний, ні німий, лиш таку єкус бесіду нескладну має* (71-72); *-Сараки єкі дурні та неумієтні* (15 – про церковних дяків).

Від прикметника *пустий* автор утворив вищий ступінь *найпушишому* 14, кілька разів використав прикметник *фіглевий* у значенні ‘хитрий’ (утворений від іменника *філі* – ‘штуки, штукарство’): *- А попи фіглеві: уни собі потихоньки шои туда шу-шу, а ти дурний дече бежекай, хоть би тобі й вези попукали* (15); *- Отак фіглевому багачеві треба. Най нікого не мудрує* (57); *Аби лиш Бог усокотив христєнина від фіглевого чьоловіка. Філі то велику біду заводєт* (54).

Вищий ступінь ознаки досягнуто повтором *нищєстє* *нищєсливе*: *Та на таку копицу дітей нієка би за мене ни пишла... кожда боїтси на діти йти. Челідь – то щєстє щєсливе* (50). Кілька разів ужитий у новелах прикметник *безщєсний* ‘безщєсний’: *А усе тоти богачі безщєсні. Не устигнеш, чьоловіче, оком кліпнути, а уже вин тебе обмотав так модно, шо лиш дівиси, ек упав’єс у єкус публіку або нешищєстє велике* (54). Також неодноразово зустрічається в новелах прикметник *бранкавий* ‘брантивий, дірявий’: *...у тої рот бранкавий, ек рєшето, нічьо си в нім не задержит, хоть би го ек запечєтав* (65); *Ой є тут багато біданок й простибідників. Ходєт помежи людє з порожними бесагами голодні та бранкаві* (22). Оригінальним слід уважати прикметник *характова* (у розумінні ‘характерна, особлива’), ужитий для характеристики баби, що витягала „донглями“ (обцєньками) людям зуби: *Ий шо то за характова баба була покойна* (50).

На Гуцульщині, на Покутті можна часто почути прикметник *терпен* (*хто терпен, той спасєн*). У Манчука ужитий він із заперечєнням. Жінка помирає, а чоловік говорить до неї: *- Та бо ти така нетєрпенна, шо раз. Та видиши, шо я не годєн свічьки найти – дєс тут поза скриню упала* (40). Іноземця (француза) чоловік називає *єкєс нечїстє*, бо не розуміє його мови: *Гадаю собі, абих го прудше до села привїз тай си збув, бо самі очі видєт, шо се єкєс нечїстє. Нєма до кого і слова заговорити...* (71).

Прикметник *газдівський* має позитивний заряд. Якщо *газдівський*, то це означає, що порядний, надійний, чесний тощо. Якщо ж не *газдівський*, то це означає протилежне – непорядність. Дві жінки сваряться, звинувачують одна одну: – *Єк бис газдівска, то бис си з таким ни заходила* (66). Від’ємне забарвлення в оцінці має сполучення прикметника з прислівником *менче устидливі* 55. Досить частотним на Гуцульщині є прикметник *лєцтий* (з німецького *letzt* – ‘останній’). Уживає його і О. Манчук: – *Та заткай же ї рот, бабо лєцта. Чьо й дитину суда прикучювала?* (15). Є в новелах і інші прикметники, що дають негативну оцінку персонажеві: погана 46, лукава 35 остатна 17 стара 23, пустий, пуста (часто) тощо.

Для змалювання негативних образів письменник підібрав не менш барвисті, соковиті й оригінальні іменники. Це, зокрема: каліка 11, підсвинок 15, шмаркун 15, безшесть 16, пометене 17, шибеник 18, зайдей 18, лайдак 18, старцун лєцтий 18, обгойда пуста 65, безшесть 65, гониця 65, війгра 66, лєцтовишше 66, гайда 65, худек 67, злодій 70, пишнек 71, мертвец 15, віник 62, пухирь (‘дитина’) 64 та інші. Багато з перелічених іменників уживаються в звертаннях: – *Та ти, мой, ни штуркайси, бо ек те штуркну, то ти зуби задом повілітают, підсвинку один. Шо ти собі, мой, гадаєш? Шмаркуне!* (15); – *Але бо жди, лайдаку один, дам я тобі! Та ти, мой, дівки тут зачіпати?* (18); *Старцуне лєцтий! Ану дівиси! У церькві служби си праве, енгелія си читає, а вин дівку, мой, питає* (18); – *А шлях би вас поганий трафив... Шибеники!* (18); – *Та я тобі зараз дам таку оскомину, шо тогіднов пасков ригнеш, зайдею пустий* (18).

Автор новел О. Манчук повишукував цікаві назви розпусної жінки, які також уживаються в звертаннях, оскільки використовуються вони переважно в діалогах. Біля кожного з таких іменників є і прикметник *пуста*, тобто остання, нечесна тощо: – *У тої рот добре ходит. Але ек я ї ту герланку белегов ни замашию, то з того, відий, нічьо ни будет. – Ти своїм дітем будеш горланку мастити тай любасам, али ни мені. Тобі засі до мене, обгойдо пуста!* (65); *А поганило би те, чюдо, та поганило. Та ти гадаєш, шо кождий твого фелю, війгро пуста* (66). У наведеному реченні й іменник *чюдо* вжитий у переносному – лайливому – значенні. Подібні назви можуть уживатися і не в звертаннях: *Але гайда пуста – ни бійси, у тої добрі очі, бодай би скапали – задріла нас, війточьку* (65). Синонімічний ряд на позначення блудної жінки у Манчука досить довгий і багатий. Ось ще приклади: *Узела я тот таршук... тай глип у долини, а відти оцеся газдиня идет собі поволеньки... А мене так шош текло, абиси з перед цеї безшшестсти сховати...* (65); *Тай кажу я Микулі: – Учінімси дес убік,*

бо **цеся гониця**, ек нас укупі заздрит, то завтра ціле село мет на нас гікати (65); Та аби то..., то би желю ни було, але **таке лецтоввишиє** (66); Та ї уже усі жиди суда знають, а уна... **Пометенє лецте**. Тьфі! (17). Іменник **безиєсть** може вживатися не тільки для позначення поганої жінки, але взагалі для будь-кого: – **Ото си екас безиєсть** навоньила, шлях би ї поганий **трафив** (16). У новелі „Француз“ автор характеризує іноземця словами **худек**, **пишнєк**: **Тай тот худек** вісадивси на шкапє, і ми поїхали (68); **Але до кого єго закучювати**, міркую, аби мене від сего **пишнєка** відчіпив (71). Є тут чимало й загальноновживаних іменників, які характеризують людину з негативного боку: **великий багач тай великий злодій** 17, **когут** 17 **стара баба** (багато разів) та інші. Знижену оцінку можна передати й займенниками в середньому роді: **Кождий образ, то так, екби живий був...** **Ани екаєс таке**, шо не розумієси, екий тому ред тай еке порекло (11). Подібне значення має сполучення числівників **один з другим**: **Аді... до горівки беретси. А води Божої ни нахлебтавбис си один з другим, га?** (18). Часто числівник **один** уживається для підсилення експресії: **підсвинку один, лайдаку один** і под.

Тут, звичайно, неможливо обійти різноманітні порівняння, які дають гостру, інколи несподівану, негативну, навіть нищівну оцінку. Усі виявлені порівняння емоційно та експресивно насажені. Наведемо приклади: **иржют, ек кобили** 16, **ни бігай боками, ек кутюга** 20, **сухоньке ек кужівка**, **тай ше ребий до того, якби дїтьки на лици єму телетку гороху вімолотили** 17, **таке старе, шо єму уже руки тресутси** 20, **таке старе, шо си розсипает, ледви на ногах держитси** 22, **білий як потопленєк** 22, **ек здохле котє** 34, **екас жовта стала, ек віск** 42, **покручений, ек онучя** 34, **у него єзик, ек питіль ходит** 17, **така мама, ек крілиця** 64, **такий міццький, ек воробец** 62, **тихий, ек крілик** 62, **дїти, ек мак дрібненькі** 64, **гепнув собов, ек колода** 28, **ек ека паня**. **Ходит уводно з розпеленим ротом, ек задзобелена** 66, **високий пан, ек заворотниця**, **а худий такий, ек голодний рік** 68, **пан си так до неї засмієв, ек лошек до кобили; ходит коло неї, ек когут коло курки** 70, [лісоруби], **ек різники з ножами** 25. Сюди ж можна віднести й більші синтаксичні одиниці: **до бесіди лакома пристати** 18, **тот, шо дитину до хресту у зубах ніс** 15 та інші.

У Манчука є цікаві описи персонажів, цілі уривки тексту. Вище уже наведений початок тексту, в якому дається позитивна характеристика жінці, розвинемо її далі: **Маєш жінку файну й чємну, ек ластівочьку. Хоть до буби ї тулей. Веселит тобі око, ек зелїнь на весні. А ти такий рад, шо мало єзик і під ноги ни стелиш.**

Далі вже змальовуються негативні риси: **Але, ану най штрикне у ню екис дїтьтьо поганий. Дивишиси, твоя жінка ци ні? Екис кат і так пруд-**

ко обмінив, гадаєш. Відупит очі, віпустит ніхті, вішкірит зуби, й волосє на голові скос отак шторцом стане. Бивбиси з нев, але ни знати, ци задужєси. Тікавбис – може добічі, а ужє тобі аминь тогди ретенно. Ціле нишиєстє (60).

Висновки. Як бачимо, в народних говорах є справжні мовні скарби, які треба відшукувати, досліджувати, аналізувати, давати їм друге життя. Багато з них заслуговують на впровадження в літературні тексти і таким чином можна би поповнювати і збагачувати лексичний фонд сучасної української загальнонаціональної мови.

Джерело

1. Онуфрій Манчук. Жьиб'ївські новелі. – Косів: Писаний камінь, 2006. – 80 с.

The paper „Language tools of the character traits in Onuphriy Manchuk's novellas“ analyzes the marked language used for positive or negative character traits in Onuphriy Manchuk's novellas. Along with the evaluative adjectives, nouns, pronouns comparative patterns are widely illustrated.

Keywords: *evaluation vocabulary, positive and negative character traits, Hutsul dialects, arsenal of linguistic resources, figurative meaning.*

УДК 82:116.16.1:37

Наталія Мафтин (Івано-Франківськ)

ІДЕЙНО-ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ МАЛОЇ ПРОЗИ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО (на основі аналізу новели “Іван Босий”)

У статті розкрито специфіку моделювання художньої свідомості в новелі В. Підмогильного “Іван Босий”. Доведено, що основним принципом, за яким розгортається художнє мислення автора, є принцип зіставлення, що реалізується на жанрово-композиційному, ідейно-стильовому та художньо-образному рівнях твору й детермінується етнопсихологічною константою антеїзму. Композиційні особливості твору розглядаються крізь призму “оцінного” рівня новели, що дає можливість виявити специфіку поєднання в художньому мисленні автора рис європейської новелістичної традиції, впливу філософії екзистенціалізму зі світоглядними чинниками, сформованими як духовне протистояння тискові окупаційного режиму.

Ключові слова: *художня свідомість, жанр, композиція, стиль, антеїзм*

Постановка проблеми. Кожна нація має власні “архетипи пристрастей”, визначальні для її етнопсихології. Для українців таким став антеїзм, одна з цільних рис, що обумовлюють нашу духовність, – “інтимний

зв'язок із землею та природою” (В. Янів). Це категоріальне поняття застосовується в працях В. Яніва, О. Кульчицького. Прив'язаність українців до землі як одна з домінантних рис нашого менталітету наголошена в працях В. Мірчука, В. Липинського. Прикметно, що Ю. Шерех у “Думках проти течії” розглядає українське селянство не в класовому розумінні, а в духовному, як “психологічну категорію”, значною мірою детерміновану саме антеїзмом. О.Кульчицький пояснював українську почуттєвість закоріненістю української ментальності у тісній прив'язаності до землі, мотивуючи її впливом природи, що в нашому підсвідомому виступає як “Магна Матер”, як добра, ласкава, плодюча Земля українського чорнозему”. Антеїзм, на думку одного з найавторитетніших культурологів ХХ ст., – Мірчі Еліаде – становив органічну складову “космічного християнства” – світоглядної основи наших прапредків у дохристиянські часи: “В релігійному фольклорі народів південного сходу Європи сакральні дії освячують природу” [8, с. 185]. Антеїзм як модель світу постає також і з Біблії, головного джерела “недислокованого міфу”. Ця модель своїм підґрунтям має, окрім інших чинників, “християнську доктрину трансубстанції” (Н.Фрай), за якою жнива і збір, хліб і вино є саме тілом і кров'ю Агнця, отже, праця коло землі – Божа робота. Антеїзм є основним “оцінним”, “ідеологічним” (Б. Успенський) рівнем у художній моделі світу багатьох українських митців – Шевченка, Кобилянської, Самчука, Василя Барки, Головка, Косинки...

Виклад основного матеріалу. Національний модус новелістичного жанру 20-30-х рр. характеризується рецепцією європейської традиції й водночас збереженням та вияскавленням національної парадигми його ідейно-естетичного рівня, важливим складником якого залишається і підкреслені нами чинники. Яскравим прикладом такого явища є новели Валер'яна Підмогильного. Проблема, піднята в пропонованій статті, спрямована на розкриття своєрідності моделювання новелістичної архітектоніки та вплив на її специфіку “оцінного” рівня композиції у прозі (зокрема на прикладі новели “Іван Босий”) одного із українських авторів, чия творчість була виразно зорієнтована на європейську новелістичну традицію й водночас засвідчила творчо реципіюваний зв'язок із національною мистецькою традицією. Зацікавлення В. Підмогильним французькою літературою – факт загальновідомий. Безперечно, що французька новелістична школа не могла не позначитися на манері письма українського автора. Особливо відчутний на його малій прозі вплив реалістичної новели Мопассана. Як відомо, Мопассан належав до другого, “флорберівського” етапу французького реалізму. І перше, що споріднює новелу французького й українського авторів, – відмова від

романтичної ідеалізації персонажів, наявність у переважній більшості творів цього жанру В. Підмогильного характерних для Мопассанівської прози “рамок побутового сірого фону, прозаїчної буденщини [7, с.210]”.

Дослідник М. Тарнавський акцентує на “трьох аспектах творчості”, на яких помітно відбився вплив французького майстра новели: “сюжет, техніка, тема”[7, с.17]. Однак, попри запозичення мопассанівської моделі новели, зосередженні на конфлікті, породженому голодом і статевим потягом, (А. Музичка ще на початку минулого століття підкреслював визначальну роль цих інстинктів у поведінковій моделі персонажів письменника), “Підмогильний представляє душу як арену екзистенційної битви між розумом та ірраціональністю в душі ніцшеанської дихотомії. Конфлікт тут виявляється дилемою вже не моральною, а онтологічною [7, с.17]”. М. Тарнавський слушно зауважує, що “тематична структура” більшості малих прозових форм Підмогильного будується на драмі “відкриття дисгармонії у власній душі”: “...щойно воно відбулось, оповідання закінчується. Герой або гине, або залишається в невизначеному, “підвішеному” стані, але фундаментальний конфлікт не вирішується [7, с.119]”. На наш погляд, причина невирішеності “фундаментального конфлікту” новел В. Підмогильного закорінена не просто в екзистенційній “абсурдності буття” – вона посилена трагедією національної екзистенції: насильницьким розривом зв’язку з землею та з Богом. Адже за Кіркегором, вчення котрого вибухом потужного протуберанця інтелекту й ностальгії (“думка людини є перш за все її ностальгією” – А. Камю) пройшло через всю філософію XIX і XX ст., – “абсурд – це гріх без Бога”. Войовничий атеїзм, насаджуваний силоміць адептами марксизму-ленінізму, не залишав людині навіть абсурду вибору. Жодна з доріг, якими йдуть персонажі більшості творів В. Підмогильного, не веде до буття Людиною. Своєрідний виняток становить новела “Іван Босий”.

Твір тематично примикає до циклу “Повстанці”, однак ідейні акценти тут значно виразніші, а показ спротиву радянській владі, що охопив українське село, масштабніший. Задіявши елемент ірреального, спрямований на увиразнення глибини трагедії, яка випала на долю української нації, письменник дав взірць яскравого вияву національного модусу новелістичного жанру. Потужний ідейний заряд новели єднає її з кращими творами літератури українського національного опору, а довершена новелістична структура ставить у ряд кращих жанрових взірців європейської новелістики.

Суто новелістичний зачин твору (“ex abrupto”) завдяки використанню знакового для національного романтичного дискурсу образу могили перегукується з цілим масивом історичної романтики, фольклорної традиції. І

хоча в новелі Підмогильного цей образ не наділений символічним значенням (виступає тільки одним із “локусів” події), саме завдяки такому перегукові він стає потужним елементом збудження читацької уваги. Новелістична інтрига посилюється також портретними деталями незвичайної постаті “старозавітного пророка двадцятого сторіччя”: “Він несподівано з’являвся в степу на шляху, чи вийшовши з-за могили, чи випроставшись з яру, високий, кремезний, без покриття, в лахміттях, що окривали його за grubіле тіло і груди, порослі густим волоссям, босоніж, рудий, із настовбурченою бородою й патлами, що падали йому на плечі і спину [6, с. 131]”. Якщо основний пласт малої прози В. Підмогильного закорінений в реалізмові, то “Іван Босий” має виразні ознаки неоромантичного стилю, хоча кінцівка новели контрастно вирізняється іншим стильовим забарвленням: новелістичний закон знищення формою змісту “спрацьовує” й на переключення тональності стилю в реалістичний, майже натуралістичний реєстр.

Незвичайна постать новоявленого пророка, що кров’ю благословляє на кров, наділена надприродними здібностями: він запалює словами інертних досі селян на боротьбу, від “дотику його руки впав залізний замок і широко розчинилися церковні двері”. Ім’я його суголосне імені євангелиста Івана, воно перегукується з образом босоногого українського філософа, котрий торував степові стежки в пошуках істини. Автор витримує урочисто-піднесену тональність твору й постійно підкреслює ірреальну духовну наснагу свого персонажа завдяки його мові: гнівна інвективність застережень цього Іезекіїля XX ст. нагадує ветхозавітні пророцтва, полемічну риторіку Івана Вишенського, в ній відбиті страшні реалії голоду 1921–22 рр., вона звучить провидіння ще більшого лиха – голодомору 30-х: “Бог із високості поклав мені слова на уста й запалив вогнем мені душу. (...) Я бачив душі людей, де не було Бога, душі облудні і злобні, де розсівся Сатана як на троні. Я бачив пограбовані церкви, роздерті ризи, закаляні чаші, прострелені ікони. Висихатимуть криниці, річки й моря, никнутиме хліб по степах, і люди жертвуватимуть одне одного тим, що всі захотіли ласувати. Матері роздиратимуть свої діти, як вовчиці, всі багатства, на які поласились люди, їм ні на що не здадуться, й той рай, що обіцяли їм діти Антихриста, буде їм пеклом, прокляттям і смертю [6, с.132]”. Іван Босий говорить селянам про мечі, які треба освятити (у творі виразно відчутний перегук із дискурсом національно-визвольних змагань минулих століть, зокрема гайдамачиною): “Освятіть свої мечі і станьте на захист Бога. Затопіть свої гріхи у крові тих, хто олукавив вас, і нею принесіть вечірню жертву Богові [6, с.132]”. Завдяки такій емоційній сугестії, насиченості промова Івана Босого не ускладнює новелістичну структуру, вона цілком улягає законам новелістичної

концентрації життєвого матеріалу. “Передісторія”, що передує власне фабулі, сягає властивої жанру новели напруги викладу: “Підмогильний ставить фантастичне поруч із такою реалістичною напругою, яка могла б бути доречною і в історичному романі. (...) ...реалістичні елементи мають своє незалежне існування і як сюжетні, і як тематичні, але в тематичній структурі оповідання вони грають ще й символічну роль. Вони становлять частину сузір’я сил, міфологізованих Босим. Тобто їм навмисне надано подвійного статусу – матеріальної реальності й духовного вияву. Таке поєднання перетворює їх у символи психічної напруги героя [6, с.109]”. Сили, “міфологізовані Босим”, – то негасимий вогонь національного духу, тяглість національної історії, генетичний зв’язок з героїною далеких предків, зрештою, трансцендентність української душі, її насущна потреба розмови з Богом і життя за Божим законом, її непроминальний зв’язок із землею. І не дивно, що селяни, котрі спочатку “страхалися зустріти Босого, його вигляду й закликів”, згодом “бажали вже (...) насититись його мовою й наважитись”. Навряд чи можна погодитись із М. Тарнавським щодо наявності “фантастичного” в новелі. Адже не все ірраціональне є фантастичним: ще в дискурсі романтичної новели відбулася трансформація “дивовижного”, “нечуваного” (знову ж таки – не обов’язково фантастичного) в незвичайні психологічні обставини або в дивовижні характери людей, серед котрих Е. Мелетинський виділяє і “одержимі” натурю, які, власне, і репрезентує герой В. Підмогильного. У новелі задіяно дві “точки зору” щодо сприйняття образу Івана Босого. Вони визначають і серцевину конфлікту, і нарративну стратегію твору, і його архітектоніку. Перша віддзеркалює ірреальне, незвичайне в постаті персонажа й пов’язана з “колективним підсвідомим” (на цьому рівні він мусить сприйматися як пророк, проводир, духовний батько, посланець Господа, наділений незвичайними якостями): “Жінки вночі блукали шляхами з хворими дітьми, сподіваючись чуда. Бо, переказували, бачено, ніби вночі він ходить не сам, і той другий, що з ним, – то янгол Божий, що приносить йому накази й їжу. Казали, що тіло його непроникнене для куль, що комуністи висилали були на нього військо, але рушниці погнулися й червоноармійці попадали ниць [6,с. 133]”. Ця “точка зору” пов’язана з імагінативним абсолютом як законом міфічного мислення та законом “містичної співпричетності” (К. Леві-Брюль). За твердженням Я. Голосовкера, імагінативний абсолют виявляється в прагненні людей створювати в постійно змінному світі вічність, незмінне. “За допомогою (...) заміщення біологічного існування існуванням духовним (імагінативним буттям) – людина могла перетворювати себе в бога, тобто перетворювати смерть в імагінативно реальне безсмертя

[1, с. 135]”. Пореволуційне село, потерпаючи дедалі все більше від “мобілізації, реквизицій та несправджених сподівань”, бачачи наближення голоду (“жита горіли, горіла худоба”), прагне впорядкування хаосу розпорошених і знівечених новою владою духовних і моральних цінностей. Іван Босий – наче відповідь трансценденту на розпач українських селян, з ним оживає огненний міф, заповіт предків: “Степи і шляхи ставали таємничі, оживали й заселялися духами [6, с.133]”. Автор творить цю художню постать за міфологічною логікою розгортання образу: його осердя становить якраз імагінативний абсолютизм, що й вивисше Босого до рівня ірраціонального, метафізичного. Віра нового “пророка” у свою богообраність – наслідок духовної закоріненості в моральних імперативах християнства, викладених у заповідях Божих. Людям, що відвернулися від Святої книги, Босий нагадує про духовні скрижалі, він закликає кров’ю ворога (слуг антихриста) змити власні гріхи, устами Босого промовляє до селян їх власна совість, він – тільки медіатор, посередник їхньої готовності до покути перед небом, виразник найпотаємніших бажань. І мова Босого, і зображення його крізь призму сприйняття очима селян, і виразний натяк на перегук із текстом “Кобзаря” (зокрема із Шевченковим “Заповітом” – “Потопіть свої злочини в нечистій крові й нею омийте свої степи”) спрацьовують на ефект “теургічної дистанційованості”, за якої відсутня традиційна розгорнута структура образу персонажа художнього твору. Адже твориться не образ-характер, а образ-символ, співмірний героям національного епосу та ветхозавітним пророкам християнської міфології: “...степ, де він ходив, укрився вогняними слідами його ніг і репався, прагнучи крові”. Особливо відчутна така специфіка образотворення в кульмінаційному епізоді освячення чаші: “В загуслому повітрі, отяженому вогкістю старих мурів, повсталала його мова, що падала присутнім на серце ударами гострих ножів:

– Боже всесильний, Боже великий, Боже спасення! Ти, що кров’ю записав заповіді свої, всемогутній, поверни це вино на кров свою чисту, омий і очисти ще раз нас, грішних, що припадаємо до ніг твоїх із молінням! Боже, зглянься на нас!

Він замовк і простяг над чашею свої довгі руки, благословляючи. Натовп лежав перед царською брамою, тремтячи з жаху, відчуваючи, що Бог схиляється над чашею і творить чудо; Він перехрестив чашею юрбу, що простяглася перед ним у напівтемряві, а потім, наливши з чаші вина собі у жменю, бризнув ним перед себе. І враз ніби скажений вихор повстав із-під землі. Навкруги задвигкотіло, затріщало, падало і трощилось, а юрба, заревівши в плачу й зойках, кинулась до пророка [6, с.135]”.

Босий зникає так само несподівано, як і з'являється (“він (...) тихо розтанув у місячному світлі”), однак після його появи збройний опір проти більшовицької влади активізується. В. Підмогильний дотримує напруги новелістичного викладу й у показі масштабності селянських повстань, не вдаючись до розлогої описовості. “Епічність” (бо ж події, про які йдеться, справді-таки заслуговують на цілий історичний роман) його розповіді гранично спресована, вихоплено знакове, характерне для духу народного вибуху: “У повітрі стало неспокійно. З'явилися невідомі отамани, й молодь, здобувши приховану зброю, купчилась у ватаги та ховалась по ярах. Уночі розгвинчувано рейки і грабовано потяги, що йшли шкереберть під косину. Круг міста утворилось зачароване коло, яке не міг переступити комуніст чи радянський службовець, не наклавши голову. Життя якось принишкло, мов над землею нависла хмара [6, с.136]”.

Друга “точка зору”, з якої сприймаються події й явища, що становлять основу сюжету новели, “включається” в структуру твору в її фабульній частині: події в повіті привернули увагу “комітету партії”, й начміліції “доручено виконати відповідну постанову”.

Якщо постать Івана Босого належить дискурсові неоромантизму, відтак автор задіює символізацію як тип характеротворення, не подаючи “індивідуальних” рис (ніхто не знає про Босого, хто він, звідки, чи є в нього родина), то “начміліції” теж позбавлений виразно індивідуальних рис, однак з іншої причини: це типовий “слуга радвлadı”. З моменту виходу на кін цього персонажа в новелі зустрічаються два дискурси (неоромантичний і реалістичний, навіть із певним тяжінням до виявів “соцреалізму”), дві світоглядні позиції (відданість вічній ідеї, “імагінативний абсолютизм” і “советський матеріалізм”), дві ментальності – закоріненість українства в трансцендентному й цинізм більшовицько-нігілістичного раціоналізму. Репрезентантом останнього якраз і є начміліції – навіть у його реакції на завдання звучить неприхований цинізм: “...це цікаво. Я ще ніколи не воював святих”. Під час зустрічі начміліції з Босим відбувається двобій полярних життєвих цінностей. Іван Босий, сублімувавши біологічне буття в духовне, готовий до вищої жертви заради свого “абсолютизму” – за Я. Голосовкером, “символічного замісника безсмертя”. Перед обличчям смертельної загрози (начміліції тримає в руці револьвер) Босий поводить себе так, як поводи́в завжди: звинувачує і закликає до каяття. Для начміліції ж вищою цінністю є біологічне буття: “Сховай собі Бога в кишеньку! – зареґотавши, гукнув він. – Покажи документи! Де твоя посвідка?”. Та за хвилину цинізм вірного слуги радвлadı змінився жахом: “Їхні погляди зустрілись, і здивований начміліції перестав

сміятися. (...) Їхні погляди схрестились, як шпаги, й вони напружено дивились один одному в вічі. За хвилину начміліції почув, що в'януть його очі й бгається його душа. Він затремтів, ніби падаючи, перед ним потьмарніло, й він сам ніби потопає у сухих хвилях, що падали йому на голову, як розпечений пісок". Новелістичний пуант відточено як перемогу духу над правом розуму: "Скрививши обличчя, він з'єднав усі сили і наставив револьвер на груди пророка. Когутик клацнув, а пострілу не було. Міліціонер, гукнувши з жаху, кинувся навпростець, а начміліції, облившись потом, випустив револьвер додолу й безтямно відсахнувся назад на сідлі [6, с. 137]". Якщо б твір завершився цим епізодом, то в жанровому аспекті він відбувся б як легенда чи фантастична історія, новелістичне ж вирішення вимагає реалізації закону заперечення формою змісту. Непрогнозоване в тексті твору торжество раціонального над ірраціональним, торжество плоті над духом, матеріалістичного світогляду над метафізичним, що реалізується через постріл начміліції, стає новелістичним "Wendepunkt"-ом: ефект присутності трансцендентного, "богообраності" пророка знищено: "Задихуючись із радості і хвилювання, начміліції підбіг до Босого: той харчав, лежачи ниць, і ворушився, мов комаха, взята на пришпильку. Начміліції стрельнув йому ще раз у голову, зневажливо перекинув його ногою горілиць і став насолодно розглядати його обличчя, заюшене кров'ю, та скандзюблені члени.

Те, що блискало що-гільки, було купою гною [6, с. 138]". Гірка гримаса авторської іронії набуває рис екзистенційного абсурду марності зусиль "повсталой" людини. Вона стає трагічним провіщенням панування довголітнього мороку, що поглинатиме українську духовність, гуманістичні цінності; провіщенням сатанинського експерименту застосування "советського матеріалізму" на практиці, за якого людина буде не чимось більшим, ніж "комаха, взята на пришпильку".

Висновки. Здійснений нами аналіз новели В. Підмогильного "Іван Босий" дає підстави узагальнити: основним принципом моделювання художньої свідомості у творі є принцип антитетичності, що реалізується на всіх рівнях поетики твору. На рівні жанровому цей принцип виразне як опозиційні риси жанру легенди й новели (саме ситуативний поворот, новелістичний "поворотний пункт" перекодує і тональність пафосу твору); на рівні композиційному – наративна стратегія твору вибудовується між двома діаметрально протилежними кутами зору; на рівні образності, зокрема моделюється як опозиційна структура характеротворення ("пророк – комаха"); на рівні стилю – неоромантична стильова домінанта, що виразно звучить у сюжеті новели, переакцентовується в її кодів в реалістичну з наближенням до тональності соцреалізму).

1. Голосовкер Я. Логика мифа / Яков Голосовкер. – М.: Наука, 1986. – 216 с.
2. Коломиец Л. Мала проза В. Підмогильного / Лада Коломиец // Радуга (Київ) 1991. – № 9. – С. 64–70.
3. Мельник В. Суворий аналітик доби. Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. / Володимир Олександрович Мельник. – К., 1994. – 319 с.
4. Мовчан Р. Валеріан Підмогильний. Письменники радянської України, 20–30-ті роки: Нариси творчості / Раїса Мовчан. – К.: Радянський письменник, 1989. – С.305–328.
5. Музичка А. Творча метода Валеріана Підмогильного / Андрій Музичка // Червоний шлях. – 1930. – № 10.–С.107–121; №11–12. – С. 126–137.
6. Підмогильний В. Іван Босий / Оповідання, повість, романи / Упор. В. Мельник. Серія “Б-ка укр. л-ри” / Валер'ян Підмогильний. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 131–138.
7. Тарнавський М. Між розумом та ірраціональністю: Проза Валер'яна Підмогильного: пер. з англ./ Максим Тарнавський. – К.: Унів. вид-во “Пульсарі”, 2004. – 232 с.
8. Элиаде М. Аспекты мифа / Мирча Элиаде. – М.: Академический проект, 2001.– 255 с.

УДК 81'42=161. 2

Олена Кравченко-Дзондза (Дрогобич)

МЕТАФОРИЧНА КАРТИНА СВІТУ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 20-30-х РОКІВ ХХ ст.

У статті розглядаються метафори у їх конструктивних взаємозв'язках і смислотворчих функціях, що виявляються в межах ідіостилію. Дослідження ідіостилію авторів, штучно вилучених із історії української літератури, є одним із провідних завдань сучасної лінгвопоетики. Виявлено риси метафорики західноукраїнських письменників, досліджено особливості індивідуально-авторської реалізації традиційних образів із метафоричною і символічною семантикою. Уточнюються теоретичні положення щодо мовної, концептуальної картин світу.

Ключові слова: ідіостиль, мовна картина світу, концептуальна картина світу, метафора, символ, народнопоетичний символ, метафорична картина світу.

Постановка наукової проблеми та її значення. Когнітивний підхід до вивчення мови стає сьогодні надзвичайно популярним і перспективним. Вченим-лінгвістам стало зрозуміло, що мова людини є значно біль-

ша і глибша, ніж її орфоепічна, лексико-семантична, синтаксична системи. Мова сприймається як з'єднуючий елемент між окремою людиною та ментальністю нації, до якої вона належить. Завдяки мові можливо не тільки віднайти цей зв'язок на сучасному етапі, а й прослідкувати його розвиток ході всієї історії нації та суспільства. Усі елементи народної культури знаходять відбиток у мові певного народу, яка є відмінною від інших саме через специфіку відображення в ній світу і людини в ньому [1].

Образ світу, втілений в мові, відповідає поняттю «мовна картина світу» (за термінологією американських когнітивістів – «концептуалізація світу, вміщена в мові»). Початки тези про мовну картину світу належать В.Гумбольдту, який стверджував, що в «кожній природній мові є характерний тільки для неї огляд світу». «Всяка мова, позначаючи окремі предмети, насправді творить: вона формує для народу, який є її носієм, картину світу» [4].

Одним із пріоритетних напрямків сучасної лінгвістики є дослідження в руслі когнітивної парадигми. Зокрема, особлива увага приділяється дослідженню мовної картини світу, яка тісно пов'язана з метафорою як одним із засобів її створення. Вивчення метафори є актуальним, оскільки вона стосується людини і мови, а саме: відображає взаємообумовленість мислення з особливостями мовної реалізації. Виникає необхідність дослідження концептуальної метафори як когнітивного процесу, який відображає і формує нові поняття і без якого неможливе одержання нового знання [5, 17-21].

Актуальність дослідження метафор і символів як структурно-семантичних явищ та засобів пізнання і вербалізованого освоєння світу визначається тим, що вони, по-перше, особливо виразно маніфестують процеси, характерні для відповідного етапу розвитку художньої мови; по-друге, характеризують особливості взаємодії колективного й індивідуального у сфері культури взагалі та її окремих концептуалізованих виявів зокрема; по-третє, відбивають специфіку індивідуального світобачення та його реалізацію у художньо-естетичних формах. Когнітивне дослідження метафоричних моделей у текстах пов'язане з необхідністю продовження детального вивчення закономірностей метафоричного моделювання в художньому дискурсі, з важливістю вивчення метафоричного моделювання як істотного аспекту ідіостилу письменника.

Аналіз останніх досліджень із проблеми. Сучасні уявлення про мовну картину світу у викладі Ю.Д.Апресяна виглядають таким чином. Кожна мова віддзеркалює певний спосіб сприйняття та концептуалізації світу. Відображені в ній значення створюють цілісну систему поглядів, свого роду певну колективну філософію, яка стає обов'язковою для всіх

носії мови. Властивий певній мові спосіб концептуалізації дійсності – частково універсальний, частково національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ по-різному, крізь призму своїх мов [3, 43].

Теоретичне обґрунтування проблеми сприйняття світу у формі мовної картини світу дає Б.О.Серебреніков у роботі «Роль людського чинника в мові. Мова і картина світу». Її автор бачить концептуальну модель світу більшою за мовну. Картина світу – це те, яким малює світ людина в своїй уяві, – феномен більш складний, ніж мовна картина світу [7].

Г.А.Уфимцева, російський мовознавець, зазначає, що концептуальна модель світу містить інформацію, подану в поняттях, а в основі мовної моделі світу лежать знання, закріплені в семантичних категоріях, складених зі слів і словосполучень, по-різному структурованих у межах певного поля тієї чи іншої конкретної мови. Основою вербальної, мовної картини світу є репрезентація загальної картини світу за допомогою мови (за Серебряніковим) [7].

Т.Г.Нікітіна розуміє під концептуальною картиною світу не лише систему основних логічних категорій, які є універсальними. На «нижніх поверхах» концептуальної картини світу неодмінно, на її думку, знайдуть відбиття національні особливості світовідчуття, світосприймання і світорозуміння [7].

Дослідники мовної картини світу наголошують на таких її особливостях: кожен народ має певні відмінності у своїй мовній картині світу. Мовна картина світу є вторинною за своєю природою, антропоморфною за спрямованістю. В.М.Телія уявляє мовну картину світу як інформацію, розсіяну по всьому концептуальному каркасу й пов'язану з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання мовними значеннями. Науковець відзначає, що мовна картина світу не має чітких меж, тому її місце щодо концептуальної моделі світу не може бути визначене як периферія [8].

Кожна мовна одиниця зорієнтована на концептуальний простір довілля, стаючи мовленнєвим виявом того чи іншого фрагмента. Та оскільки концептуальна картина світу (а отже і її фрагменти) – явище динамічне, а не статичне, то мовні одиниці, що її відображають, зазнають усіляких перетворень і набувають концептуальних значень, що розширюють семантичне поле того чи іншого мовного знака. У результаті останній функціонує часто не просто як слово-номінація з одним чи кількома лінгвістичними значеннями, а як слово – культурний концепт.

Мета статті: з'ясувати місце і роль метафори у творах західноукраїнських прозаїків 20-30-х років ХХ століття; охарактеризувати індиві-

дуально-авторські образні паралелі як конституенти структурно-семантичної організації художнього тексту.

Виклад основного матеріалу. Теорія когнітивної лінгвістики (М. Джонсон, Дж. Лакофф, Же. Фоконьє, Н.Д. Арутюнова, І.М. Кобозева, Е.С. Кубрякова, А.П. Чудінов й ін.) розглядає метафору як основну ментальну операцію, як спосіб пізнання, структуризації, оцінки і пояснення світу. Людина не тільки виражає свої думки за допомогою метафор, використовуючи їх для прикраси свого стилю, але і мислить метафорами, пізнає за допомогою метафор той світ, в якому живе, а також прагне відтворити мовну картину епохи [10, 57].

За словами З.Д.Попової, якщо в нашій свідомості інформація міститься у концептах, то в мові вона закодована за допомогою метафор. Адже, «описання минулого, того, що безповоротно минуло з наших відчуттів, – взагалі уявлення про світ, – метафоричні» [6, 20]. Низка універсальних когнітивних схем відображається в одиницях природної мови і, зокрема, в метафорах, оскільки «кожна метафора – це маленька деталь, малопомітне скельце у величезній мозаїці, але цей образ – це реалізація наявних у суспільній свідомості моделей. Метафоричне дзеркало відображає не реальний стан дій, а його сприйняття у національній свідомості» [6, 211]. Відповідно, в метафорі містяться знання про світ. При спробі інтерпретувати мовну картину світу образи того чи іншого поняття, що містяться в метафорі, ніби «пропускаються» через мовний матеріал, створюючи окремі метафоричні поля, даючи підґрунтя для нового різновиду мислення, в основі якого лежать когнітивні процеси концептуалізації. Саме метафорична концептуалізація дозволяє осмислити одну галузь знання крізь призму іншої. Така здатність концептуальної метафори дає підставу виділити в системі світів ще одну її складову – метафоричну картину світу. Доцільність її виокремлення Н.В.Чендей пояснює тим, що за аналогією до мовної і концептуальної картин світу термін «метафорична картина світу» вміщує інформацію про складну структуру багатосмислових значень, які завдяки своїй метафоричній природі гармонійно поєднуються [9].

Основною структурою в індивідуальному художньому тексті є авторська модель світу. Індивідуальний стиль письменника висвітлюється через такі поняття, як «індивідуальна свідомість», «світобачення письменника», «мовна картина світу», «декодування художнього тексту», «антропоцентричність». Антропоцентрична природа художнього дискурсу зумовлює його використання для моделювання мовної особистості. Індивідуальна художньо-мовна картина світу є особливістю естетичного осягнення дійсності. Її феномен визначається взаємодією кількох

чинників: з одного боку, виокремлення стильової домінанти художнього тексту, з іншого – вона виростає з національної мови і її словника, що відбиває народнопоетичне осягнення людиною світу і формується під впливом традицій художнього мовлення з його естетичною настановою, співвідношенням між ідіостилем письменника і нормами загальнонародної мови, стильової концепції епохи. Тому, аналізуючи мовотворчість письменника, зважаємо на суб'єктивні й об'єктивні чинники її формування.

Особливості мовної картини світу західноукраїнських письменників періоду 20-30-х років ХХ століття полягають у майже язичницькому оживленні природних явищ. Цьому складнику відповідають метафори на позначення астральної моделі світу. Серед них метафори із компонентом *зірка*. Конструюючи власний образ *зірки*, автори спираються на архаїчні міфологічні погляди предків, звертаються до традиційних образних паралелей, скориставшись досвідом митців-попередників, активно вживають схеми перенесення, популярні серед представників символістської течії. З образом *зірка* текстуально контактують метафори: у М.Черемшини – *зорі примружились від стиду*, у Б.Лепкого – *зоря не заглянула на таке беззаконня та не розказала в небі, зірка борикалася з грубою дощовою хмарою*, у В.Стефаніка – *зорі насміхаються*.

Метафори із солярним компонентом, безперечно, належать до домінант ідіостилу авторів. Небесні світила та явища не статичні у тексті, вони не утворюють ситуативного фону, а виступають активною діючою силою, здатною впливати на почуття, символізувати соціальні процеси.

Звертаючись до образу *сонця*, письменники наголошують на його ролі не лише сонячного світла. Це – джерело, яке наповнює світлом, радістю, надією людську душу й життя. Це основа всього, що діється на земній кулі, це життя, яке існує тільки завдяки його енергії. У метафорах образ сонця набуває композиційної функції, смислового й емоційного значення: *Вдосвіта сонце розсипало рясні, яскраві коси* (М.Яцків), *Сонце викупалося у ріці й сіло собі на смечині* (М.Черемшина), *Сонце розчісувало вимащені голови своїм золотим гребінцем, Сонце... бігало по шафах, по скринях...* (Б.Лепкий), *сонце чепурило розливним золотом свого світла всю природу* (О.Турянський).

Західноукраїнські прозаїки вдаються до використання таких образних паралелей, в яких *сонце* порівнюється з людиною, рослиною, дзеркалом. Наприклад, інтерпретацію архетипної моделі перенесення «сонце – дзеркало» спостерігаємо у Б.Лепкого: *сонце вилискувалося, як зеркало срібне*.

У метафоричній картині світу західноукраїнських письменників концепт *небо* – психологізований образ, що впливає на розвиток подій твору, настроїв героїв і в порівнянні із загальнономовними значеннями набуває у художньому творі індивідуально-авторських прирощень: *небо стогне, небо позіхає* (М.Черемшина), *небо заплакало* (І.Филипович), *небо не злякалось, небо нахилилось дуже низько над землею, примостилось на верховіттях, небо кам'яніє і мідяно та холодно дивиться на землю* (О.Турянський). Такі метафори стають епіцентром у розвитку подій, картин природи, побуту, образів героїв. *Небо* створює своєрідний фон простору, часу. У порівнянні з даними словників (Небо 1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола. 2. За релігійними уявленнями – місце перебування богів, ангелів, святих; потойбічний світ, рай (СУМ, 5, 340), у мові західноукраїнських авторів *небо* розвинуло контекстуальні значення, які розширили загальнономовну семантику.

Спостереження над природою сповнені мистецької вишуканості, справжніх відкриттів, що можуть сприйматися як окремі мініатюри. Вони допомагають краще зрозуміти глибоке інтуїтивне проникнення письменників в таїну живого і прекрасного. В описах природи західноукраїнські майстри слова найчастіше використовували прийом контрасту (моря і неба, неживого й живого, сонця й темряви і т.д.), персоніфікацію, метафору та ін. Несподівані тропи, ракурси створюють яскраві образи, що запам'ятовуються. Небесні світила та явища не статичні у тексті, вони не утворюють ситуативного фону, а виступають активною діючою силою, здатною впливати на почуття, символізувати соціальні процеси.

У творах західноукраїнських прозаїків зустрічаємо оригінальні метафори з ключовими словами *хмари, гори, ріки*. У М.Черемшини – *верхи гір примружували під сонцем свої великі очі, гори молилися над селом, шепоче ліс молитву над мерцями, ліси похитали головами*, в О.Турянського – *чорні хмари закрили задрісно сонце*, у В.Стефаніка – *сірі хмари закаменіли*. Використання їх є результатом когнітивно-мовної діяльності людини, на якій позначаються особливості світосприйняття та культурного середовища. Насамперед це проявляється у засобах передачі синтагматичного та асоціативного потенціалу мовних одиниць, що залучаються у процес метафоризації.

Метафорична картина світу західноукраїнських авторів не мислиться без ключового слова *ліс*. *Ліс* – це життя, доля західноукраїнського краю, він оточував людину з раннього дитинства і до смерті. Це щось живе, життєдайне, без чого не можна уявити долю людини тих країв. Наприклад, у М.Черемшини – *шепоче ліс молитву над мерцями*, в

О.Турянського – *ліс перестав мовчати, перехоплював людські дикі крики, верески, прокльони*, у Б.Лепкого – *ліс... приглядався у ставі, купав свої голови*, у М.Яцкова – *ліс снував свої казки і стелив тугу на село*. Багатомірність і функціонально-семантична значимість слова *ліс* підсилюється тим, що в творчості письменників це саме той образ, завдяки якому письменники відтворювали людські настрої.

Образ *душі* є визначальним для розуміння особливостей української духовності. Характерною рисою естетики образу душі є тенденція до матеріалізації, опредмечення духовних субстанцій. Типовий прийом образотворення – символічне ураження душі: *душа болить, душа замерзла*. За образом *душа* закріплюється здатність на духовному рівні сприймати нематеріальні субстанції: інформацію, почуття, унаслідок чого виникають бінарми *душа питається, душа хвилюється*. Відповідно, *душа* може бути «адресатом» почуттів, емоцій, іншої важливої інформації.

Ключовими словами як опорними елементами окремих метафоричних утворень виступають *скрипка, хата, вікно, дзвіниця*. У композиційному розгортанні оповіді ці слова служать основою для багатоаспектної інтенсифікації образів. Наприклад, в О.Турянського – *визирають білі лиця хат, дзвіниця стогне, хитається*; у Б.Лепкого – *вікна зиркали, цікаво дивилися*; у В.Стефаніка – *вікна посліпли, а дзвони заніміли*; у М.Черемшини – *хата моргала; скрипки зойкнули; вікна хмурилися*. Отже, суттєвою ознакою цих слів як наскрізних компонентів творчості західноукраїнських письменників є те, що в семантичній структурі більшості з них у межах асоціативно-смыслового поля чітко простежується об'ємне художньо-образне підтекстове значення. Ці слова стають семантично багатомірними, переважно символічними.

У творах письменників 20–30-х років ХХ ст. спостерігаємо якісно новий рівень метафоричного освоєння реалій світу, зміну оцінної шкали щодо традиційних образних координат, які визначають національний світогляд та світовідчуття українців, формування нового типу метафор, у яких відображено модерністське сприйняття світу західноукраїнськими прозаїками.

Висновки. У художньому творі письменник, освоюючи загальномовні ресурси, встановлює нові ієрархічні асоціативно-смыслові зв'язки відповідно до задуму, естетичного ідеалу і художніх закономірностей. У результаті звична семантика слова збагачується новими контекстуальними відтінками. У творчості західноукраїнських письменників склалася певна система метафоричного словоутворення, яка зумовлена такими різномірними явищами, як пережиті драматичні ситуації, цивільна позиція, письменницьке кредо, творчий метод, філософські переконання авторів. Більшість авторів забороняє собі спрощення явищ дійсності,

утверджує складність відтворення реалій, звертаючись до метафори як способу осмислення дійсності, в якій взаємодіють традиції і новаторство, архетипне і сучасне, усталені та індивідуальні авторські образи. Різноманітні засоби вираження метафори у творах західноукраїнських прозаїків характеризують її здатність проникати в різні семантичні рівні мовної системи і розкривають найважливішу ознаку метафори – бути показником еволюційних змін, яких зазнають мовна та концептуальна картини світу, які у свідомості людини становлять когнітивну єдність.

1. Алисова Т.Б. Ономастологический подход при сопоставительном изучении лексико-семантических структур двух языков / Т.Б. Алисова // Серия «Филологическая». – 2005. – №3. – С. 46-50.

2. Апресян Ю.Д. Эмоциональная система. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-65.

3. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М., 1981. – 368 с.

4. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. / В. Гумбольдт – М. Прогресс, 1985. – 452 с.

5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. / Ю.Н Караулов – М.: Наука, 1987. – 261 с.

6. Попова З.Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / Попова З.Д., Стернин И.А.. – Воронеж, 1999. – 234 с.

7. Серебренников Б.А. К проблеме «язык и мышление» (всегда ли мышление вербально?) / Б.А. Серебренников // Сравнительное лингвистическое языкознание. – 1977. – № 1. – С. 9-17.

8. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. / В.Н. Телия – М.: Шк. «Яз. рус. культуры», 1996. – 284 с.

9. Чендей Н. В. Метафорична картина світу та її місце у системі світів / Н. В. Чендей // Культура народів Причорномор'я: научный журнал. – 2007. – № 110.

10. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: Монография. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 2003. – 248 с.

Metaphors in their constructive interrelations and semantic forming functions, which are revealed within idiostyle and reflect specific character of artistic image of the writer's world have been studied in this article. The study of the author's idiostyle, which was artificially excluded from the Ukrainian Literature, is one of the main tasks of the linguistic poetics. The specific character of the author's metaphors as well as the peculiarities of individual author's realization of traditional images with metaphoric and symbolic semantics have been studied. The theoretical statements regarding language, conceptual picture of the world have been studied in this thesis.

Key words: *idiostyle, language picture of the world, conceptual picture of the world, metaphor, symbol, image, archetypic symbol, metaphorical picture of the world.*

ОБРАЗ АВТОРА В УКРАЇНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗКАХ ХІХ ст.

У статті розглянуто автора як дійового персонажа твору. Описано авторські підходи в обробці народного сюжету.

Ключові слова: автор, образ автора, мова письменника, казка, зачин, кінцівка.

Постановка проблеми. Літературна казка є своєрідним жанром, у якому поєднуються елементи фольклорного та літературного творів, а також у тексті відображені національні особливості. Протягом десяти століть казка у письмовій формі побутувала в Індії і Персії. У Європі вона з'явилась у Франції (XVII ст.). Її слухали і читали представники старшого покоління, а також молодь. Тривалий час вважали, що казка не має виховного потенціалу, не сприяє формуванню світогляду дитини [8, 349].

Виклад основного матеріалу. Українська літературна казка, як свідчать джерела, бере свій початок у першій половині ХІХ століття, а причини, що спонукали письменників до написання творів цього жанру українською мовою, були різні. Наприклад, М. Костомарова збентежило «презирливе ставлення та сміх неуків на будь-яке малоросійське слово» [10, 243]. Марка Вовчка надихнув на створення літературних казок Т. Шевченко, і вона пообіцяла йому написати «копу, дві або й п'ять, а то й сім кіп казок» [6, 96]. У листі до І. Франка М. Драгоманов писав, що на нього, як і на І. Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, напустив казкову манію Л. Толстой, який «мав нюх на казку: вона в нього коротка, проста, алегорії прозорі» [15, 476-477]. У відповідь письменник зауважив, що йому більш до вподоби казки М. Щедрина, хоча у цьому жанрі він наслідує традиції Е. Гофмана [16, 477].

Українські письменники ХІХ століття, зокрема Марко Вовчок, Іван Франко, Леся Українка та інші, активно долучилися до написання казок, по-перше, усвідомлюючи їх неocenенне значення у формуванні дитячого світогляду та морально-етичних цінностей людини; по-друге, намагаючись замасковано висвітлити реальні події, гірку правду життя. Зокрема І. Франко «Казку про Добробит» написав «під враженням жахливої вістки про різню худоби і про марево голоду, що нависло над 70 повітами Галичини». Підштовхнула письменника до цього «також свідомість цілковитої бездіяльності галицької влади, яка в імені львівського намісництва і крайового віділу впевняла всіх і вся, що в Галичині немає ніякого голоду»

[26, 423]. Таким чином, зародження літературної казки на території України мало й соціальне підґрунтя.

На сьогодні, **літературна казка** – це твір, який має свого автора – письменника, успадковує стиль, композицію народної казки, тобто створюється за її законами, а також поєднує в собі елементи дійсності, вигадки та фантастики. Вона має таку саму композиційну структуру, як і народна, тобто назву, казковий вступ, казкове завершення.

Важливим організувальним компонентом казкових творів є назва. Вона відображає задум автора, привертає увагу читача. За визначенням І. Кочерги, «Назва при всій своїй стислості є насамперед синтез, душа твору, і потрібне чимале вміння, щоб кристалізувати в двох-трьох словах цю душу. Назва повинна бути точною, стислою, характерною, витікати з сюжету, з характерів або з основної ідеї твору» [14, 211]. Назви літературних казок, як і народних, переважно представлені номінативними конструкціями на зразок «Киця» (І. Франко), «Невільничка» (Марко Вовчок), «Старці» (Ф. Кудринський), «Сирітка» (Б. Грінченко) тощо. Номінативні структури можуть бути поширеними, як-от: «Казка про Правду і Кривду» (Панас Мирний), «Автобіографічна казка малоросійського літописателя Стефана Лукомського» (С. Лукомський) тощо. Рідше назви в авторському варіанті представлені двоскладними реченнями, зокрема з компонентом 'як': «Як чоловік конем був» (М. Загірня), «Як я видавав газету» (О. Маковей). Серед них наявні так звані подвійні назви зі сполучником «або». Наприклад, «Як чорт шматочок хліба одслужував, або Чорт на заробітках» (І. Манжура), «Як Лисиця сама себе перехитрила, або Старе добро забувається» (І. Франко). Українські літературні казки іноді мають однакові назви («Правдива казка» (Г. Кернеренко, І. Франко), «Три бажання» (Б. Грінченко, П. Білецький-Носенко), «Скарб» (О. Стороженко, Б. Грінченко), «Казка» (О. Кониський, О. Рудиковський, Дніпрова Чайка, І. Липа), «Пан Коцький» (Дніпрова Чайка, О. Пчілка)), хоча більшість із них відрізняються своїми сюжетами.

Невід'ємним структурним компонентом казки є зачин. Як слушно зауважує В. Кнейчер, поетичні формули зачинів відіграють не тільки естетичну, а й суспільну роль – вони нерідко є для авторів та оповідачів казок своєрідним засобом маскування їхнього змісту [11, 54]. Оскільки у цих формулах традиційно закріплені певні способи мовного оформлення казки, вони певним чином її стабілізують.

Важливе значення в казкових літературних творах належить часовим параметрам, завдяки яким автор переносить читача в далеке минуле. У зачинах українські письменники використовують давній, невизначений час, доповнюючи речення прислів'ями, приказками, фразеологічними сполу-

ками, наприклад: *Було то дуже, а дуже давно: ще тоді, як в нас зими не знали, поля не орали, дерев не садили, бо земля сама родила, як в нас ще ані жовнірів, ані суддів, ані адвокатів не було, бо люди землі не ділили, на чуже не нападали, воєн не провадили, в згоді й спокою жили, мов в одній родині* [3, 29].

Уточнюючи місце дії, автор начебто намагається зробити так, щоб казковий твір сприймався як реальний переказ, наприклад: *В далекому царстві, в далекому государстві, за тридев'ять земель, в тридесятому государстві жив собі цар Єлизар*[24, 340].

Конкретизація в зачинах здійснюється завдяки введенню в текст географічних назв: *Раз, походом із Курської губернії в Херсонські степи, переправившись через Дніпро, прийшов наш штаб на "дньовку" в село Сведовок*[22, 109]. Цей прийом використовувала Марко Вовчок у творі «Кармалюк», подаючи опис ночі на Поділлі, подібно до гоголівського «Знаетеливьукраинскуюночь?» [6, 106]: *Хто бував на Україні? Хто зна Україну? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках, і весною... весною там дуже гарно, як усі соловейки зацібечуть*[4, 3].

Найсуттєвішою ознакою літературної казки є наявність автора (особи, яка написала певний твір [1, 22]), що зумовлює індивідуальний стиль тексту. Письменник у зачинах літературних казок іноді виконує роль оповідача: *Чи не розказати б вам казочки про в'юнца-молодця?*[12, 233]; *Ні вже, куме, що не кажи, а як засць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться*[13, 125]; *Їй же Богу, надокучило вже розказувать! Та що ви думаєте? Справді обридло: розказуй та й розказуй – і одчепитись не можна!* [5, 92].

Українська літературна казка завершується формулами кінцівок, які, науковці вважають пареміями (М. Пазяк), структурно-семантичними особливостями фразеологічних одиниць (Н. Грицак), казковим завершенням (Н. Тарасенко) тощо. Головним чином кінцівки авторських казкових творів містять паремічні елементи, зокрема повчального змісту, наприклад: *Се вам казочка, а мені бубликів в'язочка, вам колосок, а мені – грошей мішок*[19, 219]; *Діти мої, любі діти! От вам правда щира: Не втпайтесь і не бийтесь, Не соромте мира! Жийте кожне свою силою, Тільки-но кохайтесь І всі четверо збирайтесь – Правди научайтесь*[21, 380].

Майстри художнього слова досить часто зверталися до фольклорних творів, черпали з них сюжетні лінії, але по-своєму інтерпретували події. Завдяки митецьким здібностям відомий сюжет набував оригінального обрамлення у вигляді своєрідних зачинів та кінцівок. Так, у зачинах казок «Три бажання» Б. Грінченка та П. Білецького-Носенка часові параметри дії

описано по-різному, як-от: *Ой було це ще в давнії роки, як у нас, на Україні широкій, чоловік на селі жив Тимоха, і була в нього жінка Солоха*[7, 42]; *Давно колись, як ще по світу жили русалки й знахорі і брали добрих під зациту, лихих тягали у бори, де у ведмедів лицювали, так рятували люд од бід, – в хатинці тісної бідували старая баба й сивий дід*[2, 92].

Авторський підхід до використання традиційного сюжету казки «Пан Коцький» Дніпрові Чайки та Олени Пчілки спричинив появу кількох її варіантів. Вони відрізняються жанровими ознаками (віршована казка – прозова казка) та мовним оформленням: *Ой, горенько-горе сіромці лисиці, що без свого лисовина зосталась вдовиця*.[9, 212]; *У одного чоловіка був кіт старий, що вже нездужав і мишею ловити*[20, 198].

В односюжетних казках досить часто відмінності наявні в описах природи, як-от у текстах «Лис Микита» І. Франка та «Казка про хитрого Лисовина» І. Манжури: *Надійшла весна прекрасна, многоцвітна, тепла, ясна, мов дівчина у вінку; ожили луги, діброви, повно гамору, розмови і пісень в чагарнику*[25, 7]; *Ось настагають троєцькії свята; мир, мов квітка, увесь зацвітався, в шати розкішно-зелені убрався; звіру ж та птиці веселая хата, де б вони захисту тільки схотіли, в лісі й у полі готова на долю; єсть роззулятися всім де уволю!.. Весело небо з землею раділи...*[17, 272].

Наукову цінність становлять літературні твори, у яких письменники, наслідуючи народні традиції, відтворили структуру фольклорних текстів, використали притаманні їм художні засоби. Так, у казці «Трьомсин-синеня», записаній І. Манжурою, зачин не має традиційної форми, а в авторській обробці набуває усталеної структури. Порівняймо літературно оброблений варіант: *Гей, було це за дідів, ні, брешу, – за прадідів: за царя старого Хмеля, ще як миру було жменя, чи то, може, й за Панька, як земля була тонка – так що носом де не ткнеш, Там і воду було п'єш... Та тоді, як Січ рідненька ще була собі маненька: тільки-тільки оселилась та гаразд не охрестилась в славний сварах з бузувіром за святий хрест за віру*[18, 183] з народним: *Пішла раз вдова жати, вийшла в поле та й поклала дитину під снопами. Де не взявся орел, схватив ту дитину та й потаскав у своє гніздо. А скоро повз те гніздо та йшли троє розбійників та й почули, що дитина плаче. Зараз один поліз, дістав ту дитину, ото вони і радяться: «Хай він буде всім нам трьом синам синеня»*[23, 56].

Жанр літературної казки передбачає експериментування, поєднання фактів дійсності з вигадкою, створення оригінальних образів і сюжетів, які виникають із сучасного життя. Працюючи над матеріалом, було помічено, що іноді автор подавав себе за персонажа тексту («Як я видавав свої новели» О. Маковей). Лише в казці «Острий-преострий староста» І. Франко вказав ім'я – **Іван**, яке означає «Милість Божу».

Висновки. Отже, автор, як найсуттєвіша ознака літературної казки, у текстах, виражений через образ оповідача та головного героя твору. Його індивідуальність проявляється у створенні назв, зачинів та кінцівок казкових текстів на спільні сюжети. Це відрізняє літературну казку від фольклорної, іноді надає соціально-політичного підтексту та концентрує увагу на виховних моментах, притаманних поглядам ХІХ століття.

1. Бондар М. П. Автор / М. П. Бондар // Українська Літературна Енциклопедія в 5-ти томах / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1988. – Т.1: А-Г. – 576 с.

2. Білецький-Носенко П. Три бажання / П. Білецький-Носенко // Білецький-Носенко П. Твори / Упоряд. Б. Деркач. – К., 1973. – С.91-102.

3. Василенко О. Казка про трьох братів-орлів і четверту сестричку Любку / О. Василенко // Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992. – С.297-306.

4. Вовчок М. Кармелюк / М. Вовчок // Вовчок Марко. Казки / Упоряд. і прим. В. О. Дорошкевича та І. Т. Купріянова. – К.: Веселка, 1988. – 383с. – С.3-33.

5. Гоголь М. В. Зачароване місце / М. В. Гоголь // Українська літературна казка / Упоряд. В. Полковенко. – К.: Дніпро, 2001. – 512 с. – С.92-98.

6. Грицай М. С. Марко Вовчок. Творчий шлях / М. С. Грицай. – К.: Вища школа, 1983. – 196 с.

7. Грінченко Б. Три бажання / Б. Грінченко // Грінченко Б. Казки. – К.: Веселка, 1990. – С.42-46.

8. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн.: 1 / Упоряд. В. В. Яременко; Авт. передм. П. П. Кононенко; Приміт. Л. Ф. Дунаєвської. – К.: Либідь, 1993. – 392 с. («Літературні пам'ятки України»).

9. Дніпрова Чайка. Пан Коцький / Чайка Дніпрова // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. – К.: Веселка, 1993. – С.212-235.

10. Єфремов С. О. Історія українського письменства / Худож. оформ. В. М. Штогриня. – К.: Феміна, 1995. – 688.

11. Кнейчер В. Н. Поетичні формули зачинів і кінцівок фантастичної казки / В. Н. Кнейчер // Народна творчість та етнографія. – 1963. – №2. – С.54-59.

12. Кониський О. В'юн та Щука (казочка) / О. Кониський // Веселка. Антологія української літератури для дітей. В трьох томах: Т. 1: Твори дожовтневого періоду. – К.: Веселка, 1984. – С.233-234.

13. Куліш П. Сіра кобила / П. Куліш // Куліш П. О. Твори: В двох томах: Т.2 / Підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. Л. Гончарук. – К.: Дніпро, 1989. – 586 с. – С.175-177.

14. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.

15. Лист від 25 лютого 1892 року // Франко І. Твори у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.18. – С.476-477.

16. Лист від 5 квітня 1892 року // Франко І. Твори у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.18. – С.477.

17. Манжура І. Казка про хитрого Лисовина і про других звірів та про те, що він їм, а вони йому коїли / І. Манжура // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С.272-325.
18. Манжура І. Трьомсин-богатир (казка) / І. Манжура // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С.183-233.
19. Пчілка О. Казочка про козу-дерезу (Так, як кажуть у Полтавщині) / О. Пчілка // Пчілка О. Годі, діточки, вам спати! – К.: Веселка, 1991. – 257 с. – 212-219.
20. Пчілка О. Пан Коцький / О. Пчілка // Пчілка О. Годі, діточки, вам спати! – К.: Веселка, 1991. – 257 с. – 198-200.
21. Руданський С. Цар Соловей / С. Руданський // Руданський С. Твори. – К., 1965. – С.346-422.
22. Стороженко О. Чортова корчма / О. Стороженко // Стороженко О. Закоханий чорт. Історико-фантастичні повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 2001. – 336 с. – С.109-114.
23. Трьомсин-синеня // Казки, прислів'я і т. ін., записані в Катеринославській та Харківській губерніях.–Катеринослав, 1890.
24. Устенко-Гармаш Ф. Бова королевич / Ф. Устенко-Гармаш // Срібна книга казок. Українські літературні казки. – К., 1992. – С.340-352.
25. Франко І. Лис Микита / І. Франко // Франко І. Твори в 20-ти томах: Т.12: Поєми / Ред. тома: О. І. Білецький, Д. Д. Копиця. – К.: Держ. вид. худ. літ., 1953. – 570 с. – С.7-101.
26. Франко І. Твори в 20-ти томах: Т.2: Оповідання / Ред. тома П. С. Козлянюк, Д. Д. Копиця. – К.: Держ. вид. худ. літ., 1950. – 437 с.

The author as effective and active character of work is considered in this article. Author's methods approaching in treatment of folk subject are described.

Key words: *author; author's image, language of writer; fairy-tale, commencement, concluding part.*

УДК 811. 1612'371

Галина Сабат (Дрогобич)

ФРАНКО І ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА: ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РЕЦЕПЦІЇ КАЗОК ПРО ТВАРИН

Статтю присвячено панорамному охопленню і концептуальній інтерпретації збірки Івана Франка «Коли ще звірі говорили», з'ясуванню специфіки її естетичної якості (жанрово-стильових особливостей поетики, проблематики) у межах єдиного напрямку мистецького феномену. Авторка досліджує як письменник, опираючись на народну казку, творив казку літературну – новий жанр зі своєрідними, спільними і в той же час відмінними закономірностями її індивідуально-авторськими інноваціями. Простежені в роботі тенденції роз-

витку літературної казки є виявом розмаїття творчих пошуків І. Франка, різноманітності форм і способів художнього освоєння дійсності і їх взаємодії із фольклором. Вони переконливо свідчать, що в письменстві для юного читача утвердилася система жанрів, принципи типізації, що відбивали загальну тенденцію розвитку літературної казки в кінці XIX століття.

Ключові слова: літературна казка, казка про тварин, фольклор, жанр, дис-трибуція, автор, герой, сюжет.

Постановка проблеми. Казка – світовий, найжиттєвіший і найархаїчніший жанр, із якого починається художня словесна творчість. Кожний казково-фантастичний твір І. Франка потребує дедуктивного осмислення, герменевтичного заглиблення. Інтерпретація казок митця вимагає аналітичного прочитання з ґрунтовними синтетичними узагальненнями. Щоб пізнати велич духу І. Франка, треба пройтися всією його творчістю, а казка є одним із найяскравіших феноменів прояву національної величі письменника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовне осмислення казкової скарбниці І. Франка уперше стрічаємо в 60-их роках XX століття – у монографії лінгвіста Я. Закревської “Казки Івана Франка: Мовно-художній аналіз” (1966). Але вона розглянула цю скарбницю тільки в мовно-стилістичному плані, виділивши й обґрунтувавши мовно-художні прийоми та словесно-зображальні засоби творчої манери письменника, провівши мовні аналогії на основі зіставлення його казок із фольклорними джерелами. Розглядаючи збірку “Коли ще звірі говорили”, авторка здійснила сумарний мовно-стилістичний аналіз “генотипів” української народної казки, російської фольклорної казки зі збірки Афанасьєва і Франкових оригіналів. Дослідниця провела аналіз казок, вивчаючи їх тезаурус, на трьох рівнях. У розвідці Я. Закревської накреслений шлях мовно-стилістичного вивчення Франкових казок та казок інших слов’янських народів, що веде до розкриття широкої проблеми міжнаціональних культурних взаємин. Аналізуючи казки І. Франка, вчена використовувала лінгвістичні методи інтерпретації, зокрема лексико-семантичні.

В останні десятиліття у векторі франківського казкознавства залягла ціла прогалина. На сучасному етапі дослідження казок І. Франка дещо поживалося. Найновіші праці про казки І. Франка припадають на початок третього тисячоліття – це статті В. Гуменної, І. Гончар, Л. Водяної, В. Комарницької, Ю. Бондаренка, З. Гузара, П. Іванишина.

Новий етап у вивченні казок І. Франка започаткувала Н. Тихолоз. У монографії “Казкотворчість Івана Франка (генологічні аспекти)” (2005) вона зробила спробу розібратися в жанрових модифікаціях казкових творів І. Франка, визначила їх жанровий синкретизм. Н. Тихолоз поставила перед собою конкретний інтерпретаційний завдання, які з успіхом реалізувала. Усе ж за полем зору залишилося ще багато нерозв’язаних проблем поетики, художнього новаторства, змісту, методу.

Незважаючи на ґрунтовні наукові спроби розглянути казки І. Франка з мовно-стилістичного (Я. Закревська), генологічного й генетичного (Н. Тихолоз) поглядів, літературна казка І. Франка вивчена ще недостатньо. Не розглянуті, зокрема, у всій повноті такі інтерпретаційні зрізи, як зв'язок Франкової казки з казкою фольклорною, ідейна мотивація казок письменника, структурно-семантичний, хронологічний дискурс, не охарактеризовано у всій глибині новаторства І. Франка, не приділено належної уваги художній деталі на мікрорівні, живописній палітрі казок, тому говорити про вичерпаність проблеми ще зарано.

Мета статті – концептуальна інтерпретація казкового світу І. Франка, з'ясування специфіки казок (жанрово-стильових особливостей поетики, проблематики) у межах єдиного напрямку мистецького феномену, на рівні сучасного казкознавства.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі завдання а) укласти казки І. Франка у відповідну дистрибутивну систему за концепцією симптоматичної відповідності й наближеності літературної казки до народної; розглянути принципи трансформації фольклорного матеріалу в казкотворчості І. Франка.

Виклад основного матеріалу. Літературна казка – це фантастичний твір авторської художньої творчості, нерозривно пов'язаний із реальністю життя, що відображає суть епохи, всотує ідейно-політичні, літературно-естетичні тенденції часу, вливається в літературні течії і напрямки, має схильність до інновацій, консолідації з іншими жанрами й утвореннями гетерогенних мистецьких явищ, які тісно пов'язані зі світоглядом письменника, або ж це мистецький твір, сюжетно-структура якого побудована за специфічними традиційними законами фольклорної казки, його особливий стиль, трансформуючи народну традицію, виливається у новітньо-авторський семантико-гносеологічний субстрат.

Юрій Ярмиш, український письменник, автор літературознавчої розвідки “У світі казки” та багатьох книжок для дітей, зазначає: “Коли ми говоримо про літературну казку, то маємо на увазі, що це може бути: художній переказ народного сюжету, казка за фольклорними мотивами і власне авторська казка, яка використовує основні закони жанру, але до фольклорних сюжетів, образів може не вдаватися” [10, 5]. Згідно із цими різновидами, літературну казку можна поділити на два типи: літературна казка, яка зберігає фольклорний досвід, і самодостатня літературна казка. Перша суголосна з народною казкою, але в ній уже наявні літературні чинники: ануляція фольклорної лапідарності і статичності, розширення живописності (пейзажу, портрета, художнього декорування), персонажна психологізація, введення й розширення сюжетних ліній, акціальної цілеспрямованості на сатиру, літературна відшліфованість стилю; це твір, який має специфічні традиційні жанрові ознаки народної казки, але, вийшовши з під пера конкретного автора, відображає його світоглядні ідейно-політичні та літературно-естетичні

позиції; це фантастичний твір, який нерідко співвідноситься з реальністю, з тим чи іншим літературним напрямком, написаний стилем, що опирається на народну поетику і в той же час її трансформує.

Диференційовано казки Івана Франка за концепцією симптоматичної відповідності й наближеності літературної казки до народної. Літературні казки І. Франка – “художні перекази” народних сюжетів – це “Ріпка”(1891) й казки збірки “Коли ще звірі говорили”. Тут народні казкові візії представлені в літературній обробці, де повністю витримані фольклорні теми, мотиви, фабульні схеми. Але народний зміст цих казок поданий у літературно-стильовій манері художнього письма автора.

А в казках “за фольклорними мотивами” письменник вільно поводитьсь з народним матеріалом. Поетика, структура, стиль твору повністю авторські, а мотиви, образи, ідейно-естетична спрямованість запозичені з усної народної творчості. Фольклорні візії автор реконструює за своїми уподобаннями. “За фольклорними мотивами” І. Франко написав “Про багача, що їздив біду купувати” (1877), “Рубач” (1882), “Лис Микита” (1890 – 1896), “Лисиця-сповідниця” (1893), “Коваль Бассім” (1900), “Абу-Касимові капці” (1895).

Іноді твори тільки поверхово нагадують про казкову основу: сюжетно-образна система далеко відходить від народної, їх креація повністю генерується одним автором, і читач відчуває своєрідність його творчої манери. Такою особливою літературною значущості, художнього феноменалізму досягає І. Франко у своїх суто авторських казках, в яких мотиви, сюжетний розвиток – це видумка автора, який творить на фантазійній основі модель суспільного життя. Найбільш показові в цьому плані суспільно значущі, філософські й сатирично насичені казки І.Франка “Звірячий парламент” (1883), “Свиня” (1890), “Як-то Згода дім будувала” (1890), “Казка про Добробит” (1890), “Опозиція” (1891), “Звірячий бюджет” (1897) тощо, в яких письменник гостро затаврував і осмислив реальну дійсність.

З-поміж інших казок виділимо збірку “Коли ще звірі говорили” – літературний переказ фольклорних сюжетів, творче опрацювання народних фабульних схем. Франкова збірка цікава творчою історією. Спочатку казками про тварин захопилася дружина письменника Ольга Хоружинська. У березні 1894 р. І. Франко пише у листі до М. Драгоманова: “Жінка моя засіла тепер до роботи. Хоче зладити збірку казок д л я д і т е й і в тій цілі перечитує всі збірки, які є у мене. На перший раз вибирає казки звірячі” [8, 474]. Але з часом її зацікавлення, мабуть, ослабли й до справи взявся сам Франко. Він не тільки відібрав із сюжетного фонду різних етносів найуподобаніші й найпопулярніші казки про тварин і майстерно скомпонував у збірку, а й творчо переробив їх.

Так 1899 р. з’явилося окреме видання під назвою “Коли ще звірі говорили”, скомплектоване з дев’ятнадцяти казок. Йому передували окремі публікації у львівському двотижневику для дітей “Дзвінок” (виходив упродовж

1890 – 1914 років), постійним автором якого І. Франко був від самого початку. 1903 р. вийшло друге видання збірки, доповнене казкою “Як звірі правувалися з людьми”. Книга стала помітним явищем в українській літературі й мала величезне значення для української культури загалом. У допитливій дитячій публіки вона здобула неабиякий успіх.

З того часу збірка, барвисто оформлена, багато разів перевидавалася і перекладалася на інші мови світу. У 1947 – 1983 рр. переклади казок зі збірки “Коли ще звірі говорили” часто друкувало видання “The Ukrainian Canadian”. Багато казок із цього циклу переклала Марія Скрипник (живучи в Канаді, вона чимало зробила для популяризації казок І. Франка в англomовному світі). Великий успіх мав англomовний переклад Вілфріда Щесно-го казки “Фарбований Лис”.

Казки Франкового циклу походять (на що сам автор указував у передмові до збірки) із різних західних і східних народних джерел, зокрема, з таких видань, як “Народные русские сказки” Олександра Афанасьєва, “Sagen und Märchen der Südslawen” (“Перекази і казки південних слов’ян”) Фрідріха Крауса, “Kinder- und Hausmärchen” (“Казки для дітей і для дому”) братів Грімм, “Griechische und albanesische Märchen” (“Трецькі й албанські казки”) Іоана Георга вон Гана, індійська “Панчатантра” (“П’ятикнижжя”), видана в німецькому перекладі Теодором Бенфеєм (“Pantschatantra”, fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen”) та Людвігом Фрітце (“Pantschantra”, ein altes indisches Lehrbuch der Lebensklugheit in Erzählungen und Sprüchen”), перська книга “Тугфат іквам уссафа”, перекладена французьким ученим Гарсеном де Тассі (“Les animaux en discussion avec l’homme”).

І. Франко докладно розповів, звідки брав мотиви і фабульні кістяки для своїх казок (з ґрунтовним поданням назв, джерел, із їх мовною орієнтацією і сторінковими позначеннями), навіть повідомив про художній і науково-теоретичний орієнтир. Але, як пише сам письменник, його переробки перетворювалися в ході творчої праці в оригінали: “Для тих, хто хотів би знати, відки я брав свої казки, скажу, що відки брав, то брав, але кожную казку я перероблював основно, прибиваючи її до смаку, розуміння й оточення наших дітей і нашого народу. Я старався віддати якомога найліпше тон і спосіб вислову найкращих казок, записаних із уст нашого народу, бажаючи й отсі чужоземні зробити так само нашими, як ті, що їх оповідає довгими зимовими вечорами наша сільська бабуся дітям у запічку. При тім я бажав подати матеріал свіжий, не переповідаючи те, що кожний у нас знає вже й без мене, і для того я обернувся до чужих збірок, західних і східних” [6, 75]. Письменник переслідував мету не тільки відтворити сюжетно-взріці, а й художньо їх зреформувати відповідно до свого естетико-творчого методу.

Отже, парадигмою творення для письменника були не фольклорні перекази, а уже в письмовій формі зафіксовані казкові сюжетні схеми текстового запису. У зв’язку з таким уточненням нагадаємо науковій експлікації

А. Нямцу, який розмежовує поняття “протосюжет”, “сюжет-взірець”, “сюжет-посередник”, “традиційна сюжетна схема” й наголошує, що “з точки зору сучасного світового літературного процесу єдиного сюжету-взірця тої чи іншої традиційної структури, як правило, не існує, через наявність декількох значних у художньо-семантичному відношенні обробок” [3, 18]. І справді, звертаючись до народних казок, І.Франко переробляє “сюжети-посередники” зі збірників братів Грімм, О. Афанасьєва, Ф. Крауса, Гана, східної “Панчатантри”, в яких зафіксовані фабули фольклорних мандрівних протосюжетів, що належали усній словесності й підлягали довільним переробкам аж до того часу, поки згадані фольклористи не закріпили їх у письмовій формі точно, визначено, літературно оформивши їх. Після цього вони стали надбанням численних переробок і представляли вже неабиякий художній інтерес.

Про методику переробки чужоземних джерел, перетворення їх в оригінальну мистецьку фактуру розповідає сам І. Франко у передмові до другого видання збірки “Коли ще звірі говорили”: “Не вагався декуди відступати від оригіналів, вводити нові мотиви в старий засновок, бажаючи звернути думку ... малих читачів та слухачів від казкових фікцій на дальший, ширший обрій життєвого змагання та наукового досліду” [6, 75].

Отже, народні рецепції зазнали творчих змін. І. Франко, запозичивши фабулу іншомовних народних казок, представив їх у своїй художній обробці. Стилiзація отримала живу плоть художньої органічності, довершеності, генерувалася через студію унікальної майстерності великого митця слова. Твори стали індивідуально неповторними. Вони підкоряються вже літературним законам, які підпорядковують собі і канони народної казки. Казка І.Франка, сформувавшись на традиціях народної, увібрала з неї квінтесенційну атрибутику, і одночасно набула нових якостей, завдяки яким модернізувала цей жанр і створила новаторську форму – літературну казку, що у творчості письменника отримала свій особливий шарм.

Ярослава Закревська про новаторство І.Франка в царині еволюції казки писала: “Письменник, як ніхто з українських художників слова, влучно і новаторському використав великі можливості казки, своєрідно розширив саме поняття «казка», ідейно-художню місткість цього жанру” [2, 6].

І. Франко модернізував, літературно камуфляжно оздобив, подієво розширив жанр народної казки. Іноді письменник колажно накладав на фантастичну основу реальний фактажний малюнок, який у загальній фантастичній канві набував ознак ірреальності, фантастичної умовності. У своїх казках автор імпровізував, не порушуючи фольклорної традиції жанру, – і народна казка постала перед читачем у майстерній літературній обробці. Фольклорна оповідна традиція вписалася в орнамент “письменницької книжковості”. Це репрезентовано і в мовній стилістиці, і в деяких наявних у творах, далеко не фольклорних, мотивах.

Казки, які переробив І. Франко, належать різним за етногенезом народам, а збіркою “Коли ще звірі говорили” вони покликані функціонувати в українському етносі. Загалом, І. Франко адекватно передав давні за походженням світові сюжети, але надав їм української ментальності. Митець переробив запозичені сюжети відповідно до вітчизняних соціально-історичних умов, і не просто переробив, а творчо переосмислив, художньо трансформував, модифікував, ідейно збагатив, розширив їх науково-пізнавальні аспекти. Він ікрустував казки відповідно до смаків і поглядів української дитини, і вони стали здобутком української літератури, фактом і фактором літературного життя кінця XIX століття. Під пером І. Франка іншомовна казка стає національним надбанням, але вона одночасно нагадує, що поза українством є інші культурні парадигми, і маємо “себе мислити” у світовому контексті.

Письменник, модифікуючи іншомовні народні казки, створив літературну казку, але діти не розмежовують ці два жанровиди. У дитячій свідомості прекрасно вживаються “народний” Вовк і “літературний”. Так само у збірці акумулювалися різні “за літературно-географічним походженням” Лис, Їжак, Заєць, Королик, Дрозд, Ведмідь, Осел, Лев, Мавпа, Слон, Бегемот і стали українськими літературними персонажами, влилися в національну казкову фауну. Залучаючи дітей до здобутків чужих культур, І. Франко намагався розширити комплекс дитячих культурних асоціацій, що сприяло творенню концептосфери молодого покоління. І хоча письменник адресував свої казки дівчорі, проте, завдяки філософській і етико-психологічній наповненості, вони цікаві й читачеві “зі стажем”.

Іван Франко не уніфікував і не канонізував іншомовні джерела. Його казки – це не механічні копії, а результат глибокого пізнання оригіналу, творча переробка цінних витворів чужомовної культури, яка передбачає суб’єктивне нашарування поряд з об’єктивною основою. Митець не “калькує” пратексти, він іншомовну стихію одягає в національні шати, використовуючи всі ресурси рідної мови. Казки І. Франка зберігають ідейно-образну доміанту іншомовних оригіналів, але визначальні елементи створених систем набувають нового семантико-стилістичного забарвлення, що підкреслює яскраво виражений творчий характер казок. У збірці “Коли ще звірі говорили” наявні авторські “особистісні нашарування”. І. Франко переосмислив і трансформував за своїм уподобанням не тільки сюжети, а й образи, побутові деталі, він створив власну семантику дійсності й світосприйняття. Письменник зберіг народно-казковий зміст оригіналів, але, опираючись на фольклорну традицію, без сумніву, протяг його через свій художньо-образний стиль і через своє світобачення, яке не суперечить народному, але підсвічує його різними світоглядно-позиційними відтінками й новими українськими барвами.

Доречним видається питання про синхронний чи діахронний аспект міжкультурних взаємодій у казках Франка, при цьому слід звернути ува-

гу на діалектику національного, міжетнічного й міжкультурного. Творчо трансформуючи сюжетно-образні системи, І. Франко входить в інонаціональний контекст, наповнюючи його українським національно-ментальним матеріалом, що відображає “модус мислення” галицького середовища. Звертаючись до культурних традицій інших народів, акумулюючи інонаціональний досвід, письменник збагатив національну духовність і ввів українську культуру у світовий континуум. Переробляючи казки інших народів, Франко переосмислював їх у відповідності зі своїм часом і особливостями таланту, він реінтерпретував канонічні сюжети цілком по-українськи, і завдяки його праці вони закріпилися в українській ментальності.

Крім того, у казках І. Франка асоціативно поєднується сучасне й традиційне. Твори збірки, вилившись як варіант традиційної сюжетно-образної системи, зорієнтовані на сучасність (мається на увазі Франкова дійсність), що внесла свої корективи в художнє світобачення, – наприклад, з’являється новочасний образ дівчинки-школярки (“Байка про байку”, перша частина).

Для своєї збірки І. Франко вибрав із багатого фольклорного генотипу ті казки, які були доступні розумінню дитини, відповідали рівневі дитячих знань, психологічному розвитку. Елемент свідомого відбору базувався на врахуванні особливостей дитячого сприймання. І. Франко адресує казки дітям за віковою градацією: казку “Як звірі правувалися з людьми” він писав для старших дітей – віком від 10 до 15 років, всі інші казки збірки – для дітей 6-12 років. Письменник репрезентував себе не тільки як креатор, але й як педагог, адже зважав на потреби й смаки дітей-слухачів. Його художньо бездоганні твори з першої ж сторінки викликають зацікавлення дитини й служать не лише для розваги, а й для пізнання, для інтелектуального й естетичного студіювання. Маленький читач вчиться відчувати себе частиною великого світу природи.

І. Франко добре розумівся на особливостях дитячої психології, чудово знав світ дітей, жив у ньому, оскільки був батьком чотирьох малюків: Андрія, Тараса, Петра і наймолодшої Ганнусі, і ніколи не стояв осторонь їх виховання. Ось, що згадує син Тарас: “Не раз, бувало, просимо: «Тату, прочитай нам щось із того, що написав!» Публіцистики тато читати не міг, твори для дорослих не підходили нам. От він і взявся писати твори спеціально для дітей і молоді. Це припадає саме на 90-ті роки. З написаних для дітей творів найбільше подобався нам «Лис Микита» (1890 р.)... Не менше припали нам до вподоби байки з журналу «Дзвінок» «Коли ще звірі говорили» [9, 216].

“Дзвінок” на той час був найкращим дитячим журналом для української малечі, в якому разом із Франком співпрацювали Леся Українка, Б. Грінченко, М. Коцюбинський та ін. У ньому друкувалися різножанрові (казки, байки, оповідання, вірші, перекази, легенди) як фольклорні твори, так і літературні твори, а також була започаткована І. Франком традиція залучати до співпраці дітвору. (Цю традицію згодом продовжить Олена Пчілка у своєму часописі “Молода Україна”, 1908 – 1914). Виконуючи роль

“гіда”, письменник повів дітей у “тваринне царство”. Аудиторія найменших здобула цільне уявлення про різноманітний і багатоголосий тваринний світ. Та письменник, як люблячий батько, веде у дивосвіт казок не тільки своїх “Франчат” (так знайомі звали його дитвору), а й усіх українських малюків.

У передмові до збірки “Коли ще звірі говорили” І.Франко зазначав: “Бажаючи вибрати для наших дітей книжечку зонайкращих казок різних часів і народів, я зупинився поперед усього на тих, де оповідається про самих звірів” [6, 74]. Намагаючись розширити інтелектуальні та духовні обрії малих українських читачів, знайомлячи їх із культурними надбаннями різних народів, І.Франко найбільшу увагу приділив казкам про тварин не випадково. У розвитку дитячого світогляду він великої ваги надавав природничим наукам. Задля того дбав про переклади таких творів, як “Розвій географічних поглядів” А.Уайта, “Звідки і як взялися люди на землі” Е.Геккеля, “Білковина” Г.Томаса, звертав увагу на дуже популярні в той час просвітянські книжечки “Розкази про небо і землю”, “Розкази про сили природи”, позитивно оцінюючи їх.

Прагнучи виховати в молодому поколінні “любов до природи і охоту придивлятися близько її творам, прислухатися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а далі й просліджувати її великі загадки” [6, 74], які постійно нагадують про безмежність пізнання, І.Франко знайомить свого маленького адресата з казками про тварин, у сюжеті яких репрезентовані латентні знання про світ, які формують дитячу свідомість, збуджують допитливість.

Письменник виділив чинники, що обґрунтовують його творчу зацікавленість казками про тварин: вони найдоступніші для дітей 6 – 12 років, не торкаються незрозумілих для них (інтимних) стосунків; “розбуджують їх цікавість та увагу до явищ природи”; не викликають страху і не бентежать страшними, трагічними пригодами; діти своєю фантазією поринають у світ “простих характерів і простих відносин”; у них формуються позитивні моральні якості: чесність, справедливість, чуйність, порядність, щедрість, ввічливість, співчутливість [6, 74].

Ще не маючи індивідуального батьківського досвіду, в молодому віці І. Франко висвітлив свої погляди на роль дитячої літератури у вихованні дітей у статті “Женщина-мати”, що була надрукована в другому і четвертому номерах журналу “Друг” за 1876 рік (розділ “Лектура для дітей”). У цій публікації письменник, наголошуючи на тому, що книга має бути ґрунтом для розвитку мислення дитини, застерігав від читання безглузких, беззмисловних творів, які засмічують дитячий розум усякими сентиментальними й романтичними нісенітницями: “...читання має бути здоровим кормом для духа, то треба, щоб читаючий розумів, що читає, щоб по прочитанню не осталося в душі його неопределене і темне влечатливіє, або половичні мислі” [5, 61]. І. Франко закликав навчати дітей на зразках найкращої поезії, із соціальною, науковою і політичною “підкладкою”. Літературу, слово пись-

менника він слушно вважав фундаментом формування духовності; велику аксіологічну вартість для нього мали й народні казки – через їх високий виховний потенціал.

Важливі міркування про дитячу літературу І. Франко висловлює також у передмовах до “Лиса Микити”, до перекладу “Пригоди Дон-Кіхота”, у “Байці про байку”, “Передньому слові” до брошури Х.Зальцмана “Книжка приказок про те, як не належитись поводитися з дітьми”, у передмові до статті М.Добролюбова “Значення авторитету у вихованні”.

Отже, І. Франко прищеплює юним читачам високі й благородні духовні запити, залучаючи дітей до сприйняття й осмислення фантастичних візій, дає їм багатий пізнавальний матеріал із життя природи й суспільства. Світ дитини особливий, і письменник, враховуючи своєрідність дитячого мислення, вміло вводить у свої казки педагогічні нюанси, концентрує увагу на питаннях етики, залучає дітей до еврикального відкриття світу, у доступній розважально-фантастичній формі допомагає їм зрозуміти життєві процеси, через зооморфний ракурс наблизитись до пізнання природи. Казки стають для маленького читача початковим орієнтиром (хоча поки що на перцепційному рівні) логічного осмислення життя, вони виховують почуття гідності, любові до рідного слова, гордості за свою українську мову, яка попри всі заборони й переслідування не зникла і не втратила своєї чарівності.

Шлях Івана Франка до казки розпочався ще в його ранньому дитинстві, яке пройшло у “народноказковій атмосфері”. Казки, які чув малий Івась у кузні свого батька, навіки запали в його пам’ять. Ще навчаючись у школі, майбутній письменник почав записувати казки від товаришів. Перша народнопоетична казка, яку надрукував І. Франко, так і називалася “Казка” (“Про курочку рябу”). Він її записав у рідних Нагуєвичах і оприлюднив у 1876 році в журналі “Друг”, співробітником якого тоді був. Згодом письменник почав використовувати традиції багатих фольклорних скарбів, у тім числі інших національно-етнічних ареалів, у своїй літературній творчості. Народні казки, перероблені І.Франком, є органічною й значною частиною його багатогранної літературної спадщини.

Час Івана Франка – це, як згадувано, період розквіту в українській літературі казкового жанру. Тоді з’явилися казки Олени Пчілки, Бориса Грінченка, Лесі Українки, Трохима Зіньківського, Михайла Коцюбинського. До І. Франка переробка народних казок мала вже свої традиції. Авторитетний дослідник російських народних казок С. Савченко писав, що на початку XIX ст. “не було майже жодного письменника українського походження, який би не здійснював літературних обробок казок” [4, 177]. Перед І.Франком літературними обробками народних казок в українському письменстві займалися О. Бодянский (псевдонім – Ісько Материнка), Г. Данилевський, Г. і С. Карпенки, Марко Вовчок, О. Стороженко, С. Руданський, Ю. Федькович. Та найпліднішим письменником-казкарем став автор “Лиса Микити” і збірки “Коли ще звірі говорили”.

Найбільше Іван Франко написав літературних казок у 80 – 90-х роках ХІХ століття. Найактивнішою в той період була і його фольклористична діяльність. Він знайомиться з досягненнями тогочасних авторитетних фольклористів: О. Веселовського, Ф. Ржегоржа, Ю. Поливки, В. Ягича, М. Сумцова, сам стає метром для молодшої когорти дослідників народної творчості – В. Гнатюка, Ф. Колесси, С. Людкевича, О. Роздольського. Факторами, які спонукали І. Франка до написання казок, були його спогади про дитинство, відтак – прагнення скласти для своїх дітей фантастичні розважальні історії, далі – безпосередні життєві спостереження, що створювали базис для казкових фікцій, і головне – це віяння часу: постійне тяжіння художників слова до новацій, намагання осмислити народні джерела і на їх традиціях створити нове самобутнє мистецтво.

Висновки. І. Франко, не порушуючи традиційної казкової схеми, створив оригінальні жанрові інваріанти, які відзначаються особистісним підходом автора й притаманним саме йому стилем. Франкові казки влилися в національну стихію, зберігши фольклорну іпостась запозичених джерел. За таких умов підноситься їх роль як етнічного культурного субстрату, скерованого “на оберігання національної органіки і постійної культуротворчої наснаженості” [1, 272].

Письменник не імітував фольклорні казки, а, творячи на їх основі самодостатні мистецькі явища, здійснив певні реконструкції в системній варіантності жанру казки. “Коли ще звірі говорили” – це “скомплікований вищівт всього світового розвою” [7, 39] в індивідуально авторській корекції. Іншомовні сюжети, зазнавши якісної трансформації, стали плоттю українського мистецтва і відображають релікти свого народу.

Отже, казки збірки “Коли ще звірі говорили” мають: по-перше, глобальне значення, оскільки знайомлять із фольклорними надбаннями культур народів світу; по-друге, локальне – вливаються в конкретний український культурософський простір; по-третє, іманентне – несуть відбиток індивідуальної творчої манери автора; і, головне, автентичне – у монтажі змістоформи базуються на усталеній поетиці фольклору (традиційні фабули, структурні схеми, константний жанровий стиль), що стає домінантою закінченої, відшліфованої Франком, органіки творів.

1. Баган О. Література бойківського регіоналізму: теорія питання // *Перевал*. – 2003. – № 3-4. – С. 264–282.

2. Закревська Я.В. Казки Івана Франка : Мовно-художній аналіз. – К. : Наукова думка, 1966. – 107 с.

3. Нямец А.У. Легендарно-мифологические структуры в славянских и западноевропейских литературах. – Черновцы : Рута, 2001. – 208 с.

4. Савченко С. В. Русская народная сказка : История собирания и изучения. – К. : Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1914. – 543 с.

5. Франко І. Жінчина-мати // *Друг*. – № 4. – 1876. – С. 60–62.

6. Франко І. Коли ще звірі говорили. Казки для дітей // Франко І. Збір. творів: У 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 20. – С. 74–173.

7. Франко І. [План викладів історії літератури руської: Спеціальні курси. Мотиви] // Франко І. Збір. творів : У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 24–74.

8. Франко І. Лист до М.П. Драгоманова. Львів, 19 березня 1894 // Франко І. Збір. творів : У 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 472–475.

9. Франко Т. Про батька. – К.: ДВХЛ, 1964. – 225 с.

10. Яриш Ю. У світі казки : Літературно-критичний нарис. – К.: Рад. письменник, 1975. – 143 с.

This article is devoted to panoramic coverage and conceptual interpretation of Ivan Franko's collection "Since the animals have talked", to finding out the specifics of its aesthetic value (genre and style features of poetry and problems) within the only direction of art phenomena. The author investigates the writer's creation of literary fairy-tale, relying on people's tale – the new genre with peculiar, common and at the same time different patterns and with individual and authorial innovations. Researched in the work tendencies of the development of literary tale is the expression of a variety of creative Franko's researches, of the variety of forms and ways of art reality development and their interaction with folklore. They strongly suggest that in writing for young readers a system of genres principles of typing, reflecting the general tendency of the literary fairy tale development in the late nineteenth century has established.

Key words: literary fairy tale, animal fairy tale, folklore, genre, distribution, author, hero, plot.

УДК 81'373.23

Евгений Стефанский (Самара, Россия)

«ZÁŠŤ» КАК КЛЮЧЕВОЙ КОНЦЕПТ ЧЕШСКОГО ЭТНОМИРА В РОМАНЕ М. КУНДЕРЫ «ШУТКА»

У статті зроблено концептуальний аналіз художнього дискурсу роману Мілана Кундери «Жарт». Автор статті розглядає специфічний чеський концепт «zášť» (≈ 'прихована ненависть, відкладений гнів') як структуротвірний концепт у характері головного героя роману Людвіка Яна. У процесі аналізу автор доходить висновку, що цей концепт відображає складну долю чеського народу, який протягом століть був позбавлений незалежності.

Ключові слова: Мілан Кундера, чеська мова, концептуальний аналіз.

Постановка проблемы в общем виде и её связь с актуальными научными и практическими задачами. Лингвокультурное моделирование концептов является одним из наиболее активно развивающихся направлений современного языкознания. Вместе с тем многие вопросы в лингвоконцептологии относятся к числу дискуссионных, в частности соотношение концептов и ключевых идей лингвокультуры, динамика развития концептов, их вариативность.

Подчеркивая важность анализа текста и дискурса для лингвоконцептологических исследований, В.А.Маслова отмечает: «Язык ... яв-

ляется лишь механизмом, способствующим кодированию и трансляции культуры. *Истинными хранителями культуры являются тексты.* Не язык, а текст отображает духовный мир человека. Именно текст напрямую связан с культурой, ибо он пронизан множеством культурных кодов, именно текст хранит информацию <...> обо всем, что составляет содержание культуры. Текст – набор специфических сигналов, которые автоматически вызывают у читателя, воспитанного в традициях данной культуры, не только непосредственные ассоциации, но и большое количество косвенных <...> Текст создается из языковых единиц низких уровней, которые при соответствующем подборе могут усилить культурный сигнал (выделено автором. – Е.С.) [6, 87].

Поскольку многие концепты нередко существуют в виде культурных сценариев, дискурсивный анализ прецедентных текстов, фиксирующих типичные культурные сценарии, в которых реализуются те или иные концепты, представляется весьма плодотворным.

Анализ последних исследований и публикаций, в которых начато решение проблемы и на которые опирается автор, выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящена указанная статья. Весьма показательным, что писатель, стремясь донести до читателей некий этноспецифичный концепт, стремится воспроизвести в художественном дискурсе типичный сценарий, в котором данный концепт реализуется. В этом отношении характерны произведения чешского писателя Милана Кундеры, в которых он создает лингвокультурологические этюды, посвященные таким чешским концептам, как *lítost* («Книга смеха и забвения»), *soucítí* («Невыносимая легкость бытия»), *stesk* («Неведение»).

«С лингвистической точки зрения, – отмечает Анна А. Зализняк, – тексты М. Кундеры интересны необычайной чувствительностью писателя к значению слов и обилием оригинальных и метких металингвистических рассуждений, по существу весьма близких к тому, что лингвисты называют “концептуальным анализом”». По словам исследовательницы, «метаязыковая техника Кундеры состоит в том, что для ключевых понятий формулируется некоторое определение, каковое может быть без потерь переведено на другой язык, после чего нужное слово используется уже как вторичный знак, то есть как означающее этого определения; а такую функцию вполне адекватно может выполнять любой приблизительный эквивалент данного слова в иностранном языке» [2, 374 – 375].

М.В. Пименова определяет концепт как «представление о фрагменте мира. Такое представление (образ, идея, символ) формируется общенациональными признаками, которые дополняются признаками

индивидуального опыта и личного воображения». Одним из этапов изучения концептов М.В. Пименова считает исследование сценариев, т.е. событий, разворачивающихся во времени и/или пространстве, предполагающих наличие субъекта, объекта, условий возникновения, времени и места действия [7, 14 – 16].

В исследованиях Анны А. Зализняк, И.Б. Левонтиной и А.Д. Шмелева введено понятие *ключевых идей языковой картины мира*. По их мнению, «то, что некоторая идея является для данного языка ключевой, подтверждается, с одной стороны, тем, что эта же идея повторяется в значении других слов и выражений, а также иногда синтаксических конструкций и даже словообразовательных моделей, а с другой стороны – тем, что именно эти слова хуже других переводятся на иностранные языки» [3, 10].

Формулирование целей статьи (постановка задач). Цель настоящей статьи – исследовать на материале художественного дискурса романа М. Кундеры «Шутка» лингвоспецифический чешский концепт «*zášť*». В процессе исследования предполагается решить следующие задачи:

- определить понятийную, предметно-образную и ценностную сторону указанного концепта;
- выявить место лексемы *zášť* в микросистеме средств выражения гнева в чешском языке;
- провести этимологический анализ данной лексемы чешского языка;
- рассмотреть структурообразующую роль исследуемого концепта в романе М.Кундеры «Шутка»;
- показать ключевую роль концепта «*zášť*» для чешского этномира.

Изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов.

Эмоция *zášť* – структурообразующая в характере главного героя романа «Шутка» Людвика Яна. Репрессированный в начале 1950-ых годов, он разделил судьбу тысяч жертв тоталитарного режима сталинского типа. Однако его бессильная злоба и желание мести сосредоточились на бывшем однокурснике Павле Земанеке, чья конъюнктурная демагогия с использованием пропагандистского образа Юлиуса Фучика и подтолкнула партсобрание исключить Людвика из партии, а значит, и из университета. Это чувство автор называет *zášť*.

Демонизировав Земанека, Людвик действует по модели волшебной сказки. В его сознании меняются ценностные характеристики всего того, к чему прямо или косвенно прикасается Земанек. Подвиг Юлиуса Фучика, народное искусство, родные места, – все это становится объектом его ненависти, передаваемой по-чешски лексемой *zášť*.

Это очень четко осознает воспринимающий мир по фольклорным моделям друг Людвика фольклорист Ярослав: «Не могу считать Людвика ни своим врагом, ни человеком чужим. Это мой друг, но друг заколдованный. Словно в нем повторяется сюжет сказки, где невеста принца обращена в змею или лягушку. В сказках всегда побеждает верное терпенье принца.

Однако время пока не может рассеять, колдовских чар. Я не раз узнавал, что мой друг навещался в наш город. А ко мне так и не зашел. Сегодня я встретил его, но он увернулся от меня» [4, 217].

Читатель сталкивается с эмоцией *zášť* уже на первой странице романа, когда его главный герой спустя много лет оказывается в родных местах: «После долгой разлуки меня ничто не тянуло на родину; я убеждал себя, что стал к ней совершенно равнодушен <...>. Но я заблуждался: то, что я называл равнодушием, на самом деле было **ненавистью** (*zášť*); ее причины ускользали от меня, поскольку на родине происходили со мной вещи и хорошие, и плохие, как во всех других городах, но это была **ненависть** (*zášť*); я осознал ее как раз в связи с этой поездкой: цели, ради которой я ехал, можно было достигнуть и в Праге» [4, 9-10].

Словарное толкование лексемы *zášť* – «*nenáivist, zloba, nepřátelství*» [13, 553], т.е. «ненависть, злоба, враждебность». Вместе с лексемами *nechut'* ‘неприятно’, *nepřátelství* ‘враждебность’, *nenáivist* ‘ненависть’ она входит в микросистему средств, передающих гнев, переросший в чувство и отношение [9, 138-143]. Специфика данного концепта заключается в том, что он передает не просто ненависть, а такое чувство враждебности, которое рождается из подавленной и потому бессильной злобы – злобы, не перешедшей в злость. Как правило, это происходит, когда человек, испытывающий злобу, не может излить ее на объект (который обычно сильнее его или удален от него). Рассматриваемое чувство может вызываться ревностью или завистью (ср. достаточно частотное использование выражения *závist a zášť*), может длиться в течение долгого времени (многих лет), оно может быть направлено на абстрактный объект (см. политический термин *třídní zášť* ‘классовая ненависть’) и отличается гораздо большей абстрактностью, чем другие чешские эмоции из данной микросистемы.

О том, что данная эмоция актуальна для чешского менталитета и чешской языковой личности, свидетельствует тот факт, что она получила отражение и в чешской психологической терминологии. Для обозначения этой эмоции существует психологический термин *hostilita* «враждебное состояние, направленное против себя или других людей; проявляется в агрессивности, вызывается ревностью, за-

вистью или болезненными душевными процессами» [11, 82]. В цитированном чешском психологическом словаре подчеркивается, что эмоция *hněv* ‘гнев’ по сравнению с эмоцией *hostilita* гораздо более кратковременна [11, 80]. Этот термин восходит к лат. *hostilitas* ‘вражда, враждебность’.

Весьма показательна и этимология слова *zášť*. Оно восходит к древнечешскому глаголу движения *zajíti*², одним из переносных значений которого было ‘начать бой’. Возможно, этим глаголом обозначалось «боевое бешенство», «священное безумие», особое экстатическое возбуждение, до которого доводили себя участники древних ритуалов, чтобы иметь возможность балансирования на грани миров, на грани жизни и смерти [см. 1 и 9].

От страдательного причастия прошедшего времени, в формообразовании которого использовался корень *šyd- (см. *za-šyd-ть), возникло древнечешское отглагольное существительное *záštie*, которое имело значение ‘гнев, ненависть, ссора, распря’ [12, 734].

Милан Кундера однажды сказал о своем романе: «Историческая ситуация не является подлинным предметом романа; его смысл заключается для меня в том, что он по-новому и чрезвычайно контрастно освещает экзистенциальные темы, которые меня захватывают: месть, забвение, серьезность и несерьезность, связь истории и человека, отчужденность собственных действий, отрыв секса от любви и так далее» [10, 325].

Как видим, проблема мести названа автором одной из первых. Однако актуализирован в романе не концепт «MSTA» (чешское слово *msta* ‘месть’ и его производные встречаются в романе не более 10 раз), а концепт «ZÁŠŤ», поскольку для Кундеры важно показать, как желание мести, превращающееся в бессильную злобу, может отравить жизнь человеку и его окружающим.

Поэтому концепт «ZÁŠŤ» становится своеобразным двигателем сюжета. После случайного знакомства с женой Земанека Геленой у Людвика рождается план мести:

Я создал его в своих мечтах силой **пятнадцатилетней ненависти** (*patnáct let trvající zášti*) и ощутил в себе буквально непостижимую уверенность, что он удастся и осуществится в полной мере [4, 246].

Разговаривая с Геленой, он чувствует, как его многолетняя ненависть к Земанеку переключается на нее: “Вмешательство женщины способно придать **ненависти** (*nenávisti*) что-то сродни симпатии: скажем, любопытство, желание близости, стремление переступить порог интимности. Я приходил в какой-то восторг: представлял себе Земанека, Гелену и весь их мир (чужой мир) и с особым наслаждением *пестовал* в

² Ср. в русском языке *зайтись* ‘потерять чувство, сознание, способность владеть собой’ [8; IV; 484].

себе **ненависть** (**zášť**) (предупредительную, почти нежную **ненависть** (**zášť**)) к Гелениной внешности, **ненависть** (**zášť**) к рыжим волосам, **ненависть** (**zášť**) к голубым глазам, к короткой щетинке ресниц, **ненависть** (**zášť**) к круглому лицу, **ненависть** (**zášť**) к вздернутому чувственному носу, **ненависть** (**zášť**) к щели между двумя передними зубами, **ненависть** (**zášť**) к зрелой рыхлости тела. Я наблюдал за ней, как наблюдают за женщинами, которых любят; я смотрел на нее так, словно все в ней хотел навсегда накрепко запечатлеть в памяти, а чтобы скрыть от нее **враждебность** (**záštipnost**) моего интереса, старался употреблять в нашем разговоре слова все более легкие и приятные, и потому Гелена становилась чем дальше, тем женственнее. Я должен был думать о том, что ее рот, грудь, глаза, волосы принадлежат Земанеку, и все это мысленно брал в руки, взвешивал и прикидывал, можно ли это раскрошить в ладони или разбить ударом о стену; а потом снова внимательно все разглядывал, пробуя смотреть Земанековыми, а потом опять своими глазами. Возможно, меня даже осенила мысль, совсем непрактичная и платоническая, нельзя ли увлечь эту женщину со скользкой глади нашего льстивого разговора все дальше и дальше, до самой финишной ленты постели [4, 244-245]³.

Своеобразным идейным противником Людвика Яна является в романе доктор Костка, тоже пострадавший в 50-е годы за свои религиозные убеждения. В полемике с Людвиком доктор Костка пытается убедить его, что жить в постоянной ненависти невозможно: «Но вы, Людвик, поскольку не веруете в Бога, не умеете прощать. Вы постоянно помните пленарное заседание, на котором все единодушно подняли против вас руки и согласились разрушить вашу жизнь. Вы им не простили этого.

И не только им как отдельным личностям. Их там было человек сто, а это уже множество, которое в какой-то степени становится малой моделью человечества.

Вы не простили человечеству. С той поры вы не доверяете ему и питаете к нему **ненависть** (**zášť**). Я могу вас понять, но это ничего не меняет в том, что такая всеохватная **ненависть** (**zášť**) к людям страшна и греховна. <...> Что может породить **ненависть** (**nenávisť**), как не ответное **зло** (**zášť**) и целую цепь последующего **зла** (**záštfi**)? Вы живете в аду, Людвик, еще раз повторяю вам: вы живете в аду, и мне жаль вас» [4, 314].

Костка прав: Людвик действительно возненавидел всё человечество, перенеся несправедливое решение, принятое сотней университетских

³ Ср. аналогичные эмоции, испытываемые Степаном Астаховым, в романе М.Шолохова «Тихий Дон»: «Степан **вынянчивал** в душе **ненависть** к Гришке и по ночам во сне скреб железными пальцами лоскутное одеяло». Как видим, в русском художественном дискурсе отложенный гнев, обозначаемый в чешском языке лексемой **zášť**, передается авторской метафорой **вынянчивал** ненависть.

коммунистов, на всех своих знакомых: “Сколь часто воспоминания возвращают меня в зал, в котором сто человек поднимают руки и таким путем отдают приказ сломать мою жизнь <...> я нередко и по-разному варьировал эту ситуацию и представлял, что произошло бы, если бы вместо исключения из партии меня осудили на смерть через повешение. И я всегда, без колебаний, приходил к однозначному выводу: и в этом случае все подняли бы руки <...>

С тех пор, встречая впервые то ли мужчину, то ли женщину, которые вполне могли бы стать моими друзьями или любовницами, я мысленно переношу их в то время и в тот зал и задаюсь вопросом, подняли ли бы они руку: ни один не выдерживал этого экзамена; все так же поднимали руку, как поднимали ее (охотно или неохотно, веря или от страха) мои тогдашние друзья и знакомые” [4, 105].

Однако ненависть Людвика по чисто психологическим причинам сосредоточилась на одном Земанеке: “Попробуйте-ка возненавидеть все человечество! Такая ненависть слишком надчеловеческая, и потому человек, чтобы облегчить свой гнев, сосредотачивает его в конечном счете лишь на отдельном лице” [4, 358].

Он осознает, что ненавистью к Земанеку уравнивает тяжесть зла, которая обрушилась на его молодость, на его жизнь. Встретившись с Земанеком спустя 15 лет, Людвик понимает, что его месть запоздала: “Да, теперь мне ясно: именно тогда, когда Земанек зачитал в факультетской аудитории отрывки из фучиковского «Репортажа с петлей на шее», я должен был подойти к нему и дать пощечину, да, именно тогда. С затянувшейся отсрочкой мщение превращается в нечто мнимое, в личную религию, в миф, отторгаемый с каждым днем все больше от действующих лиц” [4, 380].

В конце наполненного событиями дня «чары», околдовавшие Людвика пятнадцать лет назад, вдруг спадают. Избавившись от много лет вынашиваемой ненависти к Земанеку, Людвик избавляется и от ненависти к тому, что имеет непреходящую ценность: “Разве еще позавчера я не бежал встречи с Ярославом лишь потому, что его вид отзывался во мне противной музыкой фольклора? Разве еще сегодня утром не приближался я к фольклорному празднеству с досадой? Что же вдруг в моей душе ослабило заговоры, которые пятнадцать лет мешали мне блаженно вспоминать о молодости, проведенной в капелле с цимбалами, как и растроганно вернуться в родной город? Уж не то ли, что часа два-три назад Земанек зло посмеялся над «Конницей королей»? Он, пожалуй, внушил мне отвращение к народным песням, и он же снова очистил их для меня? <...> Я снова любил этот мир, потому что еще утром (неожиданно) нашел его в таком убожестве; в таком убожестве и, главное, в

такой покинутости; его покинули напыщенность, реклама, политическая пропаганда, социальные утопии, его покинули толпы чиновников от культуры, показная приверженность моих сверстников, покинул его и Земанек; эта покинутость очищала его <...> эта покинутость озаряла этот мир какой-то неотразимой последней красотой; эта покинутость возвращала его мне” [4, 404-405].

Играя, как в юности, в народном ансамбле он ощущает древний синкретизм настоящих чувств и страстей, освобожденный от условностей современной цивилизации: “Я чувствовал себя счастливым внутри этих песен <...>, в которых печаль не игрива, смех не лжив, любовь не смешна, а ненависть не пуглива, где люди любят телом и душой (да, Люция, и телом, и душой разом!), где в ненависти тянутся к ножу или к сабле, в радости танцуют, в отчаянии кидаются в Дунай, где, стало быть, любовь – все еще любовь, а боль – все еще боль, где настоящее чувство еще не выкорчевано из самого себя и не опустошены пока ценности; и мне казалось, что внутри этих песен я дома, что из них я вышел, что их свет – мой изначальный знак, моя родина” [4, 410 – 411].

С точки зрения мифологического сознания, только сейчас Людвик обретает способность социализировать свои эмоции, становясь не объектом, а субъектом своей жизни, настоящим «статусным мужем». Именно теперь его *žášť* концентрируется на «возрасте незрелости», когда он наблюдает за собравшимися в саду молодыми парнями: “А по мере того как менялась обстановка в саду, становясь все более шумной и нервной <...> я стал ловить себя на том, что перестаю сосредотачиваться на игре, слишком часто оборачиваюсь к столам в саду и с нескрываемой **ненавистью** (**nenávistí**) наблюдаю за лицами парней. Когда я глядел на эти длинноволосые головы, демонстративно и театрально изрыгавшие слюни и слова, ко мне возвращалась моя бывшая **ненависть** (**zášť**) к возрасту незрелости” [4, 408].

Показательно, что конкретная ненависть к парням передается в оригинале лексемой *nenávist*, а абстрактное враждебное отношение к «возрасту незрелости» – словом *zášť*

Именно сейчас Людвик расстается с «возрастом незрелости» и с ненавистью к Земанеку, отравлявшей ему жизнь.

Выводы и перспективы дальнейших научных поисков. Анализируя в своем романе «Книга смеха и забвения» концепт «**LÍTOST**», Милан Кундера отмечал, что данный концепт, обозначающий ‘чувство острой жалости к самому себе, возникающее как реакция на унижение и вызывающее ответную агрессию’ [2, 273], вербализовался в чешской лингвокультуре в силу того, что история Чехии была

бесконечной историей сопротивления тем, кто сильнее, неминуемо приводя к поражениям – то есть, по Кундере, историей *литости*⁴ [5, 219]

Нам представляется, что во многом по аналогичным причинам в чешской лингвокультуре вербализовался и концепт «*ZÁŠŤ*». Обозначая чувство враждебности, которое рождается из подавленной и потому бесильной злобы, он передает своеобразный отложенный гнев, затаенную ненависть. Как правило, это происходит, когда человек, испытывающий злобу, не может излить ее на объект (который обычно сильнее его или удален от него). Данный концепт сформировался, по-видимому, в результате потери независимости и угнетенного положения чехов на протяжении нескольких веков.

Описанный в статье опыт анализа художественного дискурса сквозь призму структурирующих концептов мог быть плодотворно использован как при изучении поэтики литературных произведений, так и для исследования ключевых концептов той или иной лингвокультуры.

1. *Агранович С.З., Стефанский Е.Е.* Миф в слове: продолжение жизни. – Самара: Изд-во СаГА, 2003. – 168 с.

2. *Зализняк Анна А.* Многозначность в языке и способы ее представления. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 672 с.

3. *Зализняк Анна А., Левонтина И.Б., Шмелев А.Д.* Ключевые идеи русской языковой картины мира: Сб. ст. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 544 с.

4. *Кундера М.* Шутка / Пер. Н.Шульгиной. – СПб: Азбука-классика, 2003. – 416 с.

5. *Кундера М.* Книга смеха и забвения / Пер. Н.Шульгиной. – СПб.: Азбука-классика, 2003. – 336 с.

6. *Маслова В.А.* Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

7. *Пименова М.В.* Методология концептуальных исследований // Антология концептов / Под ред. В.И.Карасика, И.А.Стернина. – М.: Гнозис, 2007. – С. 14-16.

8. *Словарь современного русского литературного языка.* В 17 тт. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952-1962.

9. *Стефанский Е.Е.* Эмоциональные концепты как фрагмент мифологической и современной языковых картин мира (на материале концептов, обозначающих негативные эмоции в русской, польской и чешской лингвокультурах): Монография. – Самара: Самар. гуманитар. акад., 2008. – 316 с.

10. *Kundera M.* Žert. – Brno: Atlantis, 1996. – 328 s.

11. *Hartl P.* Stručný psychologický slovník. – Praha: Portál, 2004. – 312 s.

12. *Rejzek J.* Český etymologický slovník. – Praha: Leda, 2001. – 752 s.

13. *Slovník spisovné češtiny.* – Praha: Akademia, 2004. – 648 s.

⁴ Подробнее об этом концепте см. 1 и 9.

The article gives a conceptual analysis of the literary discourse of the novel Joke by Milan Kundera. The author of the article examines the specific Czech concept «zášť» (≈ ‘harboured hatred, aside anger’) as a structure-concept in the character of the protagonist of the novel Lidvik Jahn. As a result of analysis the author comes to the conclusion, that this concept reflects difficult destiny of Czech people, who for some centuries lost their independence.

Keywords: Milan Kundera. Czech language, conceptual analysis.

УДК 82-84

Марія Стецик, Мирон Яким (Дрогобич)

„ЦЕ ЛИШ СЛОВА. ЗАТЕ ВОНИ БЕЗСМЕРТНІ“ (ПОЕТИЧНИЙ АФОРИСТИКОН ЛІНИ КОСТЕНКО)

У статті різноаспектно досліджено афористикон (образно-сміслові єдності афористичного типу) в поетичних текстах Ліни Костенко. Афоризми систематизовано з погляду видових (сентенції, максими, гноми, хіязми), жанрових (крилаті вислови, парадокси, прислів'я, приказки) та генетичних (світова та українська культура, народна творчість, Біблія, античність) особливостей. Ілюстративний матеріал проаналізовано з позиції системного підходу, що передбачає розгляд афористики конкретної мовної особистості як складного синтетичного утворення в системі авторського мовомислення, обґрунтовано й на численних прикладах potwierджено тезу про вишукану афористичність як визначальну ідіостильову рису художнього мовлення Ліни Костенко. У науковій студії конспективно визначено перспективи лінгвостилістичних досліджень афористикону (на рівні фразеотематичних груп і підгруп, способів оновлення традиційних афористичних висловів, як феномену власне мовноестетичної довершеності устаєленого міні-дискурсу).

Ключові слова: афористика, ідіостиль, лінгвопоетика, фразотворення, сентенції, гноми, парадокси, крилаті вислови, лаконізм, динамізм, контекст.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Життєпис Ліни Костенко – у її Слові. А слово це – невід’ємна частина історії України, її культури, її персоналітету. Уже понад півстоліття це слово відлунує в серцях тисяч читачів. Його завжди чекали, за ним звіряли людську гідність. У ньому знаходили відгук своїх тривог і „покріплення своїй вірі в Україну та своїм надіям на її краще буття“ [5]. Слово поетки – завжди вибух, велика культурна подія, що хвилює суспільну й мистецьку свідомість. Вишукані й вивірені поетичні фрази постають перед читачем як віртуозно змодельовані та проникливі до розпачу рефлексії, що не можуть нікого залишити байдужим, позаяк є видимою формою не завжди очевидних трагізмів світового життя й

оприявленого болю буття національного: **куди йдемо, який лишаєм слід? чому знову пішла Україна по колу? чи ця поразка – це уже кінець, чи лиш початок іншої поразки? який він буде наш наступний дзвін?!** Поезії та історичні романи у віршах захоплюють з першого рядка, бо постають як ланцюг, каскад, органічне плетиво влучних думок, сентенцій, парадоксів, що вражають, запам'ятовуються, хочуть бути занотованими і в свідомості, і в якомусь іншому – хай віртуальному – записнику, щоб назавжди залишитися з Небайдужою Людиною, з Небайдужим Українцем.

Вивчення афористики Ліни Костенко цікаве у двох планах: у виявленні індивідуальних особливостей її мовотворчості і в дослідженні впливу мови художньої літератури на розвиток афористичного складу сучасної української літературної мови, формування новітнього афористикону. Поетичне фразотворення породжує розгалужену систему фразеологічних зворотів та афористичних висловів, якими передається й закріплюється художня оцінка зображуваної дійсності, що забезпечує їм самостійну естетичну вартість і потенційну прецедентність.

В українському мовознавстві – з позицій індивідуально-творчих особливостей автора – афористичні вирази, крилаті вислови розглядалися в поезіях Т. Шевченка (праці І. Білодіда, В. Ващенко, В. Калашника), а також у художніх системах поетів-сучасників, зокрема Ліни Костенко (дослідження С. Єрмоленко, Л. Ставицької, В. Брюховецького, Г. Гордасевич). Вивчення процесу творення поетичних висловів, їхнє наукове пояснення й системний опис дає можливість не лише пізнати індивідуальне у стилі Ліни Костенко, а й побачити один зі шляхів розвитку літературної мови, збагачення її реальними та потенційними експресивними засобами.

Безпосередньо праць, де б системно досліджувався афористикон Ліни Костенко, немає. Є окремі статті, де йдеться про ті чи інші аспекти окресленої проблеми. Це розвідки М. Найдана, В. Панченка, М. Слабошпицького, Д. Дроздовського, Г. Гордасевич, М. Гольберга, В. Базилевського та ін. У багатьох моментах, що стосуються проблеми афористичної майстерності, покликуємося на монографії І. Дзюби, В. Брюховецького, Г. Жуковської, Л. Краснової, Г. Кошарської, П. Іванишина та на матеріали круглого столу „Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних“.

Мета статті – дослідити структурно-семантичні, генетичні, жанрово-видові особливості і системний характер різних типів образних єдностей та специфіку їхнього функціонування в поетичних текстах Ліни Костенко.

Виклад основного матеріалу. Афоризм – гранично стисле й водночас вичерпне визначення предмета чи ситуації, яке конденсує набутий досвід суспільного життя, реальності, що оточує людину. Афоризм „передає узагальнену закінчену думку повчального або пізнавального змісту в лаконічній увираженій формі” [36, 48], це глибока, завершена думка, що прагне істини, узагальнення, вербалізована в максимально стислій, високохудожній формі [37, 215]. Німецький стиліст Р. М. Майєр дає своє визначення: „Афоризм – це текст, що є стимулом до роздумів або квінтесенцією певних роздумів“ [Цит. за: 2]. Оскільки афоризми наближаються за своєю автосемантиєю до універсальних висловлювань, епіграм, загадок, прислів’їв, В. Карасик [11, 275] пропонує класифікувати афоризми за певними параметрами (ілюстративний матеріал наводимо з поетичних текстів Ліни Костенко).

1. Вічна істина :

Лише борись, а щастя не втече [13, 179].

Сміятись краще все-таки, ніж плакати [13, 87].

Душа шукає не прощення – прощ [17, 15].

Є скарби, допоки їх шукають.

Перестануть – от тоді вже все [13, 109].

В житті найперше – це притомність духа,

тоді і вихід знайдеться з нещастя [15, 127].

2. Наявність кванторів узагальнення – прислівників, займенників, негаций:

Я скрізь своя, і **я** ніде не дома.

Душа летить у посвіті епох.

І **де** цей шлях почався, – невідомо.

І **де** урветься, знає тільки Бог [16, 169].

О люди, **кто ви? Кто ви? Кто ви?!**

Ви є? Ви тут? **Я вас** не втратив?! [13, 231].

А в мене за плечима король Данило Галицький!

А в мене за плечима всі Київські князі! [14, 79].

3. Наявність контрасту:

І є природа. І **немає смерті**.

Є тільки **різні стадії буття** [16, 193].

З суми **безконечно малих**

виникає **безконечно велике** [13, 157].

Яка між нами **райдуга** стояла!

Яка між нами **прірва** пролягла! [13, 276].

Я не люблю **нещасних**. **Я щаслива**.

Моя свобода завжди при мені [13, 288].

4. Використання риторичних питань:

Скажи, навіщо людству розум,
щоб так цей світ занапастить? [16, 183].

Коханий мій рідний народе,
ти збудешся врешті чи ні?! [17, 35].

А що таке життя? чи те, що переждалось?

Чи все-таки життя – це те, що відбулось? [13, 89].

Афоризми, як і прислів'я та сентенції, „інкрустуються“ в текст і позначені витонченою, часто імпліцитною, інтертекстуальністю.

Якби *Джульєтта* колупала піч,
то, може б, навіть не було *Шекспіра* [17, 39].

Кассандра плаче на руїнах *Трої*.

В руїнах *Трої* гріється змія [13, 81].

Не знає вже казок *Шехерезада*.

Над Рейном не співає *Лорелай* [13, 7].

Скажіть, будь ласка, фантасте *Уеллс*,

Чи буває фантазія похмуріша, ніж дійсність? [13, 537].

Відомо, що афоризм як лінгвопоетичний феномен характеризується певними ознаками. **Перша** ознака афоризму – глибина думки, що прагне істини. Автор, торкаючись серйозної проблеми, намагається передати свої погляди на цю проблему. **Друга** – узагальнення, що сприяє передачі глибини та істинності думки. **Третя** – лаконічність. Максимальна стислість поглиблює параболічність експресивного вислову, сприяючи його кращому запам'ятовуванню. **Четверта** ознака – чіткість, точність та виразність думки. **П'ята** ознака – завершеність думки. Афоризм має бути завершеним за змістом і зрозумілим без додаткових пояснень. **Шоста** ознака – художність та естетичність. У лаконічній формі афоризму постає мудра цілісність нашого світу. У всі часи афористика осягає „вічні питання“, важливі для людини. Афористична мова входить у творчу манеру константою поезики митця, у Ліни Костенко – це визначальна ідіопоетична риса, домінанта мовомислення. Докладніше зупинимось на жанрово-видових особливостях афористикону поетеси.

Завдяки різновекторності філософської спрямованості, рівню узагальнення та ступеню повчальності сформувалися такі основні види афоризмів – **максими, сентенції, гноми, хіазми, парадокси** [Докл. про це див.: 26]. Максима – моралістична за змістом сентенція. Афористичність максими досягається за допомогою таких функційно містких стилістичних та риторичних фігур, як антитеза та паралелізм. Цікаво, що максима за своїм обсягом надто мікроскопічна (можна сказати і так – „мікро-космічна“), щоб хтось, навіть сам її автор, відразу розгледів у

ній всю силу: це відкриватиметься з часом, поступово, з кожним новим зверненням допитливого морального суб'єкта до нових максим та періодичним поверненням до першооснови [20; 22; 30].

Вибираєм ми дорогу.

І вона нас вибира [14, 39].

Людину скрізь біда підстерігає [15, 95].

Глибина, вона що ж? – потойбічна сестра висоти [13, 198].

Для афоризмів Ліни Костенко немає кордонів на площині поетичного поля, вони можуть охоплювати увесь текст, незалежно від того, є суб'єктивне „я” – носій оформлених концепцій, чи його немає.

Життя, мабуть, – це завжди Колізей [13, 205].

Душа – єдина на землі держава,

де є свобода чиста, як озон [13, 261].

Іронія –

це блискавка ума,

котра освітить всі глибини смислу [13, 267].

Категоричні твердження авторки, буває, звучать парадоксально, неймовірно, проте вони підпорядковані логіці загальної думки твору, працюють на окремий концепт.

Вдова – це тінь серед людей,

свіча, що догорає [17, 47].

Світ славен був Платонами,

світ славен був Евклідами,

тепер все всім до лампочки [17, 63].

А ми усе звикаєм до звикання [17, 66].

Вислови світоглядного характеру – це часто суцільний ланцюг афоризмів, категоричних висловлювань, авторських максим, які претендують на роль загальнолюдських істин:

Ох, у житті свобода лиш єдина,

одна свобода – та, що у мені! [14, 87].

Нерівня душ – це гірше, ніж майна! [15, 52].

У майбутнього слух абсолютний [13, 8].

Найвище уміння – почати спочатку

життя, розуміння, дорогу, себе [13, 59].

Сентенцій з різним діапазоном повчальності також досить багато в поезії Ліни Костенко.

Шукайте цензора в собі [13, 12].

Є скарби, допоки їх шукають.

Перестануть – от тоді вже все [13, 109].

Ненавидить простота простоту.

Тримай від себе хама на версту [13, 536].
Лиш храм збудуй, а люди в нього придуть.
Не бий на сполох в невідлтий дзвін [13, 545].

Варто зауважити, що суттєвою ознакою творчої індивідуальності Ліни Костенко є контрастне зіткнення на рівні думок, тем, проблем буття [19]. У багатьох випадках саме вони надають афоризмам, головно сентенціям і максимам, особливої виразності, загостреності, а також домінуючій в системі костенківського мовомислення іронічності й парадоксальності:

В тенетах борсається слово, –
то вже не Слово, а слова [17, 43].
Бо що життя? Це усмішка двойлеза.
Ридання чардаша і гордість полонеза [17, 75].
Мужність не дається напрокат.
Не бува бароко барикад [13, 145].

У сучасній літературі потенціал гноми використовує, на жаль, не так уже й багато митців, хоча цей вид афоризму володіє колосальними можливостями філософської лаконізації та експлікації лінгвопоетичної вишуканості. Гнома – в античній трагедії вислів, яким завершується монолог. Тепер гнома означає дуже стислий вірш або завершальну фразу цілісного текстового фрагмента, який містить певну, здебільшого афористичну, думку [12; 21; , 20; 22; 29].

Ми провели досить незвичний експеримент: зробили цілком випадкову вибірку з чотирьох її поетичних збірок, у більшості з них вірші або їхні смислово завершені блоки закінчувалися глибокими гномами чи афористично загостреними натяками гномічного характеру, які – без перебільшення – можна вважати блискучими взірцями філософсько-лаконічного оволодіння афористичним потенціалом слова і тексту. Наводимо ці вишукані, дотепні й культурно заангажовані авторські афористичні мініатюри зі збірки „Вибране“.

Благословенна кожна мить життя
на цих всесвітніх косовицях смерті! [13, 7].
У майбутнього слух абсолютний [13, 8].
Єдине, що від нас іще залежить, –
принаймні вік прожити як належить [13, 13].
Цінує розум вигуки прогресу,
Душа скарби прадавні стереже [13, 21].
Коли в людини є народ,
тоді вона уже людина [13, 38].
Найвище уміння – почати спочатку
життя, розуміння, дорогу, себе [13, 59].

Вражаючим є і гномічний потенціал збірок „Річка Геракліта“ та „Мадонна Перехресть“. Авторські судження органічно доповнюють ліричні пасажі, глибокі онтологічні роздуми, вивершують специфічні мікротематичні блоки, допомагають зосередити читацьку увагу на важливих, а може, й доленосних моментах не лише ліричного Я, а й кожного з нас.

Поезія потрібна дивакам.

Поети не потрібні вже нікому [16, 77].

Я на планеті дерево людське.

Мене весь час підрубують під корінь [16, 188].

Життя – великий цейтнот [17, 25].

Ми що не вибором, то втратим,

і в цьому вся наша біда [17, 31].

Я прийшла у цей світ, щоб пройти обережно,
не завдавши нікому ні смутку, ні сліз [17, 38].

І чого б ото я ганялася за сучасністю?

Нехай вона мене дожене [17, 40].

Життя – це криза,

не круїз [17, 99].

Який він буде, наш наступний дзвін?! [17, 101].

Іноді перед нами розгортаються цілі каскади гномічних структур. Вони, немов хвилі океану, формують дев'ятий вал авторської емоції, експресії, головно – іронії, що здатна освітити „усі глибини смислу“. Блискуче використано гномічний потенціал в циклі „Інкрустації“:

Потрібна філософія. Натомість –

всі форми напливання на свідомість [13, 547].

Їмо плоди із дерева незнання [13, 547].

Поет – це медіум історії [13, 550].

Хіазм традиційно вважають вишуканим віршовим прийомом. Хіазм (гр. *chiasmus* – хрестоподібне розташування у вигляді грецької літери X) – жививаний у поезії мовностилістичний прийом, котрий полягає у переставленні головних членів речення (інверсія) задля увиразнення віршованого мовлення [20; 22; 35].

„Давно і дивно. Дивно, як давно.

Ще тільки вчора, а уже піввіку [14, 110].

То *треба знать*, чого іще не *знаєм*.

То *знаєм те*, чого *не треба знать* [15, 25].

Будь прокляті всі, хто *відняв у мене вітчизну!*

Але у *вітчизни ніхто не відніме мене* [13, 238].

Подекуди трапляються і звукові хіазми (метатеза, вокалічна атракція) та яскраві акцентуаційні зіткнення.

Все квапимось із „*ніколи*” в „*ніколи*” [13, 463].

Ненавидить *простота простоту*.

Тримай від себе хама на версту [13, 536].

У вас *права*, ми ж – охоронці *права* [15, 20].

Любять *травинку і тваринку*,

і сонце завтрашнього дня [13, 66].

Але куди подітися мені?

Податись можна, а *подітись* – ні [13, 546].

Нема *прозрінь* в тумані *підозрінь* [13, 533].

Парадокси не всі дослідники зараховують до класичних різновидів афоризму. Дехто вважає їх оригінальними жанровими модифікаціями. Парадокс – це неприйнятне, несподіване, іноді нелогічне судження, яке не збігається “зі здоровим глуздом”. Парадокси зазвичай містять суперечності, іноді – лише видимі. Часто в парадоксах імплікована глибока думка чи іронія. Іронія ж як визначальна риса костенківської поетики („*іронія гірка, як абсент*”; „*іронія як блискавка ума*), точніше – своєрідна призма, крізь яку заломлюється світ, пронизує кожную сторінку, кожен рядок. А над усім цим – вигострені, вишліфовані парадокси [Докл. про це див.: 20; 21;30; 35].

Ще мить, ще мить, ще тільки мить і мить,

і раптом озирнусь, а це вже роки й роки! [17, 10].

Ті, що народжуються раз на століття,

умерти можуть кожен день [13, 36].

Підлість послідовна, як геометрія, –

вибирає найчесніших [13, 36].

Цій райській птиці тут кінець.

Обпатрають, бо патріоти [17, 33].

Всі всім на світі є ніхто –

ні хто куди, ні хто нізвідки [17, 106].

Проте трапляються парадокси, суперечливі не лише за формою, але й за сутністю: парадокс постає різновидом афоризму і його антиподною парою. Здебільшого це дотепні вислови, що розходяться із традиційними, ортодоксальними, „одивнюють”, перелицьовують”, „вивертають навиворіт” старі істини, по-новому їх висвітлюючи та знаходячи інші виміри.

Бо де бувають *мислячі інако*?

Мабуть, лиш там, де *мислять всі однако* [13, 543]

Ти – моє перше кохання.

Останнє уже було [13, 127].

Як гарно все! І все така отрута [13, 182].

Парадоксальність світу і ситуації, у якій опинилася Україна, дисгармонія і деструкція державного життя, нівеляція споконвічних цінностей, підрубання історичних коренів, підміна і профанація ідеалів, безперспективність, бездоріжжя і роздоріжжя та рубіжне (на зламі тисячоліть) міжчасся, узаконений балаган і дерибан – усі ці сюрреалістичні реалії вчорашнього та сьогоднішнього дня і зумовили виплеск парадоксів в останніх поетичних збірках та історичному романі „Берестечко“, що містко діагностують пролонговану в часі добу державної бездержавності.

Народе мій вільний, аж тепер ти – віл [14, 5].

Я знаю свій народ. Кляню його пороки.

Але за нього Господа молю! [14, 124].

Ми хочем тиші, хочем храмів.

Ми хочем музики й садів.

А всі залежимо від хамів,

від хрунів, хряків і вождів [17, 31].

Вже цей світ божевільний – не мій,

а моє вже тут тільки терпіння [16, 268].

Знову пішла Україна по колу.

Знову і знову, ще раз у ніколи?!

Хочеться чуда і трішки вина [41, 273].

Ліна Костенко віднайшла – вкотре! – у собі сили явити світові свою любов до України. Чітко, афористично гостро, прозоро, повчально, вишукано, без надмірної претензійності і зайвого пафосу й водночас болісно-парадоксально сказати правду про духовний стан нації та прірву бездержавності, себто цілковито лишаячись вірною власному ідіостилю.

Окрім проблеми видової класифікації афоризмів, не до кінця з'ясованим залишається й питання їхньої жанрової співвіднесеності з такими формально вивіреними усталеними синтагмами, як крилатий вислів, приказка, прислів'я і власне вислів. Оскільки афоризм має вигляд завершеного умовиводу, він еквівалентний реченню за своєю структурою. Деякі дослідники ототожнюють афоризми й крилаті вислови. Однак слід розмежовувати ці два поняття. Відмінність афоризмів від крилатих слів полягає в тому, що крилаті слова – це зазвичай прості поняття, отже – виступають еквівалентами слів. Крилаті слова часто мають метафоричний характер, афоризми ж – пряме значення. У зв'язку із цим можна говорити про афоризми не лише як про різновид фразеологізму, а як про незалежний літературно-філософський жанр.

Отже, крилате слово – незавершений афоризм, його частина, фрагмент. Крилаті слова можуть складатися і з одного слова, і двох. Крилате слово не є самостійним судженням, воно співвідноситься з тією ситуацією, у якій виникло, – інакше воно незрозуміле. Тому збірники крилатих висловів видаються з поясненнями, а збірники афоризмів – ні. Якщо афоризм зрозумілий сам по собі, то „крилатим” слово стає тоді, коли добре відома пов’язана з ним ситуація. Крилатих слів у поетичних збірках Ліни Костенко дуже багато. Можна навіть укласти міні-словничок цих вишуканих стійких міні-дискурсів, що засвідчують авторське динамічне опанування словоформи, демонструють глибини прецедентності, алюзій, ремінісцентний потенціал, панорамність емоційного та культурологічного світосприйняття (*гармонія крізь тугу дисонансів; болює душа словами; усе святе, усе неповториме; бо тільки Слово – пам’яті спасенність; великий сон душі, не втілений у слові; гумор – не Гомер; плюс мінус безконечність; слово, приголомиене прогресом; серцем вистраждане слово; поети для епох; гетьман слова; любові нитка золота*). Як довершені художні мініатюри, що вже набули статусу крилатих висловів, сприймаються назви збірок, циклів і навіть окремих творів Ліни Костенко, скажімо, „Мандрівки серця“, „Сад нитанучих скульптур“, „Над берегами вічної ріки“, „Річка Геракліта“, „Душа тисячоліть себе шукає в слові“, „Хочеться чуда і трішки вина“, „Безсмертним рухом скрипаля“, „Сліпучий магній степових пустель“, „Весна підніме келихи тюльпанів“. Потенціалом прецедентності володіє і чимало назв, скажімо, „Сумна Колумбіана“, „Українське альфреско“, „Смертельний падеграс“, „Біль єдиної зброї“, „Альтернатива барикад“, „Пісенька з варіаціями“, „Зоряний інтеграл“, „Коректна ода ворогам“, „Лейтмотив щастя“ та ін.

Зачаровані магією слова Ліни Костенко, дослідники часто називають свої наукові розвідки влучними фразами (іноді ледь-ледь модифікованими) з її текстів: „Є поети для епох“ (І. Дзюба), „Усе іде, але не все минає...“ (Г. Жуковська), „В часах перехідних і вічних“ (Матеріали круглого столу з нагоди 75-річчя від дня народження Ліни Костенко), „Держава слова“ (Т. Салига), „Я вибрала долю, а не вірші“ (А. Яковець), „Абсолютний слух“ (Ю. Андрухович), „Ми є тому, що нас не може бути“ (С. Тримбач), „Символ мужності й наснаги“ (З. Суходуб), „Серцем вистраждане слово“ (Л. Ставицька), „І дець над гранями свідомості є те, чого йще нема“ (Л. Кравець), „Невидимі причали“ (О. Пахльовська), „Хвилі часу“ (Д. Дроздовський), „... Тому і є висота“, „Яка важка у вічності хода“ (В. Брюховецький), „Над рікою життя“ (С. Крижанівський), „Чолом сягати неба“ (І. Бокий), „Якби

знайшла неопалима книга“ (М. Ільницький), „Неповторність – це доля“ (М. Ільницький), „Душа не створить бутафорський плід“ (О. Никанорова), „Алгебра і магія неповторності“ (М. Слабошпицький), „Йду за часом, як за плугом“ (Г. Леонченко), „Ці живі нетанучі скульптури“ (В. Панченко), „Народу гілочка тернова“ (В. Панченко), „Душа тисячоліть себе шукає в слові“ (М. Гольберг), „Немає часу на поразку“ (А. Шпиталь), „...Душа шукає слів, як молитов“, „...Я тільки у слові жила“, „Коротко – як діагноз“, „Усе святе, усе неповториме...“ (М. Стецик), „Під галактик очима карими“ (Г. Гордасевич), „Тяжка провина безневинна“ (Л. Таран), „За дивним зойком слова“ (О. Чекан, Ю. Чекан). Небагато знайдеться в українській літературі митців, кого б хотілося так цитувати, як Ліну Костенко.

Афоризм, образно кажучи, за походженням „інтелігентська“, „персоналізована“ приказка або ж прислів'я. Афоризм – це персонально-авторський акт, паремія – імперсональні, колективний інтелектуально-естетичний продукт, який так само, як і афоризм, вказує на найістотніше в умовах людського існування, але вже під обов'язковим кутом колективної, конкретизованої у якомусь національно-естетичному напрямі поведінки.

Вся Україна хвора від чуток.

Але ж чулки – то потеруха правди [14, 26].

Юрба у люті – то вже не громада [14, 100].

То треба ж якось піднімати на душі,

а не в болото втоптувати народ [14, 120].

У „Марусі Чурай“ майстерно змодельовані авторські афористичні прислів'я формують особливу емоційну ауру, специфічну романну естетику. Вони щедро (в щедрості лаконізму!) увиразнюють персонажні характеристики, акцентують на одвічних питаннях людського духу й ментальних пошуків, що постають не абстрактно, а в словесній конкретиці національного буття, через його соціальні, моральні та політичні конфлікти. Прислів'я розгортаються як витончені роздуми про поезію, пісню, душу, долю і „складне життя у всій його всебічності“.

Чужа душа – то, кажуть, темний ліс.

А я скажу: не кожна, ой не кожна!

Чужа душа – що тихе море сліз.

Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна [15, 18].

Від того кидався берега до того.

Любив достаток і любив пісні.

Це як, скажімо, вірувати в Бога

і продавати душу сатані [15, 19].

Нерівня душ – це гірше, ніж майна! [15, 52].
Співає кожен, хто якої може.
І так співає, як тому дано [15, 59].
Нелегко, кажуть, жити на дві хати.
А ще нелегше – жити на дві душі! [15, 73].
Життя – така велика ковзаниця.
Кому вдалось, не падавши, пройти? [15, 73].
Воно як маєш серце не з льодини,
розп'яття – доля кожної людини.
Та є печальна втіха, далєбі:
комусь на світі гірше, як тобі [15, 94].

Майстерно стилізовані під прислів'я і влучні вислови в поетичній збірці „Вибране“:

Найвище уміння – почати спочатку
життя, розуміння, дорогу, себе [13, 59].
А що таке життя? чи те, що переждалось?
Чи все-таки життя – це те, що відбулось? [13, 89].
Хоч піднімай його домкратом,
а хам не стане демократом [13, 536].

Поезія Ліни Костенко – наскрізь інтертекстуальна, знаходимо тут ремінісценції, алюзії, натяки на твори світової та вітчизняної літератури, вислови відомих людей.

В яких лісах іще ви забарложені?
Що яничари ще занастять?
І мертві, і живі, і ненароджені
нікого з вас довіку не простять! [13, 538].
Вона була б і вмерла вже не раз,
та все питає, і на смертнім ложі, –
а де ж те **Слово, що його Тарас**
коло людей поставив на сторожі?! [13, 156].
Сім'я вже ж вольна і нова.
Та тільки мати ледь жива [13, 156].
Душа здригнеться і в астралі
Де ж те як писанка село?
В майбутнє підуть магістралі
а України наче й не було [13, 264].

У наведених рядках афористично проінтерпретовано фрагменти Шевченкових поезій „Подражаніє 11 псалму“, „Заповіт“, знаменитого послання „І мертвим, і живим...“, поеми „Княжна“. Гостро звучать ті строфи, де йдеться про поетові шляхи широкії і про посмертну славу

„гетьмана слова“ (так велично називає Ліна Кобзаря в історичному романі у віршах „Берестечко“). Безперечно, вершиною художньої майстерності і прецедентності є крилатий вислів „*поети для епох*“ („*Кобзарю, знаєш...*“):

Ще не було епохи для поетів,
Але були *поети для епох!* [13, 100].

У свої афористичні рядки, що одночасно звучать як вишукані сентенції, парадокси, іронічні пасажи, поетка майстерно вводить назви збірок відомих поетів, зокрема Г. Сковороди, а також переосмислює в дещо несерйозному, на перший погляд, ключі їхні серйозні вислови, що вже пережили століття і не втратили своєї культурної й етичної актуальності.

А поки що – ні просвітку, ні дня.
Світ мене ловить, ловить... доганя! [13, 5].
Минає день, минає день, минає день!
А де ж мій *сад божественних пісень?* [13, 5]

Крилаті рядки Лесі Українки „Слово, моя ти єдина зброя...“ стали життєвим кредо і життєвою позицією Ліни Костенко, з одного боку, з іншого – інспірували народження блискучої поезії, афористичної уже в самому заголовку, – „*Біль єдиної зброї*“. Тут осмислено тему історичної долі і реальної вікової бездольності, фатальної безпритульності мови, яка зазнавала утисків, принижень, витіснялася на маргінеси національного буття, але завжди, мов той Фенікс, відроджувалася, постаючи „в ясній обнові“.

Слова росли із ґрунту, мов жита.
Добірним зерном колосилась мова.
Вона як хліб. Вона мені свята.

І кров'ю предків тяжко пурпурава [13, 161].

У словнику поетичних універсалій ім'я Лесі Українки посідає чільне місце, адже воно асоційоване з назвою батьківщини – України. Власне ім'я, поряд із загальними назвами етнонаціонального змісту (**мальви, степ, жито**), виступає мовно-естетичним знаком національної культури [Докл. про це див.: 32, 33], впливає на формування афористичності структури й змісту поетичного вислову, перетворюючи його на загальновідомі крилаті слова. Інтелектуальний потенціал імені виявляється на тлі протиставлення власних назв – топоніма (назви батьківщини) та псевдоніма (імені поетеси), перша з яких (Малоросія) актуалізує семи „меншовагтість“, „залежність“, „провінційність“, друга (Українка) – висуває на передній план значеннєві компоненти „повноцінність національного буття“, „державність“, що набуває в контексті оптимістичної перспективи.

Коли ти навіть звався – *Малоросія*,
твоя поетеса була *Українкою!* [13, 162].

Діалог поетеси з іншими письменниками протяжний у часі і просторі. Є серед них й улюблені, з якими Ліна Костенко веде довірливу розмову, намагаючись у лаконічних рядках дати оцінку величі й таланту тих, хто своєю працею і творчістю закладав підвалини світової словесної культури. З особливим пієтетом ставиться мисткиня до **Данте, Гете, Шекспіра, О. Блока, Л. Толстого, О. Пушкіна**. Скажімо, на прикладі долі російського поета О. Пушкіна Ліна Костенко в кількох блискучих афористичних натяках розв'язує онтологічні проблеми: геній, визнання, буття, вічність, безсмертя. За визначенням А. Камю, у світі панують суперечність й антиномія. Парадокси, закладені в часових законах людського існування, підсилюються в „абсурдокамері” (Л. Костенко) соціуму, який намагається відторгнути генія за життя й сакралізувати після відходу у вічність.

В безсмерті холодно. І холодно в житті.
О Боже мій! Де дітися поету?! [13, 236].

Безсмертя ж ірраціональне тим, що воно відчужене від того, хто заслуговує на посмертну славу, не відчутне для нього (*ну, що із того, що йому із того?*):

У поезії „Алея тиші“, у якій ідеться про останні хвилини життя Л. Толстого, крилаті вислови й афористичні узагальнення буквально напливають один на одного:

Мені потрібне слово, а не слава.
Гримучий світе, ти хоч тут помовч! [13, 243].
Спочатку так: *усю на тебе тлю,*
замучити богами і боргами,
гачком в'язальним затягти петлю.
Замотлошити серце – аж конатиме [13, 243].

У невеликому віршовому фрагменті поетеса зуміла згустити словесно-художню енергетику, яка окреслює буттєвий стан митця – страждання, а також його найвищу мету – *Мені потрібне слово, а не слава*. Усе це афористичне оточення формується навколо прецедентного антропоніма **Лев Толстой**, що асоціюється зі стражданням, прозрінням, переслідуванням, моральними муками, потребою усамітнення, спокою.

Данте – геніальний поет, який за життя зазнав гонінь, був приречений до страги, проте залишився вільним як митець. Увиразнене системою лексем-опосередкувань, ім'я виступає як знак світової культури, символізує відповідальність народу за своїх достойників.

Хто скаже про нього: старий він як світ?
Він – *Данте*. Йому тільки тисяча літ [13, 224].
„Ну, а якби нам матінка Оранта
підкинула Вергілія чи *Данта*? [14, 85].

Розмахом свого таланту видатна особа перебудовує стереотипи. Вагомість, значущість мистецької постаті долає темпоральний вимір. Ім'я Данте згадує Ліна Костенко і в поемі „Сніг у Флоренції”. Тут вона акцентує на тому, що поет завжди має залишатися зі своїм народом, ділити з ним і радості, і горе [Докл. про це див.: 4, 1].

Гомер – напівлегендарний античний поет. Ім'я вже само по собі виступає як крилатий вислів і текст світової культури. Більшість греків вважали Гомера вчителем поколінь. За право вважатися батьківщиною поета сперечалося сім міст: Смирна, Родос, Колофон, Саламін, Хіос, Аргос і Афіни. Єгипетський цар Птоломеї Філопатор звів в Олександрії храм поета, у центрі якого стояла його статуя, оточена алегоричними зображеннями згаданих міст.

Сім міст сперечалось, що їхній *Гомер* [13, 224].
І все тому, що наша ера
чомусь і досі не дає *Гомера* [13, 457].

Ліна Костенко афористично осмислює всі ці дані, акцентуючи однак в онімі дещо інші семи. Гомер для поетеси – це уособлення традиції, символ поета, який вже самим своїм ім'ям приносить славу своєму народу і його нащадкам. До речі, це дуже добре видно з поезії „Під вечір виходить на вулицю він”, де поетеса художньо зіставляє долі двох геніїв людства – Данте і Гомера. Данте – вигнанець, не визнаний за життя. Флоренція – його доля, його муза – відкинула поета. Але він завжди залишався зі своїм народом. Слава прийшла після смерті. Гомер ушлавлений не лише своїми співвітчизниками, а й іншими народами. Імена як знаки світової культури володіють надзвичайно потужною потенційною прецедентністю, причому вона може розгортатися в будь-якому напрямку.

Франсуа Рабле – знак здорового, оптимістичного первня. Знаменитий сміх Рабле – це уособлення того живодайного джерела, що живе в кожній людині, незважаючи на драматизм і навіть трагізм існування. У знаменитій „Пісенці з варіаціями” – цьому блискучому афористичному кодексі життя і виживання за будь-яких умов – стрижневим є образ французького життєлюбця, який своїм оптимізмом зумів стати над обставинами життя.

Отак, як є. А може бути й гірше.
А може бути зовсім, зовсім зле.
А поки розум од біди не згірк ще, –
не будь рабом і смійся, *як Рабле!* [13, 13].

Хай буде все небачене побачено.
Хай буде все пробачене пробачено.
Хай буде вік прожито як належить.

На жаль, від нас нічого не залежить [13, 13].

Антропонім „Шекспір“ актуалізує семи „велич“, „геніальність“, „винятковість“, „драматизм“ і водночас „суперечливість“, „загадковість“. Більшість його персонажів також увійшли до скарбниці світової культури, (**Гамлет, король Лір, Офелія, Отелло, Ромео і Джульєтта, Дездемона**). Шекспір, напевно, єдиний у світовій культурі письменник, з-під пера якого вийшла плеяда знаменитих персонажних поетонімів, які з плином часу лише розширили межі своєї прецедентності. В афористичній інтерпретації Ліни Костенко вони позначені її неперевершеною іронією, останній – навіть іронічною парадоксальністю.

Не треба заздрити **Шекспіру**,
він жив у дуже темний час [13, 535].

Якби Джульєтта колупала піч,

то, може б, навіть не було **Шекспіра** [17, 39].

Сформовані в площині поезій словообразні афористичні парадигми засвідчують семантичні зв'язки ідіостилу Ліни Костенко з філософією екзистенціалізму. Крізь призму уявлень про геніальність, розумову й духовну елітність особи поетеса поглиблює цю ідею, конкретизує її, виявляючи суперечливий, парадоксальний зміст понять актуального життєвого простору, біологічного й історичного часу. Ліна Костенко також майстерно інтерпретує афоризми відомих людей і творить нові влучні фрази:

Душа моя, аж тепер сп'янься.

Ох, я не Фауст. Я тільки жінка.

Я не скажу: „**Хвилино, спинись!**”

Хвилино, будь! [13, 311].

„**Це мій народ!**” – як сказано в пророка –

„**Пшеницю сіяв, а пожав терни**” [13, 66].

Часто афоризми-цитати, афоризми-алюзії, афоризми-натяки постають як довершені гноми, органічно вінчаючи потік авторських рефлексій і розмислів:

Поет, не будь поетом.

Тобі за ето ордена дадуть [13, 160].

Він був розумний вбивця, той Калігула.

Він знав кому поставити коня [13, 362].

А як подумать, – що таке душа?

Як той казав, це – горизонт до Вічності [15, 106].

І САМ Я НЕ ПРОЩУ СОБІ САМОМУ.

Це також промине? Як кажуть: о-ля-ля!

Отут ти помилився, премудрий Соломоне.

Поразка – це поразка. Вона нас істребля [14, 105].

У поезіях Ліни Костенко чимало алюзій і на сюжети з Біблії. Книга книг стає для нашої авторки джерелом численних афористичних інтерпретацій та інспірацій.

Рахіль – це мрія, Лія – це спідниця.

І це з Рахіллю знаємо лиш ми [13, 191].

Афористичне узагальнення з'являється у висліді актуалізації внутрішньої форми знакових онімів: ім'я **Рахіль** символізує духовність, справжні, істинні почуття, прекрасну мрію, гармонію у взаєминах, **Лія** – втілення сірості, приземленості, душевної глухоти.

Звертаючись до подій Старого чи Нового Завіту, мисткиня не лише афористично переосмислює легенди. Їхні фабули ніби самі обирають Ліну в момент натхнення, тому завжди домінують над власним біблійним текстом, перетрансформовуються на новому рівні й звучать суттєво по-іншому. Власне, відбувається те унікальне явище, яке характерне хіба що для перекладу геніальним перекладачем творів геніального автора. У переосмисленні генія твір звучить по-справжньому прекрасно аж ніяк не тоді, коли він зберіг ритміку чи риму, звукове наповнення тексту або без змін відтворив художні засоби, а лише в тому випадку, коли інтерпретатор зумів вдихнути у своє переосмислення глибоко індивідуальну душу того твору, який переклав.

Христос?

Не знаю.

Може, де і є.

Зате в очах рябіє од *Пілатів* [13, 267].

Для біблійних фразем Ліна Костенко часто обирає форму максим, що є безпосередніми цитатами зі Святого Письма:

КАЗАВ ЙОАНН: „В ПОЧАТКУ БУЛО СЛОВО”.

В початку Слово, а не комарі.

Не як у нас – на Січ іде з малого,

А вже коли осліп – у кобзарі [14, 119].

Що є життя? це – проминання тіней.

Так у святому сказано письмі [13, 508].

Авторка не тільки трансформує, але й, спрямовуючи зусилля на виявлення енергетичної місткості афоризмів, трактує їх відповідно до умов сучасності чи текстових настанов і навіть переводить у глибоко інтимну площину:

Усі народи, а відтак і мій,
у чомусь винні, скоївши й не скоївши,
як винен той святий Варфоломій
за те Варфоломійвське побойще [14, 124].

Немає щастя, – можна жити без.
В душі людській, крім видимого неба,
є одинадцять всячеських небес [15, 118].
Моя Пісне Пісень!

Вічний саде мій без листопаду! [13, 252].

М. Слабошпицький відзначав особливість Ліниної лірики насамперед у тому, що в її віршах „поезія ніби приходить не у слові, а за словом, у тому, що має воно позначити, і слово, ставши „транспорт“ почуття, також стає поезією, несучи на собі особливу печать відкритого характеру її лірики“ [28, 2]. Біблійні сюжети, згорнуті до промовистих афоризмів, у поезії Ліни Костенко не потребують змістової достовірності. Їхня істинність не в факті, що вже остаточно відбувся і давно став явищем доконаним, незмінним, а в тому, що криється за фактом.

МОЙСЕЙ НАРОД СВІЙ ВІВ ЧЕРЕЗ ПУСТЕЛЮ.

Послав Господь їм воду за труда.

А в нас яку не вдариш кайлом скелю –
зівсюди рине кров, а не вода.

.....
Я ж не **Мойсей**. Народ – на рані рана.

Моє чоло побила сивина.

Куди іти? Земля обітована –

вона ж під нами, наша, ось вона! [14, 121].

Усі ці вічні мотиви обростають тонкими варіаціями в безлічі іскрометних контактів із течією історичного та сучасного українського життя. І саме це робить афоризми пізнаваними і водночас новими, неповторними.

У текстах Ліни Костенко чільне місце посідають й афоризми, інспіровані античною культурою. Найчастіше вони розгортаються навколо прецедентних власних імен, що репрезентують давньогрецьку та давньоримську міфологію (**Атлант, Антей, Сізіф, Деметра, Прометей**):

Сізіф курич свою гіркущу люльку,

йому хотілось бути молодим [13, 42].

При майстрах якось **легше**. Вони – як **Атланти**.

Держать небо на плечах. Тому і є висота [13, 107].

О **Прометей**! Варто?!

– Варто! –

так він сказав мені з-під хмар [13, 258].

Як важко бути *Антесм* на асфальті! [16, 243].

Поетам всіх віків була потрібна *Муза*.

А жінці хто потрібен, якщо вона – поет? [13, 79].

Муза – вершинний вияв людського духу, свідомості, совісті, розуму, покликання. У річищі кращих античних традицій Ліна Костенко творить і свій оказіональний сакральний онім „Доля“, афористично репрезентуючи поетичну планиду як міфологему.

Я вибрала *Долю* собі сама.

І що зі мною не станеться –

у мене жодних претензій нема

до *Долі* – моєї обраниці [13, 35].

Інтелектуально й культурологічно загостреними та онтологічно універсальними стають крилаті усталені конструкти, де смисловим осердиям виступають міфоніми **Пандора**, **Лаокоон**, **Мінотавр**, **Прокруст**, **Троя**, **Фенікс**:

Той час іще настане, ще та хвилина прийде.

Колись же вони щезнуть, всі скрині всіх *Пандор* [13, 114].

Життя – страшна корида.

На сотню *Мінотаврів* – один тореадор [13, 114].

Душа, зруйнована, як *Троя*,

своїх убивць переживе [13, 542].

Не треба все валити на *Прокруста*,

коли не маєш дару Златоуста [13, 543].

Фенікс вилітає з попелу.

Зі сміття він ще ніколи не вилітав [13, 548].

Вириваюсь, як *Лаокоон*.

Змії тепер метиковані.

То душили,

тепер обнімають [13, 542].

Серед прийомів інтелектуального збагачення поетичних смислів афоризмів бачимо оригінальне поєднання міфонімів з алюзивними на-тяками, розрахованими на ерудицію читача.

Просто хочеться моря. Ні *Скілл*, ні *Харибд*.

І *богиню із піни, невзуту* [16, 172].

Афоризми, що репрезентують античну міфологію, органічно врос-тають в образну тканину поетичних текстів, переплітаються з образами української національної культури, складають невід’ємний атрибут ори-гінального мовомислення Ліни Костенко.

Висновки. Аналіз жанрової, видової та генетичної специфіки афористикону Ліни Костенко переконує, що її стиль гранично інтелектуальний, орієнтований на абсолютно новий, нестандартний культурно-естетичний та глибокий філософсько-етичний пошук, відкритість інноваціям і водночас класично вишуканий та художньо довершений. Істотна риса афоризмів Ліни Костенко – згорнутість, структурна цілісність і системність. Слова добираються таким чином, щоб думка звучала переконливо й без аргументації. Сентенції, гноми, парадокси органічно potwierджують максималізм кожного афористичного висновку Ліни Костенко, що, своєю чергою, засвідчує відверто висловлену громадянську позицію авторки, її духовно-моральне кредо та імперативи. Майстерно змодельовані словесні та звукові хіази демонструють динамічне опанування слова і фрази на рівні сенсу, внутрішньої семантики та звукослогового оновлення.

Поза нашою увагою залишилося чимало цікавих моментів осягнення, осмислення та інтерпретації поетичних афоризмів. Передовсім це узагальнення та систематизація афористикону Ліни Костенко за фразеологічними полями, групами і підгрупами (скажімо, **поета і поезії, смислу людського буття, любові, України тощо**). Окремо можна виділити проблему оновлення традиційних афористичних висловів із низкою змін у формі (усічення, поширення, заміна компонентів, модально-оцінювальні доповнення, метатеза, контамінація). Актуальним залишається питання ремінісцентного потенціалу афористики Ліни Костенко. Об'єктом дослідницької уваги ще не була афористика як феномен власне мовної довершеності (увиразнення глибинних сенсів слова, гра словом, паронімічна атракція, засоби синтаксичної лаконізації тощо). Усі ці питання в комплексі і визначають цікаву тематику подальших студій над афористикою загалом та афористикою конкретної мовної особистості зосібна.

1. Брюховецький В. С. Ліна Костенко: Нарис творчості / В. С. Брюховецький. – К.: Дніпро, 1990. – 262 с.

2. Буйницька Т. О. Мовностилістична структура афоризмів Е. Канетті / Т. О. Буйницька // Іноземна філологія. Республіканський міжвідомчий збірник. – Львів: Світ, 1996. – С. 50 – 55.

3. Буц Н. М. Лексико-семантична класифікація афоризмів у картині світу Ліни Костенко / Н. М. Буц // Філологічні студії. – № 1–2. – Сімферополь, 2006. – С. 63 – 67.

4. Гольберг М. “Душа тисячоліть себе шукає в слові”: Роздуми над книгою Ліни Костенко “Сад нетанучих скульптур” / Марк Гольберг // Жовтень. – 1988. – № 8. – С. 100 – 109.

5. Дзюба І. Є поети для епох / Іван Дзюба. – К.: Либідь, 2011. – 208 с.
6. Дроздовський Д. Хвилі часу / Дмитро Дроздовський // Ліна Костенко. Річка Геракліта: Поезії. – К.: Либідь, 2011. – С. 280 – 321.
7. Єрмоленко С. Висока естетика поетичного слова Ліни Костенко / Світлана Єрмоленко // Культура слова. – Вип. 73. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 6 – 15.
8. Жуковська Г. „Усе іде, але не все минає“. Пам'ять і час у творчості Ліни Костенко / Галина Жуковська // Монографія. – К.: Книга, 2010. – 188 с.
9. Іванишин П. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко: Монографія / Петро Іванишин. – К.: Академвидав, 2008. – 392 с.
10. Калашник В. С. Українська поетична фразеологія і афористика поетичної мови пожовтневого періоду. Семантико-типологічний аспект/ В. С. Калашник // Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Д., 1992. – 40 с.
11. Карасик В. И. Язык социального статуса / В. И. Карасик. – М.: ИТДГК „Гнозис“, 2002. – 325 с.
12. Квятковский А. П. Поэтический словарь / А. П. Квятковский – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 376 с.
13. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
14. Костенко Л. Берестечко: Історичний роман / Ліна Костенко. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.
15. Костенко Л. Маруся Чурай / Ліна Костенко // Поезія: Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. – К.: Наук. Думка, 2008. – 272 с. – С. 7 – 146.
16. Костенко Л. Річка Геракліта / Ліна Костенко; уряд. та передм. О. Пахльовської; післямова Д. Дроздовського. – К.: Либідь, 2011. – 336 с.
17. Костенко Л. Мадонна Перехресть / Ліна Костенко. – К.: Либідь. 2011. – 112 с.
18. Кошарська Г. Творчість Ліни Костенко з погляду поетики експресивності / Г. Кошарська. – К.: Вид-ий дім “КМ Academia”, 1994.
19. Краснова Л. Поезія Ліни Костенко / Людмила Краснова. – Дрогобич: Коло, 2001. – 200с.
20. Краснова Л., Демський М. Словник літературознавчих термінів / Людмила Краснова, Мар'ян Демський. – Дрогобич: Коло, 2007. – 336 с.
21. Лесин В. М., Пулинець О. С. Короткий словник літературознавчих термінів / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – К.: Рад. школа, 1961. – 370 с.
22. Літературознавча енциклопедія: У двох томах / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ „Академія“, 2007.
23. Манякіна Т. Н. Языково-стилистическая характеристика жанра афоризмов (на материале немецкого языка) / Т. Н. Манякіна // Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 1981. – 24с.
24. Панченко В. „Народу гілочка тернова...“: Диптих про поезію Ліни Костенко / В. Панченко. – К.: Веселка, 2005. – 64 с.
25. Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних: Матеріали круглого столу / Ред.-упоряд. Т. В. Шаповаленко. – Х. : Прапор, 2006. – С. 17 – 22.

26. Пономарів О. Стилістика сучасної української мови / О. Пономарів. – Тернопіль: Навчальна книга „Богдан“, 2000. – 248 с.
27. Скуратівський В. Афоризм колись і сьогодні / Вадим Скуратівський // Афористика (100 майстрів української афористики). У 2 Т.– Т. 1. – К.: Просвіта, 2001. – 70с.
28. Слабошпицький М. Алгебра і магія неповторності / Михайло Слабошпицький // Літературна Україна. – 1980. – 19 вересня.
29. Словарь литературоведческих терминов / Редакторы-составители Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 510 с.
30. Словник української мови. в 11-ти томах (Ред. кол. І. К. Білодід та ін.). – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
31. Снозик І. Ліна Костенко: „Література – це високовольтна лінія духу“ / І. Снозик // Літературна Україна. – 2011. – 6 жовтня. – С. 4.
32. Ставицька Л. Серцем вистраждане слово / Леся Ставицька // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 23 – 29.
33. Ставицька Л. Гармонія крізь тугу дисонансів / Леся Ставицька // Культура слова. Вип. 38. – К., 1990. – С. 20 – 24.
34. Стецик М. С. „Коротко – як діагноз“ (генетичні особливості афоризмів у романі Ліни Костенко „Записки українського самашедшого“) // Марія Стецик // Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал. 2012. – № 9.– С. 104 – 108.
35. Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства / Анатолій Ткаченко. – К.:ВПЦ „Київський університет“, 2003.– 448 с.
36. Українська мова. Енциклопедія / Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
37. Федоренко Н. Т., Сокольская Л. И. Афористика / Н. Т. Федоренко, Л. И. Сокольская. – М.: Наука, 1990. – 419 с.

In the article we research aphoristic (imagine-semantic unities of aphoristic type) in the poetic texts by Lina Kostenko. Aphorisms are classified from the point of view of kind (sententias, maxims, dwarfs, chiasmi), genre (paradoxes, proverbs, sayings) and genetic (foreign and Ukrainian culture, folklore, Bible, antiquity) peculiarities. Illustrative material is analysed from the point of view of systematic approach, that considers aphoristics of a definite language personality as a complex syntactic formation in the system of author's language thinking. We also substantiate and on the basis of numerous examples confirm the statement about sophisticated aphorism as a sufficient idiostyle feature of Lina Kostenko's poetic speech. In the scientific studio we point out the prospects of linguostylistic aphoristic research (on the level of phrasal thematic groups and subgroups, the ways of traditional aphoristic expressions renewal, as a phenomenon of language esthetic accomplishment of a set mini-discourse).

Key words: *aphoristics, idiostyle, linguopoetics, phrase formation, sententias, dwarfs, paradoxes, set expressions, laconism, dynamism, context.*

СИМВОЛІЧНЕ НАПОВНЕННЯ КОЛЬОРОНАЗВ У ПОЕЗІЇ ІВАНА ФРАНКА

У статті досліджено символічне наповнення кольороназв у поезіях Івана Франка як важливих одиниць індивідуального стилю письменника. На конкретних прикладах продемонстровано вживання колоративів у різних символічних значеннях, а також випадки їхнього авторського переосмислення. Акцентовано на тому, що в поетичних текстах письменника представлено надзвичайно широку палітру символів-кольоронайменувань, а це засвідчує високу художню культуру митця, його майстерне володіння словом та вишуканий художній смак. Лексеми-колоративи з актуалізованими символічними семами допомагають точно і тонко передати авторське світобачення, його погляди, переживання, етичні, психологічні й естетичні моменти мовомислення.

Автор статті доходить висновку, що колоративи-символи в поетичних текстах Івана Франка не лише слугують засобом створення художньо довершених поетичних дискурсів, а й часто вербалізують емоційно-експресивне ставлення до дійсності.

Ключові слова: символ, кольороназва, колоратив, сема, символічне наповнення, контекст, експресія.

Постановка проблеми та аналіз останніх публікацій. “Поет, коли береться малювати, то не чинить се виключно красками, фарбами, котрі у нього властиво є тільки словами, зчепленням таких і таких шелестів і гуків, але торкає різні наші змісли, викликає в душі образи різнородних вражень, але так, щоб вони тут же зливалися в одну органічну і гармонійну цілість” [12, 173], – таким бачив Іван Франко поетичне малярство і передав свої погляди у трактаті “Із секретів поетичної творчості”. У попередніх рядках цього ж трактату він стверджує “Ми вже сказали, що змісл зору дає найбагатший матеріал для нашого психічного життя, а тим самим і для поезії. Пригадаймо тільки великі контрасти світла і темноти і безконечну скалю кольорів, пригадаймо такі поняття, як високість і низькість, краса і бридкість, форма і рух, такі образи, як небо, поле, земля, гори і зрозуміємо, як глибоко сягає в нашу душу вплив зорового зміслу” [12, 169].

Людина отримала від Бога неоціненний дар – бачити світ у яскравих барвах. Дехто просто милується, а дехто передає своє захоплення іншим, за допомогою слова створює оригінальну символічну кольорову картину світу. Іван Франко очолював когорту других. Колір для нього – не лише окраса, чи візуальний елемент, а одна з найіндивідуальніших

рис авторського світоосягнення, своєрідне втілення образів, почуттів, емоцій.

Про Івана Франка в українському мовознавстві та літературознавстві написано чимало. Комуś може здатися, що вже й забагато. На творчість митця відгукнулися І. Денисюк, В. Корнійчук, Т. Гундорова, А. Мороз, М. Шалата, М. Гольберг, З. Гузар, Л. Полюга, В. Грещук, О. Баган, Л. Сенік, Б. Тихолоз та багато інших. Однак, хто може вичерпати “невичерпний атом”. Згадуваний І. Денисюк справедливо зауважив: “Своєю надпродукцією Франко просто приголомшував суспільність, і вона нерідко не встигала як слід осягнути й належно поцінувати її” [1, 138]. Неосягнуено залишається й символіка Франкових поезій, головно – кольористика. Маємо лише невеличкі дослідження присвячені цій проблемі. А тому вважаємо вивчення кольороназв крізь призму символіки поезій Івана Франка темою надзвичайно актуальною та багатонадійною.

Мета нашої статті – виокремити та проаналізувати художні властивості кольорів-символів поезій Івана Франка.

Виклад основного матеріалу. Дослідження кольороназв у лінгвістиці має свою давню традицію. Однак проблеми, що постають під час розгляду семантичного поля слів-кольоронайменувань, потенційно невичерпні. Вивчення процесів відображення кольоровідчуття у мові розпочалося ще за часів Аристотеля. Фізична і художня природа кольору була об’єктом прискіпливої уваги Й.-В. Гете. Зацікавлення колористикою триває і нині у різних філологічних галузях. Це фундаментальні праці І. В. Кондакова, Е. І. Мостепаненка, О. Лосева, К. Григор’яна, А. Варганова, Л. Зубової. Відомий російський поет А. Бєлий сказав: „Кольори у поетів – суть душі” [Цит. за: 6, 343]. В українській філологічній науці дослідження кольороназв найповніше представлені у розвідках Л. Пустовіт, О. Дзівак, Н. Клименко, Л. Ставицької, М. Коцюбинської, Л. Лисиченко, А. Критенко, І. Бабій, Т. Ковальової. Естетика і поетика колористики І. Франка частково досліджувалася у статтях О. Дея, Т. Панько, А. Тверді.

Лексика на позначення кольору характеризується багатством семантичної наповненості та виконуваних функцій у контексті твору, що дозволяє розширити традиційну символічність слів, усталені переносні значення, акцентувати на важливих світоглядних та етичних моментах. Кожен автор має власний підхід до відображення колірної гами. Це зумовлено його мистецьким хистом, художнім світобаченням, а передовсім – ідеєю, яку він прагне донести до читача.

Індивідуальне бачення світу, уміння глибоко й розмаїто відчувати життя в найрізноманітніших його проявах властиве кожному таланови-

тому митцеві, який під впливом світогляду, життєвого досвіду, морально-етичних переконань по-своєму сприймає й осмислює реальну дійсність. Окремі враження, спостереження, переживання у його свідомості трансформуються в цілісну гармонійну картину, особливий образний світ, нову естетичну модель – своєрідний художній аналог буття [5, 286].

Іван Франко витворив свій унікальний, неповторний, глибоко індивідуалізований вид буття за допомогою кольору. І це буття ми спробуємо проілюструвати на конкретних прикладах.

Життєвий шлях ДмитраПавличка був густо помережений “червоними і чорними нитками”. Доля Івана Франка поскупилася на червониніті, затебула щедрою на чорні, сірі і похмурівідтінки. Однак митець поривався до світла. Променіцього світланерідко пробивають не тільки життєве полотно поета, але й поезію. Образи-символи світла і темряви в поезіях Івана Франка невіддільні один від одного, становлять діалектичну єдність протилежностей.

Укладачі Словника символів культури України В. Коцур, О. Потапенко, М. Дмитренко зазначають, що поняття *темрява* виступає символом нерозвинутих можливостей, відсталості, неосвіченості, аморальності; з іншого боку – це символ захисту від лихих сил. Досить часто темрява асоціюється з негативним перевнем, вона є атрибутом зла, а інколи й уособленням злих сил. Образ темряви, що використовується для характеристики людини, виражає своєрідний „субстрат“ її пристрастей. Питьма часто пов’язується з пеклом і пекельними муками. У позитивному плані темрява символізує порятунок від небезпеки, від очікуваного лиха. Вона ховає все від людського ока [9, 152]. Аналогічні тлумачення цього символу подибуємо і в словнику В. Жайворонка.

Іван Франко переосмислив, пропустив крізь призму свого світовідчуття і світобачення цей архетипний символ і подав нам його у новому світлі, розгорнув і доповнив уже існуючі символічні ряди. Митець застосує різноманітні вербальні виразники аналізованої лексики: *темрява, питьма, мгла, сумерк, туман, мла, темнота*. Інтенсифікаторами семантики виступають означення „чорна“ („Кому люба чорна питьма...“), „осіння“ „холодна“ („У осінній мглі холодній“), „німий“ („У незнання сумерцінім“), „кромішня“ („І сниться їм бідним у питьмі кромішній“) та ін.

Світло ж символізує дух, інтелект, моральність. Воно супроводжує любов і красу, творчість, виступає уособленням Ісуса Христа, оновлення життя, правди, істини, добра. Світло – це і сонце, і вогонь. Іван Франко невтомно пробивав темряву ночі, торував шлях до світла, тягнувся до сонця:

Ти, розуме-бистроуме,
Порви пута віковії,
Що скували думку людську!
Двигни з **пiтьми** люд робучий,
Двигни з **пiтьми** – та до мене!
Розхитай в нiм **ясні** думи,
Розрости бажане волі... [11, 105].

Тема боротьби світла з темрявою пронизує усі поезії митця, засвідчує його життєве та мистецьке кредо:

З гнітом і **тьмою**,
З розбратанєм братів
Сміло до бою
До кінця наших днів,
За серця й совісти
Ясним показом
В збройній готовності
Ходімо разом! [11, 158].

Письменникові було нестерпно боляче бачити муку українського народу в мороці незнання.

В твоїм підгір'ю ллєсь **світло жалочє**
В струях хрустальних, бурлить і кипить;
Чом же ти, **світло** в чужі землі шлючи,
Сам мусиш **темний**, непросвітний жить? [11, 202].

Символістема **світло** в цій поезії актуалізує символічні компоненти “знання”, “розум” “освіченість” “духовність”, лексема “**темний**” виступає вербальним індикатором сем “отупіння”, “занепад”, “хаос”.

Іван Франко зазначав: “Дуже часто поет послуговується грою кольорів у природі, щоб характеризувати зміну людського чуття. Є се звісна поява, що в добрім настрої чоловікові вся природа видається ясною, всміхнутою, свіжою і веселою, а в пригнобленні – понурою, темною, хорою”[12, 172]. Мабуть, сам того не відав, що писав про себе:

Я не можу, не можу спинити того,
Що, мов **чорная**хмара, на мене йде,
Що, мов буря, здалека шумить-гуде!
Я не хочу на світі завадою быть,
Я не хочу вдуріть і живцем озвіріть –
Радше **темною** ніч, аніж **світло** зустріть![11, 246-247].

Поет, який повсякчасно закликав до світла, у миті розчарування, особистих переживань і болю, надає перевагу темряві, обирає смерть (ніч), а не життя (світло). Такою миттєвою слабкістю неодмінно ско-

ристаються. І.Франко це розумів, як ніхто, і тому бурхливо вибухає рядками:

Я декадент? Се новина для мене!
Ти взяв один з могожиття момент,
І слово темнепідшукав та вчене,
І Русівозвістив: “Ось декадент!” [11, 257]

Лексема “**темне**” символізує зло, зневагу, підступ.

Життя людини, народу та природи невіддільні одне від одного. Дуже часто сумний настрій у житті природи темним серпанком огортає буття цілого народу:

Понад степи і поле, гори й доли,
Понад діброви, **зжовклим** листом вкриті,
Понад стернища, зимним вихром биті,
З плачем сумним, мов плач по кращій долі,
Понад селища бідні, непошиті
Хатки, обдерті і пусті стодоли,
Понад люд **темний**, сумовитий, голий,
Ви пливете по **мглистому блакиті** [11, 109].

Ось така колористична палітра заповонила не тільки природу, а й усе суспільство. **Зжовкле листя** символізує занепад, смерть, втрачені і розбиті надії, невідворотність кінця. **Темний люд** – це відсталість, пригнобленість, покірність, приреченість, занепад, і навіть **блакить**, яка завжди виступає знаменням радості, мрії, оповита мглою.

Однак не варто падати духом, адже гряде вічний революціонер, який не уступить пітьмі поля:

Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняющий день [11, 97].

Одвічні символи добра і зла, правди і лжіписьменник вивів у цій поезії з глибинних пластів людської філософської думки, зокрема з Біблії, і одягнув у звичні, традиційні мовні форми – „огонь”, „пітьма”, „темрява”. Це допомогло ствердити: жодні сили не здатні протистояти світлу, перемозі божественного над інфернальним.

Лексеми на позначення кольору багатогранні й багатозначні. Так, поняття **темний**, не завжди виступає символом чогось поганого чи зловісного. Воно може нести в собі імпліцитні, скажімо, сенси, „заспокоєння”, „насолада”, „втіха”, „відрада”:

Як люблю я по лісі блукати
У гарячу днину літну,
В **темній** тіні дерев спочивати,
Де тиша ніби просить до сну! [11, 203]

Образно кажучи, крізь темні та похмурі відтінки Франкових поезій, упевнено пробиваються світла пасма радості, щастя, життя. Поет не тільки бачить, а й відчуває світ кольорами, пензлем слова малює те, що не здатні витворити фарби. І дійсно, важко намалювати кохання, чи досконало відтворити образ коханої, та слово у руках генія творить дива:

Тричі мені являлася любов.
Одна несміла, як лілея **біла**,
З зітхання й мрій уткана, із обснов
Сріблястих, мов метелик, підлетіла
Купав її в **рожевих** блисках май,
На **пурпуровій** хмарі вранці сіла
І бачила довкола рай і рай! [11, 240].

Білий колір символізує чистоту, вірність, незрадливність. Споглядання білого, образи білого викликають у людини гаму яскравих, урочисто-святкових і піднесено-радісних почуттів. Коли ж маємо поєднання лексем “лілея біла”, то в уяві відразу постає образ Богородиці. Хіба ж можна краще змалювати кохану? Та митцю цього мало. Його кохана виткана із **срібла**, що символізує ніжність, ласку, трепет. Кохання зображене в образі **пурпурової** хмарки, що поєднує в собі містику і реальність, вигадку і дійсність, є уособленням мрій, бажань та пристастей, що матеріалізувалися, а ще неземної краси. В такому спектрі подав письменник своє перше кохання, яке проніс крізь усе життя.

І. Франко активно використовує у поетичних творах загальнономвні значення колоративу **білий**, суттєво збагачує денотативне мікрополе цього означення. Це допомагає йому створити образи візуального плану, чітко зафіксувати колористичний момент дійсності [10, 66]. Однак білий колір не завжди символізує радість, світло. Він може свідчити про доліснідушечні стани, горе, переживання. І поволі трансформується у лексеми „блідий“.

Явилась друга – гордая княгиня,
Бліда, мов місяць, тиха та сумна,
Таємна й недоступна, мов святиня [11, 240].

Лексема **блідий** приходиться на заміну білому. Це вже не ніжність, а холод, відчуження, і навіть смерть.

Гама кольорів у поезії “Тричі мені являлася любов” корелює з авторською гамою почуттів. З кожним наступним захоплення чи новим

коханням поета, змінюється вектор переживань і болю. Піку закоханий зазнає з появою третьої коханої, що була “жінщина чи звір”:

І дивні іскри починають грати
В її очах – такі **яркі**, страшні
Жагою повні, що аж серце стине [11, 241].

Лексема **яркі** вступає символом зневаги, жорстокості, ненависті, що веде закоханого до смерті.

Особливо гостро драматичні внутрішні стани й переживання ліричного героя в аналізованому вірші передає колоратив “**червоний**”. Додаткового емоційного й експресивного навантаження йому додає лексема полум’я, яка підсилює драматизм ситуації, сигналізує про небезпеку, загрозу. Органічно вписується в такий своєрідний пейзаж і лексема кров, що теж вказує на трагічну текстову (і життєву!) перспективу:

Спершу я думав, що бокує, тоне
Десь в тіні, що на мене й не зирне, –
Та враз мов бухло **полум’я червоне**.
За саме серце вхопила мене,
Мов Сфінкс, у душу кігтями впялилась
І смокч**екров**, і геть спокій жене [11, 241].

Як противага смерті й занепаду в багатьох текстах Івана Франка з’являється **зелений колір** – архетипний символ життя, бунання, оновлення і весни, не лише у природі. Лексеми на позначення зеленої барви реалізують у поезії митця позитивне емотивно-оцінне значення, оскільки вона асоціюється передовсім із життям, спокоєм, миром. А ще зелений колір – це знак юності, надії, радості.

Бачить чоловік,
Що зо стіни безодні, зо стрімкого
Скального обриву худа берізка
В щіліні виросла й вершок **зелений**
Понад безодню к сонцю піднімає [11, 277].

“Худа берізка”, яка зі скельного урвища “вершок зелений” “к сонцю піднімає” – знаковий образ, який чи не найдоречніше відбиває світогляд митця, уособлює його шлях “крізь терни до зірок”.

За допомогою колоративу “зелений” автор витворює свій концепт дійсності, висловлює впевненість у світлій будущині:

Обрубане дерево знов**зеленіє**,
І місяць із серпа зновповнийстає;
Се бачачи, чесні, не трайте надії,
Хоч доля гнівная вас гонить і б’є [11, 270].

Багатогранною символічною кольоровою палітрою переливається поезія “**Зелений явір**”: це і життєствердний **зелений колір** (“Зелений

явір”, “зеленійшаива”), і колоратив **червоний**, який у цьому випадку актуалізує семи „краса“ і „кохання“ (“Червона рожа, червона рожа, Над усі квіти гожа”), і лексема **золотий**, що уособлює неперевершену вроду (“Золоті зорі в небеснім морі”), і кольоропозначення **чорний**, яке в поєднанні із соматизмом „очі“ символізує спокусу, звабу (“Та над всі зорі внизу і вгорі – Її чорнії очі”). Довершують картину **срібнії** тони, автор вдається до метафоризації, аби передати всю глибину почуття, яке зародилося в серці (“Голосні дзвони, срібнії тони, Слух у них потопає”) [11, 222].

Не оминув Іван Франко своєю увагою і колір неба. Часто в його поезіях знаходимо лексеми **блакить**. **Синій колір** символізує постійність, відданість, досконалість, мир, роздуми, покірність, душевну рівновагу, побожність, щирість, безсмертя. Для Франка **блакить** – це ще й велич, безкінечність, а також знак недосяжного ідеалу, що найповніше втілення знайшла у поезії романтиків:

Чи жаль тобі цвіту на радощі світу?
На радощі світу?
Чи бурі боїшся, чи грому з **блакиту**?
Чи грому з **блакиту**? [11, 223].
Як же я
Ще вчора вас любив, о зорі,
Тебе, **блакити**! [11, 236].

Колоратив **блакить** чудово передає відчуття висоти і глибини буття, а ще усимволізовує свободу, вільні душевні поривання:

Рад би я яструбом плавать в **блакиті**,
Травкою ніжною пнятись з землі,
Хвилею бурхать о скали розбиті,
Мушкою гратись в вечірнім теплі [11, 104].

Високою продуктивністю та популярністю в поезіях Івана Франка користується лексема **золотий**. Поєднання її з іншими поняттями шляхом метафоризації допомагає втілити бажану словесну образність, якнайточніше передати почуття й емоції. Найчастіше колоратив **золотий** актуалізує семи „довершеність“, „вишуканість“, „позитивна емоційна оцінка“, „вартісність“, „піднесеність“.

Встань, орачу, встань!
Сій в щасливий час **золоте** зерно! [11, 99].
Злотих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любови,
Чистих поривів всіх
Не встидайсь, не губи! [11, 101].

Висновки. Кольорова палітра поезій Івана Франка – явище надзвичайно багатогранне та художньо довершене. У ньому поєднані високий інтелектуалізм митця та вибаглива простота, відкритість та доступність. Дослідити таке широке і багатогранне тло у межах однієї статті – нездійсненна місія. Письменник розгорнув перед нами строкате життєве полотно, що рясніє найрізноманітнішими символічними барвами, передає його світовідчуття та засвідчує художній хист. Треба тільки навчитися читати не очима, а серцем.

1. Денисюк І. Невичерпність атома/ І. Денисюк – Львів, 2001. – 318 с.
2. Дмитренко М. Символи українського фольклору: Монографія/ М. Дмитренко – К.:УЦКД, 2011. – 400с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. Жайворонок – К.: Довіра, 2006. – 703с.
4. Кононенко В. Символи української мови / В. Кононенко – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
5. Корнійчук В. Ліричний універсум І.Франка / В. Корнійчук – Львів, 2004. – 608 с.
6. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилїстика української мови/ Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько – К.: Вища школа, 2003. – 475 с.
7. Панько Т.І. Слово „золотий“ у поезії І. Франка/ Т. І. Панько//Рідне слово. – К. –1974. – Вип. 8.
8. Полюга Л. Слово в поетичному тексті Івана Франка/ Л. Полюга. – Львів, 1977. – 186 с.
9. Словник символів культури України / За заг.ред. В.П.Коцура, О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К.:Міленіум, 2002. – 260 с.
10. Твердь Анастасія. Колористика у поетичній творчості Івана Франка (до питання про семантико-асоціативне поле білої гами)/А. Твердь// Збірник студентських наукових праць. Матеріали звітної конференції студентів філологічного факультету за 2005 рік. – Дрогобич: Коло, 2006. – 77с.
11. Франко І. Вибрані твори: В 3-х т. Т.1: Поезії, поеми / Ред.колегія: Скотний В. та інші; упор. Шалата М. – Дрогобич: Коло, 2004. – 824 с.
12. Франко І. Вибрані твори: В 3-х т. Т.3: Літературознавство, публіцистика / Ред.колегія: Скотний В. та інші; упор. Шалата М. – Дрогобич: Коло, 2004. – 824 с.
13. Франко І. Із секретів поетичної творчості // Іван Франко. Твори в 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1981 – 1985.

The given article deals with the symbolic meaning of color names in Ivan Franko's poetry, as they are considered to be an important unit of the author's individual style. The usage of the color words in various symbolic meanings and cases of the author's ways of their reconsideration is illustrated in particular examples. The main attention is focused on the author's wide palette of symbol-color names. It proves the author's high level of artistic culture, his perfect feeling for word, artistic thought and

sophisticated poetic taste. Author's world outlook, feelings and thoughts are reflected in his poetry by using color words.

The author of the article comes to the conclusion that color-symbols in Ivan Franko's poetry serve not only the means of poetic discourses creation, but also denote emotional-expressive attitude to the reality.

Key words: *symbol, color name, color word, seme, symbolical meaning, context, expression.*

ІІІ. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Тетяна Біленко (Дрогобич)

ДІАЛОГ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ : УЧИТЕЛЬ – ТЕКСТ – УЧЕНЬ

У статті явище діалогу розглянуто в децю нетрадиційному аспекті. Наголошено, зокрема, на його пізнавальній сутності, привернуто увагу до особливостей діалогування з текстом, виокремлено феномен квазидіалогу, обґрунтовано значущість діалогу в педагогічній практиці, схарактеризовано специфічні ознаки навчального діалогу.

Ключові слова: діалог, квазидіалог, текст, само рефлексія.

У наш час слово “діалог” вживається дуже часто, і це вживання не завжди відповідає дійсності, оскільки його використовують поспіль для позначення розмаїтих ситуацій зіткнення і взаємодії, суперечності та суголосся тощо. Саме тому, що тут має місце некоректність послуговування терміном, необхідно наголосити, що діалог – це специфічний момент духовного спілкування людей, коли взаємодіють у продуктивному зіткненні їхні думки. Надзвичайно важливим є момент саморефлексії суб’єкта в процесі діалогу з власними думками, коли постає нова ситуація долучення до нового знання. Це може видаватися монологом, але, гадаю, тут саме діалог, оскільки саморефлексія не обмежується аналізом того, що вже було в душі (в свідомості) суб’єкта. До того ж, наявне в душі (в духовному світі особистості) ніколи не перебуває в статичності, немовби в механічному поєднанні; навіть без жодного стороннього впливу воно щомиті може зродити нову мислительну комбінацію, на яку треба реагувати.

Як це може виглядати в діалозі? (Можна говорити і про полілог, але це не має принципового значення.) Нове знання, долучаючись до того, що є у суб’єкта, може бути деструктивним елементом, який порушує міру кількісно-якісної відповідності і призводить до душевної напруженості, а затим і до конфлікту розуміння, тлумачення, інтерпретації. Якщо це нове знання про знання, то в діалозі, скажімо, викладача і студента не виникає дискомфорту, бо тут нове знання зазвичай лише доповнює попереднє, гармонійно долучаючись до цілісності. Навіть у тому випадку, коли це знання неповне, воно все ж становить цілісність, хоч

і далеко від адекватної. Коли розглядаємо другу ситуацію – незнання про знання, тобто про неявне знання, то маємо або неадекватне відображення якихось компонентів наявного знання, або взагалі відсутність їх відображення на даному етапі пізнавальної діяльності суб'єкта. У будь-якому об'єктивованому знанні є такий зміст, який поки що невідомий нікому з тих, хто ним користується. Незнання про знання на рівні індивідуального суб'єкта пов'язане з функціонуванням “безсвідомої сфери психіки та її розмаїтими діалектичними взаєминами зі свідомою сферою. Це часто виражається у формі таких феноменів, як “витіснення”, “психологічний захист”, символізація поточних свідомих переживань, а-refлексивність ціннісних та смислових структур, котрі зумовлюють спрямованість інтересів і пізнавальної активності суб'єкта, його парадигмальні установки. Особливий інтерес становить аналіз процесу зародження й оформлення в свідомості суб'єкта принципово нової ідеї, та його стадія, коли зміст ідеї ще повністю не сформовано, правдиве значення її ще не усвідомлено, не вербалізовано, і знання про нове знання ще межує з незнанням. Саме тут діалог може переходити в стадію напруження, оскільки майбутнє нове знання (тобто ліквідація незнання про знання) потребує неабиякої душевної сміливості.

Знання про незнання – це передусім відсутність необхідної інформації про щось, хибні твердження, відсутність усвідомлення наявної інформації тощо. У цьому варіанті діалог завжди ускладнюється невідповідністю рівнів обізнаності (ерудиції) суб'єктів спілкування, адже для плідного його перебігу партнери повинні орієнтуватися на певний обсяг знань, про які вже не треба говорити, бо вони всім відомі. А якщо невідомі? Тоді й постає проблема, розв'язання якої в діалозі є умовою суспільного та індивідуального поступу.

Діалог у навчальному процесі – це постійне поповнення знань, які долучаються до наявного в свідомості студента не звичним додаванням, а таким *втручанням* у духовну сферу особистості, яке призводить до деконструкції всієї існуючої моделі знань і навіть здатне зруйнувати її. Затребуючи щось із багатовікових культурних надбань, суб'єкт не залишається механічним елементом, відстороненим від сукупного доробку людства, він є активним, хоч ця активність виявляється неоднозначно. Гадаю, слід особливо наголосити, що користування спадщиною повинно бути не споживацьким, а творчо-позитивним.

Діалог викладача і студентів може бути представлений різними рівнями взаємодії, а ця взаємодія *ніколи не має лінійного характеру*, хоч виникає саме таке враження. Ті *глибинні процеси*, що відбуваються в душі людини, приховані від спостерігача – як від стороннього, так і від

самого себе; *саме в тих глибинах триває духовна таїна*, непередбачувано у своїх зовнішніх маніфестаціях.

За М. Бахтінім, діалог є класичною формою мовленнєвого спілкування. “Кожна репліка, якою б короткою й уривчастою вона не була, володіє специфічною завершеністю, виражає певну позицію мовця, на яку можна відповісти і зайняти відповідну позицію щодо неї. Такі зв’язки, які існують між репліками діалогу: пов’язаність питання – відповіді, ствердження – заперечування, ствердження – згоди, наказу – виконання, – неможливі між одиницями мови (словами та реченнями) ні в системі мови (у вертикальному розрізі), ні всередині висловлювання (у горизонтальному розрізі). Така взаємопов’язаність можлива тільки між висловлюваннями різних мовленнєвих суб’єктів і передбачає *другого* (у стосунку до мовця) члена мовленнєвого спілкування [1, 308-317].

Знакова чи символічна характеристика слова не залишається поза увагою *активного* учасника діалогу, який напружується у процесі складної інтелектуальної праці. Слово приходить до людини як знак (може бути й символ) серед інших знаків (слів), у їхньому оточенні. Щоби сприйняти цей знак, його треба “розпакувати” і відповідно зіставити із тим знанням, яке вже є в суб’єкта. Після того настає черга *відповіді* на сприйняте слово. Зауважу, що та *відповідь* не обов’язково має бути *вербалізована*, вона може залишатися в свідомості того, хто слухає мовця, але вона *обов’язково повинна бути*, бо інакше діалог не відбудеться.

Саме тоді, коли з душі слухача піднімається зустрічний потік осмисленого знання і відбувається зустріч знання старого і нового, саме тоді, коли цей ланцюжок не переривається, є діалог. Нова інформація вступила у взаємодію з дотеперішнім знанням, породила зміни, викликала реакцію, зродила потребу відповісти – або згодою і бажанням подальшого розвитку прийнятого і водночас прийняттого, або активним запереченням, прагненням утвердити власну думку, довести її правдивість. Діалог – це активна взаємодія. У ній важливо зберегти неповторність особистості, одночасно піддаючи її змінам через зовнішній вплив почутого слова (чи висловлювання, тут це не принципово).

Особливу увагу слід привернути також до *діалогу з текстом*, коли повторне читання того самого джерела відкриває нові горизонти пізнання як об’єктивної дійсності, так і суб’єктивного світу. Глибше проникнення в текст можливе лише за умови вдосконалення пізнавальних здібностей особистості, адже *текст* залишається тим самим, змінюється лише той, хто його читає.

Для мене важливий також різновид спілкування, яке *може скидатися* на діалог, *але ним не бути*; його можна назвати *квазидіалогом*. Він має

місце тоді, коли інформація просто “заковтується”, легким і приємним шаром покриває інтелектуальний доробок (чи ж доробок? Якщо *взяте без праці*, то не може бути доробком, лише заволодінням, загарбанням!), не примушуючи активно і творчо обдумувати почуте, не породжує селекцію, не спричиняється до суперечки, а спокійно плине, як рівнинна ріка без порогів. У студента створюється враження причетності до діалогу (якого насправді нема), він задоволений власним майже ейфоричним самопочуттям долученості до чогось вагомого, значущого, піднесеного, оскільки він сприймає інформацію, яка лагідно входить до його душі і не збурує спокій. Одержана в такий спосіб інформація, можливо, зберігатиметься в пам’яті, неначе в сховищі, до наступної лекції, коли до неї додасться нова інформація, яка так само зберігатиметься до подальших лекційних контактів. Чи можна її назвати знанням? На рівні споглядального, гадаю, так, але ж *знання потрібні для практичної дії*, для застосування в безпосередній діяльності. Стан незворушної душевної злагоди при спокійному слуханні, триваючи на кожній лекції, сприяє формуванню відповідного стереотипу задоволення, що постає на емоційному рівні в стані бездіяльності духу. Цей стереотип щоразу поновлюється, коли повторюється відповідна ситуація, і нова порція інформації, немовби новий фільм дуже довгого серіалу, надходить до суб’єкта. Функціональний зв’язок виникає саме в цій динамічній цілісності, поза нею таке знання не затребується, оскільки воно постало не як результат душевної напруги, не як результат праці. *Ситуативний характер її походження позначається і на характері її прояву*: він також буде ситуативним. *Лише споглядаючи за роботою іншого (викладача), студент залишається спостерігачем, у якого відсутній досвід застосування знань (у нього є лише оповідь про чужий досвід, і цей досвід не може стати власним надбанням – повторюю – без власної наполегливої праці)*. Згадаймо давніх латинян: “*male parata cito dilabuntur memoria*” – засвоєні нетвердо знання швидко забуваються

Розглянемо деякі специфічні риси діалогу в навчальному процесі.

1. Цей діалог провадиться не на довільну тему (навіть якщо так, то вона десь передбачена у стратегічних планах *учителя*), а постає *ланкою* у процесі взаємодії двох суб’єктів; роль одного з них *ex officio* *провідна*.

2. Маючи *ex officio* пріоритет, викладач може *усунути* з розмови (діалогу) небажані аспекти, оскільки вони розпорошують увагу чи відволікають у бік від основної теми, яку йому (викладачеві) треба обговорити (його пропозиція до обговорення найчастіше зумовлена програмою курсу).

3. Зазвичай діалог у навчальному процесі, як і годиться, змінює студента, допомагає йому *вдосконалити* знання чи *набути* нові. Викладач

у цій взаємодії не лише шліфує свою майстерність, але, заглиблюючись у проблему з метою з'ясувати її для учня (студента), бере дещо нове і для себе. *Учень своєю недосконалістю вдосконалює вчителя* – звучить як парадокс, але парадоксом не є. *Вчитель повинен стати більш умілим, щоб його міг зрозуміти учень.*

4. Діалог у навчальному процесі значною мірою орієнтований на ті знання, які вже мають партнери, тобто важлива роль належить пам'яті як *скарбниці*. Анрі Бергсон чітко розмежував пам'ять, засновану на звичці (скажімо, заучування напам'ять якогось тексту), і пам'ять, що базується на відтворенні *образу* (наприклад, пригадування умов, за яких відбувалося те заучування), а Павло Блонський, відомий педагог, психолог та історик філософії, розрізняє чотири види пам'яті: пам'ять-звичку (тобто моторну), пам'ять чуттів (афективну), пам'ять-уявлення (образну), пам'ять-оповідь (логічну). Вони всі вибудовують послідовний ряд в онто- і філогенезі. *Образна* пам'ять пов'язана з ідеєю часу і *минулим* особистості, *логічна* нерозривна із запам'ятовуванням думок і подальшим їх відтворенням.

Тож коли до свідомості студента потрапляє слово (висловлювання містить декілька слів, за кожним із яких тягнеться шлейф асоціацій, синонімів та антонімів, символів і знаків), воно вступає у взаємодію з різними шарами знань, які зосереджені в пам'яті. Викладач *повинен передбачити* хоча б деякі варіанти тих асоціацій. А чи завжди *може передбачити*? Навіть те *усереднене* знання, що його може дати *середня* школа, не завжди здобуває учень, а викладач у ВНЗ *передбачає наявність* того знання, сподівається, що воно є. Те, що в є в культурі людства, значною мірою може бути відсутнє в культурному набутку особистості. Орієнтуючись на норму, викладач не завжди може вибудувати діалог, адже студент часто вельми відходить від *норми*. На жаль, той відхід – убік *недо-*, у негативний бік. Тоді “діалог” відбувається різними мовами...

У діалозі важлива роль належить інтенційності, адже свідомість невіддільна від процесу, в якому реалізується (здійснюється) її сутність – щось *усвідомлюється*; вона вступає у віртуальний контакт із сутностями – об'єктами, фактами, явищами, феноменами, розташованими *поза* нею. Результат цього дискретно-плинного процесу неможливо передбачити, адже до нього залучений потужний різновекторний вербальний потенціал. Не загалом *вербальний*, а потенціал конкретного слова, яке може по-різному виявляти власний вміст, оскільки зазвичай він є багатовалентним.

Діалог у навчальному процесі – це постійне поповнення знань, які долучаються до наявного в свідомості студента не звичним додаванням,

а таким *втручанням* у духовну сферу особистості, яке призводить до деконструкції всієї існуючої моделі знань і навіть здатне зруйнувати її. Затребуючи щось із багатовікових культурних надбань, суб'єкт не залишається механічним елементом, відстороненим від сукупного доробку людства, він є активним, хоч ця активність виявляється неоднозначно. Гадаю, слід особливо наголосити, що користування спадщиною повинно бути не споживацьким, а творчо позитивним.

Діалог викладача і студентів може бути представлений різними рівнями взаємодії, а ця взаємодія *ніколи не має лінійного характеру*, хоч виникає саме таке враження. Ті *глибинні процеси*, що відбуваються в душі людини, приховані від спостерігача – як від стороннього, так і від самого себе; *саме в тих глибинах триває духовна таїна*, непередбачувана у своїх зовнішніх маніфестаціях.

Саме тоді, коли з душі слухача піднімається зустрічний потік осмисленого знання і відбувається зустріч знання старого і нового, саме тоді, коли цей ланцюжок не переривається, є діалог. Нова інформація вступила у взаємодію з дотеперішнім знанням, породила зміни, викликала реакцію, зродила потребу відповісти – або згодою і бажанням подальшого розвитку прийнятого і водночас прийнятного, або активним запереченням, прагненням утвердити власну думку, довести її правдивість. Діалог – це активна взаємодія. У ній важливо зберегти неповторність особистості, одночасно піддаючи її змінам через зовнішній вплив почутого слова (чи висловлювання, тут це не принципово).

Особливу увагу слід привернути також до *діалогу з текстом*, коли повторне читання того самого джерела відкриває нові горизонти пізнання як об'єктивної дійсності, так і суб'єктивного світу. Глибше проникнення в текст можливе лише за умови вдосконалення пізнавальних здібностей особистості, адже *текст* залишається тим самим, змінюється лише той, хто його читає

Для мене важливий також різновид спілкування, яке *може скидатися* на діалог, *але ним не бути*; його можна назвати *квазі-діалогом*. Він має місце тоді, коли інформація просто “заковтується”, легким і приємним шаром покриває інтелектуальний доробок (чи ж доробок? Якщо *взяте без праці*, то не може бути доробком, лише заволідінням, загарбанням!), не примушуючи активно і творчо обдумувати почуте, не породжує селекцію, не спричиняється до суперечки, а спокійно плине, як рівнинна ріка без порогів. У студента створюється враження причетності до діалогу (якого насправді нема), він задоволений власним майже ейфоричним самопочуттям долученості до чогось вагомого, значущого, піднесеного, оскільки він сприймає інформацію, яка лагідно входить до

його душі і не збурює спокій. Одержана в такий спосіб інформація, можливо, зберігатиметься в пам'яті, неначе в сховищі, до наступної лекції, коли до неї додасться нова інформація, яка так само зберігатиметься до подальших лекційних контактів. Чи можна її назвати знанням? На рівні споглядальному, гадаю, так, але ж знання потрібні для практичної дії, для застосування в безпосередній діяльності. Стан незворушної душевної злагоди при спокійному слуханні, триваючи на кожній лекції, сприяє формуванню відповідного стереотипу задоволення, що постає на емоційному рівні в стані бездіяльності духу. Цей стереотип щоразу поновлюється, коли повторюється відповідна ситуація, і нова порція інформації, немовби новий фільм дуже довгого серіалу, надходить до суб'єкта. Функціональний зв'язок виникає саме в цій динамічній цілісності, поза нею таке знання не затребується, оскільки воно постало не як результат душевної напруги, не як результат праці. *Ситуативний характер її походження позначається і на характері її прояву*: він також буде ситуативним. *Лише споглядаючи* за роботою іншого (викладача), студент залишається спостерігачем, у якого відсутній досвід застосування знань (у нього є лише оповідь про чужий досвід, і цей досвід не може стати власним надбанням – повторюю – без *власної наполегливої праці*). Згадаймо давніх латинян: *“male parva cito dilabuntur memoria”* – засвоєні нетвердо знання швидко забуваються

Діалог складається з низки монологів, адже для того, щоб відповісти, слід почути сказане партнером (співбесідником), тобто дати йому можливість висловити думку. Приречений на фіаско такий тип спілкування (яке планувалось як діалог, але ним не стало через відсутність культури комунікації), коли, прагнучи продемонструвати свою компетентність (вельми сумнівну!) або інтелектуальну блискотливість один із партнерів хвацько виливає (обрушує) на співбесідника набір незрозумілих термінів, маючи за мету не досягнути взаєморозуміння, а приголомшити “вербальною лавиною” – “масою” слів специфічної (рідко вживаної або вузько спеціальної) лексики. Він мріє про ефект від “удару зненацька” і досягає його. Партнер збентежений, відповісти доладу не може, бо навіть не встигає збагнути почуте, а його “колега” втішений, бо йому вдалося “виграти”, осоромивши іншого учасника цього “дійства”. Така перемога небагато варта, вона свідчить, що тут не можна й згадувати діалог як форму спілкування: її навіть не планували, прагнення одного з учасників були спрямовані на нищення, а не творення [2, 35-118].

Свого часу Сократ (як про це читаємо у Платона [3]) запитував у співбесідника: “Чи можеш ти збагнути, що помилки в різного роду діяльності постають саме з такої ось помилки – коли невіглас уявляє,

що він знавець”. За соціальними сподіваннями молодий фахівець – це людина, котра володіє певною сумою знань, умінь та навичок, які постають основою для виконання нею конкретного роду діяльності; саме для цього вона вчилася, набувала знання. Здавна триває полеміка з приводу учня: хто він? Посудина, яку треба наповнити змістом необхідних знань, чи смолоскип, який треба запалити, а він уже сам буде горіти? Розв’язання проблеми саме в діалектичному поєднанні обох можливостей, адже пасивне “заковтування” того, що “наливають” у посудину, не дасть позитивного наслідку, так само, як і смолоскип може палати лише тоді, коли *є чому горіти*.

1. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів : Літопис, 1996. – С. 308–317.

2. Біленко Т. Мовні проблеми в Україні: потенціал єднання чи конфлікту / Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. Колективна монографія в трьох книгах. Книга друга. – Київ Дрогобич : Інформаційно редакційний відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. – С. 35 – 118.

3. Платон. Собр. соч. в четырех томах. – Т.1. – М. : Мысль, 1990. – 860 с.

УДК 373.011.31

Неллі Бондаренко

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ПРАВОПИСНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ 5-7 КЛАСІВ

У статті розкривається інноваційна технологія навчання державної української мови на засадах компетентнісного підходу; розглядаються специфічні чинники становлення правописної компетентності та особливості цього процесу через реалізацію соціокультурної змістової лінії, модель вивчення мови на основі тексту. Теоретичні положення підкріплюються прикладами з чинних підручників для 5-7 класів.

Ключові слова: компетентність, компетентнісний підхід, правописна компетентність, соціокультурна змістова лінія, текст, текстоцентрична модель вивчення мови, тематика мовленнєвої діяльності.

Постановка проблеми. Високий державний статус української мови, значущість і життєва потреба досконалого володіння нею зумовлюють необхідність постійного вдосконалення теорії і методики опанування мови

в контексті комплексного й системного розв'язання проблем навчання, виховання і розвитку, формування ціннісних і світоглядних орієнтирів.

Виклад основного матеріалу. Одним із найдієвіших інструментів вирішення стратегічних завдань мовної освіти на сучасному етапі розвитку суспільства визнано компетентнісний підхід у навчанні мови. Його розробка і впровадження помітно стимулюють розвиток української лінгводидактики, відкривають нові перспективи практичного використання її здобутків.

Ефективне застосування компетентнісного підходу передбачає усвідомлення його суті на основі розмежування понять компетенція і компетентність.

Компетенція – це **суспільно запитаний рівень знань, умінь і навичок** у певній сфері діяльності людини, а **компетентність** – набута в процесі навчання **інтегрована здатність особистості**, що включає знання, вміння й навички, досвід, цінності, емоції, ставлення, які можуть цілісно реалізовуватися на практиці.

Таким чином, компетентність не обмежується сферою знань, умінь і навичок, вона формується на ґрунті особистого досвіду їх засвоєння, набуття, використання й застосування.

Компетентнісний підхід бере до уваги об'єктивну залежність рівня правописної грамотності учнів від їх особистісно значущих характеристик – культурного, загального, інтелектуального і мовленнєвого розвитку, начитаності, багатства словника та ін.

Щоб успішно здійснювати мовленнєву діяльність для реалізації життєвих цілей, учням треба оволодіти **комунікативною компетентністю**, яка є об'єктом, кінцевою метою навчання мови і **включає мовну, мовленнєву, соціокультурну та діяльнісну (стратегічну)**.

Мовна компетентність, своєю чергою, має такі складові: **орфоепічну, лексичну, морфологічну, синтаксичну, правописну** та ін.

Становлення правописної компетентності, на відміну від традиційного формування орфографічних і пунктуаційних навичок, передбачає врахування перелічених раніше особистісних факторів. А це потребує актуалізації питань взаємодії мови й акумульованої в ній культури (матеріальної та духовної), що закодована в текстах; співвідношення спеціальних мовних та фонових екстралінгвістичних знань, які забезпечують зміст мовленнєвої діяльності, її предметність; взаємозв'язаного опанування всіх чотирьох видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання і письма та ін.

Основні аспекти компетентнісного підходу у формуванні правописної грамотності учнів реалізуються в змісті мовної освіти через **соціокультурну змістову лінію**. Вона ґрунтується на суспільній, пізнавальній

та культуросносній функціях мови, відображає взаємозалежний зв'язок: людина – суспільство – мова – знання – культура і передбачає вивчення мови в контексті приватного й суспільного життя, акумульованих у ній знань, створеної нею й відображеної в ній культури, взаємозв'язків із культурними надбаннями народів світу.

Соціокультурна змістова лінія включає відомості, які розкривають феномен особистості, суспільства, людської спільноти, України й українства в їх самобутності й всепланетарності водночас. Це основні світоглядні ідеї, ідеали, морально-етичні уявлення, естетичні вподобання, особливості менталітету, матеріали, пов'язані з історією, географією, екологією, матеріальною та духовною культурою тощо.

Соціокультурну проблематику в підручниках «Українська мова» для 5, 6 і 7 класів ЗНЗ з навчанням російською мовою авторів Н.В.Бондаренко й А.В.Ярмолюк (К.: Освіта. – 2005; 2006; 2007) представлено, зокрема, такими темами:

5 клас

«Звичаї давніх слов'ян», «За що київського князя Ярослава назвали Мудрим», «Діти Ярослава Мудрого», «Діло майстра величає», «Школа – святиня і надія народу», «Природні багатства України», «Цікаве про природу»; «Хай б'ється завжди зелене серце природи», «Птахи України», «Ти завжди відповідальний за тих, кого приручив», «Звідки ми дізнаємося про новини у світі», «Світ цікавий і розмаїтий», «Спорт у нашому житті», «Біографія звичних речей. Конверт. Дзвінок. Авторучка. Гудзики». «Транспорт у минулому і сьогодні», «Збудуймо храм!» «Як живеться скупому серед людей», «Чужим добром не забагатієш», «Світ не без добрих людей», «Загадки блискавки», «Кольорові дощі», «Всі люди – брати і сестри», «Квіти України», «Добро твориться просто – ні за так», «Іноземці про Україну», «Правда яскравіша за сонце», «Де взяти кольорів стобарвних і живих для трав і квітів весняних?», «Сучасне телебачення», «Робота в космосі», «Диво оживлення малюнків (анімація)», «Картини Катерини Білокур», «Мистецтво гончарів», «Ким бути і ким не бути», «Як будують кораблі», «Про запорожців», «Яке воно було, те лисенятко?», «Дружби дружбою шукають», «Що мене здивувало в зоопарку», «Веснонько любая, часу не гай», «Чим приваблюють дороги», «Почому ківш лиха», «Картини Миколи Пимоненка», «Осанна дереву», «Все добре переймай, а зла уникай», «Чому я займаюсь ранковою зарядкою», «Чому люди різних професій не можуть обійтися один без одного», «Краса лебедина», «До побачення, ластівочки!», «Україна – морська держава», «Покинуте гніздо», «Перший трамвай», «Чому Місяць – скибочкою?», «Яку людину вважають вихованою» та ін.

6 клас

«Красиві слова і красиві діла», «Без айстр і осінь – не осінь», «Чим ми завдячуємо своїм учителям», «Куди ж поділася культура? Коли повернеться до нас?», «Які ми в нашій сім'ї?», «Будинок з химерами», «Яким повинен бути справжній друг і що руйнує дружбу», «Школа майбутнього», «Микола Лисенко», «Центр Європи», «Яким буде ХХІ століття?», «Хто і як змінює обличчя Землі», «Гераклами не народжуються», «Веселка на снігу», «Дива тваринного світу», «Таємниці Стародавнього Єгипту», «Квітковий годинник», «Яка будівля найвища у світі?», «Чи може людина жити в космосі?», «Професії автомата», «Вогонь: друг чи ворог?», «Найвідоміші штани», «Сторінки історії», «Відомі винахідники», «Як будували криголам», «Перша підзорна труба», «Винайдення парашута», «Сім чудес світу», «Сузір'я яблук світиться крізь листя», «Природа: і храм, і майстерня», «Ти добро лиш твори повсюди» та ін.

7 клас

«Слава українських майстрів», «Українські самоцвіти», «Спорт у житті видатних людей», «Перлина Криму», «Світ твоїх захоплень», «Обличчя – дзеркало душі», «Що я прочитав на одному обличчі», «Підземні палаци України», «Семибарвне диво», «Мова квітів», «Сторінки світової історії», «Скарби України», «Чи можна стати розумнішим?», «Краса землі», «Портрети генія», «Книги – ключ до знань», «Клімат нашої планети», «Підкорювачі вершин», «Весільний коровай», «Техніка на службі в людини», «Думайте, читайте... (Т.Шевченко)», «Універсальна мова (есперанто)», «Телефон: учора, сьогодні, завтра», «Безцінні скарби минулого», «Барви моря», «Український степ», «Цікаве, дивовижне, загадкове», «Добро твориться просто...», «Нерозгадані таємниці», «Автомобіль – не розкіш...», «Барвистий килим землі», «Звичний циферблат», «Чи можемо ми зберегти Землю?», «Бо ти на Землі – людина...», «Природа мудра. Все створила мовчки», «Вік інформації», «Принеси в цей світ добро...», «Звуки і пахощі літа», «Світ який – мереживо казкове!» та ін.

Оптимальною системою, яка згармонізувала б мовний і мовленнєвий розвиток і забезпечила належний рівень комунікативної компетентності у єдності всіх її складників, нами було визнано **модель вивчення мови на основі текстів** широкого спектру проблематики, що належать до різних типів, стилів і жанрів. Практика впровадження текстоцентричної системи опанування української мови як державної в загальноосвітніх навчальних закладах із навчанням російською мовою за підручниками Н.В.Бондаренко й А.В.Ярмолюк засвідчила, що така модель дає реальну можливість особистісно зорієнтувати мовну освіту, значно посилити

світоглядний, пізнавальний, розвивальний, культурознавчий і виховний потенціал курсу, успішно здійснювати функціональний підхід до подання й засвоєння мовної теорії, комплексно розвивати вміння й навички в усіх видах мовленнєвої діяльності, зокрема й тих, які істотно впливають на формування правописної компетентності учнів.

Більшість текстів, що є стрижневими в системі уроків, реалізують інформаційно-пізнавальну функцію. Вони містять основний фактаж із порушеної автором проблеми і формують фонові знання учнів, необхідні для активізації та змістового наповнення їх мовленнєвої діяльності.

Текст, за наявними в ньому одиницями, явищами чи закономірностями мови, співвідноситься з конкретною мовною темою. Система дотекстових, текстових (по ходу читання) й післятекстових завдань дає змогу ознайомити учнів з новим мовним явищем, простежити за його функціонуванням у мовленні. На основі роботи з текстом в учнів формуються відповідні вміння і навички (орфоепічні, лексичні, орфографічні, пунктуаційні та ін.). Пов'язані з текстом і його проблематикою аспектові завдання та співвіднесені з ними усні й письмові вправи аналітичного, конструктивного і творчого характеру забезпечують формування, розвиток і вдосконалення відповідних (зокрема й правописних) умінь і навичок, набуття здатності застосовувати їх під час продукування мовлення, створення власних висловлювань.

Під час виконання комплексних завдань на основі тексту в учнів культивується увага до семантики, вимови, особливостей правопису і вживання слів, активізується і збагачується словник. Учень краще засвоїть слово з комунікативною метою, якщо він його почує, прочитає у відповідному контексті, вимовить, правильно пише, введе в словосполучення, речення і використає у зв'язному мовленні. Завдяки системі завдань і вправ на основі тексту учні мають можливість систематично повторювати вивчений раніше матеріал, закріплювати засвоєну теорію, вчать застосовувати здобуті знання в новій ситуації, вдосконалюють набуті на попередніх уроках вміння і навички. Такий підхід особливо ефективний при формуванні правописної компетентності учнів.

Кращому розумінню викладених теоретичних положень сприятиме їх унаочнення на матеріалі чинного підручника для 6 класу авторів Н.В.Бондаренко й А.В.Ярмолюк.

§ 17. Іменники III відміни, їх відмінювання

Микола Лисенко

171. І. Прислухайте, слідкуючи за текстом. Відпрацюйте вимову слів *старовинного, шляхétних, неабіякі, напологливiстю, пам'яттю*,

музикальністю, фортепіанні, Лейпцизької консерваторії, диригент. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

Микола Лисенко народився у тисяча вісімсот сорок другому році. Він походив зі старовинного козацького роду.

Займатися музикою Микола почав із п'яти років і виявив неабіякі здібності. Його талант розкрився завдякі **матері**. Годинами хлопчик підбирав різні мелодії на роялі. Микола працював із великою **наполегливістю** і швидко опановував техніку гри на фортепіано. Всі були здивовані його чудовою музичною **пам'яттю** і смаком. Дорослих вражало, з якою **музикальністю** і технічною **легкістю** виконував Микола складні для його віку фортепіанні п'єси.

Лисенко був здібним до науки взагалі. Гімназію він закінчив зі срібною **медаллю**. Був успішним випускником Лейпцизької консерваторії.

З-під пера композитора вийшло безліч музичних творів – від мініатюр до опер. Він поклав на музику понад дев'яносто творів із «Кобзаря» Тараса Шевченка. Микола Лисенко уславив себе як піаніст світового рівня, диригент, організатор професійних хорових колективів, яких на той час не було.

Він був і є **гордістю** України (За Л.Архимович, М.Гордійчуком).

музичний

пов'язаний із музикою, той, що використовується для музики:
музичні інструменти, музичний вечір.

музикальний

схильний до музики, здібний у музиці: *музикальний слух, музикальний талант.*

II. Сформулюйте і запишіть запитання до першого і другого речень. Що вам було відомо про Миколу Лисенка, а про що ви вперше дізналися з тексту?

III. Як ви розумієте вислови **покласти на музику**, **вийти з-під пера**? В якому значенні тут ужито виділені слова?

Поясніть правопис слів, *Лейпцизька* (консерваторія), *мелодії*, *диригент*.

IV. Випишіть із тексту виділені слова, позначте закінчення. Користуючись таблицею, визначте відміну іменників, поясніть особливості їх відмінювання і правопису.

1. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

2. Бондаренко Н.В. Проблеми формування правописної компетентності учнів 5-7 класів на уроках української мови та шляхи їх розв'язання / Неллі Володимирівна Бондаренко // Українська мова і література в школі. – 2012. – № 4. – С. 7-9.

3. Бондаренко Н.В., Ярмолюк А.В. Концепція підручника української мови для шкіл з російською мовою навчання / Неллі Володимирівна Бондаренко, Алла Володимирівна Ярмолюк // Дивослово. – 2002. – № 4. – С. 66-71.

4. Бондаренко Н.В., Ярмолюк А.В. Українська мова. Підручник для 5 (6, 7, 8, 9) класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою. – К.: Освіта, 2005 (2006, 2007, 2008, 2009).

5. Бондаренко Н.В. Текстоцентрична система вивчення державної мови: теоретичний і практичний аспекти // Реалізація державної мовної політики України щодо вивчення української мови як державної. Матеріали міжнародного науково-методичного семінару 9-10 червня 2009 року, м. Ужгород. – Ужгород: Ліра, 2009. – С. 143-153.

В статье раскрывается инновационная технология изучения государственного украинского языка на основе компетентностного подхода; рассматриваются специфические факторы становления правописной компетентности и особенности этого процесса через реализацию социокультурной линии содержания обучения языку, модель его усвоения на основе текста. Теоретические положения подкреплены примерами из действующих учебников для 5-7 классов.

Ключевые слова: компетентность, компетентностный подход, правописная компетентность, социокультурная линия содержания, текст, текстоцентрическая модель изучения языка, тематика речевой деятельности.

УДК 373.5.016:821.161.2:008

Валентина Братко (Київ)

ФОЛЬКЛОР ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (5 кл.)

У статті визначено методи, прийоми, види роботи та основні шляхи формування літературної компетентності під час вивчення фольклорних творів у культурологічному контексті на уроках української літератури в 5-6 класах загальноосвітніх навчальних закладів.

Ключові слова: фольклор, літературна компетентність, комунікативна компетентність, методи, прийоми, українська література.

Постановка проблеми. У Державному стандарті базової й повної середньої освіти (2011 р.) зазначено, що метою освітньої галузі «Мова і література» є «розвиток творчої особистості, формування у неї гуманістичного світогляду, національної свідомості, високої моралі, активної громадянської позиції, мовленнєвої і читацької культури, комунікативної й літературної компетентностей, естетичних смаків, ціннісних орієнтацій [2]».

Особливого значення у сучасних умовах набуває вивчення фольклору як засобу реалізації культурологічного аспекту під час вивчення української літератури. Фольклор (від англ. folklore – народна мудрість, знання) – це важлива складова культури народу. Фольклорні твори з давніх часів є невід’ємною часткою дитячого читання й водночас одним із джерел, що збагачує дитячу літературу й долучає учнів загальноосвітніх навчальних закладів до джерел національної культури. Витоки українського фольклору як історичної основи художньої культури мають багатовікову історію й відображають вічні духовні цінності народу, зберігаючи кращі риси його ментальності. Досягнення духовності є головним завданням людського життя.

Метою статті є визначення ефективних методів, прийомів, видів роботи під час вивчення фольклорних творів у культурологічному контексті та шляхів формування літературної компетентності учнів 5-х класів загальноосвітніх навчальних закладів на уроках української літератури.

Вибір нами вікової категорії обумовлений запровадженням нової навчальної програми з української літератури та домінуванням образного мислення й високої емоційної вразливості, притаманних молодшим підліткам. Шкільна практика переконує, що молодший підлітковий вік – це один із найважливіших етапів життя людини, найсприятливіший час для становлення особистості. З одного боку – це вік соціалізації, входження в світ людської культури й суспільних цінностей, з іншого – вік індивідуалізації, відкриття й утвердження власного неповторного «Я». Підлітки вчаться рефлексувати на свої розумові дії й операції, переживати від цього інтелектуальні почуття. Вони здатні не тільки опанувати зміст літературного твору, а й отримувати естетичну насолоду від прочитаного, адже у них формується естетичне сприймання літературного тексту, творів образотворчого мистецтва, музики тощо. Систематична, цілеспрямована робота з проблеми навчання української літератури у культурологічному контексті на уроках української літератури в 5-у класі можлива за умови використання ефективних методів, прийомів і форм роботи, до яких належать перш за все ті, що сприяють формуванню літературної компетентності.

Вклад основного матеріалу. Літературна компетентність передбачає формування усвідомлення специфіки літератури як мистецтва слова, її місця в системі інших видів мистецтва; знання літературних творів, основних фактів життя і творчості видатних письменників; оволодіння основними літературознавчими поняттями; визначення жанрових і стильових особливостей художніх творів; формування читацького досвіду, творчих здібностей до створення усних і письмових робіт різних жанрів, уміння орієнтуватись у світі художньої літератури і культури.

Провідну роль у формуванні літературної компетентності відіграють уроки української літератури. У контексті сучасних інноваційних технологій культурологічний аспект уроку набуває суттєвого значення. Завданнями уроків є виховання інтересу та потреби в самостійному прочитанні фольклору; формування інформаційної компетентності (уміння здобувати первинну інформацію – сприймати основний зміст фольклору); уміння обробляти інформацію (виділяти головне, робити висновки); формування комунікативної компетентності (робити короткі записи в робочому зошиті, володіти нормами діалогічного мовлення на уроці); формування культурологічної компетентності (культурологічна насиченість уроку, введення додаткової культурознавчої інформації). Своєю чергою вчителі-словесники загальноосвітніх навчальних закладів мають прищеплювати учням любов до української літератури, вчити відчувати красу художнього слова, розвивати творчі й комунікативні здібності школярів.

У зв'язку з означеною проблемою важливо було проаналізувати чинну навчальну програму та підручники з української літератури для 5-го класу з точки зору їх можливостей для досягнення поставлених завдань. Загалом, п'ятикласники на уроках української літератури засвоюють слов'янську міфологію, народні перекази та легенди; інші жанри фольклору, серед яких основне місце займає казка; ознайомлюються з історичним минулим свого народу, долучаючись до традиційних цінностей, норм і звичаїв національної культури. Учні 5-го класу вже мають певний читацький досвід, оскільки вони читали й обговорювали фольклорні твори в початковій школі. Знання про літературу як мистецтво слова формуються у них на основі набутого читацького досвіду й засвоєння нового навчального матеріалу.

Вивчення фольклорних творів у культурологічному контексті дає змогу на уроці літератури вести мову про їх національну специфіку, виявляти подібні або відмінні явища, з'ясувати художні особливості, формувати ціннісні орієнтири п'ятикласників, розкривати фольклорні сюжети у творах мистецтва (живопис, кіно, музика, мультиплікація). Новою навчальною програмою передбачено, що учні мають уміти виразно і вдумливо читати міфи, легенди, казки та переказувати їх, розповідати про їх виникнення; знати зміст українських казок, розуміти особливості їх побудови, роль фантастичного елемента у них; характеризувати казкових героїв, аналізувати реальне і фантастичне; уміти пояснювати народні уявлення про добро і зло, красиве і потворне, смішне і страшне (на основі текстів казок); висловлювати власні міркування про зміст казки, проводити аналогії з сучасним життям; називати види за-

гадок і відгадувати їх; називати види прислів'їв і приказок, уміти їх пояснювати й відрізнити прислів'я від приказки тощо.

До основних методів, прийомів і видів робіт, які сприятимуть формуванню літературної компетентності (у т.ч. інформаційної, комунікативної й культурологічної) на уроках української літератури, належать такі: засвоєння змісту міфів і легенд, народних і літературних казок, розуміння дотепності та мудрості загадок, прислів'їв і приказок; робота над технікою читання та його виразністю; колективна бесіда; складання плану й анотації; написання відгуку про міф, легенду, народну казку тощо; переказування міфу, легенди, казки, окремих їх епізодів; формулювання запитань за змістом міфу, легенди, казки та до казкового героя; усні й письмові відповіді на запитання; робота з ілюстраціями і бесіда за їх змістом; аналіз мови фольклорних творів, творчі вправи (підбір епітетів, метафор, порівнянь), добір заголовків до окремих частин твору; складання діалогів казкових героїв із використанням нових слів та ін.

Сприймання фольклору на уроках української літератури – це інтелектуальний і емоційний процес, у ході якого відбувається розуміння п'ятикласниками інформативної основи тексту, розвиваються вміння визначати його жанрові ознаки, оцінювати текст з аргументацією власної думки, використовувати здобуті знання у нових навчальних ситуаціях. Тому вчителю слід ретельно продумувати систему запитань і завдань, які сприятимуть активізації навчальної діяльності учнів, зокрема «поведуть» дітей від інтуїтивного розуміння фольклорних творів до самостійного й усвідомленого відкриття їх духовних істин.

Сучасна шкільна практика засвідчує, що ефективною є та методична система, яка передбачає практичну реалізацію діалогічної діяльності учнів. Діалогічність – це показник якості культурного існування людини: *«Бути означає спілкуватися діалогічно»* [1, с.294]. Система роботи з розвитку діалогічного мовлення – це, насамперед, розвиток уміння вести діалог, реалізація комунікативних здібностей учнів, у т.ч. формування комунікативної компетентності. Діалог читача з літературним твором відбувається під час прочитання твору й проектується в широку панораму культурно-історичного процесу як діалог культур. Навчання діалогічного мовлення може здійснюватись на етапі цілісного сприймання виучуваного тексту, що містить діалог, і дає змогу формувати уявлення про його особливості; запроваджувати вправи аналітичного характеру (наприклад, визначати тему діалогу, з'ясувати адресата мовлення, осмислювати зміст та ін.); відтворювати прочитаний діалог в особах.

Обов'язковим елементом культурологічного аспекту уроку є словникова робота, що передбачає уточнення й збагачення учнівського слов-

ника у формі пояснення й усвідомлення нових слів і словосполучень за допомогою прийому синонімічної заміни. З раннього дитинства через казкові образи у свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками, стає засобом висловлювання власних думок та емоцій. Під час вивчення міфу, народної казки, загадки, прислів'я та приказки збагачується словник п'ятикласників образними висловами, адже фольклорні твори дають уявлення передусім про традиції та обряди українського народу. Окрім того, їх зміст виховує культуру спілкування, спонукає висловлювати власну думку щодо прочитаного. Так, у ході такої роботи зверталась увага на характерну поетику й суто народний стиль художнього відображення дійсності в українських народних казках, в яких використовуються всі види лексичних засобів виразності: метафора, епітет, порівняння та ін.

Реалізації культурологічного аспекту уроку під час вивчення фольклору також сприяє використання творів мистецтва, що пов'язані з національними мотивами й мають особливу цінність у виховному впливі на дитину. Так, українські народні казки здебільшого мають цікаві, динамічні, захопливі сюжети, зрозумілі й доступні учням. Графічні ілюстрації до народних казок допоможуть збагатити художній досвід п'ятикласників і поглибити їхні знання про національну культуру та народні звичаї. У дитячій літературі, як відомо, взаємодіють два види мистецтва: художнє слово (текст), що виражає ідейний зміст у цілому, та ілюстрація, що зображує його візуальні сторони, доступні й зрозумілі дітям. Ілюстрація – типовий опис, наочне зображення, галузь образотворчого мистецтва (головним чином графіки), пов'язана з образною інтерпретацією змісту літературних творів, малюнок [3, с.184].

Цілісному сприйняттю учнями змісту фольклору сприятиме, на нашу думку, презентація ілюстрацій українських художників, під час якої особливий акцент пропонується зробити на формуванні загальних уявлень про те, що ілюстрація тісно пов'язана із текстом міфу, легенди або казки; головні персонажі яскраво й чітко зображені, зазвичай на передньому плані або в центрі малюнка; другий план художники-ілюстратори зображують залежно від сюжету, здебільшого воно підкреслює характерні риси головних персонажів (обставини, в яких вони живуть і діють).

Висновки. Виховати естетичну культуру сприйняття фольклору, сформувати потребу систематичного спілкування з творами мистецтва означає передбачити цілісний духовно-моральний та інтелектуальний розвиток учнів. Вивчення фольклору на уроках української літератури у культурологічному контексті дає змогу вчителю-словеснику працювати

творчо, широко застосовувати різні форми й методи роботи, нетрадиційні форми уроку залежно від змісту навчального матеріалу, рівня знань і вмінь учнів; розвивати діалогічне мовлення; використовувати на уроках твори мистецтва з їх потужною силою емоційного впливу на свідомість дітей; забезпечувати реалізацію культурологічної змістової лінії, визначеної в Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти (2011).

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Сов. Россия, 1979. – 320 с.

2. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. – [Електронний ресурс] / [Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392] – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/images/files/loshkilna-serednya/serednya/derzhstandart/post_derzh_stan.dok

3. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Укладачі В.Яременко, О. Сліпушко. – Т.2. – К.: вид. «Аконіт». – 911 с.

The article deals with the methods, techniques, types of work and the main ways of creating literary competence in the process of studying folklore works in the cultural context on the lessons of Ukrainian literature in 5-6th forms of secondary educational establishment.

Keywords: *folklore, literary competence, communicative competence, methods, techniques, Ukrainian literature.*

УДК 83 145.13

Лариса Варзацька (Київ)

МІЖПРЕДМЕТНА ІНТЕГРАЦІЯ В СИСТЕМІ МОВНОЇ ОСВІТИ

В статті розкрито мотиваційні, змістові, операційні складники методики компетентісного навчання української мови, що ґрунтуються на послідовному використанні системних мовних і мовленнєвих зв'язків, завдяки чому створюються оптимальні умови для ефективного використання міжпредметної інтеграції як засобу опанування учнями узагальнених способів пізнавальної і мовленнєвої діяльності з метою утвердження їхньої активної життєвої позиції, осягнення ними ідеалів добра, краси, істини, любові до рідної землі, її культури.

Ключові слова: *системні мовні і мовленнєві зв'язки, опорні уміння, комплексні вправи, метод проєктів, методи і форми інтерактивного навчання, готовність до суспільно корисної праці, змістоутворювальні мотиви, саморозвиток, самопізнання, типи інтегрованих уроків.*

Постановка проблеми. Необхідність формування всебічно розвиненої, висококультурної особистості, здатної до ефективної продуктивної діяльності в певній сфері, зумовлена потребами демократичного суспільства в Україні. Останнім часом набуває особливої актуальності проблема компетентнісного підходу до навчання, розвитку і виховання учнівської молоді, що спричиняється типовою для сучасної школи ситуацією: учні здатні опановувати теоретичні знання, але відчувають значні утруднення під час використання цих знань для розв'язання конкретних життєвих задач.

Аналіз останніх досліджень. У новітніх дослідженнях російських дидактів (В. Краєвський, А. Хуторський) розкрито відмінність між компетенцією і компетентністю, яка існує з освітньої точки зору; з'ясовано метапредметну (надпредметну або допредметну) сутність ключових компетенцій, які виходять з межі окремих предметів і лише конкретизуються в програмі і навчальному матеріалі як їх метапредметні елементи. Українським дидактом О. Савченко компетентнісний підхід характеризується як результативно-діяльнісна освіта. У працях російських учених (Н.Свирина) для означення цього типу навчання вживається термін системно-діяльнісна освіта. Компетентнісний і особистісно зорієнтовані підходи для досягнення освітніх цілей інтегруються, в результаті чого особистісно зорієнтоване навчання стає ефективним засобом реалізації компетентнісної системно-діяльнісної освіти.

Мета статті обґрунтувати лінгводидактичні засади компетентнісного навчання української мови як системно-діяльнісного типу навчання, розкрити функції міжпредметної інтеграції як засобу формування узагальнених способів діяльності особистості.

Виклад основного матеріалу. Сконструйований нами тип компетентнісного навчання програмує опанування мовних знань способом розв'язання мовленнєвих завдань. Зміст дослідного учіння в ньому реалізується: 1) **системою комплексних вправ** за мірою допомоги, рівнем творчості, способом інтегрування видів діяльності, зорієнтованою на досягнення єдності емоційно-образного і логіко-поняттєвих аспектів пізнання та оптимальне співвідношення когнітивної та ефектної (емоційно-вольової) сфер особистості як двох взаємопов'язаних форм психічного відображення об'єктивного світу; 2) та **проектною діяльністю** як визначального засобу мотиваційного включення учнів у пізнання і словесну творчість, здобуття ними суб'єктного досвіду. Основними способами розвивальної допомоги слугують інтерактивні методи і форми навчання.

Системотвірним компонентом організованого пізнання на суб'єкт-суб'єктних стосунках є комплексні справи. Сконструйовані вони з позиції теорії мовленнєвої діяльності, їм притаманна сукупність таких ознак:

- будуються вони на основі системи текстів, об'єднаних певною темою соціокультурної змістової лінії, з чітко вираженими соціокультурними, дидактичними, виховними функціями (див. Таблицю), у яких виучувані мовні знання є типовими, найбільш вагомими для вираженої думки та органічно поєднуються з емоційно-образною (ігровою, художньою), дослідницькою діяльністю;

- своїм змістом спонукають дітей до словесної творчості й водночас націлюють на розв'язання лексичних, граматичних, правописних завдань у їхніх системних зв'язках;

- ґрунтуються на засадах методу узагальнених предметних структур та узагальнених способів діяльності (методу укрупнених дидактичних одиниць);

- їхня послідовність визначається сутністю опорних умінь, завдяки чому створюються оптимальні умови для опанування програмового матеріалу через порівняння, переконструювання, встановлення внутрішньопоняттєвих (складносурядне речення і просте з однорідними присудками), зовнішньопоняттєвих (змінена форма слова, спільнокореневі слова), міжпредметних зв'язків, міжпредметну інтеграцію з метою формування узагальнених умінь пізнавальної і мовленнєвої діяльності.

Таблиця

Текст, його соціокультурні, розвивальні, дидактичні і виховні функції		
Як спосіб прилучення дітей до духовної культури народу; розширення їхнього кругозору, формування особистісного бачення краси, добра, істини	Як засіб унаочнення мовних явищ з метою активізації пізнавальних процесів; як спосіб укрупнення навчальної інформації; активізації евристичної бесіди з метою формування узагальнених способів пізнання	Як інструмент оволодіння узагальними уміньми сприймати, відтворювати, будувати й поліпшувати текст; як спосіб збагачення словника і граматичної структури учнівського мовлення; як засіб формування авторського задуму

У системі компетентнісної мовної освіти як результативно-діяльнісної значно розширюються функції методу проектів, зростає їх соціальна спрямованість, у результаті чого створюються повноцінні умови

для включення учнів у виконання різних ролей: громадянина, виборця, представника, споживача, покупця, клієнта, виробника, еколога, історика, журналіста, літературознавства, лінгвіста, видавця, художника, композитора, письменника, члена сім'ї.

Найважливішими методичними умовами успішної організації проєктної діяльності є обрання для уроку такої теми соціокультурної змістової лінії, яка б давала можливість: 1) включати учнів у виконання різних соціальних ролей і 2) водночас розкривати роль виучуваних мовних знань у вираженні думки з метою формування узагальнених способів діяльності.

Наведемо зразки таких завдань, які вміщено до підручника О.В. Заболотного, В.В. Заболотного «Українська мова». 10 клас. – К. Генеза, 2010.

Тема 1. Орфографія. Фонетика. Стилїстика.

Об'єднайтесь у групи. Створіть рекламу норм української літературної вимови.

Тема 2. Будова слова. Словотвір. Стилїстика.

Об'єднайтесь у групи. Проведіть круглий стіл на тему: «Географічні назви нашого краю». Підготуйте невеличке повідомлення про похідні назви вашого населеного пункту, району чи області (назви міст, сіл, мікрорайонів, вулиць, гір, рік). Зверніть увагу на ті назви, які утворилися певним способом словотворення, є похідними від інших назв.

Підготуйте фотоматеріали, карти, запросіть старожилів, музейних працівників, істориків.

Тема 3. Лексика. Фразеологія. Стилїстика .

Об'єднайтесь у групи. Підготуйте стінну газету на тему 2 „У світі лексики і фразеології”.

Тема 4. Морфологія. Стилїстика.

Об'єднайтесь у групи. Складіть етюд у художньому стилі, використовуючи слова, обрані Вашою групою під час спостережень за певним об'єктом природного середовища.

Організуючи компетентнісне навчання на уроках української мови і мовлення, акцентуємо передусім на системному використанні таких характерних ознак методу проєктів, як наявність актуальної творчої чи дослідницької діяльності, для розв'язання якої необхідні інтегровані знання, що виводять учня за межі навчального предмета, допомагають установити особистісно значущі зв'язки з іншими освітніми галузями, завдяки чому значно підвищується оперативність, системність здобутих знань, умінь, навичок, способів діяльності. У такій ситуації учень сам може обирати опорні знання з різних предметів з максимальною орієн-

тацією на власний досвід, здобутий як під впливом попереднього навчання, так і широкої взаємодії з довкіллям.

У структурі уроку української мови і мовлення метод проектів забезпечує передусім мотиваційну включеність учня у процес пізнання, завдяки чому створюються оптимальні умови для активності його як активного співтворця на всіх його етапах. На першому етапі учень до вивчення нового матеріалу у позаурочний час вивчає певний об'єкт дійсності, знаходить і створює знання про нього, конструює суб'єктивні образи, одержує особистісний освітній продукт – **суб'єктний досвід**. На другому етапі учень має можливість зіставити власний освітній продукт з освітніми продуктами своїх однокласників та історико-культурними аналогами людства в певній галузі. Третій етап є узагальнений, він дає змогу кожному учневі на основі зіставлень, проведених на попередньому етапі, створити сукупний **освітній продукт виучуваного**.

Створюючи власний проект, учні включаються в самостійне розв'язання творчої чи дослідницької проблеми. Кожен створює образ виучуваними засобами, які відповідають його природним нахилам, інтересам, смакам, уподобанням – здобувають суб'єктний досвід. На уроці під час актуалізації результатів проектної діяльності школярі обмінюються з однокласниками, учителем здобутими знаннями про довкілля, чуттєвим досвідом, способами дослідницької і творчої діяльності, прийомами розумових дій. Створюється атмосфера інтелектуальних, моральних, естетичних переживань зіткнення поглядів до пошуку істини. Стає можливою постановка і розв'язання проблемних запитань і завдань на рівні внутріпредметних, міжпредметних зв'язків, міжпредметної інтеграції, у ході розв'язання яких учні включаються в цільовизначення, планування, організацію власного учіння, рефлексію – опановують усю сукупність оргдіяльнісних умінь.

У практиці навчання метод проектів успішно використовується також як ефективний засіб розвитку наукових, літературних, мистецьких здібностей особистості. З цією метою учнівський колектив об'єднується протягом кількох років для розв'язання актуальних проблем. Приміром, проект «Житомирє мій сивочолий, та гордість моя і краса!», створений Людмилою Кратасюк (Див. «Дивослово» №9, 2012. – С. 15-17).

Таким чином, метод проектів є ефективним засобом

- мотиваційного включення учня в процес пізнання і словесної творчості, здобуття ним суб'єктного досвіду;
- розвитку креативних умінь особистості, набуття здатності переносити знання уміння, навички, способи діяльності у нові ситуації;

- постановки і розв'язання проблемних запитань і завдань на рівні внутрішньопредметних, міжпредметних зв'язків, міжпредметної інтеграції з метою формування узагальнених способів діяльності, оргдіяльнісних умінь;

- виконання учнем різних соціальних ролей.

Грунтуючись на розвивальних, креативних, виховних функціях методу проєктів, у ході експериментального дослідження лабораторії навчання української мови Інституту педагогіки НАПН України створено **три основні типи** інтегрованих уроків української мови і мовлення.

Перший тип – засвоєння нових мовних знань, представлено моделями уроків учителів Тетяни Биконь «Займенник як частина мови» (6 клас) та Наталії Білокінь «Частка як службова частина мови» (Див. часопис «Дивослово» №9, 2012. – С. 10-15).

Другий тип – розкриття виражальних можливостей виучуваних мовних засобів, розвиток словесної творчості. Знаходить конкретизацію в методичній розробці Олени Дрик «Мій життєвий вибір» (Див. часопис «Дивослово» №7, 2012. – С. 10-13).

Третій тип – формування самостійності учня-читача, його ціннісних орієнтирів обґрунтовано у досвіді учителя Галини Дідух «Позакласне читання: творчість Ліни Костенко (6-9 класи)» (Див. часопис «Дивослово» №2, 2013. – С. 9-17).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Здобуті на інтегрованих уроках української мови і мовлення узагальнені способи діяльності стають для учнів засобом і умовою розвитку сприймання, мислення, уяви, емоційно-вольової сфери, здібностей, оволодіння рефлексивною діяльністю, опанування компетентностей – ключової (комунікативної) і предметної (мовної).

1. Амонашвили Ш. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / ш. Амонашвили. – Минск, 1990.

2. Бацевич Ф.С. Нариси лінгвістичної прагматики: монографія / Ф.С. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.

3. Бондаревська Є. Гуманістична парадигма особистісно-зорієнтованого навчання / Э. Бондаревська // Педагогіка. – 1997. – № 4.

4. Варзацька Л. О. Українська мова й мовлення. Розвивальне навчання в початкових класах: навчально-методичний посібник. / Л.О. Варзацька. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 360 с.

5. Варзацька Л. О. Навчання мови та мовлення на основі тексту 2 – 4 класи: навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 112 с.

6. Варзацька Л. О. Інтерактивні технології в системі особистісно зорієнтованої освіти / Л.О. Варзацька, Л.М. Кратасюк // Бібліотека «Дивослово». – № 4. –2006.

7. Гриценко Л. Основні ідеї інтерактивного особистісно-зорієнтованого навчання / Л. Гриценко // Завуч. – 2003. – № 15.
8. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.Н. Проколенко / Г. Костюк. – К., 1989. – 460 с.
9. Краєвський В. Дидактика и методика: учебное пособие / В. Краевский, А. Хуторской. – М.: Академия, 2007. – 352 с.
10. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен / пер. с англ. – М.: Когито-центр, 2002. – 396 с.
11. Савченко О.Я. Ключові компетентності – іноваційний результат шкільної освіти / О.Я. Савченко // Рідна школа. – 2011. – № 8-9.
12. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям / Сухомлинський В. – Вибрані твори: у 5 т. – Т. 3. – К., 1997.
13. Токмань Г. Методи викладання літератури в їхній особистісній спрямованості на учня / Г. Токмань // Дивослово. – 2004. – № 2.
14. Ушинський К. Питання навчання і виховання в початковій школі / К. Ушинський. – Вибр. твори: у 2 т. – К., 1972.
15. Фасоля А. Загальнонавчальні уміння в системі літературної освіти: інструмент, без якого не обійтися. // Дивослово. – 2012. – № 10.
16. Холодна М. Формирование персонального познавательного стиля ученика // Башмаков М.О. Теория и практика продуктивного обучения. – М., 2000.
17. Хуторской А. Современная дидактика / А. Хуторской. – СПб., 2001.

УДК 811.161.2'373

Надія Васильківська (Тернопіль)

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розкрито роль першої навчальної книги з рідної мови для патріотичного виховання молодших школярів як одного з компонентів соціокультурної компетентності. Подано методичні рекомендації щодо роботи з текстами та ілюстраціями Букваря для виховання поваги до державних і народних символів, рідної мови, звичаїв, природи.

Ключові слова: мовна особистість, українська мова, соціокультурна компетентність, патріотичне виховання.

Постановка проблеми. Серед пріоритетних напрямів державної політики визначено виховання національно-мовної особистості, яка на належному рівні повинна володіти рідною мовою як засобом комунікації, розвитку і самовираження, утвердження в суспільстві [4].

Навчання української мови спрямоване «на формування соціокультурної компетентності, яка охоплює загальнокультурний розвиток учнів, адаптацію їх до життя в певному соціальному середовищі, гро-

мадянське, патріотичне, морально-етичне, естетичне виховання» [5, 10].

Аналіз останніх досліджень. Соціокультурні аспекти становлення мовної особистості досліджували науковці А. Богуш, М. Вашуленко, Р. Дружиненко, В. Кононенко, Л. Мацько, В. Мельничайко, Т. Симоненко, Л. Струганець, В. Федоренко та ін. На жаль, проблема формування мовної особистості молодшого школяра, зокрема соціокультурний її аспект, у методичному плані недостатньо висвітлена на сторінках педагогічних видань. У статті ми поставили за мету розкрити роль першої навчальної книги з мови для патріотичного виховання молодших школярів. А також дати методичні рекомендації щодо роботи з текстами та ілюстраціями Букваря для виховання в першокласників любові і поваги до української мови, своєї Батьківщини, рідного народу, його культури.

Виклад основного матеріалу. До першочергових завдань формування громадянина країни належить виховання патріотизму. «Патріотизм розуміється не лише як абстрактне почуття самовідданої любові до рідної землі, її народу, держави, а й як любов до рідного слова, обожнювання своєї малої Батьківщини, непідробний інтерес до вітчизняної історії, шанування героїв і видатних співвітчизників, які жертвовно служили народові, збагачували його культуру й науку, збереження і примноження національних традицій, почуття національної гідності в поєднанні з повагою до всіх етносів, усвідомлення своєї нації і як носія неповторної своєрідності, і як органічної частини загальнолюдської спільноти тощо» [3, 15].

З початком шкільного навчання найпершим і найголовнішим підручником для першокласника стає Буквар, бо за ним він навчається грамоти та отримує уявлення про навколишній світ як цілісну багатогранну систему. А у професійних руках учителя Буквар стає незамінним інструментом. За його допомогою педагог не тільки навчає першокласників рідної мови, сприяє загальному розвитку дітей, а й формує особистість, виховує.

Добір навчальних текстів, тем для побудови діалогів і монологічних зв'язних висловлювань, використання тематичних груп слів, стійких висловів, у яких відображаються особливості матеріальної і духовної культури українського народу, його національного характеру передбачено соціокультурною змістовою лінією Державного стандарту [5, 11]. Ці завдання повною мірою реалізовано на сторінках Букваря М. С. Вашуленка, О. В. Вашуленко [1].

Загальновідомо, що любов до рідного краю, рідної культури, рідної мови починається з малого – з любові до своєї сім'ї, до своєї домівки, до своєї школи. Поступово розширюючись, ця любов переходить у любов

до рідної країни, до її історії, минулого й сучасного, до всього людства.

На основі змісту та ілюстрацій Букваря вчитель поступово розширює і поглиблює у першокласників отримані в дошкільному віці початкові уявлення про Батьківщину, розвиває й зміцнює оте сильне й природне почуття «малої батьківщини».

Буквар приділяє велику увагу вихованню в дітей любові до найрідніших людей, домашнього вогнища. Мамина пісня, її ніжне, рідне слово, приклад і порада (с.31, 33, 35, 38, 39, 46, 50, 97, 121-122), батьків приклад, його наука (с.37, 60, 74-75, 90), бабусині й дідусеві настанови, їхні знання й досвід, життєва мудрість (с.77, 79, 81, 94), родинні традиції (с.65, 87, 103) – усе це знайшло відображення на сторінках Букваря.

Отчий край, рідна місцевість, де кожен народився робив перші кроки, пізнавав довколишній світ, природу, глибоко западають у душу і постійно закликають повернутися з далеких та близьких життєвих доріг. Учитель повинен постійно залюбувати дітей у рідний край. Тексти й ілюстрації Букваря та Супутника Букваря якнайкраще сприяють реалізації цього завдання (с.5, 7, 8, 10 11, 21, 23, 42, 43, 55, 59, 67, 98-99 та інші).

Пошана до батьків, свого родоводу, традицій, любов до рідного краю завжди переростає в любов до «великої Батьківщини-України» (с.5, 116, 119, 128, 129). Батьківщина для кожного свідомого громадянина є настільки рідною, дорогою, що вона порівнюється з Матір'ю. Як матір, її не вибирають, не зраджують, вона в людини одна. «Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину», – рядки з вірша Василя Симоненка якнайкраще підтверджують зазначену думку.

У душі дитини патріотичні почуття народжуються під враженням казкових образів. «Казка – благородне джерело виховання любові до Батьківщини, яке нічим не можна замінити. Патріотична ідея казки – в глибині її змісту; створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця й розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення» [2, 177]. На сторінках Букваря є досить казок, на прикладі яких можна виховувати в учнів позитивні риси характеру. Наприклад, нещирі стосунки між друзями засуджує українська народна казка «Лисичка і Журавель» (с.106 107); бути щедрими вчить казкове оповідання «Лісовий майстер» (с.137); а бути розсудливими, поміркованими навчають казкові персонажі М. Коцюбинського (казка «Про двох цапків», с.148).

У Букварі міститься матеріал, який допоможе вчителю виховувати в учнів почуття громадянської гідності. Це, наприклад, тексти пісень (народних і колискових пісеньок, авторських пісень). Учні зможуть ді-

знатися, що в «усьому світі добре відомі прекрасні і мелодійні українські пісні» (с.95, 97, 120, 128, 143). Сучасні діти повинні знати нашу хліборобську історію. Тексти усної народної творчості на тему жнив, авторські тексти, ілюстрації про нелегку хліборобську працю (с.37, 49) сприятимуть формуванню в учнів гордості за свій трудолюбивий народ, пошани до людей праці, поваги до хліба, такого смачного й поживного, і в тяжкому труді заробленого. Про видатних, славних українців, гідних представників нашого народу учні дізнаються із текстів «Тарас Григорович Шевченко» (с.142), «Іван Якович Франко» (с.144), «Леся Українка» (с.146) та представлених на сторінках Букваря їхніх відомих творів (с.143, 145, 147).

Доленосне значення як для нації в цілому, так і для кожного українця має збереження, збагачення і дотримання українських звичаїв. «Застосування знань і засобів етнопедagogіки ставить реальний заслін бездуховності, національному нігілізму, допомагає дітям усвідомити свою роль як спадкоємців народних цінностей і традицій» [6, 227].

На сторінках Букваря (с.5, 13, 51, 128-129, 142-143, 149) є багато ілюстрацій, на яких зображено національну символіку (калина, верба, вишитий рушник). Є відтворений наш національний одяг, багатий розмаїттям барв та відтінків кольорів (з його територіальними відмінностями та особливостями) (с.5, 7, 9, 13, 35, 50, 53, 57, 77, 90, 91, 94, 105 та інші). Увазі дітей пропонується також зображення віночка (с.39, 51, 57, 129), цього своєрідного дівочого оберегу, «знахаря душі». Учитель може розповісти першокласникам, що кожна із 12-ти квіток віночка щось означає (дівочу красу, чистоту, здоров'я тощо), як і прив'язані до віночка кольорові стрічки (означають землю, сонечко, воду тощо). На свято Івана Купала дівчата пускали віночки на воду. Уявити обряд допоможе дітям текст «На Івана Купала» та відповідний сюжетний малюнок (с.57). Традиції, звичаї, обряди нашого народу представлені відповідними ілюстраціями та текстами на сторінках Букваря. Там є, приміром, закликаночки, веснянки, обрядові, народні пісні (с.89, 97, 105). У Букварі достатньою мірою відображено також перлини усної народної творчості: прислів'я, приказки, загадки, скоромовки. За визначенням К. Ушинського, «навіть чи є кращий засіб привести дитину до живого джерела народної мови і виховати в душі дитини несвідомо такт цієї мови» [7, 270].

Однією з головних ознак держави, за якою розрізняють країну в світовому співтоваристві, є її символіка. Засвоєння учнями державних символів – Державний Гімн України, Прапор, Герб – сприяє формуванню в дітей громадянської самосвідомості, патріотичних і моральних почуттів (с.3, 5, 150). На доступному для першокласників рівні вчитель повинен

пояснити, що символізує кожен із цих атрибутів Української держави. Учні дізнаються, герб – тризуб золотой барви на синьому сукні, прапор – прямокутне полотнище синього і жовтого кольору, гімн не є новоствореними, а успадковані символи українського народу. Державним Гімном України розпочинається сучасний буквар.

Нині, коли відбувається активний розвиток демократизації держави, коли від громадянської позиції кожного члена суспільства залежить демократичне майбутнє країни, питання патріотичного виховання звучить надзвичайно актуально та своєчасно. Адже збудувати процвітаючу українську державу зможуть лише її палкі патріоти, об'єднані національною ідеєю – ідеєю незалежності й державності. Отже, виникла настійна потреба формувати в учнів соціокультурні знання й уміння. Становлення мовної особистості необхідно здійснювати вже в початковій школі у процесі опанування гуманітарних дисциплін, зокрема української мови. Важливим дидактичним засобом навчання, розвитку, виховання першокласників є Буквар. Це перша і найголовніша книга, за допомогою якої дитина зможе не тільки навчитися рідної мови, а й усвідомити себе громадянином України. А Буквар М. С. Вашуленка, О. В. Вашуленко повною мірою сприятиме цьому.

Перспективними щодо соціокультурного аспекту формування мовної особистості молодшого школяра вважаємо подальші розвідки етнолінгвістичного підходу у навчально-виховному процесі.

1. Вашуленко М. С. Буквар: підручник для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М. С. Вашуленко, О. В. Вашуленко. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 152 с. : іл.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
3. Дочек Н. Своєрідність концепції виховання громадянина за спадщиною В. О. Сухомлинського / Н. Дочек // Рідна школа. – 2007. – № 9. – С. 14 – 16.
4. Концепція загальної і середньої освіти (12-річна школа) // Педагогічна газета. – 2002. – № 1(91). – С. 4 – 6.
5. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1–4 класи. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. – 392 с.
6. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка : навчальний посібник / М. Г. Стельмахович. – К. : ІСДО, 1986. – 286 с.
7. Ушинський К. Д. Рідне слово. Книжка для тих, хто навчає / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : у 2 т. Т. 2 : Проблеми російської школи. – К. : Рад. шк., 1983. – С. 232 – 294. – (Пед. б-ка).

The article deals with the analysis of the role of the first textbook in mother tongue for the patriotic education of primary school pupils as one of the components of social

and cultural competence. Methodological recommendations have been given as to the ways of working with the texts and illustrations in the Bukvar (alphabet book), which would encourage upbringing of respect for the state and national symbols, mother tongue, customs and nature.

Key words: *lingual personality, the Ukrainian language, social and cultural competence, patriotic education.*

УДК 811.161.2 : 37.02

Валентина Вітюк (Луцьк)

ОСНОВНІ ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті подано авторське бачення реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови у початкових класах, визначено основні шляхи формування соціокультурної компетентності молодших школярів, представлено текстовий матеріал соціокультурної тематики та інноваційні комунікативні завдання до його опрацювання.

Ключові слова: *соціокультурна змістова лінія, соціокультурна компетенція, соціокультурна компетентність, країнознавча, лінгвокраїнознавча, соціолінгвістична компетенція.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Модернізація початкової освіти, впровадження Державного стандарту початкової загальної освіти, нових програм для загальноосвітніх навчальних закладів (1-4 класи) зумовлюють потребу в оновленні освітнього змісту, структури, форм і методів навчання. Сьогодні навчання української мови у початковій школі має бути спрямоване на «формування соціокультурної компетентності, яка охоплює загальнокультурний розвиток учнів, адаптацію їх до життя в певному соціальному середовищі, громадянське, патріотичне, морально-етичне, естетичне виховання» [2, 3].

В останні роки посилюється увага науковців, лінгводидактів, вчителів до проблеми формування соціокультурної компетентності як одного із важливих показників готовності учнів до ефективної комунікації та як одного із необхідних чинників формування духовної культури особистості. Оскільки досконале володіння українською мовою є вагомим умовою входження в соціум, визначення свого місця в ньому, розкриття потенційних можливостей особистості, то для успішного міжкультурного спілкування недостатньо лише засвоїти мовну систему і набути

мовленнєвих умінь і навичок, необхідно навчитися користуватися мовою відповідно до умов соціокультурного середовища носіїв цієї мови, норм та способу життя, кодексу поведінки та загальноприйнятих форм дійсності.

Аналіз досліджень із проблеми. Питання країнознавчого, лінгвокраїнознавчого й соціолінгвістичного аспектів навчання мови, змісту комунікативної компетентності висвітлюються у працях лінгвістів, лінгводидактів у контексті вивчення іноземної мови (Є. Верещагін, Н. Гез, О. Леонтьєв, В. Редько, В. Сафонова). Окремі статті присвячено проблемам реалізації соціокультурної змістової лінії в підручниках з української мови для основної школи (Л. Скуратівський). У зв'язку з цим є необхідність розроблення технологій реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови початкової школи з метою формування соціокультурної компетентності молодших школярів.

Мета і завдання статті. Спостереження за навчальним процесом, аналіз рівня оволодіння учнями початкової школи комунікативними вміннями й навичками дозволили зробити висновок про те, що проблема прилучення через мову до культурних надбань українського народу і людства в цілому є актуальною та потребує подальшого вирішення. З огляду на це ми задалися метою: визначити основні шляхи реалізації соціокультурного підходу до вивчення української мови у початковій школі, розглянути інноваційні види завдань для роботи з текстом соціокультурної тематики як один із ефективних шляхів формування соціокультурної компетентності учнів.

Вклад основного матеріалу. Соціокультурна змістова лінія полягає у вивченні української мови не ізольовано, а в контексті представленої нею культури, адже культура кожного народу закодована в його мові. Саме через мову відбувається пізнання народу, його культури, ментальності, способу життя, здійснюється обмін духовними цінностями, тобто завдяки мові людина пізнає світ, здобуває освіту, орієнтується в інформаційному просторі. Соціокультурна змістова лінія ґрунтується на позиції, що мова і культура постають у тісному взаємозв'язку, а учень як член суспільства – це з одного боку основний носій мови, а з іншого – культури суспільства, тобто це творець культури і одночасно користувач культури. З огляду на це можна стверджувати, що рідна мова виконує такі соціальні функції: 1) є засобом розвитку особистості як передумови розвитку народу; 2) використовується як засіб пізнання і комунікації. Тому сьогодні учитель-словесник повинен навчити учнів початкової школи сприймати українську мову не як суто теоретико-граматичний комплекс, а як інтегровану систему, що накопичувалась і видобувалась

століттями у взаємозв'язку з історією, етнографією, фольклором, традиціями тощо. У зв'язку з цим вагомим значенням набуває соціокультурний аспект навчання мови, змістове наповнення якого здійснюється на основі накопичення, відбору і поширення соціокультурних відомостей. Крім того, учитель-словесник початкової школи повинен враховувати потреби, мотивації, можливості учнів, намагаючись відповісти на питання: Що необхідно учням для того, щоб бути здатними використовувати мову для досягнення поставленої мети, для самореалізації особистості, її соціального становлення у сучасному суспільстві?

Призначення соціокультурної змістової лінії полягає у визначенні соціокультурної компетенції та формуванні соціокультурної компетентності учнів початкової школи. **Соціокультурна компетенція** – це сукупність знань, умінь, навичок і здібностей особистості, які надають можливість спілкуватися українською мовою в різних ситуаціях відповідно до норм мовлення і поведінки, а також традицій культури. Соціокультурна компетенція учнів спрямована на розвиток світогляду школярів та їхню підготовку до сприйняття себе як носія національних цінностей; на усвідомлення власних обов'язків як члена суспільства і відповідальності за майбутнє своєї країни; знання культурних норм поведінки українського суспільства, загальноприйнятих форм самовираження і використання їх під час спілкування; розвиток умінь використовувати здобуті соціокультурні знання, уміння і навички відповідно до ситуацій спілкування і т. ін.

На думку В. Сафонові, структура соціокультурної компетенції як цілісної системи взаємопов'язаних компонентів поєднує країнознавчу, лінгвокраїнознавчу і соціолінгвістичну компетенцію.

Країнознавча компетенція – це здатність особистості усвідомлювати знання про народ – носія мови, про культуру країни, про основні факти державного устрою, про історію, географію, економіку, літературу, мистецтво, особливості побуту, традицій, звичаїв тощо.

Лінгвокраїнознавча компетенція пов'язана зі знаннями особливостей мовленнєвої і немовленнєвої поведінки, які є важливими для спілкування, і вмінням поводити себе відповідно до цих знань: а) загальна інформованість (про умови й особливості повсякденного життя, міжособистісні стосунки, суспільні цінності тощо); б) соціальні умовності (початок і завершення бесіди, привітання, вибачення, жести); в) соціальні звичаї (візити, їжа, напої, запрошення).

Соціолінгвістична компетенція пов'язана з використанням мови (з правилами ввічливості, норм, які регулюють стосунки між поколіннями, статями, соціальними групами), зі здатності обирати й використовувати мовні форми і засоби, адекватні меті та ситуації спілкування [3, 48].

Суть **соціокультурної компетентності** полягає у здатності особистості сприймати, аналізувати, оцінювати прочитані чи почуті українські тексти, висловлювання про Батьківщину, родину, історію рідного краю, народні звичаї і традиції, мистецтво, національні свята, рослинний і тваринний світ України, загальнолюдські цінності тощо і добирати та використовувати ті з них, які необхідні для досягнення певної комунікативної мети.

Аналіз лінгводидактичної літератури, вивчення думок науковців дає змогу визначити основні шляхи формування соціокультурної компетентності учнів молодших класів:

1) проведення інтегрованих уроків (українська мова – читання, народознавство, природознавство, образотворче мистецтво, музика тощо);

2) використання на уроках рідної мови традиційних і пошук нових форм, методів і прийомів, які найкраще сприятимуть розвитку креативних умінь і творчих навичок учнів, їхньому прагненню до пізнання наукових істин, навколишнього світу, активізації інтелектуальної діяльності під час розв'язання теоретичних і практичних лінгвістичних завдань. На уроках української мови слід успішно застосовувати спостереження над мовою тексту соціокультурної тематики, запитання та завдання, які потребують залучення матеріалу з різних навчальних предметів, виконання системи вправ, роботу з підручником, впровадження інноваційних форм і методів навчання і т. ін.);

3) використання на уроках української мови доцільно відібраного дидактичного матеріалу соціокультурної тематики.

Основним дидактичним матеріалом для формування соціокультурної компетентності учнів початкової школи є тексти, які повинні відповідати таким критеріям:

1) змістовність, інформативність – наповненість тексту відомостями про рідну мову та її місце серед інших мов світу, про культуру спілкування, мовленнєву етику, про духовну культуру, менталітет українського народу і т. ін.; тексти мають бути проблемного характеру, щоб учні вчилися мислити, аналізувати та аргументовано доводити свою точку зору;

2) функціональність (можливість спостерігати за функціонуванням мовних одиниць у тексті, які вивчаються на уроці);

3) наявність широкого діапазону української лексики для збагачення словникового запасу учнів;

4) виховна спрямованість – найкращі зразки текстів різних жанрів і стилів мовлення повинні виховувати у молодших школярів загальнолюдські цінності, формувати гуманістичний світогляд, національну свідомість, високу мораль, активну громадянську позицію;

5) доступність тексту для певного віку – як відомо, занадто складні тексти можуть викликати розчарування учнів, позбавити їх віри в успіх, а надто легкі тексти також небажані, оскільки відсутність моменту переборення труднощів негативно відображається на зацікавленості учнів, втрачає розвивальну функцію у самому процесі навчання мови.

З методичного погляду зазначені вимоги до текстів дають змогу зробити процес навчання рідної мови у початковій школі успішним.

Пропонуємо у 4 класі під час вивчення теми «Культура мовлення і спілкування в різних мовленнєвих ситуаціях» використати текст «Культура спілкування по телефону» і виконати інноваційні комунікативні завдання.

Комунікативне дослідження-зіставлення

Прочитати текст. Проаналізувати, як правильно вести телефонну розмову. Зіставити культуру телефонного спілкування із власним мовленням по мобільному телефону.

Культура спілкування телефоном

У наші дні телефон – найбільш розповсюджений засіб зв'язку, що допомагає людям за короткий час вирішити тисячі справ у повсякденній роботі й приватному житті. Вміння говорити по телефону – це одна з ознак рівня культури людини. Телефонні розмови мають бути змістовними, небагатослівними. Культура спілкування по телефону вимагає правильно планувати свою розмову і вести її так, щоб отримати вичерпну інформацію, повідомити необхідні дані, передати вітання і знаки особистої уваги партнеру по розмові. Усе це треба вмістити в трихвилинну розмову.

Починаючи розмову по телефону, потрібно назвати своє прізвище чи ім'я, у деяких випадках і місце навчання.

Не слід телефонувати до знайомого рано-вранці, пізно ввечері, якщо відомо, що вся родина в цей час спить, вечеряє чи просто відпочиває.

Корисно запам'ятати, що далеко не про все можна говорити по телефону; ніякі секретні справи не повинні передаватися по телефону.

Прийнято, щоб розмову закінчував той, хто зателефонував, але іноді й інша сторона може чемно сказати, що через ту чи іншу причину поспішає завершити розмову.

Будьте дуже ввічливі, не вживайте нецензурних слів, не говоріть занадто багато, не затримуйте співрозмовника – час дуже дорогий.

Дослідження-відновлення

На основі прочитаного тексту і власних спостережень-узагальнень сформулювати правила спілкування по мобільному телефону, визначивши інші позиції, які не були названі у тексті.

1. *Не можна користуватись мобільним телефоном під час перегляду кінофільму, на концертах, під час навчальних занять. Краще ввімкнути вібродзвінок замість звукового сигналу.*

2. *Не можна класти телефон на стіл (наприклад, у класі), щоб не засвідчити неповаги до вчителя.*

3. *Не можна голосно розмовляти у транспорті, на вулиці.*

4. *Не можна гратися телефоном під час занять, демонструвати його функціональні можливості і т. п.*

На домашнє завдання можна запропонувати учням скласти діалог, або змоделювати типову ситуацію телефонної розмови, якщо а) телефонуєте ви; б) телефонують вам.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, зауважимо, що у новій програмі з української мови наголошується на розширенні можливостей стандартизованої мовної освіти: вивчення мови розглядається як здобуття лінгвістичних знань і набуття інтегрованих комунікативних умінь і навичок у їх взаємодії. Для успішного формування у молодших школярів соціокультурної компетентності учителю необхідно ефективно впроваджувати інтегровані уроки, традиційні та інноваційні форми і методи навчання, добирати цікавий дидактичний матеріал. Основним дидактичним матеріалом для реалізації соціокультурної змістової лінії є тексти. Тексти соціокультурної тематики передусім повинні презентувати мовний матеріал, що вивчається на уроці, містити інформацію про державу, її столицю, державну символіку, особливості національного мовленнєвого етикету тощо.

1. Державний стандарт початкової загальної освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. № 462

2. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (1-4 класи). Українська мова. – К.: Освіта, 2011

3. Сафонова В. В. Социокультурный подход к обучению иностранному языку как специальности: Дис. ... д-ра пед. наук / В. В. Сафонова. – М., 1992. – 528 с.

The author's vision of social and cultural contents'line at Ukrainian language lessons at providing general education establishments is given in the article, main ways of forming of the social and cultural pupils'competence are defined, text material of social and cultural subjects and tasks to work with the text material are represented.

Key words: *social and cultural contents'line, social and cultural competence, social and cultural skills, ethnographic, linguistic and ethnographic, social and linguistic competence.*

ФОРМУВАННЯ ЕТНОКОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТІ СТАНОВЛЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається організація та технологія формування етнокомунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів на засадах соціокультурної самоідентифікації особистості.

Ключові слова: соціокультурна компетентність, українознавча тематика, етнолінгвістичні засади, етнокультура, етнопедагогіка, текст.

Постановка наукової проблеми. Зміни соціокультурної ситуації, державні вимоги до розвитку й становлення молодого покоління зумовлюють процеси модернізації освіти. Цим зумовлено утвердження нової гуманітарно-соціокультурної парадигми навчання, метою якої є, зокрема, розвиток складників життєвої компетентності – комунікативної та соціокультурної – як умови соціалізації та виховання толерантної особистості, громадянина України [6]. Формування комунікативних умінь і навичок майбутніх учителів початкових класів на етнопедагогічних засадах пов'язане з вивченням мови як оригінального феномена етносу, специфічного способу оцінювання світу, а тому сприяє оволодінню студентами національно-культурним мовним компонентом, поглибленню етнознань та виробленню національного колориту їхнього мовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування комунікативних умінь і навичок студентів на етнооснові знаходить місце в науково-методичній літературі. У науковому обігу вона представлена такими аспектами: роль народної педагогіки в процесі розвитку особистості (Г.Вашенко, Г.Волков, О.Духнович, Я.Коменський, І.Песталоцці, Г.Сковорода), етнопедагогічна основа навчання рідної мови (Н.Бабич, Т.Донченко, С.Єрмоленко, В.Кононенко, Л.Мацько, М.Пентилюк, Т.Симоненко, О.Смолінська, М.Стельмахович).

Аналіз наукових розвідок і педагогічного досвіду свідчить про необхідність здійснення досліджень, спрямованих на пошук нових шляхів організації навчального процесу у вищій школі, створюючи для цього ефективні технології оновлення знань.

Постановка завдання. Незважаючи на широкий спектр досліджуваних питань, проблема формування комунікативних умінь і навичок майбутніх учителів на засадах етнопедагогіки залишається відкритою:

чітко вибудована методична система з урахуванням народнопедагогічної основи навчання, етнопсихології студента, залежності соціальної поведінки (зокрема комунікативної) потребує подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. В останні десятиліття ХХ – поч. ХХІ ст. слово «соціокультурний» набуло статусу термінологічного, дефініції, вживаної й тлумаченої досить довільно. Одинадцятитомний «Словник української мови» у томі ІХ (1978) подає лаконічне визначення: «Соціально-культурний – пов'язаний з культурою суспільства» [5, с.476]. Сучасний дослідник В.Піддубний зазначає, що базові структури збереження етносу можуть бути узагальнені у вигляді соціокультурних цінностей, зокрема архетипів, які «виступають показником фундаментальності результатів соціального й культурного прогресу» [1]. Основою соціокультурної змістової лінії є культурологічний фактаж, який викликає емоційне пережиття, осмислення, формування в цілісну систему, сприяє виробленню свідомості, готової до співпраці, співіснування в соціумі. Соціокультурна змістова лінія має спрямовувати на формування національної свідомості, окреслення соціокультурної самоідентифікації особистості.

«Соціокультурність» у процесі формування національного світогляду українця в контексті загальнокультурному в основі своїй має спиратися на україноцентричну ідею [7, с.134]. Формування мовної особистості у процесі етнізації, яку забезпечує етнопедagogіка, дозволяє розглядати мовленнєву діяльність під кутом зору національно-культурної специфіки, що розвивається під впливом рідної мови та етнопсихологічних чинників.

Етнопедagogічні засади формування мовної особистості зумовлюють акцентацію на національний компонент рідної мови, а отже, розвиток чуття мови спрямовується на вироблення неусвідомлюваних умінь відчувати специфіку її одиниць, що служить основою для створення власних національно-культурних текстів. За таких умов чуття рідної мови виявляється в умінні розрізняти, правильно вимовляти фонему рідної мови (фонологічне чуття), здійснювати відбір власне українських лексичних та фразеологічних мовних засобів і доречно використовувати їх у власному мовленні (лексичне чуття), дотримуватися граматичних норм рідної мови (граматичне чуття), а також відчувати специфіку використання мовних засобів відповідно до стилю і типу мовлення (стилістичне чуття).

Формування національної свідомості засобами етнопедagogіки (зокрема рідної мови та культури) забезпечує вироблення в особистості духовної суті, ідеалів та ціннісних орієнтацій народу, що є основою

комунікативної поведінки мовної особистості етнофора. Компонентом національної свідомості є національна самосвідомість, що «включає усвідомлення індивідом своєї національної приналежності, специфічних рис власної нації, її історичного минулого, а також відношення до цінностей, які нація напрацювала в процесі розвитку» [3, с.103].

В основу дослідження було покладено припущення, що рівень етнокомунікативних умінь і навичок студентів підвищиться, якщо:

1) навчання рідної мови студентів здійснювати на основі комунікативно-діяльнісного, функціонально-стилістичного, етнопедagogічного підходів;

2) в основу формування етнокомунікативних умінь та навичок студентів покласти принципи етнопедagogіки;

3) навчання проводити на основі національно-культурних текстів-взірців різних типів, стилів і жанрів мовлення;

4) активно залучати інтерактивні та імітаційні методи навчання;

5) формування етнокомунікативної компетенції майбутніх учителів початкових класів супроводжувати роботою виховного змісту в кращих традиціях етнопедagogіки.

Зміст роботи з урахуванням етнопедagogічних засад передбачав поступове засвоєння студентами понять «рідна мова», «рідний народ», «рідна культура», «національні цінності», «національно-мовна картина світу», опрацювання національно-культурних текстів етнопедagogічного змісту різних типів і стилів мовлення, виявлення в них оцінних характеристик національно орієнтованих мовних одиниць, визначення їх стилістичного навантаження, засвоєння етноетикету спілкування, цілеспрямоване введення національно орієнтованих одиниць у власне мовлення, а також формування вмінь створювати національно-культурні тексти на основі здобутих знань із народної педагогіки [2].

Обов'язковим елементом змісту роботи на засадах етнопедagogіки є етика спілкування. Тексти-взірці, що використовувалися на заняттях, містили інформацію етнопедagogічного змісту про традиційні, узвичаєні в українському народі правила комунікативної поведінки.

В основу дослідження покладено принцип міжпредметних зв'язків [1]. Найчастіше зв'язки встановлювалися з українською літературою. Тексти, пропонувані програмою з української літератури, містять вичерпні можливості для реалізації етнопедagogічного підходу в процесі формування комунікативних умінь і навичок на практичних заняттях з української мови. Залучення творів усної народної творчості, художньої літератури було основою формування мовлення студентів та розширення етнознань.

Міжпредметний матеріал з української літератури використовувався на заняттях рідної мови з перспективою, що давало змогу попередньо ознайомлювати студентів з текстами, передбаченими програмою. Робота з такими текстами на заняттях з української мови була підготовчим етапом для кращого запам'ятовування, а також формування навичок декламування. Широко використовуваним був також дидактичний матеріал з історії, географії України, природознавства, народознавства, фольклористики, що давало можливість стилістично диференціювати національно-культурні тексти.

Міжпредметний матеріал потенційно розширював можливості етнопедагогічних засад на заняттях з української мови, сприяв поглибленню знань студентів про український народ, його культуру та моральні цінності, допомагав простежити мовні особливості національно-культурного тексту не лише художнього, але й інших стилів мовлення, зокрема публіцистичного, науково-популярного, розмовного.

Систематична робота за запропонованою програмою з урахуванням етнопедагогічних засад сприяла формуванню мовних і комунікативних умінь і навичок студентів, зокрема:

- здійснювати відбір національно орієнтованих мовних одиниць у текстах різних типів і стилів мовлення, спостерігати за їх функціонуванням, пояснювати стилістичне навантаження;
- адекватно сприймати й аналізувати тексти-взірці етнопедагогічного змісту;
- відтворювати національно-культурні тексти, доповнюючи їх власними думками;
- вести діалог за змодельованими життєвими ситуаціями з дотриманням правил українського комунікативного етикету, відчувати й підтримувати зворотний зв'язок у веденні діалогів;
- створювати монологічні висловлювання етнопедагогічної тематики на основі набутих етнознань, добирати засоби передачі інформації відповідно до ситуації спілкування;
- вести бесіду українознавчого змісту на основі тематичного словника, брати участь в обговоренні, виявляючи вміння аргументувати й доводити власну думку, виражати громадянську позицію;
- активно послуговуватися у власному мовленні національно орієнтованими мовними одиницями, зокрема лексичними, фразеологічними, граматичними, образно-тропеїчними залежно від ситуації спілкування;
- редагувати власні й чужі висловлювання, збагачуючи їх національно орієнтованими мовними одиницями.

Виховний аспект формування етнокомунікативної компетенції студентів виконував роль фундаменту у виробленні розуміння цінності

мови, усвідомленні необхідності досконалого знання скарбів рідного слова, престижності глибокого оволодіння літературною мовою, прагненні збагатити власне мовлення національно орієнтованими мовними елементами, розвитку чуття мови, краси, милозвучності.

Висновки. Мова є соціокультурним феноменом, а основу соціокультурної компетентності складають знання про світ і суспільство, в якому особистість живе й розвивається, про народ, до якого ця особистість належить, тобто ті знання, які відображені у мовній картині світу.

Етнопедагогічні засади формування комунікативних умінь і навичок передбачають урахування трьох основних аспектів дослідження: етнолінгвістичного, етнопсихологічного, етнолінгводидактичного. Опора на етнолінгвістику дала змогу з'ясувати поняття рідної мови, виявити генетичні зв'язки мови і народу, а також диференціювати національно-культурний компонент рідної мови на основі виокремлення національно орієнтованих мовних елементів. Етнолінгводидактичний аспект вивченої проблеми доводить існування і практичну доцільність народнодидактичної системи принципів, методів, засобів у процесі навчання рідної мови та формування етнокомунікативних умінь і навичок.

1. Життя етносу: соціокультурні нариси. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.
2. Культура мовлення вчителя-словесника / [Горошкіна О.М., Нікітіна А.В., Попова Л.О., Порохня Л.В., Рудіна О.М.]. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2007. – 112с.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 943с.
4. Пасинок В.Г. Мовна підготовка студентів як загальнопедагогічна проблема: монографія / В.Г.Пасинок. – Харків: Лівий берег, 1999. – 154 с.
5. Словник української мови. – Т. 9. – К.: Наукова думка, 1978. – С.476.
6. Щербакова Л. Підготовка до реалізації нового змісту освіти в початкових класах загальноосвітніх навчальних закладів / Л.Щербакова // Початкова школа. – 2012. – №6. –С.60-61.
7. Ярмолюк А.В. Формування соціокультурної компетенції старшокласників на уроках української мови / А.В.Ярмолюк // Наукові записки НДУ ім.М.Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. -№5. –С.134-136.

The article is devoted to the organization and technology of the formation ethnocommunicative competence the future teacher of the primary classes on the base the sociocultural selfidentification of the personality.

Key words: *sociocultural competence, Ukrainian thematics, ethnolinguistics bases, ethnocultura, ethnopedagogics, text.*

УДОСКОНАЛЕННЯ НОВОЇ ЯКОСТІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗА ДЕРЖАВНИМ СТАНДАРТОМ ПОЧАТКОВОЇ ЗАГАЛЬНОЇ ШКОЛИ

У статті розкривається удосконалення нової якості навчання української мови молодших школярів за Державним стандартом початкової загальної освіти. Розглянуто його освітні галузі та проаналізовано змістові лінії галузі «Мови і література». Висвітлено зміст нових навчальних програм з української мови для учнів першого класу. Зосереджено увагу на мовних і мовленнєвих знаннях, уміннях і навичках першокласників, які вони мають опанувати, вивчаючи нову програму з української мови. Розкрито переваги та недоліки підручників з навчання грамоти для учнів першого класу. Окреслено добір методів і прийомів навчання мови й мовлення, які може використовувати учитель початкових класів.

Ключові слова: *якість, нова, навчання, українська мова, молодший школяр, державний, стандарт, загальна, початкова, освіта, програма, підручник, буквар*

Постановка проблеми. У сучасних умовах становлення нової системи освіти України підвищуються вимоги до якості навчання учнів початкових класів. Адже якість навчання передбачає не тільки підвищення теоретичного рівня, а й удосконалення практичних умінь, які необхідні дітям у початкових класах, розвитку їхньої самостійності, інтересу до творчої діяльності.

Сьогодні науковці розв'язують проблему, яка полягає у тому, що треба вчити не стільки теоретично, а звертати увагу на компетентнісний підхід до навчання учнів початкових класів. Від того, як підвищиться їхній рівень оволодіння мовою і мовленням, залежать успіхи з усіх навчальних предметів, у т.ч. мови й мовлення. А це сприятиме удосконаленню якості навчання дітей української мови.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Вивчення та аналіз методичної літератури з обстежуваної проблеми показав, що методисти та науковці вважають, що удосконалення якості навчання української мови молодших школярів залежить від змісту навчання мови й мовлення та добору доступних методів і прийомів роботи над ним [1;5;6;7;9;10]. Під час вивчення української мови здійснюється практична підготовки молодших школярів на основі поглиблення та закріплення набутих мовних знань, опанування матеріалом та творче застосування набутих знань під

час розв'язання завдань, закладених у новій програмі з української мови в початкових класах [1;5; 6].

М. С. Вашуленко вважає, що має здійснюватися опора на теоретичні знання, отримані в процесі навчання та особистий досвід діяльності при поетапному формуванні системи знань, умінь, навичок, які забезпечують високі результати готовності навчання у початковій школі [1; 7].

А.С. Зимильдінова, М.М. Проць розкривають взаємозв'язок у вивченні мовних явищ і мовленнєвих умінь учнів молодшого шкільного віку [6, 45].

О. Чепка розглядає процес нарощування знань, умінь і навичок на етапі вивчення нового матеріалу, Кожен з наступних етапів базується на змісті теоретичної і практичної підготовки попереднього, включає в себе в якості вихідних попередніх теоретичних знань і практичних умінь і навичок учнів[10, 4].

Невід'ємною частиною навчального процесу, засобом формування умінь і навичок є система роботи з боку вчителя над новими програмами з навчальних дисциплін у 1 класі. Вони побудовані відповідно до нового Державного стандарту початкової загальної освіти [3,1-6].

Мета стаггі полягає у тому, щоб розкрити удосконалення нової якості навчання української мови молодших школярів за новим Державним стандартом початкової загальної освіти.

Виклад основного матеріалу. Зміст державного стандарту включає 7 освітніх галузей, які реалізуються в 12 навчальних предметах, щонайменше 8 із них – викладає один учитель[3,1-6]. Він ґрунтується на засадах особистісно зорієнтованого і компетентнісного підходів, що відповідає сучасним вимогам суспільства. Актуальними завданнями, які визначені основними документами початкової школи, є оволодіння ключовими компетентностями, які передбачають особистісно-соціальний та інтелектуальний розвиток учнів; життєві компетентності учнів формуються на основі міжпредметних зв'язків та є інтегрованим результатом предметних і міжпредметних компетенцій [9,25-28].

В основу систематизації матеріалів нової редакції Державного стандарту початкової загальної освіти покладено освітню галузь «Мови і літератури»[3, 2-6]. Ця галузь реалізується з урахуванням вікових особливостей учнів у Типових навчальних планах через навчальні предмети «Українська мова (мова і читання)», «Російська, інша мова національної меншини (мова і читання)», «Іноземна мова» [3, 1-3]. Відповідно до мети і завдань цієї освітньої галузі у структурі нового Державного стандарту виділяються такі основні змістові лінії: мовленнєва, мовна, соціокультурна, діяльнісна[3, 3-4].

Мовленнєвий аспект вивчення мови включає види мовленнєвої діяльності: аудіювання, говоріння, читання і письмо. У вивченні української мови в початкових класах окреме місце посідає мовний аспект, яким передбачено знання будови тексту, речення, його лексично-рама-тичних особливостей, структури; знання лексичного значення та будови слова; розпізнання лексико-граматичних розрядів слів, уміння правильно вживати змінні слова; розрізняти звуки, букви, знати український ал-фавіт; [3, 3-4].

У Державному стандарті загальної початкової освіти, як бачимо з його аналізу, закладена основна ідея – єдності мовної освіти і мовленне-вого розвитку молодших школярів [3 , 1-3].

Соціокультурна змістова лінія передбачає включення тематичних груп слів – назв предметів і реалій матеріальної та духовної культури українського народу. Усталені вирази, українські народні прислів'я, приказки, загадки, лічилки, скоромовки, потішки, пісні, казки, легенди тощо як відображенням народного досвіду, українського характеру» [3 , 8].

Діяльнісна лінія включає загально навчальні вміння і навички, зокрема навчально-організаційні, навчально-інтелектуальні і творчі, контроль-но-оцінювальні» [3, 8].

Важливе місце в системі роботи з учнями відводимо новій програмі з української мови в 1 класі, яка реалізується через предмет «Навчання грамоти і розвиток мовлення першокласників». [3, 8]. Її структура вклю-чає розділи: «Навчання читати (добуквариний, букварний та післябук-варний періоди)». «Навчання письма. Графічні навички письма. Техніка письма. Культура оформлення письмових робіт» [8,10-12]. Водночас у ній подаються вимоги до оволодіння першокласниками читацькими та графічними вміннями, технікою читання і письма [8,18-22].

Другий розділ програми включає «Мовленнєву змістову лінію», що складається із таких розділів: «Аудіювання– слухання-розуміння усно-го мовлення. Говоріння. Читання. Робота з дитячою книгою. Письмо» [8,13-15].

Новим у порівнянні з минулою програмою 1 класу (2007р.) є третій розділ програми, який називається «Мовна змістова лінія», де включено такі розділи, як «Текст. Речення. Слово. Звуки і букви. Склад. Правопис» [8, 15-16].

До новизни цієї програми належить і відображення оновлених зміс-тових ліній Державного стандарту: «Соціокультурна» і «Діяльнісна» [3; 8]. До «Соціокультурної змістової лінії» включено такі теми: Тематичні групи слів, що називають державу, її столицю, державну символіку, ре-

лії життя народу. Фольклорні твори великої і малої форми. Особливості національного мовленнєвого етикету. Правила мовленнєвої поведінки під час спілкування. Соціальні ролі [8, 16-17].

Діяльнісна змістова лінія розглядає наступні розділи: «Формування навчально-організаційних умінь і навичок». «Формування навчально-інформаційних умінь і навичок». «Формування навчально-інтелектуальних і творчих умінь та навичок». «Формування контрольної оцінювальних умінь і навичок» [8, 17].

Важливе місце в програмі відводиться розвитку усного і писемного зв'язного мовлення, яке рекомендується здійснювати протягом 15-20 хвилин на уроці навчання грамоти один раз на два тижні (17 годин на рік) [8, 21-22]. Змістом роботи є опрацювання діалогічних та монологічних текстів на уроках.

У програмі відзначається, що учень 1-го класу може розповісти про те, що бачив, чим займався, які пригоди з ним сталися, за малюнком чи за серією малюнків, вміти висловитися на основі прослуханого тексту, розказати про випадок у житті [8, 28].

У процесі навчання мають розширюватися функції мовлення молодших школярів, що сприяє засвоєнню мови й мовлення на якісно вищому рівні. Провідним у їхній діяльності стає монологічне мовлення, яке більш складне порівняно з діалогічним. Коли діалог – це, по суті, ланцюг реплік, то монолог – система думок, втілених у словесну форму. Програмою передбачено, що під час діалогу миміка, жести, репліки співбесідника допомагають дитині правильно побудувати фразу, доповнити те, що виражено неточно, внести пропущене. Спілкуючись, учень оволодіває різними способами – стимулами коригування власного мовлення [8, 29].

Монолог не підтримується ситуаціями, запитаннями, вимагає більшої зібраності, попередньої підготовки.

Як бачимо, нова навчальна програма з української мови для 1 класу є розширеною і поглибленою за змістом у порівнянні з минулою програмою, відповідає удосконаленому Державному стандарту початкової загальної освіти. Однак, на нашу думку, вона є заскладною для учнів 6-7-річного віку.

Зміст програми відображено в підручниках з навчання грамоти – Букварях. На сьогодні є два Букварі з грифом Міністерства освіти і науки, за якими працюють учні першого класу в загальноосвітніх навчальних закладах. Розкриємо переваги і недоліки кожного з них [2;4].

Буквар (авт. М. С. Вашуленко та О.В. Вашуленко) відповідає новій програмі, побудований відповідно до трьох періодів з навчання грамоти.

У добукарний період відображено тематичний підхід до розвитку мовлення: сюжетні малюнки або ілюстрації виконують роль тексту. Тематика різноманітна: ігри дітей, казки, пори року, село, місто, транспорт, домашні й дикі тварини, фермерство, овочі й фрукти, обряди і традиції в Україні. На сторінках здійснюється ознайомлення учнів з початками мовного аналізу: текст– речення слово – склад – наголошений склад – звуки (голосні, приголосні; тверді, м'які приголосні [2, 3-11].

Букварний період відображає принцип частотності: розташування літер на сторінках підручника: спочатку ідуть голосні а, о, у, потім – приголосні – м, н, решта букв – впереміжку –голосні , приголосні; паралельне введення твердих і м'яких приголосних [2, 12-142].

Значна увага належить звуковій роботі: звукові моделі складів, слів, де виучуваний звук стоїть в різних позиціях. На основі звукових та складових схем учитель здійснює складо-звуковий аналіз. На сторінках підручника пропонуються різні таблиці складів: променеві, прямокутні, які розташовано горизонтально й вертикально.

Багатий матеріал рекомендується для читання: колонки складів, слів, речення, заголовки до малюнків, комбіновані тексти . У цих текстах, якщо є слово з невиучуваною літерою, то воно замінюється малюнком (предмет, іграшка) або, якщо пропущено дієслово, то в тексті ставиться риска (–) [2].

Для розвитку зв'язного мовлення вміщено багато предметних, сюжетних чи серійних малюнків, які розташовані на кожній сторінці. Є сюжетні полосні ілюстрації на різну тематику: пори року, рідний край, домашні і дикі тварини, рослини, квіти тощо.

У цілому Буквар цих авторів є доступним для дітей 6-7-річного віку.

Аналіз нового Букваря авторів В. Науменко, М. Захарійчук показав, що в ньому відображено модернізований підхід до вивчення української мови в 1 класі, який побудовано на текстах [4, 5-37].

У добукарний період пропонуються великі за обсягом тексти для читання, що не відповідає віковим особливостям дітей шести-семирічного віку[4, 5-37].

У букварний період у ньому вміщено систему формування аудіативних умінь: сприймання звука, складу, слова, речення [4, 38-173].

Сюжетні малюнки, схеми речень, звукові моделі слів, робота над текстом допомагають реалізувати завдання різних видів мовленнєвої діяльності.

Є променеві таблиці, що розвивають увагу і логічне мислення дітей.

Буквар містить завдання для учнів з рівнем сформованості читацьких умінь; ілюстративний та текстовий матеріал багатий і пізнавальний.

Однак він є складним за змістом і оформленням. У ньому простежуються такі недоліки, як:

- відсутність звукового позначення букв; відсутня стрічка вивчених літер;

- відсутні прості речення для читання; відсутній рукописний текст для списування;

- багато маловживаних важких для запам'ятовування слів: вутінка, голкіпер, посутінкувати, Окся тощо;

- недостатньо предметних малюнків на вивчені літери; важкі і незрозумілі схеми: (_ _ _ хто?).

- складні запитання і завдання типу: Чи легко скласти слова-відповіді? (с.15). Як розв'язати завдання Совеняти (с.47)?

Є багато піктограм, які супроводжують сторінки букваря (с.7-137), що утруднює дітям процес читання.

Діти вперше чують слово «голкіпер» і прізвище Пеле. На нашу думку, недоречно в Лісовій школі директором призначено Лося [4].

Як ми вважаємо, в цьому букварі треба краще виокремити методичний матеріал для вчителя і для учнів.

Для того, щоб підняти якість навчання української мови в початкових класах, учителів потрібно застосовувати добір таких методів і прийомів навчання, щоб учні оволоділи мовними знаннями та мовленнєвими вміннями. Серед таких методів виділяються спостереження за мовним матеріалом, різні типи розповіді, евристичні бесіди тощо. А для формування мовленнєвих умінь найкраще підходять дидактичні мовні ігри та мовленнєві ситуації, у яких учень розкривається, відчуває себе комфортно, може висловитися на будь-які життєві теми, близькі його досвідові.

Висновки. Отже, оволодіння учнями змістом з мови та мовлення, закладеним у нових програмах, добір учителем різноманітних методів і прийомів роботи з мовним та мовленнєвим матеріалом сприятиме удосконаленню якості навчання молодших школярів.

1. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі. Методичний посібник/ М.С. Вашуленко – К.: Освіта. – 2006.–268с.

2. Вашуленко М. С., Вашуленко О. В. Буквар. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою. 1клас/ М.С. Вашуленко, О.В. Вашуленко.–К.: Видавничий дім «Освіта», 2012.–152 с.

3. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа.– 2011.– № 7.– С. 1-18.

4. Захарійчук М.Д., Науменко В.О. Буквар: підр. для 1 кл. загальноосв. навч. закл.–К.:Грамота, 2012.–176с.

5. Зимульдінова А. С., Проць М.М. Сучасний урок української мови в початковій школі. Тексти лекцій /А. Зимульдінова А., М. Проць – Дрогобич: ДДПУ, 2007. – 70 с.

6. Методика викладання української мов. Курс лекцій. Частина І. Навчання грамоти /Укладачі М.Проць, А.Зимульдінова. –Дрогобич: Коло, 2009.– 150с.

7. Методика навчання української мови в початковій школі /За ред. М.С. Вашуленка.– К.: Літера ЛТД, 2011.–364с.

8. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К. : Видавничий дім «Освіта», 2011. – 392 с.

9. Савченко О.Я. 46. Савченко О.Я. Розвиток змісту початкової освіти в умовах Державного суверенітету України: методологічний, законодавчий, дидактичний аспекти// Початкова школа.– 2011.–№ 8.– С.25-29.

10. Чепка О.В.Становлення майбутніх учителів початкових класів на етапі неперервної професійної підготовки у педуніверситеті // Початкова школа.–2012.– № 11.– С.23-25.

УДК 37.013.8

Марія Зубрицька (Дрогобич)

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ

Поняття етнопедагогічних засад виходить із змісту етнопедагогіки як науки про досвід окремого народу у справі виховання і навчання дитини, про його моральні та естетичні цінності, ідеали, погляди. Навчання рідної мови і формування мовленнєвих умінь і навичок учнів на засадах етнопедагогіки базується на системі принципів, методів, засобів народної педагогіки і дидактики з урахуванням етнокультурних, етнопсихологічних, етнолінгвістичних досліджень.

Постановка проблеми. Змістом навчання рідної мови на етнопедагогічних засадах є мовленнєвий розвиток особистості. Про давність цієї проблеми свідчать повчання давньоруських князів, досвід навчання і виховання в монастирях, братських школах, Києво-Могилянській академії тощо. Прихильниками етнопедагогіки були Г. Сковорода, В. Ушинський, С. Русова, Г. Ващенко, О. Духнович та ін.

Аналіз наукової літератури дозволяє з'ясувати поняття етнопедагогічних засад формування мовленнєвих умінь і навичок, що передбачає: дотримання народності та етнокультурного спрямування навчально-виховного процесу; єдиний духовно-мовленнєвий розвиток особистості

засобами народної педагогіки і народної дидактики; оволодіння рідною мовою як етнічним явищем, оригінальним способом оцінювання народом дійсності та вироблення національного колориту мовлення учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етнопедагогічні засади формування мовленнєвих умінь і навичок учнів ґрунтуються на активному залученні системи народної дидактики, що знаходить вираження в поглядах народу на принципи, методи, засоби навчання. Проблема навчання рідної мови на основі народної дидактики висвітлена в працях сучасних науковців, зокрема Т. Левченко, М. Пентилюк, М. Стельмаховича, С. Єрмоленко та інших. Серед підходів, що найбільше сприяють формуванню мовленнєвих умінь і навичок учнів на етнопедагогічній основі, можна виділити *комунікативно-діяльнісний, функціонально-стилістичний, етнопедагогічний*. Останній є конкретним шляхом утілення народнопедагогічної системи в навчально-виховний процес.

Формування мовленнєвих умінь і навичок на засадах етнопедагогіки забезпечує опору на принципи народної дидактики: народності, природовідповідності, культуровідповідності, етнічної соціалізації, історизму, європеїзму, збереження мовної єдності, емоційності, врахування регіонального, місцевого й домашнього мовного середовища. Вони допомагають оволодіти рідною мовою у взаємозв'язку з отриманням знань про народ, його побут, культуру, традиції, звичаї, норми поведінки, ідеали тощо. М. Стельмахович виділив такі *народнопедагогічні методи*: словесні, ігрові, наочні, практичні [10,20]. Особливе значення в процесі навчання рідної мови мають ігрові методи, оскільки вони допомагають проводити навчання в умовах, максимально наближених до життя.

Система народної дидактики має більший ефект у поєднанні з науковою дидактичною системою, тому важливим є використання надбань сучасної лінгводидактики, що знаходять свій вияв у дослідженнях О. Біляєва, В. Мельничайка, М. Пентилюк, Л. Скуратівського й інших.

Постановка проблеми. Специфіка етнокультурознавчого компонента змісту української мови полягає у використанні українознавчої тематики. Включення етнокультурознавчого компонента до змісту мовної освіти сприяє особистісному і мовленнєвому розвитку, забезпечує нерозривність навчання і виховання, єдність мовленнєвого змісту і мовної форми, а також формує в учнів українознавчу і загальнокультурну компетенцію.

Вклад основного матеріалу. Основою для лінгвонародознавчого підходу у викладанні мови стало виділення кумулятивної функції мови, яка визначається як властивість мови відображати та зберігати в мовних одиницях екстралінгвістичну інформацію. Дослідники вважають, що національно-мовний образ світу певним чином виявляється на різних

мовних рівнях: в особливостях фонетичної організації й евфонічних засобах, доборі морфолого-словотвірних одиниць. Однак найповніше він виражається в лексико-семантичній системі мови. Групу номінацій, що відображають духовну і матеріальну культуру народу, називають культурологічною (народознавчою, українознавчою). Н. Данилюк подає критерії виокремлення такої лексики: *семантичний* (за яким враховується основне і додаткове значення висловів); *граматичний* (показовий насамперед щодо одиниць фольклорного, діалектного, розмовно-просторічного характеру, які мають певні формальні показники); *функціонально-стилістичний* (назви народознавчого плану можуть виконувати в тексті функції створення національного колориту, стилізації, інтимізації тощо); *перекладний* (частина культурологічної лексики відноситься до безеквівалентної, що не має відповідників в інших мовах, а тому транслітерується або транскрибується, калькується чи передається описово у відповідних контекстах) [3, 12-13].

У сучасній українській мові можна виділити такі тематичні групи народознавчих номінацій:

- *опорні терміни українознавства як науки* (народознавство, українознавство, етнос, народ, нація, етногенез); назви державно-національної незалежності (*тризуб, гімн, герб, прапор, Президент*); *слова на позначення народної символіки* (хліб-сіль, коровай, рушник, калина, горлиця, орел); назви людей за родом занять, майновим і соціальним станом, родинними стосунками (*мати, батько, хрещений, кум, козак, січовик, чумаки, коваль, бандурист*); номінації традиційних предметів побуту, кухонного начиння, страв (горщик, ступа, макітра, борщ, пироги, вареники); *назви частин народного костюма* (сорочка, плахта, вінок, шаровари, чоботи); *слова на позначення музичних інструментів, ігор, танців, фольклорних творів, типові кольороназви* (*кобза, дума, гопак, коломиїка, гуцулка, червоний, чорний*); *слова зі сфери традиційних промислів і ремесел* (горно, серп, щип, верстат, коноплі, прялка, веретено); *назви поселень, частин житла* (село, містечко, хутір, хата, покуть, перелаз); *номінації свят, обрядів* (вечорниці, дівич-вечір, народини, Коляди, Великдень); *назви божеств* (Ісус Христос, Діва Марія, Святий Миколай); *назви міфологічних істот* (*русалка, доля*).

Ці лексеми характеризують традиційне матеріальне й духовне надбання народу. Серед них можуть бути історизми, фольклоризми, діалектизми. Частина слів є зразком українських реалій і не має належного іншомовного відтворення.

Ряд номінацій називають предмети, що нічим не відрізняються від аналогічних в інших культурах, але отримали у нашій мові додатко-

ве значення, так звану «культурну» конотацію. Це символи *барвінок, любисток, зозуля* та ін. Серед слів з культурним компонентом, як визначають названі вчені, є безеквівалентна лексика, тобто слова, які неможливо семантизувати за допомогою простого перекладу. Близькими до безеквівалентної лексики є також слова, що збігаються у двох мовах своїм об'єктивним змістом, але не збігаються за своїми конотатами емоційно-естетичними асоціаціями. Наприклад, слово *калина* може бути перекладено на інші мови, але для українця воно наповнене особливим значенням, пов'язаним з національною ментальністю. Безеквівалентні слова є скарбницею для здобуття знань про Україну, культуру і побут українського народу. Наведемо приклади безеквівалентних слів української мови, які можуть бути певним додатковим елементом на уроках української мови та елементом в теорії українознавства:

слова, пов'язані з релігійним життям: Великдень, Спас, Вербна неділя, писанка, колядки, хрестини; *знаки-символи*: тризуб, оберіг, рушник, калина, верба, барвінок, дідух; назви предметів і явищ традиційного побуту: *бріль, плахта, жупан, сопілка, макітра, лиштва* (спосіб вишивання); *весільні обряди*: сватання, оглядини, заручини, дівчачий вечір; *назви міфологічних істот*: домовик, лісовик, перелесник, мавка; лексика ідіом.

Названі культурологічні номінації є предметом вивчення багатьох наук: сучасної української мови, стилістики, діалектології, контрастивної лексикології, теорії і практики перекладу. Однак системного їх опису як специфічної мовностилістичної категорії ще не здійснено [4, 225].

Основними шляхами реалізації етнокультурознавчого компонента нового змісту навчання можуть стати: добір текстів українознавчої тематики різних жанрів і стилів мовлення; використання спеціальної системи вправ з метою збагачення мовлення учнів українознавчою лексикою; використання усної народної творчості; застосування народознавчих матеріалів для проведення навчальних переказів, диктантів, уроків зв'язного мовлення; укладання тематичних словників етнокультурознавчої лексики; широке використання можливостей зовнішньої та внутрішньої інтеграції, проведення інтегрованих уроків.

Одним з найважливіших напрямів реалізації етнокультурознавчого компонента є добір системи тематично об'єднаних текстів різних типів та стилів мовлення для розвитку всіх видів мовленнєвої діяльності та створення системи завдань до них, що передбачає: добір словничків слів, виразів до цих текстів, що сприятимуть збагаченню мовлення учнів тематично згрупованою етнокультурознавчою лексикою, слугуватимуть опорою для побудови власних висловлювань; добір до текстів

тематично об'єднаних прислів'їв, приказок, загадок, фразеологізмів, які можна використовувати для ілюстрації думок; побудова системи ситуативних завдань, що слугували б створенню власних монологічних висловлювань різних типів і жанрів мовлення; застосування у навчальному процесі елементів народних ігор; використання на уроках мови різного типу інтеграції: предметної, діяльній та тематичної; застосування нетрадиційних форм проведення уроків української мови.

Ефективним естетико-виховним засобом, що відповідає концептуальним засадам гуманістичної педагогіки і набуває особливої актуальності, є фольклор. Саме у ньому найяскравіше відображено й найкраще збережено традиційний виховний ідеал українського народу, втілено його у високохудожній, образній формі, доступній для сприймання і розуміння навіть найменшими слухачами.

Серед основних критеріїв відбору текстів для використання на уроках мови можна виділити такі:

- *країнознавчий*, тобто наповненість тексту відомостями про злободенні проблеми екології природи і людини, тематична і жанрова їх різноманітність, достовірність інформації;

- *лінгвістичний* або *мовний*: дібрані тексти мають давати повне уявлення про основні функціональні стилі сучасної української мови, кожен текст характеризуватись основними стильовими ознаками – наукового, художнього, публіцистичного стилю. Крім того, текст має бути насиченим комунікативно-значущою лексикою відповідної тематичної групи для збагачення словникового запасу дітей, мовними явищами, які вивчаються на уроці, для лінгвістичного аналізу;

- *виховний*: найкращі зразки художніх творів повинні зворушувати своїми чистими помислами, любов'ю до всього живого, почуттям милосердя до навколишнього світу;

- *комунікативний*: добір «предметних» текстів, зміст яких базується на життєвих ситуаціях. Вони мають бути проблемними, щоб спонукати учнів мислити, аргументовано доводити свою точку зору. Зазначені вимоги до текстів дають змогу зробити процес навчання рідної мови дійсно результативним.

Висновки. Ефективність запропонованої тут методики передбачає роботу на основі системи текстів етнокультурної тематики, одночасне формування лінгвістичних, комунікативних, мовленнєвих умінь, удосконалення всіх видів мовленнєвої діяльності і як кінцеву мету – формування національно свідомої мовної особистості. Етнокультурні компоненти на уроках української мови поглиблюють знання школярів про історичний і соціальний досвід предків, духовні надбання українського

народу, розвивають особисті риси громадянина Української держави, формують культуру міжнаціональних взаємин, допомагають входити у полікультурний простір, зберігаючи своє національно-культурне єство.

1. Біляєв О., Скуратівський Л., Симоненкова Л., Шелехова Г. Концепція навчання української мови в школах України // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 16-21.
2. Гайдар Т. Жанри фольклору та відображення в них виховного ідеалу українців // Українська мова і література в школі. – 2002. – №3.-С. 9-12,
3. Данилюк Н. Культурологічна лексика сучасної української народної мови // Дивослово. -1999. – № 8. – С. 12-13.
4. Єрмоленко С. Мова і українознавчий світогляд. - К.: НДГУ, 2007. – 444 с.
5. Левченко Т. Система завдань і вправ щодо збагачення мовлення учнів 5-7 класів етнокультурознавчою лексикою // УМЛШ. -2000. -№ 1- С. 20-23.
6. Мельничайко В. Аспекти лінгвістичного аналізу художнього тексту// Урок української. – 1999. – № 6. – С. 29-33.
7. Пентилюк М., Дружененко Р. Етнопедагогічні засоби виховання на уроках рідної мови// Гуманітарна освіта і проблеми виховання молоді. – Херсон, 1995. – Вип. 1. – С. 68-70.
8. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів: Сполом, 2001. – 224 с.
9. Скуратівський Л. Пізнавальні завдання з української мови. – К.: Радянська школа, 1973. – 280 с.
10. Стельмахович М. Етнопедагогічні основи методики української мови.– Дивослово. – 2003. – № 5-6. – С. 19-23.

УДК 378.147:371.1:8

Галина Каптур (Луцьк)

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ І НАВИЧОК МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НА ЕТНОПЕДАГОГІЧНІЙ ОСНОВІ

У статті розкрито сутність етнолінгвістичних засад вивчення сучасної української мови майбутніми вчителями початкових класів. Висвітлено досвід використання етнокультурного матеріалу як складової формування комунікативних умінь і навичок студентів на заняттях із сучасної української мови.

Ключові слова: етнолінгвістичні засади, етнокультура, етнокомунікативні уміння і навички, текст, вивчення української мови.

Постановка наукової проблеми. Радикальні зміни в культурному житті світових держав і процеси інтеграції підвищують вимоги до фундаментальних знань майбутнього фахівця [5]. Глобалізаційні впливи по-

значаються й на стані філологічної освіти: низький рівень грамотності, мовленнєвої культури, культури спілкування, спрощення духовних потреб молоді свідчать про необхідність використання нових підходів до системи підготовки майбутніх учителів початкових класів, підтверджуючи актуальність проблеми формування культуромовної особистості викладача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях найчастіше розглядаються питання етнопедagogічної основи навчання рідної мови (Н.Бабич, Т.Донченко, С.Єрмоленко, В.Кононенко, Л.Мацько, М.Пентилюк, Т.Симоненко, О.Смолінська, М.Стельмахович), дослідження мови як передумови суспільної свідомості (Н. Іванова-Георгієвська, А.Р. Лурія, Н. Мечковська), формування естетики мовлення засобами народної дидактики (Н.Бабич, О.Семенов, М.Стельмахович, О.Хорошковська), вплив етнопсихологічних чинників на формування мовної особистості (О.Вишневський, С.Єрмоленко, І.Зимня, Ю.Караулов, О.Леонтєв, О.Потебня, Ю.Сорокін, В.Тоїдіс, В.Янів).

Відтак, одним із головних чинників професійної підготовки майбутнього вчителя початкових класів має стати етнопедagogічний напрям, що дає можливість через етнокультуру відтворювати світогляд народу, особливості його історії, культури, характеру, мовної картини світу, глибше усвідомити етнолінгвістичну картину світу в зіставленні з національно-мовною картиною світу інших народів, сприятиме підготовці фахівця з широким філологічним кругозором, формуванню його етнолінгвістичної культури [3].

Постановка завдання. Враховуючи актуальність проблеми, ми поставили за мету визначити та охарактеризувати найперспективніші шляхи реалізації етнопедagogічного принципу навчання української мови у вищій школі, яка у межах запропонованої статі конкретизується завданням укласти систему етнокомунікативних завдань для студентів як засобу реалізації соціокультурної змістової лінії [2].

Виклад основного матеріалу. Формування етнокомунікативних умінь і навичок є двостороннім взаємозалежним процесом навчання і виховання студентів, який передбачає розвиток мовної особистості засобами рідної мови та вироблення національного колориту їх мовлення [6, с.2]. За етнопедagogічного підходу студенти оволодівають національно орієнтованими мовними одиницями, у тому числі й етномовним етикетом, формують уміння активного використання їх у власному мовленні відповідно до ситуації спілкування. З іншого боку, через засоби етнопедagogіки формується духовність, моральні та естетичні цінності, особистісні риси характеру громадянина України.

Таким чином, основними напрямками навчання української мови на засадах етнопедагогіки були визначені такі:

1) діяльність щодо оволодіння студентами національно-культурним компонентом мови (сукупністю національно орієнтованих мовних одиниць), глибокими етнознаннями та формування на цій основі етнокомунікативних умінь і навичок студентів, національного колориту їх мовлення [1];

2) виховання національних почуттів, особистісних рис характеру, ментальності українця в процесі набуття етнокультурної компетентності.

Робота щодо формування етнокомунікативних умінь і навичок студентів має місце у вивченні всіх розділів вузівського курсу мови.

Зміст роботи з урахуванням етнопедагогічних засад передбачає поступове засвоєння студентами понять «рідна мова», «рідний народ», «рідна культура», «національні цінності», «національно-мовна картина світу», опрацювання національно-культурних текстів етнопедагогічного змісту різних типів і стилів мовлення, виявлення в них оцінних характеристик національно орієнтованих мовних одиниць, визначення їх стилістичного навантаження, засвоєння етнотикету спілкування, цілеспрямоване введення національно орієнтованих одиниць у власне мовлення, а також формування вмінь створювати національно-культурні тексти на основі здобутих знань із народної педагогіки [1, с.9].

Обов'язковим елементом змісту роботи на засадах етнопедагогіки є етика спілкування. Тексти-взірці, що використовуються на заняттях, мають містити інформацію етнопедагогічного змісту про традиційні, узвичаєні в українському народі правила комунікативної поведінки [4, с.145].

Формування етнокомунікативних умінь і навичок студентів має супроводжуватися вихованням особистісних рис характеру та національних почуттів студентів. Етнопедагогічні засади навчання мови забезпечують формування почуття приналежності, ідентичності, любові до Батьківщини, рідного краю, отчого дому, поваги до історичного минулого України, шани до батьків і старших людей, бережного ставлення до рідної мови та рідної природи тощо [6]. Серед особистісних рис характеру, що мають виховувати в собі студенти, такі: патріотизм, увічливість, гречність, чемність, доброзичливість, милосердя, потяг до знань, працелюбність, романтизм, гостинність, гумор, щедрість, милосердя, естетизм та інші [3, с.2].

Послідовній і безперервній роботі у формуванні етнокомунікативних умінь і навичок студентів має сприяти розроблена система вправ,

яку можна поділити на два типи: навчально-комунікативні і власне комунікативні.

Навчально-комунікативні вправи забезпечують запам'ятовування студентами національно орієнтованих засобів рідної мови та засвоєння їх нормативного використання в різних типах і стилях мовлення. Серед навчально-комунікативних вправ ми виділили два види. Перший вид – навчально-мовні, спрямовані на оволодіння студентами національно орієнтованими мовними одиницями. Наприклад: відшукати в текстах власне українські слова, пояснити значення діалектизмів, замінити їх літературними відповідниками, пояснити авторське вживання їх у тексті; дібрати лексичні (або граматичні) синоніми; з'ясувати стилістичне навантаження слів із зменшено-пестливими суфіксами; здійснити аналіз тексту з погляду вживання специфічних для української мови граматичних засобів; дібрати тематичний словничок; побудувати нові мовні одиниці (слова, словосполучення, речення) на основі поданих; пояснити і запам'ятати висловлювання відомих українських діячів про цінності українського народу.

До навчально-комунікативних вправ ми віднесли також репродуктивні вправи (другий вид), що вимагали від студентів спостереження за функціонуванням національно орієнтованих мовних елементів у текстах-зразках етнопедагогічного змісту та відтворення пропонованих текстів. Наприклад: відтворити текст за поданими ключовими словами; відтворити текст за планом; відтворити текст за ролями; усно переказати близько до тексту; стисло передати зміст прочитаного та ін. Дидактичним матеріалом слугували тексти етнопедагогічного змісту.

Вправи першого типу були підґрунтям для виконання власне комунікативних вправ, які забезпечували складання висловлювань на теми етнопедагогічного змісту в усній та писемній формі різних типів і стилів. Власне комунікативні вправи ми поділили на види: репродуктивно-творчого і творчого характеру.

Виконання вправ другого типу зумовлювало формування комунікативних умінь і навичок в процесі відтворення поданих зразків з елементами творчості, редагування чужих та конструювання власних висловлювань на пропоновану тему етнопедагогічного змісту, моделювання ситуацій спілкування.

Основою репродуктивно-творчих вправ є відтворення пропонованих текстів етнопедагогічного змісту з елементами творчості. У процесі відтворення монологічного чи діалогічного тексту студенти використовували у власному мовленні ті засоби мови, що передбачені первинним текстом, а також послуговувалися мовними одиницями із власного за-

пасу, розвивали і доповнювали основну думку тексту, висловлюючи особисту позицію. Серед цих вправ можна назвати такі: дати заголовок тексту; скласти план; відтворити текст і продовжити його, виражаючи власну позицію до сказаного; розширити основну частину; написати кінцівку; зробити письмові висновки за прочитаним чи почутим; увести опис зовнішності персонажа.

Вправи творчого характеру сприяли формуванню вмій скласти власні висловлювання за поданою темою етнопедагогічного змісту та редагувати власні й чужі висловлювання, наприклад: скласти текст (казку, легенду, жарт) за поданим початком; написати монологічне висловлювання на морально-етичну тему на основі словника; створити діалог на пропоновану тему за мовленнєвою ситуацією; відредагувати текст, виключаючи нелітературні елементи, збагачуючи його власне українськими словами та фразеологізмам; описати предмет народного мистецтва, послуговуючись поданими прикметниками; скласти твір-мініатюру за прислів'ям чи приказкою; створити національно-культурні тексти за словами-персоналіями.

Відмітимо, що тексти-взірці етнопедагогічного змісту пропонованих нами вправ були базою для створення студентами власних висловлювань. Студенти вчилися висловлюватися на теми, пов'язані зі збереженням цінностей українського народу, при цьому вони свідомо здійснювали відбір національно орієнтованих мовних одиниць, збагачували своє мовлення образними висловлюваннями, дотримувалися норм етнетики спілкування.

Висновки. Формування комунікативних умінь і навичок на етнопедагогічній основі було спрямоване на оволодіння національно-культурним компонентом рідної мови, збагачення словникового запасу студентів національно орієнтованими мовними одиницями, а також отримання етнознань про ціннісні орієнтири, культурну традиційну основу українського народу з подальшою метою створення власних національно-культурних текстів етнопедагогічного спрямування та їх редагування.

1. Єрмоленко С. Національна свідомість і виховання української мовної особистості / С.Єрмоленко // Урок української. – 2001. – №11-12. – С.9-10.

2. Ковальчук Л.В. Інтерактивні прийоми у практиці вчителя-словесника / Л.В.Ковальчук // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2012. – №34. – С.34-37.

3. Мацько Л. Формування національно-мовної особистості / Л.Мацько // Педагогічна газета. – 2000. – №2. – С.2.

4. Мединська Н.М. Дидактичний матеріал як засіб збагачення граматичного ладу мовлення майбутнього вчителя-словесника / Н.М.Мединська // Пробле-

ми формування мовної особистості учнів середніх загальноосвітніх закладів: зб. наук, праць. – Рівне: РЕГІ, 2006. – С 143-149.

5. Отрошко Т.В. Професійна компетентність педагога – ефективна відповідь на проблемну ситуацію в освіті / Т. Отрошко // Гуманітарні науки. – 2012. – №2. – С.10-14.

6. Семенов О. Етнолінгводидактична культура вчителя-словесника: навчально-методичний посібник / О.Семенов. – Київ-Глухів: РВВ ГДПУ, 2003. – 108с.

The article is devoted to the significance of the ethnolinguistic principles the modern Ukrainian language by future teachers of the primary school. The experience is explained the usage of the ethnocultural material as a component the formation of communicative student's skills at the Ukrainian lessons.

Key words: *ethnolinguistic principles, ethnoculture, ethnocommunicative skills, text, learning Ukrainian language.*

УДК 81.32-057.87

**Володимир Ковальчук, Любов Білецька,
Наталія Стасів, Людмила Силюга (Дрогобич)**

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ УСНОГО МАТЕМАТИЧНОГО МОВЛЕННЯ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті розглянуті особливості розвитку уявлень учнів про математичну мову у процесі вивчення ними початкового курсу математики та розроблено систему прийомів навчальної діяльності, які використовуються на уроках математики і в позаурочний час з метою формування у молодших школярів культури усного мовлення.

Особлива увага приділяється визначенню впливу процесу розв'язування текстових задач на вироблення в учнів початкових класів навиків математичного мовлення та характеристиці методичних прийомів їх розвитку при формуванні обчислювальних навичок:

- взаємоперевірка самостійних робіт навчального характеру,
- контроль знань учнів за схемою «запитання – відповідь»,
- робота класу, що супроводжується коментуванням одного з учнів,
- математичні диктанти,
- читання різними способами числових виразів та виразів зі змінною, що потребує знань відмінювання числівників.

Ключові слова: *математична мова, культура мовлення, означення математичних понять, числові вирази, математичні символи.*

Постановка проблеми. Проблема навчання учнів математичної мови складна та багатокомпонентна. Доцільність спеціальної організації навчальної діяльності учнів з метою засвоєння математичної мови зумовлюється насамперед позитивним впливом такої діяльності на розвиток загальної культури мовлення учнів, формування якої є одним з найважливіших завдань сучасної освіти.

Одночасне використання різних слів, яким відповідають ті самі математичні символи, збагачує і розвиває мовлення молодших школярів. Вони ж бо не дуже схильні до багатослівних пояснень, а здебільшого працюють біля дошки мовчки. Класовод має весь час стимулювати їх до розповіді, щоб у дітей формувалося вміння висловлюватись, передавати хід своїх міркувань.

Слово – основне знаряддя в роботі вчителя. Саме звукова сторона мови класовода часто відіграє вирішальну роль у засвоєнні учнями математики. Іншими словами, якщо б усе те, що вчитель говорить на уроці, ми записали на аркуші паперу і запропонували його учням для читання, то ефективність записаних слів була б незрівнянно нижча, ніж вимовлених учителем. У кожного вчителя – свій текст і мова, які, звичайно, впливають на засвоєння й запам'ятовування учнями математичних понять, властивостей арифметичних дій тощо.

Виклад основного матеріалу. Математична культура стала однією з необхідних складових загальної культури нашого сучасника. Загальний культурний рівень характеризується і рівнем розвитку математичного мислення та математичної мови – двох взаємозв'язаних компонентів математичної культури [4].

Необхідною умовою успішного формування математичної культури школяра є свідоме розуміння суті та змісту математичних понять, походження нового терміна, знака. Невиконання її стає джерелом формального засвоєння учнями нових математичних знань. Якщо знання засвоєні формально, то при застосуванні нових елементів математичної мови учні не вміють відокремити зміст від даної знакової форми. Це проявляється при переході з природної мови на математичну, та навпаки – від однієї математичної моделі до іншої. Вказаний недолік можливо певною мірою попередити на рівні переходу від природної мови до мови наукових термінів, застосовуючи історико-генетичний аналіз слова (символа), що дає можливість розповісти учням «біографію» нового терміна (символа), історію розвитку відповідного йому поняття, з'ясувати місце цього поняття в системі понять. Систематичне використання історико-генетичних відомостей при вивченні нових елементів математичної мови сприяє формуванню пізнавальних інтересів і водночас позитивних

мотивів навчальної діяльності. При цьому встановлюється генетичний зв'язок поняття з реальною дійсністю. Форми цієї роботи, звичайно, мають узгоджуватись з віковими особливостями школярів. Ця робота продовжується в позаурочний час. З цією ж метою ефективно використовуються математичні газети, де поряд з іншим вмішують матеріал, що містить «біографії» понять, термінів і символів, що вивчаються [3].

Точність як важлива якість мовлення тісно пов'язана з правильністю використання відповідних термінів, понять. Відомо, що у початкових класах означення математичних понять не вводяться, їх пояснюємо й розкриваємо на конкретних прикладах з опорою на життєвий досвід учнів та раніше набуті ними знання. І від того, наскільки міцно діти засвоять цей матеріал, залежить не лише правильність оперування термінами в наступних класах, а й опанування математики в майбутньому.

Слухаючи відповіді молодших школярів, помічаємо, що їм важкувато засвоїти співзвучні та споріднені поняття, а саме: цифра – число, коло – круг, ділене – дільник, зменшуване – від'ємник, пряма – відрізок, площа – периметр. І коли учень неточно висловлюється, то причина цього, як правило, одна: він слабо усвідомлює те, про що говорить. Учитель мусить пам'ятати про це й запобігати можливим помилкам.

Часто-густо на уроках математики доводиться чути нечіткі висловлювання, зумовлені невмінням дітей застосовувати такі, скажімо, терміни: «більше», «менше», «вище», «повільніше» та ін., значення яких розкривається в реченнях з такими словами: «Сосна вища за тополлю на бм» (а не «більша»), «Перший відрізок коротший за другий» (а не менший) [2]. Опрацьовуючи такі пари понять і відповідні їм терміни, важливо не лише ілюструвати їх, а й використовувати спостереження дітей, прагнути, щоб зони граматично правильно замінювали одне судження іншим. Наприклад: «Брат старший за сестру» – «Сестра молодша за брата». Тут допоможуть спеціальні завдання, як-от: «дібрати слова, протилежні за змістом (більше – менше, вище – нижче, ширше – вузше, старше – молодше, довше – коротше, важче – легше, товстіше – тонше, швидше – повільніше)».

Мова математики є окремим випадком знакових систем, які можна назвати мовами. Тому при вивченні нових елементів математичної мови доцільно застосовувати прийоми, які використовуються для формування в учнів певних семантичних та синтаксичних знань і умінь при вивченні будь-якої іншої мови. Семантичні уміння допомагають засвоювати математичні поняття, розпізнавати їх, виділяти суттєві ознаки та встановлювати між ними взаємозв'язки. Синтаксичними уміннями забезпечується грамотне читання, записування та виконання перетворення

математичних виразів. Ці два види умінь лежать в основі перетворення інформації, записаної звичайною мовою, в певну математичну модель, а також в основі умінь переходити від однієї математичної моделі до іншої. Істотною при цьому є ідея відповідності, освоєння якої учнями починається ще в початковій школі [5].

При вивченні алгебраїчних понять дедуктивний спосіб його побудови не виявляється так явно, як при вивченні понять геометричних. Проте і алгебраїчний навчальний матеріал надає чимало можливостей для формування в учнів логічної культури: логічний аналіз математичних тверджень, з'ясування логічної структури означень математичних понять; обґрунтування етапів тотожних перетворень алгебраїчних виразів тощо. Логічні операції в курсі алгебри явно не вивчаються, проте важливо по можливості роз'яснювати семантику логічних зв'язків, застосовуючи відповідні мовні конструкції.

Аналіз педагогічної практики та результати досліджень [7] свідчать про те, що успішне оволодіння школярем математичною мовою в межах шкільної програми можливе лише за умови цілеспрямованого керівництва з боку вчителя процесом розвитку усної та письмової мови на уроці математики. Таке керівництво здійснюється через організацію різних форм навчальної діяльності:

- читання та запис математичних виразів;
- виконання завдань по переходу від словесного запису до символічного і навпаки;
- виконання завдань по переходу від однієї математичної моделі до іншої;
- робота з математичним словником: організація учнівських усних та письмових повідомлень з історії виникнення та розвитку математичних понять, термінів, символів.

При навчанні учнів математичної мови успішно застосовуються такі форми роботи, як взаємоперевірки самостійних робіт навчаючого характеру, контроль знань учнів за схемою «запитання – відповідь», робота класу, що супроводжується коментуванням одного з учнів, математичні диктанти та переклади (перехід від однієї моделі до іншої) тощо [6].

У процесі виконання усних вправ учні оволодівають уміннями застосовувати математичні терміни, формулювати властивості дій тощо. З-посеред прийомів стимулювання вироблення правильного математичного мовлення ефективним є коментування виконуваних завдань: учні спочатку повторюють пояснення вчителів а потім самостійно розповідають про дії. В міру оволодіння відповідними уміннями їхні пояснення з часом стають лаконічними, точнішими. Систематичне коментування

розширює словесний запас школярів, у них виробляється впевненість. Така робота корисна для всіх: і тих, хто пояснює хід своїх дій, і тих, хто слухає свого товариша. У початкових класах успішно застосовується хорове (латинська буква, слово, словосполучення) та індивідуальне коментування в такій, наприклад, системі:

- коментування сильним учнем під керівництвом учителя (записи виконуються на дошці);
- коментування без запису на дошці;
- коментування хором;
- коментування сильним, середнім і слабким учнем (індивідуальне)

Кожне нове поняття формується на основі інших, уже відомих, які використовуються як опорні. Ця умова забезпечує доступність нових знань і, певною мірою, готовність учнів до їх сприймання. Кожний новий елемент математичної мови вводять у взаємозв'язку з раніше засвоєним.

Математичний диктант привчає дітей уважно слідкувати за мовою вчителя, відразу включатися у виконання завдань, сприяє виробленню певного темпу й ритму роботи. Бажано відразу після проведення диктанту проаналізувати його. Для цього двом учням можна запропонувати виконати завдання і записати його на плівку. Потім ці записи проєктуються на дошку. Учні, які виконували завдання, виходять до дошки для обґрунтування своїх дій. Завдання рецензуються учнями і вчителем та стають зразком для самоконтролю. Цей прийом успішно поєднується з прийомом взаємоперевірки, коли кожний учень перевіряє (порівнює зі зразком) роботу свого сусіда по парті. Взаємоперевірка активізує увагу учня, дає йому можливість ознайомитися з тим, як виконано завдання іншого варіанта. Якщо вчитель планує застосувати цей прийом після самостійної роботи, то про це треба попередити учнів [1].

Сприятливі умови для розвитку математичного мовлення учнів створюються під час розв'язування текстових задач. Процес їх розв'язування містить чотири етапи: вивчення задачі, відшукування способу розв'язку задачі, розв'язання задачі, перевірка і відповідь задачі. На кожному з етапів розвивається той чи інший бік мовлення. Під час ознайомлення із задачею учні читають текст, виділяючи опорні слова та числові дані, роблять логічну паузу між умовою і запитанням задачі, переказують її математичний зміст. Відшукуючи спосіб розв'язку задачі, учні мають вказати ті величини, про які йдеться в задачі, встановити зв'язок між ними (даними значень величин і даними та шуканою величиною). На основі цього складають план розв'язання задачі: встановлюють по-

слідовність запитань, які необхідні для розв'язання та формулюють їх. Розв'язання задачі зводиться до вибору дій, пояснення їх вибору та виконання вказаних дій. Під час перевірки розв'язання задачі учні мають звіряти відповідь задачі з її умовою, давати розгорнуті пояснення правильності розв'язання.

Елементи символічної математичної мови учні добре сприймають та засвоюють на першому етапі їх вивчення, тобто коли вони вводяться та закріплюються. Проте наприкінці навчального року помиляються в символічних записах до 30% учнів. Значна частина помилок у застосуванні математичної символіки зумовлюється не сформованістю умінь правильно читати такі записи словами. Учні не завжди усвідомлюють адекватність запису його словесному вираженню. Щоб запобігти недолікам такого характеру у знаннях учнів, доцільно включити в навчальний процес форми навчальної діяльності, аналогічні до тих, що застосовуються в процесі вивчення іноземної мови. В обох випадках учнів навчають семантики мови, коли розкривається змістовний бік навчання, і синтаксису цієї мови, коли роз'яснюється його внутрішня будова. Отже, вправи, які становлять основу для математичної діяльності учнів, слід добирати так, щоб розкривався зміст символів, які вводяться, щоб учні вчилися правильно їх використовувати; вироблялось вміння перекладати з природної мови на формалізовану і навпаки. Щоб перекласти текст, записаний формалізованою мовою, треба знати символи, вміти їх читати та знати правила читання набору символів. Залежно від змісту математичного речення одні й ті самі символи мають різну інтерпретацію. Щоб зробити переклад, учень повинен знати ці варіанти. А щоб перекласти з природної мови на формалізовану математичну, потрібно володіти спеціальними мовними конструкціями. Під час такого перекладу досить часто виникає потреба змінити конструкцію речення, записаного звичайною мовою, наблизивши його до особливостей математичної мови.

Висновки. Вдосконалення культури математичного мислення і мовлення школярів сприяє розвитку навичок практичних життєвих розрахунків, усуненню неточностей вживання зайвих слів при побудові питань і умови задачі, неправильного порядку слів у реченнях. Мова молодших школярів стає чіткою, зв'язною, змістовною.

Виховання культури математичного мовлення школярів – складний цілеспрямований процес, який має бути безперервним: і на уроці і в позаурочний час. Класовод покликаний постійно дбати про чистоту і багатство мовлення учнів, своєчасно помічати і виправляти їх огріхи.

Необхідність розширення лексичного запасу учнів початкових класів на уроках математики, а паралельно розкриття семантики слів, способів

їх написання, вимови – це основа запобігання помилкам як орфографічного так і мовленнєвого характеру.

Джерелом знань, зразком правильного слововикористання є підручник. Завдання класовода – навчити школярів працювати з книжкою уважно, вдумливо її читати.

Повсюдно і завжди взірцем для учнів є мовлення вчителя. Адже діти схильні в усьому наслідувати свого першого наставника й вихователя, переймаючи всі тонкощі як його поведінки, так і мовлення. Про це завжди слід пам'ятати всім учителям і вихователям.

Систематична робота, спрямована на те, щоб учні свідомо оволоділи математичною мовою, допомагає їм поглиблено засвоювати весь курс математики і використовувати набуті знання на практиці.

Уроки математики дають великі можливості для органічного поєднання роботи над питаннями культури мовлення з вивченням початкового курсу математики, що відображає педагогічні погляди В.Сухомлинського і його концепцію навчальної діяльності, згідно з якою мовленнєва культура є обов'язковою складовою розвитку учнів.

1. Бакан Н.В. Уроки математики. 4клас: Посібник для вчителя / Бакан Н.В., Шост Н.Б. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 320с.

2. Дудко Л.М. Розширення лексичного запасу молодших школярів на уроках математики / Дудко Л.М., Трунова В.А. // Початкова школа. – 1994. – №2. – С. 25-27.

3. Король Я.А. Піднесення культури математичної мови / Король Я.А. // Початкова школа. – 1995. – №1. – С.10-12.

4. Литовченко З.М. Культура усного мовлення на уроках математики / Литовченко З.М., Карапузова Н.Д. // Початкова школа. – 1984. – №2. – С.31-34.

5. Мовчун Л. Мовна математика / Мовчун Л. // Поч. школа. – 1999. – №5. – С.36-38.

6. Осинська В.Н. Формування мовної культури учнів в процесі вивчення математики. / Осинська В.Н. – К: Рад. школа. – 1989. – 192с.

7. Хмара Т.М. Навчання учнів математичної мови. / Хмара Т.М. – К.: Педагогічна думка, 1985. – С.11-21.

In the article the features of representations of the schoolchildren about their mathematical language during of the learning of initial course of mathematics are described and the system of learning activities that are used in mathematics lessons and after school in order to develop in younger schoolchildren their culture of the speech are developed.

The special attention is paid to the definition of the impact of solving tasks on the development the skills of the mathematical language of pupils from the primary school and to the characteristic of instructional techniques their development during the formation of computing skills:

- checking each other the independent work of the teaching character;
- control of pupils' knowledge by the scheme «question – answer»;
- the work of the schoolchildren which is accompanied by commenting of one of the pupils;
- mathematical dictations;
- reading the numerical expressions and expressions with variables in various ways, which requires knowledge of declination numerals.

Key words: mathematical language, culture of the speech, definitions of the mathematical concepts, numerical expressions, mathematical symbols.

УДК 81'233:177

Леся Лужецька (Дрогобич)

МОВНИЙ ЕТИКЕТ І ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ МОВЛЕННЕВО КОМПЕТЕНТНОЇ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті підкреслено важливу роль мовної культури у становленні мовленнєво компетентної особистості педагога, обґрунтовано значущість мовно-етикету як складової частини культури мови та необхідність дотримання етичних норм у спілкуванні кожним мовцем, особливо вчителями початкової школи. Розкрито сутність поняття «мовний етикет», зацентовано увагу на необхідності розрізняти близькі, але не однакові за змістом і обсягом поняття, «мовний етикет» і «мовленнєвий етикет». Наголошено на важливому значенні мовного етикету для становлення мовленнєво компетентної особистості майбутнього вчителя. Розглянуто погляди окремих учених на усталені в українській мові формули мовного етикету, якими повинен послуговуватися мовець у найрізноманітніших ситуаціях ввічливого контакту зі співбесідниками. Наведено приклади найбільш уживаних формул мовного етикету для використання у практиці щоденного спілкування. Підкреслено важливу роль навчально-тренувальних вправ у формуванні практичних мовленнєвих умінь і навичок майбутніх учителів початкових класів.

Ключові слова: мовний етикет, мовленнєво компетентна особистість, культура мови, етикетність спілкування, мовленнєвий розвиток.

Постановка наукової проблеми та її значення. До найкоштовніших надбань кожного народу належить мова. Тому й називаємо це надбання рідна мова. Рідна, як мати, як Батьківщина, як усе найдорожче серцю. Мова – найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нащадкам свій досвід і мудрість, перемоги і сла-

ву, культуру і традиції, думи і сподівання. Слово – наше повнокровне життя, невмируще джерело поступу [3, 5].

Слово є одним із наймогутніших комунікативних знарядь людини. У будь-якій сфері практичної діяльності люди повинні вміти користуватися словом цілеспрямовано і вміло, здійснюючи, безумовно, позитивний вплив на слухача. Особливо ж високі вимоги ставляться до мовлення вчителя, адже основним знаряддям його праці є слово. Сьогодні від учителя, його педагогічної майстерності, ерудиції, загальної і мовної культури залежить виховання учнів, які в недалекому майбутньому стануть будівниками держави. Наскільки сумлінними в цій вагомій справі будуть молоді люди, значною мірою залежить від учителів, передусім початкових класів, оскільки вони одними із перших беруть активну участь у формуванні національно свідомих громадян.

Живе життя властиве і слову – такому мовленню, яке не тільки спирається на вивчені мовні норми, а й постійно розвивається, збагачується за рахунок варіантів норм, які можна опанувати лише при наявності відчуття мови: такого рівня комунікації, при якому все, що почуте або прочитане, оцінюється за законами не тільки практичної діяльності (комунікативної ефективності), а й мовленнєвої етики акту спілкування [1, 7].

Аналіз основних досліджень та публікацій. З культурою мови насамперед пов'язане вміння правильно говорити й писати, добирати мовно-виражальні засоби відповідно до мети й обставин спілкування. Культура мови утверджує передусім такі норми: лексичні, граматичні, стилістичні, орфоепічні, орфографічні. Окрім цього, культура мови – це ще й загальноприйнятий мовний етикет: типові формули вітання, прощання, побажання, запрошення тощо. Мовний етикет уважається центральною ділянкою усєї мовно-поведінкової сфери людини, він охоплює засоби ввічливості, спрямовані на вираження поваги до співбесідників та дотримання власної гідності. За визначенням Мирослава Стельмаховича, мовний етикет є «національним кодексом словесної добропристойності». А ще він виступає складовою частиною культури спілкувальних взаємин, загальної культури кожної людини зокрема і суспільства в цілому.

Оскільки питання культури мови ніколи не втрачають своєї актуальності, то стає зрозумілою зацікавленість учених цими питаннями. Глибоке знання норм літературної мови, вміле послуговування ними у повсякденній мовленнєвій практиці допомагає мовцеві досягнути вершин мовленнєвої майстерності. Неабияке значення у становленні мовленнєво компетентної особистості має мовний етикет. Тож чимало

дослідників українського слова (І.Вихованець, О.Пономарів, Н.Бабич, С.Єрмоленко, Є.Чак, Р.Зорівчак, Я.Радевич-Винницький та ін.) присвячують численні праці питанням мовної культури.

Мета статті – на основі опрацьованої літератури із проблем мовного етикету як складової частини культури мови, а також на основі власних спостережень за процесом мовлення наголосити на необхідності оволодіння майбутніми вчителями початкових класів культурою мовлення загалом і мовним етикетом зокрема.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мовний етикет – це національно специфічні правила мовної поведінки, які реалізуються в системі стійких формул і виразів, що рекомендуються для використання в різних ситуаціях ввічливого контакту зі співбесідником, зокрема під час привітання, знайомства, звернення до співбесідника, висловлення подяки, прощання тощо. Кожна ситуація обслуговується в українській мові групою висловлень, які нерідко утворюють синонімічні ряди: *добрий день, здоровенькі були; будь ласка, прошу; до побачення, до зустрічі, прощайте* тощо [4, 133].

Відомий український мовознавець Олександр Пономарів зазначає, що форми вітання й прощання «давно усталилися в українській мові, і їх не варто модернізувати без потреби. Досить часто чуємо неправильні з погляду української граматики форми вітання та прощання в розмовному мовленні, по радіо й телебаченню «Добрий ранок!; Доброго дня, шановна редакція! (тут ще й ігнорування кличного відмінка – *редакціє!*); Доброго вечора, шановні телеглядачі; Доброї (*спокійної, навіть гарної*) ночі, дорогі діти!» В українській літературній мові усталилися такі форми: Доброго ранку!; Добрий день! (Добридень!); Добрий вечір! (Добривечір!); На добраніч! Добраніч!» [7, 153].

Важливими і необхідними для кожної людини є також форми вибачення. «Позаяк провини бувають різні за своєю величиною і за наслідками, то мовець має вибирати з чималої парадигми стандартних фраз українського мовного етикету таку формулу, яка була б сумірною провині й водночас давала можливість досягти бажаного результату: Вибач (те) (мені); Пробач (те) (мені); Даруй (те)!; Пробач (те), якщо можеш (ете)!; Прошу вибачення (пробачення) ...» [8, 140]. Послугуючись формулами вибачення, потрібно пам'ятати, що дієслова *вибачати, пробачати* вимагають давального (а не знахідного, як у російській мові) відмінка залежних слів, наприклад: вибачте мені (а не мене), пробачте йому (а не його) та ін.

Доцільно розрізняти близькі, але не однакові за обсягом і змістом поняття: *мовний етикет, мовленнєвий етикет*. Мовний етикет – це сис-

тема стандартних словесних формул, що вживаються у ситуаціях, безліч разів повторюваних у повсякденному житті. Мовець не має потреби щоразу створювати нові формули, він використовує готові словесні штампи, відтворюючи їх у процесі мовлення, що значно полегшує спілкування.

«Мовленнєвий етикет являє собою застосування мовного етикету в конкретних актах спілкування. Якщо мовний етикет – це набір засобів вираження, то мовленнєвий етикет – це вибір цих засобів, засоби в реалізації» [8, 34].

Попри шаблонність етикетних фраз і почасти ритуальний характер їх уживання, мовний етикет має велике значення для життєдіяльності суспільства і для функціонування мови. Тут найбільш помітно й начоно виявляється стан мовної культури, духовні вартості, етичні орієнтації суспільства, характер взаємин між людьми. Це та сфера мови і культури, до якої мають причетність члени суспільства, що належать до найрізноманітніших категорій [8, 5].

Так, в українській мові найбільш уживаними висловами подяки є *дякую* й *спасибі* (*спасибі* більш поширене у Східній Україні), які можуть мати при собі слова, що посилюють вираження вдячності: *дуже*, *щиро*, *сердечно* та ін. «Дуже Вам дякую за Ваш любенький лист» (О.Кобилянська).

Треба зазначити, що народним етикетом передбачаються репліки-відповіді на подяку. Їх вибір залежить від того, за що дякують: коли за їстівне, тоді відповідають на здоров'я або їжте на здоров'я, коли за якусь річ із одягу – то носи (іть) здоров (-а, -і), однак здебільшого поширена відповідь на подяку – *прошу* і *будь ласка* [2, 36].

Визначальними етнопсихологічними особливостями українського етикету є передусім доброта, сердечність, простота, щирість і ніжність. На мовному рівні це виявляється в тому, що: 1) стрижневим словом багатьох висловів українського мовленнєвого етикету є слова з коренем *добр-*, *здоров-*: *добридень*, *добрий вечір*, на все добре, *добродію*; *здоров був*, *доброго здоров'я* та ін.; 2) наявна велика кількість слів-звертань із пестливими суфіксами: *голубонько*, *соколику*, *матінко*, *таточку*, *сестричко* та ін.; у багатьох етикетних висловах виступає слово із коренем *ласк-*: *будь ласка* (*будьте ласкаві*), *ласкаво прошу*, з вашої ласки та ін.; 3) існує чимало висловів, які своєю первинною семантикою виражають доброзичливість: *будьте щасливі*, *Боже допоможи*, *дай Боже щастя* та ін.; 4) відсутні інвективи (непристойні, *грубі лайки*) [2, 38].

Однак, як зазначає автор статті «Чарівні слова» Марія Білоус, «... за декілька десятиліть відбулися певні зміни в мовній свідомості й мо-

ралі нашого народу в цьому плані. Бездумно перейнявши брутальні мовні витвори, привнесені чужою «культурою», українці, вже не задумуючись, оскверняють мову і душу найнеприсойнішими у світі інвективами... Настав час виполювати бур'яни на нашому мовному полі і культивувати добірне зерно, яке зберігалось у народних скарбниціях, щоб проростало воно прекрасним цвітом високої духовності» [2, 38].

Мовний етикет, уміле і доречне використання усталених формул вітання, прощання, побажання та ін. відіграють важливу роль у становленні мовленнєво компетентної особистості, передусім же особистості вчителя, який своєю поведінкою загалом і мовною зокрема виховує дітей, утверджуючи найбільші цінності культури, доброзичливості, поваги до співбесідника, нехай навіть до наймолодшого. Частиною культури вчителя є його емоційність, добре володіння інтонаційним багатством під час розмови. Навіть найкращі етикетні фрази, такі як *дякую, спасибі, будь ласка*, промовлені байдужим тоном, не принесуть задоволення тому, кому вони адресовані. Якщо ж етикетні формули, якими послуговується вчитель, наповнені позитивними емоціями, виражають розуміння і співучасть, вони знаходять відгук у дитячих серцях. За такого володіння мовним етикетом педагог може бути впевнений у тому, що його юним вихованцям приємно з ним спілкуватися. А це означає, що праця вчителя не є даремною, слово, мовлене ним, позитивно впливає на учнів, допомагає кожному з них усвідомлювати свою значущість, неповторність, а відтак досягати успіхів і в навчанні, і в мовленнєвому розвитку, і в оволодінні культурою мови.

«Рівень дотримання мовного етикету, культури спілкування часом впливає на поведінку співрозмовників більшою мірою, ніж предметний зміст мовлення», – пише Ярослав Радевич-Винницький у книзі «Етикет і культура спілкування». «Етикетність спілкування полягає не тільки у нормативному застосуванні формул мовного етикету у стандартних етикетних ситуаціях. Вона має значно ширший засяг, охоплює комунікативну поведінку людини загалом. Адже і за межами етикетних ситуацій вербальне (і невербальне) мовлення може мати прикмети, які засвідчують ввічливість, тактовність, доброзичливість мовця у ставленні до комунікативного партнера (партнерів, аудиторії), а може, навпаки, створювати про мовця враження як про людину невиховану, нетактовну, грубу. З іншого боку, формальне дотримання правил мовного етикету не завжди викликає довіру й повагу до мовця» [8, 6].

Мовний етикет – це культурне обличчя нації. Щодо мовного етикету українців, то він, увібравши в себе давні звичаї, традиції, став

універсальною моделлю нашої мовної діяльності, що виявляється в системі стійких виразів, своєрідних формул. Знання цієї системи, добре володіння нею засвідчує духовну зрілість нації і, навпаки, – нехтування норм і правил мовного етикету – ознака її глибоких корозійних процесів, що, на жаль, і спостерігаємо останніми роками в нашому суспільстві.

Звичайно, важко перелічити всі форми мовного та й будь-якого етикету в усіх життєвих ситуаціях і не так просто ними оволодіти. Проте, скориставшись ними, ми зможемо правильно поводитися в товаристві, зажити слави гречної людини та самореалізуватися в спілкуванні з навколишніми. І хоч наше століття невпинно прямує в бік спрощення манер, проте й досі неабияке значення має оволодіння «кодексом ввічливості» – адже через свою чемність ми нічого не втрачаємо, а «завоювати» можемо Людину [6, 5].

Послугуючись узвичаєними формулами мовного етикету, маємо усвідомлювати, що нікому не потрібна «Підфарбована гречність та чемність у комірці паперових чеснот...» (Є.Маланюк). Словесна ввічливість має гармонійно поєднуватися з іншими людськими чеснотами, органічно доповнюючи поведінку людини, її культуру загалом. Завжди актуальними є слова Григорія Сковороди: «Не можна щось побудувати словом, якщо те ж саме руйнувати ділом».

Як уже зазначалося, мовний етикет має важливе значення для становлення мовленнєво компетентної особистості вчителя. Формування мовленнєвої компетенції становить основу мовленнєвого розвитку.

«Мовленнєвий розвиток повинен забезпечувати досконале, повноцінне культурне спілкування людей за допомогою мови. В його основі має бути повага до співрозмовника. Визначальним елементом вияву поваги до співрозмовника, показником рівня культури мовця, його мовленнєвого розвитку виступає мовленнєвий етикет» [5, 5]. Отож виховання мовленнєвого етикету – неодмінний компонент мовленнєвого розвитку.

Вміння дотримуватися етичних норм завжди високо цінувалося в суспільстві. Знання норм етики, застосування їх у поведінці та мовленні належить до гарних манер. У мовленнєвій комунікації під цим розуміють володіння етикетною культурою, вміння контролювати почуття, емоції тощо. Дотримання етикетних норм передбачає вияв таких якостей, як ввічливість, гречність, тактовність, доброзичливість. Вироблення мовленнєвих навичок – тривалий процес. Формування мовленнєвої культури становить складову процесу формування комунікативно компетентної особистості [9, 143-114].

Автор навчально-методичного посібника «Український комунікативний етикет» Марія Стахів зазначає: «Практика навчання мови у вищих навчальних закладах засвідчує, що не всі викладачі приділяють достатню увагу етикетним формулам і їх ролі у мовленні. Якщо така робота і ведеться, то мовленнєвий етикет розглядається здебільшого як зовнішня форма спілкування, без належного врахування внутрішнього наповнення (адресат, адресант, місце, час, результат). Щоб стати справжнім майстром своєї справи, випускник вищого навчального закладу повинен навчитися, серед іншого, культури професійного і громадського спілкування, що дає змогу уникати різноманітних конфліктних ситуацій» [9, 177].

На думку Стахів М., вирішальна роль у формуванні практичних мовленнєвих умінь належить продуманій системі навчально-тренувальних вправ. Найпродуктивнішими на етапі формування умінь і навичок використання етикетних мовленнєвих формул вважаються конструктивні вправи на рівні зв'язних висловлювань. Характер завдань може бути таким:

Заміна: етикетних формул відповідно до зміни тональності тексту; словесних висловів етикету синонімами з нейтральним значенням; етикетних фразем відповідними антонімами. Серед пропонованих завдань може бути і *конструювання тексту:* з поданих виразів мовленнєвого етикету побудувати діалог; з поданими вербальними етикетними виразами скласти лист-прохання, лист-подяку, лист-запрошення [9, 181-182].

Майбутнім учителям потрібно давати найсучасніші теоретичні знання і добру практичну підготовку, щоб, прийшовши до школи, молоді педагоги сміливо і впевнено втілювали в навчально-виховний процес нові ідеї, інтерактивні технології, шукали і знаходили шляхи демократизації й оптимізації навчально-виховного процесу, застосовували ефективні методи і прийоми навчання. Сучасній школі потрібен учитель-професіонал, який володіє ґрунтовними знаннями і знає найраціональніші способи передавання цих знань учням, учитель, який володіє бездоганною культурою мовлення, неодмінним компонентом якої є загальноприйнятий мовний етикет.

Ці фахові якості майбутнього вчителя можна успішно виробляти передусім на заняттях з методики викладання української мови, запроваджуючи інтерактивні технології навчання, які сприяють не лише виробленню професійних методичних навичок, а й забезпечують формування мовленнєво компетентної особистості педагога [9, 183].

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі наукових досліджень проблем культури мови загалом і мовного етикету як компонента культури спілкувальних взаємин зокрема, на основі власних спостережень за процесом мовлення, доходимо висновку, що добре знання норм літературної мови, володіння загальноприйнятими формулами мовного етикету відіграє важливу роль у становленні мовної особистості майбутнього вчителя початкової школи.

Проблема, на якій ми зосередили увагу в цій статті, потребує подальшого вивчення, особлива увага повинна приділятися роботі над удосконаленням мовної культури майбутніх педагогів на заняттях з методики викладання української мови.

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 226 с.
2. Білоус М. Чарівні слова // Урок української. – 2002. – № 10. – С. 36-38.
3. Вихованець І.Р. Таїна слова. – К.: Рад. школа, 1990. – 287с .
4. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
5. Донченко Т. Мовленнєвий розвиток як науково-методична проблема// Дивослово. – 2006. – № 5. – с. 2-5.
6. Корніяка О. Мистецтво гречності. – К.: Либідь, 1995. – 94 с.
7. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К.: Либідь, 1999. – 232 с.
8. Радевич-Винницький Я.К. Етикет і культура спілкування. – Львів: СПО-ЛОМ, 2001. – 207 с.
9. Стахів М. Український комунікативний етикет: Навчально-методичний посібник. – К.: Знання, 2008. – 245 с.

The article highlights the important role of speech culture in the development of linguistic and competent teacher, the importance of speech etiquette is well-grounded as the part of language culture and the necessity to follow ethic norms in communication of each speaker, particularly primary school teacher. The essence of the concept «speech etiquette» is revealed, attention is paid to the necessity of distinguishing between similar but not identical in size and content concepts – linguistic etiquette and speech etiquette. It is emphasized on the importance of speech etiquette for the development of future competent teacher. Advices of some scientists concerning the established formulas of Ukrainian speech etiquette which the speaker should use in various situations of polite contact with interlocutors are considered. Examples of the most commonly used formulas of the speech etiquette for everyday usage are shown. The important role of training exercises in the formation of practical skills and habits of future primary school teachers is underlined.

Keywords: *speech etiquette, speech competent person, speech culture, speech development.*

СЛОВО ЯК ЗАСІБ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ЗАСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті визначено, що сучасна освіта передбачає повагу до особистості школяра, довіру до нього, прийняття його особистісних цілей, запитів і інтересів; створення максимально сприятливих умов для розкриття й розвитку здібностей і обдарувань дитини, для її повноцінного життя на кожному з вікових етапів, для її самовизначення.

Доведено, що слово як засіб оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів у процесі засвоєння української мови має ефективний вплив тоді, коли враховуються психолого-педагогічні умови її впливу: доброзичливе ставлення до дітей; оцінювання не лише результату, а й зусиль кожної дитини; мотивування та об'єктивність оцінки, індивідуальний підхід; ставлення учня до навчання, вчителя та ровесників; усвідомлення вимог учителя, реакція на оцінку, вплив її на діяльність, віра вчителя в сили і можливості школярів, створення реальних умов для досягнення успіхів у навчанні.

Встановлено, що словесне оцінювання ґрунтується на позитивному принципі, яке передбачає врахування рівня досягнень учнів, а не ступеня їх невдач.

Ключові слова: *слово, засіб, оцінка, оцінювання, учень, навчальні досягнення, процес, засвоєння, освіта, оцінне судження, педагогічна оцінка, вербальна оцінка, заохочення, схвалення, погодження, перспективна оцінка.*

Постановка проблеми. Сучасна освіта передбачає формування не лише нового педагогічного мислення, але і перегляд та переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу у світлі їхньої людинотворної функції. У цьому контексті важливе місце займає оцінювання навчальних досягнень учнів. Адже педагогічна оцінка є важливою умовою формування позитивного ставлення до навчання при створенні позитивної навчальної атмосфери в класі. Сьогодні оцінка в початкових класах часто виражається в оцінних судженнях і висновках учителя, які є її словесними показниками. Таким чином, мистецтво спілкування є важливою складовою оцінювання діяльності учнів, що служить, з одного боку, каналом зворотного зв'язку між педагогом та учнями, а з іншого боку, актом взаємодії між ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчив, що проблемі оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів приділялася значна увага. Основні засади педагогічного оцінювання вивчалися у декількох напрямках. Ряд вчених (Ш.О. Амо-

нашвілі, Г.В. Вашенко, О.Я. Савченко, Л.М. Фрідман та ін.) характеризують цей феномен у зв'язку зі специфікою професійної діяльності педагога. Інші (Б.Г. Ананьєв, Н.П. Зубалій, В.О. Онишук, В.А. Семиченко та ін.) розглядають оцінку як інструмент педагогічного впливу вчителя на учня. Третій напрямок репрезентовано дослідженнями, що вивчали оцінку як психологічний механізм саморозвитку і самовдосконалення особистості (Т.В. Вершиніна, Г.А. Карпова, Г.І. Липкіна) та компонент професійного мислення вчителя (Ю.М. Кулюткін, О.С. Цокур).

У психолого-педагогічній літературі виділяють різні функції оцінки. Так, відомий педагог Ш.О. Амонашвілі розкриває виховну (спрямовану на розвиток особистої відповідальності, працелюбності, цілеспрямованості, старанності та інших якостей особистості) та навчальну (спрямовану на покращення результатів навчальної діяльності, формування мотивів учіння) функції оцінки [1]. Психолог Б.Г. Ананьєв виділяє дві функції впливу оцінки на дитячу особистість: а) орієнтувальну, що полегшує усвідомлення процесу діяльності; б) стимулюючу, яка впливає на афективно-вольову сферу внаслідок переживання успіхів чи невдач [2, 129].

Про вплив педагогічної оцінки на емоційний стан учня зазначається також у дослідженнях В.О. Сухомлинського. Педагог одноставний у тому, що вона здатна викликати в учня гаму гострих і глибоких переживань: радість успіху, задоволення, сором за невдачу, підвищену трижність тощо [7, 466].

Більшість педагогів вважають, що позитивна оцінка є могутнім стимулом навчання, а негативна – навпаки, погіршує загальний стан молодшого школяра, знижує його працездатність. Тому, коли вчитель підбадьорює учня, схвалює його відповідь, роботу – це позитивно впливає на нього. Проте, як стверджує Н.П. Зубалій, стимулюючою може бути і негативна оцінка (за умови, що вона об'єктивна, доброзичлива і учень її усвідомлює) [5, 27].

У теоретичному плані проблема вербального оцінювання теж висвітлюється науковцями, психологами, педагогами, методистами. Серед них можна назвати Т.О. Амонашвілі, А.М. Богущ, С.У. Гончаренко, Н.П. Зубалій, О.Я. Савченко, В.О. Сухомлинського М.М. Фіцулу, М.Д. Ярмаченка.

Мета статті полягає у комплексному вивченні ефективності використання словесного оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів на уроках української мови.

Вклад основного матеріалу. Серед багатьох психологічних факторів, які використовують вчителі початкових класів під час формуван-

ня в учнів позитивного ставлення до навчання важливе місце займає слово як педагогічна оцінка. Здійснюючи оцінювання роботи тих, хто навчається, педагог виражає їм власну думку про цю діяльність, тобто здійснює зворотну дію на тих, хто навчається, і тим самим мотивує їх подальшу активність, а також впливає на взаємодію між учнями (за допомогою впливу на їхню змагальну активність). З цього погляду слово як оцінка має важливе значення. Не можна ігнорувати чи недовикористовувати цього значущого важеля впливу на учнів. Таке ігнорування може мати негативні наслідки, що виявляються в зниженні інтересу до предмета і навчання взагалі, у почутті незадоволеності учнів власною діяльністю і взаємодією з вчителем і навіть може викликати конфлікти в процесі навчання.

Свого часу В. О. Сухомлинський зазначив, що оцінка лише тоді стає стимулом, який спонукає до активної розумової праці, коли взаємини між учителем і учнем побудовані на взаємному довірі і доброзичливості [7, 465].

Школяр початкової школи емоційно переживає оцінку своєї діяльності. Адже у дошкільному віці в нього сформувався позитивне уявлення про себе. Під впливом різноманітних чинників шкільного життя, ці уявлення піддаються серйозному випробуванню. Тому адекватність, справедливість, своєчасність і гласність оцінювання є чинниками оптимізації, педагогічного спілкування та педагогічної діяльності загалом.

Педагогічна оцінка – це постійне виявлення вчителем правильності ходу виконання учнем діяльності в порівнянні з поставленою метою, яка використовується для надання оперативної допомоги учням і на лаштування їх на успішне досягнення наміченого результату [6, 148].

С.У. Гончаренко зазначає, що оцінка успішності школярів виражається в балах, а також у формі оцінюючих суджень учителя [4, 245].

Оцінне судження (позитивне чи негативне), яке визначає, як учень початкової школи справився зі своїм навчальним завданням, є «дійовим підкріпленням», що спрямовує зусилля дитини в потрібному напрямі, показує важливість виконаного завдання і стимулює до ще більшої активності.

Вербальне (словесне) оцінювання передбачає розробку психолого-педагогічних умов стимулювання учнів для вивчення навчальних предметів:

- організацію роботи учнів, яка спонукає їх до використання різних способів, без побоювання помилитися, дати неправильну відповідь у процесі вивчення української мови, читання;
- варіативне оцінювання діяльності учнів;

- застосування нових критеріїв оцінки навчальних досягнень з урахуванням не тільки того, за якими знаннями учень опанував матеріал, а й як організована його навчальна діяльність (якими ознаками він користується, як обробляє новий матеріал) .

Можна виділити такі види словесного оцінювання:

- позитивна оцінка (підбадьорювання, погодження, схвалення, захоочування);

- негативна оцінка (зауваження, заперечення, осудження).

Погодження представляє собою такий вид оцінювання, який полягає в тому, що вчитель висловлює своє погодження з діями учня. Воно орієнтує школяра в правильності власного вчинку, закріплює успіх на цьому шляху, стимулює його роботу в тому ж напрямку. Погодження є першим етапом до схвалення. Наведемо приклади. «Так, ти все зробив правильно». «Я згідна з тим, як ти це зробив. У тебе дуже добре вийшло». «Так, ти правильно закінчила всі речення. Я й учні теж так би виконали цю вправу». «Так теж можна виконати цю вправу. У тебе добре усе виходить». «Увесь клас і я пишаємося тобою. Ти виконав усе правильно».

Підбадьорювання проявляється через оцінне судження вчителя, під час якого визначається правильна відповідь і емоційно підтримується успіх учня у процесі роботи читання й письма. Стимулююча функція оцінки в цьому випадку значно вища над орієнтуючою. У тих випадках, коли педагог має справу з невпевненими, полохливими учнями, необхідно використовувати це оцінне судження. Воно дає учневі впевненість у собі, підтримує його. Наприклад: «У тебе все виходить. Не бійся, пробуй ще раз». «Подумай, ти знаєш те слово, яке треба дібрати». «Так, так, правильно робиш, роби так далі».

Прямою формою позитивного оцінювання процесу роботи на уроці української мови у початкових класах під час опитування виступає схвалення. Схвалення, на відміну від погодження, це не проста констатація правильності виконаного або сказаного, а є вже формою визначення особистості. Під час схвалення підкреслюється позитивний бік особистості – здібність, працьовитість, активність, зацікавлення, знання. Схвалення показує учневі його успіхи. «Добре, ти стараєшся». «Я твої дії схвалюю. Добре ти порівнюєш». «Молодець. Бачу, що ти стараєшся, добре справляєшся із завданням».

Пропонуємо використовувати ще й такі оцінні судження: «Я схвалюю твій інтерес до складання діалогів». «Мені відомо, що ти маєш добрі знання про звуки, букви». «Добре, що ти працюєш, у тебе виходить все». «Я схвально ставлюся до твоєї праці».

Найбільш вираженою формою позитивної оцінки є заохочення. В «Українському педагогічному словнику» С.У.Гончаренко зазначає, що заохочення – це моральне стимулювання праці. Воно виступає важливим психолого-педагогічним засобом стимулювання ігрової, пізнавальної, навчальної діяльності дошкільника і учня. Вчасне й адекватне заохочення активізує особистість, надає їй нових імпульсів для діяльності [4, 132].

Заохочення укріплює віру учнів початкових класів у себе, у свої сили і здібності. Саме заохочення є позитивним стимулом у навчальній діяльності. Заохочення для учнів треба проводити тільки словесно. Воно має бути обґрунтованим і справедливим.

У педагогічній практиці зустрічаються різні форми заохочення: похвала і перспективна оцінка.

Вважаємо, що використовувати похвалу дуже корисно, якщо педагог звертає увагу на ледь помітні просування до кращого (особливо у слабших, сором'язливих учнів).

На уроці української мови можна використовувати такі словесні заохочення: «Сьогодні у нас в класі хороших робіт більше, ніж минулого разу, тому що Остап і Оленка постаралися і правильно виконали завдання». «Той, хто буде старатися, швидше писатиме краще». «Якщо ти напишеш ще два рядочки цих букв, то у тебе вони будуть виходити дуже гарними». «Якщо ви хочете все робити правильно і без помилок, то слухайте уважно, все що я пояснюю».

Перспективна оцінка є завищеною оцінкою, яка тимчасово відступає від об'єктивних критеріїв і відображає просування учня від незнання до знання, від невміння до вміння, від нестаранності до старанності.

Перспективна оцінка фіксує не результат, а незавершений процес, визначає старання учня і реальну можливість успіху. Така оцінка необхідна тоді, коли учень втратив віру в себе і йому треба допомогти знайти її (учень узявся за бажане діло, але у нього не виходить нічого, або є якщо він відстав від рівня знань, умінь та навичок через причину, яка від нього не залежить).

Вважаємо, що у такому випадку перспективна оцінка, так само як заохочування, вселяє надію, впевненість, готовність до дії. Якщо ж учитель має справу з учнями, які не встигають і не можуть за короткий час самостійно ліквідувати прогалини, то потрібна не перспективна оцінка, а допомога.

Наведемо такі приклади перспективної оцінки: «Ставлю оцінку, забігаючи наперед». «Думаю, що в тебе вийде». «Ти зумієш вивчити і використати свої знання надалі». «Хочу також оцінити тебе з урахуванням

відтермінування» . «Думаю, що в тебе краще вийде, якщо ти ще попрацюєш». «Ставлю оцінку, вважаю, що ти добре попрацював над правилом, але треба продовжувати старатися». «Ти заслуговуєш на хорошу оцінку. Ти зумів справитися з цим завданням, але є неточності, яких в майбутньому ти повинен уникати».

При вербальному оцінюванні важливу роль відіграє майстерність і мова вчителя. Важливою умовою формування в учнів бажання вчитися є об'єктивність і справедливість оцінного судження з боку вчителя. Звичайно, кожна дитина переживає за оцінку, і це формує відповідний тип ставлення до діяльності. Треба бути дуже уважним до висловлення негативних суджень.

Під час оцінювання необхідно враховувати своєрідність впливу оцінки відповідно до особистих якостей дитини. Варто оцінювати словесно дітей сором'язливих, пасивних, з хворобливим самолюбством, рідше і стриманіше – самовпевнених. Важливо вловити той момент, коли молодший школяр в основному виправив свою помилку, щоб поставити його в однакові з іншими учнями умови.

Доцільно вчити учнів здійснювати само- та взаємооцінювання, колективну оцінку. Це активізує навчальну роботу, допомагає формуванню в школяра зацікавленого ставлення до критики, висловленої на його адресу, зміцнює відчуття своєї значущості в колективі, сприяє усвідомленню турботи про нього одногрупників. Оцінка, самооцінка розвиває в учнів логічне мислення, зокрема вміння мовного аналізу й синтезу; порівняння й узагальнення; абстрагування й конкретизації, у процесі перевірки й оцінювання знань, умінь і навичок розвивається в учнів творче мислення, мовлення, пам'ять.

Отож, оцінюючи мовленнєву діяльність, учнів початкових класів на уроках мови учитель має враховувати такі умови:

- усвідомлення учнем початкової школи вимог, котрі вимагає вчитель до їх навчальної діяльності;
- поява позитивних і негативних переживань, що пов'язані з оцінкою;
- чи викликає оцінка в учня бажання вчити рідну мову та долати труднощі, які при цьому виникають.

Важливе значення при вербальному оцінюванні має мовлення вчителя. Мовлення вчителя – це інструмент професійної діяльності педагога, за допомогою якого можна розв'язати різні педагогічні завдання: зробити складну тему уроку цікавою, а процес її вивчення – привабливим; створити щирю атмосферу спілкування у класі; встановити контакт з учнями; досягти взаєморозуміння з ними; внести в них віру в себе [4, 213].

Висновки. У статті обґрунтовано ефективність використання словесного оцінювання навчальних досягнень учнів початкових класів на уроках української мови. На основі вивчення аналізу наукових праць низки вчених визначено, що правильне виконання кожного мовного завдання, активна участь кожного школяра залежить від того чи усвідомлює дитина, що саме йому треба виконати, що в його навчальній діяльності головне; що саме оцінюватиме вчитель.

Вважаємо, що слово (позитивне чи негативне), яке вказує, як учень справився зі своїм навчальним завданням, є «дієвим підкріпленням», яке спрямовує зусилля учня початкової школи в потрібному напрямі, показує важливість виконаного завдання і стимулює до ще більшої активності.

1. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников / Ш.А. Амонашвили. – М.: Педагогика, 1984. – 296 с.
2. Ананьев Б.Г. Психология педагогической оценки / Б.Г. Ананьев // Избр. психол. труды: В 2-х т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 2. – С. 128 – 267.
3. Вашуленко М.С. Нові підходи до шкільної початкової освіти / М. С. Вашуленко // Педагогічна газета. – 2000. – № 10. – С. 4.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Зубалій Н.П. Вплив оцінки на ставлення шестирічних першокласників до навчання / Н.П. Зубалій // Початкова школа 1990. – № 5. – С. 27 – 30.
6. Савченко О.Я. Оцінка вчителя – стимул і орієнтир учнів / О.Я. Савченко // Урок у початкових класах. – К.: Освіта, 1993. – С. 148 – 153.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: У 5 т. / В.О. Сухомлинський – К., 1976. – Т. 2. – С. 466; Т.4. – С. 31; Т.2 – С.465.

Марія Проць (Дрогобич)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ УРОКІВ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ З ВИКОРИСТАННЯМ КОМП'ЮТЕРА

У статті розкриваються завдання уроків літературного читання як одного з основних компонентів розвитку мовленнєвої діяльності школярів. Вказується, що готуючись до уроків літературного читання, вчитель повинен окреслити структуру уроку та підібрати основні методи навчальної роботи, серед яких доцільними і перспективними є упровадження інформаційно-комп'ютерних технологій. Поруч із позитивними аспектами використання комп'ютерів у навчанні школярів розкриваються й негативні фактори.

***Ключові слова:** літературне читання, інформаційно-комп'ютерні технології, читацька компетентність, комунікативна і пізнавальна компетентність, психопатологічні симптоми, соматичні порушення.*

Навчальний предмет «Літературне читання» є одним із предметів, під час якого здійснюється процес навчання, з одного боку, а з іншого – читання є засобом навчання. Його основною метою є формування читацької компетентності молодших школярів, яка є базовою складовою комунікативної і пізнавальної компетентності, ознайомлення учнів з дитячою літературою як мистецтвом слова, підготовка їх до систематичного вивчення курсу літератури в основній школі [1].

Читання – один з основних компонентів розвитку мовленнєвої діяльності школярів, один із важливих засобів формування особистості. Тому так важливо в початкових класах сформуванню в учнів технічну сторону читання, уміння працювати з різними видами текстів, забезпечити максимальний вплив твору на школяра.

У світовій практиці читання вважається основною формою засвоєння найрізноманітнішої змістової та емоційної інформації, особливим засобом розумового і духовного розвитку особистості.

Читанню у початкових класах належить провідна роль у художній, суспільно історичній освіті, громадському, моральному, естетичному вихованні, у закладанні основ самовиховання, саморозвитку, духовності, національної свідомості.

Уміння читати – це наявність інтересу до читання, до книги як джерела пізнання довкілля, громадського виховання, опануванні літературної мови, розвиток духовного світу дитини, її почуттів.

Готуючись до проведення уроків літературного читання, педагог перш за все визначає дидактичну мету і виховні завдання уроків, зміст і обсяг нового навчального матеріалу, що має бути засвоєний на уроці, установлює основні лінії зв'язку з матеріалом, що попередньо вивчили учні, добирає запитання для повторення, а також окреслює структуру уроку та основні методи навчальної роботи на кожному етапі уроку з урахуванням рівня підготовки учнів, розподіляє навчальний час на окремі види роботи, добирає і готує необхідні наочні посібники до уроку, додаткову літературу, матеріал для самостійної роботи учнів.

В останні роки вчителі початкових класів зазначають зниження інтересу до навчання дітей 6-10-річного віку. Причинами втрати інтересу до знань є:

- невміння вчитися й долати труднощі пізнавальної діяльності;
- обсяг та складність матеріалу, який необхідно засвоїти і запам'ятати;

- педагоги часто організують діяльність без опори на бажання й мотиви учнів;
- убогість шкільного життя і навчального процесу (монотонність і одноманітність занять, відсутність швидкої зміни подій, яскравих вражень і нових зустрічей та необхідність тривалий час сидіти і майже не говорити – усе це робить шкільне життя нудним і невеселим);
- бідність методики і організації навчального процесу;
- застарілість матеріальних засобів навчання (прилади, наочність) і відсутність нових;
- традиційна структура, де переважають пасивні форми роботи учнів, практично повторюється на кожному уроці з усіх предметів [5, 10].

Бурхливий розвиток нових інформаційних технологій протягом останніх п'яти років наклав певний відбиток на розвиток особистості сучасної дитини. Широке використання комп'ютерних технологій в освіті поступово, але досить упевнено стає найважливішою деталлю навчально-виховного процесу школи.

Якщо говорити про початкову школу, упровадження інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) у навчально-виховний процес є доцільним і перспективним.

Дитина приходить до школи у віці 6-7 років. А це значить, що різко змінюється не тільки уклад її життя, але й соціальний статус. Ігрова діяльність опиняється на другому плані, а провідною стає навчальна діяльність. Головним обов'язком стає навчання – серйозна і важка справа, що вимагає від молодшого школяра великих вольових зусиль.

На сьогодні ще, на жаль, провідне місце у викладанні предметів займають традиційні засоби – дошка, крейда та духовні джерела. Завдяки використанню ІКТ навчальне середовище можна доповнити відео, звуком. Усе це значно впливає на емоційну сферу молодшого школяра, сприяючи підвищенню пізнавальної активності, інтересу до навчання, активізації пізнавальної діяльності. Тим більше, що молодші школярі вже готові до роботи з ІКТ: вони знають, що таке комп'ютер, здебільшого вміють ним користуватися, у них відсутній психологічний бар'єр.

Учителеві застосування ІКТ дозволяє економити час і максимально ефективно виконувати повсякденні справи.

ІКТ розширили можливості подачі навчальної інформації. Застосування кольорів, графіки, звуку, сучасних засобів відеотехніки дозволяє моделювати різні ситуації й середовища, створювати презентації, що дає змогу підсилити мотивацію діяльності учня. Не тільки новизна роботи з комп'ютером, але й можливість регулювати подачу навчальних

завдань за ступенем складності, заохочення правильних рішень позитивно позначаються на мотивації.

Комп'ютери можна використовувати на будь-якому етапі уроку. мета використання комп'ютера на уроці читання така:

- розвивати у дітей логічне мислення;
- сприяти розвитку умінь і навичок планувати та передбачати результати своїх дій;
- розвивати швидкість реакції;
- сприяти розвитку просторових уявлень;
- розвивати образні компоненти мислення, уяву, увагу, зосередженість, кмітливість;
- сприяти вивченню і закріпленню алфавіту [3].

Підготувати і провести урок з використанням комп'ютера дуже просто. Для цього необхідно багато знати, багато вміти, дуже хотіти, відповідально ставитись до своїх учительських обов'язків, а найбільше – вийти на новий рівень педагогічного мислення.

Сполучаючи в собі можливості телевізора, відеомагнітофона, книги, калькулятора, будучи універсальною іграшкою, сучасний комп'ютер разом із тим є для дитини тим рівноправним партнером, здатним дуже тонко реагувати на її дії та запити, якого їй так бракує.

Та будь-яка система навчання припускає наявність як позитивних, так і негативних моментів. Так, проведення уроків з комп'ютером підвищує когнітивні здібності школярів, розвивають кмітливість та уяву. У дітей, захоплених комп'ютерами, вищі показники мотивації досягнень і саморозвитку.

Поруч із позитивними аспектами використання комп'ютерів у навчанні молодших школярів є й негативні фактори: з'являється велика кількість повідомлень про небезпечний вплив комп'ютерів на психіку дитини. Деякі автори вважають, що заняття з комп'ютером – це своєрідна залежність, що виражається в таких психопатологічних симптомах, як: нездатність переключатися на інші види діяльності, почуття уявної переваги над оточуючими, збідніння емоційної сфери, агресивне поведіння, звуження кола інтересів, прагнення до створення власного світу, відхід від реальності, діти менше читають тощо. Негативну картину доповнюють соматичні порушення – зниження гостроти зору, швидка стомлюваність тощо.

Сьогодні існують гігієнічні норми експлуатації комп'ютерів, причому для дітей, молодших ніж 12 років, цими нормами передбачено не більше ніж 10 хв. безперервної роботи на комп'ютері. На жаль, не завжди ці норми суворо дотримуються у навчальному процесі.

Використання комп'ютера у навчальній діяльності виглядає дуже природним із погляду дитини і є одним із ефективних способів підвищення мотивації та індивідуалізації її навчання, розвитку творчих здібностей і створення теплої емоційного середовища.

1. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2012.

2. Пільгачук В. Профілактика професійних захворювань користувачів комп'ютерів. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2004.

3. Пономаренко Л.В. Використання інформаційних технологій у практиці роботи початкової школи. – Харків: Вид. група «Основа», 2010. – 156 с.

4. Сидоренко Н. Використання інформаційно-комп'ютерних технологій на уроках читання (3 клас)// Поч. школа. – 2012. – №11. – С. 19-21.

5. Фурс Г.О. Інноваційні педагогічні процеси у початкових класах як шлях до якісної освіти// Поч. навч. та вих. – 2009. – №16-18. – С. 10-15.

The article deals with the problem of literary reading lessons as a major component of the speech development of students. It is claimed that in preparation for the lessons of literary reading, the teacher should outline the structure of the lesson and pick up the basic methods of training, including appropriate and promising introduction of information and computer technology. Along with the positive aspects of using computers in teaching students the negative factors are revealed.

Keywords: *literary reading, information and computer technology, reading competence, communicative and cognitive competence, psycho-pathological symptoms, somatic disorders.*

УДК 930.2(477.83/.86) «18/19»

Тарас Савшак (Дрогобич)

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ГІМНАЗІЯХ ГАЛИЧИНИ У ПЕРІОД ВІД СЕРЕДИНИ ХІХ ДО 30-х років ХХ ст.

У статті розглядаються шляхи становлення методики навчання історії в українських навчальних закладах Галичини в період від середини ХІХ ст. до 30 років ХХ ст. Розкривається зміст, методи, форми та засоби навчання історії в підготовчих та основних гімназійних класах, висвітлюються проблеми засвоєння учнями історичних явищ та фактів у гімназіях Галичини в обстежуваний період.

Ключові слова *шляхи, розвиток, метод, методика, навчання, зміст, історія, методи, форми, засоби, гімназія, українська, Галичина.*

Постановка проблеми. Слово «методика» походить від давньогрецького слова «methodike», що означає «шлях дослідження», «спосіб пізнання» [12, 23]; до неї входять такі категорії, як зміст, методи, форми, засоби навчання. Зміст предмета «історія» становлять програми та підручники, які створювалися від найдавніших часів до сьогодні [6; 7; 8; 11; 12; 13]. Під методикою вчені розуміють спосіб практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розгляданого об'єкта [12, 32]. Сукупність методів, спрямованих на досягнення певної мети, є методикою [11, 34]. Методика – це вчення про методи викладання певної науки, предмета [13, 45]. Зміст методики і значення самого терміна не завжди були однаковими, вони змінювалися з розвитком самої методики, з формуванням її наукових основ.

Початкові елементи методики навчання історії зародилися з введенням викладання предмета як відповідь на практичні питання про цілі викладання, про відбір історичного матеріалу, якому навчали учнів, і прийоми його розкриття. Для розуміння сутності і змісту будь-якої науки треба чітко визначити її об'єкт та предмет дослідження. Отже, об'єктом вивчення методики історії як науки є процес навчання: процес педагогічної взаємодії між учителем і учнями, спрямований на формування особистості і розвиток особистості дитини засобами історії. Предметом методики навчання виступає конкретна сторона, сфера, частина об'єкта дослідження, тобто певна система навчання історії, що містить взаємопов'язані компоненти (зміст, організацію, результати навчання тощо) і закономірні зовнішні і внутрішні зв'язки цієї системи, які обумовлюють її функціонування. До зовнішніх зв'язків системи належать чинники розвитку суспільства, що відбиваються у соціокультурному середовищі, політичному та економічному становищі населення, рівні розвитку педагогічної та історичної науки тощо. О.І. Пометун визначає методику навчання історії як наукову дисципліну, що досліджує процес навчання історії як системи у її взаємозв'язках, протиріччях і закономірностях для забезпечення якісної історичної освіти учнів [12, 65].

Перші відомості про методику навчання історії доходять до нас від середини XIX ст. Німецький вчений Ф. Дістервег у першій частині книги «Керівництво до освіти німецьких учителів» розкрив загальні питання педагогіки, а в другій розглянув фахові методики навчання, у т.ч. й навчання вітчизняної історії, яку вважав провідним предметом з географія, рідна мова, природні науки, математичні науки. Велике місце відводив вчений в освіті дітей вітчизняній історії і географії, рідній мові і літературі [5, 17].

Головне завдання навчання історії, за А.Дістервегом, – розвиток розумових здібностей дітей. Формальна освіта пов'язана з матеріальним

світом. Навчання сприяє усебічному розвитку дитини і його моральному вихованню. Під час навчання дітей історії потрібно враховувати особливості дитячого сприйняття. Для цього потрібно йти, як вважає вчений, від прикладів до правил; від предметів до слів, що означають їх; від простого до складного; від легшого до важкого; від відомого до невідомого матеріалу [5, 78].

Ці та інші положення методики були взяті на озброєння австрійськими та російськими вченими методистами, починаючи з 50 років XIX ст. і до 30 років XXст. [3; 4; 6; 7; 8; 11].

Однак потрібно зазначити, що і сьогодні вони є актуальними, оскільки сучасна програма вимагає дотримання принципів наступності і перспективності у вивченні історії в загальноосвітніх закладах. Щоб добре знати сучасний стан розвитку методики навчання історії, то треба орієнтуватися в минулому, особливо в галицький період, коли виникали україномовні гімназії і в них провідним предметом, крім рідної мови, було вивчення історії рідного краю.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Академічна гімназія у Львові виникла із реорганізації нижчої міської школи, яка була організована ще у 14 столітті (приблизно у 1382 році). У першій половині 15 століття ця школа була академічним відділом Краківської академії. Школа отримувала магістрів і ректорів із Кракова, але магістрат міста сам їх вибирав і оплачував. У першій половині цього століття школа отримала назву «*gymnasium academicum*», залишаючись водночас вищою школою із курсами викладання філософії та богослів'я [10, 36]. У такому вигляді вона працювала до відкриття Львівського університету в 1794 році. Тоді ж у школі були відмінені курси філософії та богослів'я [10, 39].

У 1850 році на підставі нової організації шкіл в Австрії гімназія була розширена декретом міністерства від 22 липня 1848 року до восьми класів, а також підтверджена найвищим патентом від 3 березня 1855 року [2, 34].

Постановою від 31 травня 1873 року було затверджено викладання предметів у ній руською мовою, тобто українською. Шкільний рік розпочинався 1 вересня 1882 року [3, 161].

Дослідники зазначеного періоду розкривають політику австро-угорської влади у галузі освіти, розвиток різних типів шкіл у Галичині, боротьбу народних мас за демократизацію освіти в цьому краю. Однак незначне місце у цих дослідженнях відводиться питанню розвитку методики навчання історії як предмета в школах. Про це можна прочитати в працях дослідників з історії Галичини різних авторів [1; 2; 9; 10].

Мета статті. Висвітлити шляхи становлення методики навчання історії в українських навчальних закладах Галичини в період від середини XIX ст. – до 30 років XX ст. При цьому потрібно розкрити зміст, добір методів, прийомів, форм та засобів навчання історії в підготовчих та основних гімназійних класах.

Виклад основного матеріалу. Серед шляхів розвитку методики історії українських гімназій середини XIX ст.– поч. XX ст. визначається зміст навчання історії, який реалізується через усвідомлені цілі вивчення предмету «історія» учнями.

У навчальному плані перш за все звертає на себе увагу незначна кількість годин, відведених на вивчення історії. Вона починається з підготовчого класу і завершується у 8 класі [3, 163].

Головним завданням викладання історії в старших класах виступає ознайомлення дітей із внутрішнім політичним розвитком країни. Оскільки загальні цілі, які переслідують вчителів історії в середній школі, виключають можливість систематичного завершення зображення укладу різних держав, то достатньо вияснити головні типи держав і при цьому провести між ними взаємозв'язок у висвітленні подій. Це такі типи, як єврейська теократія, фінікійсько – караєгенська держава, кастичний уклад Індії і Єгипту, ассирійський деспотизм і його покращена форма в Персидській монархії, грецька «нормальна» форма монархії та республіки, спроба федерального укладу у греків, римська «правова» держава, панство, німецьке королівство, англійський парламентаризм, французький абсолютизм, розвиток нового представницького правління і, нарешті, «найбільш вдосконалене вираження сучасного індивідуалізму у федеральній унії» [8,128].

Таким чином, учитель має у результаті огляду та історичної оцінки цих різноманітних державних і суспільних типів ввести учня у сферу сучасних відносин.

Вивчення державного і суспільного ладу повинно розглядатися з історичної точки зору. У цей період чітко простежується вивчення історії в українських гімназійних класах паралельно з географією. У процесі викладання географії має бути звернена увага на історичну місцевість. Учитель історії, крім загального географічного нарису кожної країни, до зображення яких він переходить, має показати вплив природи на культуру народу, який вивчається [7, 189].

При цьому потрібно детально ознайомлювати учнів з місцевістю, яка є центром важливих подій. Необхідно здійснювати порівняння політичної карти періоду, який вивчається, із сучасним історичним періодом.

Аналіз методичної літератури з окресленої проблеми показав, що в доборі методів, форм та засобів навчання учителі гімназійних класів зосереджували свої зусилля на таких методах, як лекція, бесіда та розповідь у вищих класах, і розповідь, пов'язана з бесідою – у нижчих класах [11; 12; 13].

У вищих класах зв'язна розповідь учителя набуває наукового викладу матеріалу, оскільки учні мають навчитися розмежовувати причини історичних явищ, обставин, які затримували або прискорювали успіх та хід подій.

Учителі застосовували додаткове читання уривків із джерел та історичних творів: вірші Тиртея, Солона, сцени з Есхіла, Аристофана, характеристики Мамлезена, Курціса, Ранке тощо. Їхнє використання сприяє зацікавленню учнів історичними фактами та явищами» [13, 156].

Важливе місце відводилося підбору наочних посібників: малюнків, фотографій, моделей тощо. Однак головним виступала доцільність у застосуванні цих засобів у навчанні історії.

Оскільки наочних посібників з історії було не так багато, тому вчитель майже нічого не може ілюструвати, майже нічого не може дати прочитати учням у цілому дуже важливих курсів (частин, розділів). Так, наприклад, відсутні книжки для читання, картини, атласи до всіх розділів середньовічної історії [11, 342].

Методика навчання історії в той період пропонувала за розповіддю вчителя, в нижчих класах, треба повторювати вивчене з учнями в процесі уроку (урок триває годину). Наступний урок починається з нового повторення вивченого матеріалу [8, 243].

У старших класах повторення протягом одного й того ж уроку не потрібне. Однак потрібно застосовувати письмові роботи. Методика їхнього використання включає наступні положення: зв'язок вивчених тем між собою; врахування принципу доступності в засвоєнні матеріалу; врахування наступності і перспективності у формуванні історичних понять тощо.

Наприклад, після ознайомлення учнів 8 класу з республіканським періодом римської історії можна запропонувати дітям виконати зображення аграрного законодавства і його значення для Греків включно. Або розвиток прав плебей, оскільки воно проявилось в здобутті доступу до посад і зміні статусу, положення і значення різних народних зборів.

Можна пропонувати використовувати написання творів як під керівництвом учителя, так і самостійно.

Висновки. Ми визначили наступні шляхи розвитку методики навчання історії в українських галицьких гімназіях: зміст навчання, добір методів, форм і засобів навчання.

1. Австрія П. Австрійський парламент. Національності Австро-Угорщини. Культурне життя Австрії. Народна освіта в Австрії. – Відень, 1918 –11с.

2. Барна М.М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772-1939 рр.) / М.М. Барна // Рідна школа.– №7-8.–С.33-48.

3. Вѣстникъ Воспитанія. Научно – популярный журналъ для родителей и воспитателей / издав. Под ред. Д-ра Е.А.Покровскага. – Москва. Типография М.Гвочанинова, Б.Чернышевский пер. д. Пустошкина, 1890. – № 7. С. 160 –165.

4. Випперъ Р. О преподаваніи исторіи въ австрійськихъ гимназіяхъ // Русская школа.– 1891.– № 11.–С. 120-131.

5. Дистерверг А. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1956.–345 с.

6. Карѣевъ Н. О преподаваніи исторіи въ срѣдней школѣ / Н. Карѣевъ // Русская школа. – 1899. – № 10.– С.193-216.

7. Копистянський А. Оповідання історії Австрійсько-Угорської держави в звязи з всесвітною історією / А. Копистянський. – Коломия: Галицка накладна Якова Оренштайна, 1914. – 207 с.

8. Кролюницкий А. В. Опыт методики элементарного курса истории. С прил. программы курса, хрестоматии из статей разных авторов и библиографических списков кн., карт и картин, относящихся к курсу истории / А. В. Кролюницкий. – СПб : Издание акц. общ. печ. дела «Издатель» (Паровая скоропечатня Я. И. Либермана), 1899. – 377 с.

9. Курило В., Ліщенко М., Романець О., Сирота Н., Тимошук Б. Північна Буковина, її минуле і сучасне. – Ужгород, 1969.–247 с.

10. Курляк І. Є. Українська гімназійна освіта у Галичині: (1864-1918). – Львів, 1997.–222с.

11. Покотило К.П. Практическое руководство для начинающего преподавателя истории / К.П. Покотило. – Изд. им. В. Казначеева. – С.-Петербургъ, 1912.– 460 с.

12. Пометун Е.И.Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы /Е.И. Пометун; под ред. члена-кор. Г.П. Шевченко. – Луганск: Изд. Восточноукраинского гос. ун-та, 1995.– 200 с.

13. Рапаєва М. В. Методи навчання історії у вітчизняній школі другої половини ХІХ – початку ХХ століття : дис. ... кандидата пед. наук 13.00.02 / М.В. Рапаєва; Інститут педагогіки АПН України. – К., 2007. – 205 с.

ДИТЯЧА ГРА – НЕВІД’ЄМНИЙ КОМПОНЕНТ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПЕДАГОГІКИ

У статті показано вплив гри на розвиток дитини, наведено приклади класифікації ігор, розкрито її роль в українській етнопедагогіці, а також проаналізовано особливу цінність гри у підготовці до різних сфер життя дитини.

Ключові слова: *гра, сюжетно-рольова гра, дидактична гра, інтелектуальна гра, народна гра.*

Постановка проблеми. З давніх-давен в Україні будь-які зібрання дітей супроводжувалися ігровою діяльністю. Змагалися у метанні сніжок, катанні на санчатах, лижах, ковзанах. Народна виховна мудрість емпірично передбачала розв’язання важливих технологічних завдань формування особистості дитини. Зокрема засобами народної гри виводили маленьку дитину з її реального побутового повсякденного життя, запобігали складання стереотипів сумніву і недовіри до своїх сил. Через гру дитині надавалася змога заявити оточенню про свій позитивний потенціал. Саме у грі вправи активізували рухливість, розвивали процеси мислення, викликали в неї позитивні емоції.

Сьогодні гра контролюється системою суспільного виховання. У грі при цьому існує суб’єктивна свобода для дитини. Тут діти мають змогу самостійно (без допомоги дорослих) розподіляти ролі, контролювати один одного, стежити за точністю виконання того чи іншого завдання. Тут дитина виконує роль, яку взяла на себе, враховуючи свій досвід. Дитяча гра стає сьогодні школою соціальних відносин для кожної дитини. Під час гри дитина ознайомлюється з великим діапазоном людських почуттів й взаємостосунків, вчиться розрізняти добро і зло. Завдяки їй у дитини формується здатність виявляти свої особливості, визначати, як вони сприймаються іншими, з’являється потреба будувати свою поведінку з урахуванням можливої реакції інших.

Мета статті – проаналізувати класифікацію ігор, розкрити роль народної гри.

Виклад основного матеріалу. Про гру сказано багато добрих слів. Її називають і джерелом радості, і королевою дитинства. Обидва визначення правильні, адже гра для дитини – саме життя з усіма його радощами, хвилюваннями, тривогами, перемогами і прикрощами. Гра природний для дитини вид діяльності, мотив її лежить у самій сутності. Вільне від регламентації ігрове дійство дає змогу виразити дитині найфантастичніші бажання.

тичніші бажання, свої мрії, їй відкривається широкий простір для вияву творчості, активності, кмітливості.

За допомогою гри діти пізнають світ. Без неї дітям жити нудно, нецікаво. В грі діти й підлітки перевіряють свою силу і спритність, у них виникає бажання фантазувати, відкривати таємниці і прагнути до чогось прекрасного. За вмілого відокремлення гра може стати незамінним помічником педагога.

Гра дарує щохвилинну радість, задовольняє актуальні невідкладні потреби, а ще – спрямована в майбутнє, бо під час гри у дітей формуються і закріплюються властивості, вміння, здібності, необхідні їм для виконання соціальних, професійних, творчих функцій у майбутньому. І скрізь, де є гра, панує здоров'я, радість дитячого життя.

Гра є важливим засобом не лише відпочинку, а й творчого пізнання життя. Ігрова позиція – могутній засіб виховного впливу на дітей. Н. Кудикіна зазначає: “Придивіться: чи не дуже рано згасає наш педагогічний інтерес до ігор, які вірою і правдою завжди служили і покликані служити розвиткові кмітливості та пізнавальної цікавості дітей на всіх, без винятку, вікових рівнях. Відомо, що ті діти, з яких на уроці й слова не витягнеш, в іграх активні. Вони можуть повернути хід гри так, що деякі відмінники тільки руками розведуть. Їхні дії відзначаються глибиною мислення. Мислення сміливого, масштабного, нестандартного” [2, 36].

У процесі гри в дітей виробляється звичка зосереджуватися, самостійно думати, розвивати увагу. Захопившись грою, діти не помічають, що навчаються, до активної діяльності залучаються навіть найпасивніші учні.

А. С. Макаренко писав: “Гра має важливе значення в житті дитини... Якою буде дитина в грі, такою вона буде і в праці, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча відбувається перш за все в грі...” [3, 145]. Отже, гра, її організація – ключ в організації виховання.

В грі формується багато особливостей особистості дитини. Гра – це своєрідна школа підготовки до праці. У грі виробляється спритність, витримка, активність. Гра – це школа спілкування дитини.

Важливою являється виховна сторона. Гра вимагає від дітей уваги, вміння швидко знаходити правильне рішення.

Саме в іграх розпочинається невимушене спілкування дитини з колективом. У процесі гри в дітей виробляється звичка зосереджуватися, бути вдумливою, самостійною, розвивається увага, пам'ять, жадоба до пізнання. Задовольняючи свою природну невсипущу потребу в діяльності, в процесі гри дитина “добудовує” в уяві все, що недоступне їй в навколишній дійсності. Вона пізнає нове, запам'ятовує, орієнтується

в різних ситуаціях, поглиблює раніше набутий досвід, порівнює запас уявлень, понять, розвиває фантазію.

У грі найповніше проявляються індивідуальні особливості, інтелектуальні можливості, нахили, здібності дітей. Гра – творчість, гра – праця. Гра належить до традиційних і визнаних методів навчання й виховання дошкільників, молодших школярів і підлітків. Цінність цього методу полягає в тому, що в ігровій діяльності освітня, розвиваюча й виховна функція діють у тісному взаємозв'язку. Гра як метод навчання організовує, розвиває дітей, розширює їхні пізнавальні можливості, виховує особистість.

Задовольняючи дитячу допитливість, залучити їх до активного пізнання оточуючого світу, оволодіти способами пізнання зв'язків між предметами та явищами допоможе гра.

Л. Виготський писав: “Гра дитини це не простий спомин про те, що було, але творче переосмислення пережитих вражень, комбінування їх і побудова з них нової дійсності, яка відповідає запитам та інтересам самої дитини” [1, 7]. Він розглядав гру як творчу діяльність, в якій наочно виступає комбінуюча дія яви.

Вияв творчості у грі дозволяє дитині глибше зрозуміти навколишній світ, дає їй деякий життєвий досвід, викликає потребу виразити його у своїй діяльності. Радість творчої гри змінює дитяче життя, наповнює його казкою та чарами. Гра охоплює всі сторони особистості дитини: вона потребує активної роботи думки і трудових умінь, багата емоціями та щирими почуттями.

Ігри можна поділити на предметні та сюжетні. Предметні призначені для пізнання повних явищ і закономірностей, крім тих, які містять зв'язки та стосунки між людьми. Сюжетність гри характеризується тим, що охоплюють закономірності людської діяльності й спілкування.

Сюжетно-рольові ігри – це ігри, мотивом яких опредмечується зміст, бажання дитини бути не собою, а іншим, в інших, нереальних обставинах. Мета дитини в сюжетно-рольовій грі – діяти як умовний персонаж, реалізовувати своє уявлення про іншого. Рольові дії сюжетно-рольової гри умовні: начебто шию, начебто стріляю, начебто готую їжу. Результатом сюжетно-рольових ігор є задоволення дитини від процесу перетвілення, процесу реалізації задуму.

Ігри-фантазування – це такі ігри, які реалізуються за допомогою лише уяви та слова. У них діти можуть бачити звірів, казкових велетнів, птахів, інших тварин. Спостерігаючи за перетворенням, діти створюють цілі казкові сюжети. Ці ігри розвивають мовлення та мислення дитини сильніше від будь-якого іншого засобу. Ігри-фантазування відбуваються

ся тільки за допомогою уявних образів, без підтримки її матеріальними опорами.

Дидактичні ігри – це ігри, які спеціально розробляються для реалізації програмових завдань навчання. Це практично групова справа з вироблення оптимальних рішень, застосування методів і прийомів у штучно створених умовах, що відтворюють реальну обстановку. У процесі гри у дітей виробляється звичка зосереджуватися, самостійно думати, розвивати увагу.

Пізнавальні ігри, мета яких є спрямована на загальний розвиток дітей, розширення їх кругозору, і тому зміст цих ігор зорієнтований на зону найближчого розвитку дитини.

Інтелектуальні ігри полягають в інтелектуальних емоціях, у тому особливому емоційному мікрокліматі, який стимулює і інтелектуальні почуття, такі як зацікавленість, здивування, задоволення від розумового напруження та переборення труднощів. Мета інтелектуальних ігор – розумове самоствердження, формування “Я-образу”. Багато з різновидів цих ігор відбувається сам на сам – тобто дитина грає сама із собою (ребуси, кросворди, шаради, анаграми, метаграми, загадки, чайнворди), партнер їй не потрібний.

Народні ігри. Авторство цих ігор невідоме, протягом багатьох поколінь складав ці ігри народ, закладаючи в їх зміст те, що необхідне для всебічного розвитку дитини. Народні ігри за своїм змістово-процесуальним компонентом і функціональним призначенням надзвичайно різноманітні, що є підставою для їх поділу на підвиди – скоромовки, лічилки, жеребкування, рухливі ігри. хороводні з фольклорними елементами, заклички, примовки, тощо.

Народні ігри набувають великого значення для національно-культурного виховання дітей. Крім того, рухливі народні ігри мають значне соціалізуюче значення. Дослідниками народних рухливих ігор доведено, що в давнину дорослі не керували дитячими іграми та розвагами. Малі діти навчалися ігор у старших, граючись разом з ними. Діти змалечку привчалися самі вести гру, набуваючи досвіду поведінки у дитячому товаристві, навичок самоврядування як необхідних умов адаптації до соціального середовища. Тому коли педагог постійно керує дітьми під час рухливих ігор, своєю волею призначає виконавця на роль ведучого, розподіляє гравців на команди або авторитарно визначає, яка команда першою починає гру, позитивний виховний сенс такої гри значно втрачається. У народному ігровому досвіді історично відпрацьовані певні способи налагодження взаємостосунків між дітьми, які доречно використовувати й у шкільному ігровому колективі. Оскільки рухливі народ-

ні ігри та способи їх організації зазнають постійної трансформації, у навчально-виховному процесі на рівноправних засадах використовуються ті, що відомі з давніх часів і ті, що створені на сучасному етапі розвитку ігрових традицій. Лише час визначить, що залишиться на довгі роки, а що зникне без сліду.

У використанні українських народних рухливих ігор з метою розвитку самоорганізації ігрового колективу важливим питанням є призначення ведучого і розподіл учасників гри на команди. Своєчасне навчання дітей різним способам вибору ведучого дає можливість справедливо розв'язувати актуальні для початку гри питання взаємодії в ігровому колективі, запобігати багатьох конфліктних ситуацій між дітьми.

Послідовне і систематичне навчання учнів різних способів самоорганізації під час проведення народних рухових ігор дозволяє ефективно використовувати час ігор для активного, повноцінного відпочинку дітей і сприяє формуванню рис самоврядування класного колективу, набуття кожним досвіду соціальної взаємодії.

Максимальний вплив українських рухових ігор як засобу гармонійного розвитку особистості в початковій ланці загальноосвітньої школи залежить від оптимально створених педагогічних умов їх організації, серед яких можна визначити такі:

- систематичність проведення ігор упродовж дня;
- забезпечення взаємодії навчальної діяльності з фізичного виховання;
- оптимальне поєднання прийомів і методів педагогічного керівництва грою у її підготовчій, основній і заключній частинах;
- використання педагогічних методів, адекватних значенню кожного з етапів керівництва грою для гармонійного розвитку особистості школяра.

Висновки. Ігрова діяльність – це різновид активної діяльності дитини, у процесі якої відбувається оволодіння суспільними функціями, відносинами та рідною мовою як засобом спілкування. Це дитяче моделювання соціальних відносин. Правильне та вміле керівництво ігровою діяльністю з боку дорослих формує емоційну, моральну та інтелектуальну сфери дитини, розвиває її уяву, сприяє фізичному вдосконаленню, виховує волю до дії та здатність до гальмування – якості, необхідні людині в трудовій та суспільній діяльності.

Українські рухливі народні ігри мають значні виховні можливості, які визначаються їх культурно-історичним походженням та соціальними функціями у дитячому середовищі.

1. Виготський Л. С. Світобачення і творчість в дитячому віці. – М., 1967. – С. 7.
2. Кудикіна Н. І. Психологія та педагогіка гри // Відкритий урок. – 2006. – № 5–6. – С. 32–49.
3. Макаренко А. С. Проблеми шкільного виховання// Методика виховної роботи. – К., 1990. – С. 139–205.
4. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник. – К.: Академія, 2000. – С. 121–132.
5. Хромушина Л. І. Ігрові ситуації як засіб спілкування і розвитку школярів // Початкова школа. – №. 1. – 1984. – С. 61.

УДК 37(09):378

Петро Фриз (Дрогобич)

МОВА ТАНЦЮ ЯК ЗАСІБ ВИЯВЛЕННЯ СМИСЛОВИХ ЦІННОСТЕЙ ХОРЕОГРАФІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена вивченню низки проблем, пов'язаних із збереженням і збагаченням мови українського народно-сценічного танцю, а також його значенні у формуванні духовно-народної особистості.

Ключові слова: *танець, національна мова, традиції, виховання, балетмейстер, П.П. Вірський.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема розвитку українського танцю, його лексики постала як проблема збереження не тільки культури нації, а й її гуманістичної сутності та духовності. Вирішення цієї проблеми – справа честі кожного балетмейстера, що розуміє: міра володіння мовою рідного танцю є міра духовності людини та суспільства, отже, мірою загального поступу.

Недостатній акцент на розробленість і значення тем на національній основі у творчій роботі балетмейстера є однією з причин того, що в теорії і практиці постановочної роботи хореографічного твору ще мають місце методологічно неправильні уявлення про вплив мови українського танцю на формування духовно-народної особистості. Для позитивного вирішення цієї проблеми необхідне не лише практичне використання, а й аналіз чинників під час детермінації практичної діяльності балетмейстера, яка одночасно формується і розвивається.

Використовуючи теоретичний і практичний досвід попередників, спираючись на особисті спостереження, автор пропонує розглянути особливості і значення національної мови українського народно-сценіч-

ного танцю, яка сприяла і сприятиме творчим особистостям створювати невмирущі художні зразки у всіх видах і жанрах мистецтва.

Кожний вид мистецтва має свою специфічну мову, яка складалася у процесі історичного розвитку: в музиці – мелодія, в архітектурі – лінійні об'ємні співвідношення, в образотворчому мистецтві – малюнок, перспектива, в літературі. Безперечно, найвищим видом мистецтва, найгеніальнішим є народне мистецтво, у тому числі – мистецтво танцю, мова якого створена народом, яка народом збережена і яку народ проніс через віки. Кожна хореографічна культура народів світу характеризується певним комплексом рухів і манерою їх виконання.

Аналіз останніх досліджень із проблеми. В науковій літературі розробка проблем хореографічного мистецтва здійснюється в історико-аналітичному, проблемно-теоретичному, фольклорно-етнографічному та освітньо-методичному напрямках. Історико-аналітичний репрезентований дослідженнями А.Гуменюка, К.Гойзеловського, М.Максимова, С.Безклубенка, Г.Боримської, М.Загайкевич, Ю.Станішевського, в яких хореографічне мистецтво розглядається як творення художнього образу на основі ритмічної зміни систематизованих виразних положень людського тіла, при цьому актуалізується розвиток виконавської творчості та рівень сприйняття новацій. Дослідження теорії хореографічної культури репрезентовані працями Ю.Станішевського, Т.Чурпіти, Р.Малиновського, Т.Ахекян, К.Коноваленка, В.Володько, що аналізують становлення і розвиток української сценічної хореографії з огляду синтезу класичного та народного танцю.

Мета статті. Хореографічна культура як цілісна система художніх смислів (цінностей) з відповідною логікою культурно-історичного процесу, що звернена до людської суб'єктивності, потребує теоретичного дослідження на підставі практичних узагальнень внутрішньої логіки її художньо-естетичного змісту, що постає як палітра зв'язків з іншими видами мистецтва; як виконавська культура і розвиток хореографічних умінь та навичок; як імпровізація форми і інтерпретація художньо-естетичного змісту музично-танцювальних творів, виявлення специфіки образної мови мистецтва хореографії; як засвоєння знань (спеціальних термінів і понять) та усвідомлення синтезу мистецьких форм. Мета нашого дослідження – проаналізувати мову танцю як засіб виявлення смислових цінностей хореографічної культури.

Виклад основного матеріалу. «Танець можна порівняти з людською мовою, яка побудована за законами граматики, де у кожному реченні є і підмет, і присудок, і пояснювальні слова, і сполучники, і вигуки. Без

знання цієї «граматики» не може бути справжньої, грамотної, зрозумілої «мови», – писав відомий хореограф Р. В. Захаров [2,45].

Упродовж всієї історії хореографічного мистецтва існує протиріччя змісту і форми, різне розуміння самої суті змістовності танцювального образу. Первинна, вражаюча сила пластики, ритму та образності танцю є головною опорою мистецтва хореографії. Не випадково саме ті образи танцювального мистецтва довговічні, котрі ґрунтуються на таких загальнолюдських почуттях як любов, ненависть, страх, добро і зло, поняття про світле і темне тощо. На цьому «загальному дереві» поступово розвинулись індивідуальні риси національно-танцювальних культур, пов'язаних із географічними умовами, характером певного народу, його життєвим укладом, побутом, працею, релігією. Отже, на загальнолюдському тлі розвивалось індивідуальне, і на підставі всіх національних індивідуальностей – загальне, створювалась культура танцювальної мови хореографії – класичний танець. Класичний танець – опора сучасного балетного мистецтва в усьому світі. Створення «мови» класичного танцю стало наслідком і завершенням певного етапу еволюції танцювальної культури. Як зазначалось, класика містить універсальні, високо естетично організовані танцювальні рухи, в ідеалі властиві людям взагалі. Безпристрасність, як видається, класичних позицій і поз тим і чудова, що не тільки культурна епоха, але й окрема людина може вкласти в них своє світовідчуття, індивідуальний характер і темперамент.

Зміст танцювального образу складає хореографічне відображення багатоманітності світу і, перш за все, людини, що перетворює цей світ. Однак природно, що танцювальний образ особливо яскраво висвітлює ті сторони життя, котрі найбільш підвладні засобам хореографічного мистецтва, оскільки при всій широті можливостей мистецтва танцю не можна вважати, що вони безмежні.

Підкреслимо, що танцювальний образ, з одного боку, безумовний, постільки його об'єкт – людина, її емоції, думки, реакції на оточуючу дійсність, а, з іншого, умовний, постільки засіб вираження образу – пластика є умовним і відноситься до життя приблизно так само, як той чи інший факт відноситься до його словесного вираження. Подібно до мови, яка відображає предмет і відношення між явищами та предметами, пластична мова здатна до різноманітних комбінацій, до узагальнених виражень думок, почуттів, подій. Крім цього, в розпорядженні балетмейстера знаходяться музика, світло, оформлення, костюми й актори.

В органічному змісті виражальних засобів головну роль відіграє танцювальний рух, його підпорядкування внутрішній логіці розвитку дії.

Саме з цього починається шлях створення художнього образу, який є основою хореографічного твору і сприймається часто опосередковано через хореографічні фрази, речення, періоди, що й створюють „мелодію танцю”. Танець починається там, де рух народжує образ, а образ є носієм емоцій і думок, де усвідомлене чергування пластичних рухів створює зміну емоційних станів і призводить до розвитку образу.

Хореографічний образ – явище складне. Його зримі компоненти (рух, міміка, пози) виступають лише матеріалом для створення внутрішньої структури, у якій головну роль відіграє емоційність, чуттєве сприйняття тієї чи іншої життєвої ситуації, дії. У хореографічному мистецтві має бути злиття віртуозного володіння технікою з внутрішнім змістом музики виконуваного твору. Це злиття техніки з образом танцю і є тією невлливою душею, тим найістотнішим і навряд чи пояснюваним явищем, що трансформує танець разом з музикою у високе й натхненне мистецтво. Створення хореографічних образів, особливо у таких складних за технікою виконання танцях, як: грузинські, російські, українські – пов’язане із значним фізичним навантаженням. Виконавець має вкластися у точні часові, ритмічні, просторові межі й водночас творити танець дієвий, образний. Цим танець відрізняється, скажімо, від драматичного твору.

На жаль, багато виконавців, танцюючи, розмахують руками, показують глядачеві «пози», «жести», милуючись ними. Вони виконують танець, як *па*, незалежно від внутрішнього змісту, і створюють форму, позбавлену суті. Далеко не кожен виконавець уміє володіти м’язами обличчя, розслабити їх у потрібний момент, і це перешкоджає створенню правдивого сценічного образу. Власне, правдивість необхідна від самого першого руху персонажу і повинна поєднуватися з танцювальною формою. У цьому специфіка танцювального образу. Стосовно цього А.Ваганова в «Основах класичного танцю» зазначала: «Опанування в танцювальному екзерсисі повною координацією всіх рухів людського тіла дає можливість надалі насичувати рух динамікою, настроєм, тобто подавати йому тієї виразності, яка називається артистизмом» [цит. за 1, 130].

У хореографічному мистецтві основним матеріалом для створення образу слугує лексика танцю. Однак, зазначимо, що образність лексики залежить не тільки від якостей. Лексика стає образною лише у цілісній побудові хореографічного твору, в якому розкривається тема, ідея. Класичний танець – це форма зображення у русі людських емоцій, поезія руху людського тіла. Треба тільки зрозуміти танець як рух соціально й емоційно осмислений, і внести його у саму суть дії, будуючи на ньому дію і рух хореографічного образу.

Образність лексики – категорія стилістична, вона створюється за допомогою об'єднання серії своєрідних рухів, поз, жестів, міміки, засобів, виконання і т. д. Хореографічний образ – категорія естетична, під якою розуміємо конкретні чи узагальнені сцени життя, природи, створені балетмейстером за допомогою вигадки, асоціативного бачення і т. ін., які мають певну естетичну цінність. Це сукупність типових рис, у яких найбільш точно і яскраво відображене певне життєве явище. В хореографічному мистецтві все несуттєве, другорядне при втіленні ідеї автора відкидається. Без урахування відмінностей двох понять «образність» і «образ», їх істотних можливостей важко зрозуміти художню структуру танцю, його складові, здійснити його аналіз. Однак не слід забувати про інтегрованість образу, його цілісність, нерозривність змісту і форми. Ядро образу, його суть – явище не лексичне, але потребує переходу від змісту образу до його формотворчої структури. Одразу констатуємо комплексність, кантиленність. Глядач може і не пригадати, з яких лексичних елементів створені образи Подоляночки і Юрка у хореографічній картині П. Вірського „Подоляночка”, але самі образи запам'ятає. Отже, танцювальна лексика не тільки створює оболонку образу, вона є формою його існування, тому питання образності лексики і хореографічного образу переростають у питання про роль лексики у його формуванні, створенні.

У сценічному образі діє жива людина-танцюрист. Втілюючи задум балетмейстера на репетиціях і в спектаклях, танцюрист створює сценічний образ, що народжується у мить уведення в дію, перевтілення у дійову особу. Таке творення виконавцем внутрішнього діалогу „виконавець – образ” не дозволяє формалізувати хореографічне мистецтво.

В українській хореографічній культурі багато сюжетних танців, у яких створено не тільки окремі образи героїв: Гонта, Ватажок (буковинський танець), Гандзя, Микола, Бурим (штукар, витівник), але й узагальнені образи природи: Тополя, Маринонька, Завійниця, Вербиченька, Калина Червона та ін. Узагальнення характерних рис у мистецтві – шлях створення художнього образу в його особливій формі. Особливість форми характеризується безмежною індивідуальністю. Варто виконавцю внести незначний штрих, як образ набуває індивідуальності. Блискучим майстром перевтілень та імпровізацій був П. Вірський („Запорожці”). Досить згадати маленький епізод: старий осавул підходить до молодого козака й сіпає його за ледь помітні вусики. Подив у очах молодого козака, весела усмішка старих козаків, які з задоволенням розправляють свої розкішні вуса, – все це виконано тактовно, на гарному емоційному заряді, з притаманним українському народові гумором. Індивідуальне

завжди намагається виокремитись, відійти від загального контексту, звернути на себе увагу. Досягається це за допомогою акторської майстерності, музики, зміни лексичного матеріалу, завдяки глибокому проникненню у культурний зміст епохи. Узагальнюються найбільш яскраві риси, ознаки, які балетмейстер іноді може гіперболізувати, деперсоніфікувати.

Сучасній хореографічній культурі властиве тяжіння танцювального образу до ідеалізації, тому художнику-балетмейстеру доводиться за допомогою абстрактних форм танцювального образу відображати багатоманітність явищ життя. Ідеальний образ, який створює балетмейстер засобами хореографії, викликає яскраві, складні асоціації, що відтворюють почуття, думки, ставлення людини до оточуючої дійсності в її реальному та ідеальному значенні, виявляють музичну драматургію твору.

Крім таланту балетмейстера потрібна музична й хореографічна культура. Як писав М. Фокін, „Музика і рухи тіла – це дві різні мови, і якщо перекладати з однієї мови на іншу, то дослівний, підрядковий переклад завжди буде в художньому розумінні убогим. Та й для чого говорити одне й те ж двома мовами, та ще й разом. Інколи музика говорить там, де танець безсильний, іноді жест може сказати те, що музика не зможе” [3, 355]. На думку митця, танець – засіб узагальнення життєвих явищ. Тіло, яке нічого не висловлює – це труп чи лялька. Виразність – не мета танцю, а його умова.

Висновки. Танець розвивається разом з життям. Оновлюється, збагачується, модифікується, трансформується існуюча лексика, змінюється структура руху. До лексичних новоутворень відносяться рухи, які не існували в традиційній хореографії, а виникли внаслідок поєднання, ускладнення існуючих форм рухів або модифікації окремих елементів, а також тих *па*, що вперше створені балетмейстерами з ресурсів народно-сценічного танцю. У XXI столітті спостерігається поступова функціональна диференціація хореографічного мистецтва, в результаті чого український танець виступає і як інструмент політико-ідеологічного впливу, і як вид сценічного мистецтва, і як засіб соціалізації та інкультурації, виховання (естетичного, морального, фізичного), дозвілля, розваг, рекреації тощо.

1. Василенко К.Ю. Украинский народный танец. – М.: Искусство, 1981.– 160 с.
2. Захаров Р. Сочинение танца. Страницы педагогического опыта / Р. Захаров. – М. : Искусство, 1983. – 142 с.
3. Фокин М. Против течения. – М. Л., 1962. – С. 354.

The article is devoted to the study of problems, related to the preservation and development of language of the Ukrainian people's scenic dance, as well as its value in the formation of spiritual-people's personality.

Key words: *dance, national tongue, ballet-master, traditions, education, Balletmaster, P.P. Vytsky.*

УДК 373.542:811.161.2

Галина Шелехова (Київ)

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК УМОВА МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено основні аспекти проблеми формування мовної особистості як умови мовленнєвого розвитку учнів основної школи на уроках української мови. У ній наголошується, що ефективність формування національно-мовної особистості залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації рідномовної освіти, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів, прийомів, форм і засобів навчання.

Ключові слова: *мовна особистість, мовленнєвий розвиток, компетентнісний, особистісно зорієнтований підходи, види мовленнєвої діяльності.*

Актуальність дослідження. Реформування в Україні загальної середньої освіти в сучасних умовах передбачає виховання національно свідомої, різнобічно розвиненої особистості з високими моральними цінностями. Пріоритетним освітнім завданням є підготовка школярів до активної життєдіяльності в умовах сьогодення, розв'язання якого потребує переосмислення усталеної організації процесу навчання української мови відповідно до запитів суспільства, напрямів розвитку мовної освіти, Загальноєвропейських рекомендацій із питань стратегій і тактик формування мовної особистості, людини самодостатньої, комунікативно компетентної, здатної й готової до спілкування в будь-якій життєвій ситуації і в різних сферах суспільного життя. Потреба суспільства в активних, творчих, діяльних, обдарованих, інтелектуально й духовно розвинених громадянах зумовлює орієнтацію навчально-виховного процесу на становлення й розвиток особистості, яка здатна також і до самоосвіти, саморозвитку, самовдосконалення, уміє використовувати здобуті знання для творчого розв'язання життєвих проблем, прагне реалізувати себе.

Провідну роль в особистісному розвитку школярів відіграє українська (рідна) мова. Адже особистість учня формується переважно на мові, на лексико-понятійному арсеналі та її засобами, а розкривається як освічена яскрава індивідуальність.

Нині основною метою навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах є формування в школярів комунікативної компетентності. Це має бути особистість, яка не тільки знає мову, а й вільно користується нею з урахуванням різноманітних життєвих ситуацій і дотриманням культури спілкування.

Ступінь вивченості проблеми. Проблемі формування мовної особистості приділено велику увагу в дослідженнях Г. Богіна, Л. Варзацької, М. Вашуленка, С. Карамана, В. Карасика, Ю. Караулова, Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентилюк, Л. Скуратівського та ін. У їхніх працях розглядається сутність і рівнева модель мовної особистості, розвиток таких її складників, як національно-мовна свідомість, мовні здібності, мовне чуття, мовний смак, мовно-ціннісні орієнтації. Так, наприклад, В. Карасик виділяє такі особливості мовної особистості:

1) мовна здібність як органічна можливість навчатися спілкування за допомогою мови;

2) комунікативна потреба, спрямована на адресата мовлення, співрозмовника, колектив;

3) комунікативна компетентність як вироблене вміння успішно спілкуватися;

4) мовна свідомість як активне вербальне відображення у внутрішньому світі зовнішнього світу;

5) мовленнєва поведінка як усвідомлена й неусвідомлена система вчинків, що розкривають характер і спосіб життя людини [1; 8].

Наголосимо, що пріоритетність завдань навчання школярів успішної комунікації, необхідної для сучасного життя, впливає саме з мети, закладеної в новій редакції Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти України (2011р.) й оновленій програмі з української мови для 5-9 класів (2012 р.), які ґрунтуються на засадах компетентнісного, когнітивно-комунікативного, особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів до навчання, що зумовлює чітке визначення результативного складника засвоєння змісту базової й повної загальної середньої освіти.

Так, *компетентнісний підхід* робить акцент на діяльнісному змісті освіти, що передбачає питання – «*Яких способів діяльності навчати?*», на здобутті досвіду самостійного розв'язання проблем.

Комунікативно-діяльнісний підхід означає вивчення мови як способу спілкування і здійснюється у процесі взаємопов'язаного й ціле-

спрямованого вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів – аудіювання (слухання-розуміння), читання, говоріння й письма.

Соціокультурний підхід передбачає вивчення мови крізь призму народознавства і створеної українцями оригінальної та яскравої культури, що збагачує загальнолюдську культуру, поєднання й перероблення вивчених з інших предметів відомостей про світ в особистісний погляд на життя, своє місце в ньому, у власні переконання.

У нинішніх умовах основної школи домінувальною є *особистісна орієнтація* навчання, яка передбачає забезпечення оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, урахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні мови, самопізнання й саморозвитку.

Метою статті є висвітлити основні аспекти формування мовної особистості як умови успішного мовленнєвого розвитку учнів основної школи, визначити шляхи вдосконалення організації цієї роботи на уроках української мови.

Виклад основного матеріалу. Наголосимо що, в оновленій програмі з української мови [2] ураховано державний статус української мови, її суспільні функції, взято до уваги специфіку навчального предмета, що має виразні інтегративні функції, здатність справляти різнобічний навчальний, розвивальний і виховний впливи на учнів, сприяти формуванню особистості, готової до активної, творчої діяльності у всіх сферах життя суспільства, формувати навички самостійної навчальної діяльності, самоосвіти й самореалізації; ураховано сучасні організаційні форми, методи й технології навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах.

Серед стратегічних завдань, спрямованих на формування мовної особистості учня, відзначимо основні із них:

1) ознайомлення учнів із мовною системою; 2) удосконалення вмінь учнів ефективно сприймати інформацію в усній формі (аудіювання) і в письмовій (читання); 3) розвиток умінь конструювати тексти у формі монологу (усно і письмово) і діалогу; 4) систематичне вдосконалення мовлення учнів шляхом: а) збагачення його новими словами, фразеологізмами, приказками, прислів'ями й крилатими висловами; б) урізноманітнення його граматичними засобами; в) розвитку стилістичної вправності; 5) удосконалення загальнонавчальних умінь і навичок (тактичних, стратегічних, творчих); 6) соціокультурний розвиток (світоглядний, народознавчий, естетичний, етичний).

Зазначимо, що реалізація мовленнєвої мети навчання української мови передбачає не лише знання мовних засобів, необхідних і достатніх для спілкування, а й автоматизоване їх використання в актах комунікації. У зв'язку з цим важливе значення для методики має розмежування одиниць мови й мовлення, без чого неможливо побудувати ефективний процес оволодіння мовленням.

У зміст навчання мови (насамперед добір навчального матеріалу як відповіді на запитання «*Чого вчити?*») найвагомим є внесок суміжної з методикою науки психолінгвістики. Видатні представники цієї науки (Виготський Л., Зимня І., Леонтьєв О.О., Рядова В., Пасов Ю.та ін.) розробили теорію мовленнєвої діяльності, яка розглядається ними як один із багатьох видів людської діяльності й визначається як «активний, цілеспрямований, опосередкований мовою й зумовлений ситуацією спілкування процес прийому й видачі мовленнєвого повідомлення у взаємодії людей між собою [3, с. 133]». Адже в людини є притаманна лише їй специфічна потреба у висловленні думки й одержанні мовленнєвої інформації (*комунікативно-пізнавальна потреба*).

Мовленнєва діяльність людини включає мову й мовлення як внутрішні засоби й способи її реалізації [3, 123-124].

Мова – це нормалізована система звуків, морфем, слів і правил їх сполучення на морфологічному, синтаксичному, семантичному й логічному рівнях, тобто система знаків, що є основним засобом спілкування членів певного людського колективу, засобом переробки й передачі інформації від покоління до покоління.

Мовлення – це застосування мови у процесі спілкування. Мова як система – виключно суспільне явище, вона постійна, стала, має нормативний характер і зобов'язує кожного, хто нею користується, підпорядковуватися її законам, а мовлення – індивідуальне, динамічне, ситуативне. Мовлення є найуніверсальнішим засобом комунікації [4, с. 59-60].

Процес формування мовної особистості учня не можливий без оволодіння ним основними **видами мовленнєвої діяльності** (аудіювання, говоріння, читання і письмо). У процесі говоріння й письма (продуктивна мовленнєва діяльність) людина висловлює свої думки, а під час аудіювання й читання (рецептивна мовленнєва діяльність) вона одержує мовленнєву інформацію, сприймає й розуміє думки інших людей. Зазначимо, що в аудіювання й читання матеріальною основою є звукова система мови, а в говоріння й письма – графічна.

Відомо, що продуктом говоріння й письма виступає текст (усний або письмовий). Щодо навчання усного й писемного мовлення відомий український методист М.Стельмахович зазначав, що «мова як єдність

структури й функції, будови й використання, мови й мовлення може бути вивчена з різних сторін. Вона може бути сприйнята (і описана) як мовна система, як мовленнєва діяльність (процеси сприймання й продукування), як мовний матеріал (текст) [5, с.4]».

Надзвичайно важливими для організації роботи з мовленнєвого розвитку є сформульовані дослідниками (Леонтьєв О.О., Маркова А., Жинкін М., Ладигенська Т., Капінос В., Мельничайко В., Донченко Т.) положення, які випливають із теорії мовленнєвої діяльності. Значним внеском у розвиток вітчизняної методики формування усного й писемного мовлення учнів на основі положень теорії мовленнєвої діяльності є праці М. Пентилук. Спираючись на досягнення вчених в галузі психолінгвістики, дослідниця стверджує, що: «1) спілкування слід розглядати як мовленнєву діяльність – один із різновидів діяльності людини; 2) реалізація будь-якого виду мовленнєвої діяльності вимагає формування в учнів необхідних для спілкування комунікативних умінь, що спираються на відповідні знання понятійні (лінгвістичні, мовленнєвознавчі); операційні (правила і способи побудови зв'язного тексту, різноманітні вправи репродуктивного й продуктивного характеру) [6, с. 153]».

Продуктом аудіювання й читання є розуміння прослуханого або прочитаного. Психологи стверджують, що під час слухання й читання відбуваються такі основні процеси: розпізнавання мовленнєвих одиниць, їх смислова обробка і на цій основі – розуміння мовлення [7, с.266-269].

Зазначимо, одиницею мовленнєвої діяльності є мовленнєва дія. Мовленнєві дії під час говоріння й письма називають мовленнєвими вчинками (за В. Артемовим), які реалізуються на рівні судження, що виражається у формі речення. У рецептивних видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання) мовленнєвою дією виступає смисловий умовивід. Так, у процесі виконання мовленнєвих дій формуються навички мовлення, у процесі виконання того чи іншого виду мовленнєвої діяльності – *мовленнєві вміння*.

Отже, призначення мовленнєвої змістової лінії програми з української мови полягає саме в забезпеченні цілеспрямованого формування й вдосконалення в учнів умінь і навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності – аудіюванні, читанні, говорінні, письмі (мовленнєва компетентність). Кожен поданий у програмі мовленнєвий твір (текст, висловлювання) виступає як предмет навчання (тобто те, чого слід навчати спеціально), і як засіб, за допомогою якого формуються й розвиваються комунікативні вміння. Саме тому великого значення набуває усвідомлення вчителями змісту роботи з розвитку мовлення, її послідовності, оптимальний добір методів, прийомів, форм і засобів навчання.

У будь-якому тексті (висловлюванні) розв'язується комплекс завдань, які стосуються передусім змісту, композиції й мовного оформлення тексту. Для їх розв'язання слід залучати такі види роботи, які б сприяли виробленню в школярів певного комунікативного вміння.

Відомо, що мовлення завжди мотивоване. Сам по собі мотив у навчальному процесі не виникає, його потрібно створити, тобто виокреслити таку ситуацію спілкування, за якої в школярів виникне бажання й потреба щось сказати. Так, для успішного навчання як монологічного, так і діалогічного мовлення школярів дуже важливо враховувати такий принцип, як *ситуативність*, за якого вивчення мови відбувається за допомогою мовленнєвої ситуації (ситуації спілкування). Створення на уроках розвитку мовлення ситуацій (природних чи навчально-мовленнєвих) стимулюють мотивацію навчання, сприяють виникненню в учнів інтересу й бажання висловитись, брати участь у діалозі.

Як зазначено в оновленій програмі з української мови, дуже важливо при цьому враховувати *принцип демократизації й гуманізації* навчання мови, який полягає в здійсненні методики партнерського співробітництва вчителя й учня задля досягнення визначеної програмою й прийнятої обома суб'єктами навчання освітньої мети. Це означає, що вчитель буде стосунки з учнями й учні між собою на *основі толерантності, взаємної довіри, теплоти, сердечності*, високо поціновує й заохочує щирі прояви інтелектуальної й емотивної діяльності школяра, що знаходять відображення в таких категоріях, як *самостійність, патріотизм, потяг до істини, до прекрасного, душевність, людяність, добротворча спрямованість, вірність заповітам предків, любов до природи тощо і які виявляються не лише на словах, а й підкріплюються відповідними вчинками*. Дотримання цього принципу утворює якісні світоглядні, морально-етичні, духовні зрушення в освітній культурі українського суспільства, сприяє формуванню національно свідомої мовної особистості.

З цією метою важливим є дотримання *принципу особистісної орієнтації* навчання, який передбачає забезпечення вчителем оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, урахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні й саморозвитку. З цією метою вчитель заохочує й надає допомогу у визначенні індивідуальної навчальної мети, плануванні й організації роботи над її досягненням учням у міру їхньої готовності до самостійної пізнавальної діяльності. Найбільш сприятливими для реалізації цього принципу є такі методи та організаційні форми роботи, як

дискусія, рольова гра, групова робота, керовані дослідження, проекти, самостійні дослідження, самооцінювання тощо.

Для формування комунікативних умінь і навичок потрібна раціональна система вправ і завдань, яка забезпечить процеси засвоєння і навчання мови й мовлення [8, с. 174-198]. Така система повинна бути закладена в підручниках. При цьому слід зважати на те, що українська мова відіграє провідну роль в особистісному розвитку школярів, тому зміст навчання й технологія засвоєння мови має базуватися на прогресивному особистісно зорієнтованому, компетентнісному підходах, за яких передбачається спеціальне конструювання навчального дидактичного матеріалу, системи уроків, методичних рекомендацій до їх проведення. Це знаходить вияв у змісті, способах, організаційних формах і методах здійснення цього процесу в основній школі, зорієнтованих на формування й розвиток в учнів пізнавальної самостійності, мовного чуття, комунікативних умінь в усіх видах мовленнєвої діяльності, доборі тематики роботи з розвитку усного і писемного мовлення учнів з урахуванням соціокультурної змістової лінії програми, урахуванні індивідуальних особливостей учнів, їхніх пізнавальних потреб, інтересів, прагнень до самопізнання й саморозвитку. Важлива роль відводиться урокам, спрямованим на формування таких умінь, як сприймання і переробка інформації (оволодіння різними способами читання, робота з довідковою літературою, уважне слухання усного мовлення, конспектування почутого й прочитаного тощо), осмислення й оцінювання інформації в процесі усних і письмових переказів, творчих робіт різних жанрів, які водночас сприяють виробленню ціннісних установок, орієнтацій і поведінки особистості.

Отже, нині особливо актуальним є питання технології навчання, яка містить систему методів, способів і прийомів, що забезпечують оптимальну реалізацію навчального процесу. Результативність формування мовної особистості учня значною мірою залежить саме від правильного вибору методів, прийомів, видів навчальної діяльності, цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації процесу навчання мови й мовлення, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій. При цьому традиційні форми й методи навчання стають підґрунтям наступного їх творчого переосмислення й оновлення.

У методиці навчання української мови існують вже усталені та апробовані класифікації методів навчання, які поділяються за рівнем пізнавальної активності учнів, за джерелами знань, за способом взаємодії вчителя й учнів на уроці. Так, О. Біляєв, М. Пентилюк, Т.К.Донченко, О.

Кучерук та ін. виділяють такі методи, як усна розповідь учителя, пояснення, бесіда вчителя з учнями, спостереження учнів над мовою, робота з підручником, метод вправ.

Усе більшої актуальності набувають проєктні технології, які адаптують навчання до умов реального життя [9, с. 38]; метод роботи з електронними носіями знань, Інтернетом; метод лінгвістичної інтуїції; лінгвістичного програмування та алгоритмізації; метод запобігання типовим недолікам учнів тощо [10, с. 81].

В основу сучасного навчального процесу покладено співробітництво й продуктивне спілкування учнів, спрямоване на спільне розв'язання проблем, формування здібностей виділяти важливе, ставити пізнавальні цілі, планувати діяльність, критично міркувати, бути відповідальним у досягненні результатів.

Для активного навчання школярів мовлення сучасними технологіями передбачено різноманітні *форми* навчальної діяльності. Так, на уроках української мови все частіше пропонується *групова форма*, яка значно розширює можливості співробітництва дітей, активізує й розвиває мовленнєві здібності, актуалізує потенційні можливості учнів, формує позитивне ставлення до навчання, забезпечує його мотивацію. Важливу роль відіграє *проєктна діяльність*, що передбачає діяльність як на рівні вчителя, так і на рівні учнів. Підготовка учнями особистісно значущих проєктів на лінгвістичні, міжпредметні, соціокультурні теми – це дієвий чинник саморозвитку підростаючого покоління.

Значна увага має приділятися формуванню загальнонавчальних умінь і навичок, найвищим рівнем розвитку яких є творчі вміння, що передбачають володіння стратегічними методами пізнання – моделювання, системно-структурний аналіз, прогнозування, асоціації, аналогія тощо. Результатом навчання має стати не засвоєння знань, умінь і навичок, а формування основних компетентностей, які забезпечують успіх практичної діяльності.

Дуже важливим, стратегічним завданням учителя є формування умінь і навичок стеження за культурою власного мовлення, передусім такими його характеристиками, як логічність, багатство, виразність, доречність, оригінальність, що базуються на розвинених умінях і навичках мисленнєвої діяльності, а також за умови досягнення належного рівня самостійності учня, визначення ним власної пізнавальної траєкторії, коли він постійно ставитиме перед собою запитання: «У чому полягають недоліки мого власного мовлення?», «Які з них слід усунути в першу чергу?», «У який спосіб усуваються ці недоліки?» і знаходитиме на них відповідь [11, с. 12].

Висновки. Рівень мовленнєвого розвитку у різних людей буває різним і залежить він від природжених задатків, а також значною мірою від рівня мотивації людини щодо особистісного вдосконалення, зокрема мовленнєвого, яке зумовлюється ціннісними орієнтирами людини, характером її світогляду.

Таким чином, ефективність формування національно-мовної особистості залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації рідномовної освіти, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів, прийомів, форм і засобів.

Перспектива дослідження. Ця проблема постійно в полі зору науковців, які переосмислюють мету й результати мовної освіти, висвітлюють нове бачення змісту шкільного курсу української мови, визначають пріоритетні технології навчання мови, шляхи і способи як взаємодії вчителя й учнів, учнів між собою. Також цій проблемі надають перевагу вчителі-практики, які прагнуть відшукати ефективні методики активізації навчально-пізнавальної діяльності на уроці, спрямовані на розвиток пізнавального інтересу до навчального предмета, формування компетентної мовної особистості школяра. Саме орієнтація на особистість спричинює пильну увагу до проблеми свідомого навчання мови й мовлення. Важливого значення набуває реалізація таких принципів навчання, що активізують інтелектуально-емоційну діяльність школярів, активно-дієві форми засвоєння змісту освіти; надається перевага мовленнєвим аспектам навчання, які стосуються емоційної й когнітивної сфер особистості і які є актуальними для компетентісно орієнтованого навчання української мови учнів основної школи.

1. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. Карасик. – М., 2004.

2. Українська мова. 5-9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання // Українська мова і література в школі. – 2013. – №1.

3. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку/ И.А.Зимняя. – М.: Рус.язык, 1989.

4. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. Вид.2-е, випр. і перероб. / Кол.авторів під керівн. С.Ю.Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 2002.

5. Стельмахович М. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення в 4-8 класах/ М.Стельмахович. – К.:Рад.школа, 1981.

6. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах. За редакцією М.І.Пентилюк: Підручник для студентів-філологів. – К.: Ленвіт, 2000.

7. Методика преподавания русского языка. / Кол.авторов под ред. проф. М.Б.Баранова. – М.: Просвещение, 1990.

8. Донченко Т.К. Організація навчальної діяльності на уроках української мови / Т.К.Донченко. – К., 1997.

9. Кучерук О.А. Перспективні технології навчання в шкільному курсі української мови: Навчальний посібник / О.А. Кучерук. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2006.

10. Потапенко О.І., Потапенко Г.І., Кожуховська Л.П. та ін. Методика навчання української мови у ДВНЗ та середніх освітніх закладах. Кредитно-модульний курс. – К.: Міленіум, 2006.

11. Скуратівський Л. До питання про значення поняття «мовленнєвий розвиток» та інші близькі за змістом поняття // Українська мова і література в школі. – 2005. – №3. – С. 2-4.

The article highlights the main aspects of the formation of linguistic identity as a condition of speech development secondary school pupils in the classroom Ukrainian language. It is noted that the efficiency of formation of national linguistic identity depends on targeted search for ways to improve the organization and content of education conscious design learning content based on an optimal combination of traditional and innovative educational technology, teaching methods, techniques, forms and methods of training.

Key words: *language identity, language development, competence, personality-oriented approaches, types of speaking.*

НАШІ АВТОРИ

Бабич Надія Денисівна, кандидат філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Білан Тетяна Орестівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та українознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Біленко Тетяна Іванівна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Білецька Любов Степанівна, кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математики та методики викладання математики початкового навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Білінська Любов Петрівна, кандидат філологічних наук, заступник директора комунального закладу Тернопільської обласної ради “Колегіум-інтернат “Знамення” з поглибленим вивченням предметів духовно-просвітницького спрямування у с. Зарваниця Тербовлянського району”

Білоконенко Людмила Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Бондаренко Неллі Володимирівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України

Братко Валентина Олександрівна, науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України

Брошак Дмитро Петрович, учитель французької мови (м. Збараж Тернопільської обл.)

Бучко Ганна Євгенівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри французької мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Бучко Дмитро Григорович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Валюх Зоя Орестівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та славістики Київського національного лінгвістичного університету

Варзацька Лариса Олександрівна, доктор філософії, кандидат педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник лаборато-

рії навчання української мови і літератури Інституту педагогіки НАПН України

Васильківська Надія Адамівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін початкової освіти Тернопільсько-го національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Вітюк Валентина Володимирівна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри філології та методики початкової освіти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Галів Уляна Богданівна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Гапонова Людмила Євгеніївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ)

Гіряк Світлана Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Гощинець Ірина Львівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання іноземних мов Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Гринчишин Уляна Петрівна, аспірант кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Грещук Валентина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Грещук Василь Васильович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Данилюк Оксана Климівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології та методики початкової освіти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Дика Любов Леонтівна, кандидат філологічних наук, в. о. доцента кафедри гуманітарної підготовки Хмельницького економічного університету

Долінська Карина Миронівна, аспірант кафедри педагогіки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Здиховська Тетяна Вікторівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри філології та методики початкової освіти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Зимомря Іван Миколайович, доктор філологічних наук, професор кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Зимомря Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Зимутьдінова Алла Сергіївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та методики початкового навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Зубрицька Марія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Зубрицький Михайло Євстахійович, науковий співробітник Інституту Франкознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Іванишин Мирослава Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та славістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Іваночко Ганна Остапівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та славістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Ігнатієв Іван Петрович, магістр історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету

Іовхімчук Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології та методики початкової освіти Східноєвропейського університету імені Лесі Українки

Каптур Галина Антонівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології та методики початкової освіти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Ковальчук Володимир Юльянович, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри математики та методики викладання математики початкового навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Ковальчук Микола Савелійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Коробова Ірина Олександрівна, аспірант кафедри української філології та славістики Київського національного лінгвістичного університету

Корпало Оксана Романівна, викладач польської та української мови і літератури, магістр філологічного факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Котович Віра Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Коцюба Зоряна Григорівна, доктор філологічних наук, професор кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Кравченко-Дзондза Олена Енеївна, старший викладач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Крашеніннікова Тетяна Валеріївна, старший викладач кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Куцик Олена Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та славістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Кушлик Оксана Павлівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Лазірко Наталія Орестівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та славістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Лесюк Микола Петрович, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Леонова Наталія Валеріївна, старший викладач кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ)

Лужецька Леся Богданівна, старший викладач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Луців Світлана Ігорівна, викладач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Мафтин Наталія Василівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Мацьків Петро Васильович, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Ниш Ірина Миколаївна, старший лаборант кафедри соціології, здобувач кафедри української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Огар Анна Осипівна, аспірант кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Осецький Йосип Петрович, доктор філософії в галузі права, старший науковий співробітник Національної академії СБ України

Пітин Віталій Михайлович, старший викладач кафедри мовної та міжкультурної комунікації Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Поповський Анатолій Михайлович, доктор філологічних наук, професор кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Проць Марія Миколаївна, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Руколянська Наталія Василівна, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Сабат Галина Петрівна, доктор філологічних наук, професор кафедри світової літератури та славістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Савшак Тарас Михайлович, пошукувач Лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

Силюга Людмила Петрівна, кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математики та методики викладання математики початкового навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Скалич Любов Йосипівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та методики початкового навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Скварок Оксана Андріївна, старший викладач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Стасів Наталія Іванівна, кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математики та методики викладання математики почат-

кового навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Стефанський Євгеній Євгенійович, доктор філологічних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Самарської гуманітарної академії

Стецик Марія Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Тишківська Надія Яківна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Тягло Любов Василівна, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Федурко Марія Юліанівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Філь Галина Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Фриз Петро Іванович, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри культурології та українознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Шелехова Галина Тарасівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України

Штибель Юлія Петрівна, аспірант кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання у початковій школі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Явір Лілія Володимирівна, аспірант кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Яким Мирон Богданович, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Яцків Роксолана Богданівна, викладач української мови Дрогобицького механіко-технологічного коледжу

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**РІДНЕ СЛОВО
В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ
ВИМІРІ**

Збірник наукових праць

Редактори-упорядники
Марина Павелчак-Шуй

Макетування та вестка
Василь Герман

Дизайн обкладинки
Олег Лазебний

Здано до набору 26.07.2013 р. Підписано до друку 30.08.2013 р.
Гарнітура Bookman. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 23,25. Зам. № 1193
Наклад 300 примірників

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Серія ДК № 2509 від 30.05.2006 р.

Друк ПП «ПОСВІТ»

Адреса: вул. І. Мазепи, 7, м. Дрогобич, 82100 Україна
тел. факс (03244) 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76.
E-mail: posvit_druk@mail.ru